

ਪ੍ਰਭੂਦੇਵੀ ਜੀ ਪਾਂਸੀ

ਅਖਿਲ

ਐਕ ਨਟੀਨੀ ਆਲਮਤਥਾ

(ਕਿਲੀਮ ਦਰਖ,

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિટ વિભાગ]

અનુક્રમાક ૧૨૨૧૭ વર્ગિક

પુસ્તકનુ નામ મુદ્રેલનો વા.૨૧

વિષય ૬-૩

ચુડેલનો વાંસો

અથવા

એક નટીની આત્મકથા

(દ્વિતીય દૃશ્ય)

એક સાધનતસત્યઘટનાવલંબિની મનોવેધક નવલકથા
(સંશોધિત નૂતન સંસ્કરણ)

કર્તા

કમ્પુર નારાયણ વિસનજી

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

નટવરલાલ હનગારામ દેશાઈએ છાપી પ્રકટ કર્યું.

ઈ. સ. ૧૯૨૫

સવત્ ૧૯૮૧

“ Truth of itself is of sufficient worth,
Nor needs it gloss of art to set it forth ”

DRAYTON

“ સત્યમાં એવી તો યોગ્યતા કિંવા શક્તિ રહેલી છે કે તેને યોગ્ય
સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવામાટે કૃત્રિમ કળાની એપણીની આવશ્યકતા
છે જ નહિ.”

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
સામુદાયિક
ગુજરાતી કૌપીરાઈ મગાહ
૧૨૨૧ ૭

(અથસ્વામિત્વના સર્વ અધિકાર પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે)

Printed and Published by Natvarlal Itcharam Desai at
THE “GUJARATI” PRINTING PRESS
SASSOON BUILDINGS, CIRCLE, FORT,
BOMBAY

ગ્રંથસમર્પણ

જે સુધારકમન્ય ભારતીય સ્ત્રીપુરુષો વર્તમાનકાળને 'જ્ઞાનયુગ' અથવા 'પ્રકાશયુગ'ના નામથી ઓળખનારા; બાળલમના પરમ વિરોધી; યુવાયુવતીલમના પ્રતિપાદક; પુરુષોચિત સ્ત્રીશિક્ષણના પરમપુરસ્કારક, કેવળ વૈધવ્યને જ બ્યભિચારવૃદ્ધિના આદિકારણ તથા પ્રધાન કારણ તરીકે સ્વીકારનારા, ધનાઢ્યતામાં જ કુદ્વીનતાને જોનારાં; સંપૂર્ણ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના સુદૃઢ સમર્થક; મુંબઈ તથા કલકત્તા જેવાં વિશાળ નગરોને કેવળ દ્રેમનામાંનાં વિલાસસાધનોની વિપુલતા તથા તેમના રમણીય બંધક બાહ્ય સાન્દર્યના કારણથી દેવનગર કિંવા નન્દનવન સાથે સરખાવનારાં અને ધર્મ તથા નીતિના મિથ્યા આડંબર કિંવા દંભને દર્શાવવામાટે મહાબંધક, ધર્મધ્વંસિની, નીતિનિકૂંતની, બ્યભિચારવર્ધની, અત્યાચારપ્રસારિણી તથા સમાજસન્માનસંહારિણી સત્ય ઘટનાના ઉચ્ચાર તથા શ્રવણમાત્રને પણ ધોરતમ પાતક માનનારા છે, તે ભારતીય સ્ત્રીપુરુષોને વર્તમાનકાળમાં રમણીયતાની સાથે જે બંધકરતા અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે બંધકરતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાના શુભ ઉદ્દેશથી પ્રસ્તુત સર્વથા સત્યઘટનામયી આત્મકથા અથવા નવલકથા સાદર સમર્પિત કરવામાં આવે છે.

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું—

“ ગુજરાતી ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

સાસુન બિલ્ડીંગ્સ, સર્કલ, કેપ્ટ, મુંબઈ.

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી ભાષામાં અત્યાર સુધી એક અગ્રગણ્ય તથા અદ્વિતીય સાપ્તાહિક વર્તમાન તરીકે પોતાની પ્રતિષ્ઠાને અવિચલ રાખવાનું પરમસૌભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયેલું છે તે ગુજરાતીઓના પ્રિયતમ તથા સ્વનામધન્ય ‘ગુજરાતી’ પત્ર-દ્વારા ગુજરાતી ભાષાભાષી પાઠકપાઠિકાપુજના અત્યત આદરને પાત્ર થયેલી પ્રસ્તુત ‘થુડેલના વાંસો’ અથવા એક નદીની આત્મકથા’ નામક સાદા-સત્યઘટનાવલ્લભિની સામાજિક નવલકથાના સંબંધમાં એની પ્રસ્તાવનામાં જે કાંઈ પણ લખવાની આવશ્યકતા હતી તે સર્વ એના પ્રથમ દૃશ્યની દીર્ઘ પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તારપૂર્વક લખવામાં આવ્યું છે તેમ જ આ નવલકથાના સંબંધમાં “ગુજરાતી”ના તથા મારા પોતાના જે કેટલાક પરોઢર્પાસહિષ્ણુ, વિશ્વસતોષી તથા પરમદ્રેષ્ટા વિરોધીઓ કિંવા હિતશત્રુઓએ જે કેટલાક નિર્મૂલ આક્ષેપો કર્યા હતા તે આક્ષેપોના પણ પ્રથમ દૃશ્યની પ્રસ્તાવનામાં યથોચિત તથા સમર્પક ઉત્તરો આપવામાં આવ્યા છે એટલામાટે આ દ્વિતીય દૃશ્યની પ્રસ્તાવનામાં યદ્યપિ નવલકથાના સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારના વિસ્તૃત વિવેચનની આવશ્યકતા જણાતી નથી, તથાપિ એટલો ઉલ્લેખ તો અહીં કરવો જ જોઈએ કે ‘ગુજરાતી’ ના ઇ સ ૧૯૧૮ ના નવેમ્બર માસની ૧૦ મી તારીખના અકમાં આરંભાયલા અને ઇ સ ૧૯૨૦ ના જુલાઈ માસની ૧૮ મી તારીખના અકમાં સમાપ્ત થયેલા ‘થુડેલના વાંસો’ના આ દ્વિતીય દૃશ્યે પણ પ્રથમ દૃશ્ય પ્રમાણે જ વીસ માસ જેટલા દીર્ઘકાલાવધિ પર્યંત પાઠકો તથા પાઠિકાઓને મત્રમુગ્ધ વ્યક્તિ પ્રમાણે મુગ્ધ તથા સ્તબ્ધિત કરી રાખ્યા હતા અને તેથી જ જ્યારે “ગુજરાતી”માં આ દ્વિતીય દૃશ્યની પરિસમાપ્તિ થઈ ગઈ એટલે પછી જેમણે “ગુજરાતી” માં આ દ્વિતીય દૃશ્યના વાચનનો આસ્વાદ લીધો હતો તેવા પાઠકો તથા પાઠિકાઓ આ વાર્તાને અથના સ્વરૂપમાં દ્વિતીય વારના વાચનમાટે અથવા તો પોતાના અધ્યાલયમાં સંગ્રહી રાખવામાટે તેમ જ જેમને “ગુજરાતી” માં આ દ્વિતીય દૃશ્યના ક્રમશઃ વાચનનો અવસર પ્રાપ્ત થઈ રાક્યો ન હોતો તેવા પાઠકો તથા પાઠિકાઓ આ દ્વિતીય દૃશ્યના વાચન વિષયક પોતાના ઔત્સુક્યને સત્વર સમાવવાના આશયથી ‘થુડેલના વાંસો’ના આ દ્વિતીય દૃશ્યને પુસ્તકના સ્વરૂપમાં સત્વર પ્રકાશિત કરી દેવાનો ‘ગુજરાતી’ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલિકોને પ્રત્યક્ષ તેમ જ પત્રોદ્ધાર વારવાર આમંત્ર કરતા રહ્યા હતા, કારણ કે, કેટલાક અનિવાર્ય કારણોથી આ દ્વિતીય દૃશ્યને પુસ્તકના સ્વરૂપમાં પ્રકાશિત કરવામાં ધૈર્યાન્તક વિલંબ થતો જતો હતો. એતે ધરમાત્માની કૃપાથી આજે તે પ્રતિબંધક કારણોનો અંત થઈ જતા ‘ગુજરાતી’ પ્રેસના માલિકોને આ દ્વિતીય દૃશ્યને પુસ્તકના સ્વરૂપમાં પ્રકાશિત કરવાનો અને પ્રેમશીલ તથા સાહિત્યવિલાસી પાઠકપાઠિકાપુજની દીર્ઘકાલિક ઉત્સુકતાને સમાવવાનો ભદ્ર અવસર પ્રાપ્ત થયો છે તેમાટે ‘ગુજરાતી’ પ્રેસના માલિકો તથા પ્રસ્તુત અથનો સ્વચિંતા જે તે પરમકૃપાળુ પરમાત્માને અંત કરણ પૂર્વક કૃતજ્ઞ હૃદયથી સહભાગ્ય ધન્યવાદ સમર્પે તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક છે અસ્તુ.

અધિકાર અને તેમાં પણ વાસ્તવિકતાવાદી તથા નગ્નસત્યનિરૂપક અધિકારને તેના પોતાના વાસ્તવિકતાવાદિત્વના કારણથી અનેકવાર કેટલાક અસહિષ્ણુ તથા હુદ્સ્વભાવ અબદ્ધ મનુષ્યોના કોપના ભેગ થઈ પડવાના પ્રસંગો માત્ર થાય છે એવા આશયનો એક લેખ મેં પચાસેક વર્ષ પૂર્વે એક અંગ્રેજી અથવા વાચ્યો હતો અને ઇ સ ૧૯૨૦માં જ્યારે “યુરોપના વાંસા”ના આ દ્વિતીય દૃશ્યનું ‘ગુજરાતી’ પત્રમાં ક્રમશઃ પ્રકાશન થતું હતું તે વેળાએ મને પોતાને પણ એ લેખની વાસ્તવિકતાનો અપરોક્ષ અનુભવ થયો હતો. પ્રસ્તુત નવલકથાના પ્રથમ દૃશ્યની પ્રસ્તાવનામાં (પૃષ્ઠ ૧૮મું) એ રહસ્યનો તો સ્પષ્ટ પ્રકાશ કરી દેવામાં આવ્યો છે કે “પ્રસ્તુત નવલકથામાં જે જે ઘટનાઓ લેવામાં આવી છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે અને તેમાં કેવળ પાત્રોના નામો તથા સ્થાનોના નામો વિના બીજું કશું પણ પરિવર્તન કિંવા ન્યૂનાધિકત્વ કરવામાં આવ્યું નથી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે ઘટનાઓનો પ્રસ્તુત નવલકથાની નાયિકા સાથે જે સબધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે પણ સત્ય જ છે અને તેનું કારણ એ છે કે તે નાયિકા અંધા પોતે પણ કાલ્પનિક વ્યક્તિ નથી અને અલ્પાધિ વર્તમાન છે તેણે પોતાની કાયરીમાં જે જે નોંધો કરી રાખી હતી તે નોંધોના આધારે જ આ અંધા અથવા નદીની આત્મકથારૂપ નવલકથાની સૃષ્ટિ નિર્માણ થયેલી છે” વસ્તુ-સ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં, એટલે કે, પ્રસ્તુત નવલકથામાં નિરૂપાયેલી ઘટનાઓની મૂલ લેખિકા શ્રીમતી અંધા હોવાથી મારો પોતાનો પ્રસ્તુત નવલકથા સાથે વસ્તુતઃ સંપાદક (Editor) તરીકેનો જ સબધ હોવા છતાં અને અંધાનું પોતાનું પોરબદ્દર-સુદામાપુરી-માં કદાપિ આગમન ન થયેલું હોવા છતાં પોર-બદ્દરના સલત્તે બોખીરા નામક મામના નિવાસી, પોરબદ્દર રાજ્યના ભૂતપૂર્વ ફોજદાર વિમ્બ કરશનજીના ત્રણ પુત્રોમાંના સર્વથી નાના પુત્ર અને પોતાના બે બચેબે બધુઓ સાથે જમીનદારી તથા ધીરધારનો વ્યવસાય કરતા રા મૂલજી નામકના એક યુવક તથા તેમના મેહરજીતિના ચિત્રકાર મિત્ર રા માલદેવ રાણાના મનમાં આ દ્વિતીય દૃશ્યના (‘ગુજરાતી’ ના તા. ૭ મી ડિસેમ્બર ૧૯૧૯ ના અંકમાં છપાયેલા) ‘દેવકુમારીની દારૂણ વિલંબના,’ શીર્ષક ૧૭ મા પ્રકરણના વાચ-નથી એવા સરાયનો આવિર્ભાવ થયો કે આ પ્રકરણ તેમના પોતાના કેટલાક અપકૃત્યોને પ્રકાશમાં લાવવાના આશયથી જ મેં લખ્યું હતું, કારણ કે, એ પ્રકરણમાં દેવકુમારીના નવીન પ્રેમી અથવા જર રાજનન્દન અને તેના કાય-સ્થળતિના ડવશ્ચઝઝ મિત્ર લાલા શાહિઆમના અબદ્ધ જીવનચરિત્રની જે રૂપ-રેખા આલેખાયેલી છે તેને તેમણે પોતાના જ જીવનચરિત્રની રૂપરેખા માની લીધી હતી, લાલા શાહિઆમ તે મૂલજી કરશનજી અને રાજનન્દન તે માલદેવ રાણા એવી ટોપી તેમણે પોતાના માથે બેસાડી લીધી હતી અને તેમનામાંના મૂલજીબાઈ કાઠક વિગેષ તમોગુણી હોવાથી તેમણે મને મારવાનો વિચાર કરી લીધો હતો તેમનો એ વિચાર બે ત્રણ તટસ્થ મનુષ્યોદ્ધારા મારા જાણવામાં આવતા રા માલદેવ રાણા સમક્ષ એ જ ગૃહસ્થ તરીકે મેં એવો ખુલાસો કર્યો હતો કે ‘આ પ્રકરણમાં તમારા તથા તમારા મિત્ર મૂલજીના ચરિત્રનું આલેખન મેં નથી કર્યું, કિન્તુ આ ઘટના દહલીમાં જ ઘટેલી છે અને તેના પ્રમાણે મારી પાસે તૈયાર છે. રા માલદેવ રાણાને મારા ખુલાસાથી સંતોષ થઈ ગયો,

પરંતુ રા મૂલજીભાઈનો સરાય અવિચલ રહ્યો અને વૈરના પ્રતિરોધીમંદિ 'ગુજ-
રાતી'માં ઉપર્યુક્ત પ્રકરણના પ્રકારના પછી એક માસ અને ચાર દિવસના
ખાળે તા. ૧૧-૧-૨૦ ની રાત્રે આઠ વાગે જ્યારે હું બનરમાથી રેર આવતો
હતો તે વેળાએ મારા ઘરથી થોડા જ અંતરપર રા મૂલજીભાઈએ પાછળથી આવીને
હેતુકારા માણસ પ્રમાણે મારા માથાના પાછળના ભાગમાં કડિયારી ડાગનો એક
કકિન પ્રહાર કર્યા, કારણ કે, મર્દ સામે આવીને ધા કરે છે, પાછળ છુપાઈને ધા
નથી કરતો. સંક્ષેપમાં કહેવાનું એ જ કે, ન્યાયની પ્રાપ્તિ માટે પોરબંદરના ફર્સ્ટક્લાસ
મેજિસ્ટ્રેટ રા કેંગવલાવભાઈની કોર્ટમાં કાયદાને અનુસરીને મેં ફરીયાદ નોંધાવી,
વાદિપ્રતિવાદી હબચ પક્ષના સાક્ષીઓની સખ્યા મોટી હોવાથી કેસ લગ-
ભગ બે માસ સુધી ચાલ્યો અને તા. ૮-૩-૨૦ ને દિવસે ફર્સ્ટક્-
લાસ મેજિસ્ટ્રેટ મારા તરફના પૂરાવા ધણા જ મજબૂત હોવા છતાં કોઈ
એક પ્રકારના સરાયને આધીન થઈને આરોપી મૂલજીને સરાયનો લાભ (Boni-
fit of doubt) આપીને છોડી મૂક્યો. આ કેસે પોરબંદરની પ્રજામાં એવો
તો ખળભળાટ મચાવી દીધો હતો કે એ મુકદ્દમાની સુનાવણી વખતે ન્યાય-
મંદિર લોકારણ્યના સ્વરૂપમાં પરિવર્તિત થઈ જતું હતું અને મોડા આવેલા પ્રેક્ષ-
કોને બહારની ગેલેરીમાં જ બેસા રહીને પોતાની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરી પડતી
હતી. ફર્સ્ટક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં આવી રીતે મળેલા બચકર અન્યાયથી
લેશમાત્ર પણ નિરાશ તથા વિચલિત ન થતાં બે ત્રણ દિવસમાં જ પોરબંદરના
ગૌઆણજીપ્રતિપાલ, ધર્માવતાર તથા ન્યાયમૂર્તિ નરેન્દ્ર મહારાજ રાણા
સાહેબ શ્રીનંદવરસિંહજી બહાદુરને અપીલની મંજૂરી આપવામાં યોગ્ય કારણો
દર્શાવીને અરજી આપવામાં આવી, તેઓ શ્રીમાને તે અરજી અભિપ્રાયમાં
પબ્લિક પ્રોસિક્યુટર રા. આણલાલ મૂલચંદ મહેતાને આપી અને તેમણે
ફર્સ્ટક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં વાદીને અવશ્ય અન્યાય મળ્યો છે એવો
પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતા કૃપાળુ મહારાજ સાહેબે તેમને અપીલ દાખલ
કરીને હુકમ કોર્ટમાં કેસ ચલાવવાની આજ્ઞા આપી દીધી ખાસ આ
કેસના ચુકાદામાં તે સમયના પોરબંદર રાજસ્થાનના વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ
(સેશન્સ જજ) રા રા બીમજીભાઈ વી. જોશીને સ્પેશિયલ હુકમ કોર્ટ
જજ તરીકે નીમવામાં આવ્યા અને તેઓ મહાશય સમક્ષ તા. ૧૮મી મે ૧૯૨૦
શુક્રવારને દિવસે હબચ પક્ષના કાઉન્સિલોના વાદવિવાદ (Arguments) થવા
પછી તા. ૨૧ મી મે ૧૯૨૦ સોમવારે માન્યવર બીમજીભાઈએ આરોપીને પૂરાવાથી
અપરાધી તરીકે સ્વીકારીને રૂ. ૫૦-૦-૦ ના દડની અને જો તે દડ ન આપે તો
એક માસના પરિશ્રમ રહિત કારાગૃહવાસની શિક્ષા સંભળાવી દીધી સત્યનો વિજય
થયો અને મને જે ન્યાય જોઈતો હતો તે પોરબંદરના પુણ્યશીલ નરેન્દ્ર શ્રીનંદવ-
રસિંહજી બહાદુરના ન્યાયપરાયણ ન્યાયપ્રતિધિની ન્યાયપરાયણતાના ચેત્રે મળી
મયો. આરોપીને અપરાધ ન્યાયમંદિરમાં સમમાણ સિદ્ધ થાય અને તે બિવિધમાં
આવા અપરાધોનું સાહસ કરતા વિચાર કરે એટલી શિક્ષા તેને મળી જાય એટ-
લો જ એ અભિયોગને ઉપસ્થિત કરવામાં મારો જે આશય હતો તે આશય
સફળ થતા મારા હૃદયમાં સંતોષ થયો અને પોરબંદરની પ્રજાએ પણ મારા એ
વિજયમાં મને આનંદદર્શક બાવથી અતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદો સમર્પ્યા, કારણ

કે, આરોપી મૂલજ એક ધનાઢ્ય, કુટુંબબલશાલી તથા લાગવગવાળો મનુષ્ય હોવાથી અને અધૂરામાં પૂર ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટ તેને સશયનો લાભ આપીને છોડી મૂકેલો હોવાથી પોરબંદરના ધણાક લોકોની એવી માન્યતા થયેલી હતી કે 'આ કેસમાં ઠક્કુર નારાયણ કદાચિત્ વિમ મૂલજ સામે નહિ જ ફાવી શકે અને તેને પાછા જ પડવું પડશે' પરંતુ તેમની એ ધારણાથી વિપરીત પરિણામ આવેલું જ્યારે તેમણે જોયું અને ન્યાયદેવતાએ સત્ય પક્ષના કંઠમાં વિજયમાળા સમર્પી દીધી એટલે પછી તેઓ સત્ય પક્ષનું અભિવાદન કરે એ સર્વથા નૈસર્ગિક જ હતું જ્યારે હુન્નર કોર્ટમાં તા. ૧૮ મી મે ૧૯૨૦ શુક્રવારે ન્યાયમૂર્તિ રા. ભીમજીભાઈ સમક્ષ આ અભિયોગના સબધમાં ઉભય પક્ષના કાઉન્સિલોનો વાદવિવાદ થવાનો હતો તે દિવસે કોર્ટમાં ધારાશાસ્ત્રીઓ તથા પ્રેક્ષક ગૃહસ્થોનો એવો તો પ્રચડ સમુદાય એકત્ર થયો હતો કે હું પોતે વાદી હોવા છતાં મને એક અન્ય વકીલ સાથે તેમની કુર્સીના અર્ધભાગમાં બેસવું પડ્યું હતું

આ અભિયોગના સમયમાં પોરબંદર રાજ્યમાં બહુ વર્ષથી એક કુશળતમ ધારાશાસ્ત્રી (વકીલ) તરીકે પકાયેલા અને ન્યાયાધીશ-મેજિસ્ટ્રેટ-ના આસનને પણ દીપાવી ચૂકેલા અનુભવી તથા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વકીલ શ્રીગોપાળજીભાઈ વીરપાળ-ભાઈએ આ કેસમાં પ્રતિવાદી પક્ષ તરફથી તેમને રોકવાનો પ્રયત્ન કરાયેલો હોવા છતાં અને પ્રતિવાદી પક્ષ તરફથી તેમને નાણાની સારી રકમ મળવાનો સંપૂર્ણ સંભવ હોવા છતાં, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે સમયમાં મારો તથા તેમનો સામાન્ય પરિચય હોવા છતાં એક સાહિત્યોપાસક તરીકે મારા પ્રતિ તેમની જે સદ્ભાવના હતી તે સદ્ભાવના તથા મારા અભિયોગની સત્યમૂલકતાથી પ્રેરાઈને આ અભિયોગના આરંભથી અત્યંત પર્યંત તેમણે મારી પાસેથી કાંઈ પણ ફી ન લેતા મારા વકીલ તરીકે કાર્ય કરવાની અને તે કાર્ય પણ વળી અત્યંત લક્ષપૂર્વક તથા પરિશ્રમપૂર્વક પોતાનું જ કાર્ય માનીને કરવાની જે ઉદારતા દર્શાવી હતી તે ઉદારતાનો આ જન્મમાં તો મારાથી બદલો વાળી શકાય તેમ છે જ નહિ એટલામાટે આ સ્થળે તેમનો અત્યંત કરણપૂર્વક ઉપકાર માનીને અને ધન્યવાદ-સમર્પણપૂર્વક તેમના પ્રતિ શુદ્ધ કૃતજ્ઞતા દર્શાવીને જ મારે સતોષ માનવો પડે છે. એ જ પ્રમાણે મારા એક 'મિત્ર' શબ્દની વ્યાખ્યાને યથાર્થ સિદ્ધ કરી બતાવનારા વાસ્તવિક મિત્ર તથા પોરબંદરના ઉત્તમ મનાતા વકીલોમાંના એક ઉત્તમ વકીલ રા. રા. જીવનદાસ મોહનજી પારેએ પણ પોતાના પરિશ્રમનું કાંઈ પણ મૂલ્ય લીધા વિના અત્યંત અનુકંપા તથા સ્નેહથી અભિયોગની નાન્દીથી પરિસમાપ્તિ પર્યંત મારા દ્વિતીય ધારાશાસ્ત્રી તરીકે કાર્ય કરવાની જે ઉદારતા દર્શાવી હતી તેમાટે હું તેમનો આજન્મ ઋણી રહીશ એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે મારી ખરમાત્માના શ્રીચરણોમાં અનન્ય ભાવયુત એ જ અષ્ટૌમહુર અભ્યર્થના છે કે તે માન્યવર શ્રીગોપાળજીભાઈ* તથા રા. જીવનદાસભાઈ†ને ઉદ્દ-

*માન્યવર ગોપાળજીભાઈ અત્યારે પોરબંદર રાજ્યના દેવન્યુકમિશનરના પદપર નિયુક્ત છે અને ઉત્કર્ષના માર્ગમાં અગ્રગામી થઈ રહ્યા છે

† રા. જીવનદાસભાઈ પોતાના ધારાશાસ્ત્રી તરીકેના વ્યવસાયમાં દિવસાનુ-દિવસ અધિકાધિક ઉન્નતિ તથા કીર્તિને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે.

આશુચ્ચસમર્પણ સાથે અખડ આરોગ્ય, વિપુલ સમૃદ્ધિ, ઋદ્ધિ સિદ્ધિ, સત્તાન-
વૃદ્ધિ તથા કુટુંબસુખની વૃદ્ધિ તેમના મસ્તકોપર વર્ષાવતો રહે અને તેમના સર્વ
સકટોને હરતો રહે

આ કેસમાં હુન્દરકોર્ટમાં અપીલની સુનાવણી વખતે મારા ધારાશાસ્ત્રીઓ
માન્યવર ઓપાળજીભાઈ તથા રા. જીવનદાસભાઈની મત્રણા તથા પબ્લિક પ્રોસિ-
ક્યુટર રા. રા. પ્રાણુલાલભાઈની સમતિથી મારા કાઉન્સિલ તરીકે રાજકોટથી
ત્યાના એન્જનીયરી પ્રોસિક્યુટર ઍરિસ્ટર ગુલામ અહમદ અન્સીને મેં બોલાવ્યા
હતા અને તેમણે મારા કેસનો પરિશ્રમપૂર્વક અભ્યાસ કરીને ફર્ટકલાસ મેન્જિ-
સ્ટ્રેટની કોર્ટમાં મને મળેલો અન્યાય સવા બે કલાકના અપૂર્વ બુદ્ધિવાદયુક્ત
તથા ધારાવાહિક બાષણથી વિચારપતિ-જગજ-ના હૃદયમાં એવો તો ઠસાવી
લીધો હતો કે તેમણે તેમની જેટલી પણ પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી અદ્ય
જ કહી શકાય અર્થાત્ ઍરિસ્ટર અન્સી સાહજનો પણ તેમણે મારામંદિ લીધેલા
આ પરિશ્રમમાં મારે આ સ્થળે આભાર માનવો જ લેઈએ એ જ પ્રમાણે ફર્ટ
કલાસ મેન્જિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં મને બચકર અન્યાય મળ્યો હતો એવો ફર્ટ કલાસ
મેન્જિસ્ટ્રેટના જગજમેન્દને લક્ષપૂર્વક વાંચી લીધા પછી કોઈ પણ પ્રકારના પક્ષ-
પાત વિના ન્યાયપ્રિયતાથી પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય દર્શાવવામાં મેં પોર-
બદર રાજ્યના પબ્લિક પ્રોસિક્યુટર અને એક પ્રતિષ્ઠિત તથા સભાવિત ધારાશાસ્ત્રી
રા. રા. પ્રાણુલાલભાઈનો હું જેટલો પણ ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો જ છે,
કારણ કે, જો તેમણે આવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો ન હોત, તો અપીલનું સંકેશન
મળત નહિ અને અપીલ જ ન થાત, તો મને અપીલમાં જે ન્યાય મળ્યો તે
ન્યાય કદાપિ મળી શકત જ નહિ એ નિર્વિવાદ હોવાથી આ કેસમાં મને જે
ન્યાય મળ્યો હતો તેના આદિકારણુ રા. રા. પ્રાણુલાલભાઈ જ હોવાથી હું આ
સ્થાને જો તેમના પ્રતિ કૃતજ્ઞતા ન દર્શાઉ, તો એ મારી એક પ્રકારની કૃત-
જ્ઞતા જ કહી શકાય

આ અભિયોગમાં પ્રોસિક્યુશન એવિડન્સ તરીકે જે સાક્ષીઓ અભિયોગની
છંદ સિદ્ધિના પ્રધાન આધાર હતા તે માન્યવર ડૉક્ટર મંછારામભાઈ, તે સમ-
યના પોરબદર સિટી ફોજદાર સાહેબ રા. તુલજીરાજભાઈ (કે જેઓ અત્યારે
જલ્દવાણુ સ્ટેટના પેબલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ છે), રા. ગૌરીરાજભાઈ કામઢી તથા જેમણે
આરોપી જૂલજીને મારા મસ્તકપર પીઠ પાછળથી ડાગનો ધા કરતો પ્રત્યક્ષ જોયો
હતો તે ‘આઈવિદનેસ’ રા. ઠા. છમનભાઈ દામેદર તેમને વિશ્વસિત કરવાના
અનેક પ્રયાસો થવા છતાં અત પર્યન્ત સત્યના સમર્થનમાં અવિચલ રહ્યા હતા
અને મારા ન્યાયપ્રાપ્તિના કાર્યમાં નિરપૂર્ણ બાવથી મારા પ્રધાન સહાયકો
થયા હતા એમંદિ એ સર્વ મહાતુભાવ સાક્ષીઓનો ઉપકાર માનવો એ પણ
માફ પ્રધાન કર્તવ્ય છે પરમાત્મા મારા એ સર્વ સાક્ષીઓનું નિરંતર કથ્યાણુ કરે

એન્જનીયરી લેખકોને કેટલીક વાર કેવી કેવી બચકરતાઓમાંથી પસાર થવું પડે
છે એની આ ઘટનાથી પાઠકો તથા પાઠિકાઓ કાંઈક કલ્પના કરી શકે તેમ છે.
આ અભિયોગના કાર્યમાં અનેક અનુકૂલતાઓ હોવા છતાં પણ મને રૂપિયા
૧૦૦૦) એક હજારથી વધારે ખર્ચ થયો હતો અને લખવાનો અવકાશ બહુ જ
અદ્ય મળતો હોવાથી ‘ગુજરાતી’ની ‘બાદશાહ બાબર અથવા નૂરે ઇસ્લામ’

નામક ભેટ ઈ સ ૧૯૨૦ ના જન્યુઆરી માસમા પ્રકટ થવાને બદલે જૂન માસમા પ્રકટ થઈ શકી હતી, છતાં 'ગુજરાતી' પત્રના ઉદાર સ્વામી તથા ત્રી રા શેઠ મણિલાલભાઈએ કપકાને એક રાખે પણ લખ્યો ન હોતો અને ભેટનું પુસ્તક મોડું પ્રકટ થવાથી જે આર્થિક હાનિ થવાનો સંભવ હોય છે તે આર્થિક હાનિને મૌનાવલગ્નપૂર્વક સહન કરી લીધી હતી એ તેમના ઔદાર્યમટે તેઓશ્રીને મારે હાર્દિક ધન્યવાદો સમર્પવા જ જોઈએ

અસ્તુ પ્રસ્તુત 'ચુડેલના વાંસા' અથવા એક નદીની આત્મકથા'ના તૃતીય દૃશ્યનો અર્ધભાગ કેટલાક દિવસથી લખાઈને તૈયાર થઈ ગયેલો હોવા છતાં 'ગુજરાતી' પત્ર તથા 'ગુજરાતી' પ્રેસના આલ સંસ્થાપક સ્વ શેઠ ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈના ચાર પુત્રો-શેઠ મણિલાલ, રા નટવરલાલ, રા મહેનલાલ તથા રા બાબુભાઈ-આને જે વર્ષથી વિભક્ત થઈ ગયેલા હોવાથી અને 'ચુડેલના વાંસા'ના જે દૃશ્યોનું સ્વામિત્વ રા નટવરલાલ તથા મહેનલાલના હસ્તમા ગયેલું હોવાથી આ વાર્તાના અવશિષ્ટ રહેલા જે ભાગોના પ્રકાશનની શી વ્યવસ્થા કરવી એનો નિર્ણય અદ્યપિ મારાથી કરી શકાયો નથી અને તેથી જ તૃતીય દૃશ્ય અત્યાર સુધી અપ્રકાશિત રહ્યું છે એ અવશિષ્ટ જે ભાગોને કોઈ પણ સ્થળે એ જ નામથી પ્રકાશિત કરાવવાનો સ્વતંત્ર અધિકાર જો કે મારો પોતાનો જ છે, તથાપિ શીઘ્રતા ન કરતાં એ વિષયનો નિર્ણય વિચારપૂર્વક કરવાનું જ મેં યોગ્ય ધાર્યું છે છતાં હવે આશા છે કે એ વિષયનો સત્વર જ નિર્ણય થઈ જશે અને 'ચુડેલના વાંસા' ના જે અવશિષ્ટ દૃશ્યોને વાંચવાની પાઠકો તથા પાઠિકાઓની તીવ્ર આકાંક્ષા પરમાત્માની કૃપાથી સત્વર જ પૂર્ણ થશે

જે પરમ કરુણાસિન્ધુ પરમાત્માની કરુણાથી ઉપર્યુક્ત વિદ્વ આવવા છતાં પ્રસ્તુત દ્વિતીય દૃશ્યની 'ગુજરાતી' માં નિવિદ્વ સમાપ્તિ થઈ હતી અને આજે તેનું આ અંથના રૂપમા પુનઃ પ્રકાશન થઈ શક્યું છે તે પરમદયાધન પરમાત્માને તેની કરુણામટે અનેકરા ધન્યવાદો સમર્પાને આ લખાયેલી પ્રસ્તાવનાને પૂર્ણ કરી હું અહીં જ વિરમીશ.

અહમ્મદાબાદ (અમદાવાદ)
તા. ૨૦ મી જૂન ૧૯૨૫,
શનિવાર

} ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી

અનુક્રમણિકા

—ક્રમક્રમક્રમક્રમ—

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	હું મારો સુખમય સસાર અને એક બયાનક સમાચાર .	૧
૨	જું કામિની કાચનમાલા	૮
૩	જું દેવકુમારીનું પત્ર	૧૫
૪	તું મારી વ્યવસાયદક્ષતા અને પ્રવાસયોજના ...	૨૨
૫	તું મરીયમ સાથે મુલાકાત	૨૬
૬	હું કાચનમાલાની કર્મકથા ૧ પુત્રીના પિતાની પીડા ...	૩૬
૭	તું કાચનમાલાની કર્મકથા (આલ) ૨ વરનું વેચાણ . ..	૪૭
૮	તું કાચનમાલાની કર્મકથા (આલ) ૩ અમારા કુટુંબના સર્વના- શનો આરબ	૬૦
૯	તું કાચનમાલાની કર્મકથા (આલ) ૪ પદ્માવતીની વેશાવૃત્તિ ..	૭૦
૧૦	તું કાચનમાલાની કર્મકથા (આલ) ૫ મારો મોતાનો અધ પાત . .	૯૧
૧૧	તું કાચનમાલાની કર્મકથા (આલ) ૬ મારી કુલીનતા અને શ્યામ- લાલની સુધારણા	૧૦૧
૧૨	તું કાચનમાલાની કર્મકથા (આલ) ૭ વ્યકટાદ્રિમદિરના બયા- નક ભેદો! .. .	૧૦૮
૧૩	તું કાચનમાલાની કર્મકથા (આલ) ૮ માયાદેવી અને પદ્માવતીની દુર્દશાનો વૃત્તાંત	૧૪૯
૧૪	તું કાચનમાલાની કર્મકથા (આલ) ૯ શીલરના સકળમા! ..	૧૬૩
૧૫	તું હું-અપા-અમદાવાદમા	૧૮૬
૧૬	તું શેર અને સટ્ટાનો જન્મદા	૨૨૦
૧૭	તું દેવકુમારીની દારૂનું વિડબના ..	૨૨૯
૧૮	તું મારી કીમત . ..	૨૪૨
૧૯	તું કાકતાલીયતા કે યશોરેખા? . . .	૨૫૪
૨૦	તું સસારરમભૂમિ અને પ્રપચલીલા નાટક ..	૨૭૦
૨૧	તું મારી દ્રૌપદીની ભૂમિકા અને અપૂર્વ વિજય	૨૮૬
૨૨	તું રાજનન્દનના મદનું મર્દન . . .	૨૯૭
૨૩	તું મારા પર એક નવી આફત અને દુશ્મનોની પાયમાલી ...	૩૧૪
૨૪	તું દિલ્લીની બે સંખ્યાસિનીઓ!	૩૩૩
૨૫	તું મારા સત્વની એક નવી કસોટી!	૩૪૩
૨૬	તું દુધર્મવિપાક!	૩૫૬
૨૭	તું દિલ્લીમાથી પ્રયાણ અને હપસહાર	૩૬૫

“Let me at least clearly assert this, that whether novels or poetry or history be read, they should be chosen not for their freedom from evil, but for their possession of good. The chance and scattered evil that may here and there haunt or hide itself in a powerful book, never does any harm to a noble girl.”

Ruskin's “Sessame and Lilies.”

“જો અધિક નહિ, તો એટલું તો મને સ્પષ્ટતાથી નિશ્ચિત કહેવા ઘો કે નવલકથા, કાવ્ય અથવા ઇતિહાસનું વાંચન કરવું હોય, તો તે વિષયના પુસ્તકની તે અધમતાથી મુક્ત હોવાના કારણથી નહિ, કિન્તુ તેમાં રહેલી ઉત્તમતાના કારણથી જ ચુંટણી થવી જોઈએ એક સમર્થ અથમા જે અદ્વૈતસ્વરૂપ અધમતા ઇન્નવિચ્છન્નતાથી અહીં કે ત્યાં લપા-યલી હોય છે તે અધમતા એક અભિજ્ઞતા બાળાની કશી પણ હાનિ કરતી નથી.”

રસ્કિનકૃત “સિસેમ્ એન્ડ લિલીઝ”

ચુડેલનો વાંસો

અથવા

એક નટીની આત્મકથા

(દ્વિતીય દ્રશ્ય)

પ્રકરણ ૧ છું

મારો સુખમય સંસાર અને એક બચાવક સમાચાર

“ગુજરાતી”ના ઇ સ ૧૯૧૪ ના એપ્રિલ માસની ૧૪ મી તારીખના અકમા, મેં મારી આત્મકથાના પ્રથમ દ્રશ્યની જે વેળાયે સમાપ્તિ કરી હતી, તે વેળાયે, “ગુજરાતી”ના પાઠકો તથા પાઠિકાઓને, અથવા અન્ય શબ્દોમા કહું તો મારા ધર્મબધુ તથા ધર્મબગિનીઓને, મેં “હું સર્વ પ્રકારે સુખિની થઈ પરંતુ સુખ અને દુખની ઘટમાલા સમાન આવે અને જાય છે કોઈ પણ અવસ્થા ચિરસ્થાયિની નથી, તો મારી એ સુખાવસ્થા ચિરસ્થાયિની થઈ કે કેમ? એવો પ્રશ્ન વાચકો તરફથી રજૂ થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે તો અત્યારે હું એટલું જ જણાવું છું કે, અત્યારે તો મારા સદ્બોધચર્ચાગે પ્રાપ્ત થયેલા આ સંસારના સ્વર્ગીય સુખનો મને અનુભવ લેવા થો, બવિધ્યમા જે કોઈ વેળાયે અવકાશ મળશે અને આ નશ્વર શરીરનું અસ્તિત્વ હશે, તો તમારા એ પ્રશ્નનું સવિસ્તર ઉત્તર આપી તમારી ઉલ્કાને તૃપ્ત કરવાનો હું મારાથી બનતો પ્રયત્ન કરીશ.”— આવા સદ્વિગ્ધ સ્વરૂપમા મારી આત્મકથાનું દ્વિતીય દ્રશ્ય તેમના સમક્ષ રજૂ કરવામટિનું વચન આપ્યું હતું, અને મારા એ વચનનું મને કદાપિ વિસ્મરણ થયેલું ન હોવાથી, મારા એ વચનના પાલનમાટે જ, આજે પુનઃ હું મારા જીવનમા અનુભવેલા કેટલાક અન્ય શુભાશુભ પ્રસંગોના યથાર્થ પ્રતિપાદનના કાર્યમા પ્રવૃત્ત થાઉં છું, અને આશા રાખું છું કે, મારી આત્મકથાનું પ્રથમ દ્રશ્ય જેવી રીતે વાચકોના પરમ આહરને પાત્ર થયું છે, તેવી જ રીતે મારી આત્મકથાનું કિંવા ‘ચુડેલના વાંસા’નું આ દ્વિતીય દ્રશ્ય પણ વાચકોના આહરને પાત્ર થવા સાથે તેમના મનોરંજન તથા અનુભવની વૃદ્ધિનું કારણ થઈ પડશે.

મારી આત્મકથાના પ્રથમ દ્રશ્યના અંતિમ પ્રકરણમા એ તો મેં દર્શાવેલું જ છે કે, હું ઈશ્વરની કૃપાથી એક પુત્રી તથા એક પુત્ર મળીને બે સંતાનોની માતા થઈ હતી, અને મેં મારા એ બે સંતાનોના નામ અનુક્રમે મેનકા તથા અધિનીકુમાર રાખ્યા હતાં. પરંતુ એ બે સંતાનો ઉપરાંત અત્યારે મારા ગૃહમા મારી સાથે એ બધું તથા બગિની કરતાં પણ વિશેષ વયનો મારો એક તૃતીય પુત્ર પણ વસતો હતો અને તે અન્ય કોઈ નહિ, પણ દિલ્લીનીવાસિની શેઠાણી કેવકુમારીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલો, મારા એક સમયના પ્રિયતમ જન્મતનશીન યુસુફ અથવા મહનમૂર્તિ યુસુફનો પુત્ર મન્મથકુમાર જ હતો. જે વેળાયે મારી આત્મ-

ક્યાના આ દ્વિતીય દૃશ્યનો આરંભ થાય છે, તે વેળાયે મન્મથકુમારની અવસ્થા સાત વર્ષની થવા આવી હતી, મારી પુત્રી મેનકાએ છઠ્ઠા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને મારો પુત્ર અશ્વિનીકુમાર પોતાના આયુષ્યના પચ્ચમ વર્ષમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારીમાં હતો. જો કે મારી કન્યા અને મારો પુત્ર રૂપ, રંગ તથા બુદ્ધિ આદિમાં અનેક બાલકો તથા બાલિકાઓ કરતા અઢિયાતા હતા, છતાં પણ સત્યને સ્મરીને એટલું તો મારે સ્વીકારવું જ જોઈએ કે, યુસુફ તથા દેવકુમારીનો પુત્ર મન્મથકુમાર રૂપ, રંગ તથા બુદ્ધિ આદિમાં મારી મેનકા અને મારા અશ્વિનીકુમાર કરતાં પણ અધિક શ્રેષ્ઠ, મનોહર તેમજ આકર્ષક હતો. તેની એ શ્રેષ્ઠતા, મનોહરતા તથા આકર્ષકતાને જોઈને કેટલીક વાર મારા મનમાં એમ પણ થઈ આવતું હતું કે, ‘જે વેળાયે યુસુફ સાથે મારો સ્નેહસંબંધ હતો તે વેળાયે આ પુત્રની જન્મદાત્રી માતા થવાનો પ્રસંગ જો મને પ્રાપ્ત થયો હોત, તો મારા સદ્ગુણોની પરિસીમાં જ થઈ જત.’ પરંતુ તેની પાલક માતા હું હોવાથી અને તે જાન્યન્મ મારી સાથે જ રહેવાનો હોવાથી, હું તેને મારો પોતાનો જ પુત્ર માની લેતી હતી, અને એ બિજાતાના વિચારોને મારા મનમાંથી કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો કરતી હતી. મન્મથકુમાર તો મને જ પોતાની જન્મદાત્રી માતા અને મારા પતિને જ પોતાના જન્મદાતા પિતા તરીકે માનતો હતો, કારણ કે, તેને પોતાના સત્ય માતાપિતાનું કાંઈ પણ જ્ઞાન કે ભાન હતું જ નહિ, અને બલિષ્ઠતા પણ તેના જન્મસ્થાનથી તેને પરિચિત કરવાનો મારો કિંવા દેવકુમારીનો મનોભાવ ન હોવાથી, બલિષ્ઠતા પણ તે અમારો પુત્ર મઠવાનો ન હતો.

પઢરપુરની ફાઉન્ડલિંગ હોસ્પિટલમાં મન્મથકુમાર પાંચ વર્ષનો થયો, ત્યાર પછી તેને મુંબઈમાં લાવવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે, દેવકુમારી ધણીક વાર પોતાના એ તનયને જોવામાટે આવતી હોવાથી, મુંબઈથી પઢરપુર જવાનો તેને વિશેષ પસંદગી થતો હતો, અને તેથી જો મન્મથકુમાર મુંબઈમાં મારી સાથે રહે, તો વધારે સારું, એવો દેવકુમારીનો અભિપ્રાય હતો. મારો પણ દેવકુમારી કરતાં મન્મથકુમારમાં અધિક વાત્સલ્યભાવ હોવાથી દેવકુમારીની એ ઇચ્છાને માન આપીને, તે બાળકને હું મુંબઈમાં લઈ આવી હતી અને દેવકુમારી વર્ષમાં બે વાર મુંબઈમાં આવીને પોતાના એ પુત્રના મુખદર્શનથી નેત્રોને તૃપ્ત કરી જતી હતી. આવી રીતે મન્મથકુમારને જોવામાટે વારંવાર મુંબઈમાં આવતી હોવા છતાં પણ, મન્મથકુમાર એ જાણતો ન હતો કે, તેની જન્મદાત્રી માતા તે હતી, કારણ કે, એ સ્વસ્થ તેના જાણવામાં ન આવે, એમટેની ધણી જ સંભાળ રાખવામાં આવતી હતી. મન્મથકુમારને તેના વયના સપ્તમ વર્ષના આરંભમાં જ ગુજરાતી શાળામાં જણવામાટે મૂકવામાં આવ્યો હતો અને છ મહિનામાં બાળપોથીના અભ્યાસની સમાપ્તિ કરીને, તે ગુજરાતી પહેલાં ધોરણમાં અભ્યાસ કરવા લાગ્યો હતો. નિશાળના ચોપડામાં વિદ્યાર્થીના પિતાનું નામ તો અવશ્ય લખાવવું જ જોઈએ, એવો નિયમ હોવાથી તેના પિતાનું શુ નામ લખાવવું, એ વિષે મારા મનમાં મોટો વિચાર થઈ પડ્યો હતો. પ્રથમ તો તેના પિતા તરીકે મારા પતિનું નામ લખાવવાનો વિચાર મારા મનમાં આવ્યો હતો, પરંતુ એટલામાં એક બીજો વિચાર આવતાં મારા તે વિચારને મારે બદલી નાખવો પડ્યો અને અંતે

તેના પિતાનું એક કાંપનિક નામ લખાવવાના નિશ્ચયપર આવીને મેં તેવું જ એક નામ લખાવીને સમય સાચવી લીધો. આગળ જતાં જો મન્મથકુમારનાં લક્ષણો સારા દેખાય અને તે એક સદ્ગુણી તથા પ્રતિષ્ઠિત નાગરિક થશે, એવી કાંઈક આશા બધાય, તો મારી કન્યા મેનકાને તેની સાથે લગ્નસબંધ કરી આપવાનો મારો, મારા પતિનો, મારી માતાનો તથા મારી સાસુનો એટલે કે અમારા પરિવારના અમેા સર્વ મનુષ્યોનો દૃઢ વિચાર હતો. અને એ કારણથી જ તેના પિતા તરીકે મેં મારા પતિનું નામ લખાવ્યું ન હોતું. મન્મથકુમારના પિતાનું કાંપનિક નામ લખાવવામાં પણ મેં સત્યને જાળવી રાખ્યું હતું, એટલે કે, તેની જન્મદાત્રી માતાનું નામ દેવકુમારી હોવાથી માત્ર તેમાના અંતિમ ‘રી’ના સ્થાનમાં ‘ર’ની યોજના કરી સ્ત્રિલિંગ શબ્દમાંથી પુર્ણિંગ શબ્દ બનાવીને તેના પિતાનું મેં દેવકુમાર નામ લખાવ્યું હતું અને આ વાર્તા જ્યારે દેવકુમારીના જાણવામાં આવી, ત્યારે તે હસી હસીને ઢગલો થઈ ગઈ હતી. દેવકુમારીએ મને સંબોધીને કહ્યું કે “અપા બહેન! તમેા નાટકવાળા તો કાંઈ વાર પરમેશ્વરથી પણ આગળ વધી જાઓ તેવા છો ને શું! પરમેશ્વર પોતે મને અન્ય જન્મમાં પુરુષનેા અવતાર આપવાનો છે કે કેમ, એ તો પરમેશ્વર પોતે જ જાણતો હશે, અને ધારો કે, પરમેશ્વર મને પુરુષનેા અવતાર આપવાનો હોય, તો પણ તે આ જન્મમાં તો મને સ્ત્રીમાંથી પુરુષ બનાવી શકે તેમ નથી, કારણ કે, એમ કરવાથી તેના પોતાના નિયમનેા તેના પોતાના હસ્તથી જ ભંગ થવાનો સંભવ છે, એટલે કે, પરમેશ્વર પણ જે કરી શકે તે બીજા જન્મમાં જ કરી શકે તેમ છે; પણ તમેાએ તો મને મારા આ અવતારમાં જ પુરુષ બનાવી દીધી છે, અને માતાને પિતાની પદવી આપીને દેવકુમારીને દેવકુમારના અવતારમાં ફેરવી નાખી છે, એ તમારી અલૌકિક, અદ્ભુત અને અગમ્ય શક્તિમંદિ તમને જેટલો પણ ધન્યવાદ આપવામાં આવે, તેટલો જોઈએ જ છે” એના ઉત્તરમાં મેં જણાવ્યું કે; “દેવકુમારી બા! આ આતુર્ય મારે એક વિશિષ્ટ હેતુની સિદ્ધિમંદિ કરતું પશ્યું છે, અને મારો તે હેતુ, હું તમને યોગ્ય પ્રસંગ આવતા જણાવીશ, કારણ કે, અત્યારે તે હેતુને કેટલાક ગરજોથી ગુપ્ત રાખવાની આવશ્યકતા છે અને તેથી આશા છે કે, અત્યારે જ તમને તે ગુપ્ત વાર્તા ન જણાવવાની ધૃષ્ટતામંદિ મને તમેા ઉદારતાથી ક્ષમા આપશે.” દેવકુમારીએ મારા તે ગુપ્ત ઉદ્દેશને જાણવામંદિની વિશેષ આતુરતા ન દર્શાવી, અને તે જણાવવામંદિનેા મને વિશેષ આગ્રહ પણ ન કર્યો, એટલે એ વાર્તાલાપનેા એટલેથી જ અંત આવી ગયો. મારી પુત્રી મેનકાને પણ મેં કન્યાશાળામાં મોકલીને શિક્ષણ અપાવવાનેા આરંભ કરી દીધો, કારણ કે, અવિ-
ધ્યમાં મારી પુત્રી એક સુશિક્ષિતા આર્ય અબળા તરીકે હિન્દુ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવે અને તેના નામથી માફ નામ પણ આદરને પાત્ર થાય, એવી મારી પરમ આકાંક્ષા હતી, છતાં પણ એટલું તો મારે જણાવવું જ નોંધવું કે, આજકાલ શાળાઓ અને પાઠશાળાઓમાં બાળાઓને જેવા પ્રકારનું સ્ત્રીત્વવિનાશક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે અને જે શિક્ષણના પરિણામે આજકાલની અબળાઓ પુરુષ સાથે પ્રત્યેક વિષયમાં સમાન રેખામાં વિરાજવાની આકાંક્ષાને દૃઢતામાં ફેલાવીને પુરુષ તો નથી જ થઈ શકતી, પરંતુ સ્ત્રીત્વને પણ ખોઈ ખેંસે છે અને પતિના પ્રાસાદમાં પીયૂષના પ્રવાહને વહેવડાવવાને બદલે વિષમ વિષના પ્રવાહને વહેવડાવતી

જેવામા આવે છે, તેવા પ્રકારનુ અનુચિત શિક્ષણ આપીને મારી આત્મજ્ઞના અવતારને બમાડી નાખવાનો અને તેને 'અતો બ્રહ્મસ્તતો બ્રહ્મ' જેવી અવસ્થામાં લાવી મૂકવાનો મારો મનોભાવ ન હોતો, કિન્તુ આપણા પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રકારોના બાધેલા નિયમો પ્રમાણે મારી કન્યા બલિષ્ઠમા જેના યોગે એક સુશિક્ષિતા સભારી, આદર્શ આત્મજ્ઞ, આદર્શ વધૂ, આદર્શ માતા અને સમાજપ્રતિષ્ઠિતા પ્રમદા થાય, તેવા પ્રકારના શિક્ષણથી મારી કન્યાને મડિત કરવાની મારી અભિલાષા હતી. પુત્રીને આવા પ્રકારનુ ઉચિત શિક્ષણ આપવાની અભિલાષા મારા હૃદયમા ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ હતુ કે, મેં અવકાશના સમયમાં ચારેક વર્ષથી અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ આરંભ્યો હતો અને અંગ્રેજી ભાષાના કેટલાક નામાકિત ગ્રંથકારો તથા ગ્રંથકર્તાઓના ગ્રંથો વાચતા યુરોપમા સ્ત્રીઓને અપાતા પુરુષોચિત શિક્ષણના પરિણામે, ત્યાની અબળાઓ પોતાના સ્ત્રીત્વને બૂલીને મતાભિલાષિણી થવાથી, તેમજ પુરુષ સમાન ગ્રંથ અધિકારને ભોગવવાના પ્રમાદથી, ત્યાનું શાત તથા સુખમય ગૃહજીવન (Home life) ધીમે ધીમે કેવી રીતે અદૃશ્ય થતું જાય છે, ઇત્યાદિ વિષયો મારા જાણવામા આવી શક્યા હતા, તેમજ મનુષ્યસ્વભાવનો વિચાર કર્યા વિનાના સુધારાની તો હુ પ્રથમથીજ વિરોધિની હતી ન્યાય, દયા, સમાનતા, બ્રાતૃભાવ, એવા એવા તરંગોપર સમાજ અને સસારના બધારણો ઉભા કરવાની તો હુ સદા હાસી જ કરતી આવી હું અર્થાત્ મનુષ્યપ્રકૃતિનો વિચાર કરી સમાજ અને સસારની વ્યવસ્થા કરી, તેમા એ રમ્ય ભાવેને પ્રાચીન ઋષિઓએ નિયમો બાધી ધટાવ્યા, તે નિયમોને હુ સ્વીકારનારી હોવાથી, મારી પોતાની પુત્રીના સબધમા મારા હૃદયમા આવી યોગ્ય અભિલાષાનો ઉદ્ભવ થાય, એ કોઈ પણ પ્રકારે અસ્વાભાવિક કિંવા અનૈસર્ગિક તો ન હોય જ આવી રીતે મારી અભિલાષા યોગ્ય હતી, પરંતુ તેની સફળતાનો આધાર સર્વથા જગદીશ્વર જગદાધારની ઈચ્છા ઉપર જ રહેલો હતો.

મારા પોતાના પુત્ર અશ્વિનીકુમારને અઘાપિ મેં શાળામા બેસાડ્યો ન હોતો, કારણ કે, પુત્રીને છ વર્ષના વય પૂર્વે અને પુત્રને સાત વર્ષના વય પૂર્વે, વિદ્યાભ્યાસની ચિન્તામા નાખી દેવાથી તેમના શરીરનો જોડાએ તેવો વિકાસ થઈ શકતો નથી અને તેઓ બહુધા નિર્બળ જ રહી જાય છે, એવી કેટલાક આરોગ્યશાસ્ત્રવેત્તાઓની માન્યતા છે, અને હું પોતે પણ એમ જ માનુ છું અત્યંત અલ્પ અવસ્થામાં કિંવા વિવાહમટે યોગ્ય ન હોય તેવી અવસ્થામા બાળક તથા બાલિકાને પરણાવવાથી જેવું અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે, તેવું જ અનિષ્ટ પરિણામ તેમને યોગ્ય અવસ્થા થવા પૂર્વે વિદ્યાભ્યાસના શક્ટમા જોડી દેવાથી પણ અનુભવાય છે, એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે છતાં પણ કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિથી મારા પુત્રને મૂળાક્ષરોનું અને કેટલીક વસ્તુઓને ઓળખવાનું તથા તેમના ગુણુદોષ આદિનું શિક્ષણ હું અવકાશની વેળાયે આપ્યા કરતી હતી, અને તેનું કારણ એ હતુ કે, જ્યારે તેને શાળામા બેસાડવામા આવે, ત્યારે એ અભ્યાસ તેને ઉપયોગી થઈ પડે અને બાળપોથી તથા પ્રથમ ધોરણના અભ્યાસની તે અલ્પ કાળમા તથા સરળતાથી સમાપ્તિ કરી શકે.

સારારા એટલો જ કે, જે વેળાયે મારી આત્મકથાના પૂર્વ ભાગની મેં સમાપ્તિ કરી હતી, તે વેળાયે અમારા ગૃહમા હું, મારી માતા, મારી સાસુ અને મારા

પતિ મળીને અમે ચાર વ્યાક્રતઓ જ હતી, પરંતુ હવે તેમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ બાળકોની વૃદ્ધિ થવાથી અમારી સખ્યા સાતની થઈ હતી અને તેથી સાધારણતઃ અમારુ કુટુંબ તે એક વિશાળ કુટુંબ હતુ, એમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી અર્થાત્ એ બાળકોના લાલનપાલનમાં, બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં અને તેમના અભ્યાસની પરીક્ષામાં, ગૃહકાર્યમાં, મારા સ્વીકૃત વ્યવસાયમાં તથા સ્વામિસેવામાં મારો સમય જ્યાં અને કેવી રીતે ગાળ્યો હતો, એનું પણ મને બાત રહેતું ન હોતુ હું મારા પોતાના એ વ્યવસાયોમાં એટલી સીમા પર્યન્ત નિમગ્ન રહ્યા કરતી હતી કે, અન્ય કોઈ પણ બાહ્ય ઘટનાના સ્મરણ કિંવા વિચારનો મને બાગ્યે જ અવકાશ મળી શકતો હતો, એટલી મારા વ્યતીત જીવનમાં મારા અલ્પ સમાજમમાં આવેલી કેટલીક વ્યક્તિઓનું મારા હૃદયમાં સર્વથા વિસ્મરણ થઈ જાય તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતુ આ કારણથી મારા નાટ્યવ્યવસાય અને યુસુફ સાયેના પ્રણયસંબંધના સમયમાં દિલ્લીમાં હરમતભનની હવેલીમાં અનુભવેલા ઇન્દ્રસભા સમાન દૃશ્યનું, તે હવેલીમાંથી અચાનક અદૃશ્ય થયેલી લાવણ્યમયી લલના મરીયમનું, તેમ જ ત્યાં જે એક ગૌરાગ પુરુષ સાથે મારો તથા યુસુફનો પરિચય થયો હતો,* તથા મુખ્યમાં પણ જેણે મારો પત્તો મેળવીને મને મળવા આવવામાં દેખી મારા પર ચિઠ્ઠી લખી હતી,† તે સ્વેતાગ શીલર આદિતું મને સર્વથા વિસ્મરણ થઈ ગયું હતુ, કારણ કે, એ સર્વ વ્યક્તિઓ તથા એવી સાધારણ ઘટનાઓને સ્મરણમાં રાખવાનું એવું વિરોધ કાંઈ પણ પ્રયોજન હતુ નહિ એવામાં એક દિવસ સવારમાં આઠક વાગ્યાના શુભરે હું મારા ઘરના દીવાનખાનામાં એક વર્તમાનપત્ર વાચતી ઇજરમાં પડી હતી, નીચે ગાલીઆપર મન્મથકુમાર મારી કન્યા મેનકાને બાળપોથી વચાવતો હતો અને મારો અધિનીકુમાર પણ તે બાળપોથીમાના ચિત્રાકિત અક્ષરોને બોળખાવીને મન્મથકુમાર તથા પોતાની બગિચાને પોતાની બુદ્ધિની ચપલતાનું દર્શન કરાવતો હતો. જે કે પ્રભાતમાં નિત્ય મારે મારી ગ્રાહિકા પ્રસૂતા સ્ત્રીઓ પાસે તેમની શુભ્રામાં દેખુ પડતુ હતુ, પરંતુ આજે હું ‘હાથ ચોખ્ખો’ ન હોવાથી બહાર નીકળી ન હોતી એટલે કે, મારી ગ્રાહિકાઓ પાસે મારી માતા તથા સાસુને મોકલવાની વ્યવસ્થા કરીને મેં ત્રણ દિવસની સ્વાભાવિક રજા પાળી હતી જે કે હું વર્તમાનપત્ર વાચતી હતી, છતાં વર્તમાનપત્રના વાચન કરતા મારા બાળકોના વિદ્યાભ્યાસજન્ય આનંદમાં મારું વિશેષ ધ્યાન હતુ, પરંતુ અચાનક વર્તમાનપત્રમાંના એક એવા લેખપર મારી દૃષ્ટિ પડી કે, જેના વાચનથી દિલ્લીમાંની હરમતભન તથા તેની હવેલીમાંની ઉપર્યુક્ત ઘટનાઓ નવીનતાથી મારા સ્મરણપટપર ચિત્રિત થઈને, મારા હૃદયને ત્રો સમક્ષ તરંગિત થવા લાગી અને તેથી વર્તમાનપત્રમાંના એ લેખના વાચનમાં મારું ધ્યાન એકાગ્ર થઈ ગયું તે લેખ આ પ્રમાણે હતો —

“ખાંદીખાલ્લર અથવા ગોરી અને કાળી ગુલામડીઓનો પમપોકાર આલેખો વેચાર — હમણા એક અભયળી ઉપભવનારી દુષ્ટી બાબત અધારા-

* જુઓ “ચુડેલનો વાસો અથવા એક નદીની આત્મકથા” (પ્રથમ દૃશ્ય) પ્રકરણ ૧૬ મું તથા ૨૦ મું.

† જુઓ એ જ નવલકથાનું પ્રકરણ ૨૪ મું તથા ૨૫ મું.

માથી અજવાળામાં આવી છે, અને તે બાબતે મુખ્યની તેમ જ આખા હિન્દુ-સ્તાનની મંજૂર અભ્યૂષીના દરિયાવમાં ડુબાવી છે કહેવામાં આવે છે કે, ઓગણીસમી અને વીસમી સદીમાં આગળનો ગુલામી ધર્મો અને ગુલામી બાબત હયાતી ભોગવતા નથી, પણ હાલમાં જે બીના અજવાળામાં આવી છે તેથી એ ખુલ્લું દેખાઈ આવે છે કે, આગળના ગુલામી ધર્મમાં અને અત્યારના ગુલામી ધર્મમાં ફક્ત એટલો જ તફાવત છે કે, આગળ એ ધર્મો ફક્ત પૂર્વના દેશોમાં એટલે કે, ગ્રીસ, ઇટાલી, સ્પેન, અરબસ્તાન, ઇરાન તથા આફ્રિકા આદિ દેશોમાં તથા અપવાદ તરીકે અમેરિકામાં ચાલતો હતો, અને તેમાં ઔરત ગુલામડીઓ તથા મર્દ ગુલામોના ખરીદી તથા વેચાણના સાટા એકસરખી રીતે કરાતા હતા, અને તે ખરીદેલા ગુલામો તથા ગુલામડીઓને ઘરમાં નોકર તરીકે કામકાજમાં જ રાખવામાં આવતા હતા જે કોઈ ગુલામડી તેના ખરીદનાર માલિકને ગમી નય, તો તે ગુલામડીને પેટાની રખાયત તરીકે પણ રાખતો હતો, પણ એવા બનાવ ચોડાજ બનતા હતા સારાશ કે, તે સમયમાં ગુલામડીઓને વેચાણના ધર્મમાં ખરીદવામાં કે વેચવામાં આવતી ન હોતી, પણ આજે તો હાલત એવી થઈ પડી છે કે, પશ્ચિમના સુશિક્ષિત તથા સુધરેલા દેશોમાંના કેટલાક સુશિક્ષિત નર-પિત્રાઓએ નાના પ્રકારના છળપ્રપચોથી અલ્પવયસ્ક બાલિકાઓનું અપહરણ કરીને અથવા તો ગરીબ માળાપોની એવી અલ્પવયસ્ક કન્યાઓને વેચાતી લઈને, તેમ જ કેટલીક અનુભવહીન તથા સસારના છળપ્રપચોથી અજ્ઞ, ભોળી યુવતી-ઓને ભોળવીને, નાના પ્રકારની મુખલાલસામાં લપટાવીને અને આખાઆબલી બતાવીને, એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં લઈ જવાનો, ત્યાં વેચાણતિમાટે કુટિની-ઓના હસ્તમાં તેમને વેચી નાખવાનો, અને પોતાના સ્વાર્થમાં તે નિર્દોષ તથા કુલીન અબળાઓના અવતારને સદાને માટે બગાડી નાખવાનો ધર્મો ધમ-ધોકાર ચલાવવા માગ્યો છે, અને તેમનો એ ધર્મો અત્યારે બચકરતાની એટલી સીમા પર્યંત પહોંચી ગયો છે કે, એ નીચ ધર્મને અટકાવવા તથા જડમૂળથી નાબૂદ કરી નાખવામાં, લડનમાંના કેટલાક પરોપકારી અને ધર્મોત્તમા ગૃહસ્થોને એક મડળ સ્થાપવાની ફરજ પડી છે, અને તે મડળના એ ધર્મને નાબૂદ કરવા-માં તેના પ્રયત્નો બળપૂર્વક ચાલી રહ્યા છે હમણા હમણા કેટલાક વખતથી યુરોપના એ તરુણી સ્ત્રીઓને વેચવાનો ધર્મો ચલાવનારા કેટલાક બદમાશોએ આપણા હિન્દુસ્તાનમાં છાવણી નાખીને, અહીં બીજા દેશની સ્ત્રીઓને વેચવાનો અને અહીંની સ્ત્રીઓને બીજા દેશમાં વેચવામાં ઉપાડી જવાનો વ્યવસાય આરંભ્યો છે, એવી ભુમ ધણા દિવસથી સબળાતી હતી, પણ તે ચાલક બદ-માશો પોલીસના હાથમાં આવતા ન હોતા પરમ દિવસે અહીંથી સિંગાપોર તરફ જનારી એક સ્ટીમરમાંથી અહીંની ખતીલી અને ગુનાહ પકડવામાં ચાલક તરીકે મશહૂર થયેલી આપણી પોલીસના ત્રણ અમલદારોએ તેવા એક બદમાશને મુદ્દા-માલ પૂરાવા સાથે પકડ્યો છે, અને તેના ગુનાહોના વધારે પૂરાવા મળી આવે ત્યાં સુધી તેને કાચી જેલમાં રાખવામાં તેનો હુકમ મેળવવામાં આવ્યો છે. તે બદમાશ જર્મનીનો નિવાસી હોવાથી જર્મન છે, અને તેનું નામ શીલર છે. તે એક હિન્દુ જાતિની અને એક મુસલમાન જાતિની એવી રીતે બે હિન્દુસ્તાની

યુવતીઓને લોળવીને સિંગાપોર લઈ જતો હતો, એવામાં તેને પકડવામાં આવ્યો હતો અને તેની સાથે દિલ્લીની રહેનારી હરમતબન, શીલરની હિન્દુસ્તાનમાંની એન્ટ છે, અને બે સ્ત્રીઓ શીલરના પત્નમાં સપડાઈ છે, તેમાં હરમતબનનો હાથ અમ બાગે છે હરમતબન વિરુદ્ધના કેટલાક પૂરાવા મળ્યા છે, અને બીજા પૂરાવા મેળવવામાં તેના પોલીસના પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે બધા પૂરાવા એકઠા થયા પછી જ્યારે ચીફ પ્રેસીડન્સી મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં આ કેસ ચાલશે, તે વળાયે એ કેસમાંથી માત્ર મુબઈની સાધારણ મળને જ નહિ, પણ સારા સારા ધારાશાસ્ત્રી, પીડરો, સોલીસીટરો, એડવોકેટો તથા બેરિસ્ટરો આદિને પણ ધણું ધણું ભણવાનું અને શીખવાનું મળી આવશે, એવી અમારી દૃઢ માન્યતા છે. અમે એ કેસની કાગને ડાળે રાહ જોઈએ છીએ, કારણ કે, જાહેર મનના લાભમાં એ કેસનો વર્જેટમ એટલે કે, કુલ શબ્દશ રિપોર્ટ અમારા છાપામાં છાપીને પ્રકટ કરવામાં તેની અમેએ અત્યાર અગાઉ જ બધી ગોઠવણ કરી રાખી છે આપણે ઈચ્છીશું કે આ કેસમાં મુબઈની પોલીસની કોશિશો ફત્તેહમંદ થાયો અને ગુનાહમારોને તેમના ગુનાહોની બરાબર સજા મળતા ઇન્સાફના અજવાળાથી દુનિયા રોશન થઈ જાયો.”

વર્તમાનપત્રમાંના આ લેખને વાંચતા જ મારા મનમાં પ્રશ્ન થયો કે “જે એક હિન્દુ જાતિની અને એક મુસલમાન જાતિની મળીને બે હિન્દુસ્તાની યુવતીઓને, શીલર તથા હરમતબને સિંગાપોર પહોંચાડવામાં સ્ટીમરમાં બેસાડી હતી, તેમાંની મુસલમાન જાતિની યુવતી તે દિવસે રાત્રિએ હરમતબનની હવેલી-માંથી અચાનક અદૃશ્ય થયેલી અલૌકિકા સુદરી મરીયમ તો નહિ હોય? પણ મરીયમ અદૃશ્ય થઈ હતી તે ઘટનાને તો કેટલાક વર્ષ વીતી ગયા છે, અને આ યુવતીઓને તો અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાંથી બહાર લઈ જવાની ચેષ્ટા કરવામાં આવી છે, એટલે એ મરીયમ હોય કે ન પણ હોય અસ્તુ. એ અબાગિની અબજાઓ ગમે તે હોય, છતાં મારે તેમને જોઈને તેમના જતાવને તથા શ્વેતાંગ શીલર અને હરમતબનના લેહોને ભણવાનો પ્રયત્ન તો કરવો જ જોઈએ” આવા પ્રશ્નની આતુરતાનો ઉદ્ભવ થયો પરંતુ ત્રણ દિવસ મારાથી બહાર નીકળી શકાય તેમ ન હોવાથી નિરૂપાય થઈને ત્રણ દિવસમાં મારે મારી આતુરતાને મનમાં જ દબાવી રાખવી પડી એ ત્રણ દિવસ પર્યંત હું એ જ વિચારમાં હતી કે, “તે અજ્ઞાત અબજાઓને શોધવી ક્યાં અને ક્યું નિમિત્ત દર્શાવીને તેમની સાથે મુલાકાત કરવી, કારણ કે, તેમના ઉપર પોલીસની દેખરેખ તો અવશ્ય હશે જ એટલે સખળ કારણ બતાવ્યા વિના તેમની મુલાકાતનો લાભ બાગ્યે જ મળી શકે તેમ છે” અતે હું એવા નિશ્ચય પર આવી કે, “પ્રથમ તો તે મુસલમાન યુવતી મરીયમ છે કે નહિ, એનો નિશ્ચય કરી લેવો, અને ત્યાર પછી તે હબચ અબજાઓના સાક્ષાત્કારની ચેષ્ટા કરવી.” ત્રણ દિવસ વીતી ગયા અને ચોથા દિવસના પ્રભાતમાં હું સ્નાન કરીને શુદ્ધ થઈ હું ચાહ પીતી બેઠી હતી, એવામાં અચાનક એક એવી ઘટના બની કે, તે અબાગિની અબજાઓના સાક્ષાત્કારનો પ્રસંગ મને પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૨ જું કામિની કાંચનમાલા

જત પ્રકરણના અતમા જણાવ્યા પ્રમાણે હું ચાહ પીતી બેઠી હતી, એટલામા મારા પરિચિત એક હિન્દુ ગૃહસ્થ, તેમની પત્નીનો પ્રસવકાળ નિકટમા આવેલો હોવાથી મને બોલાવવામાટે મારે ઘેર આવ્યા. એ ગૃહસ્થ મૂળ અમદાવાદના નિવાસી હતા, જાતિના વૈશ્ય હતા, બૉમ્બે યુનિવર્સિટીના એક એન્જ્યુ-એટ હતા અને મુખ્યની પોલીસના O I D (ક્રિમિનલ ઇન્વેસ્ટીગેશન ડિપાર્ટમેન્ટ) ખાતામાં ઉચ્ચ પદવીના એક અધિકારી હતા એમનુ વય લગભગ પાત્રીસથી સાડત્રીસ વર્ષનુ હતુ અને એમનુ નામ કુન્નવિહારી હતું. કુન્નવિહારી એક ઉંચા કંદના, સ્થામવર્ણ, મીઠાબોલા તથા મળતાવડા સ્વભાવના ગૃહસ્થ હતા અને પોતે કુલીન તથા ધરના પણ સુખી હોવાથી પોલીસખાતાની કર-ડાકીનો અશમાત્ર પણ તેમનામા આવ્યો ન હોતો તેઓ પોતાના ઑફિસ ટાઇમમા અથવા તો બીજી કોઈ ખાસ કચૂદી ઉપર જતી વેળાયે તો બહુધા કોટ, પાટલૂન અને બૂટ ઇત્યાદિ અંગ્રેજી પોશાક જ પહેરતા હતા, પરંતુ ધરમા અને બીજા પ્રસંગે તો આપણા દેશી પોશાકને જ શરીરપર ધારણ કરતા હતા. અત્યારે મારે ઘેર પણ તેઓ બેંગ્લોર કૅપ, ખમીસ, શોર્ટ કોટ, ઘોતિયુ અને સ્લીપર એ પ્રમાણેના સાદા પોશાકમા આવેલા હોવાથી, તેમને જેઓ ન ઓળખતા હોય, તેઓ તેમને એક એન્જ્યુએટ તથા પોલીસના એક મોટા અને સારા અધિકારી તરીકે બાંચે જ ઓળખી શકે તેમ હતુ હું નાટકમા નદી તરીકે નોકરી કરતી હતી તે સમયથી એ ગૃહસ્થ સાથે મારો પરિચય હતો અને જેમ હું તેમના વિષે સારો અભિપ્રાય ધરાવતી હતી તેવી જ રીતે મારા વિષે તેમનો પણ બહુ જ ઉચ્ચ અભિપ્રાય હતો. અને તેથી તેમના કુટુંબમા જ્યારે પણ સ્ત્રીની ચિકિત્સાનો કિંવા પ્રસૂતિનો કોઈ પ્રસંગ આવતો હતો, ત્યારે તેઓ બહુધા એ કાર્યમાટે મને, મારી માતાને અથવા તો મારી સાસુને જ બોલાવતા હતા, અર્થાત્ દીર્ઘ સમયના પરિચય તથા સબધથી તેમના ગૃહની સ્ત્રીઓ પણ મને બગિનીતુલ્ય માનતી હતી અને તેથી આવશ્યકતાના પ્રસંગે મારા વિના બીજી કોઈ પણ દાયણ અથવા સોચાણીને બોલાવતી ન હોતી.

કુન્નવિહારીના મુખ્યમા વસતા કુટુંબમા તેઓ પોતે, તેમના પત્ની રત્નગૌરી, તેમની સાતેક વર્ષની એક પુત્રી કપિલાગૌરી, તેમનો પાંચ વર્ષના વયનો એક પુત્ર આનન્દકુમાર તથા તેમના એક વિધવા બગિની ધનલક્ષ્મી, મળીને એકદર પાંચ મનુષ્યો હતા અને હમણા તેમનાં સાસુ અમદાવાદથી તેમને ઘેર અતિથિ તરીકે આવેલા હોવાથી એક મનુષ્યની વૃદ્ધિ થઇ હતી એ ઉપરાંત તેમના ધરમા એક પુરુષ અનુચર તથા એક સ્ત્રી અનુચરા પણ હમેશાં રહેતા હોવાથી તેમને ત્યાં આઠદશ મનુષ્યાના બાણા હમેશા પીરસાતા હતા, એમ કહેવામાં અતિ-શયોકિતનો લેશમાત્ર પણ સંભવ નથી. તેમનાં બગિની તથા પત્ની અતિશય સુશીલ, સુશિક્ષિત તથા મળતાવડા સ્વભાવના હોવાથી, જ્યારે પણ મને તેમની પાસે જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો હતો, ત્યારે તેમના સમાગમથી અને તેમની સાથેના વાર્તાલાપથી મને અતિશય આનન્દની પ્રાપ્તિ થતી હતી. કુન્નવિહારી

કાલબાદેવી-મિન્સેસ સ્ટ્રીટ ઉપરની એક નવી અને સારી બિલ્ડીંગમા રહેતા હતા. તેમણે એક આખો માળ બાંટે રાખી લીધો હતો અને તેમના ગૃહમાં ફર્નિચર તથા અન્ય વસ્તુઓની રચના તેમ જ નિવાસની પદ્ધતિ એક સારા શ્રીમત ગૃહસ્થના ગૃહ પ્રમાણેની જ હતી.

અસ્તુ તેમને મારા દીવાનખાનામા પ્રવેશ કરતા જોઈને મેં ચાહના કપને ટુબ્બપર રાખી હતીને તેમનો સહાર ક્યો અને તેમને માનપૂર્વક કુરસીપર બેસાડ્યા પછી વિનયથી પૂછ્યું કે “ક્રિમ શ્રીમાન્” અત્યારે આપને અહીં આવવાનો પરિશ્રમ શા કારણથી લેવો પડ્યો છે? અગત્યના કારણ વિના આપનું મારા ગૃહમાં આગમન થાય, એવી મારી ધારણા નથી ગૃહના તો સર્વ કુશળ સમાચાર છે ને?”

“હું અત્યારે અગત્યના કારણ વિના તમારી પાસે નથી આવ્યો, એ તમારી ધારણા અક્ષરેઅક્ષર ખરી છે, કારણ કે, અગત્યના કારણ વિના કોઈને ઘેર જવા જોઈએ. મને અવકાશ મળતો જ નથી, એ તો તમે સારી રીતે જાણો જ છો, એટલે એ વિષેના બહાપોહ સર્વથા નિરર્થક છે. રાતે બાર વાગ્યાથી ગૃહમાં એમને પીડ આવ્યા કરે છે અને બેચેની ધણી જ વધી ગઈ છે, એટલામાટે જ મારે અત્યારે તમારી પાસે આવવું પડ્યું છે હજી તો આઠમે માંડનો પૂરો થયો નથી અને પ્રસૂતિના ચિહ્નો દેખાવા માંડ્યા છે, એટલે મારા મનમા એવો ભય રહ્યા કરે છે કે, ક્યાંક અધૂરે મારો સૂવાવડ થઈ જશે તો તેનું કદાચિત્ એમના શરીરમા અનિષ્ટ પરિણામ થશે તમે અત્યારે જ મારી સાથે ચાલો, તમારી મૈત્રિણીની પ્રકૃતિને જુઓ અને જો ઉપચારની આવશ્યકતા હોય, તો ચોખ્ખો ઉપચાર કરો અથવા ડૉક્ટરને બોલાવવાની આવશ્યકતા જણાય, તો પછી ડૉક્ટરને બોલાવીએ.” કુળવિહારીએ પોતાના આગમનનું કારણ દર્શાવ્યું.

અમારો આ વાર્તાલાપ ચાલતો હતો એટલામા મારી કન્યા મેનકા કુળ-વિહારીમાટે ચાહનો કપ લઈ આવી, કારણ કે, ચાહનો સમય હોય અને જો કોઈ ગૃહસ્થ અથવા ગૃહસ્થા અચાનક આવી લાગે, તો તેના માટે તત્કાલ ચાહનો કપ હાજર થવો જોઈએ, એવી ધરના સઘળા માણસોને તાકીદ હોવાથી મારાં સાસુએ તરત ચાહ તૈયાર કરીને બહારના ઓરડામા મોકલી આપી હતી. કુળ-વિહારીએ ચાહ પીવાનો આરંભ કર્યો એટલે મેં પણ મારા કપમાની બાકી રહેલી ચાહ પીવા માંડી અને તે સાથે કુળવિહારીને હું કહેવા લાગી કે “અત્યા-સ્થી આટલી બધી ચિન્તા અને આટલા બધા ગભરાટમા પડી જવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી, કારણ કે, કેટલીક વાર ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને આઠમા માસમાં આવાં ચિહ્નો દેખાય છે, પરંતુ તેથી કોઈ પણ પ્રકારની ખીજ હાનિ થતી નથી, માત્ર કાંઈક વેદના ભોગવવી પડે છે અને કેટલીક વાર એવું પણ બને છે કે, આવાં લક્ષણો દેખાયા પછી બે ચાર દિવસમા પ્રસૂતિ થઈ જાય છે અને આઠમા માસમાં અવતરેલું બાળક બહુધા જીવતું નથી પરંતુ એ ચિહ્નોમા પણ કાંઈક ભેદ હોય છે એટલે આપના પત્નીશ્રીના શરીરમા કેવા પ્રકારના ચિહ્નો હોઈએ છે, એ તો તેમની શારીરિક પરીક્ષા કર્યા પછી અને તેમને આવશ્યક પ્રશ્નો પૂછ્યા પછી જ જાણી શકાશે. તેમની પ્રકૃતિને જોયા પછી અને તેમની સાથે વાર્તાલાપ કર્યા પછી જે હશે તે હું આપને જણાવીશ અને જો આવશ્યકતા હશે, તો આપણે

ડૉક્ટરને પણ જોલાવીશું આપ બેસો, હું પાચસાત મિનિટમાં જ તૈયાર થઈને આવું છું” એ પ્રમાણે કહીને હું વસ્ત્રો બદલવામાટે અંદરના ઓરડામાં ચાલી ગઈ અને સાત કે આઠ મિનિટમાં જ તૈયાર થઈને કુંજવિહારી સાથે તેમને ઘેર જવામાટે રવાના થઈ ગઈ.

નીચે વિક્ટોરિયા તૈયાર બેઠી હતી, તેમાં હું પાછળની સીટ પર બેઠી અને કુંજવિહારી સહ્યતાને જળવવામાટે મારી સામા આગળની સીટ પર બેઠા. માર્ગ લાંબો ન હોવાથી ત્રણ મિનિટમાં વિક્ટોરિયા કુંજવિહારીના ઘર આગળ આવીને બેઠી રહી અને અમે ઉપર ગયા. મેં જે વેળાયે કુંજવિહારીની પત્ની રત્નગૌરીના ખડમાં પ્રવેશ કર્યો, તે વેળાયે તેની વિધવા નણ્દ ધનલક્ષ્મી તેની પર્યેક્ષાથી પાસે બેઠી હતી અને રત્નગૌરી તેના ઉદરમાં અસહ્ય પીડા આવતી હોવાથી સહ્યામાં આજોડતી હતી અને ક્ષુબ્ધતી ક્ષુબ્ધતી બૂમને ફાવવાનો ચત્ન કરતી હતી. મને જોતા જ રત્નગૌરીની આંખોમાંથી આસૂની ધારા વહી નીકળી અને તે ડૂસ્કા ભરતી કહેવા લાગી કે “અપાબહેન! મારા પ્રાણ નીકળી જાય છે, અને મને અસહ્ય વેદના થાય છે. આગળના બે પ્રસંગોમાં આવી પીડા મને થઈ ન હોતી એટલે અલારે મને એમ જ જણાય છે કે, માફ મરણુ આવી લાગ્યું છે. મારો કાળ આ બાળકનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને મારો જીવ લેવામાટે આવ્યો છે, એવો જ મને ભાસ થયા કરે છે, માટે કોઈ ઉપાય હોય તો તેને અજમાવો અને મારા પ્રાણ બચાવો.”

હું તેના શરીરને તપાસતી અને તેને આશ્વાસન આપતી મિષ્ટ તથા મધુર સ્વરથી કહેવા લાગી “બહેન રત્નગૌરી! તમે આવા સુધીર, સુસ્ત અને સહન-શીલ હોવા છતાં થોડીક વેદનાને સહન કરી શકતા નથી અને આટલી સીમા પર્યન્ત અધીર, અશાન્ત તથા નિરાશ થઈ જાઓ છો, એ જોઈને મને અતિશય આશ્ચર્ય થાય છે. એ તો દેહના દુષ્ટ છે, એટલે કોઈ વાર પીડા અથવા વેદના પણ ભોગવવી પડે મારા અશ્વિનીકુમારનો જન્મ થયો. તે વેળાયે મને આના કરતા પણ વધારે પીડા ભોગવવી પડી હતી અને તમે જ મને આશ્વાસન આપતા હતા, એ ભૂલી ગયા કે શું? જરા શાન્ત થાઓ, જો આવશ્યકતા જણાશે તો યોગ્ય ઉપચાર કરીશું, અને તે ઉપચારના યોગે આશા છે કે, સાચી સૂધીમાં તમારી આ પીડા શમી જશે. પ્રસૂતિના બે પ્રસંગોમાંથી તમે નિર્વિઘ્ન પાર પડી ગયા છો, એટલે આ તૃતીય વારના પ્રસંગમાંથી પણ નિર્વિઘ્ન પાર પડી જશો, એવો મારો નિશ્ચય છે, અને તેથી અકારણ બચને હૃદયમાં સ્થાન આપવાનું કોઈ પણ પ્રયોજન નથી. આવા પ્રસંગે છાતીને કંઠણ રાખવી અને વૈર્યનું અવલંબન કરવું, એ જ આપણું સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય છે.”

આવી રીતે રત્નગૌરીને મેં આશ્વાસન તો આપ્યું, પરંતુ તેને તથા તેની નણ્દને મેં જે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા અને મારા પ્રશ્નોના મને તેમણે જે ઉત્તરો આપ્યા તે ઉત્તરો સાંભળીને રત્નગૌરીના ગર્ભ વિષે મારા મનમાં પણ એક પ્રકારની ચિંતા થવા લાગી અને તેથી બહારના ઓરડામાં એટલે કે દીવાનખાનામાં આવીને કુંજવિહારીને મેં ધીમા સ્વરથી જણાવ્યું કે “તમારા પત્ની-શ્રીના શરીરમાં જે ચિહ્નો અલારે દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેમને જોતા મને તો એમ જ જણાય છે કે, આવતી કાલના પ્રભાત સૂધીમાં અમૂરે માસે જ તેમની

પ્રસૂતિ થઈ જશે અત્યારે તેમના ઉદરમા જે પીડ ઉપડી છે, તે સમી ન જાય અને પ્રસૂતિ થઈ જાય, તો વધારે સારૂ, પણ જો પીડ સમી જાય અને ફેટલીક વાર અને છે તેમ જો બાળક ઉદરમા જ મરી જાય, તો કાંઈક બચતી ગકા થાય, એ સ્વાભાવિક છે મારો એવો અભિપ્રાય છે કે, કાંઈ સારા પુરુષ ડૉક્ટર તેમ જ એક સ્ત્રી ડૉક્ટરને બોલાવીને તેમનો શો અભિપ્રાય પડે છે તે પણ જોવો અને જો એમના શરીરને કંઈ પણ હાનિ ન પહોંચે અને ગર્ભને ટકાવી રાકાય તેમ હોય, તો તેવો ઉપચાર કરવો અને નહિ તો પછી એમને વેદનામુક્ત કરવામાટે સત્વર પ્રસૂતિ થઈ જાય તેવા ઉપાયો યોજવા.”

મારો અભિપ્રાય કુળવિહારીને યોગ્ય બાસવાથી તેમણે પોતાના ફ્રિન્ડી ડૉક્ટર હરિ ગજનન બાલુ ખી એ, એલ એમ એન્ડ એસ પર એક ચિઠ્ઠી લખી, અને તે ચિઠ્ઠી પોતાના અનુચરને આપી માડીમા જઈને ડૉક્ટરને લઈ આવવામાટે તેને તત્કાળ વિદાય કરી દીધો. ડૉક્ટર બાલુનું દવાખાનું ગિરમામ બેંક રોડ પર આવેલું હોવાથી અને તે ડૉક્ટર લેડી ડૉક્ટરને ખીજે સ્થળેથી સાથે લઈને આવવાના હોવાથી તેમને આવતા ઓછામા ઓછો પણ દોઢથી બે કલાકનો સમય થવાનો સંભવ હતો. એટલે હું ત્યાં ટુબ્લપર પડેલું એક પુસ્તક ઉપાડીને તે જોવા લાગી, કારણ કે, જો પુસ્તક સારૂ હોય, તો તેના વાચનમા જ કલાક દોઢ કલાકનો સમય વીતાડવાની મારી ઇચ્છા હતી, પણ એટલામા જેને કુળવિહારીના ગૃહમા અત્યંત પૂર્વ મેં કદાપિ જોઈ ન હોતી એવી એક નવયૌવના અને અશ્રુતપૂર્વ રૂપલાવણ્યવતી લલનાને સ્નાનગૃહમાથી સ્નાન કરીને તે દીવાનખાનામા આવતી મેં જોઈ અને તેના દર્શનથી મારા મનમા તેના પરિચયની સ્વાભાવિક નિજાસા ઉદ્ભવતા પુસ્તકને બંધ કરીને મેં કુળવિહારીને પૂછ્યું કે “આ બાઈ કોણ છે વાર? કારણ કે, આ બાઈને મેં અત્યાર પૂર્વે આપના ગૃહમા કદાપિ જોયા નથી તેમ જ અત્યારે એમણે જો કે આપણી ગુજરાતી સ્ત્રીઓ જેવા વસ્ત્રો પરિધાન કરેલા છે, છતાં એમની શરીરરચનાની વિશિષ્ટતાને જોતાં એ બાઈ ગુજરાતના હોય, એવી મારી માન્યતા નથી શું ત્યારે એ બાઈ આપના અતિથિ છે?”

મારા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા કુળવિહારી મને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા કે, “ગોરી ગુલામડીઓને વેશ્યાવૃત્તિમાટે વેચવાનો ધવો કરનાર શીલર નામનો એક બદમાશ જર્મન તથા હિન્દુસ્તાનમાંની તેના એ ધધાની એજન્ટ ફિલ્ડીની હર્ષમતભન નામની એક ગણિકા, એક હિન્દુ યુવતી તથા એક મુસલમાન યુવતીને વેચવામાટે સિંગાપોર લઈ જતા હતા, તેમને અમેએ સ્ટીમરપરથી પકડ્યાં છે, એ સમાચાર તો તમેએ વર્તમાનપત્રમાં વાંચેલા હોવા જ જોઈએ શીલર તથા હર્ષમતભન અપરાધી તથા અપરાધિની હોવાથી તે બંનેને કાચી જેલમા રાખવામા આવ્યા છે અને જે હિન્દુ યુવતી તથા મુસલમાન તરફથી તેમના પ્રપચ્છળમા સપડાયલી હતી, તેમને ન્યા સૂધી આ કેસનો ચુકાદો આવે, ત્યાં સૂધી અતિથિ તરીકે અનુક્રમે મારા ગૃહમા અને અમારા ખાતાના ખીજ એક મુસલમાન અધિકારીના ગૃહમા રાખવાની વ્યવસ્થા કરવામા આવી છે તે પાપા-તમાઓના પ્રપચ્છળમાં સપડાયેલા હિન્દુ યુવતી તે આ બાઈ પોતે જ છે, એઓ મૂળ બંગાળના નિવાસિની છે અને એમનું નામ દેવી કાંચનમાલા છે આજે

પાંચ છ દિવસથી આ બાઈ અમારા ગૃહમાં અમારી સાથે રહે છે અને એટલા સમયમાં એમના સ્વભાવ તથા વર્તન આદિનો અમને જે અનુભવ મળ્યો છે, તેના આધારે હું કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ વિના મુક્ત હૃદયથી જણાવી શકું છું કે, એ બાઈ અવશ્ય કોઈ કુલીન વંશમાથી ઊતરી આવેલા છે અને એક અભિ-
જ્ઞતા યુવતી છે. આવા એક કુલીન, સુશિક્ષિત તથા સુશીલ બાઈ શીલર તથા હૃશ્મતબ્દન જેવા પિશાચ તથા પિશાચિકાના પબ્દમાં કેવી રીતે અને કેવા સંજો-
ગોમાં સપડાયા હશે, એ વિષેનો વિચાર આવતા ધણીક વાર મારા મનમાં સંપેદ આશ્ચર્ય થયા કરે છે. પરંતુ હવે આ બાઈને બંધ રાખવાનું કારણ નથી જ્યારે સ્ટીમરમાંથી તે પાપાત્માઓને પકડીને આ બાઈ તથા બીજી મુસલમાન યુવતીને ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો, તે વેળાએ તો એ બંને યુવતીઓને અંગ્રેજ પોશાક પહેરાવવામાં આવ્યો હતો અને સ્ટીમરના હતાકોની ટીપમાં એમના નામો પણ પોર્ટુગીઝ રાજ્યમાની નેટિવ ક્રિશ્ચિયન સ્ત્રીઓ જેવા જ લખાવેલા હતા, એટલે આ બાઈ પાસે હિન્દુ અબળાનો પોશાક ન હોવાથી અહીં આવ્યા પછી આપણા ઘરમાંથી જ એમને આ વસ્ત્રો આપવામાં આવ્યા છે અને તેથી જ અત્યારે એમણે આપણી ગુજરાતી સ્ત્રી જેવા વસ્ત્રો પરિધાન કરેલા છે.”

એ કાચનમાલા અથવા એ વગવણના એક એવી તો રૂપવતી રમણી હતી કે જેના રૂપના સંપૂર્ણ વર્ણનનું સાહસ તો કવિકુલગુરુ કાલિદાસ જેવા કોઈ મહાસમર્થ કવિથી જ કરી શકાય, સાધારણ કવિઓની પણ એવી શક્તિ નથી કે તેઓ આવી એક અલૌકિક લાવણ્યમયી લલનાના લલિત લાવણ્યનું યથાર્થ વર્ણન કરી શકે, તો પછી મારા જેવી એક સાધારણ બુદ્ધિની અબળાથી તો તેના અપ્રતિમ તથા અનુપમ સૌન્દર્યનું સતોષકારક વર્ણન સર્વથા ન કરી શકાય, એ સ્વાભાવિક જ છે, છતાં પણ મારા વાચકવર્ગના સતોષમાટે તેના રૂપવર્ણ-
નનો બાળ્યો દૂટચો પ્રયત્ન તો મારે કરવો જ જોઈએ, એમ મારી મનો દેવતા મને કહેતી હોવાથી હું એ સાહસમાં પ્રવૃત્ત થાઉં છું, અને આશા રાખું છું કે, મારી એ ધૃષ્ટતામટિ મને મારા સુજ્ઞ પાઠકો તથા પાઠિકાઓ અવશ્ય ક્ષમા આપશે, કારણ કે, આ સાહસ કેવળ તે રસોત્તમ રમણીના અદ્વિતીય લાવણ્યનો પાઠકો તથા પાઠિકાઓને મદાદપિમદ બાસ કરાવવાના ઉદ્દેશથી જ કરાયેલું છે.

કાચનમાલાની શરીરચષ્ટિ કૃશ હોવાથી તેને કૃશાંગી કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય આવે તેમ ન હોવું સમસ્તશરીરચષ્ટિ કૃશ હોવા છતાં, તેના વક્ત્રસ્થળ તથા નિતબ્દપ્રદેશમાં આવશ્યકીય પુષ્ટતાનો સંપૂર્ણ નિવાસ હોવાથી, તેના મનોહર ગોલાકૃતિ મુખમંડળમાં શુક્રચંદ્ર સમાન નત નાસિકા તથા મીન સમાન મારકણા નેત્રો શોભી રહેલા હોવાથી તેમ જ તેના શિરપરનો કેરા-
કલાપ તેના સિંહસમાન કઠિબાગને ઉલ્લંઘીને નીચે ઊતરતો હોવાથી તેને જ પીનસ્તની, નિતબિની, મીનાક્ષી તથા દીર્ઘકેશિની આદિ વિશેષણો આપવામાં આવે, તો તેનામાં તે સર્વ વિશેષણોની અક્ષરશ સાર્થકતા થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ હતો. તેના શરીરનો વર્ણ જો કે ગૌર હતો, પરંતુ તે ગૌર વર્ણમાં તેના શરી-
રમાં અભિસરતા શુદ્ધ શોણિતની રક્તિમાનું એવું તો યોગ્ય અને પરિમાણ-
પૂર્ણ મિશ્રણ થયેલું હતું કે તેના યોગે તેની ગુલાબી શરીરકાન્તિ અનિવરોધી મનને પણ અળાવી નાખવાને સમર્થ હતી તેના હસ્ત, ચરણ, અંગુલી તથા

કર્ણ ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન અવયવો પણ એવા તો ધાટીલા અને સુદર હતા કે જ્યાં દૃષ્ટિ નાખીએ ત્યાં મનોહરતા, સુદરતા તથા આકર્ષકતા વિના અન્ય કોઈ વસ્તુ દેખાતી જ ન હોતી કનિકુલાવતસ મહાકવિ કલિદાસે પોતાના ‘શૃંગાર-તિલક’ નામક એક લઘુ કાવ્યગ્રંથના આરંભમાં જે એક શ્લોક આપ્યો છે, તે શ્લોકનું એ અગત્યને જોતાં મને અચાનક રમણુ થઈ આવ્યું તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે —

“વાદો દ્વૈ ચ મૃગાલમાસ્યકમલ લાવણ્યલીલાજલમ્,
શ્રોણી તીર્થશિલા ચ નેત્રશફર ધમ્મિલ્લશૈવાલકમ્ ।

કાન્તાયા સ્તનચક્રવાક્યુગલ કન્દર્પવાણાનલૈ—

દંડવાનામવગાહનાય વિધિના રમ્ય સરો નિર્મિતમ્”

એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે—જેમાં, “શ્રીની જે જુલઓ મૃણાલ છે, જેમાં શ્રીનું મુખમડળ કમલ છે, જેમાં વનિતાલાવણ્યવિલાસરૂપ જલ બરેલું છે, શ્રીનો કટિભાગ જેમાં જિતરવામટિની નિ સરણી છે, જેમાં નેત્રરૂપ મત્સ્યો વિહાર કરી રહ્યા છે, બદ્ધકેશરૂપ શૈવાલનો જેમાં વિસ્તાર થયેલો છે અને જેમાં હૃદય સ્તનો ચક્રવાક પક્ષીના જોડા સમાન છે, એવું શ્રી શરીરરૂપ રમણીય સરોવર વિધાતાએ કામદેવના બાણોના અનબથી દગ્ધ થયેલા પુરુષોના અવમાહન એટલે સ્નાનમાટે નિર્માણ કરેલું છે”*

* ‘શૃંગારતિલક’ ગ્રંથના શ્લોકોના જેમ જૂગાર પક્ષના અર્થો થાય છે, તેમ જ શાત પક્ષ કિંવા વૈરાગ્ય પક્ષને દર્શાવનારા અર્થો પણ થાય છે આ શ્લોકનો શૃંગારપક્ષીય અર્થ તો ઉપર આપેલો જ છે અને ‘વિધિના રમ્ય સરો નિર્મિતમ્’ ને બદલે ‘વિધિના અરમ્ય સરો નિર્મિતમ્’ એટલો જ અન્વયમા ભેદ કરવાથી તેમાં વૈરાગ્યપક્ષીય અર્થની નિષ્પત્તિ થાય છે અને તે નીચે પ્રમાણે —

“જેમાં શ્રીની જે જુલઓ કમલના દડ છે, જેમાં શ્રીનું મુખકમળ છે; લલનાના લાવણ્યની લીલા જેમાં જળ છે, શ્રીનો કટિપ્રદેશ જેમાં જિતરવાની નિ સરણી છે; શ્રીના નેત્રરૂપ મત્સ્યો જેમાં વિહાર કરી રહ્યા છે; શ્રીના બદ્ધ-કેશરૂપ શૈવાલનો જેમાં અધિકાર વ્યાપેલો છે અને જેમાં શ્રીના સ્તનરૂપ ચક્રવાક પક્ષીઓનું જોડું શોભી રહ્યું છે, એવા શ્રી શરીરરૂપ સરોવરને કૃત્સિત જાણીને ત્યાગી દેને, અર્થાત્ વિદ્વાન તથા વિચારશીલ પુરુષોને એ સરોવર નિમજ્જન કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે, વિધાતાએ એ સરોવરને—શ્રીશરીરરૂપ સરોવરને—કેવળ કામી પુરુષોને પીડવામાટે જ નિર્માણ કરેલું છે”

આ અસાર સસારમાં પડેલ પુરુષોની જે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ હોય છે, અર્થાત્ જેમને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય, તેમણે ઉપર્યુક્ત વૈરાગ્યપક્ષીય અર્થ અનુસાર શ્રીશરીરરૂપ અરમ્ય સરોવરના વિહારને ત્યાગીને તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ સુધાસાગરમાં નિમજ્જન કરેલું, એ જ તેમના માટે યોગ્ય છે, પરંતુ જેમને એ સત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થયેલી હોય, તેમણે તો ધનસ્તન તથા ધનજનનવતી મુખ્યગ્રંથાના શરીરનો તૃષ્ણા સહિત સ્પર્શ કરવામાં હલખી થઈને, ઉપર્યુક્ત શ્લોકના શૃંગારપક્ષીય અર્થ અનુસાર, સુદરીશરીરસરોવરને પરમ રમણીય માની, કાળક્ષેપ કરવો, એ જ તેમના માટે કલ્યાણકારક છે, એવો જ્ઞાની પુરુષોનો અભિપ્રાય છે

સહી અને તેમાં પણ સુદર સ્ત્રીના શરીરના અવયવોની ઉત્તમતાનું આના કરતાં અધિક ઉચિત વર્ણન થતું અશક્ય છે, અને એ વર્ણન જાણે એ કાવ્યનમાલાના અવયવોનું જ હોયની ! એવો જ મને ભાસ થવા લાગ્યો. મારા હૃદયમાં તેના પૂર્વદૃષ્ટાંતને જાણવાની તીવ્ર ઉત્કાંઠા ઉદય થયો. અને તેથી મેં કુળવિહારીને પૂછ્યું કે : “આ બાઈ વગીય નારી તો છે, પરંતુ એમનો જન્મ કઈ જાતિમાં થયો છે, બ્રમ્હેશ્વરના કયા ગ્રામની ભૂમિ એમની જન્મભૂમિ છે અને એણે પોતાની જન્મભાષા ઉપરાંત ભારતવર્ષની બીજી પણ કોઈ ભાષા બોલી તથા સમજી શકે છે કે કેમ, એ આપ જાણો છો ખરા કે ? જો જાણતા હો, તો મને જણાવવાની કૃપા કરશો ?”

“બંગાળનાં આ રમણીરત્નનો જન્મ ત્યાંની બ્રાહ્મણજાતિમાં થયેલો છે, એમો એક કુલીન પિતાના પુત્રી છે, મુશિંદાબાદ એમની જન્મભૂમિ છે અને એમો પોતાની જન્મભાષા બંગાળી ઉપરાંત ઉર્દુ, હિન્દી તથા આપણી ગુજરાતી ભાષા સારી રીતે બોલી તથા સમજી શકે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અગ્રેજી ભાષાનું પણ આ બાઈ આવશ્યકીય જ્ઞાન ધરાવે છે” કુળવિહારીએ મારા પ્રશ્નનું ચર્ચાર્થે ઉત્તર આપ્યું અને એ ઉત્તર સાંભળીને મારા મનમાં વળી એક પ્રકારનો અધિક સંતોષ થયો.

૩૫ સાથે વિદ્યાના અથવા સુવર્ણ સાથે સૌગંધના સંયોગને જોઈને મારા મનમાં સંતોષ તો થયો, પરંતુ તે સાથે કાંઈક આશ્ચર્ય પણ થયું, અને તેથી હું મારા આશ્ચર્યને દર્શાવતી બોલી “ઉત્તમ બ્રાહ્મણજાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા, કુલીન પિતાના પુત્રી, અનુપમા સુદરી તથા સુશિક્ષિતા હોવા છતાં, આ બાઈ શીલર તથા હરમતજન જેવા પિશાચ તથા પિશાચિકાની જાળમાં કેવી રીતે અને શા કારણથી સપડાયા—ફસાયા હશે, એની મારાથી કશી પણ કલ્પના કરી શકાતી નથી અને તેથી મારા મનમાં એક પ્રકારનું મહદ્ આશ્ચર્ય થવા કરે છે”

અત્યાર સુધી મૌનનું અવલંબન કરીને બેઠેલી કાવ્યનમાલાએ મારા એ ઉદ્ગારને સાંભળી પોતાના વીણાવિનિન્દિત મધુર સ્વરથી કહ્યું “ભગિની ! આપણા બંન્ના વિચારના ઉચ્ચજાતીય જનસમાજમાં સાક્ષ્યકથિત નિયમોના સ્થાનમાં એ કેટલીક વિધાતક તથા અનિષ્ટ રૂઢિઓ અતિશય પ્રબળ થઈ પડી છે, તે વિધાતક રૂઢિઓમાંની એક રૂઢિ જ આ અભાગિની અભિજ્ઞતા બ્રમ્મહિ-લાના અધ્યાપાતનું મૂળ કારણ છે એ દુષ્ટ રૂઢિએ મારા જેવી સહસ્રાવધિ કુલીન, રૂપવતી અને વિદ્યાવતી ઉચ્ચજાતીય બ્રમ્મહિલાઓનો અધ્યાપાત કરી નાખ્યો છે, અને જો એ રૂઢિ આવા જ સ્વરૂપમાં ચાલતી રહેશે, તો ભવિષ્યમાં પણ સહસ્રાવધિ બગાડી બાળાઓ અવોગતિની ગહન ગર્તામાં પડતી રહેશે, એ નિર્વિવાદ છે હાય ! . . .”

કાવ્યનમાલા આગળ બોલવા જતી હતી એટલામાં કુળવિહારીનો અનુચર ડૉક્ટર જ્યારે તથા લેડી ડૉક્ટરને લઈને આવી પહોંચ્યા અને તેથી એ વાર્તા-લાપ અત્યારે તો આટલેથી જ અટકી ગયો.

વિશેષ સ્પષ્ટીકરણમાટે જુઓ. ભર્તૃહારકૃત ‘શૃંગારસતક’ શ્લોક ૧૬ થી ૨૫ સુધીના ૭ શ્લોકો.

પ્રકરણ ૩ જી

દેવકુમારીનું પત્ર

ડૉક્ટર બાલુ પારસી જાતિની જે એલ એમ એન્ડ એસ ચેલેન્જી દેડી ડૉક્ટરને પોતાની સાથે લઈ આવ્યા હતા, તે દેડી ડૉક્ટર મને સારી રીતે ઓળખતી હતી અને હું તેને સારી રીતે ઓળખતી હતી, કારણ કે, તેનો અને મારો વ્યવસાય એક જ હોવાથી આવા પાત્ર કે સાત પ્રસંગોમાં હું અને તે દેડી ડૉક્ટર એકત્ર થઈ ગયા હતા, અને હું એક ઘણી જ સારી અનુભવિની મિડવાઈફ છું, એવો તેનો મારા વિષે ઉત્તમ અભિપ્રાય હોવાથી કેટલીક વાર પોતાના હાથમાના એવા કોઈ કેસમાં મને તે મસલત કરવાને પણ બોલાવતી હતી, અને બહુધા અમે બન્નેનો અભિપ્રાય બાજ્યે જ બિજા થતો હતો તે દેડી ડૉક્ટરનું નામ નાનું હતું, તેની અવસ્થા લગભગ પાત્રીસ વર્ષની હતી અને તે અઘાપિ કુમારિકા જ હતી મિસ નાનું એક સ્વરૂપસુંદરી તથા સુશિક્ષિતા અબળા હોવા છતાં અઘાપિ કુમારિકા જ રહી હતી અને તેનું કારણ એ હતું કે, તેના માતાપિતાની આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોવાથી અને જે થોડાંધણું પૈસા હતા તે તેની એક મોટી બહેનને પરણાવીને ઠેકાણે પાડવાના કાર્યમાં ખર્ચાઈ ગયેલા હોવાથી, મિસ નાનુંમાટે પદરથી વીસ હજાર રૂપીઆની કીમતનો સારો વર ખરીદવાની તેમનો શક્તિ ન હતી, અને એટલામાટે એ કન્યાને પરણાવવાના વિચારને માઠી વાળીને તે અવિચ્યમા પોતાનો નિર્વાહ પોતે જ ચલાવી શકે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં માતાપિતાનું પણ પાલનપોષણ કરી શકે એવા ઉદ્દેશથી ઘરમાં બાકી જે કાંઈ થોડી ઘણી મૂડી હતી તે ખર્ચાને તેમ જ કેટલુંક કર્જ કરીને તેમણે મિસ નાનુંને ડૉક્ટરની પરીક્ષામાં પાસ કરાવી હતી મિસ નાનું સ્વરૂપસુંદર અને પ્રભાવશાલિની અબળા હોવા સાથે મીઠાબોલી અને મળતાવડા સ્વભાવની ડૉક્ટર હોવાથી તે હિન્દુ તથા પારસી કુટુંબોમાં ઘણી જ પ્રિય થઈ પડી હતી, અને તેથી પ્રતિ માસ તેને બસેથી અઢીસે રૂપીઆની આવક થયા કરતી હતી

ડૉક્ટર બાલુ જેવા એક વિદ્વાન શાત સ્વભાવના અને ચરાસ્વી ડૉક્ટર હતા, તેવા જ સાધુચરિત તથા નિરપૃહ પણ હતા, અને તેમના એ ગુણેથી તેઓ હિન્દુ કુટુંબોમાં તો એટલા બધા પ્રિય થઈ પડ્યા હતા કે, લોકોની એવી પ્રિયતા તો બાજ્યે જ કોઈ ડૉક્ટર મેળવી શક્યો હશે અને મેળવશે અત્યારે પણ તેઓ વર્તમાન છે અને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક પોતાનો વ્યવસાય ચલાવ્યા કરે છે

અસ્તુ ડૉક્ટર બાલુ તથા દેડી ડૉક્ટર મિસ નાનુંને લઈને માન આપી સાહેબજી તથા હસ્તધૂનન કરીને મેં કુરસીપર બેસાડ્યા, અને ત્યાર પછી શ્રીમતી રત્નગૌરીની જે સ્થિતિ હતી અને તેના શરીરમાં જે કાંઈ પણ વિકૃતિજન્ય ચિહ્નો હોતા હતા તેનો વૃત્તાંત તેમને કહી સંભળાવ્યો મારા મુખથી એ વૃત્તાંત સાંભળી લીધા પછી તેઓ મારી સાથે રત્નગૌરીના ઓરડામાં આવ્યા. પ્રથમ ડૉક્ટર બાલુએ એક પુરુષ તરીકે રત્નગૌરીના શરીરની જેટલી બાહ્ય પરીક્ષા કરી શકાય તેટલી પરીક્ષા કરી લીધી અને બીજી વિરોધ પરીક્ષાનું કાર્ય મિસ નાનુંને સોંપીને તેઓ બહારના દીવાનખાનામાં ચાલ્યા ગયા ત્યાર પછી દરવાજા બંધ

કરીને મિસ નાનલએ સ્નગૌરીની અન્ય જે આવશ્યક શારીરિક પરીક્ષા કરવાની હતી તે કરી અને કેટલાક પ્રશ્નો પણ પૂછ્યા એ પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરો અમારા વ્યવસાયના અંગે અતિશય મહત્વના હોવા છતાં પણ આ સ્થાનમાં તેમને વિસ્તારથી ઉદ્ધત કરવાની અગત્ય નથી ત્યાર પછી હું અને મિસ નાનલ દીવાનખાનામાં આવ્યા અને ડૉક્ટર બાલુ તથા મિસ નાનલનો પણ એ જ અભિપ્રાય આવ્યો કે “ચોવીસ કલાકમાં છટકો થવો જ જોઈએ” પરંતુ ડૉક્ટર બાલુએ એટલું વિશેષ જણાવ્યું કે “અમુક એક ઔષધ અત્યારથી આપવામાં આવે અને અમુક ચિદ્ધો જે અસ્થિ થઈ જાય તો કદાચિત્ છટકોનો વખત લખાય, અને બરાબર વખત આવતાં છટકો થાય, છતાં એ વિષે હું ખાત્રી આપી શકતો નથી. જે તમારી ઇચ્છા અને તમારો આગ્રહ હોય, તો જ હું તે દવા આપું” મિસ નાનલએ ડૉક્ટર બાલુને કહ્યું “મારી એવી ઇચ્છા છે કે, તે દવા તમો બાંધને આપો; જે એથી ડિલીવરીનો ટાઇમ લખાય તો ઠીક, અને નહિ તો કાચી ડિલીવરી તો થવાની છે જ, અર્થાત્ અત્યારે તો ‘લગા તીર, નહિ તો તુકા’ એ હિસાબે જ ઉપચાર કરવાનો છે, તો પછી વધારે વિચાર કરવાની શી આવશ્યકતા છે વાર ?”

કુળવિહારીએ કહ્યું “તમને જેમ થાય લાગે તેમ કરો, માત્ર મારા પત્નીની વેદના શમી જાય અને તેના જીવનની સુરક્ષિતતા જળવાય, એ જ અમને જોઈએ છીએ અત્યારે ગર્ભ કરતા ગર્ભિણીના જીવનની જ અધિક ચિંતા રાખવાની છે, એ તમોને નવેસરથી જણાવવાની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી માન્યતા નથી” ડૉક્ટર બાલુએ એક પ્રિસ્ક્રિપ્શન લખીને આપ્યું અને તે લઈને કુળવિહારીનો નોકર ડૉક્ટરની સાથે દવા લેવા માટે પાછો તેની ડિસ્પેન્સરીમાં ગયો. ડૉક્ટર બાલુ તથા લેટી ડૉક્ટર મિસ નાનલના ગયા પછી હું પણ જવાની તૈયારી કરવા લાગી, કારણ કે, અગિયાર વાગવા આવ્યા હતા એટલે મારો જમવાનો સમય થયો હતો અને કુળવિહારીના ઑફિસ ટાઇમમાં પણ માત્ર અડધા કલાકનો જ સમય બાકી હતો. મેં કુળવિહારીને કહ્યું કે “મહાશય! જે દવા આવે તે તમારા પત્નીને પાળે, અને રાત સુધીમાં શુ પરિણામ આવે છે તે જોજો દવા આપવા છતાં પણ જે વેદના ચાલુ રહે અને કાંઈ બચે જેવું જણાય, તો તત્કાળ મને બોલાવજો અને જરા પણ ગભરાઈ જશો નહિ” એ પછી મેં કાચનમાલાને સંબોધીને કહ્યું “બહેન કાચનમાલા! તમારો વૃત્તાંત સાંભળવાની અને જે દુષ્ટ રૂઢિના પરિણામે તમારી આવી અધમ અવસ્થા થઈ છે તે રૂઢિ તથા તેના પરિણામેને જાણવાની મારી આકાંક્ષા છે અને હું આશા રાખું છું કે, કોઈ વાર અવકાશની વેળાયે જે તમને કોઈ પણ પ્રકારનો સકાય ન હોય, તો મને તમો પોતાનો સત્ત્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવવાની કૃપા અવશ્ય કરશો” એના ઉત્તરમાં કાચનમાલાએ મૃદુ અને મદદ હાસ્ય કરીને કહ્યું કે- “હું અવશ્ય મારો વૃત્તાંત અથવા મારી કર્મકથા તમને અવકાશની વેળાયે કહી સંભળાવીશ, અને જે મહાશય કુળવિહારી આજ્ઞા આપશે, તો મનોરંજનમંદિ હું કોઈ વાર આપની સાથે આપને ઘેર પણ આવીશ, કારણ કે, એક ને એક જ સ્થાનમાં બેસી રહેવાથી કેટલીક વાર મને ઝટાળો આવ્યા કરે છે અને મન મુઠાયા કરે છે” કુળવિહારી એ વેળાયે જમવામાં બેઠા જોઈને મૃદુમાં ગયેલા

હોવાથી મેં કાચનમાલાને કહ્યું કે “હું એ વિષે મહાશય કુળવિહારીને પ્રાર્થના કરીશ અને હું આશા રાખું છું કે તેઓ તમને મારી સાથે મારે ઘર આવવાની અવસ્ય આજ્ઞા આપશે જ વાર, પણ તમારી સાથે શીલર તથા હસ્મતભનના પત્નમા સપડાયલી પેલી મુસલમાન યુવતીનું નામ શું છે?” “મરીયમ,” કાચનમાલાએ કહ્યું મેં જણાવ્યું કે “હું હસ્મતભન, શીલર તથા મરીયમને એક વાર તેમના પરિચયમા આવેલી હોવાથી કાંઈક ઓળખુ છું અને તેથી મારે એક વાર કંઈ પણ રીતે મરીયમની મુલાકાત પણ કરવી જ પડશે” કાચનમાલાએ કહ્યું કે “જો મહાશય કુળવિહારીને એ વિષે કહેશે તો તેઓ મરીયમ સાથે તમારી મુલાકાત કરાવી આપશે, જો તેમની અનુમતિ હશે, તો હું પણ તમારી સાથે મરીયમ પાસે આવીશ, કારણ કે, મરીયમ સાથેના કેટલાક દિવસના સમાગમથી તેના વિષે મારે ધણે જ હવ્ય અભિપ્રાય બધાયો છે, અને મારે તેની સાથે કાંઈક મૈત્રીસબંધ પણ સંધાયો છે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે મરીયમ એક એવી તો સરળદૃષ્ટિ અબળા છે કે તેના જેવી અબળા સૌ અથવા હળ-રમા એક પણ બાળ્યે જ મળી શકે છે પરંતુ તમે શીલર તથા હસ્મતભન જેવા રાક્ષસ તથા રાક્ષસીના પરિચયમા આવ્યા છો અને તેમને ઓળખો છો, એ જાણીને તમારા તેમની સાથેના પરિચયની કથા સાબળવાની મારા મનમા પણ નિઃશ્વાસા હોઈ જાય છે” મેં કહ્યું કે “બહેન કાચનમાલા! તમે તમારો વૃત્તાંત સબળાવીને મારી આકાંક્ષાને તૃપ્ત કરજો અને હું મારે વૃત્તાંત સબળાવીને તમારી નિઃશ્વાસને શમાવીશ અત્યારે તો હવે પ્રણામ” આમ કહી એક વાર પુનઃ રત્નગૌરીના ઓરડામા જઈ તેને આશ્વાસન આપીને હું ત્યાંથી મારા શુદ્ધ માત જવાને વિદાય થઈ ગઈ

હું ઘર આવી તે વેળાએ રસોઈ તૈયાર હતી, મારા પતિ જમીને કુલાબે આહ્યા ગયા હતા, મન્મથકુમાર તથા મેનકા પણ લોજનકાર્યથી નિવૃત્ત થઈને પોતપોતાની શાળામા ગયા હતા અને મારા પુત્ર અશ્વિનીકુમારે પણ મન્મથ-કુમાર તથા મેનકા સાથે બેસીને જમી લીધું હતું એટલે મારી માતા તથા સાસુ મારી વાટ જોઈને જ જમ્યા વગરની બેસી રહ્યા હતા હું આવી એટલે હું, મારી માતા તથા મારી સાસુ મળીને ત્રણે જણીઓ સાથે જમવા બેસી ગયા જમતા જમતા મારી માતાએ પૂછ્યું કે “કેમ ચપા! તને આજે એક જ કેસ જોઈ આવતાં આટલો બધો વિલબ થયો? એક બીજી બાઈ પણ તને તેડવામટિ આવી હતી, પણ તું ન હોવાથી મારે જ ત્યાં જવું પડ્યું હતું આપણા ધધામા જે એક મોટી મુશ્કેલી છે તે એ છે કે અમુક સ્ત્રીઓ મન જે દાયણ અથવા સોયાણી સાથે મળી ગયેકું હોય છે તેમને તે જ દાયણ અથવા સોયાણી અનુકૂળ થઈ પડે છે, કારણ કે, નવી દાયણ પાસે બેસીને સ્ત્રીઓ પોતાનાં કેટલાક ગુણ હુ ખો દર્શાવતા શરમાય છે અને તેથી તે નવી દાયણના હપચારો તેમના મટિ વ્યર્થ થઈ પડે છે” મેં વિલબ થવાનું કારણ વિસ્તારપૂર્વક મારી માતા તથા સાસુને જણાવ્યું, અને તે જણ્યા પછી તેમનો નિશ્ચય થયો કે, મને કુળવિહારીને ઘર જે વિલબ થયો હતો તે અકારણ તો ન હોતો જ. હજી તો અમે પૂરા જમી રહ્યાં ન હોતાં એટલામા દીવાનખાનામાથી લટકાથી પૂછાયો “કેમ ચપા બહેન! શું થાય છે?” આ પ્રશ્ન મારા કાનોમાં આવીને અથડાયો.

ઠઠસ્વરથી હું તડાળ બોળખી ગઇ કે તે મન પૂછનારી લટકાળી લલના બીજ કોઇ નહિ, પણ મારી મૈત્રિણી નાથીબાઇ જ હતી મેં કહ્યું કે “આવો, આવો નાથી બહેન, જમવા આવો.” “જમો, બહેન, નીરતે જમો, હું બેડી છું” નાથી નામની કોયલડીએ ટહુકો કર્યો થોડી વારમા જ બોજનકાર્યની સમાપ્તિ થઇ અને મારી માતા તથા મારી સાસુ પોતપોતાની આહિકાઓની શુભ્રપામટિ બહાર ચાલી ગઇ એટલે મને તથા નાથીબાઇને એકાતવાસ તથા નિ સકોચ વાર્તાલાપનો સ્વાભાવિક પ્રસંગ મળી ગયો. અશ્વિનીકુમાર બહાર ચાલીમા બીજ સમવયસ્ક બાળકો સાથે રમતો હોવાથી તેના બોલવાથી અમારા વાર્તાલાપમા જે ખડ પડવાનો કિંમિત્ સભવ હતો તે સભવ પણ અસારે થોડા વખતને માટે અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો.

હું જમીને દીવાનખાનામાં આવ્યા પછી તરત પાન બનાવવા લાગી અને નાથીબાઇએ મને સળોધીને કહ્યું કે “અપા બહેન! આજે ચાર પાચ દિવસ થવા આવ્યા તોય તમારા તો દર્શન જ ન થયા, એનું શું કારણ છે વાર? એટલું બધું તે શું મહાભારત કામ આવી પડ્યું છે કે પાચ પાચ દિવસ સૂધી પોતાની આ ગરીબ બહેનપણીની સાર સભાળ લેવાની કુરસદ પણ તમને નથી મળી શક્તી? હવે હેત એહું થવા માડ્યું છે કે શું? ધવો, વવો તે કેટલો ધવો? શું આખી મુખડના પૈસાને હસેડીને તમેએ પોતાની તીન્નેરીમા બરી લેવાનો વિચાર કર્યો છે? બળ્યો આવો તે ધવો હોતો હશે. દિવસે પણ ધવો અને રાતે પણ ધવો જો ધધાની આવી ધ માચકડી ચલાવ્યા કરશે, તો થોડા દિવસમા જ તબીયત ખરાબ થઇ જશે અને ખાટલામા પડવાનો વખત આવશે પછી તો જેવી તમારી મરણ અને તો કહેનારા તે કહી છૂટીએ છીએ, માનવું કે ન માનવું, એ તમારી મરણની વાત છે.”

“બીજ કાઇને બોલવા દેશો કે પોતે જ એકલા લા બુ લાબુ બાપલુ આપતા રહેશે?” મેં પાનની એક બીડી તેના હાથમા આપી અને બીજ પાનપટ્ટીને મારા મુખમા પધરાવીને બોલવા માંડ્યું. “પાચ દિવસ સૂધી તમારે ઘેર ન આવવાનું કારણ મારો ધવો અથવા લોબ નથી, કિંતુ હું છેલ્લી તમારે ઘેર આવી હતી તેને બીજે દિવસે અસ્પર્શ્યતાનો પ્રસંગ આવ્યો. એટલે ત્રણ દિવસ તો બહાર નીકળાય તેમ હતું જ નહિ આજે સવારમા સ્નાનથી શુદ્ધ થઇને તમારી પાસે આવવાનો વિચાર હતો એટલામા અચાનક એક ગર્ભવતી ફગલુ સ્ત્રીને જોવા જવાનો પ્રસંગ આવ્યો અને તેથી આજે સવારમા પણ મારાથી તમારી પાસે ન આવી શકાયું જમતી જમતી હું એ જ વિચાર કરતી હતી કે બેક વાગે તમારી પાસે જઇશ, પણ એટલામા તો તમે પોતે જ અહીં પધાર્યા ખરી બાબત આમ છે, છતાં ધારો કે ધધાની ધમાલને લીધે મારાથી તમારી પાસે નિયમિત ન આવી શકારું હોય, તો પણ તેમા મારો દોષ શો છે, તે હું સમજી શક્તી નથી, કારણ કે, તમારા માટે તમારા સ્વર્ગવાસી સ્વામી જેમ તીન્નેરી બરીને નાણા મૂકી ગયા છે, તેમ અમારા માટે કોઇ દોલત રાખી ગયું નથી, એટલે અમારે તો પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક અમારો સસારવ્યવહાર ચલાવવામાટે વ્યવસાયમા ચિત્ત પરોવીને જોઇતું ધન મેળવતું જ જોઇએ, નહિ તો આ રાતા મોઢા

કાળા ઠીકરા જેવા થઈ જાય, સમજ્યા? પુત્ર તથા પુત્રી આદિનો ગૃહમાં વિસ્તાર વધ્યો છે એટલે કાલે તેમને પરજીવવાનો પ્રસંગ પણ આવીને જીભે રહેશે, એનો પણ કાંઈ વિચાર કરવો ખરો કે નહિ? ૪૨બારી હોવા છતાં ‘બાવા હઠયા ને બગલમા હાય’ અથવા ‘આગળ હાય, પાછળ હાય, ને રક્ષા કરે ગોરખનાથ’ જેવા હિસાબથી વર્તીએ તે પાલવે ખરૂં કે? એ તો જેવી ભૂમિકા હોય, તેવો જ અભિનય થવો જોઈએ, નહિ તો ભૂમિકા બગડી જાય, અને વાલોના વટાણા થઈ જાય, એ તમે નથી જાણતા કે શું? હવે હું તમારો દોષ બતાવીશ. ૪૩બારી કે ગમે તે કારણથી પાંચ દિવસ સૂધી હું તમારી પાસે તમારે ઘેર ન આવી શકી, એ ખરી વાત, પણ તમારો મારામા જ્યારે આટલો બધો પ્રેમ છે, તો પછી તમે પોતે પાંચ દિવસ સૂધી મારે ઘેર શા કારણથી ન પધાર્યા, એ દૂષા કરીને જણાવશો? પગે મેંદી તો ન હોતી લગાડી ને? આ સવાલનો શું તમે પણ એ જ જવાબ આપશો કે,

“યૂ કહો કે આઈ ગર તો કિસ તરફસે આઈ મયે;
યાદ થા વાઘના મગર મેંહદી લગી થી પાઉમે?”

મારી આ ટકાર સાબળીને નાથીબાઈએ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો અને કહ્યું કે “ચપા બહેન! મારા એવા બાગ્ય ક્યાથી કે મને હાથે અને પગે મેંદી લગાડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય? માત્ર એ સૌબાગ્ય તો ઈશ્વરે પ્રથમથી જ હરી લીધું છે એટલે એ સૌબાગ્ય તો હવે તમારે જ ભોગવવાનું છે, કારણ કે,

‘યે તદ્દે વો હયેં કે બિનકી કિસ્મતમેં ઝાડિયા હયેં કટેલિયા હયેં,
બહારે રંગે હિનાકે કાખિલ યે નજી નજી હથેલિયા હયેં.’

અસ્તુ આ તકરારનો અંત લાવી નાંખો. પાંચ દિવસ સૂધી મારે ઘેર ન આવવામા જેમ તમારો દોષ નથી, તેમ પાંચ દિવસ સૂધી તમારે ઘેર ન આવવામા મારો પણ દોષ નથી, કારણ કે, આપણે છેલ્લા મળ્યા ત્યાર પછીના ત્રણ દિવસ સૂધી જે અવસ્થા તમારી હતી તે જ અવસ્થા મારી પણ હતી અને એ કારણથી જ મારાથી તમારી પાસે આવી શકાયું ન હોય, નહિ તો તમારા દર્શન વિના મારાથી પાંચ દિવસ કાઠી શકાય ખરા? પરંતુ ચપા બહેન! હવે જ્યારે પણ આવો પ્રસંગ આવે, ત્યારે તમે ત્રણ કે ચાર દિવસ મારા ઘરમા આવીને મારી સાથે જ રહો, તો શું ખોટું છે વાડ? બાળકોને પણ ત્યાં રાખવામા કરો. વાલો આવે તેમ નથી એથી તમને તો કદાચિત્ થોડી ધણી અડચણ થવાનો સંભવ છે, પરંતુ મને તો અવશ્ય આનંદ મળશે અને મારા આ સ્વાર્થમટે જ હું અત્યારે આવા પ્રકારનો પ્રસ્તાવ કરું છું મારી આ પ્રાર્થના માન્ય થશે ખરી કે?”

“હવે બીજી વાર એવો પ્રસંગ આવશે ત્યારે એ વિષેનો વિચાર કરીશું ‘જેને આડી રાત તેની શી કરવી વાત?’ એવો એક નિયમ હોવાથી મહિના પછી થનારી ઘટનાનો અત્યારે જ શો નિશ્ચય કરી શકાય વાડ?” એ આડકતરી રીતે નાથીબાઈના પ્રસ્તાવને હવામા છડાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પરંતુ મારા આરાયને ન સમજી શકવાથી નાથીબાઈએ કહ્યું. “વાડ ત્યારે પ્રસંગ આવતા હું તમને એ વિષે વળી નવેસરથી સ્મરણ કરાવીશ.”

૨૦ સુડેલનો વાંસો અથવા એક નટીની આત્મકથા

એ પછી આમતેમની બીજી કેટલીક વાતોમાં સમય વીતતાં દોઢ વાગવા આવ્યો. ને મન્મથકુમાર એક કલાકની રત્નમાં ઘેર આવ્યો. મન્મથકુમાર વિધવા દેવકુમારીનો પુત્ર હતો, એ ભેદને નાથીબાઈ સારી રીતે જાણતી હતી એટલે મન્મથકુમાર બીજી વાર જમીને પાછો નિરાળમાં ગયા પછી નાથીબાઈ મને પૂછવા લાગી “અપા બહેન” અત્યારે તો આ મન્મથ જેવા બાળક મન્મથકુમારને પોતાના ગૃહમાં રાખીને તમે એનું એક માતા સમાન વાત્સલ્યથી પાલન પોષણ કરો છો, પરંતુ એની માતા હિન્દુ વૈશ્ય અને એનો પિતા મુસલમાન હોવાથી એ મોટા થશે ત્યારે કઈ જાતિનો ગણાશે અને એનો લગ્નસબંધ કઈ જાતિની કન્યા સાથે થશે? કારણ કે, એના માતા પિતાની જાત ઇત્યાદિને જાણ્યા વિના કોઈ પણ હિન્દુજાતિની કન્યા તો એને મળી શકે તેમ નથી અને મુસલમાન ધર્મને સ્વીકાર્યા વિના મુસલમાનો પણ એની સાથે શરીરસબંધ બાંધે એ સર્વથા અશક્ય જ જણાય છે અર્થાત્ એના જેવી જ કોઈ વર્ણસંસ્કર સ્ત્રીસાથે એ પોતે સમજણો થયા પછી શરીરસબંધ કરી લે તો તે એક ભૂદી વાત છે પરંતુ જો તેમ થશે, તો પછી તમે એને પોતાના ગૃહમાં રાખી શકશો નહિ અને જો એ ભૂદો થશે, તો જેને બાંધકાળથી તમેએ છોડીને મોટા કર્યો છે તે પુત્રતુલ્ય બાળકના વિચારથી તમારા હૃદયમાં અવશ્ય એક પ્રકારનો આઘાત થશે જ આ સર્વ વિષયોનો વિચાર કરતા મન્મથકુમારના બાવિ જીવનનો આકાર કેવા પ્રકારનો બધારો અને તમારો પરિશ્રમ સફળ થશે કે નિષ્ફળ થઈ જશે, એની ઘણીક વાર મારા મનમાં ચિંતા થયા કરે છે ઘણા દિવસથી તમારી પાસેથી આ વિષેનો ખુલાસો મેળવવાની મારી ધૂંટા હતી, પરંતુ એક કે બીજી કારણથી આજ સુધી આ વિષયની અર્થા અલાવવામાં મને અનુકૂળ પ્રસંગ આવ્યો ન હોતો અને તેથી મેં એ વિષે તમને કાંઈ પૂછ્યું ન હોતું આજે અચાનક મન્મથકુમાર અત્યારે નજરે પડવાથી અને એકાંત હોવાથી આ વિષયની કાંઈક અર્થા અલાવવાનું મેં યોગ્ય ધાર્યું છે, અને મને આશા છે કે, આ મારી શકાતું તમે સતોષકારક સમાધાન કરશો.”

નાથીબાઈની એ શકાતું સમાધાન કરતી હું શાંતિ તથા ગભીરતાથી કહેવા લાગી “નાથી બહેન” તમારી આ શકાતું વિસ્તારથી સમાધાન અથવા નિવારણ કરવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે, તમારી આ શકા એવી છે કે, માત્ર થોડાક શબ્દોમાં જ તેનું નિવારણ કરી શકાય તેમ છે એ તો તમે જાણો જ છો કે, અમારી જાતિ ખવાસની છે, કાંઈ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કિંવા વૈશ્યની નથી. ખવાસ એટલે બાદશાહોના ગુલામ અથવા રાજાઓના હાસ ખવાસ રાજા મૂળ અરબી બાષામાંથી આવેલો છે અને તે ખાસ રાજાનું બહુવચન છે અમારી જાતિમાં કુમારિકા ખવાસજીના વ્યભિચારથી હત્યાર થયેલા બાળકોનો પણ સ્વીકાર કરાય છે, તો પછી આ વૈશ્યજાતિની સ્ત્રીના હૃદયથી હત્યાર થયેલા પુત્રનો અમારી જાતિમાં અસ્વીકાર થાય, એ કદાપિ સંભવે ખરું? અર્થાત્ મન્મથકુમારને અમારી જાતિમાંથી એકને બદલે એકવીસ કન્યાઓ મળી શકે તેમ છે, છતાં ધારો કે, કન્યા ન મળે, તો હું મારી પોતાની કન્યા મેનકા સાથે મન્મથકુમારને લગ્નસબંધ કરી આપીશ, અને એને ધરજમાંથી કરીને મારી સાથે જ રાખીશ સવાલ માત્ર એટલો જ છે કે, મન્મથકુમાર જેવો સ્વરૂપસુદર છે તેવો જ સુસિદ્ધિ, સદ્ગુણી અને સદ્વર્તનશીલ થવો જોઈએ. જો સદ્ગુણી થશે, તો એક

ઉત્તમ નાગરિક અને ગૃહસ્થ તરીકે જીવનને વીતાડવામાં એને કોઈ પણ પ્રકારનો વાવો આવે તેમ નથી, કારણ કે, એક તો એની જન્મદાત્રી માતા પણ એને ધન આદિની આવશ્યકીય સર્વ સહાયતા આપવાને સમર્થ છે તેમ જ દૈનિકની કૃપાથી અમે પણ ફાળ રોટલે સુખી છીએ, એટલે મન્મથકુમારને કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તામાં પડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી.”

મારા આ ઉત્તરથી નાથીબાઈની શકાતુ સમાધાન થઈ ગયું અને તેણે એટલા જ રાખેલા ઉચ્ચાર્યા “ઈશ્વર! એ બાળકને સદ્ગુણી થવાની સદ્ગુણિ આપો અને તમારી સર્વ આશાઓ સફળ થાઓ, એ જ મારો આશીર્વાદ છે.”

અમે હાલ સુખીએનો આ પ્રમાણેનો પરસ્પર સવાદ ચાલી રહ્યો હતો. એટલામાં પોસ્ટમેન એક કાગળ લઈને આવ્યો. કોઈ અકસ્માતથી દિલ્લીને મેલ સવારમાં ત્રણેક કલાક મોડો આવેલો હોવાથી તે મેલના કાગળોની ડિલીવરી પણ ચારેક કલાક મોડી થઈ હતી એટલે કે જે કાગળ મને અગિયાર વાગ્યાની લગભગમાં મળેલા એક કાગળ ત્રણ વાગ્યા પછી મળ્યો હતો. એ કાગળ દેવકુમારીનો લખેલો હતો અને તેમાં આ પ્રમાણેની વિગત જણાવેલી હતી —

“... .. દિલ્લી, તા. ૧૫. ૧૯૧૨ ..

“સદા કૃપાળુ અપા બહેનની સેવામાં, મુ મુબઈ

“વિં વિં આજે પહેરેક દિવસથી તમારો કાગળ નથી, તેથી મનમાં ચિન્તા થયા કરે છે. એટલા અઢાર દિવસથી કાગળ નથી લખી શક્યા, તેનું કારણ એ છે કે, મારી પ્રકૃતિ કાંઈક અસ્વસ્થ રહ્યા કરે છે હું છેલ્લી વાર મુબઈ આવી હતી તેને આઠેક મહિનાનો કાળ થવા આવ્યો છે, અને હજી બીજા છ માસ પર્યન્ત કેટલાક કારણોથી મારાથી દિલ્લીને છોડીને બહાર નીકળી શકાય તેમ નથી મારી એવી ઇચ્છા છે કે આ કાગળ મળતા થોડા જ વખતમાં તમે પોતે એક વાર દિલ્લી આવી જાઓ અને મને મળી જાઓ. મારે તમારી સાથે એક ખાનગી બાબત વિષે રૂબરૂમાં કેટલીક સલાહમસલત ચલાવવાની છે તમે આવે ત્યારે ચિરંજીવી મન્મથ, ચિરંજીવી અશ્વિનીકુમાર તથા ચિરંજીવીની મેનકા આદિ બાળકોને પણ અવશ્ય સાથે લેતા આવશે, કારણ કે, તેમને જોવા તથા જોવા કરવામટે મારું મન ધણ જ તલસ્તી રહ્યું છે. સોફ્ટ ક્લાસમાં આવે, તમારી મુસાફરીનો સંબંધો ખર્ચ હું આપીશ અને તે ઉપરાંત તમારા જે દિવસો ભાગશે તેનો પણ યોગ્ય બહેલો વાળી આપવામાં આવશે તમારાં પૂજ્ય માતૃશ્રી તથા તમારાં પૂજ્ય સાસુજીને મારા ઘટિત વચાવશે, અને ત્રણે બાળકોને મારી વતી જોવા કરશે. આશા છે કે, તમે સપરિવાર આનંદમાં હશે, મારા યોગ્ય કાર્ય સેવા કરમાવશે અને લાથી રવાના થાઓ ત્યારે તાર કરને, એટલે અહીં તમારા નિવાસ આદિની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી રાખવામાં આવશે. આ પત્રનું ઉત્તર વળતી ટપાલે લખશે અને તમે કેટલા દિવસમાં અહીં આવશે તે લખી જણાવવાની કૃપા કરશે.

“નિરતર સ્નેહાભિલાષણી

દેવકુમારીનાં

સ્નેહવદન સ્વીકારશે.”

પ્રકરણ ૪ થું

મારી વ્યવસાયદક્ષતા અને પ્રવાસયોજના

હું દેવકુમારીને એ કાગળ વાચતી હતી એટલામા મારી માતા બહારથી ઘેર આવી અને એ વેળાએ લગભગ ચાર વાગ્યાનો સમય થયેલો હોવાથી નાની-બાઈ અમારી રજા લઈને પોતાને ઘેર જવામટિ વિદાય થઈ મેં તે કાગળને વાંચી પાછો ક્વરમા નાખીને ક્વરને મારા ટેબ્લના ખાનામા રાખી દીધું અને દેવકુમારીની પ્રાર્થનાને માન આપી મન્મથકુમાર, અશ્વિનીકુમાર તથા મેનકા આદિ બાળકોને સાથે લઈને દિલ્લી જવું કે કેમ, એ વિષેના વિચારમા હું નિમગ્ન થઈ ગઈ મારી માતા પોતાની એક ગ્રાહિકામટિ એક ખાસ ઔષધિ તૈયાર કરવાના કાર્યમાં રોકાયેલી હોવાથી તેણે મારી સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વિશેષ વાર્તાલાપ ન કર્યો અને તેથી મને વિચાર કરવાનો યોગ્ય અવકાશ મળી શક્યો હું મારા મનમા જ વિચાર કરતી કહેવા લાગી “દેવકુમારીનું મન કેવળ તેના પોતાના પુત્ર મન્મથકુમારને જોવા તથા જ્ઞાલ કરવામટિ તલસી રહ્યું હશે એ નિર્વિવાહ વાર્તા છે, પણ મેનકા તથા અશ્વિનીકુમારને પણ દિલ્લી લાવવામાટેનો તેણે જે આગ્રહ કર્યો છે, તે કેવળ સહ્યતા દર્શાવવાનો જ એક પ્રયત્ન છે, તો પછી અત્યારે જે પ્રયત્નોના વિચાર મારે કરવાનો છે તેમાનો પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે, અત્યારે મારે દિલ્લી જવું કે કેમ ? અને જો જવું તો ત્રણ બાળકોને સાથે લઈ જવા કે એકલા મન્મથકુમારને જ લઈ જવો ? જો હું અત્યારે દિલ્લી જઈશ, તો ત્યાંથી પાછા આવતા સૂધીના પંદર દિવસ તો અવશ્ય થશે જ એટલે જે કેટલીક રૂઝૂમ સ્ત્રીઓ મારી સારવાર તળે છે તેમને એક પ્રકારની અડચણ થઈ પડશે અને સર્વ બાળકોને સાથે લઈ જવાથી પ્રવાસમા એક પ્રકારનો વિશેષ ત્રાસ ભોગવવો પડશે ત્યારે હવે કેમ કરવું ? ધારે કે કદાચિત્ મારી ગ્રાહિકાઓની હુશ્રૂખાનું કાર્ય મારી માતા તથા મારી સાસુને સોંપીને હું પંદર દિવસને માટે દિલ્લી જવાનું સાહસ કર, તો પણ સર્વ બાળકોને તો ત્યાં સાથે ન જ લઈ જવા, કિન્તુ કેવળ મન્મથકુમારને જ સાથે લઈ જવો, અને એક નોકરને પણ સાથે લેવો કે જેથી પ્રવાસના ત્રાસમા કાંઈક ન્યૂનતા થાય ” આવા પ્રકારના નિશ્ચયપર હું આવી લાગી, પરંતુ એ નિશ્ચયપર આવતાની સાથે જ મારા મનમા એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો કે, “જો હું દિલ્લી જઈશ, અને પાછળ શીલર તથા હરમતજનનો કેસ ચાલી જશે તો મુળઘના ન્યાયમંદિરમા હાજરી આપીને એ જાણવા યોગ્ય કેસને નજરોનજર ચાલતો જોવાનો અને શીલર તથા હરમતજનના ભયાનક વૃત્તાત તેમ જ કાચનમાલા તથા મરીયમના હૃદયદ્રાવક વૃત્તાતને સાબળવાનો અવલ્ય પ્રસંગ મારા હાથ-માથી ચાલ્યો જશે અને વર્તમાનપત્રોમા એ કેસનો જેટલો અહવાલ છપાશે, તેટલાથી જ સતોષ માનીને ખેસી રહેવું પડશે ત્યારે દેવકુમારીની પ્રાર્થનાને સ્વીકારીને આ પ્રસંગને વ્યર્થ જવા દેવો કે કેમ ?” શીલર તથા હરમતજનના ભયાનક વૃત્તાત તથા કાચનમાલા અને મરીયમના અવ પાતની બચકર કથાને સાબળવામાટેની મારી આકાંક્ષા એટલી બરી પ્રબળ થઈ ગઈ હતી કે, આ મારા સમક્ષ આવી પડેલા જે વિષયોમાના ત્રણ વિષયને વિશેષ મહત્ત્વ આપવું, એ વિષેનો તત્કાળ મારાથી કરો પણ નિર્ણય કરી ન શકાયો અને હું વિચારના

ગહન સમુદ્રમાં ગોથા ખાવા લાગી વિચારમાં હું એવી અને એટલી બધી નિમજ્જ થઈ ગઈ હતી કે, મારી સાસુ ઘરમાં અન્ની ગયેલી હોવા છતાં તે ક્યારે આવી અને ક્યારે નહિ, એનું પણ મને બાન કે જ્ઞાન ન હોતું હું વિચારનિદ્રામાં આટલી સીમા પર્યન્ત તક્લીન હતી, તેવામાં અચાનક “કેમ ચપા બહેન ! શું થાય છે ?” એ શબ્દો મારા અવલોભા આવીને અથડાયા અને તેમણે મારી એ વિચારનિદ્રાનો ભંગ કરી નાખ્યો. એ શબ્દો ઉચ્ચારનાર મારી એક ગ્રાહિકા હતી અને તે ઉચ્ચ વૈશ્ય જ્ઞાતિના એક ધનાઢ્ય તથા પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબની એક નવયૌવના તથા ઉપસુદરી પ્રમદા હતી.

“કાણુ, વસન્તબા કે ? પધારો, પધારો, કોઈ દિવસ નહિ, ને આજે આપના પનોતા પગલા આ ગરીબની ખૂપડીમાં ક્યાથી ? મારી આખો મને છેતરતી તો નથી ને ? વિરાજો આ આસનપર” મેં તેને જોતા જ આ પ્રમાણેના આશ્ચર્યદર્શક શબ્દો ઉચ્ચાર્યા, અને માનપૂર્વક તેને મારી આરામકુરસીમાં બેસાડીને હું પોતે એક બીજી કુરસીપર બેસી ગઈ.

આરામકુરસીમાં બેસતા વસન્તકુમારીએ મદ હાસ્ય કરીને પુલકિત મુખથી કહ્યું “ચપા બહેન ! તમેએ નાટકનો ધંધો તો છોડી દીધો છે, પણ અજાણી એક નટી તરીકેનો તમારો સ્વભાવ તો જેવો ને તેવો જ રહી ગયો છે. અત્યારના તમારા શબ્દો સાંભળીને જાણે રમબૂમિપર એક કુશળ નટી પોતાની ભૂમિકા કુશળતાપૂર્વક ભજવતી હોયની ! એવો જ ભાસ થયા કરે છે મારા પગલા સા, તમારી ખૂપડી શી, ને આખોનું છેતરતું શું ! એ બધું પાડિત્ય મારાથી તો બાઈ જરાય સમજી શકતું નથી તમારું કામ પડે ત્યારે તમે અમારે ઘેર આવો, અને અમારું કામ પડે ત્યારે અમે તમારે ઘેર આવીએ, એટલે એમાં આટલા બધા વિવેકની શી આવશ્યકતા હોય વા ? આ તો અમારા માન તમે બહુ વધારી નાખ્યા ને શું ? હું તો બહેન ! મારા સ્વાર્થમાટે આવી છું, કાંઈ તમારા પર હિપકાર કરવામાટે આવી નથી.”

“જે આજ્ઞા હોય તે સત્વર સંભળાવો, કારણ કે, આપની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરવામાટે આ ચપા નિરતર તૈયાર છે” મેં એ પ્રમાણે વિવેકથી ઉત્તર આપીને અદરના ઓરડામાં જઈ મારી માતાને આહ તૈયાર કરવાની સૂચના આપી દીધી.

વસન્તકુમારીએ કહ્યું “ચપા બહેન ! અત્યાર સૂધીમાં જે વાર મને કસુવાવડ થઈ ગઈ છે, એ તો તમે જાણો છો એટલે આ વખતે મુખર્ષિમાં સુવાવડ ન કરતાં દેશમાં જઈને સુવાવડ કરવી એવો મારા પતિનો તેમ જ મારો પોતાનો પણ અભિપ્રાય છે, અને એટલામાટે ત્રણેય મહિના પછી એટલે કે સાતેક મહિનાનો ગર્બ થયા પછી મારે દેશમાં જવાનું છે અને ત્યાં ત્રણ મહિનાને માટે તમને પણ સાથે લઈ જવાનો મારો નિશ્ચય છે, તો તે વેળાયે તમે મારી સાથે આવી શકશો કે કેમ, એ તમને પૂછીને નક્કી કરી લેવામાટે જ હું આજે તમારી પાસે આવી છું દેશમાં અહીંના જેવા સૂતિકાગૃહો અથવા સુવાવડ ખાનાંની સગવડ ન હોવાથી તેમ જ ત્યાં હુશિયાર લેડી ડૉક્ટર તેમ જ સોયાલ્ટી-ઓનો પણ બહુધા અભાવ હોવાથી તમારા જેવી અનુભવી સ્ત્રી ચિકિત્સિકા તથા કુશળ ધાત્રીને સાથે રાખી, એ વધારે સારું છે, એવી મારી માન્યતા છે.

તમારા પ્રવાસનો, ખાનપાનનો તથા બીજો સર્વ ખર્ચ અમે આપીશું અને તે ઉપરાંત ત્રણ માસનો જેટલો પગાર તમે માગશો તેટલો પગાર આપવાને પણ અમે તૈયાર છીએ જે પરમાત્માની કૃપાથી આ વેળાએ બાળક અથવા બાલિકા જીવિત રહેશે અને અમારી આશા સફળ થશે, તો તમારૂં બીજું પણ જે કાંઈ સન્માન અમારે કરવાનું હશે તે કરીશું મારા પતિના ઉદાર સ્વભાવને તમે સારી રીતે જાણો છો, એટલે એ વિષે વિશેષ બોલવાની કશી પણ આવશ્યકતા હોય, એવી મારી ધારણા નથી. અત્યારે જ આ વિષયનો નિશ્ચય કરી લેવાનું મેં એટલામટિ યોગ્ય ધાર્યું છે કે તમારાથી તમારા બીજા કાર્યો એટલા સમયમાં આટોપી શકાય અથવા તો કેટલાક કાર્યોની અન્ય વ્યવસ્થા કરીને સમય આવતા તમારાથી મારી સાથે આવવામટિ તૈયાર થઈ શકાય તમારો વલો અહીં સારી રીતે ચાલે છે અને તમારી શ્રાદ્ધિકાઓની સખ્યા વિશાળ છે, એ હું જાણુ છું અને તેટલામટિ જ પાણીથી પહેલા પાળ બાધી લેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે; નહિ તો બીજા મિડવાઈફ તો મને એકને બદલે એકવીસ મળી શકે તેમ છે, પરંતુ મારી શ્રદ્ધા તમારામાં બધાયલી હોવાથી જ્યાં સૂધી તમે આવવાને તૈયાર રહો, ત્યાં સૂધી બીજા ગમે તેવી સારી અને વખણાતી મિડવાઈફ કે સાધારણ ધાત્રીનું મોંદુ બોલાવવાની મારી ઇચ્છા નથી ત્યારે તમારો હવે શો વિચાર છે તે જણાવશો?”

“વસન્તબા” પ્રથમના તમારા આગ્રા જે પ્રસંગોમાં સગર્ભાવસ્થામાં સ્ત્રીએ જે અમુક નિયમો અવશ્ય પાળવાના હોય છે, તે નિયમોના પાલનમાં તમે લેશ માત્ર પણ લક્ષ આપ્યું ન હોતુ અને તમારા પોતાના તે દોષના પરિણામે જ જે વાર તમને કસુવાનડ થઈ ગઈ હતી, એનો હવે તમારા મસ્તિષ્કમાં કાંઈક વિચાર આવ્યો હોય એમ જણાય છે છતાં હજી અત્યારે પણ તમારા હસ્તથી એક બચાનક પ્રમાદ થાય છે અને તે એ છે કે, તમારે સાત માસનો ગર્ભ થયા પછી દેશમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો જે માસ પૂર્વે જ તમે દેશમાં ગયા હોત, તો વધારે સાફ હોત, પણ અત્યારે જ સુબધને લાગીને દેશમાં પ્રયાણ કરી જાઓ અને ત્યાં ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પાળવાના નિયમોનું કઠિનતાથી પાલન કરો અને પછી જુઓ કે તમે એક તેજસ્વી પુત્ર અથવા રૂપવતી પુત્રીની માતા થઈને સત્તાનને સતોષથી રમાડવાના બાળ્યને પ્રાપ્ત કરી શકો છો કે નહિ જે તમે એ નિયમોનું પાલન કરશો, તો મને પોતાની સાથે લઈ જવાની કે ડોક્ટર આદિની સહાયતાની તમારા મટિ કાંઈ પણ આવશ્યકતા રહેશે નહિ આરોગ્યશાસ્ત્ર કિંવા વૈદ્યક શાસ્ત્રનો એક એવો સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે કે, જે રોગી પથ્યનું પાલન કરે છે, તેને પણ ઔષધિના સેવનની આવશ્યકતા હોતી નથી અને જે રોગી પથ્યનું પાલન નથી કરતો, તેને પણ ઔષધિના સેવનની આવશ્યકતા હોતી નથી, કારણ કે, પથ્ય પાળનારનું આરોગ્ય અખડ તથા અવિકૃત રહે છે એટલે તેને ઔષધિ શામટિ જોઈએ? તેમ જ પથ્ય ન પાળનારનો રોગ ઔષધિ લેવા છતાં પણ દૂર થવાનો સંભવ નથી, તો પછી તેને પણ ઔષધિ લેવાથી શો લાભ છે? આ નિયમ જે ગર્ભિણી સ્ત્રીને લાગૂ પાડવામાં આવે તો એ જ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે જે સગર્ભાવસ્થામાં પાળવાના નિયમોને સારી રીતે પાળે છે, તે સ્ત્રીના ગર્ભનો

નારા થતો જ નથી એટલે તેના માટે સ્વાભાવિક જ બાહ્યોપચારની આવશ્યકતા ટળી જાય છે, અને જે ગર્ભિણી સ્ત્રી તે નિયમેનું પાલન નથી જ કરતી તેના ગર્ભનું અન્ય અનેક ઉપચારો કરવા છતાં પણ બાળ્યે જ રક્ષણ થઈ શકે છે, અને તેથી એ નિયમેને ન પાળનારી અખળામાટે પણ ઔષધ આદિ સર્વ પદાર્થો સર્વથા નિરુપયોગી છે, એ નવેસરથી કહેવાની અગત્ય નથી.”

“ગર્ભિણી સ્ત્રીને પાળવાના એ આવશ્યક નિયમો ક્યા છે વાર?” વસન્ત-કુમારીએ જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું

એ તેના એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નીચેના નિયમો દર્શાવ્યા

(૧) હૃદયમાં નિરતર પ્રસન્નતા તથા શાંતિ રાખીને પોતાના પતિ વિષે પોતાના મનમાં પવિત્ર પ્રેમભાવ રાખવો, (૨) પોતાથી બની શકે ત્યાં સુધી ક્રોધ તથા શોકનો હૃદયમાં પ્રવેશ થવા ન દેવો, (૩) સારી અને સ્વચ્છ હવામાં રોજ હરવાફરવાનું ચાલૂ રાખવું, (૪) મનને પ્રસન્ન રાખનારા પ્રત્યેક કાર્યમાં ભાગ લેવો અને કેટલોક સમય સારી રમતગમતમાં પણ વીતાડવો, (૫) સાદો, પણ પૌષ્ટિક ખોરાક લેવો, મસાલેદાર, તીખો તેમ જ ખાટો ખોરાક લેવો નહિ, અને જેમની ભતિમાં મદિરાપાન તથા માસબદ્ધનો બાધ ન હોય, તેવી ભતિની ગર્ભિણી સ્ત્રીઓએ પણ સગર્ભાવસ્થામાં માસબદ્ધ તથા મદિરાપાનને સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો, (૬) મનને વિકારોત્પાદક વિચારોથી અલિપ્ત રાખવું અને એકાતમાં પતિસમાગમનો પ્રસંગ સર્વથા ન આવવા દેવો, અથવા તેવો પ્રસંગ આવે તો પોતે પોતાના મનપર કાબૂ રાખવો અને પતિને પણ સહમત થવાનો ઉપદેશ આપવો જો પતિ સાથે એક જ ગૃહમાં સયમના બગનો સંભવ જણાતો હોય, તો કોઈ પણ ઉપાયે પતિની દૃષ્ટિથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો. આપણી કેટલીક હિન્દુ ભતિઓમાં ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને સુવાવડ કરવા માટે તેમના પીયરિયામાં મોકલવાની જે રૂઢિ પ્રચલિત છે, એનું કારણ એ જ છે કે, ગર્ભિણી સ્ત્રીને તેના પતિના સસર્ગથી દૂર રાખવી, (૭) નિદ્રા તથા વિશ્રામનું સંપૂર્ણ સેવન કરવું અને જે કામ કરવાથી થાક થઈ આવવાનો સંભવ હોય, તેનું કઠિન પરિશ્રમવાળું કામ કરવું નહિ; (૮) નકારા અને વિદ્રુપ દૃશ્યોને જોવા નહિ, અને જો તેવા દૃશ્યો જોવામાં આવે, તો પોતાના મનને દૃઢ કરી તે દૃશ્યોના પરિણામને મનમાંથી તત્કાળ કાઢી નાખવાનો યત્ન કરવો, તે પરિણામને મનમાં દૃઢ થવા દેવું નહિ. (૯) નિર્સર્ગના સૌન્દર્યમાં, સુંદર પુષ્પોમાં, મનોહર ફળોમાં, સુંદર બાળકોમાં તથા હૃદયહારક ચિત્રોમાં જેટલું અધિક ધ્યાન અપાય તેટલું આપવું, કારણ કે, એ સર્વ બાહ્ય સુંદરતાનું ગર્ભમાંના બાળકના શરીરમાં યોગ્ય પરિણામ થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ હોય છે અને એવી સુંદરતામાં ચિત્તવૃત્તિને એકાગ્ર કરવાથી ગર્ભિણીના ગર્ભમાં અત્યંત સુંદર બાળકનો ઉદ્ભવ થાય છે, (૧૦) ગર્ભસ્થ બાળકના આરોગ્યની દૃઢતા માટે બળવાન, લીમકાચ તથા મઠિ પુરુષોનાં ચિત્રોમાંના તેમના બલિષ્ઠ તથા પુષ્ટ શરીરોનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવું, કારણ કે, એથી બલિષ્ઠ તથા લીમકાચ બાળક અવતરવાનો સંભવ છે, (૧૧) વૈજ્ઞક શાસ્ત્રની માન્યતા પ્રમાણે પાચમે મહિને ગર્ભમાં જન્મનો સંચાર થતો હોવાથી પાચમા માસ પછી તો ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પોતાના આચાર, વિચાર, વિકાર અને વ્યવહાર આદિમાં બહુ જ સંભાળ રાખવાની

આવશ્યકતા છે; અર્થાત્ પાત્રમા માસથી બાળકને જન્મ આપવાનો સમય આવે ત્યાં સુધી ગર્ભિણી સ્ત્રીએ દયાળુ, માયાળુ, મૃદુલ, તથા પ્રેમાળ સ્વભાવ રાખવો; નામાંકિત તથા વિરલ નરોના જીવનચરિત્રોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવો, જેવા પ્રકારના ઉત્તમ બાળકને ઉત્પન્ન કરવાની પોતાની ઇચ્છા હોય, તેવા ઉત્તમચરિત્ર આદર્શ નરનારીઓના જીવનની ઘટનાઓના વાચન તથા વિચાર આદિમા બની શકે તેટલા વિશેષ સમયનો ભોગ આપવો, ધર્મના ગ્રંથો વાચવા, ધર્મ તથા નીતિના ઉપદેશો સાંભળવા, શરીર તથા મનની પવિત્રતાને અખડ જાળવી રાખવી અને શારીરિક તથા માનસિક સર્વ અનુચિત વિકારોને દાસ પ્રમાણે અધિકારમા રાખવા.

એ ઉપરાંત ગર્ભિણી સ્ત્રી તથા બાળકના રોગો, પ્રસૂતિ સમયમા રાખવી જોઈતી સલાહ, નવીન જન્મેલા બાળકનું સંભાળપન અને કોઈ પણ પ્રકારની પીડા વિના બાળકને જન્મ આપવાની પદ્ધતિ, ત્યાર પછી પતિ સાથેનો વ્યવહાર આદિ વિષયો પણ ગર્ભિણી સ્ત્રીએ જાણવા યોગ્ય છે અને એ વિષયોની એ વિષેના કેટલાક ગ્રંથોમા ઉત્તમ ચર્ચા કરેલી હોવાથી એવા એક બે ગ્રંથો હું આપને વાચવામાટે આપીશ જે દંપતીના શરીરો સુદૃઢ તથા આરોગ્ય-મંડિત હોય અને તેમનામા કોઈ અનુવશિક બચાનક રોગનો દોષ ન હોય, તો આ નિયમોના પાલનથી ગર્ભિણી સ્ત્રી અવશ્ય ઉત્તમ સતતિને જન્મ આપી શકે છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ આપે જીજ્ઞાસુ બાપનો સારો અભ્યાસ કરેલો હોવાથી હું જે ગ્રંથોથી આપને આ વિષયનું ઉત્તમ જ્ઞાન થવાનો સંભવ હશે તેવા જ ગ્રંથો આપીશ અને એ જ્ઞાન થતા બવિધ્યમા આપને ઔષધોપચારની ક્ષમી પણ આવશ્યકતા રહેશે નહિ પછી તો જેવા આપનો વિચાર; કારણ કે, આનો સર્વ આધાર વિચારની દૃઢતાપર જ રહેલો છે.”

“હીંક છે; તમારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાનો બવિધ્યમા હું પ્રયત્ન કરીશ અને આ વિષયના ગ્રંથો પણ વાંચીશ, પરંતુ આ સર્વ બવિધ્યની ઘટનાઓ હોવાથી અત્યારે તો મને તમારી સહાયતા વિના ચાલી શકે તેમ નથી એટલે તમે મારી સાથે મારા દેશમા આવશો કે નહિ, એનો ખુલાસો મને તમારા વક્ત્રી અત્યારે જ મળી જાય, તો સારું” વસન્તકુમારીએ વળી પાછો મને પોતા સાથે લઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો.

“વલ્લ, ન્યારે આપનો મારામા આટલો બધો વિશ્વાસ છે અને મને પોતાની સાથે લઈ જવા માટેનો આપ આટલો બધો આગ્રહ કરો છો, તો મારો આપને એ ઉપદેશ છે કે, આપ બેચાર દિવસમા જ દેશમા જવાની તૈયારી કરો અને દેશમા જઈને આનન્દથી રહો. હું ત્રણ માસનો સમય આપની સેવા શુભૂષા તથા આપના સમાગમમા વીતાડીશ હું ધનની એટલી બધી લોભુપ નથી, એટલે આપ જે કાંઈ પણ આપશો તેથી મને તો સતોષ જ થવાનો છે. હું કદાચિત્ અત્યારે જ આપની સાથે આવત, પણ અહીંના એક બે એવાં તો અમલના કાર્યો છે કે જેમને અપૂર્ણ અવસ્થામા મૂકી શકાય તેમ નથી, અને તે ઉપરાંત એક અત્યંત મહત્વના ખીજ કાર્યમાટે જે બની શકે તો બે ચાર દિવસમા મારે પહેરેક દિવસને માટે દિલ્લી જવાનું છે, એટલે હું યોગ્ય સમય થતાં પાછળથી જ આપની પાસે આવી શકીશ. હું અત્યારે જ

આપને દેશમાં જવાનો આગ્રહ કરું છું એનું કારણ તો આપના જણવામાં આવેલું હોયું જોઈએ એ વિષેના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી ધારણા નથી” મેં વસન્તકુમારીને સત્વર દેશમાં જવાનો ઉપદેશ આપીને ત્રણ માસ પછી ત્યાં તેની પાસે જવાનું વચન આપી દીધું.

વસન્તકુમારીએ કહ્યું “વાર, ત્યારે મારા પતિ સાથે આ વિષયનો ઉદ્ઘોષોડ કરીને હું બનતી ઉતાવળે દેશમાં જવાનો ચત્ન કરીશ, અને મારા પ્રવાસનો નિશ્ચય થતા કા તો હું તમને મારી પાસે જોલાવીશ અને કા તો હું પોતે આવીને તમને મળીશ જે તમે મારી સાથે હોત, તો તમારા હસમુખા અને આનંદી તથા વિનોદી સ્વભાવનો મને સારો લાભ મળી શકત અને તમારા સમાગમથી મારો સમય આનંદમાં વીતી જત, પણ અત્યારે જ જે તમે મારી સાથે આવો, તો ઓછામાં ઓછો છ માસનો કાળ તમારે મારી સાથે વીતાવવો પડે અસ્તુ તમે ત્રણ મહિના પછી ત્યાં આવશો, તો પણ આપણે ત્રણ માસનો સમય એક ખીજના સહવાસમાં વીતાડી શકીશું અને એ પણ કંઈ જોવા તેવો લાભ નથી પરિશ્રમની ક્ષમા કરજો અને કોઈ વાર અમારે ઘેર પધારવાની કૃપા કરજો”

અહીં જણાવવું જોઈએ કે, અમારો આ સવાદ ચાલતો હતો તે વચ્ચે જ ચાહ પીવાનું કાર્ય અમેએ આટાપી લીધેલું હોવાથી વસન્તકુમારીને જતી વેળાએ મેં પાનખીડી આપી અને તે લઈને તે વિદાય થઈ ગઈ મેં તેને ત્રણ માસ પછી તેના દેશમાં તેની પાસે જવાનું વચન આપ્યું હતું તે એવા વિચારથી આપ્યું હતું કે, જે અવકાશ મળશે તો કાચનમાલાનો વૃત્તાંત તો જે ચાર દિવસમાં જ તેના મુખથી સાબળવામાં આવી જશે અને શીઘ્ર તથા હર્ષમત-જનપરના અભિયોગને જે એક માસનો અવધિ હશે, તો તેટલા સમયમાં દિલ્લીનો પ્રવાસ કરીને મુખમમાં આવી શકાશે, એટલે તે કેસ ચાલતી વેળાએ કોર્ટમાં હાજર રહેવાનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થશે અને ત્યાર પછી કેટલોક સમય મુખમમાં વીતાડીને ત્રણ માસ પછી કોઈ પણ પ્રકારના પ્રત્યવાય વિના વસન્તકુમારી પાસે તેના દેશમાં જઈ શકાશે અને ત્યાં મુખમના પ્રવૃત્તિમય જીવનથી કઠાણેલા આત્માથી શાંત તથા નિવૃત્તિમય જીવનનો કાંઈક ઉપભોગ તથા આસ્વાદ લઈ શકાશે મેં દેવકુમારીના પત્રની અને વસન્તકુમારીની મને પોતાના દેશમાં લઈ જવામાંની ઇચ્છાની વાર્તા મારી માતા અને સાસુને કહી સંભળાવી અને તેમનો એ વિષે શો અભિપ્રાય છે તે જણાવવાની ઇચ્છા દર્શાવી મારી માતા તથા મારી સાસુએ મને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાની આજ્ઞા આપી દીધી, અને માતા તથા સાસુની અનુમતિ મળી જવાથી મારા ભોજા અને બધા પતિ-દેવે પણ મને મારી ઇચ્છા અનુસાર વર્તવાનું અને મને ત્યાં જવા માટેનું મને આનંદથી અનુમોદન આપ્યું તે દિવસે મારે અન્ય કોઈ કંઈક કિંવા સૂતિકા સ્ત્રી પાસે જવાનું ન હોવાથી તેમ જ અન્યત્ર કયાંય પણ ન જવાનો મારો મનોબાવ હોવાથી હું શુદ્ધમાં પહેરવાના સાદા વસ્ત્રો પરિધાન કરીને ચિન્તામુક્તા થઈ શુદ્ધમાં જ બેસી રહી હતી અને મારા બાળકો સાથે તેમના અભ્યાસની તથા વિનોદની વાર્તાઓ કરીને સત્તાનસુખનો અનુભવ કરતી હતી એટલામાં જમવાનો સમય થયો અને મારા પતિ, મન્મથકુમાર તથા અશ્વિનીકુમાર જમવા બેઠા

તેમના જમી રહ્યા પછી હું, મારી માતા, મારી સાસુ તથા મારી કન્યા મેનકા જમવામટિ બેઠા, પરંતુ અમો સ્ત્રીઓ હજી જન્મતી હતી એટલામા કુળવિહારીનો નોકર એક ચિકી લઈને આવ્યો ચિકીમા એમ લખેલું હતું “ડૉક્ટરની દવા ત્રણ વાર આપવા છતાં કાંઈ પણ ફાયદો જણાતો નથી, વેદના વધતી જાય છે અને અમને ધાસ્તી જેવું જણાય છે, માટે જરૂરની દવા સાથે લઈને સત્વર આવો” આવી ચિકી આવવાથી મેં હતાવળથી જમી લીધું અને મારી માતા તથા મારી સાસુને કહ્યું “મહારાજ કુળવિહારીના પત્નીની સ્થિતિ કાંઈક ભયોત્પાદક હોવાથી હું તેમને ઘેર જઈ છું, અને જે આવશ્યકતા હશે, તો મારે રાત્રિ પણ ત્યાં જ વીતાડવી પડશે, એટલે જે હું વખતસર પાછી ન આવું, તો ચિંતા કરશો નહિ” વસ્ત્રો બદલીને હું કુળવિહારીના અનુચર સાથે જવાને મારા ઘરમાંથી રવાના થઈ ગાડી તૈયાર હોવાથી કુળવિહારીના પત્ની પાસે પહોંચી જતાં મને વિશેષ વિલબ ન થયો.

હું જ્યારે રત્નગૌરી પાસે પહોંચી તે વેળાયે તેના ઉદરમા એટલી બધી પીડા થતી હતી કે તેના મુખમાંથી વારંવાર ચીલાર નીકળી જતા હતા અને તેની આ સ્થિતિ સ્પષ્ટ દર્શાવતી હતી કે, બે કલાક કે પછી વધારેમા વધારે ત્રણ કલાકમા તો અવશ્ય પ્રસૂતિ થવી જ જોઈએ આવી અવસ્થામા તેને ત્યાગીને મારાથી ઘેર જઈ શકાય તેમ ન હોવાથી કુળવિહારીના અનુચર દ્વારા મેં ઘેર એવો સંદેશો કહાવી દીધો “મારાથી પ્રભાત પર્યંત ઘેર આવી શકાય તેમ નથી એટલામટિ તમો નીરાતે સૂઈ જાઓ અને મારી વાટ જોઈને જગતા બેસી ન રહેશો” રત્નગૌરીના ખડમા કુળવિહારીના ભગિની તથા રત્નગૌરીના માતૃશ્રી આદિ રત્નગૌરીને આશ્વાસન આપતા બેઠા હતા અને કુળવિહારી પોતે દીવાનખાનામા પોતાના ખાતાના એક મુસલમાન અધિકારી સાથે કાંઈક સમાવણું કરતા બેઠા હતા ક્રિમિનલ ઇન્વેસ્ટિગેશન ડિપાર્ટમેન્ટના એ તે જ મુસલમાન ઑફિસર હતા કે જેમની સમાજમા મરીયમને સોંપવામા આવી હતી રાતના બાર કે સાડાબાર વાગ્યા અને તે વેળાયે રત્નગૌરીના ઉદરમાની વેદના એટલી સીમા પર્યંત રાખી ગઈ કે, તેથી બાળકનું ઉદરમા જ મરણ થયેલું હોવું જોઈએ એવો મારા મનમા બચ થવા લાગ્યો, અને તેથી મેં કુળવિહારીને ડૉક્ટરને ઑપરેશનના સાધનો સહિત લઈ આવવા માટેની તલાજ સૂચના આપી દીધી. કુળવિહારી પોતાના તે મિત્રને સાથે લઈને ડૉક્ટરને લાવવામટિ રવાના થયા, પરંતુ ત્યાર પછી અડધા કલાકમા રત્નગૌરીના ઉદરમા પાછી પીડા થવા લાગી અને તેણે એક પુત્રીનો જન્મ આપ્યો. તે કન્યા જન્મતા જન્મતા મરી ગઈ પરંતુ તેવું માતાના ઉદરમા મરણ થયેલું ન હોવાથી માતાનું જીવન બચમુક્ત થઈ ગયું અને ઑપરેશનની આવશ્યકતા ટળી ગઈ ડૉક્ટર આવ્યા, પણ હવે તેમનું કાર્ય ન હોવાથી તેઓ પાછા ચાલ્યા ગયા રત્નગૌરીની પ્રકૃતિ મારા હપચારથી પાંચ છ દિવસમા જ એવી તો સુધરી ગઈ કે, તે આવી બચકર સ્થિતિમાંથી કેવળ પરમાત્માની કૃપાથી જ જીવતી બચી શકી હતી, એની કલ્પના કાંઈથી બાગ્યે જ કરી શકાય તેમ હતું.

પ્રકરણ ૫ મું

મરીયમ સાથે મુલાકાત

રત્નગૌરીની પ્રકૃતિ જો કે પાત્ર છ દિવસમા જ સારી રીતે સુધરી ગઈ હતી, તો પણ બીજા પદર દિવસ પર્યન્ત તેના શરીરની સર્વ પ્રકારે સભાળ રાખવાની આવશ્યકતા હોવાથી દેવ-મારીને તેના પત્રના ઉત્તરમા મેં એમ લખી નજીવું હતું “મને અહીં એક અગત્યના કાર્યમાટે રોકાઈ રહેવું પડ્યું છે, અને તેથી લગભગ વીસેક દિવસ પછી મારાથી દિલ્લી આવવામાટે અહીંથી નીકળી શકાશે તમેએ મારા સર્વ સત્તાને સાથે લઈ આવવાનો આગ્રહ કર્યો છે, તેમાટે હું તમારો આભાર માનું છું, પણ માત્ર મન્મથકુમારને જ મારી સાથે લઈને ત્યાં આવવાનું મને અનુભાવ છે; કારણ કે, મેનકા તથા અશ્વિની-કુમાર અણપિ અલ્પવયસ્ક હોવાથી પ્રવાસમાના અમુક પરિશ્રમે તેમનાથી સહી શકાય તેમ નથી કહાવિત્ મારો એક સેવક મારી સાથે આવશે નીકળતી વેળાએ તાર કરીશ એટલે તમે મારા ઉત્તરવા માટેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી રાખજો વિશેષ વાર્તાલાપ રૂબરૂમા કરીશું” રત્નગૌરીના કેસ પછી એવા બીજા નવા કેસિસ્ મારા હાથમા લેવાનું મેં બંધ કર્યું હતું અને જો કોઈનો અધિક આગ્રહ થતો હતો, તો તે કેસ હું મારી માતા અથવા તો મારી સાસુના હાથમા સોંપી દેતી હતી; કારણ કે, ધાત્રીના વ્યવસાયમા તેઓ મારા કરતાં વિશેષ અનુભવિની તથા નિષ્ણાત હતી, અને હું પોતે પણ એ વ્યવસાય તેમની પાસેથી જ શીખી હતી મારામા જો એક વિશિષ્ટતા હતી તે એ જ કે, હું ગુજરાતી સારી રીતે બોલેલી હોવાથી એ વિષયના ગુજરાતી બાપામા છપાયલા ગ્રન્થો તથા અન્ય વૈદ્યક ગ્રન્થોનું મનનપૂર્વક વાચન ગ્યારે અવકાશ મળે ત્યારે કર્યા કરતી હતી, અને તે ઉપરાંત મેં અંગ્રેજી બાપાનો પણ મારા કાર્ય પૂરતો અભ્યાસ કરી લીધેલો હોવાથી એ વિષયના એટલે કે, ‘મિડવાઈકરી’ના અંગ્રેજી બાપામ છપાયલા ઉત્તમોત્તમ ગ્રન્થોના અવલોકનનો પણ કેટલાક સમયથી મેં આરંભ કરેલો હોવાથી સ્ત્રીઓના રોગોના અને સૂતિકાના કેટલાક છેલ્લા રોધના ઉપ-ચારોની પદ્ધતિને હું તેમના કરતાં વિશેષ પ્રમાણુમાં જાણતી હતી મારા એ અભ્યાસના કારણથી અને મારી બુદ્ધિ તથા કલ્પનાશક્તિ પણ કાંઈક તીવ્ર હોવાથી સ્ત્રીના રોગોનું નિદાન હું એલ એમ એન્ડ એસ તેમ જ એમ બી બી એસ ની પરીક્ષામા પાસ થયેલી કેટલીક લેડી ડૉક્ટરો કરતાં પણ કાંઈક અધિક ઉત્તમતાપૂર્વક કરી શકતી હતી અર્થાત્ રોગનું સત્ત્વ નિદાન જણાતાં મારા ઉપચારોથી રુગ્ણુ સ્ત્રીઓના વ્યાધિનું શીઘ્ર શમન થતું હતું અને તેથી લોકોનો મારામા બહુ જ સારો વિશ્વાસ બધાઈ જવાથી મારા આહકો ઘણી જ સારી સખ્યામા બધાઈ ગયા હતાં વળી સાધારણ સૌન્દર્ય, બાપામાધુર્ય અને મજતાવડો સ્વભાવ આદિ એક ધાત્રીના જે વિશિષ્ટ ગુણો મનાય છે તે ગુણોના પણ મારામા અભાવ ન હોવાથી જો હું લોકપ્રિય ધાત્રી થઈ પડું, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું મારા વ્યવસાયમા મને ઉત્તતિના શિખર ઉપર આટલી સીમા પર્યન્ત ચઢેલી જોઈને મારી માતા તથા સાસુના હૃદયમાં વારંવાર જે હર્ષની પ્રબળ લહરીઓ ઉઠવા આવતી હતી, તે સર્વથા અગમ્ય તથા અવર્ણનીય જ

હતી હું આવી રીતે મારા વ્યવસાયમાં સપૂર્ણ હોવા છતાં પણ કેટલીક વાર અમુક પ્રકારના કેસોમાં મારે મારી માતા તથા મારી સાસુની સલાહ લેવી પડતી હતી અને તેનું કારણ એ હતું કે, એ વિષયનો તેમનો અનુભવ તેમના વયના પ્રમાણમાં મારા કરતાં બહુ જ વિશાળ હતો, અને રજવાડામાં જીવનનો મોટો ભાગ વીતાડેલો હોવાથી સ્ત્રીઓના રોગોના કેટલાક દેશી ઉપચારોમાં તેઓ એટલી બધી નિપુણ હતી કે સારા સારા ડોક્ટરો પણ એ વિષયમાં બાળ્યે જ તેમની સ્પર્ધા કરી શકે.

અસ્તુ રવિવારનો દિવસ હતો, મધ્યાહ્નભોજનથી નિવૃત્ત થઈને હું રત્નગૌરીના કુશળ સમાચાર પૂછવામાટે કુળવિહારીને ત્યાં ગઈ, અને જોયું તો જાણ્યું વસ્ત્રો પરિધાન કરીને રત્નગૌરી દીવાનખાનામાં તેનો કોઈને સ્પર્શ ન થાય તેવી રીતે એક જૂની આરામકુરસીમાં બેઠી હતી, કુળવિહારી સિગારેટ કુકતા માત્ર ઘોતિલ અને ખમીસ પહેરીને એક બીજી આરામકુરસીમાં પડ્યા હતા અને કાચનમાલા એક કોચપર જમણી બાજુએ અઢેલીને બેઠી હતી. કુળવિહારીના બગિની તથા સાસુની હાજરી ન હોવાથી મેં કલ્પના કરી લીધી કે તેઓ કોઈ સમાજહાસને ઘેર તેમને મળવામાટે ગયેલી હોવી જોઈએ. મને આવેલી જોઈને રત્નગૌરીએ યોગ્ય આવકાર આપીને પૂછ્યું “કેમ, ચપા બહેન! આજે સવારમાં બિલકુલ દેખાયા જ નહિ અને અત્યારે મધ્યાહ્ન પછી આવવાનો પરિશ્રમ લીધો?” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મેં જણાવ્યું “હવે તમારી પ્રકૃતિ બહુ જ સારી હોવાથી વખતસર આવવાની અગત્ય રહી નથી, અને બેક દિવસ પછી તમને જે ઔષધિ આપવામાં આવે છે તે બધું કરી દેવાનો મારો વિચાર છે અને રવિવાર હોવાથી બધા બાળકો ઘરમાં જ છે, મારી માતા તથા સાસુ સવારમાં કાંઈક અગત્યના કાર્યમાટે બહાર ગયા હતા, અને તેથી બાળકોને નવડાવવાનું તથા તેમનામાટે ચાહનાસ્તો કર્યા પછી રાધવાનું કામ આજે મારા માથાપર આવી પડેલું હોવાથી સવારમાં મારાથી આવી ન શકાયું અને તેથી મારે અત્યારે આવવું પડ્યું છે. પ્રકૃતિમાં કાંઈ અસ્વસ્થતા તો નથી જણાતી ને?” રત્નગૌરીએ કહ્યું “ઈશ્વરની કૃપાથી અને તમારા ઉપચારથી દિવસે દિવસે મારી પ્રકૃતિ વધારે અને વધારે સારી થતી જાય છે, અને તેથી હવે મારી પણ એ જ ઇચ્છા છે કે, ઔષધિ લેવાનું બધું થાય તો વધારે સારું.”

રત્નગૌરી સાથેના પ્રશ્નોત્તરનો અંત થતાં મેં કાચનમાલાને સંબોધીને કહ્યું “કેમ દેવી કાચનમાલા, તમારી પ્રકૃતિ કેમ છે? તે દિવસે તમે તમારો વૃત્તાંત સંબળાવવાનું વચન આપ્યું હતું તે તો તમારા સ્મરણમાં હોલું જ જોઈએ વચ્ચે પ્રસન્ન એવો આવી ગયો કે, તે વચનનું તમને સ્મરણ કરાવીને તમારા વૃત્તાંતને સંબળવાનો મને પોતાને પણ અવકાશ મળી શક્યો ન હોતો. હવે મને સપૂર્ણ અવકાશ છે, અને તેથી તમને તમારા વચનનું સ્મરણ કરાવીને હું પૂછવા માગું છું કે તમે તમારો વૃત્તાંત સંબળાવીને અમારા શ્રવણોને ક્યારે પવિત્ર કરવા ધારો છો?”

“બગિની! મારા વચનનું મને વિસ્મરણ થયું નથી, પરંતુ મારો વૃત્તાંત કલાક બે કલાકમાં અથવા તો બે દિવસમાં સમાપ્ત થાય તેટલો સક્ષિપ્ત ન હોવાથી જે મારો સપૂર્ણ વૃત્તાંત સંબળવાની જ તમારી ઇચ્છા હોય તો નિત્ય બબ્બે

અથવા ત્રણ ત્રણ કલાક સૂંધી લાગલાગટ પાત્ર કે સાત દિવસ તમારે અહીં હાજરી આપવી પડશે તેમ જ વળી મારા વૃત્તાંતના શ્રવણથી પોતાના શ્રવણોને અપવિત્ર કરવાની જે તમારી ધારણા હોય, તો તમે પોતાની એ ધારણામાં કગાઓ છો, કારણ કે, એ કઈ રામાયણની કથા નથી, પણ એક સાધારણ મનુષ્યનું જીવનગત છે અને માત્ર પ્રકૃતિના સ્વરૂપને દર્શાવનાર છે એમ મારે સ્પષ્ટતાથી જણાવવું પડે છે, અર્થાત્ મારી કર્મકથાના શ્રવણથી તો તમારા શ્રવણો અપવિત્ર જ થશે, એ હું ઠોકરી વગાડીને તમને કહી દઉં છું એટલે જે પોતાનાં શ્રવણોને મારી જીવનકથાના શ્રવણથી અપવિત્ર કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો જ મારી જીવનકથા સાંભળવાનું સાહસ કરજો અને નહિ તો પોતાની ઇચ્છાને આટલેથી જ દબાવી દેજો મારી કથા તે કાંઈ સતી સીતા અથવા સતી સાવિત્રીની કથા નથી, કિંતુ મારી કથા તે એક પતિત, બ્રહ્મ અને અધોગતિની ગદનગર્તામાં પડેલી વેશ્યાવૃત્તિ કરનારી આર્ય અબળાની પાપકથા છે, એનું કદાપિ વિસ્મરણ થવા દેશો નહિ.”

એક વાર હું પોતે પણ અધોગતિની ગર્તામાં પડી ચૂકેલી હોવાથી અને અધ પતિત જીવનનો મને પણ કેટલોક સારો અનુભવ હોવાથી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સ્પષ્ટવક્તૃત્વના ગુણને હું અત કરણપૂર્વક વખાણનારી હોવાથી કાચ-નમાલાની આ સ્પષ્ટબાષિતાએ મારા મનમાં તેના વિષે ચિંતાર કિંવા તિરસ્કારનો નહિ, કિંતુ એક પ્રકારના માનનો જ ભાવ ઉપજાવ્યો અને તેથી હું તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી “ભગિની કાચનમાલા! તમે પોતાની પાપીયસી સ્થિતિનો તથા પોતાના જીવનની અધમતાનો પોતાના મુખથી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકાર કરો છો, એ તમારો એક જ ગુણ તમને એક સત્યબાષિણી સાબીતી તરીકે ઓળખવવામાં સંપૂર્ણ શક્તિમાન છે એક પતિત પુરુષ કિંવા પાપીયસી પ્રમદાના જીવનમાં પણ કેટલીક એવી ઘટનાઓ ભરેલી હોય છે કે તે ઘટનાઓના શ્રવણથી સાધારણ શ્રોતૃવર્ગને ધર્મનો માર્ગ મળી શકે છે; અને તેટલામાં તમારી જીવનકથાના શ્રવણથી મારા શ્રવણો અપવિત્ર થશે, એવી મારા મનમાં લેશમાત્ર ભીતિ છે પણ નહિ, અને હવે પછી થવાની પણ નથી મને સંપૂર્ણ આશા છે કે, તમારી જીવનકથામાંથી મને ઘણું જાણવા જેવું મળી આવશે; કારણ કે, મારૂં પૂર્વ જીવન પણ તમારા જીવનને મળતું જ છે કે જે તમે મારી જીવનકથા સાંભળ્યા પછી જાણી શકશો તમારો વૃત્તાંત સાંભળવામાં છે કે સાત દિવસનો ભોગ આપવો પડશે, તો તે હું આનંદથી આપીશ અને તમારી જીવનકથાને ભાગવતની સમ્પ્રદાય કથા જ માની લઉંશ મારી એવી પ્રાર્થના છે કે, તમે આજથી અને અત્યારથી જ તમારા જીવનવૃત્તાંતને વર્ણવવાના કાર્યનું મગજાત્મક શ્રી લો, તો વધારે સારું, કારણ કે, હવે મારાથી મારી આતુરતાને વધારે દિવસ સમાધી શકાય તેમ નથી.”

“તમારી આ સ્પષ્ટબાષિતા તથા ગુણગાદિતામાં હું તમને સહસ્ર-ધન્યવાદ આપું છું” એવી રીતે મને ધન્યવાદ આપીને રૂપસુંદરી નવયૌવના કાચનમાલાએ કુલવિહારીને વિનયથી પૂછ્યું “મહારાજ! ત્યારે આ વિષે આપને શો અભિપ્રાય છે? હું મારી જીવનકથા આ ભગિની ચંપાને કહી સંભળાઉં એમનું આપની અનુમતિ છે કે કેમ? કારણ કે, આપની અનુમતિ વિના મારાથી

૩૨ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

મારી જીવનકથા વર્ણવી શકાય તેમ નથી, હું અત્યારે આપના અધિકારમાં છું અને તેથી કોઈ પણ કાર્યમાં મારે આપની અનુમતિ મેળવવી જ નેહએ ”

“તમારી જીવનકથાને સાબળવાની મારી પોતાની પણ પરમ ઇચ્છા હોવાથી એમણે મારી સંપૂર્ણ અનુમતિ છે. પરંતુ આજના દિવસને બાદ કરતા તમારી એ જીવનકથાને સાબળવાનો અવકાશ મને રાત્રિ વિના મળી શકે તેમ ન હોવાથી આવતી કાલથી રાત્રે નવથી અગિયાર સુધીનો સમય એ કાર્યમાં નિયત કરવામાં આવે, તો વધારે સારું, એટલી જ મારી પ્રાર્થના છે કદાચિત્ મિત્ર ચપાને એ ટાઇમ પ્રતિકૂળ થવાનો સંભવ છે, છતાં આશા છે કે, મારી સગવડ સાચવવાને તેઓ રાત્રિના સમયમાં અહીં આવવાનો પરિશ્રમ લેશે અને તમારી જીવનકથાને સાબળવાનો લાભ મને પણ લેવા દેશે ” કુળવિહારીએ અતિશય નમ્રતા તથા વિનય દર્શાવીને સમયની અનુકૂલતા તથા પ્રતિકૂલતાના પ્રશ્નને રદ્દ કર્યો

“મહાશય! મારી પ્રતિકૂલતાની આપ લેશમાત્ર પણ ચિન્તા રાખશે નહિ, કારણ કે, મારો વ્યવસાય એવા પ્રકારનો છે કે જેના થોડાં અનેક વાર મારે મારી ગ્રાહિકોના ગૃહમાં રાતો વીતાડવી પડે છે અને આખી આખી રાતના અખડ નગરો પલ્લુ કરવા પડે છે; તો પછી આ રાતના નવથી અગિયાર વાગ્યા સુધીનો ટાઇમ મને પ્રતિકૂળ થાય, એ કદાચિત્ સંભવે જ નહિ હું નિત્ય રાતે નવ વાગે અહીં હાજર થઈ જઈશ જે આપની સગવડ સચવાતી હોય, તો મારી અગવડનો આપે વિચાર કરવાનો નથી, કારણ કે, હું એક સાધારણ વ્યક્તિ હોવા છતાં પણ સ્વતંત્ર છું, અને આપ એક મોટા સરકારી અમલદાર હોવા છતાં પણ પરતંત્ર છો, એ હું સારી રીતે જાણું છું ” પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને કુળવિહારીના પ્રસ્તાવને મેં તત્કાળ સ્વીકારી લીધો

આ વેળાએ લગભગ ત્રણ વાગ્યાનો સમય થયેલો હોવાથી કુળવિહારીને પાટીદાર નતિનો અનુચર ચાહ તૈયાર કરીને લઈ આવ્યો એટલે ચાહ પીવામાં તથા પાનસોપારી ખાવામાં લગભગ અડધા કલાકનો સમય વીતી ગયો. અમે પાનને મોઢામાં પધરાવતા હતા એટલામાં સાદા વસ્ત્રો પહેરીને પોલિસનો એક સિપાહી આવ્યો અને તેણે કુળવિહારીને અદબથી સલામ કર્યા પછી કહ્યું “સાહેબ! મરીયમબાઈ કાચનમાલાબાઈને મળવામાં આવ્યા છે, એટલે જો આજ્ઞા હોય તો તેમને અહીં લઈ આવું તેઓ નીચે ગાડીમાં બેઠલા છે ”

“ધણી જ ખુશથી તેમને લઈ આવો,” કુળવિહારીએ તેને મરીયમને લાવવા માટેની આજ્ઞા આપી દીધી

કાચનમાલા પોતાની જીવનકથાને વર્ણવવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં આ અચાનક વિદ્ર આવી પડવાથી જેમ મારા મનમાં કાંઈક ખેદ થયો તેમ જ એક વારની મારી પરિચિત મરીયમને જોવા તથા મળવાનો પ્રસંગ અનાયાસ પ્રાપ્ત થવાથી મારા મનમાં કાંઈક આનંદ પણ થયો તે અત્યારે કેવી સ્થિતિમાં છે, તેનું સૌંદર્ય અવિચલ છે કે તેમાં કાંઈ ન્યૂનાધિકતા થયેલી છે અને તેના સ્વભાવમાં કાંઈ પરિવર્તન થયું છે કે કેમ, એ જોવા તથા જાણવામાં મારું મન મને અધીર થવું દેખાયું

હું મરીયમ વિષેના વિચારમાં નિમગ્ન હતી એટલામાં કાચનમાલાએ કહ્યું-
“અચાનક ભગિની મરીયમના આગમનથી હવે અત્યારે જ મારા જીવનવૃત્તાતને સંભળાવવાના કાર્યનો મારાથી આરંભ કરી શકાય તેમ નથી જો તે સત્વર જ અહીંથી પાછી ચાલી જશે તો તો મારી જીવનકથાનું હું કિંચિત્ મગળાચરણ કરીશ, પરંતુ જો તે અહીં વધારે વાર રોકાશે, તો આપણા કાર્યનો આપણે આવતી કાલની રાતથી જ આરંભ કરીશું.”

“આપણા કાર્યનો આરંભ અત્યારે જ ન થાય, તો ચિન્તા નથી, કારણ કે, મરીયમને મળવાની મારી તીવ્ર અભિલાષા હતી, અને મારી તે અભિલાષા અત્યારે અનાયાસ પૂરી થવાનો પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થયો છે, એ પણ મારા સદ્બાળ્યનું જ પરિણામ કહી શકાય પ્રશ્ન માત્ર એટલો જ છે કે, મરીયમ મને ઓળખશે કે નહિ ઓળખે, કારણ કે, અમે માત્ર એક જ વાર મળ્યા છીએ, અને તે ઘટનાને પણ કેટલાક વર્ષો વીતી ગયા છે.” હું ખેાલી

કાચનમાલા મને કાંઈક પૂછવા જતી હતી એટલામાં મરીયમના ઝાઝરને ઝણકાર સંભળાયો અને મરીયમે દીવાનખાનાના દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો એટલે કાચનમાલાના શબ્દો કાચનમાલાના મુખમાં જ રહી ગયા. કાચનમાલાએ તથા મેં મરીયમને યોગ્ય આવકાર આપ્યો, અને તે અમે સર્વને આદાળ બળ લાવીને કાચનમાલાની બાજુમાં કોચપર બેસી ગઈ આ વેળાયે મરીયમે રેશમી ચુત્તદાર સૂરવાણ, અદરના ભાગમાં તમ રેશમી અગિયા, તેનાપર બાંદ વમરની કુડતી, કુડતીપર ગુલાબી રેશમનું ગોઠણથી પણ કાંઈક નીચેના ભાગ સુધી લગાવેલું કુડતું અને જરીની કિનારીવાળો બનારસી દુપટ્ટો એટલા વસ્ત્રો પરિધાન કર્યો હતા, અને કાનોમાં ધરરીંગો, નાકમાં ચૂનિદાર બુલાક, ગળામાં મોતીની માળા, કોમળ હસ્તોમાં કાચની તથા મોતીની બગડીઓ, કરાગુલીમાં મણિકચ-મડિલ તથા હિરકનડિલ મુદ્રિકાઓ અને પગમાં ઝાઝર ઇત્યાદિ અલકારો પણ તેના સુંદર શરીરની શોભાને વધારતા દૃષ્ટિગોચર થતા હતા જરીની બરેલી મખમલની નાનુક મોજડીઓ તેના સુકોમલ ચરણોની રક્ષા કરતી હતી, અને તેના વિશાળ નેત્રોમાં અન્યથા કાળજીની ઝીણી રેખાના યોગે તેના સૌંદર્યમંદ અતિશય વૃદ્ધિ થયેલી અનુભવાતી હતી. તેના વિશાળ અને કૃષ્ણ કરાકલાપનો અંગોડો પણ એટલો વિશાળ થયો હતો કે તેના યોગે તેની ગર્દનનો પાછલેટ ભાગ ઢકાઈ જવાથી બિલકુલ દેખાતો ન હોતો તેના ઓઠોનો રંગ સ્વાભાવિક જ પ્રવાણ સમાન હતો અને તેમાં અત્યારે વળી તે તાબૂલબક્ષણ કરીને આવેલી હોવાથી તેના ઓઠોમાંથી જાણે ક્ષિર બહાર પડી નીકળવાની તૈયારીમાં હોવાની એવો જ ભાસ થતો હતો તેના ડાબા ગાલપરના કાળા તિલને ભેંધને ‘બખાલે હિન્દુ અજબખશમ સમરકન્દો બુખારારા’ એ ફારસી ગજલની પંક્તિનું સ્મરણ થઈ આવતું હતું તે જ્યારે પોતાના શિરપરથી દુપટ્ટાને સરકાવીને કોચપર બેઠી તે વેળાયે તે જાણે એમ જ કહેતી હોયની કે -

“દુપટ્ટા સરસે બિસ્કાઈંગી ફિર ઉસ્કો સમ્હાલુગી,
બહન લી થી ચી ચુરાઈંગી કિ હિલ ઉન્કા ચુરા હુગી,
જરા સુરમા જરા મિસ્સી યુહી કુછ કર કરા હુગી,
મરને બન ભઈંગી લૌંઝી, ગુલામ અપના બના હુગી.”

એવો જ ભાસ થવા લાગ્યો. સુદરતા, લાવણ્ય કિંવા રૂપની જે અલૌકિક તથા સજીવન પ્રતિમાઓ મારા સમક્ષ ઉપસ્થિત હતી એટલે એ બંનેમાથી કઈ પ્રતિમા વિશેષ આકર્ષક તથા મનોહર હતી, એ વિષેનો હું મારા મનમાં તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી વિચાર કરવા લાગી વિચારી જોતા મારો એવો નિશ્ચય થયો કે, સુદરતા, લાવણ્ય કિંવા લાલિત્યમાં તે તે ઉભય સમાન જ હતી એટલે કે એક એકને સુદરતાના વિષયમાં મહાત કરનારી જ હતી, પરંતુ કાચનમાલાનાં મુખમડળ તથા નેત્રોમાં જે એક પ્રકારની પ્રભાવદર્શક ગાભીર્યછટા જોવામાં આવતી હતી તે ગાભીર્યછટાનો મરીયમના મુખમડળ તથા નેત્રોમાં સર્વથા અભાવ હતો. એટલે કે, મરીયમના મુખમડળ તથા નયનોમાં એક પ્રકારના ચિત્તચાલક ચામણ્યનો અમકાટ જ અમકી રહ્યો હતો અને એ સૂક્ષ્મ લેદને જોતા તત્કાળ જણાઈ આવતું હતું કે, કાચનમાલા એક કુલીનકામિની હતી અને મરીયમ એક વિલાસિની તથા કુટિબ વનિતા હતી મારી આ કલ્પનાની સત્યતા આગળ જતાં એ ઉભય રૂપસુદરીઓના પોતાના મુખથી જ સિદ્ધ થવાની હોવાથી અત્યારે જ એ વિષેના અધિક ઊઠાપોઠની આવશ્યકતા નથી.

મરીયમે કાચપર કાચનમાલાની બાજુમાં બેસતા જ કાચનમાલાના સ્કંધ-ભાગ ઉપર સ્નેહથી હસ્ત રાખીને મધુર કંઠથી પૂછ્યું “બહેન કાચનમાલા ! તમે તો તે દિવસે જહાજપરથી જે છૂટા પડી ગયા તે મયા જ, આખોથી દૂર થયેલીને દિલથી પણ એટલી બધી દૂર કરી દીધી કે ખચર આફ્રીયતની ખચર પણ ન પૂછાવી પણ દાનાઓનો એવો એક કબોલ છે કે જે પહાડ પોતે ચાલીને આપણી પાસે ન આવે તો આપણે પોતે જ તે પહાડની પાસે જતું જોઈએ, આ કબોલને ચાહ કરીને આજે તમારી જુદાઈ અસહ્ય થવાથી હું પોતે જ અબ્દુલ કાદિર સાહબની રબ લઈ તમને મળવામાટે પોતે જ ચાલી ચલાવીને તમારી પાસે આવી. કહેા તખીયત તો સારી છે ?”

“પ્રથમ તો થોડાક દિવસ તખીયત જરા સારી ન હોતી અને તેથી જ મારાથી તમારી પાસે આવી શકાયું ન હોતું એટલે આશા છે કે, મારા એ અપરાધની તમે મને અવશ્ય ક્ષમા આપશો. અત્યારે હવે તખીયત સારી રહે છે અને મને લાગે છે કે, હવે મુખમડળાં હવાપાણી મને માફક આવતાં જાય છે હું આજકાલમાં જ તમારી મુલાકાતે આવવાની હતી, પણ એટલામાં આજે તમે પોતે જ આવી પહોંચ્યા અને જે ઠપકો મારે તમને આપવાનો હતો તે ઠપકો તમારા મુખથી સાબળવાનો પ્રસંગ મને જ પ્રાપ્ત થયો. અસ્તુ ‘ગુન્જતારા સલવાત,’ હવે જે ચાર દિવસ પછી હું પણ આ મારા રક્ષક મહારાયની આજ્ઞા લઈને તમને મળવામાટે તમારી પાસે આવીશ અને તમારી મુલાકાતનો બદલો મુલાકાતથી વાળી આપીશ.” કાચનમાલાએ પણ અત્યંત મધુર આવથી એ પ્રમાણેનું વિવેકપૂર્ણ ઉત્તર આપ્યું, અને ત્યાર પછી મરીયમને પૂછ્યું “તમારી તખીયત તો સારી રહે છે ને ? મુખમડળ રહ્યા પછી પ્રકૃતિમાં કાંઈ વિકૃતિ તો નથી થઈ ને ?”

“જુદાની મેહરબાનીથી આ ખાદિમાની તખીયત તેમ જ તન્દુરસ્તીમાં કોઈ ચણ જતનો બગાડો થયો નથી અને તેમાટે હું તે કરીમે કારસાજનો હબર જનથી એહસાન માનું છું મારી એ જ દુઆ છે કે તે પાક પરવરદિગાર તમને

પણ એવી જ તન્દુરસ્તી બપ્પે.” મરીયમે પોતાની શુભ વાસનાને શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરી બતાવી.

“આમીન.” એ પ્રમાણેનો શબ્દ ઉચ્ચારીને કાચનમાલાએ મારા પ્રતિ દૃષ્ટિપાત તથા અગ્રીનીર્દેશ કરીને મરીયમને કહ્યું “પણ મરીયમ બહેન! આ બાઈ સાહજાને તમે ઓળખો છો ખરા કે નહિ? આ બાઈ તમારી આંખોની સામે જ બેઠેલા હોવા છતાં તમેએ અત્યાર સુધી એમને કાંઈ પણ કુશળ સમાચાર ન પૂછવાથી જ મારે તમને આ પ્રશ્ન પૂછવો પડે છે, કારણ કે, આ બાઈ એમના પોતાના કહેવા પ્રમાણે તમને સારી રીતે ઓળખે છે અને તમારે તેા એમના તરફ કાંઈ પણ ધ્યાન છે જ નહિ, એટલે એથી જણાય છે કે તમે એમને કદાચિત્ ભૂલી ગયા હશે.”

ખરી રીતે અત્યાર સુધી હું મરીયમની સામે જ બેઠેલી હોવા છતાં તેનું ધ્યાન મારામા હવે જ નહિ, પરંતુ કાચનમાલાના આ શબ્દો સાંભળીને હવે તે મારા મુખમંડળને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોવા લાગી અને બે ત્રણ સેકન્ડમા જ બાણે અચાનક કોઈ જૂના જમાનાની વાર્તા સ્મરણમા આવી ગઈ હોયની, તેના બાવ દર્શાવીને કહેવા લાગી “જે હું ન બૂલતી હોઉં તેા આ બાનુ એક વાર દિલ્લીમા આવેલી એક નાટક કંપનીના એક મરાઠ્ઠર ઍક્ટ્રેસ મિસ મેનકા જ હોવા જોઈએ કે જેમનું ખરૂં નામ ચપાબાઈ હતું આ મારી બૂલ તેા નથી થતી ને?”

“તમારી કંપના સર્વથા સત્ય છે હું તે જ ચપા અથવા મિસ મેનકા હું કે જેની સાથે તમારો હસ્તમળનની હવેલીમા પરિચય થયો હતો અને તે અધ્ધકાધિક પરિચય પણ તે જ રાત્રે તમે ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા”. મેં તે પ્રસંગનું વિશેષતાથી સ્મરણ કરાવ્યું.

“ઠીક, ત્યારે યુસુફખાન પણ અહીં જ હશે, તેઓ છે તેા મનમા? તેમને મારા સલામ કહેજે” મરીયમે બોળા બાવથી કહ્યું.

મારા મનમા બય હતો કે ક્યાંક મરીયમ એમ ન પૂછી બેસે કે “તમારા શૌહર યુસુફખાન કેમ છે?” પણ તેણે પોતાના પ્રછેલા પ્રશ્નમા ‘તમારા શૌહર’ એ બે શબ્દો આવવા ન દીધા અને તેથી મારા મનમા તેનો હું ઉપકાર માનવા લાગી પરંતુ તેના મુખમાથી યુસુફના નામનો ઉચ્ચાર થયેલો સાંભળીને મને મારા વીતેલા જીવનનું સ્મરણ થઈ આવ્યું અને તેથી કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતા મેં એક દીર્ઘ નિ શ્વાસ નાખ્યો.

મારી એ એજાને જોઈને મરીયમે પોતાની મુખમુદ્રામા ગભીરતાની છટા લાવીને પૂછ્યું “કેમ, આપ આમ નિ શ્વાસ શા કારણથી નાખો છો? કાંઈ માઠો બનાવ તેા નથી બન્યો ને?”

“યુસુફ આ ફાની જહાનને છોડીને હમેશાને માટે ચાલ્યો ગયો છે, તે જન્નતનશીન થયો છે” આ શબ્દો ઉચ્ચારતા મારી આંખો લીની થઈ ગઈ અને યુસુફના મરણની વાર્તા સાંભળતાં જ મરીયમની આંખોમા પણ આસ્ર આવી ગયાં થોડી વાર સુધી ત્યાં રોકતું દૃશ્ય હવાઈ રહ્યું પરંતુ એ રોકાણ મૌનનો ભગ કરવાના ઉદ્દેશથી મેં મરીયમને પૂછ્યું “પણ તમે તે રાત્રે ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા વાર? અને તમારી તે અદૃશ્યતાનું કારણ શું હતું?”

મરીયમે આસૂ લુછીને કહ્યું કે “તે દિવસે જો હું ગુમ ન થઈ હોત, તો આજે મુખઈમાં આપણો મેળાપ થાત નહિ મારા ગુમ થવાનો એ કિસ્સો તલ્લ હોવાથી હું કોઈ વાર નીરાંતે માફ એ દાસ્તાન તમને સંભળાવીશ”

પ્રકરણ ૬ હું

કાંચનમાલાની કર્મકથા-૧ પુત્રીના પિતાની પીડા !

ખીજે દિવસે રાત્રિના સમયમાં હું લોજનકાર્યથી નિવૃત્ત થઈને લગભગ સાડા આઠ વાગે મહારાજ કુળવિહારીના આવાસમાં જઈ પહોંચી, અને જોયું તો ત્યાં સર્વ જનો નિશાલોજનના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈને મારી પ્રતીક્ષા કરતા જ બેઠા હતા. પ્રથમ આમ તેમની કેટલીક સાધારણ વાતોમાં લગભગ પંદરથી વીસ મિનિટનો ટાઇમ વીતી ગયો અને ત્યાર પછી કાંચનમાલાએ અમારી જિજ્ઞાસા કિંવા તેના જુતાતને જાણવામટિની ઇચ્છાને વૃક્ષ કરવાના ઉદ્દેશથી પોતાની કર્મ-કથાનો આવી રીતે આરંભ કર્યો -

“વર્તમાન ભારતવર્ષના જો કોઈ મોટામાં મોટા નગરો હોય તો તે મુખઈ અને કલકત્તા જ છે, કારણ કે, મનુષ્યવસતી અને વ્યાપારવાણિજ્યમાં અન્ય સર્વ નગરો એ બે નગરો કરતા બહુ જ ઊંચે રહેતા છે, એ વાર્તા સર્વ-વિશ્રુત હોવાથી એ વિષેના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી માન્યતા નથી કલકત્તા તથા મુખઈમાં જેવી રીતે મોટા મોટા પદવીધર સુશિક્ષિતો, લક્ષા-ધીર અને કોટિપતિ વ્યાપારીઓ, સાધારણ મધ્યમ સ્થિતિના લોકો અને અમલવી દરિદ્ર જનોની સંખ્યા અન્ય નગરો કરતા અધિક છે, તેવી જ રીતે એ ઉભય નગરોમાં રૂપજીવિની અથવા ચૌવનજીવિની વેશ્યાઓની સંખ્યા પણ અન્ય નગરો કરતા અધિક છે, એ નવેસરથી કહેવાની અગત્ય નથી સાધારણ કલકત્તા વર્તમાન ભારતવર્ષનું રાજનગર હોવાથી મુખઈ કરતા પણ પ્રથમ યંત્રિનું મનાય છે, છતાં મુખઈ વ્યાપારવાણિજ્યમાં અને મનુષ્યસંખ્યાના સંબંધમાં કલકત્તા કરતા અગ્રભાગે વિરાજે છે, એમાં તો ટાઇ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ પરંતુ જો કેવળ વેશ્યાઓની સંખ્યાના વિષયમાં મુખઈ અને કલકત્તાની તુલના કરવામાં આવે, તો એ વિષયમાં તો કલકત્તા અવશ્ય મુખઈ કરતા પ્રથમ પકિતએ આવનારું એ નિર્વિવાદ છે, એટલે કે, કલકત્તામાં વેશ્યાઓની સંખ્યા મુખઈ કરતા ઘણી જ વધારે છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કલકત્તામાં કુલીન વેશ્યાઓનો જે એક વિશાળ સમુદાય અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેવી કુલીન વેશ્યાઓ મુખઈમાં તો શું પણ ભારતવર્ષના અન્ય કોઈ પણ ભાગમાં, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સમસ્ત વિશ્વમાં પણ ક્યાંય મળી શકે છે નહિ, એનો સોજો સોજો આના સંશય છે એ કુલીન વેશ્યાઓ વરાપરપરાની વેશ્યાઓ હોતી નથી, કિન્તુ બાળામાં વસતી કેટલીક હિન્દુ અને સ્વયં આર્ય-જાતિના કુલીન વરોમાંથી જ બિન્ન થઈ ગયેલી કુલીન આર્ય અબળાઓ હોય છે, અને તેઓ અન્ય વેશ્યાઓ પ્રમાણે ધનસંચયના ઉદ્દેશથી નહિ, કિન્તુ કેવળ પોતાના નિર્વાહને ચલાવવામટિ જ અમુક પ્રમાણમાં વેશ્યાવૃત્તિ કરે છે આવી કુલીન

વેશ્યાઓ પોતાના રાખેલા એક જ પુરુષને પોતાના પતિ સમાન માને છે, જ્યાં સુધી એવો એક જ પુરુષ તેમના નિર્વાહના સાધનો આપતો રહે છે, ત્યાં સુધી હંબર રૂપિયા મળે તોય તેઓ બીજા પુરુષ પાસે જતી નથી, અને સાધારણ આહાર કરી, સાધારણ શ્વેતવસ્ત્રો ધારી સાધારણ અવસ્થામાં જ તેઓ પોતાના જીવનની સમાપ્તિ કરી નાખે છે જો અમુક એક પુરુષ તેમને ત્યાંની દે છે અને તેમની પાસે નિર્વાહના સાધનોનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે, તો જ નિરુપાય થઈને તેઓ બીજા પુરુષના પ્રેમસબંધને સ્વીકારે છે આવી અનેક કુલીન વેશ્યાઓએ માત્ર એક જ પુરુષની સેવામાં પોતાના સમસ્ત આયુષ્યોને વીતાડી દીધાં છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એવી કેટલીક કુલીન વેશ્યાઓ પોતાના તે એક જ પ્રિયપાત્રનો પરલોકવાસ થતા અન્ય પુરુષ સાથે પ્રેમસબંધ સાધવાનો તિરસ્કાર હોવાથી આત્મહત્યા કરીને મરી ગઈ છે આવી કુલીન વેશ્યાઓ અત્યારે પણ કલકત્તામાં વિપુલ પરિમાણમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને જ્યાં સુધી કલકત્તા તથા સમસ્ત બંગાળા દેશમાંની સભ્ય આર્યજાતિઓમાંથી વરવિક્રયની વિધાતક રૂઢિનું સર્વથા ઉન્મૂલન નહિ થઈ જાય, ત્યાં સુધી કલકત્તામાં એ કુલીન વેશ્યાઓની સખ્યામાં ન્યૂનતા તો થવાની જ નથી, પણ વૃદ્ધિ તો અવશ્ય થતી જ રહેશે હું પણ કલકત્તાની એવી જ એક કુલીન વેશ્યા છું, અને મારે એ વેશ્યાવૃત્તિનો ક્યાં કારણોથી તથા કેવા સંયોગોમાં સ્વીકાર કરવો પડ્યો હતો એ સર્વ વૃત્તાંત જ્યારે તમારા જાણવામાં આવશે, ત્યારે દયાથી તમારા અંત કરજો દ્રવીભૂત થશે જૂના હિન્દુ સમાજની કેટલીક રાક્ષસી રૂઢિઓના ભેદને જાણીને જૂના હિન્દુ સમાજની નિર્ભયતા વિષે તમારા હૃદયોમાં ધૂણા તથા તિરસ્કાર થવા માડશે અને મારા વિષે તમારા હૃદયો અંત કરજો આ અનુકંપા તથા દયાનો આવિર્ભાવ થશે એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે

“અસ્તુ બંગાળામાં બ્રાહ્મણોની જે કેટલીક બિજાબિજા જાતિઓ અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેમાં એક ‘વૈશ્વ’ નામક જાતિ પણ છે એ ‘વૈશ્વ’ જાતિના એક કુલીન બ્રાહ્મણના ગૃહમાં જ મારો જન્મ થયો હતો મારા પિતાનું નામ કેલાસનાથ વિદ્યાનિધિ હતું, અને મારા માતૃકીનું નામ શ્રીગિરિબહેવી હતું દેવાધિદેવ મહાદેવનો નિવાસ કેલાસમાં હોવાથી તેઓ કેલાસનાથના નામથી ઓળખાય છે અને ગિરિબ પાર્વતીનું બીજું નામ છે, એ તો આપ સર્વ જાણે છે, હુંકાં મારા માતાપિતા સુશીલતા, સદ્ગુણ અને સદાચાર તથા ધર્મ આદિમાં ખરેખર મહાદેવ તથા પાર્વતી જેવા જ હતા તેઓ યથા નામ તથા ગુણ હતાં, એમ કહેવામાં મને કોઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ કિંવા અતિશયોક્તિનો ભય થતો નથી પરંતુ મારા સર્વ પ્રકારે સદ્ગુણશીલ અને ધર્મિક માતાપિતા કોઈ પૂર્વ જન્મના પાપના પરિણામે અત્યંત દરિદ્રાવસ્થામાં આવી પડ્યા હતા અને અધૂરામાં પૂરું તેમના ગૃહમાં ત્રણ પુત્રીઓએ અવતાર ધારણ કરેલા હોવાથી તેમના દુર્ભાગ્ય તથા તેમના દુઃખની પરિસ્થિતિમાં જ થઈ ગઈ હતી અહીં તમે કદાચિત્ પ્રશ્ન કરશો કે, ‘પુત્રીઓના માતાપિતા થવાથી તે વળી કોઈ પણ દૃષ્ટીના દુર્ભાગ્યની પરિસ્થિતિ થતી હશે ?’ પરંતુ મારી કર્મકથાનું જ્યારે તમે સંપૂર્ણ શ્રવણ કરશો, ત્યારે તમારા આ સંશયનું પોતાની મેળે જ શમન થઈ જશે એટલે અત્યારે અને આ ક્ષણે જ એ વિષયના વિસ્તૃત બિહાપોહની આવશ્યકતા

નથી મારા માતાપિતાને અમે સર્વ મળીને ચાર સતાનો હતા, એટલે કે, એક પુત્ર હતો અને ત્રણ કન્યાઓ હતી. અમે ચાર બાઈબહેન અને અમારા માતાપિતા મળીને અમારૂં કુટુંબ છ મનુષ્યોનું બનેલું હતું. મારા પિતા વૈદ્યવિદ્યામાં નિષ્ણાત હતા અને વૈદ્ય તરીકેનો જ વ્યવસાય કરતા હતા. પરંતુ વૈદ્યના વ્યવસાયમાં એટલી કમાણી ન હોતી કે જેથી છ મનુષ્યોના બરણપોષણ તથા સતાનોના શિક્ષણ આદિનો ખર્ચ કરવા ઉપરાંત પુત્ર તથા પુત્રીઓના લગ્ન આદિ પ્રસંગોના ખર્ચમાં પછી સારી રકમ બચાવી શકાય, કારણ કે, આજ કાલ એક તો ઇંટવૈદ્યો વધી પડવાથી વૈદ્યોમાંથી કેટલેક અંશે લોકોનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે અને ડૉક્ટરો પછી ઘણા વધી પડ્યા છે, એટલે બહારની ટાપટીપવાળા અને કેટપાટલૂનિયા ડૉક્ટરો બંધે ચિકિત્સાના નામથી રોગીને મારી પછી નાખતા હોય, તો પછી તેમનામાં લોકોનો જેટલો વિશ્વાસ બધાય છે, તેટલો વિશ્વાસ સાદાઈમાં રહેનાર ગરીબ વૈદ્ય કે હકીમ, પોતાની ચિકિત્સાવિદ્યામાં ગમે તેવા અને ગમે તેટલો નિષ્ણાત હોય, તોય તેનામાં બધાંતો નથી, એ આ નવા જમાનાની એક નવી ખૂબી છે. વર્તમાનપત્રોમાં જો કે ડૉક્ટરોને પોતાના ધધાની જહીરાત આપવાની બધી છે તો પછી ડૉક્ટરો પોતાના દવાખાનાપર મોટા સોનેરી અક્ષરોમાં આજકાલ મોટી મોટી બપકાદાર જહેર બખરો, સોનેરી અક્ષરોથી લખાયલા, દવાખાનાની ચાર બાજુ મોટા પાટિયા તથા દારૂવાળાની દુકાન માફક દવાખાનાપર લાલ ફાનૂસ લગાવીને દવાખાનાનો ખેટો પછી મોટો આડબર કરે છે, અને બાહ્ય પ્રભાવથી લોકો જેટલા અભય છે, તેટલા અમુક વૈદ્યની યોગ્ય વિદ્યાથી નથી અભયતા, અને એ જ કારણથી મારા પિતાશ્રી વધારે કમાણી કરી શકતા ન હોતા. જે સમયમાં મારી કર્મકથાનો આરંભ થાય છે, તે સમયમાં મારા પિતાશ્રીની અવસ્થા પિસ્તાળીસ વર્ષની, મારા માતૃશ્રીની અવસ્થા સાડત્રીસ વર્ષની, મારા સહોદર બાઈની અવસ્થા સોળ વર્ષની, મારી જ્યેષ્ઠા બગિનીની અવસ્થા તેર વર્ષની, મારી મધ્યમાં બગિનીની અવસ્થા અગિયાર વર્ષની અને મારી પોતાની અવસ્થા નવ વર્ષની હતી. મારા સહોદરનું નામ તારાનાથ, મારી જ્યેષ્ઠા બગિનીનું નામ માયાદેવી, મારી મધ્યમાં બગિનીનું નામ પદ્માવતી અને મારું નામ કાચનમાલા હતું. મારા પિતાની આર્થિક અવસ્થા સારી ન હોવાથી મારા બધું તેમણે કલકત્તામાં એક ધનાઢ્ય આર્ય ગૃહસ્થના ગૃહમાં નિવાસ કરવાની અને ત્યાં તે ગૃહસ્થની સહાયતાથી વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટેની વ્યવસ્થા કરી આપેલી હોવાથી મારો સહોદર બહુધા કલકત્તામાં જ વસતો હતો અને વર્ષમાં એક વાર દુર્ગાપૂજના સમયમાં જ વેર આવતો હતો. મારો બધું કલકત્તામાં રહેતો હોવાથી અમારા ગ્રામ્ય ગૃહમાં મારા માતાપિતા અને અમે ત્રણ બગિનીઓ મળીને પાંચ મનુષ્યો વસતા હતા. અમારો નિર્વાહ ત્યાં સુખપૂર્વક ચાલ્યા કરતો હતો. એટલે એ વિષયની તો મારા માતાપિતાને વિશેષ ચિન્તા કાંઈ પછી નહોતી.”

“અત્યાર સૂઝી તો નિશ્ચિન્તતા હતી, પરંતુ જે વેળાયે મારી કર્મકથાનો આરંભ થાય છે, તે વેળાયે મારા માતાપિતા એક મહાભીષણ ચિન્તારૂપ રાક્ષસીના પ્રબળ પાંખમાં સપડાયા હતા અને તે ચિન્તારૂપ રાક્ષસીના પાંખમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર થશે કે નહિ, એ વિષે તેમના અતઃકરણમાં સંપૂર્ણ સંશય હતો, કારણ કે, મારી જ્યેષ્ઠા બગિની માયાદેવીની અવસ્થા તેર વર્ષની થઈ હતી અને તેના

કાંચનમાલાની કર્મકથા-૧. પુત્રીના પિતાની પીડા ! ૪૯

કન્યાકાળ વીતી જવાની અણીપર આવી લાગ્યો હતો. જો ચાર છ મહિનામાં જ તેનો લગ્નસબંધ ન કરી શકાય, તો તેથી જાતિમા તથા સમાજમા નિન્દા થવાનો અને જાતિથી બહિષ્કૃત થવાનો સંભવ હતો. આ પ્રસંગે ‘માયાદેવીને પરણાવીને ઠેકાણે કેવી રીતે પાડી શકાય ?’ એ ચિંતાએ મારા માતાપિતાને ભ્રમિષ્ટ જેવા કરી નાખ્યા હતા અને તેમાં પણ મારા પિતાશ્રીના મનમાં તો એ વિષેની ચિંતા એટલી સીમા પર્યંત રહ્યા કરતી હતી કે એ ચિંતામાં તેઓ ક્રુધા, પિપાસા તથા નિદ્રા આદિને પણ સર્વથા ખોઈ બેઠા હતા. પુત્રીના લગ્ન માટે પિતાને આટલી સીમાપર્યંત ચિંતાતુર થવાનું કારણ એ હતું કે અમારી વૈદ્ય જાતિમાં સિંધના આમિલો તથા અહીંના પારસીઓ પ્રમાણે વરવિક્રયની બયાનક રૂઢિ પ્રચલિત હોવાથી ઓછામાં ઓછા પાંચ હજાર રૂપિયા રોકડા વરના પિતાને આપવામાટે અને બે હજાર લગ્નોત્સવમાં ખર્ચવામાટે હોય, તો માડ માડ એક કન્યાને સાધારણ વર મળી શકે, તે સસારિણી થવાના બાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે, અને નહિ તો આજન્મ કુમારિકાજ રહી જાય માત્ર કન્યા કુમારિકા રહી જાય એટલાથી જ જો પારસીઓ પ્રમાણે પતી જવું હોય, તો જાણે ધૂળ નાખી, પણ અમારી જાતિમાં તો પિતા પાસે પૈસા હોય કે ન હોય, તો પણ વધારેમાં વધારે કન્યા તેર વર્ષની થાય એટલે તેના માતાપિતાએ ગમે તેમ કરીને તેને પરણાવવી જ જોઈએ, અને જો માતાપિતા તેર વર્ષની કન્યાને ન પરણાવે અને કન્યા કુમારિકા અવસ્થામાં પિતૃગૃહમાંજ રજસ્વલા થાય, તો તેમને જાતિ-બહિષ્કારની શિક્ષા ભોગવવાનો પ્રસંગ જોવો પડે અને એક વાર એવી રીતે જાતિબહિષ્કારને પામેલાં દુપતી પાછા જાતિમાં આવી જ ન શકે, એવા પ્રકારનો અમારી જાતિમાં કઠિન પ્રબંધ હોવાથી કન્યાના કપડિંકાહીન પિતાને જો આવી લીધણું ચિંતામાં પડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. ધીમે ધીમે મારા પિતાની એ માનસિક વ્યથા એટલી સીમા પર્યંત વધી ગઈ કે સમસ્ત વિશ્વ તેમને સર્વથા દુઃખમય તથા અધકારાચ્છાદિત દેખાવા લાગ્યું અને તેઓ સર્વ પ્રકારે હતાશ તથા નિરાશ થઈ ગયા. એક કન્યાને પરણાવવા જેટલા સાધનો પણ તેમની પાસે ન હોતાં, અને ત્રણ કન્યાઓને પરણાવવાનો લીધણું પ્રશ્ન તેમના વિચારનેત્રો સમક્ષ આવીને બોલો રહ્યો હતો. એટલે હવે તેમની એ ચિંતા અસહ્ય થઈ પડી હતી અને એ ચિંતા લીધણું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેમના હૃદયને દિવારાત્ર બાળ્યા કરતી હતી. અંતે એ માનસિક વ્યથા અત્યંત અસહ્ય થઈ પડવાથી પોતાના કોઈ પણ શુભેચ્છક આગળ જઈને પોતાના એ દુઃખનો પ્રકાશ કરી દુઃખના ભારને ન્યૂન કરવાનો મારા પિતાશ્રીએ નિશ્ચય કર્યો, અને તે નિશ્ચયને અનુસરીને એક દિવસ મધ્યાહ્ન સમયે તેઓ પોતાના એક શુભેચ્છક ભદ્ર પુરુષને ત્યાં જવાને તૈયાર થયા. મારા પિતાનો મારામાં, હું તેમની સર્વથી કનિષ્ઠા કન્યા હોવાથી, અતિશય પ્રેમ હતો અને મેં તેમની સાથે જવાનો હઠ કરવાથી મને પણ તેઓ પોતાની સાથે લેતા ગયા હતા.

“જેમને ઘેર અમે જવાના હતા, તેઓ અમારી ‘વૈદ્ય’ જાતિના જ એક ભદ્ર પુરુષ હતા. તેમની અવસ્થા લગભગ ત્રીસ વર્ષની હતી, અને તેમનું નામ ચદ્રશેખર રાય હતું. ચદ્રશેખર રાયના પિતા એક સાધનસપત્ર મુદ્રસ્થ હોવાથી પોતાના મરણસમયે પોતાના એકના એક પુત્ર ચદ્રશેખરમાટે તેઓ કેટલીક

જમીનદારી અને બીજી પણ સ્થાવર તથા જંગમ સપત્તિ સારા પ્રમાણમાં મૂકતા થયા હતા ચંદ્રશેખર પોતે વિશ્વવિદ્યાલયની એમ એ ની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી એલ એલ બી નો ઉપાધિ મેળવીને કલકત્તામાં પ્લીડર અથવા વકીલ તરીકે પ્રેક્ટિસ કરતા હતા અને વકાલતમાં તેમણે સારી નામના મેળવવાથી એ વેળાયે તેમની કમાણી પણ ઘણી જ સારી હતી તેમના કુટુંબમાં તેઓ પોતે, તેમની સુશીલ ગૃહિણી ગંગાદેવી અને તેમની એક અલ્પ-વયસ્કા કન્યા કુસુમમાલા મળીને કેવળ ત્રણ મનુષ્યો જ હતા, અને તે ઉપરાંત તેમના ગૃહમાં સેવકો તથા સેવિકાઓની સારી સંખ્યા હતી

“અમે એ જે વેળાયે ચંદ્રશેખર બાબૂના રાજપ્રાસાદતુલ્ય આગારના સિંહદ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો તે વેળાયે શ્રીધમન્નતુના મળ્યાદિ સૂર્યના પ્રખર કિરણોથી ભૂમિ અગ્નિસમાન તપ્ત થયેલી હોવાથી અને વાયુની લહરીઓ પણ લીધણુ ઉખાળે પ્રસારતી હોવાથી મારા પિતાશ્રીનું શરીર સ્વેદથી તરબોળ થઈ ગયું હતું અને તેથી તેઓ મસ્તક તથા લલાટપરના પ્રસ્વેદબિન્દુઓને પોતાની પછેડીના છેડાથી વારંવાર લૂછ્યા કરતા હતા સૂર્યના તાપથી કટાળેલા મારા પિતાશ્રીએ ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો અને કોઈને ખૂંચ્યાગાંછ્યા વિના જ ચંદ્રશેખર બાબૂના ખાનગી ઓરડામાં અમે જઈ પહોંચ્યા અમને કોઈએ પણ અટકાવ્યા નહિ તેનું કારણ એ હતું કે ચંદ્રશેખર બાબૂના પિતાશ્રી સાથે મારા પિતાશ્રીને ગાઢ મૈત્રી-સબંધ હતો એ સબંધને લીધે ચંદ્રશેખર બાબૂ મારા પિતાને ‘કાકા’ કહીને ખેલાવતા હતા અને વર્ષમાં એ વાર-એક વાર ને વેકેશનમાં અને બીજી વાર દુર્ગાપૂજના દિવસોમાં-જ્યારે તેઓ પોતાના પિતૃગૃહમાં આવતા હતા ત્યારે મારા પિતાશ્રી વારંવાર તેમની પાસે જતા હતા, એટલે ચંદ્રશેખર બાબૂના સર્વ સેવકો મારા પિતાશ્રીને સારી રીતે ઓળખતા હતા અને માનની દૃષ્ટિથી જોતા હતા ચંદ્રશેખર બાબૂ જેવા સાધનસપત્ત તથા ભાગ્યશાળી હતા, તેવા જ સ્વરૂપસુદર અને પરોપકારી પણ હતા, એટલે વળી સુવર્ણમાં સુગંધના સંયોગ જેવા જ પ્રકાર થયો હતો ચંદ્રશેખરની ધર્મપત્ની પણ પોતાના પતિદેવ જેવી જ સદ્ગુણુવતી અને ઉદાર હોવાથી તે વળી ચંદ્રશેખરના સદ્ભાગ્યનો અવધિ જ થયો હતો અત્યારે ચંદ્રશેખર બાબૂ ને વેકેશનમાં ઘેર આવ્યા હતા અને તેથી મારા પિતાએ તેમને મળવા જવાના નિમિત્તથી તેમની પાસે જઈને પોતાની પીડાનો વૃતાંત કહી સંભળાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, કારણ કે, ચંદ્રશેખરને દૈન્યનું દુખ ખોલી બતાવવાથી અવશ્ય કાંઈ પણ યોગ્ય મત્રણા મળશે અને આ દુખમાંથી મુક્ત થવાનો કોઈ પણ માર્ગ નીકળશે એવી મારા પિતાશ્રીના મનમાં સંપૂર્ણ આશા હતી. અમે ચંદ્રશેખર બાબૂ પાસે પહોંચ્યા તે વેળાયે તેઓ એક ખમીસ તથા ધોતિયું પહેરીને પોતાના ખાનગી ઓરડામાં અથવા તે પોતાની લાયબ્રેરીમાં એક સોફાપર એક અગ્રેજી વર્તમાનપત્ર વાંચતા પડ્યા હતા અને ઉપર પખો ચાલી રહ્યો હતો અમારા પદશબ્દને સાંભળીને તેમણે અમારા પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કર્યો અને મારા પિતાશ્રીને જોતા જ વર્તમાનપત્રને પાસેની ટિપાઇપર મૂકીને તેઓ ખેડા થઈ ગયા અને મારા પિતાશ્રીનો સહાર કરતા કહેવા લાગ્યા: “પધારો, કાકા, પધારો! અત્યારે આવી ગરમીમાં આવવાની આપે કુપા કરી છે, એ કેવળ આપના વાત્સલ્ય કિંવા પ્રેમનું જ પરિણામ છે હું ગઈ કાલે જ આવ્યો

હું આજે સવારમાં આપને મળવામટે આવવાનો મારો વિચાર હતો, પણ પ્રકૃતિ કાંઈક અસ્વસ્થ હોવાથી સાહે આવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પણ એટલામાં તો આપ પોતે જ પધાર્યા અસ્તુ સર્વ છા તો આનંદમાં ? બેટા કાવ્યન, તું તો કાવ્યન જ છે હો ।”

‘સોફાની પાસે જ કેટલીક કુરસીઓ ગોઠવીને રાખવામાં આવી હતી તેમાંની એક હાથાવાળી કુરસીમાં બેસીને મારા પિતાશ્રી એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખીને કહેવા લાગ્યા “ચંદ્રશેખર બાઈ ! મારા આનંદનો આનંદકાલ અત આવી ગયો છે અને મારા પ્રાણોમાં જે એક મહાભીષણ ચિન્તારૂપ જ્વાળાનો ઉદ્ભવ થયો છે, તે મને અઠો પ્રહાર બાજ્યા કરે છે અને પ્રજ્વળ્યા કરે છે હવે મારાથી આ માનસિક વ્યથા સહન કરી શકાતી નથી અને તેથી તમારા સમક્ષ મારી એ આત્મિક વેદનનો પ્રકાશ કરીને મારા હૃદયના ભારને એછો કરવામાટે જ આવી અસહ્ય ઉપશુતામાં અત્યારે હું તમારી પાસે આવ્યો છું, કારણ કે, તમારા વિના મારો એવો અન્ય કોઈ પણ મિત્ર નથી કે જેને હૃદય ખોલીને બતાવી શકાય.”

“એવી તે શી ચિન્તા છે, અને તે શા કારણથી ઉદ્ભવી છે ?” ચંદ્રશેખર બાબુએ મૃદુ તથા આશ્વાસક સ્વરથી પૂછ્યું.

“આજ સૂધી તો આપણા હિન્દુઓના સમુદાયમાં અથવા આપણા બ્રાહ્મણોના સમાજમાં હું નિર્વિદ્ધ રહી શક્યો છું, પરંતુ હવે મને લાગે છે કે, કદાચિત્ મારે હિન્દુસમાજનો સંદાને માટે પરિત્યાગ કરવો પડશે અને ક્રિશ્ચિયન સમાજ અથવા તો બ્રહ્મસમાજ જેવી કોઈ અન્ય ધર્મસંસ્થામાં ભળવું પડશે, અને જો એ સાહસ નહિ કરી શકાય, તો પછી અંતે કાળાયવજ્ઞ પરિધાન કરી સન્યાસી થઈને મારે આ સસારવ્યવહાર તથા વિધિનિષેધ આદિ બધોને તોડી નાખવા પડશે, કારણ કે, એ ત્રણુમાના એક માર્ગને સ્વીકાર્યા વિના મારો કોઈ પણ પ્રકારે ઉદ્ધાર થઈ શકે તેમ નથી” મારા પિતાશ્રીએ પોતાની કથાની પ્રસ્તાવના હૃદયદ્રાવક રીતિથી કરી અને ત્યાર પછી થોડી વારને માટે મૌનનું અવલંબન કરી લીધું

“આમ કરવાનું કોઈ કારણ ? આપ આ શું બોલો છો અને શું નહિ, તે હું કોઈ પણ સમજી શકતો નથી” ચંદ્રશેખરે કહ્યું

“મારા બોલવાનો આશય તકાળ તમારા સમજવામાં ન આવી શકે, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે, કારણ કે, તમારા માટે તમારા પુણ્યાત્મા પિતાશ્રી જમીનદારી અને સ્થાવર તથા જંગમ સંપત્તિ સારા પરિમાણમાં મૂકી ગયા છે અને વળી ઈશ્વરની કૃપાથી વક્રીલાતના ધધામાં તમે પણ સારી રીતે કમાઓ છો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઈશ્વરે તમને માત્ર એક જ કન્યાના પિતા બનાવ્યા છે એટલે તમારા જેવા પુરુષના મસ્તિષ્કમાં મારા જેવા મનુષ્યના દારણ દુ ખની કલ્પના તકાળ ન આવી શકે, એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી હું એક દરિદ્ર, કપર્દિકાહીન તથા કંઠાલ બ્રાહ્મણ છું અને દુષ્કાળમાં અધિક માસ પ્રમાણે ઈશ્વરે મારા મૃદુમાં એક સાથે ત્રણ કન્યાઓને મોકલી દીધી છે મારી બે નાની કન્યાઓના લગ્ન અત્યારે જ ન કરીએ, તો ચાલી શકે તેમ છે, પરંતુ મોટી કન્યાને તો આજ છ મહિનામાં જ પરણાવ્યા વિના છૂટકો નથી કારણ કે, તેને તેરમું વર્ષ પૂરૂ થવા આવ્યું છે અને તેથી જો હવે તેના લગ્નમાં વિલંબ થાય, તો તેનો

કન્યાકાળ વહી જવાથી સમાજમાં નિન્દા તથા નિર્ભરત્વના થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. આ ચિંતાથી મને દિવસે અત્યંત ભાવતુ નથી અને રાતે હંધ આવતી નથી તમારી કાઠી પણ આ ચિંતાની જવાબથી દિવસ અને રાત મનમાં ને મનમાં ખળ્યા કરે છે અને આ બળતરાથી બળીને તે બળેલા લાકડા જેવી થઈ ગઈ છે ઉત્તમ વરને શોધવામાં હું અનેક સ્થળે જામણ કરી આવ્યો છું પ્રથમ તો કોઈ ઉત્તમ પાત્ર મળતુ જ નથી અને જે બે ત્રણ સારા સ્થળો મને ગમ્યા છે તે વરરાજ્યોની કીમત સાબળીને માફ કાળજી થયરી જાય છે. માફ તો શું, પણ મારી સાત પેઢીનું પણ ગળું નથી કે એ વરોની એટલી મોટી કીમત આપીને અમે અમારી ત્રણે કન્યાઓને કેકાણે પાડી શકીએ. હવે કહેા ચિંતાની જવાબ અસહ્ય છે ખરી કે નહિ?” મારા પિતાશ્રીએ પોતાની ચિંતાના કારણને હવે અત્યંત સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં તથા અત્યંત સ્પષ્ટ ભાષામાં દર્શાવી દીધું

મારા પિતાના આ હૃદયદ્રાવક વચ્ચેને સાબળી ચંદ્રશેખર બાપુ ઉદ્દેગ-દર્શક સ્વરથી પોતાના વિચારોને દર્શાવતા કહેવા લાગ્યા “બગાળાના સર્વ બ્રાહ્મણો આ વરવિક્રયની પાતકમયી રૂઢિની જવાબને નિત્ય અનુભવ્યા કરે છે અને આ પાતકની જવાબથી સમસ્ત બગાળાદેશ સળગી ઉઠ્યો છે, એ વાર્તાને સર્વ કોઈ જાણે છે આ દોષના નિવારણમાં સમાજ તથા સમિતિઓ બરાબ છે, વ્યાખ્યાનો અપાય-છે અને પુસ્તક તથા પુસ્તિકાઓ પણ હજારોની સંખ્યામાં મકટ કરવામાં આવે છે, એટલે એથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય આવે છે કે, વ્યાધિ તો લોકોના જણવામાં આવી ગયો છે અને એ વ્યાધિના આક્રમણથી સમાજ ચૂર્ણવિચૂર્ણ થયો છે અને થતો જાય છે, એ વાર્તા પણ કોઈથી અજ્ઞાત રહી નથી આટલું થવા છતાં પણ એ વ્યાધિના નિવારણમાં શોધ્યો ઔષધની અછાપિ વ્યવસ્થા થઈ નથી, એ એક મહદ્ આશ્ચર્યનો વિષય છે”

“આ દોષને નિવારવામાં કેટલાક પ્રયત્નો થયા છે, થાય છે અને થશે, પરંતુ એ પ્રયત્નો વિષે અર્થાત્ અલાવવાથી અત્યારે અને આ ક્ષણે જ આપણને કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ થઈ શકે તેમ નથી અત્યારે તો જે બચાનક પ્રશ્ન આપણા નેત્રો સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો છે, તેનો જ આપણે વિચાર કરવાનો છે મારા માટે તો અત્યારે કેવળ કા તો માયાદેવીને ચાર કે છ મહિનામાં પરણાવી દેવી અને કા તો સમાજમાંથી બહિષ્કૃત થઈને ક્રિશ્ચિયન, બ્રહ્મસમાજિષ્ઠ અથવા તો સસારત્યાગી સન્યાસી થઈ જતું, એ બે માર્ગો જ મોકળા છે, એ વિના ત્રીજો કોઈ માર્ગ મારા માટે છે જ નહિ કે જેમાં મારાથી સચાર કરી શકાય અર્થાત્ માયાદેવીને પરણાવવામાં જેટલા નાણાની આવશ્યકતા છે, તેટલા નાણાનો ચોથો ભાગ પણ મારી પાસે નથી, અને તેથી દ્વિતીય માર્ગને સ્વીકાર્યા વિના મારો ઉદ્ધાર થવાનો નથી” મારા પિતાશ્રીએ વ્યર્થ વિવાદમાં સમય ન વીતાડતા મુદ્દાની વાતને જ વળગી રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો

“કાકા! આપના આ દુ ખને જોઈને મારા હૃદયમાં પણ દુ ખનો એવો આઘાત થયો છે કે જેને હું જિંદગીથી વર્ણવી શકતો નથી.” ચંદ્રશેખરે રોક તથા સહાનુભૂતિ દર્શાવ્યા

“ચંદ્રશેખર! તમે આટલી અનુકંપા દર્શાવી છો, એ પણ તમારો મેટો ઉપકાર છે, પરંતુ કેવળ અનુકંપાથી જ મારા દુ ખનો અત થવાનો સંભવ ન હોવાથી

જાતિ તથા આપણા પુરાતન સમાજને ત્યાગવા વિના મારો બીજો કોઈ ઉપાય છે જ નહિ હવે પ્રશ્ન માત્ર એટલો જ રહે છે કે ક્રિષ્ચિયન થવું, બ્રહ્મસમાજમાં બળવું કે સંન્યાસી થઈ જવું? આમાંથી ક્રિષ્ચિયન થવાની અને સંન્યાસી થઈ જવાની ઘટના મને યોગ્ય જણાતી નથી અને તેથી મેં બ્રહ્મસમાજમાં બળી જવાનો જ નિશ્ચય કર્યો છે, ગરણુ કે, બ્રહ્મસમાજ ગમે તેવો અને ગમે તેટલો શ્રદ્ધે હોય, તો પણ આપણા હિન્દુ ધર્મની જ એક શાખા છે અને તેમાં બળવાથી ગમે તેવા સ્વરૂપમાં હિન્દુત્વ અવિચળ રહેવાનો સંભવ છે હાય ! કન્યાના કારણથી પોતાના પુરાતન સમાજને ત્યાગીને અને મારા પૂર્વપુરુષો પુરુષાનુક્રમથી જે હિન્દુ સમાજની ઉન્નત શાખામાં નિરતર નિવાસ કરતા આવ્યા છે, તે ઉન્નત શાખાનો સદાને મટે પરિભ્રમ કરીને હું કુર્લાંગાર અને મહાપાતકી આજે બ્રહ્મસમાજમાં બળવામટે અને જાતિશ્રદ્ધ થવામટે તત્પર થયો છું ।”

આ શબ્દો ઉચ્ચારતા મારા પિતાશ્રીના ઉભય નેત્રો રક્તવર્ણ થઈ ગયા અને ત્યાર પછી તેમના નેત્રોમાંથી અશ્રુનો અસ્ખલિત પાત થવા લાગ્યો. મારા પિતાશ્રીની આવી દુર્દશાને જોઈને ચંદ્રશેખરની છાતી ફાટી જવા લાગી અને તેથી તેઓ મારા પિતાશ્રીને આશ્વાસન આપતા કહેવા લાગ્યા “પૂજ્ય કાકા ! કૃપા કરીને આપ આટલી સીમા પર્યન્ત નિરાશાને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન ન આપો અને પરમેશ્વરમાં વિશ્વાસ રાખો. સર્વ જનોની આટલી બધી કન્યાઓનાં લગ્ન થઈ જાય છે અને એક આપની કન્યા જ લગ્ન વિનાની રહી જશે, એમ માની લેવામાં આપની ભૂલ થાય છે જો પરમેશ્વરમાં વિશ્વાસ રાખશો, તો આપની આ ચિન્તા અવશ્ય દૂર થઈ જશે ”

“બાઈ ! તમે આ શું બોલો છો ? શું કન્યાને ઠેકાણે પાડી દેવામટેના મારા પ્રયત્નોમાં મેં ક્યાંય રાખી છે ? આજે ચાર ચાર વર્ષથી હું એ જ પ્રયત્નમાં મડયો રહ્યો છું અને અનેક સ્થાનોમાં સંધાન કરી ચૂક્યો છું, છતાં મારાથી અઘાપિ કોઈ પણ પ્રકારની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી શકાઈ નથી અને અંતે માયાદેવીનો કન્યાકાળ વીતી જવાની અણીપર આવી લાગ્યો છે એક જ કન્યાના લગ્નમટે જ્યાં આટલી બધી વિડબના લોગવવી પડે છે, ત્યાં હજી બીજી બે કન્યાઓની શી ગતિ થશે, એ ચિન્તાએ મારી બુદ્ધિનો ભ્રમ કરી નાખ્યો છે બાઈ ! ખરી રીતે મારો બ્રહ્મસમાજમાં બળવાનો, જાતિશ્રદ્ધ થવાનો કે અરણ્યવાસી સંન્યાસી થવાનો મનોભાવ નથી; પરંતુ શું કરું કે, મારો કોઈ ઉપાય જ ચાલતો નથી જ્યારે આ ચિન્તાની જવાબા અસહ્ય થઈ પડે છે તે વેળાએ કોઈ વાર જાતિને ત્યાગી દેવાની ઇચ્છા થાય છે, કોઈ વાર દેશ, સ્ત્રી, પુત્ર તથા પુત્રીઓ આદિને ત્યાગીને ક્યાંક પલાયન કરી જવાની વાસના થઈ આવે છે અને કોઈ વાર આત્મહત્યા કરીને મરી જવાની ભાવનાનો પણ હૃદયમાં ઉદય થાય છે નથી, આ સંસારમાં મારા ઉદ્ધારનો એક પણ ઉપાય નથી !”

મારા પિતાએ નિઃશ્વાસપૂર્વક આ ઉદ્ગારો કાઢ્યા

“આપ કેવળ નાણાની અછત અથવા દરિદ્રતાના કારણથી જ કન્યાને પરણાવી શકતા નથી, એ જ આપના કહેવાનો મથિતાર્થ છે કે નહિ ?” ચંદ્રશેખરે પૂછ્યું

“બસ, મોઢામા મોટી મુશ્કેલી છે તે નાણાની જ છે” મારા પિતાએ નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું

“આપની જ્યેષ્ઠા કન્યા માયાદેવીને પરણાવવામટે નાણાની કેટલીક રકમની આવશ્યકતા છે વાર?” ચદ્રશેખરે પૂછ્યું

“સમાજની જે સ્થિતિ અત્યારે દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને સમયનો જે રમ અત્યારે જોવામા આવે છે, તેને જોતા તો ત્રણ હજાર રૂપિયા વિના કોઈ પણ રીતે મારાથી કન્યાદાનનું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે જ નહિ, એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે” મારા પિતાએ નાણાની રકમનું નામ પાડ્યું

“એક સાધારણ સ્થિતિના ગૃહસ્થમટે આ ત્રણ હજાર રૂપિયાની રકમ ઘણી જ મોટી અને ઘણી જ વધારે પડતી છે, એમ તો કોઈ પણ કહી શકે તેમ છે” ચદ્રશેખરે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો

“ત્રણ હજારની હોળી કરીને એક જ કન્યાને પરણાવીને બેસી રહેવાનું હોય, તો તો જાણે સમગ્ર પલ્લુ આ તો ત્રણ કન્યાઓને ઠેકાણે પાકવાની બિનતા છે, એટલે એક એક કન્યાના ત્રણ ત્રણ હજાર ગણીએ, તો બધા મળીને નવ હજાર રૂપિયા જોઈએ અને મેં તો મારા અત્યાર સુધીના જીવનમા નવ હજાર રૂપિયા નજરે પલ્લુ જોયા નથી, તો પછી મારા ઘરમા નવ હજાર રૂપિયા હોવાની તો વાત જ ક્યાંથી હોય વાર?” મારા પિતાએ સરવાળો ગણાવી દીધો.

“ઠીક, પણ અત્યારે આપની પાસે નાણાની કેટલીક જોગવાઈ છે વાર?” ચદ્રશેખરે કાંઈક વિશિષ્ટ હેતુથી પૂછ્યું

“પેટ પાટા બાધીને અને અડધા ભૂખ્યા રહીને અમોએ એક હજાર રૂપિયા એકઠા કર્યા છે અને એક હજારથી કાંઈ પણ થઈ શકે તેમ નથી.” મારા પિતાએ પોતાની પુછનો પ્રકાશ કરી દીધો

“હું આપની કન્યાના લગ્નના કાર્યમા પાત્ર સો રૂપિયાની આપને સહાયતા આપીશ” ચદ્રશેખરે પોતાની પરોપકારવૃત્તિ તથા ઉદાર પ્રકૃતિનો પૂર્ણ ખાસ અંચ કરાવ્યો

“પરમાત્મા તમને શતાયુ કરે ! પરંતુ બાઈ ! તમારા એ પાત્ર સો રૂપિયા મળવા છતા પણ મારી વિપત્તિનો અંત આવે તેમ નથી” મારા પિતાએ આશીર્વાદ આપીને જણાવ્યું

“પરંતુ આપે કોઈ વરને સ્થિર કર્યો છે ખરો કે?” ચદ્રશેખરે બીજી જ બાબત અણવી

“નહિ, કારણ કે, હજારો રૂપિયા લેવાની વાતો તો બધાય કરે છે, પણ જ્યાં વરને જોઈએ છીએ, ત્યાં સર્વ આશાઓ નિરાશાના રૂપમા બદલાઈ જાય છે ઘણાખરા વર એવા જ જોવામા આવ્યા છે કે તેમાના કોઈની સાથે પણ જો કન્યાનો શરીરસબંધ કરી આપીએ, તો આપણા હસ્તથી જ આપણે કન્યાનો અવતાર બગાડ્યા જેવું થઈ પડે અને તેથી કોઈ પણ વિચારશીલ પિતા પોતાની કન્યાને દુ બની ગર્ભમા ધકેલી દેવાનું સાહસ ન કરે, એ સ્વાભાવિક જ છે કોઈ વર વરબાર અને કુટુંબ વિનાનો છે, તો કોઈના આચારવિચાર સારા નથી, કોઈ એક વર પોતાના કોઈ આત્મીય જનના આશ્રયમા રહી એન્ટ્રેન્સ સ્કૂલમા સેકન્ડ ક્લાસમા અભ્યાસ કરે છે અને તે પોતાની કીમત છ હજાર બતાવે છે;

એક વરના પિતાએ ધરેણા ગાઠા ગિરવી ઠસાવીને એક સારૂ ધર બધાવ્યું છે અને તેનો પુત્ર પદર રૂપિયાના માસિક પગારથી કોઈ શ્રીમંત ગૃહસ્થને ત્યાં નોકરી કરે છે તેની માગણી ત્રણ હજાર રૂપિયાની છે અને એક બે બીજવર છે તેઓ પણ અઢીથી પોણા ત્રણ હજાર રૂપિયા લીધા વિના માને તેમ નથી આમ બાબત છે” મારા પિતાશ્રીએ વરરાત્રીઓની પરિસ્થિતિ તથા ક્રીમત આદિનો ખુલાસો કરી સમજાવ્યો.

મારા પિતાશ્રીનો એ ખુલાસો સાંભળી લઈને ચંદ્રશેખર તેમને હૃદયથી શાંતિથી કહેવા લાગ્યા “કાકા ! એક હજાર રૂપિયા આપની પાસે છે અને પાંચ સો રૂપિયા હું આપવાનો છું એટલે ગમે તે રીતે દોઢ હજારમાં જ માયા-દેવીના લગ્નની વ્યવસ્થા કરી નાખો કોઈની પાસેથી ત્રણ લેસો નહિ, કારણ કે, ત્રણથી મુક્ત થવાનું આપમા સામર્થ્ય નથી અને હજી બીજી બે કન્યાઓના લગ્નની વ્યવસ્થા કરવાની છે રામપુરનિવાસી હરવલ્લભ ગુપ્ત કલકત્તામાં જઈને ઉત્તમતાથી વ્યાપાર આદિ કરે છે અને તેમણે ત્યાં પોતાનું એક સારૂ ધર પણ બધાવી લીધું છે તેઓ આપણી જાતિના અને આપણા જ સમાજના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ છે અને તેમને એક પુત્ર પણ છે તેમનો તે પુત્ર એન્ડ્ર્યુસ ખરીદામાં પાસ થઈને એક એ કલાસમાં અભ્યાસ કરે છે, એટલે જો કરી શકાય, તો એ યુવક સાથે આપની કન્યાના લગ્નનો પ્રયત્ન કરો હરવલ્લભ ગુપ્ત આપને પણ ઓળખતા હોવા જ જોઈએ અને તેથી મને આશા છે કે થોડી રકમમાં જ સઘળી વ્યવસ્થા થઈ જશે બની શકે, તો આજે અથવા આવતી કાલે જ કલકત્તા જવાને વિદાય થાઓ.”

“પરમાત્મા તમારૂં અને તમારા પરિવારનું કોટિ કોટિ કલ્યાણ કરે. હર-વલ્લભ ગુપ્તને હું સારી રીતે ઓળખું છું અને તેથી આવતી કાલે જ હું કલકત્તા જઈને એ વિષેનો તેમની આગળ પ્રસ્તાવ કરીશ” મારા પિતાએ કહ્યું.

“પરમાત્મા આપની આશાને સફળ કરે અને આપની ચિન્તાને પરિહરે.” ચંદ્રશેખરે શુભ ભાવના દર્શાવી.

ચંદ્રશેખરે મને બે ચાર રમકડાં અને બે રૂપિયા રોકડા આપ્યા ત્યાંથી હઠીને હું અને મારા પિતાશ્રી બન્ને પાછા ઘેર આવ્યા અને મારા પિતાએ ત્યાંનો સમસ્ત વૃત્તાંત મારા માતૃશ્રીને કહી સમજાવ્યો.

મારા માતૃશ્રીએ મારા પિતાશ્રીના મુખથી સમસ્ત વૃત્તાંત સાંભળીને તે દિવસે જ તેમને કલકત્તા જવામટેનો આગ્રહ કર્યો મારા માતૃશ્રીના એ આગ્રહને જોઈને મારા પિતાશ્રી કહેવા લાગ્યા “આજે અને અત્યારે જ કલકત્તા જવામટે પ્રયાણ કરવામાં મને કોઈ પણ વાધો નથી, પરંતુ કલકત્તામાં જઈને રહ્યા પછી હરવલ્લભે સારા પ્રમાણમાં ધન મેળવ્યું છે અને ધરના ધર પણ બધાવી લીધા છે, એટલે શું તે પોતાના પુત્રને નજીકી રકમ લઈને પરણાવી દેશે ? આ વિષ-યનો જ મારા મનમાં સંશય થયા કરે છે.”

“એક વાર કલકત્તા જાઓ તો ખરા, પછી જો થવાનું હશે તે યશે એક જાર રૂપિયા તમોએ એકઠા કર્યા છે અને ચંદ્રશેખરભાઈએ પાંચ સો રૂપિયા આપવાની હા પાડી છે એટલે પદર સોથી વધારે તે બીજા કેટલા રૂપિયા જોઈશે વાર ? બહુ બહુ તો બીજા એક હજાર રૂપિયાની જરૂર પડશે અને તેટલા રૂપિયા

તો કર્ન કરીને પણ મેળવી શકાશે, એટલું કર્ન કરીને પણ માયાદેવીને પરણાવવી તો જોઈશે જ” મારાં માતૃશ્રીએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“હું પણ એ સર્વ સારી રીતે જાણું છું, પરંતુ જે મનુષ્યે પોતાના સમસ્ત આયુષ્યના વ્યવસાય તથા હિસાબની પેટ પાટા બાધી બાધીને માડ માડ એક હબર રૂપિયાની રકમ એકઠી કરી છે, તે કર્ન લીધેલા હબર રૂપિયા પાછા લેણુદારને કેવી રીતે અને ક્યાથી આપી શકશે, એનો પણ તે વિચાર કર્યો છે ખરો કે? વળી એ કર્ન લીધેલા એક હબર રૂપિયાના મહિને પદર રૂપિયાના હિસાબે વ્યાજની રકમ વર્ષે એક સો ને એસી રૂપિયાની થશે, એનો વિચાર પણ અવશ્ય કરી લેવાનો છે, અને ત્યાર પછી જ જે પગલું ભરવું હોય તે ભરવાનું છે.” મારા પિતાશ્રીએ પોતાની વિપત્તિનું દર્શન કરાવ્યું.

“અત્યારે આવા વિચારો કરવાથી અને વાદવિવાદ કરવાથી શો લાભ થવાનો હતો વાડ? હબર રૂપિયા કર્ન લીધા વિના ચાલવાનું જ નથી, તો પછી આ માયાકૃષ્ણ શામટિ? માયાને હવે પરણાવ્યા વિના એક દિવસ પણ આપણા ઘરમાં રાખવી, એ આપણા મટિ કેવું અને કેટલું જોખમભરેલું કાર્ય છે, એ તમે નથી જાણતા કે શું?” મારા માતૃશ્રીએ છણકો કરીને આ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

“આ વાર્તા પણ મારાથી અજાણી નથી, પણ પ્રાણેશ્વરી! એક કન્યાને જાણી થઈને પરણાવીશું, તો પણ બીજા બે કન્યાઓ બેઠી છે, એટલે તેમની શી વ્યવસ્થા કરી શકાશે વાડ? પદ્માવતી તથા કાચનમાલાને કેવી રીતે પરણાવી શકાશે? એમના લગ્નમસગે આપણને હબરો રૂપિયા કોણ ખીરશે?” મારા પિતાશ્રીએ ચોખ્ખ વાદ ઉપસ્થિત કર્યો.

“ન્યારે તે પ્રસંગ આવશે ત્યારે જોઈ લેવાશે શુભ કાર્યને ઈશ્વર પાર પાડી બતાવશે!” મારા માતૃશ્રી બોલ્યાં.

“મને તો લાગે છે કે માડ આ હૃદ્ય જીવન કેવળ ચિંતા અને વિચારમાં જ વીતી જવામટિ સૂનયલું છે એટલે મારા જીવનને અને મારા જીવને શાંતિનો ઉપભોગ મળવાનો જ નથી હાથ, સમાજ! હાથ, બગાડી જાતિ!” મારા પિતાએ દુઃખદર્શક ઉદ્દગાર કાઢ્યા.

એ પછી લગભગ ત્રણ વાગ્યાના શુભારે મારા પિતાશ્રીએ એક ઘોડિયું અને એક પચિયું એક અગોછામાં લપેટી લઈને અને માર્ગમાં પાણી પીવામટિ એક લોટિ સાથે રાખીને કલકતા તરફ જવામટિની તૈયારી કરી. મેં મારી નવ વર્ષની અવસ્થામાં કલકતા નગર જોયું ન હોતું અને કલકતામાં જવાની તથા ત્યાંથી સારા રમકડાં તથા મીઠાઈ વગેરે લાવવાની મારી ઘણી હોંશ હોવાથી મેં પણ મારા પિતાશ્રી સાથે કલકતા જવાનો એવો તો હઠ પકડ્યો કે છેવટે મને પણ સાથે લીધા વિના મારા પિતાશ્રીનો છૂટકો ન થયો તે જ થયો. મારા માતૃશ્રીએ મારા બીજા બે વસ્ત્રો પોટલીમાં બાંધ્યા અને અમે પિતા તથા પુત્રી કલકતા જવામટિ અમારા ગામમાંથી રવાના થયા.

રેલ્વે સ્ટેશન અમારા ગામથી ત્રણ માઇલ દૂર હતું એટલે વેરથી ત્રણ વાગ્યા પછીના નીકળેલા અમે પિતા પુત્રી ધીમે ધીમે ચાલતા લગભગ પાંચ સવા પાંચ વાગ્યાના શુભારે રેલ્વે સ્ટેશન પર જઈ પહોંચ્યા. સાડા છ વાગે કલકતા જનારી રેલ્વે ટ્રેન તે સ્ટેશન પર આવતી હોવાથી અમે ટ્રેનની વાટ જોઈને ત્યાં બેસી

રહ્યા સવા છ વાગે ટિકિટ ઓફિસ ઉધડી, મારા પિતાએ કલકત્તા સૂધીની થઈ કલાસની હોઠ ટિકિટ ખરીદી લીધી અને સાડા છ વાગે ટ્રેનમાં બેસવાનો અવસર અમને પ્રાપ્ત થયો. રેલ્વે ટ્રેન શીઘ્ર ગતિથી કલકત્તાની દિશામાં દોડવા લાગી

પ્રકરણ ૭ મું

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) ૨ વરનું વેચાણ

“હું રેલ્વે ટ્રેનમાં પહેલવહેલી જ બેઠેલી હોવાથી બળદ અથવા પોડા વગર આઠલા બધા ડબ્બાને કોણ ખેંચતુ હશે અને ગાડી આઠલી બતાવળથી કેવી રીતે દોડી શકતી હશે, એ વિશે મારા મનમાં આશ્ચર્ય તથા કુતૂહલ થવાથી મેં મારી બાહ્ય બુદ્ધિ અનુસાર મારા પિતાશ્રીને અનેક પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા અને મારા પિતાશ્રી કોઈ પણ પ્રકારના કટાણા વિના મારા તે પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપતા રહ્યા. ઘેર તો હું આઠ વાગ્યામાં જ ખાધને સૂઈ જતી હતી, પણ આજે રેલ્વે ટ્રેનમાં બેઠેલી હોવાથી અને તે વિષેના મારા પ્રશ્નોનો અત ન આવવાથી હું મધ્યરાત્રિના સમયમાં ટ્રેન કલકત્તાના રેલ્વે સ્ટેશન પર આવીને ઊભી રહી ત્યાં સૂઈ જાગતી જ બેસી રહી હતી. મધ્યરાત્રિના સમયે પણ કલકત્તાના વિશાળ માર્ગોને દીપકોવડે પ્રકાશિત, મનુષ્યો તથા ગાડીઓવડે ઉભરાયલા અને કલકત્તાના રાજપ્રાસાદતુલ્ય ગગનચુખિત આગરોને આકાશ સાથે વાર્તાલાપ કરતા જોઈને મારા આશ્ચર્યને અવધિ થઈ ગયો અને હું જાણે સ્વર્ગલોકની આ મર્ત્યલોકથી સર્વથા ભિન્ન કોઈ બીજી જ ભૂમિમાં વિચરતી હોઈની. એવા જ મને ભાસ થવા લાગ્યો. ન્યારે ગામડિયા લોકો રેલ્વે ટ્રેનમાં પ્રથમ વાર પ્રવાસ કરે છે અને મુખઈ તથા કલકત્તા જેવા વિશાળ નગરોમાં પ્રથમ વાર આવે છે, ત્યારે ત્યાંની નાનાવિધ આકર્ષક રચનાઓને જોઈને તેમની બહુધા આવી જ અવસ્થા થાય છે, એનો તો આપને પણ અનુભવ હોવો જ જોઈએ. કલકત્તામાં જે ગૃહસ્થને ત્યાં મારો બધુ રહેતો હતો, તે ગૃહસ્થ સાથે મારા પિતાનો સારો સબંધ હતો અને તેથી જો અમે તેની પાસે ગયા હોત, તો ત્યાં અમારો થોડો સહાર થવાનો સંભવ હતો, પરંતુ તે મારા બધુનું પાલન પોષણ કરતો હોવાથી તેને અધિક પરિશ્રમ આપવાનો મારા પિતાશ્રીનો વિચાર ન થયો અને તેથી આપાતલા નામક સ્થાનમાં એક ‘હોલ’માં અમારા ગામનો એક બદ્દરુપ રહેતો હતો તેની પાસે જ અમે ગયા, ત્યાં થોડોક નારતો કરી લઈને અમે નિદ્રાવશ થઈ ગયા અને રાત્રિનો સમય અમેએ વિશ્રાંતિમાં તથા નિદ્રામાં વીતાડી દીધો. પ્રભાતમાં સ્નાન તથા સંખ્યા આદિ કરી લીધા પછી મારા પિતા મને સાથે લઈને હરવલ્લભ ગુમને ઘેર જવામાં નીકળ્યા.

“હરવલ્લભ ગુમનું ગૃહ બાગબાનર નામક લક્ષ્મી આવેલું હોવાથી અમે પૂછતા પૂછતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. હરવલ્લભ બાપુ સાથે મારા પિતાનો પૂર્વ પરિચય હતો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ બહુ દૂરના સંપર્કથી તે ઉભયની પરસ્પર કાંઈક કુટુંબિતા પણ હતી, એમ મારા પિતાશ્રીના મુખથી મારા જાણવામાં આવ્યું હતું. આ કારણથી હરવલ્લભે મારા પિતાશ્રીને આવેલા જોઈને તેમનો ધણે જ સારો આદરસહાર કર્યો અને અમારા ભોજન આદિની વ્યવસ્થા પણ ત્યાં જ થઈ ગઈ.

“અધ્યાત્મભોજન કરી લીધા પછી મારા પિતા અને હરવલ્લભ બાબૂ બેઠક-ખાનામાં તાબૂલમક્કલ સાથે વાર્તાલાપ કરતા બેઠા હું પણ તે વેળાએ બેઠકખાનામાં મારા પિતાની પાસે જ બેઠેલી હતી હવે ધારેલી વાર્તાને અર્યવાનો યોગ્ય પ્રસંગ જાણીને મારા પિતાશ્રીએ હરવલ્લભની કહણાના બિહુકે થઈને વિવાહના વિષયની ચર્ચાનો આરંભ કર્યો પરંતુ મારા પિતા અને હરવલ્લભ વચ્ચે ચાલેલા સવાદના ઉલ્લેખ પૂર્વે હરવલ્લભ બાબૂના કિંચિત્ પરિચયની આવશ્યકતા હોવાથી પ્રથમ હું તેમનો કિંચિત્ પરિચય કરાવીશ હરવલ્લભ બાબૂના ઘરખાર પ્રથમ અમારા ગામથી છ સાત ગાઉના અતરપર આવેલા રામપુર નામક ગામમાં હતાં અને તેઓ ત્યાંના જ નિવાસી હતા પરંતુ હવે તેમણે કલકત્તાને જ પોતાનું સ્થાયિ નિવાસસ્થાન બનાવી દીધેલું હોવાથી રામપુરમાંના જૂના ઘરખાર તેમણે વચી નાખ્યા હતા એટલે હવે રામપુર સાથે તેમનો અધિક સંબંધ રહ્યો ન હોતો ચંદ્રશેખર બાબૂના કલા પ્રમાણે કલકત્તામાં આવીને તેમણે પોતાના બુદ્ધિબળ, બાહુબળ કે પછી પરમાત્માની કૃપાથી સારી રીતે ધન ઉપાર્જન કર્યું હતું અને એક ઘણું જ સારું વર પોતાના નિવાસમાં બેઠા બેઠા હતા હરવલ્લભને બે સતાનો હતા, તેમાંની એક જ્યેષ્ઠા કન્યા હતી કે જેનું નામ જ્ઞાનદા હતું અને બીજી પુત્ર હતો કે જેનું નામ કમલેશચંદ્ર હતું કમલેશચંદ્ર એન્ડ્રેસ-મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈને અત્યારે એક એ કલાસમાં અભ્યાસ કરતો હતો, પરંતુ તેના વિષે ઘણાં લોકો એમ બોલતા હતા કે ‘કમલેશચંદ્ર બાબૂના અભ્યાસની તો ક્યારનીયે પૂર્ણાહુતિ થઈ ગઈ છે, પરંતુ લગ્ન થતા સુધી તેમણે કોલેજના દફતરમાં પોતાનું નામ લખાવ્યું જ રખાવ્યું છે અને ફી ભરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે’ હરવલ્લભ બાબૂ સારી રીતે જાણતા હતા કે કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા યુવકની એક વર તરીકે ઘણી જ વધારે અને સારી કીમત ઉપજી શકે છે એટલે કોલેજની ફી તરીકે અપાયેલા તેમના રૂપિયા વ્યર્થ અથવા નિષ્ફળ જવાની તેમના હૃદયમાં લેશમાત્ર પણ ભીતિ ન હોતી અસ્તુ હવે હું મારા પિતા તથા હરવલ્લભ બાબૂ વચ્ચે ચાલેલા પરસ્પર સવાદ આપને કહી સંભળાવીશ અને તેથી આપ સર્વ જાણી શકશો કે પોતાના પુત્રનો વિક્રય કરવાના કાર્યમાં બગાળીઓ કેટલી સીમા પર્યંતની કુશળતા ધરાવનાર હોય છે

“મારા પિતાશ્રીએ વિવાહની વાર્તાનો આરંભ કરતા કહ્યું કે “હરવલ્લભ બાબૂ, હું આજે મારી જ્યેષ્ઠા કન્યા માયાદેવીનો આપના ચિરંજીવી કમલેશચંદ્ર સાથે લગ્નસંબંધ કરી આપવામાં ટેની વાતચીત કરવાને જ ખાસ અહીં કલકત્તામાં આવ્યો છું તો હવે એ વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે, તે કૃપા કરીને જણાવશો?”

મારા પિતાના આ પ્રસ્તાવને સંભળીને એક પ્રકારના વિલક્ષણ હાસ્યની છટા સહિત હરવલ્લભ બાબૂ કહેવા લાગ્યા કે “ભાઈ કૈલાસનાથ, તમે અમારા એક પુરાતન કુટુંબી છો એટલે તે જૂના સંબંધમાં આ નવીન સંબંધનો વધારો થાય, એ સર્વ પ્રકારે ઇચ્છવાયોગ્ય છે, પરંતુ મારા પુત્રની ગ્રામ્ય એટલે કે, ગામડાની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા નથી અને તેથી હું નિરૂપાય છું મોટા મોટા નગરોમાં વસનારા અનેક ધનાઢય, પ્રતિષ્ઠિત તથા સંપ્રદાય પુરુષો મારા કમલેશને પોતાની કન્યા આપવામાં યાતુર થઈ રહ્યા છે એટલે આવી અવસ્થામાં અને આવી પરિસ્થિતિમાં તમારી કન્યાનો મારા પુત્ર સાથે લગ્ન-સંબંધ થઈ શકશે, એમ હું ધારી શકતો નથી”

મારા પિતાશ્રીએ નિરાશાકર્શક એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને કહેવા માંડ્યું: “પુત્રની ઇચ્છા કે અનિચ્છા સાથે વિવાહના વિષયનો શો સંબંધ છે તે હું સમજી શકતો નથી. બાળકો પોતાના હિતાહિતને બાળ્યે જ બાણી શકે છે અને તેથી આપણામાં પુત્ર તથા પુત્રીના લગ્નનો નિશ્ચય તેમના માતાપિતા જ કરે છે તમે એક તો અમારા દેશના નિવાસી છો અને વધારામાં પુરાતન સંબંધી પણ છો, એટલે જ તમે મને કન્યાને પરણાવવાની આ ચિન્તાથી મુક્ત નહિ કરો, તો પણ અન્ય કોણ મારી એ ચિન્તાને દૂર કરે તેમ છે, એનો તમારે જ વિચાર કરી લેવાનો છે.”

મારા પિતાના આ શબ્દોથી જાણે પોતાના મનમાં કાંઈ માફ લાગ્યું હોય, તેવો ભાવ દર્શાવીને હરવલ્લભ બાબૂ ગભીરતાથી કહેવા લાગ્યા. ‘વિશ્વનિધિ, તમે આ શું બોલો છો? મારો પુત્ર તે કાંઈ ગામડાના અને આપણા દેશના સર્વ મૂર્ખ અને નિર્બુદ્ધ બાળકો જેવો મૂઠ છે કે પોતાના હિતાહિતને બાળ્યે જ બાણી શકતો હોય? મારો કમલેશ એન્ટ્રેન્સની પરીક્ષામાં પાસ થઈને અત્યારે વિશ્વાવિદ્યાલયની ઉચ્ચતમ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવામાં છે એ કલાસમાં વિદ્યાર્થીઓ કરે છે, અને કોલેજના પ્રોફેસર એટલે કે અધ્યાપકોનો મારા કમલેશ વિષે એવો અભિપ્રાય છે કે ‘કમલેશ એક અત્યંત બુદ્ધિમાન છાત્ર છે અને અભ્યાસમાં તેની એવી પ્રગતિ છે કે અવશ્ય તે ભવિષ્યમાં એક નામાંકિત નર નીવડશે અને અર્થશાસ્ત્રમાં પરમ પ્રવીણ પડિત થઈને આત્મીય સમજનોના દુષ્કર્મો વિનાશ કરી નાખશે!’ બાઈ, મારા પુત્રની મારા મુખથી અધિક શી મરાસા કંઈ વાઈ? પરમાત્મા એ પુત્રને સાંભળે નરવો રાખે અને શતાયુ કરે, એટલે જાણે કમાચા! કમલેશ અમે રાકના ધરમાં રત્ન અને પકમાં પદ્મ-પુષ્પ સમાન જ છે. આટલા અલ્પ વયમાં તે કવિતાઓ રચે છે અને તેની કવિતાઓ સારા સારા વર્તમાનપત્ર તથા માસિક પત્રોમાં પ્રગટ થતા તે વાંચીને સારા સારા વિદ્વાનો પણ આશ્ચર્યચકિત તથા મુગ્ધ થઈ જાય છે. મારો કમલેશ મોટી મોટી સભાઓમાં સારા અને ઉત્તમ વ્યાખ્યાનો આપે છે અને કલકત્તાની સર્વ સભા તથા સમિતિઓમાં તેનો સંપૂર્ણ પ્રવેશ થઈ ગયો છે. અર્થાત્ આવા બુદ્ધિમાન પુત્રની અનુમતિ વિના મારાથી તેના લગ્નનો નિશ્ચય કરી શકાય ખરો કે? જેને લગ્નનું પરિણામ લોભવવાનું છે તેની અનુમતિ લીધા વિના અને તેની ઇચ્છા કિંવા અનિચ્છાને જાણ્યા વિના તેના લગ્નનો નિશ્ચય કરી દેવો એ આપણી પુરાતન પદ્ધતિને હું સર્વથા અયોગ્ય માનું છું અને તેથી આ વિષયમાં પુત્રને પૂછ્યા વિના હું હા પાડી શકું તેમ છે જ નહિ.’

હરવલ્લભ બાબૂના આ લાળા બાપણને સાંભળીને મારા પિતા કાંઈક લજ્જિત થઈ ગયા અને તેથી તેમણે નિસ્તેજ મુદ્રા તથા દબાયેલા સ્વરથી પૂછ્યું. ‘તમારા કમલેશચંદ્ર ગામડામાં લગ્ન કરવા નથી ઇચ્છતા, તેનું કારણ શું છે તે કૃપા કરીને જણાવશો?’

‘મારો કમલેશ ગામડામાં લગ્ન કરવા નથી ઇચ્છતો તેનું મૂળ કારણ એ છે કે ગામડામાં જન્મેલી અને ગામડામાં ઉછેરે મોટી થયેલી કન્યાઓ બહુધા નગરમાંની કન્યાઓ જેવી ઉત્તમ સુદરી હોઈ નથી, એવો તેનો નિશ્ચય થઈ ગયો છે.’ હરવલ્લભે ઉત્તર આપ્યું.

તમારા ચિરંજીવી કદાપિ ગામડામાં જતા નહિ હોય અને તેમને ગામડાનો અનુભવ નહિ હોય, તેથી જ તેમનો એવો અભિપ્રાય બધાર્થ ગયેલો હોવો જોઈએ, એટલે એ વિષે તમારી પોતાની શી ધારણા તથા શી માન્યતા છે, તે જણાવશે કે? ગામડામાં રૂપસુંદરી કન્યાઓ હોતી જ નથી, એવી જો કોઈની પણ માન્યતા હોય, તો તે માન્યતા સર્વથા અકારણ અને વ્યર્થ છે, એમ હું છાતી ઠોપીને કહી શકુ છું તેમાં પણ મારી કન્યા માયાદેવીને જો તમે જોશો તો તમારા મુખમાથી એ જ ઉદ્ગાર નીકળશે કે, ‘આવી રૂપસુંદરી કન્યા કલકત્તા જેવા વિશાળ નગરમાં પણ કોઈક જ હશે!’ કારણ કે, માયાદેવી જેવી રૂપસુંદરી કન્યાઓ આવા નગરોમાં બાગ્યેજ જન્મે છે, એવો મારો દૃઢ નિર્ધાર છે અત્યારે મારી સર્વથી કનિષ્ઠા કન્યા કાંચનમાલા મારી સાથે છે અને એના સૌન્દર્યને જોઈને મારી જ્યેષ્ઠા કન્યાના સૌન્દર્યની તમે સહજ કલ્પના કરી શકો તેમ છે એટલે એ વિષેના અધિક વર્ણનની આવશ્યકતા .. ’

‘જેવી રીતે હરવર્ણને પોતાના પુત્રની પ્રશંસા કરી, તેવી જ રીતે મારા પિતા-શ્રીએ પોતાની પુત્રીની પ્રશંસા કરી સંભળાવી જાણે બન્નરમાંની કોઈ સાધારણ કૃષ્ય વસ્તુને વેચવા અને ખરીદવાના સાટાનીજ વાતચીત ચાલતી હોયની, તેવો જ રમ જામી ગયો.’ મારા પિતા આગળ બોલવા જતા હતા એટલામાં તેમને વચ્ચે જ બોલતા અટકાવીને હરવર્ણ બાબૂ કહેવા લાગ્યા ‘તમારા આ બોલવાથી તમારી કન્યા માયાદેવી રૂપસુંદરી તો હશે જ, તો પણ એક બીજો વાંધો છે અને તે એ કે ગામડાની કન્યાઓને યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી અને તેથી તેઓ બહુધા નિરક્ષર તથા અશિક્ષિત જ હોય છે અર્થાત્ મારા કમવેશ જેવા આંગ્રેજીવિદ્યવિભૂષિત અને વિશ્વવિદ્યાલયની પદવીને ધરાવનાર યુવક ગામડાની એક અશિક્ષિત તથા મૂર્ખ બાળા સાથે લગ્ન કરવાને તૈયાર થાય એ કદાપિ ન કંપી શકાય, તેવી ઘટના છે’

‘તમારી એ કલ્પના પણ સર્વથા અકારણ અને નિરાધાર છે,’ મારા પિતાએ હરવર્ણના વાદનો પ્રતિવાદ કરવા માંડ્યો ‘કારણ કે, અમારા ગ્રામમાં એક કન્યાશાળા છે તે કન્યાશાળામાં છાત્રવૃત્તિ મેળવીને માયાદેવીએ પ્રથમ ઓળી પર્વત બંગાળી ભાષાનો અભ્યાસ કરેલો છે અને તે ઉપરાંત ગૃહમાં મેં તેને સંસ્કૃત ભાષાનો પણ કેટલોક અભ્યાસ કરાવ્યો છે માત્ર માયાદેવીને આંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ અપાયલું નથી, પરંતુ અમારી એવી માન્યતા છે કે આપણા બંગાળી-ઓની બાળાઓને બંગાળી ભાષા અને સાધારણત્વ સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ આપવું, એ જ વિશેષ ઉત્તમ તથા ઇષ્ટ છે, કારણ કે, આપણી બાળાઓને સરકારી નોકરી કરવાની કિંવા વહીવટ બારિસ્ટર થઈને કોર્ટમાં કેસ ચલાવવાની આવશ્યકતા હોતી નથી એટલે તેમના માટે અંગ્રેજી શિક્ષણ સર્વથા નિરુપયોગી તેમ જ વ્યર્થ છે વળી કલકત્તાના જે સારા સારા અને પ્રતિષ્ઠિત હિન્દુ પરિવારો સાથે મારો પરિચય છે, તે પરિવારોમાં પણ કોઈ બંગાળી બાળા અંગ્રેજી ભાષાની પડિતા કિંવા વિદુષી હોય, એમ મારા જોવા કે જાણવામાં આવી શક્યું નથી હવે જો તમે કેવળ અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણને જ શિક્ષણ અને બંગાળી તથા સંસ્કૃત ભાષાના શિક્ષણને અશિક્ષણ માનતા હો, તો પણ મારા માટે વધારે બોલવાનું કંઈ રહેતું જ નથી.’

‘તમારી કન્યા જેમ રૂપસુંદરી છે તેમ સુશિક્ષિતા પણ છે, જેમ માની લઈએ, તો પણ હજી એક મેટ્રો વાવો આવે તેમ છે, અને તે વાંધો લગભગ અસાધારણ છે’ હરવલ્લેએ અતિશય ગભીર મુદ્રા તથા ગભીર સ્વરથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

‘તે અસાધારણ વાંધો શો છે વાર?’ મારા પિતાએ કાંઈક ગભરાયલા અંત કરણથી પૂછ્યું.

‘આહ! તે એક મહાવિષમ કથા છે!’ હરવલ્લેએ પોતાની વાતને ગરમ મસાલાથી રસમયી બનાવવાનો ચત્ન કર્યો.

‘એ વિષમ કથાનો સત્વર સ્ફોટ કરી દેશો, તો તમારો આ દીન બ્રાહ્મણપર અગાધ ઉપકાર થશે’ મારા પિતાએ તે વિષમ કથાને બાણવામટિ અધીરતા દર્શાવી.

‘તે વિષમ કથા રૂપિયાની છે અને તે વિષમ પ્રશ્ન ટકાનો છે!’ હરવલ્લેએ ધીમે રહીને હવે ભાવતાલના વિષયપર આવી લાગ્યા.

‘તમે! મારા દેશબંધુ છો અને વળી મારા પુરાતન કુટુંબી છો એટલે મારી પરિસ્થિતિના પ્રમાણમાં મહાથી જે કાંઈ પણ આપી શકાય, તે મૂલ નહિ ને મૂલની પાખડીનો સ્વીકાર કરીને મને જે કન્યાદાનથી મુક્ત કરશો, તો તમારો આ દીન વિપ્રપર અનન્ત ઉપકાર થશે મારાથી જે કાંઈ આપી શકાયો તે આપવાને હું તૈયાર છું,’ મારા પિતાએ અત્યંત નમ્રતા તથા દીનતા દર્શાવીને કહ્યું.

‘તમારાથી કેટલીક રકમ આપી શકાય તેમ છે વાર?’ હરવલ્લેએ મુખમંડળમાં ગભીરતાની અધિક છટા લાવીને રૂપિયાની રકમનો પ્રશ્ન રન્ડુ કર્યો.

મારા પિતા કહેવા લાગ્યા કે ‘હું ધનાઢ્ય ન હોવાથી તેમ જ મારી આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોવાથી હું જે કાંઈ આપીશ તેમાનો વિશેષ ભ્રમ તે! મારે કર્જ કરીને જ આપવો પડે તેમ છે. બાઈ! વિશેષતાથી મારે બાણવડું જોઈએ કે મારે એક જ કન્યાને પરણાવવાની નથી, કિંતુ ત્રણ કન્યાઓના લગ્નનો પ્રબંધ કરવાનો છે એટલે એ સર્વ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને તમે! એજાઈમાં એજાઈ કેટલી રકમ લેવા ધારો છો, તે કૃપા કરીને તમે! પોતે જ કહી દો મારી એટલી પ્રાર્થનાને માત્ર લક્ષ્મી રાખજે કે જે રકમનું નામ પાડે, તે મારા કન્યાદાનમસ્ત મ્હાન મુખને જોઈને અને મારી તથા મારા કુટુંબની દીનતાનો વિચાર કરીને જ પાડજે પણ તો જેવી તમારી ઇચ્છા.’

‘રકમનું નામ હું શું પાડું વાર? તમારાથી આ કાર્યમાં પાર પડી શકાયો કે કેમ, એ હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકતો નથી’ હરવલ્લેએ બાળુ એક સારામંત્ર સારા દલાલ અથવા સોદાગરના સ્વરૂપને ધારણ કરીને પોતાના માલના મૂલ્યને વધારવાના ઉદ્દેશથી કહેવા લાગ્યા. ‘હુગલીના હારાધાન બાળુ જે કમલેશ તેમની કન્યાનો સ્વીકાર કરે, તો પાંચ હજાર રૂપિયા રોકડા અને તે ઉપરાંત પોતાની કન્યાને જડાઉ ધરેણા, ચાંદીના વાસણો, ફર્નિચર અને પલંગ આદિ વસ્તુઓ, તેમજ જમાઈને સોનાની ગાર્ડ ચેન, સોનાનું ધડીચાળ અને હીરાની વીંટી ઇત્યાદિ આપવાને તૈયાર છે બૈબાબરના વડનગુપ્ત બાળુ જે મારો કમલેશ તેમની રૂપસુંદરી તથા સુશિક્ષિતા કન્યાનું પાણિમહલ કરવાને તૈયાર થાય, તો એના કરતાં પણ નાણાની દોહી રકમ તેમ જ અન્યાન્ય વસ્તુઓ પણ વિશેષ પરિમાણમાં આપવાને ઇચ્છાવાન છે મેંજા બાબરના માધવસેન બાળુ, જોડા

સાકોના જનાર્દન બાબુ, હર્ષપાડાના દયારામ વકીલ, સીમલાના શિખુ ડૉક્ટર, બડા બાબરનો બાલનાથ જમજ અને ચડકડાગાના ચતુર્ભુજ ડેપુટી આદિ અનેક પ્રતિષ્ઠિત, ધનાઢ્ય તથા પદવીધર પુરુષોએ આવજવ કરીને મારા હરવાજની માટી ખોદી નાખી છે અને તેમને જવાબ આપી આપીને તથા તેમની સાથે માથાફેડ કરી કરીને માફ મગજ ખાલી થઈ ગયું છે આ સઘળા લોકોમાંથી જેણે ઓછામાં ઓછી રકમ કહી છે, તે ઓછામાં ઓછી રકમ પણ એટલી મોટી છે કે તેનું તમારી આગળ નામ પાડતા મને સંક્રાંત થાય છે !

‘તમે જે પાંચ હજાર રૂપિયા રોકડા, જડાઉ ધરેણા, સોનાની ગાર્ડચેન, સોનાનું ધડિયાળ, હીરાની વીંટી, ચાંદીના વાસણો અને પલગ આદિ વસ્તુના નામો ઉચ્ચાર્યો, તે મેં સાબળી લીધાં, પરંતુ એમાની એક પણ વસ્તુનો આ નેત્રેને કદાપિ સંસ્પર્શ થયો નથી અને થશે કે નહિ, એની પણ શંકા છે અસ્તુ હું તો અહિં બહુજ મોટી આશા રાખીને આવ્યો છું, પણ જે વસ્તુ સાધ્યાતીત અને કલ્પનાતીત હોય, તેની પ્રાપ્તિમાટે અધિક ચેષ્ટા કરવી વ્યર્થ છે, એમ હવે મને સ્પષ્ટ જણાય છે’ મારા પિતાશ્રીએ ક્રુદ્ધક નિરાશાનું દર્શન કરાવ્યું.

‘મેં તો આ વાર્તા તમને આગળથી જ જણાવી દીધી છે એટલે હવે વધારે કહેવાનું કાંઈ રહેતું જ નથી.’ હરવલ્લે કહ્યું

‘છતાં પણ જણાવશો કે તે ઓછામાં ઓછી રકમ કેટલી છે?’ મારા પિતાએ બળાકારે આશાને ખેંચી લાવીને પૂછ્યું

‘આર હજાર રૂપિયા રોકડા, સોનાના ધરેણા, સોનાનું ધડિયાળ, સોનાની ગાર્ડ ચેન, હીરાની વીંટી, ચાંદીના વાસણ અને ઉત્તમ જરીના તથા રેશમના વસ્ત્રો તેમજ પર્યક્ષાયા ઇલાદિ’ હરવલ્લે ઓછામાં ઓછી રકમ અને તે સાથેની ખીજ વસ્તુઓની સૂચી સબળાવી દીધી

મારા પિતાએ એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને કહ્યું ‘ત્યારે હવે ત્રણ વાખ્યાની રહેલે ટ્રેનમાં બેસીને ઘર આવ્યા જવું, એ વિના મારામાટે ખીજો કાંઈ ઉપાય રહ્યો નથી’

મારા પિતાને જવાની અણીપર આવી ગયેલા બેઠને કુશળ વ્યાપારી હરવલ્લે ફેરવી બાંધ્યું અને મારા પિતાને રોકવાનો તથા પોતાના હાથમાં આવેલા શિકારને છટકી ન જવા દેવાનો આડકતરો પ્રયત્ન કરીને કહ્યું “વિદ્વાનિધિ મહાશય ! આમ નિરાશ થવાથી શો લાભ થવાનો હતો વાઠ ? પુત્રીને પરણાવ્યા વિના તો કાંઈ પણ પ્રકારે ચાલી શકે તેમ છે જ નહિ, કારણ કે, નહિ તો નતિબ્રજ થતું પડે તેમ છે પુત્ર હોય તો તેના લગ્નની આટલી ચિંતા રાખવી પડતી નથી, કારણ કે, તે મોડો પરણે કે ન પરણે તો પણ તેથી નતિબ્રજ થવાનો પ્રસંગ આવતો નથી, પણ પુત્રીના લગ્નનો વિષય તેથી સર્વથા વિરુદ્ધ પ્રકારનો હોવાથી એ વિષયમાં ચિંતા રાખ્યા વિના તારણનો ઉપાય બાળ્યે જ મળી શકે છે”

‘પુત્રીને પરણાવ્યા વિના તો કાંઈ પણ પ્રકારે ચાલી શકે તેમ છે જ નહિ, એવો ઉપદેશ આપવાને તો સર્વ કાંઈ તૈયાર થઈ જાય છે, પરંતુ પુત્રીને પરણાવવી કેવી રીતે, એ વિષે કાંઈ કાંઈ પણ કહી શકતું નથી જેને પરમાત્માએ પુત્ર આપવાની કૃપા કરેલી છે, તે પુરુષ સમક્ષ હું હસ્તદ્વય બેસીને કહું છું કે મારી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને તમારા પુત્રનું મૃત્યુ મારી પાસેથી લ્યો અને તે

કાંચનમાલાની કર્મકથા (આજી) ૨. વરનું વેચાણ ૫૭

“સાથે અમારી ભતિને તથા અમારા ધર્મને જાણવાના પુણ્યને પ્રાપ્ત કરીને કન્યાના ભારથી આક્રાંત થયેલા આ અધમાધમ પુરુષના શિરપરના પાપાણુને ઊતારીને ભારમુક્ત કરી દો, પરંતુ મારી આ પ્રાર્થનાને કોઈ પણ સાંભળવું નથી અને કોઈ પણ આ હતભાગીના દુ ખને ભેડવું નથી, એટલે પછી મારે શું કરવું વાર? હજી પણ મારાથી બની શકશે ત્યાં સુધી પુત્રીને ઠેકાણે પડવામટિનો પ્રયત્ન કરીશ અને આપણી ભતિના જે જે પુત્રવાન પિતાઓ છે તેમની પાસે જઈને તેમનાં ચરણોને અશ્રુજળથી ભીંજીને મોઢી કન્યાને સ્વીકારવામટિની અવ્યર્થના કરીશ! આટલાટલા પ્રયત્નો છતાં પણ જો મારી કન્યા અવિવાહિતા જ રહી જશે, તો પછી કા તો ભતિને લાગ કરી દઈશ અને કા તો પછી આત્મહત્યા કરીને ચમરાજના શરણમાં જઈશ! કારણ કે, પછી એ જો મારો વિના મારા ઉદ્ધારનો ત્રીજો કોઈ માર્ગ મને દેખાતો જ નથી!” મારા પિતાએ હરવહીબના હૃદયમા દયાને ઉપભવવાનો પ્રયત્ન કરીને કહ્યું.

બહુ મારા પિતાના કંઠોત્પાદક બાપણના અવણથી પોતાના હૃદયસમુદ્રમાં કંઠજાની મળળ લહરી ઉછળી આવી હોયની, તેવા બાવને દર્શાવતા હરવહીબ બાપૂ સદ્ગદિત સ્વરથી કહેવા લાગ્યા “બાઈ! તમારા આ નિરાશાદર્શક વાક્યો સાંભળીને મારા હૃદયમા અસહ્ય આઘાત થયો છે અને તેથી મારા હસ્તથી જો તમાર કોઈ પણ કંથ્યાણુ થવાની સંભાવના હોય, તો તે તમારું કંથ્યાણુ કરવાને હું પ્રસ્તુત છું આજે તો કલકત્તા જેવા રાજનગરમા ઈશ્વરની દયાથી મારા પોતાના ધરખાર થઈ ગયાં છે ભૂદી ભૂદી કપનીઓના રોરોની સખ્યા પણ મારી પાસે સારી છે અને પરમાત્માએ જેટલું જોઈએ તેટલું ઐશ્વર્યસુખ પણ આપ્યું છે; છતાં અઘાપિ આપણા દેશને અંદરે તમારી માયાળુતાને હું ભૂલી ગયો નથી. ત્યારે હવે સત્વર જોઈ નાખો કે તમારાથી વધારેમા વધારે કેટલી રકમ આપી શકાય તેમ છે?”

મારા પિતાશ્રી વિષાદદર્શક મુદ્રા અને કંઠજાળનક સ્વરથી જોઈયા ‘તમારી જો ખરેખર જ મારી ઉપર દયા અને કૃપા થઈ હોય, તો તો મને આ ચિંતાના સમુદ્રમાંથી તારીને પાર પહોંચાડી દો હું એક હબર રૂપિયા રોકડા અને મારી રૂપસુહરી તથા સુશિક્ષિતા કન્યા માયાદેવીને તમારા સુપુત્રના ચરણોમા સમર્પવાને તૈયાર છું પોતાના ભતિબંધુના કંથ્યાણુમટિ, પોતાના દેશબાધવના ઉદ્ધારમટિ અને એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણના સુખમટિ આ આટલી ઉદારતા દર્શાવો અને કન્યાદાનના ભારથી મને મુક્ત કરો! પરમાત્મા તમારું સર્વ પ્રકારે કંથ્યાણુ કરશે.’

એક હબર રૂપિયા જેટલી તુચ્છ રકમનું નામ સાંભળતાં જ હરવહીબ હાહા કરીને એકદમ હસી પડ્યા, તેમની કંઠજાલહરી ફાણુ બહુ કયાય શમાઈ ગઈ અને તેમની અનુકપાનો અંત આવી ગયો. બ્યારે તેમના હાસ્યનો વેગ કાંઈક ઓછો થયો એટલે તેઓ બળાહારે ગભીરતા દર્શાવતા કહેવા લાગ્યા ‘મારા એન્ટ્રેન્સની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા પુત્રને, મારા કવિ પુત્રને અને મારા સભા-સમિતિઓના ઉત્કલ્પ નક્ષત્રરૂપ પુત્રને તમે એક હબરની તુચ્છ કીમત આપીને ખરીદી લેવા માગો છો, એથી બહુાય છે કે, તમે પાતલ થઈ ગયા છો અને તમારી બુદ્ધિ સ્થાનજાતા થઈ ગઈ છે!’

‘જેને પરમેશ્વરે કન્યાઓના પિતાની પદવી આપેલી છે, તેને તમે પાગલ, ઉન્મત્ત, વિક્ષિપ્ત, માડો, મૂર્ખ, બુદ્ધિહીન જે કંઈ પણ વિશેષણ આપો તે સર્વથા યોગ્ય જ છે. અસ્તુ મારી કન્યા એક સર્વાંગસુંદરી અને ગૃહકાર્યમાં લક્ષ્મી-સ્વરૂપા હોવાથી જો એક હજાર રૂપિયા લઈને તેને પોતાની સ્ત્રુષા તરીકે સ્વીકારવામાં આપ સમત થશો, તો એ આપના ઉપકારનું હું નિરતર સ્મરણ કરતો રહીશ.’ મારા પિતાશ્રીએ વળી પણ માર્થના કરીને કહ્યું.

‘મારા કૃપાળુ બધું! એક હજાર રૂપિયાથી આ કાર્યની વ્યવસ્થા થઈ શકે તેમ નથી અને તેથી આ તમારી માર્થનાઓ અને આ તમારા સર્વ અનુયોગ સર્વથા વ્યર્થ છે.’ હરવણેલો ચોખ્ખી ચણેલી જેવી ના પાડી દીધી.

મારા પિતાશ્રી પોતાના આજ્ઞવને આગળ લંબાવતા કહેવા લાગ્યા ‘હું હરિદ્ર હોવાથી મારી ઉપર ઉપકાર કરીને હજાર રૂપિયા લ્યો અને મારી કન્યાને પણ સ્વીકાર કરો. હજાર રૂપિયા લેવા છતાં તમારે એમ સમજવાનું છે કે જાણે એક પાઈ પણ લીધી નથી અને હું પણ એમ જ માનીશ કે મેં એક રાત્રી બહામ પણ આપી નથી. મારી કન્યા તમારી પુત્રવધૂ થઈને તમારા ગૃહને શોભાવશે અને આજન્મ તમારી તથા તમારા પત્નીશ્રીની સેવા કરતી રહેશે. આ એક હજાર રૂપિયા આપવા ઉપરાંત ખીનું પણ ખર્ચ તો મારે કરવું જ પડશે અને તેમાં બોહામા બોહા ખીજ પાચ સો રૂપિયા પેસી જશે, એટલે એ રકમ કાં તો મારે બીજા માગીને લેગી કરવી પડશે અને કાં તો કર્જે કાઢવી પડશે એટલે આમાં વધારે તાણી ઝાલવા જેવું નથી.’

‘વિલાનિધિ! હું તમને એક ઉપદેશ આપવા છઠ્ઠું છું તે સાંભળી લ્યો; હાહાહા, મારા તે ઉપદેશ અનુસાર વર્તવાથી જ તમારા કલ્યાણનો સંભવ છે! હાહાહા!’ હરવણેલો ચેષ્ટા તથા ઉપહાસનો આરંભ કરી દીધો.

‘મહાશય! જે ઉપદેશ આપવાનો હોય તે આનંદથી આપો, કારણ કે, હું કન્યાદાનઅસ્ત થઈને જગત્ને અધકારમય દેખતો હોવાથી આવા આપત્તિના અવસરમાં ઉત્તમ ઉપદેશ પણ મારામટિ શાન્તિગિન્દુ સમાન થઈ પડવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે.’ મારા પિતાશ્રીએ ગંભીરતાથી જ એ વાક્ય કહ્યું.

‘તો મારો ઉપદેશ એ જ છે કે, તમે આપણા દેશમાં ગ્રામે ગ્રામે જામણ કરીને કોઈ માખાપ વગરના, અરિતહીન, રખડતા રજળતા અને અશિક્ષિત યુવકને ખોળી કાઢો અને તેની સાથે તમારી કન્યાને પરણાવી દો એટલે કન્યાના લગ્નનું કાર્ય એક હજાર કરતા પણ ઓછી રકમમાં પતી જશે અને તમારે કોઈનું કર્જ પણ નહિ કાઢવું પડે!’ હરવણેલો અત્યંત ઉત્તમ અને લાગણીભરેલો (૧) ઉપદેશ આપ્યો.

‘એવા વરને શોધવાની ચેષ્ટા પણ મેં નથી કરી, તેમ તો નથી જ અનેક સ્થાનોમાં જામીને મેં અનેક પ્રકારના અનુસંધાનો કરી જોયા છે; પરંતુ મારા દુર્ભાગ્યના યોગે એવા કોઈ યુવક પણ ક્યાંય મને મળી શક્યો નથી. મારા જેવા એક હરિદ્ર ગૃહસ્થની કન્યાનો લગ્નસંબંધ એવા વર સાથે જ થવો હવિત છે, એ હું પોતે પણ સારી રીતે જાણું છું, એટલે એ વિષે નવીનતાથી ઉપદેશ આપવાની વિશેષ આવશ્યકતા નથી.’ મારા પિતાશ્રીએ માર્મિકતાથી ઉપાલમ આપવાનો આરંભ કર્યો.

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) ૨. વરનું વેચાણ ૫૫

‘એમ કરવું હિચિત પણ છે અને અનુચિત પણ છે,’ હરવહ્નિબ વળી પાછા ચોતાના બાપણના પ્રવાહને બીજી દિશામાં વાળીને બોલવા લાગ્યા. ‘કારણ કે, દોઢોમાં એક એવી હક્તિ પ્રચલિત છે કે જે કન્યાને સબધ યોગ્ય પાત્ર સાથે થઈ જાય, તો એક કન્યા દસ પુત્રસમાન થઈ પડે છે, એટલે દસ પુત્રસમાન કન્યાને પાપાણુ ઉપર પછાડી દેવી અને તેનો અવતાર બગાડી નાખવો, એ કેાધ પણ રીતે હિચિત કાર્ય તો ન જ કહી શકાય અસ્તુ એક પુત્રને હન્ય શિક્ષણ આપવા જતા આજકાલ એાછામાં એાછા દસ હજાર રૂપિયાની હોળી કરવી પડે છે, એટલે સાધારણ વધારે રકમ આપીને એવા સુપાત્ર સુશિક્ષિત યુવક સાથે કન્યાનો હસ્તમેળાપ કરાવી દેવાય તો તેના કરતાં અધિક આનંદનો વિષય બીજો કયો હોઈ શકે વાક ? જેવો પુત્ર તેવી પુત્રી ! કારણ કે, જ્યારે એકનો પુત્ર અને બીજાની પુત્રી, પતિ તથા પત્નીના સબધથી એકબીજા સાથે બધાય છે, તે વળાયે પુત્રને દસ હજાર રૂપિયા ખર્ચાને અપાયલા હન્ય શિક્ષણના લાભને ભોગવવાનો અવસર તો પત્નીને જ પ્રાપ્ત થાય છે સર્વ રહસ્ય તમને જણાવવામાટે જ મારે આટલું બોલવું પડે છે, પણ તો જેવી તમારી પરિસ્થિતિ અને જેવી તમારી બાવના હોય તદનુસાર વર્તવાને તમે સર્પૂર્ણ સ્વતંત્ર છો.’

‘હું બધું જ જાણુ છું, પણ ‘ક્યા કરે નર બકડા કે ચેલીકા મુઠ સકડા !’ આમ બાબત હોવાથી લાચાર છું બહુ બહુ તો હજારથી ઉપરાંત સો બસો વધારે લ્યો અને કરી શકાય તો મારો ઉદ્ધાર કરો.’ મારા પિતાશ્રીએ લાખી રકમક પણ બસે રૂપિયા વધારે આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

‘બાઈ બારસે રૂપિયામાં મારો પુત્ર તમારી કન્યાનો પતિ થઈ શકે તેમ નથી અને તેથી આ તમારી સર્વ એકા વ્યર્થ છે’ હરવહ્નિએ મારા પિતાને વધતા જોઈને તાણી પકડવાનો યત્ન કર્યો.

‘જઓ ત્યારે વધારેમાં વધારે હું ઢોઢ હજાર આપવાને સમત છું, એથી વધારે એક પાઈ પણ મારાથી આપી શકાય તેમ નથી’ મારા પિતાશ્રીએ ત્રણસેનો બીજો વધારો કર્યો.

‘તમારી જ્યારે તમારી કન્યાનો શરીરસબ્ધ મારા પુત્ર સાથે જ કરવાની દૃઢ ઇચ્છા છે, તો જઓ તમારી પાસેથી અમે જે હજાર રૂપિયા રોકડા લઈશું અને બીજું જે કાંઈ આપવું હોય, તે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે આપજો કેવળ તમારૂં માન જાળવવામાટે અને તમારી ચિન્તાને દૂર કરવામાટે હું બીજા મેઢા અને સારા લાભને તિલાંજલિ આપુ છું, એ તમારે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી.’ હરવહ્નિએ હવે વધારે તાણવાથી તટી જવાનો રંગ જોઈને ડુકામાં આટોપી દીધું.

એક દીર્ઘ નિ શ્વાસ નાખીને મારા પિતાશ્રીએ કહ્યું કે ‘બલે ત્યારે જે હજાર તો જે હજાર આપવાની શર્ત મને કબૂલ મંજૂર છે હું ઘેર જઈને જે એટલી રકમની વ્યવસ્થા કરી શકીશ, તો એક પત્ર લખીને તમને એ વાર્તા જણાવીશ અને મારૂં પત્ર આવે એટલે તમે આ દીન બ્રાહ્મણની પૂર્ણકૃતિમાં પધારીને કન્યાને જોઈ જાઓ.’

‘જે હજારની વ્યવસ્થા થઈ જશે, તો જ આ કાર્ય થઈ શકશે પત્ર આવેજ લખજો અને તે સાથે એટલું સ્મરણમાં રાખી લેજો કે જે જે હજારમાંથી

એક પાઈ પણ એછી લેવાનું પત્રમા લખશે, તો હું તે પત્રનું સંતોષકારક ઉત્તર લખી શકીશ નહિ' હરવલ્લેએ ચોખ્ખું મારવાડીપણું બતાવી દીધું.

આ વાર્તાલાપ ચાલતો હતો એટલામા બેઠકખાનાની બાબૂનો એક હરવાળો અચાનક ઉઘડ્યો અને તેમાથી એક દાસી નીકળી આવીને હરવલ્લેબને સંબોધીને કહેવા લાગી 'ઠાકુરાણીએ બાબૂના એરડામા હભાં રહીને આપનો સમસ્ત વાર્તાલાપ સાંભળ્યો છે અને તેઓ કહે છે કે, આ આપ શું કરી રહ્યા છો? આટલા બધા સ્થાનો આપણા પુત્રમટે તૈયાર હોવા છતાં અને ત્યાંથી નાણાની મોટી રકમ અને ધરેણાગાઠા મળવાનો સંભવ હોવા છતાં, આ બે હબર રૂપરડીમા સાદું નક્કી કરવાનું કારણ શું છે, તે સમજી શકાઈ નથી.'

'શું કરીએ ઝી*? કૈલાસનાથ વિધાનિધિ અમારા પુરાતન કુટુંબી હોવાથી એમનું મોઢું આપણે રાખવું જ જોઈએ, નહિ તો એમને ખોટું લાગી જાય!' હરવલ્લેએ ઔપચારિક ઉદારતાનો આડબર દર્શાવ્યો.

'વારૂ આપ જરા અત પુરમા પધારશો?' દાસી અથવા ઝીએ હરવલ્લેબ બાબૂને અત પુરમા પધારવાની સૂચના આપી.

હરવલ્લેબ બાબૂ બેઠકખાનામાથી ઉઠીને અત પુરમા ગયા અને મારા પિતાશ્રી વિચારમગ્ન થઈને બેસી રહ્યા. પંદરથી વીસ મિનિટ પછી હરવલ્લેબ બાબૂ અત - પુરમાથી પાછા બેઠકમા આવ્યા એટલે મારા પિતાશ્રીએ આતુરતાથી પૂછ્યું 'કેમ કાંઈ વાંધો તો નથી આવ્યોને?'

'ના ના, તેવું કાંઈ પણ નથી કમલેશની માતા અને બીજી કેટલીક સંબંધિની સ્ત્રીઓ આવેલી છે, તેમનો આટલી થોડી રકમ લેવાનો વિચાર નથી, પરંતુ મારા મુખમાથી જે જે વચન ઉત્તર્યું છે તેને ફેરવવાનો મારો મનોભાવ નથી, એટલે તમારે કાંઈ પણ પ્રકારની લીતિ રાખવાની નથી મારો પિતા પણ એક છે અને માફ વચન પણ એક છે' હરવલ્લેએ આશ્વાસન આપ્યું.

એ પછી બીજી પણ કેટલીક વાતો ચાલી અને એટલામા કમલેશ આવી લાગવાથી તેના દર્શનનો લાભ પણ અમને મળ્યો. કમલેશને જોતા તે વયમા અને બાહ્ય સૌન્દર્યમા એક મનોહર તથા મનોહર યુવક હતો, એવો મારા પિતાશ્રીનો નિશ્ચય થઈ ગયો, અને તે કૉલેજમા અભ્યાસ કરતો હતો, એટલે તેના શિક્ષણ તથા સફળતા વિશે તો વિચાર કરવા જેવું કાંઈ હંતુ જ નહિ. પાત્રને જોઈને મારા પિતાશ્રીના આનંદનો અવાધ થયો. અમો હરવલ્લેબ બાબૂની આજ્ઞા લઈને આપાતલામાના લૉન્જમા જવાને ત્યાંથી રવાના થયા, કારણ કે, રેલ્વે ટ્રેનનો ટાઇમ વીતી ગયેલો હોવાથી તે દિવસની ટ્રેન મળવાનો સંભવ ન હતો અને તેથી ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તે દિવસ અને રાત્રિનો સમય અમારે કલકત્તામા જ વીતાડવો પડ્યો. બીજા દિવસના પ્રભાતમાં ઉપડતી ટ્રેનમા અમો અમારે ગામ જવાને નીકળ્યા અને સધ્યાકાળે મુખરૂપ પાછા ઘેર આવી પહોંચ્યા.

* બંગાળમાં પુત્રીને 'ઝિ' અથવા 'ઝી' કહીને બોલાવવામા આવે છે, અને જે દાસી અતિશય પ્રિય થઈ પડેલી હોય છે તે દુહિતાસ્થાનીયા દાસી અથવા પરિચારિકાને પણ 'ઝી' કહીને બોલાવાય છે.

ઘર આવીને પિતાશ્રીએ કલકતામાં હરવલ્લેબ બાળુ સાથે થયેલા સાટાની સુધળી હકીકત મારા માતૃશ્રીને કહી સભળાવી મારા માતૃશ્રી વરના રૂપ તથા ગુણની કથા સાંભળીને સતુષ્ટ થયા, પરંતુ બે હબર રૂપિયાનું નામ સાંભળતા જ તેમના પ્રાણ કંકમા આવી ગયા અને તેથી પોતાના પૂર્વ પ્રસ્તાવ તથા આગ્રહથી સર્વથા વિરુદ્ધ અભિપ્રાયને દર્શાવતા તેઓ કહેવા લાગ્યા. ‘આપણી પાસે નાણાની એટલી રકમ ક્યા છે તાર કે જેના થોડે એવા ઉત્તમ વરને આપણે આપણી કન્યા દાનમાં આપી શકીએ ?’

એના ઉત્તરમાં મારા પિતાશ્રીએ જણાવ્યું ‘પ્રાણેશ્વરી ! એ વિષયનો અત્યારે વિચાર કરવાનો નથી, કારણ કે, વર અત્યંત ઉત્તમ હોવાથી મેં મારા મનમાં એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો છે કે મારૂં સર્વસ્વ બધું ચાલ્યું જાય, પણ મારે તો આપણી માયાદેવીનો શરીરસંબધ એ વર સાથે જ કરવાનો છે. જો આપણી કન્યા સુખિની થતી હોય, તો આપણે લીખારી થઈ જઈએ તેની ચિન્તા નથી.’

‘પરંતુ જો આપણું સર્વસ્વ ચાલ્યું જશે, તો આપણે ખાઈશું શું અને પીશું બે કન્યાઓને કેવી રીતે પરણાવી શકીશું, એનો પણ આપે કાંઈ વિચાર કર્યો છે ખરો કે?’ મારા માતૃશ્રીએ બિચ્ચની વ્યવસ્થાને આગળ ધરીને કહ્યું

‘એ તો જેમ આપણા બાળ્યમાં લખ્યું હતું તેમ થશે. પરમેશ્વર આપણને ભૂખ્યા તો નહિ જ રાખે.’ મારા પિતા બોલ્યા.

‘આ ધર અને એક હબર રૂપિયા રોકડા એટલી જ આપણી પુછ છે અને એના આધારે જ આપણે નિશ્ચિન્તાથી આપણા સસાર ચલાવ્યા કરીએ છીએ; અર્થાત્ આટલી પુછ પણ જો ચાલી જશે, તો આપણી અતિશય દુર્દશા થઈ જશે, એટલામટે આપણી સસારયાત્રાના માર્ગને બધ કરીને પુત્રીના લગ્ન કરી આપવાં, એ આપણું કર્તવ્ય નથી.’ મારા માતૃશ્રીએ પોતાના વાંકને દૃઢતાથી વળગી રહીને એ પ્રમાણેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

મારા માતૃશ્રીના આ વિવાદથી મારા પિતાશ્રી કટાણી ગયા અને તેઓ કટાણો ખતાવીને કહેવા લાગ્યા. ‘દૃઢેશ્વરી, પ્રથમ ન્યારે આ સાહસ કરવાની હું ના પાડતો હતો, ત્યારે તે આગ્રહ કરીને મને કલકતા મોકલ્યો હતો અને હવે ન્યારે હું સાદુ નક્કી કરી આવ્યો છું, ત્યારે તું પોતાનો વિરુદ્ધ અભિપ્રાય દર્શાવે છે, એ તારૂં વર્તન ચોખ્ખું નથી. તું જો મને તારા કરતાં એછી બુદ્ધિનો ધારતી હોય, તો એમ ધારવામાં તારી ભૂલ થાય છે. નાણાની સારી રકમ આપ્યા વિના સારા વર સાથે કન્યાનો લગ્નસંબધ થવાની આશા આપણા સમાજમાં આકાશપુષ્પસમાન છે, કારણ કે, આજકાલ આપણી જાતિમાં અને બંગાળીની કેટલીક અન્ય ઉચ્ચ હિન્દુ જાતિઓમાં વરરાજાઓ તેમના શરીરના વળનના બાવથી વેચાય છે. જો ખસે પાચસેનો લોભ કરીને કન્યા આપીશું, તો નાણું પણ જશે અને કન્યા પણ દુઃખિની થશે, એમ વિચારીને જ મેં આ સાહસ કર્યું છે.’

‘આપ પુરુષ હોવાથી વિશેષ બુદ્ધિમાન હો, એ સ્વાભાવિક છે. અમે જૈરાની મતિ તો પાનિયે હોય છે એટલે જો કાંઈ પણ અવિનય થયો હોય તો તેની ક્ષમા કરશો. જેમ આપને ચોખ્ખું લાગે તેમ કરો; છતાં મારી એટલી પ્રાર્થના છે કે જેમ અને તેમ સારૂં પણ રેખાય અને પ્રસંગ ટુંકા ખર્ચમાં પતી જાય,

એવી વ્યવસ્થા કરજે' મારા માતાશ્રીએ છેવટે પોતાના હઠને ત્યાગીને અધીનતાનો સ્વીકાર કરી લીધો.

“એ પછી મારા પિતાશ્રીએ પોતાના ઘર તથા કેટલાક ઘરેણાને ગિરવી ઠસાવીને એક હબર રૂપિયા એક શાહુકાર પાસેથી ઉપાડ્યા અને ચંદ્રશેખર બાબુએ પણ પોતાના વચન પ્રમાણે રૂપિયા પાંચસેની રકમ મારા પિતાશ્રીને સહાયતા તરીકે કાઢી આપી. પદરસેની એ રકમ આવી અને રૂપિયા એક હબર તો ઘરમા હતા જ એટલે અઢી હબરનો મેળ થતા મારા પિતાશ્રીએ હરવહીબ બાબુને પત્ર લખીને અમારા ગામમા કન્યાને જોવામાટે આવી જવાની માર્થના કરી. બે દિવસ પછી હરવહીબ બાબુ બીજા બે ભદ્ર પુરુષોને તથા કમલેશચંદ્રના એક સહાધ્યાયીને પોતા સાથે લઈને અમારે ઘર આવ્યા. કન્યાને એટલે કે મારી જ્યેષ્ઠા ભગિની માયાદેવીને જોઈને તેઓ સર્વ પ્રસન્ન થયા, બે હબર રૂપિયા હરવહીબ બાબુને આપવામા આવ્યા અને ત્યાર પછી લગ્નનો દિવસ નિયત કરીને અમારા તે અતિથિઓ પાછા કલકત્તા ચાલ્યા ગયા.

“પુત્રના પિતાની પીડા અને વરના વેચાણને આટલા વિસ્તારથી અર્ચવામા મારો એ ઉદ્દેશ હતો કે અમારા બગાળાની કેટલીક ઉચ્ચ હિન્દુ જાતિઓમા ચાલતી કેટલીક ભયંકર જીર્ણ રૂઢિઓની આપના મસ્તિષ્કમા કાંઈક કલ્પના આવી શકે હવે મારી સહોદરાના લગ્નના વિષયને વિસ્તારથી વર્ણવવાની આવશ્યકતા ન હોવાથી માત્ર એટલું કહેવું જ સંપૂર્ણ થશે કે યથાસમય હરવહીબ બાબુના ચિરંજીવી કમલેશચંદ્ર સાથે મારી જ્યેષ્ઠા ભગિની માયાદેવીનો શરીર-સંબંધ વિધિપૂર્વક થઈ ગયો અને તે પરણીને શ્વસુરગૃહવાસિની થવાના બાબ્યને પ્રાપ્ત કરી શકી. મારા પિતાશ્રીના અઢી હબર રૂપિયાનું પાણી થઈ ગયું અને અમારા ઘરમા એક દિવસ ચાલે તેટલું ધાન્ય પણ ખાવામાટે ન રહ્યું. મારી ભગિનીને મારા માતાપિતાએ પરણાવી તો ખરી, પણ તળિયાઝાટક થઈને અને તેઓ એક ચિન્તામાથી તેમની માન્યતા પ્રમાણે મુક્ત તો થયા, પરંતુ તેના કરતા એક બીજા મહાભયંકર નિર્વાહ વિષયક ચિન્તાના ભારને પોતાના શિરપર વાહોરી લઈને, એ નવીનતાથી કહેવાની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી માન્યતા નથી.

“મારી જ્યેષ્ઠા ભગિની માયાદેવીને થોડા દિવસ પછી મારા પિતાશ્રી કલકત્તે જઈને પાછી નિયમ પ્રમાણે અમારે ઘર લઈ આવ્યા. એ સમય પર્યંત કમલેશચંદ્ર એટલે કે મારો ભગિનીપતિ અમારા અધિક પરિચયમા આવેલો ન હોવાથી મારા માતાપિતા અને અમો સર્વ તેને દેવતુલ્ય માનતા હતા અને માયાદેવીને પૂર્વજન્મના કોઈ મહાપ્રબળ પુણ્યકર્મના પ્રભાવથી જ આવા યોગ્ય પતિની પ્રાપ્તિ થયેલી છે, એવી જ અમારી ધારણા હતી. પરંતુ હરવહીબે મારા પિતાશ્રી સમક્ષ કલકત્તામાના તેમના આગારના બેઠકખાનામા પોતાના પુત્રની, તેની બની શકે તેટલી વધારે કીમત ઉપજાવવાના ઉદ્દેશથી, જે કાંઈ પણ પ્રશંસા કરી હતી અને જે પ્રશંસા કરતા અતિશયોક્તિ કિંવા અસત્યનો લેશમાત્ર પણ વિચાર કર્યો ન હતો, તે સર્વ પ્રશંસા સર્વથા અસત્ય, અતિશયોક્તિપૂર્ણ, મિથ્યા અને કૃત્રિમ હતી, એ જ્યારે માયાદેવીનો કમલેશચંદ્ર સાથે લગ્નસંબંધ થઈ ગયો અને કમલેશચંદ્ર એક જમાતા તરીકે અમારા ગૃહમા આવીને સાત દિવસ

સૂધી રહ્યો ત્યારે જ અમારા નાણુવામા આવ્યું હરવણી બાળુ કેવળ પોતાની પત્નીના વચન પ્રમાણે વર્તનારા સ્ત્રીજિત પુરુષ હોવાથી અને તેમની પત્ની એક કર્કશા અને પુત્રને ગમે તેમ વર્તવા દેવાની ઉદારતાને જ પોતાનો માતૃધર્મ માનનારી હોવાથી માતાના ખોટા ઉપરાણા તથા લાડથી કમલેશચક્ર અતિશય દુરાચારી, મદિરાભક્ત અને આજ્ઞાભંગક તથા સનાતન આર્યધર્મનો વિરોધી થઈ ગયો હતો. અને તેથી મારી ગરીબ ગાય જેવી બગિની માયાદેવીનો અવતાર પરણ્યા પછી સુધરવાને બદલે સર્વથા બગડી જ ગયો હતો, એમ કહેવામાં લેશમાત્ર પણ અતિશયોક્તિનો સંભવ નથી મને તથા મારી બગિની પદ્માવતીને વેશ્યાવૃત્તિના માર્ગમાં ધસડી જનાર પણ એ જ મારો બનેલી હતો, એ કથા આગળ જતા આપના નાણુવામા આવી શકશે ”

* * * * *

કાવ્યનમાલ્યાએ એક કરુણાન્નક નવલકથા સમાન પોતાની કર્મકથાનો આટલો અદ્વિતીય ભાગ કહી સંભળાવ્યો, તે વેળાએ મધ્યરાત્રિનો સમય થીતી ગયો હતો અને એક વાગવા આવ્યો હતો. મહારાજ કુળવિહારીએ ચાહ તૈયાર કરાવેલી હોવાથી ચાહ પીવાના કાર્યનો આરંભ થયો અને તેથી કાવ્યનમાલ્યાની કર્મકથા આટલેથી જ અટકી ગઈ ત્યાર પછી કાવ્યનમાલ્યાની આત્મકથાને સાંભળવાના કાર્યને બીજા દિવસની રાતપર મુક્તવી રાખવામા આવ્યું, અને તેથી મહારાજ કુળવિહારીના અનુચરને સાથે લઈને હું મારા મૃદ પ્રતિ જવાને ત્યાંથી ચાલી ગઈ ઘેર જઈને હું શય્યામાં તો પડી, પરંતુ વરવિક્રયની રાક્ષસી રૂઢિના વિચારોએ મારી નિદ્રાનો નાશ કરી નાખ્યો, અને આખી રાત મેં જમ-રણમાં જ વીતાડી.

કાવ્યનમાલ્યાની પોતાની કર્મકથાને એક ઉત્તમ નવલકથાકાર પ્રમાણે રસિકતાથી વર્ણવવાની પદ્ધતિ તથા પોતાની કર્મકથામાં આવતાં અન્ય પાત્રોના સંભાષણોને યોગ્ય હાવભાવ સહિત ઉચ્ચારવાની એક કુશળ નદી સમાન અભિનયકળાને જોઈને હું એવી તો મોહમુગ્ધા થઈ ગઈ હતી કે દિવસે મારા વ્યવસાયમાં નિમગ્ન હોવા છતાં પણ મારા હૃદયચક્ષુ સમક્ષ હું નિરતર કાવ્યનમાલ્યાને જ ઉભેલી, બેઠેલી અથવા તો પોતાની કર્મકથાને વર્ણવતી જોયા કરતી હતી તેની કથા અને તેની મધુર વાણીના અવણુમોટે મારું અંત કરણ એટલું બધું અધીર થઈ રહ્યું હતું કે મારા મનમાં ક્યારે રાત પડે, ક્યારે હું મહારાજ કુળવિહારીને ઘેર જઈ અને ક્યારે પાછી કાવ્યનમાલ્યાની સુધાવાણીને સાંભળું એમ જ થયા કરતું હતું. આજનો દિવસ એ આતુરતાના પરિણામે વીતેલા બીજા દિવસો કરતા ઘણો જ લાંબો દેખાયો, પરંતુ અતે એ દીર્ઘ દિવસનો પણ અંત આવી ગયો અને રાત પડતા નિશાભોજન કર્યા પછી સત્વર જ હું મહારાજ કુળવિહારીને ત્યાં જઈ પહોંચી.

આજે કાવ્યનમાલ્યાએ આખી લીલા રંગની સાડીથી પોતાના શરીરને આચ્છાદિત કરેલું હોવાથી તે નીલવસના સુંદરી ‘ઈન્દ્રસભા’ નાટકમાંની નીલમ-પરી જેવી જ જણાતી હતી. કાણુ જાણે શા કારણથી કાવ્યનમાલ્યાની સુદરતા, પ્રકૃતિ અને વાણી આદિ મને એટલી બધી ગમી ગઈ હતી કે હું તેને જોતાં જ મંત્રમુગ્ધવત્ થઈ જતી હતી અને જાણે તેને જોયા જ કર, એવી જ મારી ઇચ્છા

૩૦ ચુડેલનો વાસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

યયા કરતી હતી ફરહાદ જેવા પુરુષનો શરીરન જેવી સુખીમા જેવો અનુરાગ બધાયો હતો, તેવો જ હું સ્ત્રી હોવા છતાં પણ મારો કાચનમાલામાં અનુરાગ બધાઈ ગયો હતો અને એ કેઈ અજ્ઞેય આકર્ષણનું જ પરિણામ હતું આજે પણ પ્રથમ અહીંતહીંની કેટલીક સાધારણ વાતચીત થયા પછી કાચનમાલાને મેં સત્વર તેની કર્મકથાના વિષયમાં આગળ વધવાની પ્રાર્થના કરી અને મારી તે પ્રાર્થનાને માન આપીને કાચનમાલાએ પોતાની કર્મકથાના અનુસંધાનમાં આગળ વધીને મૃદુ, મજલ તથા વીણા વિનિન્દિત સ્વરથી કહેવા માંડ્યું કે —

* * * * *

—૦૦૦—

પ્રકરણ ૮ મું

કાચનમાલાની કર્મકથા-૩ અમારા કુટુંબના

સર્વનાશનો આરંભ!

“મારી ન્યેષ્ટા ભગિની માયાદેવી પરણીને સાસરે ગયા પછી થોડા દિવસમાં મારા પિતાશ્રી કલકત્તે જઈને તેને પાછી અમારે ત્યાં લઈ આવ્યા હતા, એ તો મેં આપને જણાવેલું જ છે, અર્થાત્ મારી ભગિનીના આવ્યા પછી ત્રણચાર દિવસમાં જ મારા બનેલીની પણ અમારા ગ્રામમાં અને અમારા ગૃહમાં પધરામણી થઈ મારો બનેલી શરીરે દેખાવડો અને ભણેલોગણેલો તો હતો, પરંતુ માતાના ખોટા લાડ, નકારી સોબત અને પૈસાની છટકે લીધે મદિરાના સેવનમાં એટલી સીમા પર્યન્ત આગળ વધી ગયો હતો કે શ્વસુરગૃહમાં પણ તે વિલાસતી મદિરા-આન્ડી-ની ત્રણચાર બાટલીઓ પોતાના પોર્ટમૅન્ટમાં નાખીને સાથે લેતો આવ્યો હતો જે દિવસે તે અમારે ત્યાં આવ્યો તે દિવસની સંધ્યા થતાં જ ઉપરના ભાગમાંના ચોરડામાં બેસીને તેણે મદિરા-પાનનો આરંભ કરી દીધો અડધી કે પોણી બાટલી બે કલાકમાં જ તે બાટલી કરી ગયેલો હોવાથી જ્યારે રાતે આઠ સાડાઆઠ વાગે અમે તેને સોજનમઢિ બોલાવવાને ઉપર ગયા, તે વેળાએ તેને પોતાના શરીરનું, વસ્ત્રનું કે સસારનું કંઈ પણ જ્ઞાન કે ભાન હતું નહિ તે ચત્તોપાટ ચટાઇપર પડ્યો હતો, ઘોતિયું આડું અવળું થઈ જવાથી બહુધા તે નમ્ર અવસ્થામાં જ હતો, પેશાબ અને ઝાડો નીકળી જવાથી બહુ અત્યારે જ તે નરકમાં પડ્યો હોયની! એવું જ દૃશ્ય દૃષ્ટિગોચર થતું હતું અને તેના મુખમાંથી ઉચ્છ્વાસ સાથે ફીણ અદર જતા હતા અને નિ શ્વાસ સાથે તે જ ફીણ પાછા બહાર નીકળતા હતાં હું અને પદ્માવતી તેને બોલાવવાને ઉપર ગઈ હતી એટલે તેની આવી અવસ્થાને જોઈને ગભરાઈ જવાથી અમેએ અમારા માતાપિતાને કમલેશચંદ્રની આવી અવસ્થાના સમાચાર આપ્યા અને તે સાંભળીને મારા પિતાશ્રી ગભરાટમાં પડીને ઝટ ઉપર દોડી ગયા હું, પદ્માવતી અને મારા માતૃશ્રી પણ તેમની પાછળ ઉપર જઈ પહોંચ્યા મારા પિતાએ આન્ડીની બાટલી, શ્વાસ અને પોતાના જમાઈની સ્થિતિને જોઈને પોતાના કપાળને ફટકા માંડ્યું અને ત્યાર પછી મારાં માતૃશ્રીને ઉદેશીને તેઓ નિરાશાદર્શક સ્વરથી કહેવા લાગ્યા.

“પ્રાણેશ્વરી, કેવળ વરના પિતાની સારી સ્થિતિ, વરના બાહ્ય રૂપગ્ન અને મિથ્યા શિક્ષણ આદિને લેધને હું મુગ્ધ થઈ ગયો અને વરના અત્તરિક સદ્ગુણોની પરીક્ષાનો પ્રયત્ન ન કર્યો, એ મારા પ્રમાદનુજ આ પરિણામ છે જે પુત્રીના સુખમટે આપણે લીખારી થઈ ગયા છીએ અને આગળ પાછળનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યો નથી, તે કન્યા સુખિની થઈ નથી, કિંતુ તેનો અવતાર બગડી ગયો છે, એમજ આપણે આજથી માની લેવાનું છે દારૂડિયા ધણીની ધણિયાણી કોઈ દિવસ સુખિની થઈ નથી અને થવાની પણ નથી આપણા ભાગ્યજ પ્રેક્ષા છે, તો પછી આપણા ગૃહમાં જન્મ લેનારી કન્યાના ભાગ્ય સારા કયાથીજ હોઈ શકે વાર ? જે કન્યાના ભાગ્ય સારા હોય, તો તે આપણા જેવા દીન, દીન અને દરિદ્ર માતાપિતાના ગૃહમાં જન્મ લેજ શામટે ? જે હસ્તોને મદિરાનો કદાપિ સ્પર્શમાત્ર પણ થયો નથી, તે મદિરાના ઉપાસકના મલમત્ર આદિ આજે આપણે આપણા હસ્તથીજ ઉપાડવા પડશે, કારણ કે, જે એ કાર્ય આપણે નહિ કરીએ અને આપણા જમાઈનો આ ભેદ લોકોના નજીવામાં આવશે, તો ગ્રામમાં સર્વત્ર આપણી નિન્દા થશે અને આપણે કોઈને મોઢું પણ નહિ દેખાડી શકીએ નીચે કેટલાક લોકો આપણા જમાઈને મળવા તથા જોવામટે આવ્યા છે, તેમને એમજ કહી દે કે ‘જમાઈ બાળની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાથી તેઓ અત્યારે નીચે આવી શકે તેમ નથી, આવવી કાલે જે તેમની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ હશે, તો તમને મળવામટે બોલાવીશું’ અન્ય કન્યાઓને અશિક્ષિત કહીને તથા અસભ્ય કહીને નિન્દનારા મોટા રોડે-રોના આર્ય યુવકો બહુધા આવા પ્રકારનાજ હોય છે, એનો આજે મને સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયો ! આના કરતાં તો કોઈ ગામડિયા, પરંતુ સદાચારી યુવક સાથે આપણી કન્યાને પરણાવી હોત, તો અવશ્ય આપણી કન્યા સુખિની થાત ! પણ હવે શો કંઈ કરવો વ્યર્થ છે; કારણ કે, આ ભૂલ એવી છે કે જેને સુધારવાનો ઉપાય છેજ નહિ !”

“મારા માતાપિતાએ જમાઈના મળમૂત્ર ઉપાડીને ઓરડાને સ્વચ્છ કરી નાખ્યા અને રાત્રી તૈયાર કરી તેમાં જમાઈને સૂવાડી દીધી. મારા પિતાને મદિરાની બાટલીઓ વિષના કુંભ સમાન બાસવાથી બેટલી બાટલીઓ તથા ગ્લાસ હતા તે સર્વને એક કોથળામાં નાખીને તેઓ ગ્રામના બાહ્ય ભાગમાં લઈ ગયા અને ત્યાં તેમના બાગીને ભૂકા કરી નાખ્યા ! પ્રભાતમાં કમલેશચંદ્ર બાબુ ન્યારે ભગ્યા ત્યારે તેમનું માથું બમવા લાગ્યું અને તેઓ મદિરાની બાટલીને શોધવા લાગ્યા; કારણ કે જે મનુષ્ય રાત્રિના સમયમાં અત્યંત મદિરાપાન કરીને બેભાન થઈ જાય છે, તેને પ્રભાતમાં ન્યારે જાગે ત્યારે ભિતર તરીકે ચોડીક મદિરા અત્યંત પીવી પડે છે અને જે પ્રભાતમાં ચોડી મદિરા ન મળે, તો તેની પ્રકૃતિ વિરોધ અસ્વસ્થ થઈ જાય છે. કમલેશચંદ્રને બાંડીની બાટલી ન મળવાથી ગભરાટ થવા માડ્યો અને તેથી તેણે મારા પિતાશ્રીને બોલાવીને પૂછ્યું કે. ‘મારી દવાની બાટલીઓ અહીં હતી તે ક્યા છે ? જે તમોએ તે રાખી હોય, તો સત્તર લાવી આપો, કારણ કે, એ ઔષધ વિના મારા મસ્તિષ્કમાં શ્રમણ થયા કરે છે અને તેટલામટે આ ક્ષણેજ ઔષધ લેવાની આવશ્યકતા છે’

મારા પિતાશ્રીએ કહ્યું. ‘તમારા તે મદિરા નામક ઔષધનો તો મેં રાત્રેજ

નારા કરી નાખ્યો છે, એટલે આત્યારે હવે તે ઔષધ અહીં મળી શકે તેમ નથી. જો તમારા મસ્તિષ્કમાં ભ્રમણ થવું હોય, તો ઔષધ લાવી આપું ? હું વૈદ્ય હોવાથી ઔષધોની મારા ગૃહમાં ન્યૂનતા નથી કહો તો ચૂર્ણ લાવી આપું અને કહો તો અવલેહ લાવી આપું.

‘‘ૐમ યૌર ચૂરન ઍન્ડ ૐમ યૌર અવલેહ !’’ જમાઈ બાબુએ યગ પછાડીને બોલવા માડ્યું ‘આઈ વૉન્ટ સ્ટિગ્ન્યુલટ ! મને મારી સ્ફૂર્તિદાયિની ઔષધિ લાવી આપો. જો આનાકાની કરશો, તો, આ ક્ષણે જ હું અહીંથી ચાલ્યો જઈશ અને મારા જતાની સાથે જ આપણા પરસ્પર સબંધનો અત સદાને માટે આવી જશે. મારી ખાનગી બાબતોમાં માથું મારવાનો તમને અધિકાર શો છે ?’

‘‘મારી પુત્રીના ભાગ્યને મેં તમારા ભાગ્ય સાથે જોડેલું હોવાથી જો તમારામાં દુરાચારનો સચાર થયેલો. મારા જોવામાં આવે, તો તમને યોગ્ય ઉપદેશ આપવાનો એક શ્વસુર તરીકે મને સંપૂર્ણ અધિકાર છે તમે આવા દુરાચારી, ઉત્ક્રાંત અને દારૂડિયા છો, એ વાર્તા જો પ્રથમથી મારા બહુવામાં આવી હોત, તો હું આવા દારૂડિયા સાથે મારી કન્યાને પરણાવીને મારી કન્યાના અવતારને બગાડી નાખવાનું કુસાહસ કદાપિ કરત નહિ ! ધિક્કાર છે તમારા જેવા કુલાંચારોને કે જેઓ દુરાચાર કરતા તો નથી લખતા, પરંતુ પોતાના વડિલો સમક્ષ આવી ઉત્ક્રાંતતાથી બોલતા પણ નથી શર્માતા !’ મારા પિતાશ્રીનો પિત્તો ઉઠી આવવાથી તેઓ પોતાના ક્રોધને રાખી શક્યા નહિ, અને ક્રોધના અગ્નિશમાં તેમણે આ ઉદ્દગારો પોતાના મુખમાંથી બહાર કાઢી નાખ્યા.

‘‘મારા પિતાશ્રીના આ ઉદ્દગારથી અમારા કુટુંબના સર્વનાશનો પાયો રાખાયેલ; કારણ કે, તે ક્ષણે જ કમલેશચંદ્ર અમારા ઘરમાંથી ચાલ્યો ગયો અને કલકત્તે પહોંચીને તેણે પોતાના અપમાનની કથા એવા રૂપમાં કહી સંભળાવી કે તેના પરિણામે તેની માતાએ પોતાના પતિના કાન બરીને મારી જ્યેષ્ઠા બગિની માયાદેવીને કદાપિ પોતાના ગૃહમાં ન બોલાવવાનો કઠિન પ્રબંધ કરી દીધો. મારા પિતાશ્રીએ કમલેશચંદ્રની દુરાચારશીલતા તથા ઉત્ક્રાંતતાની કથા એક પત્ર લખીને હરવલ્લભ બાબુને જણાવી હતી, પરંતુ તેનું પરિણામ કાંઈ પણ ન થયું અને તેનું ઉત્તર પણ ન આવ્યું એ ઘટના પછી લગભગ બે વર્ષનો કાળ વીતી ગયો, પરંતુ મારી સહોદરા માયાદેવીને તેના શ્વસુરને લાથી કાંઈ પણ તેડવામદ્દે આવ્યું નહિ. માયાદેવીની અવસ્થા પહર વર્ષથી પણ કાંઈક વધારે ચંચેલી હોવાથી અને એક વર્ષથી તે સ્ત્રીધર્મમાં આવી ગયેલી હોવાથી ગ્રામની સ્ત્રીઓમાં કેટલીક ચર્ચા ચાલવા લાગી અને તેથી મારા પિતાશ્રી માયાદેવીને લઈને પોતે જ કલકત્તે ગયા. ત્યાં હરવલ્લભ બાબુ તથા તેમના પત્નીશ્રીએ મારા રૂઢપિતાશ્રીની યથેચ્છ નિર્ભર્ત્સના કરી, પરંતુ અપરાધની ક્ષમા માગીને બળાહરે ચારા પિતાશ્રી મારી બગિનીને તેના શ્વસુરગૃહમાં મૂકી આવ્યા. માયાદેવીનો શ્વસુરગૃહમાં પ્રવેશ તો થયો, પરંતુ તેની કર્કશા સાસુએ ત્યાં તેનાપર એવા એવા અલાચારો કરવા માડ્યા કે માયાદેવીના તે અચાચારોનાં વર્ણનથી બરેલા પત્રો જ્યારે અમે વાચતા હતા ત્યારે અમે સર્વનાં મેત્રોમાંથી અમુની ધારાઓ વહી નીકળતી હતી. આવી સ્થિતિ હોવા છતાં પણ તેને એ

આત્માચારીમાથી બચાવવાનો મારા માતા પિતા પાસે એક પણ ઉપાય ન હોવાથી મારા માતાપિતાએ તેને તેના બાળ્યના આધારપર મૂકી દીધી.

“લગ્ન થયા પછી મારી ન્યેષા ભગિની માયાદેવીની જે દુર્દશા થઈ તે અણ્ણી ઇતિ પર્યંત મારા જોવામા આવી હતી અને તેથી અગિયાર વર્ષની અવસ્થામાજ મારા મનમા એના પ્રશ્નો ઉદ્ભવ થયા હતા, ‘આવા પ્રકારના લગ્નના બંધનથી બંધાઈને સદાને માટે દુ ખની ગર્ભામાં પડવું તેના કરતાં કૌભાર-માજ અવતાર કાઢી નાખવો, એ શું ખોટું છે વાર ?’ પરંતુ મારા આ બાળ્યને મેં મારા હૃદયમા ગુપ્તજ રહેવા દીધી હતી અને ન્યારે મારા લગ્નનો પ્રસંગ આવે તે વેળાયેજ મારા એ વિચારને વ્યવહારમા યોજવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો હતો. અસ્તુ આ વેળાયે મારી મધ્યા ભગિની પદ્માવતીની અવસ્થા તેર વર્ષની થવા આવી હતી અને તેથી મારા માતાપિતાના મનમાં પદ્માવતીને પરણાવવાની નવીન ચિન્તાનો ઉદ્ભવ થયો. પૈસા તો નામમાત્રને માટે પણ હવે ધરમાં હતા નહિ એટલે પદ્માવતીને કેવી રીતે પરણાવવી, એનો મેટો વિચાર થઈ પડ્યો. કદાચિત્તુચ્છેષર બાબુકાઈકે સહાયતા આપત, પણ મારા માતાપિતાના દુર્ભાગ્યથી છ માસ પૂર્વે ચ્છેષર બાબુ કલકત્તામાં પ્લેગથી સ્વર્ગવાસી થયા હતા અને તેમની સમસ્ત સપત્તિ દ્રુષ્ટીએના અધિકારમા હોવાથી તેમની વિધવા પણ અમને કાંઈ આપી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હોતી. ન્યારે અવદશાનો આરંભ થાય છે ત્યારે મનુષ્યના શિરપર સર્વ દુ ખોની એકત્ર વૃદ્ધિ થવા મંડે છે એવો એક નિયમ હોવાથી મારા પિતાનો વ્યવસાય એવો મદ પડી ગયો હતો કે પૂર્વે આસપાસના પચીસ ગ્રામોના લોકો ઔષધોપચારમાટે મારા પિતાશ્રી પાસે આવતા હતા અને તેથી અમારા કુટુંબનો નિર્વાહ સુખરૂપ ચાલ્યા કરતો હતો; પણ એ વેળાયે સ્થિતિ એવી થઈ પડી હતી કે ગ્રાહકો ન આવવાથી મારા પિતાશ્રી પોતે વારાફરતી બીજા ગ્રામોમા જતા હતા અને રોજ છ સાત ગાઉનો પથ કરતા હતા તો પણ બાળ્યેજ કાંઈ રોગી તેમની પાસેથી ઔષધ લેતો હતો અને તેના પરિણામે ધણીક વાર અમને પેટ ભરીને ખાવાનું પણ મળી શકતું ન હોવું વિચારમા ને વિચારમા એક વર્ષનો કાળ વીતી ગયો, પદ્માવતીને ચૌદમું વર્ષ પૂર થવા આવ્યું, અચાનક તે રજસ્વલા થઈ અને એ વાર્તા અમારા જાતિ-બાધવોના બહુવામા આવતા જ્ઞાતિના અગ્રેસરોએ જ્ઞાતિની એક સભા કરીને અમારા કુટુંબને, પદ્માવતીને રજસ્વલા થવા પૂર્વે ન પરણાવવાના બચાવક (૧) અપરાધમાટે આજન્મ જાતિબહિષ્કારની શિક્ષા આપીને અમારી સાથેનો સર્વ વ્યવહાર મધ કરી દીધો. જ્ઞાતિબહિષ્કારની ઘટનાથી મારા પિતાશ્રીના હૃદયમા એવો બચકર આઘાત થયો કે તે આઘાતે તેમના માનસિક બળને ઘટાડવાનો અને તેમના મસ્તિષ્કમા ચિન્તાજન્ય ઉન્માદને વધારવાનો આરંભ કરી દીધો. મારા પિતાશ્રીનાં આહાર અને નિદ્રાનો લોપ થયો, વ્યવસાયને તેમણે તિલાંજલિ આપી દીધી, આખો દિવસ અને આખી રાત ધરના ઉપરના બાજમાં બેસીને કોઈની સાથે કાંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વિના વિચારમા ને વિચારમાંજ વીતાડવા લાગ્યા. મારા માતૃશ્રી કોઈના ધરમા પાણી ભરીને, કોઈનું લૂગડું સીવીને તથા કોઈ કાચચના ધરમા રાખીને જે થોડા ધણા પૈસા લાવતાં હતાં તેથીજ અમારા કુટુંબને લૂપ્તસૂક અન્ન એક વાર ખાવાને મળી શકતું હતું. આથી

દુર્દશામાં છ મહિના વીત્યા અને મારા પિતાશ્રીને અસાધ્ય ક્ષયરોગની બાધ થતા તેઓ ખાટલામાં પડ્યા મારા પિતાશ્રી ખાટલામાં પડ્યા અને એક સપ્તાહમાં જ કલકતેથી મારી ભગિની માયાદેવી તથા તેની નણદનો એક એવો તો વિલક્ષણ કાગળ આવ્યો કે તેણે મારા પિતાશ્રીના આયુષ્યસૂત્રને તકાળ તોડી નાખ્યું તે પત્રમાં જે સમાચાર આવ્યા હતા તે આ પ્રમાણેના હતા —

“પૂજ્ય વડિલ શ્રી કૈલાસનાથ વિદ્વાનિધિની પવિત્ર સેવામાં

“આજથી એક માસ પૂર્વે મારા પૂજ્ય પિતા અને આપની પુત્રી માયાદેવીના પૂજ્ય શ્વસુર હરવલ્લભ બાબૂ અચાનક હૃદય બંધ પડી જવાથી સ્વર્ગવાસી થયા હતા, પરંતુ કેટલાક અનિવાર્ય કારણોથી અમે તકાળ તેમના સ્વર્ગવાસના અશુભ સમાચાર તાર કે પત્રદ્વારા આપને આપી શક્યા ન હોતા, એમટિ અમે આપની ક્ષમા માગીએ છીએ. આપનો જમાઈ કમલેશચંદ્ર મારી માતાનો ઘણો જ લાડકવાયો પુત્ર હોવાથી દુરાચારમાં એટલો બધો આગળ વધી ગયો છે કે જ્યારે મારા પિતાશ્રીએ દેહનો ત્યાગ કર્યો, તે વળાયે તે પોતાની રાખેલી એક વેશ્યાના ધરમાં મદિરાપાનથી હનમત્ત થઈને પડ્યો હતો અને તેથી પુત્ર હોવા છતાં પિતાના મૃત દેહને તેના હસ્તથી અગ્નિસસ્કારનો લાભ મળી શક્યો ન હોતો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અગિયારમાં બારમાની ક્રિયા કરવા મટિ પણ તે ઘર આવ્યો ન હોતો અને તેથી પુત્રના અભાવે મેં પુત્રીએ જ અગિયારમાં બારમાની ક્રિયા કરી હતી મારા સ્વર્ગીય પિતાની ઉત્તરક્રિયા થઈ ગયા પછી અચાનક કેટલાક વ્યાજખાડ લેણુદારોની અને બીજા મામનારાની ડિક્કિઓ તથા જહીઓ અમારા ઘરપર આવતા અમારા નાણુવામાં આવ્યું કે પિતાશ્રીના જીવનકાળમાં જ કમલેશચંદ્રે મદિરાપાન તથા વેશ્યાગમન જેવા દુરાચારોમાં પડીને એવા ઘણાક લોકો પાસેથી જે હજાર લઈને પાત્ર હજાર લખી આપવાનો અને પાત્ર હજાર લઈને પદર હજાર લખી આપવાનો વ્યવસાય આરંભ્યો હતો, અને પિતાશ્રીના પરલોકવાસ પછી તેમની સપત્તિનો ઉત્તરાધિકારી કમલેશચંદ્ર હોવાથી મારા પિતાનું મરણ થતા જ તેઓ પોતાના નાણુને વસૂલ કરવાને તૈયાર થઈ ગયા હતા મારા પિતાની સમસ્ત જગમ સપત્તિ ચાલી ગઈ છે અને જે ઘર છે તે પણ જે ચાર દિવસમાં લીલામથી વેચાઈ જવાનું છે એટલે હવે આપની પુત્રી તથા મારા માતૃશ્રીને ધરમાંથી પણ નીકળવું પડશે મારાં માતૃશ્રી હવે બહુ પસ્તાય છે અને આપની પુત્રીપર કરેલા અત્યાચારોના સ્મરણથી તેમનું કાળજી કોરાઈ જાય છે, પણ હવે એ રાજ્યા પછીના ડહાપણથી કાંઈ પણ લાભ થવાની આશા નથી. પિતા જેવી અમૂલ્ય વસ્તુ આ સસારમાંથી સદાને માટે ચાલી જવા છતાં પણ કમલેશ અદ્યાપિ ગૃહમાં આવ્યો નથી અને આવશે કે નહિ એ વિષેનો કશો નિશ્ચય પણ નથી હાલ તરત તો મારા માતૃશ્રીને તથા મારા બાલીશ્રી માયાદેવીને મારા ધરમાં લઈ જઈને રાખવાનો મેં પ્રબંધ કર્યો છે, પરંતુ મારા પતિદેવની આર્થિક સ્થિતિ બહુ સારી ન હોવાથી વધારે વખત સૂધી અમારાથી ખર્ચનો ભાર ઉપાડી શકાય તેમ નથી, એટલામાટે જો આપ કતકતામાં આવીને આપની પુત્રી માયાદેવીને લઈ જશો અને પોતાની છાયામાં સુરક્ષિત રાખશો, તો આપનો અમારાપર અત્યંત આભાર થશે જે કાંઈ પણ શુભાશુભ બની ગયું છે તેમાટે શોક કરવો વ્યર્થ છે અને કમલેશને સુધારવાની

કાંચનમાલાની કર્મકથા-૩. સર્વનાશનો આરંભ । ૪૬૫

આશા વંધ્યાપુત્રસમાન છે એટલે પુત્રીના નિર્વાહના બારને પોતાના શિરચંદ્ર ઉપાડી લીધા વિના આપનો છૂટકો છે જ નહિ આપ સુક્ષ્મ, વિદ્વાન, વિચારશીલ અને અનુભવી વૃદ્ધ પુરુષ હોવાથી આપને આ વિષયમાં વિરોધ લખવાની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી માન્યતા નથી આશા છે કે, બિચાર દિવસમાં જ આપ કલકતામાં પધારીને મારી પર્ણકુટીને પાવન કરશે। નિરતર શુભેચ્છાઓ શ્રીદેવીના સવિનય પ્રણામ સ્વીકારશે। અને પત્રોત્તર સત્વર લખવાની કૃપા કરશે।”

“એ જ કામળમાં તાલેકલમ લખીને મારી બગિચી માયાદેવીએ જણાવ્યું હતું કે- “મારા નણદ શ્રીદેવીએ જે કાંઈ લખ્યું છે તે અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે, હવે મારે તમારા વિના અને જગદાધાર ઈશ્વર વિના અન્ય કોઈ પણ આધાર ન હોવાથી મારા ઉદ્ધારનો જે યોગ્ય લાગે તે ઉપાય યોજશે। અને જો મારો ઉદ્ધાર તમારાથી ન જ કરી શકાય, તો મને આત્મહત્યા કરીને મરી જવાની આજ્ઞા આપશે, કારણ કે, મારા માટે તમેને બહુ બહુ કષ્ટા સહન કરવા પડ્યા છે અને અત્યારે તમે સર્વથા દરિદ્રાવસ્થામાં આવી પડ્યા છો તેનું મૂળ કારણ પણ હું જ છું એટલે જો તમારી સ્થિતિ સારી ન હોય, તો તમને અધિક ચિન્તામાં નાખવાનો મારો વિચાર નથી મારી પરમાત્માના ચરણોમાં માત્ર એટલી જ પ્રાર્થના છે કે, આ બગાળા દેશમાંની ઉચ્ચ હિન્દુ ભતિના દરિદ્ર દુષ્ટીઓના ગૃહમાં કન્યા કદાપિ ન અવતરશે। તમારા ‘હ’કારાત્મક અથવા ‘ન’કારાત્મક પત્રની આતુર દૃષ્ટિથી પ્રતીક્ષા કરતી તમારી જન્મદુ ખિની દુહિતા માયાદેવીનાં સવિનય પ્રણામ તથા ચરણવંદન સ્વીકારશે।”

“મારા પિતાશ્રીને ક્ષયરોગથી પૂર્વે જ ઉન્માદની બાધા તો હતી જ અને તેવામાં આવા પ્રકારનો કામળ આવ્યો એટલે તેમના ઉન્માદને ઉત્તેજન મળ્યું, અને જો દિવસમાં તો તે ઉન્માદે સન્નિપાતનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું યોગ્ય આહાર, ઔષધોપચાર તથા અન્ય સાધનોનો અભાવ અને સન્નિપાત જેવો રોગ એટલે મારા પિતાશ્રીના જીવનની આશા વ્યર્થ હોવાથી અમેએ તાર કરીને મારા બંધુને જે દિવસે કલકત્તેથી બોલાવ્યો તે જ દિવસે મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીએ રામનામના બપોરે બદલે ‘હાય બગાળી સમાજ, હાય ગરીબની કન્યાઓ અને કન્યાઓના દરિદ્ર પિતાઓ।’ એ પ્રમાણેનો લવારો કરતા કરતા જ પોતાના પ્રાણને ત્યાગીને ચમરાજના શરણે સ્વીકાર કરી લીધો। જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું, પરંતુ વળી પાછો મારા પિતાના શબને સ્મશાનમાં લઈ જઈને અગ્નિસસ્કાર કરવાનો પ્રશ્ન અમારા સમક્ષ બંધકર સ્વરૂપમાં આવીને બેસી રહ્યો, કારણ કે, અમારી જ્ઞાતિએ અમેને જ્ઞાતિથી બહિષ્કૃત કરેલા હોવાથી અમારા જ્ઞાતિબંધુઓ મારા પિતાની સ્મશાનયાત્રામાં આવીને અમારા સહાયક થવાની ઉદ્દેશતા દર્શાવે, એ સર્વથા અશક્ય હતું અને તેટલામાટે અતે મારા માતૃશ્રી, મારા બંધુ તથા અમે બંને બહેનોએ જ શબને સ્મશાનમાં પહોંચાડવાનો નિશ્ચય કરી લીધો।

“કલિયુગના હિંદુઓ અને તેમાં પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય જેવી ઉત્તમ જ્ઞાતિના હિંદુઓ પશુપક્ષીઓ પ્રતિ કયા દર્શાવીને પોતાના સમભાવને પ્રકાશમાં લાવવાનો નિરતર આડબર કર્યા કરે છે, પરંતુ મનુષ્ય અને તેમાં પણ પોતાના જ્ઞાતિબંધુ અને ધર્મબંધુ મનુષ્ય સાથેના પોતાના વિષમ ભાવ અથવા વૈરભાવને તેના મરી ગયા પછી પણ ત્યાગતા નથી અને તેના મૃત દેહને પણ

રખાવવાની આવી રીતે ધૂણકારક ચેષ્ટા કરે છે, એ તેમના હિંદુત્વને સોભાવનારૂ વર્તન છે ખરૂ કે? અસ્તુ મારા પિતાએ રાત્રિનો એક પ્રહર વીત્યા પછી માણસ્યાગ કર્યો હતો. એટલે પ્રભાત પૂર્વે તો તેમની સ્મશાનયાત્રાની તૈયારી કરી સકાય તેમ હતું જ નહિ, તેમ જ રડવાફટવામાટે કોઈ પણ આવેલું ન હોવાથી પ્રભાતમાં સ્મશાનયાત્રાની તૈયારી કરવાની હતી, પરંતુ ચિંતા ખડકવાને જોઈતા કાંઈ તથા કંઈટી અને કંઈ નેટલા પૈસા પણ અમારા ઘરમાં ન હોતા. આ વિષયની ચર્ચા ચાલવા લાગી, પણ પરમાત્માની પ્રેરણાથી મારા બધાને તેના કલકતામાના આશ્રયદાતાએ પદર રૂપિયા આપેલા હોવાથી એ ચિંતાનો તો અત આવી ગયો. પ્રભાતમાં મારો બધું પ્રથમ સ્મશાનમાં જઈને કાંઈ અહિંની વ્યવસ્થા કરી આવ્યો અને ત્યાર પછી લગભગ નવ સાડા નવ વાગે અમેએ શબને સ્મશાનમાં લઈ જવામાટે ઉપાસ્યું. અમારા ગ્રામમાં સ્ત્રીઓએ શબને સ્મશાનમાં લઈ જવાનો આ પ્રસંગ અશ્રુતપૂર્વ હોવાથી આ આશ્ચર્યકારિણી થઈનાને જોવામાટે આખા ગામનાં સ્ત્રીપુરુષો માર્ગમાં આવીને ઊભા હતા. છતાં આશ્ચર્ય એ જ કે અમારા એ દુ ખમા ભાગ લેવાની અને અમારા સહાયક થવાની ઉદારતા કેાંઈએ પણ ન દર્શાવી. અમે શબને સ્મશાનમાં લઈ ગયા અને ત્યાં ચથાવિધિ મારા પિતાશ્રીના મૃત દેહને અગ્નિસ્પર્શ કરી રક્ષાને નદીના જળમાં પધરાવીને સાંજે છ વાગે પાછાં ઘેર આવ્યા. અત્યાર સુધી તો મારા માતૃશ્રીએ પોતાના હૃદયની દૃઢતાને અપૂર્વ સાહસથી અવિચળ રાખી હતી, પરંતુ મારા પિતાના મૃત દેહને બસ્મીભૂત કરીને ઘેર આવ્યા પછી મારા માતૃશ્રીની કષ્ટસાધ્ય દૃઢતાનો દુર્ગ એકદમ ધસી પડ્યો અને મહર્ષિ જન્મદક્ષિના દેહાત સમયે તેમની પત્ની સતી સાંઝી રેણુકાએ એકવીસ વાર છાતી ફેંટીને જેવા કષ્ટોત્પાદક ક્ષપાત કર્યો હતો, તેવા જ ક્ષપાત મારા માતૃશ્રીએ આરણી દીધો અને તેમના મુખમાથી એવો અભિશાપ નીકળ્યો. “આપણી જાતિના અને આપણા સમાજના જે નિર્દય મનુષ્યોએ આપણાપર અન્યાયયુક્ત અત્યાચાર કરીને આપણને જ્ઞાતિબહિષ્કાર આપ્યો છે અને જે જ્ઞાતિબહિષ્કારના પરિણામે વિલાનિધિ જેવા મહાત્મા પુરુષના શબને અગ્નિદાહ આપવાનું કાર્ય તેની પત્ની તથા તેની સુકુમારી કન્યાઓને કરવું પડ્યું છે, તે નિર્દય જ્ઞાતિબધુએ નિર્વશ થને અને પરમાત્મા તેમને સ્વર્ગસુખ તથા મોક્ષસુખથી સદાને માટે વચિત રાખજે, એવો આ નિરાધાર અળગાનો અભિશાપ છે અને તે અક્ષરથ સત્ય સિદ્ધ થવાનો છે.” મારા પિતાની ઉત્તરક્રિયા થઈ રહેતા જે શાહુકારને ત્યાં માયાદેવીના લગ્નના સમયમાં મારા પિતાશ્રીએ ધરનાં ખતપત્ર ગિરવી રાખીને રૂપિયા એક હજાર લીધા હતા, તે શાહુકારે કા તો રૂપિયા આપવાનો અને કા તો ધર ખાલી કરીને તેને સોંપી દેવામાટેનો તકાલે કરવા માડ્યો. ધરની કીમત પદરસોની અકાતી હતી, એટલે તે શાહુકાર પાચસો રૂપિયાની રકમ આપે, તો ધર તેને સોંપીને અમેએ કલકતામાં જઈ ત્યાં કોઈ ધનાઢય કુટુંબોમાં નોકરી કરીને જીવનને વીતાડવાનો નિર્ધાર કર્યો તે શાહુકારે પાચ સો રૂપિયા આપવાની હા પાડી, પણ ધરિલા એક હજાર રૂપિયાના વ્યાજના રૂપિયા ખસે કાંપી લઈને બાકીના ત્રણ સો રૂપિયા જ અમારા હાથમાં આપ્યા. આ કાર્યની સમાપ્તિ થતા બીજે જ દિવસે અમારા વંશના લગભગ પાચ સો વર્ષના નિવાસસ્થાનને લાગીને અમે કલકતા

જવામટિ રવાના થઈ ગયા. મારા માતૃશ્રીએ અને પદ્માવતીએ તો કલકતા જોયું જ ન હોતું અને મેં એક વાર મારા પિતાશ્રી સાથે જવાથી કલકતા જોયું હતું, એટલે માત્ર મારો બહુ જ કલકતાનો જ્ઞાતા હતો. પ્રથમ તો કલકતામાં જઈને અમે મારી ભગિની માયાદેવીની નણદ શ્રીદેવીને ત્યાં જ ઊતર્યા અને ત્યાર પછી અમેએ કોઈ એક સાધારણ જગ્યા બાંડે લઈને તેમાં રહેવા જવાનો અમારો વિચાર શ્રીદેવી તથા તેના પતિને જણાવ્યો. શ્રીદેવીનો પતિ બીજે દિવસે માસિક પાંચ રૂપિયાના બાડાની એક કોટડી અમારા માટે બાંડે રાખી આવ્યો અને તેમાં જોઈતા સરસામાનની વ્યવસ્થા કરીને ત્રીજે દિવસે અમે અમારી તે કોટડીમાં રહેવામાટે ગયા. માયાદેવી પણ અમારી સાથે હોવાથી અમે ત્રણ બહેનો તથા મારા માતૃશ્રી એ કોટડીમાં રહેવા લાગ્યા અને મારો બહુ તો પૂર્વ પ્રમાણે પોતાના આશ્રયદાતાને ત્યાં રહેવામાટે ગાલિયા ગયા, પરંતુ તે નિત્ય એક વાર અમારી પાસે આવતો હતો અને અમને જોઈતી વસ્તુ લાવી આપતો હતો.

“કલકતા નગર એ બાગમાં વિભક્ત થયેલું છે અને તે બે ભાગો ઉત્તર ભાગ તથા દક્ષિણ ભાગના નામેથી ઓળખાય છે. સર્ક્યુલર રોડથી પશ્ચિમ દુમલી નદી પર્યંત બેઠકખાતું, બહુ બાબર સ્ટ્રીટ તથા લાલબાબર સ્ટ્રીટ છે એટલે એ પશ્ચિમ ભાગથી દક્ષિણમાં બે ભાગ છે તે દક્ષિણ ભાગ કહેવાય છે અને બે ભાગ ઉત્તરમાં છે તે ઉત્તર ભાગ કહેવાય છે. ઉત્તર ભાગમાં ડહાડસી સ્કવેરના પશ્ચિમોત્તર કોરોબારી બાગને બાદ કરતાં બાકીના સમસ્ત ભાગમાં બહુધા હિન્દુસ્તાની લોકો જ રહે છે એ ભાગના માર્ગો વિશાળ ન હોવાથી થોડાંક સ્થાનોમાં જ ઉંચા મકાનો બાંધેલા છે અને બાકીની સમસ્ત ભૂમિમાં ગામડાના ઘરો જેવા સાધારણ પ્રકારનાં ઘરો જ જોવામાં આવ્યા કરે છે. ચિતપુર રોડ નામક રાજમાર્ગ એ ઉત્તર વિભાગમાં જ આવેલો છે અને એ ચિતપુર રોડના મકાનોની પાછળની બાજુએ આવેલા એક સુકુચિત માર્ગ અથવા ગલીમાંના એક સાધારણ બાંધણીના મકાનમાં જ અમે રહેતા હતા. અમારા ઘરની પાસેથી એક ગલી ચિતપુર રોડ પર નીકળતી હતી અને તે ગલીના નાકા પર જ રામક્રિસનદાસ અને ગિરિધારીભટ્ટની વિશાળ ધર્મશાળા આવેલી હતી કે જે હેરીસન રોડ (નવીન માર્ગ) અને ચિતપુર રોડના સંગમ પર્યંત લંબાયેલી છે અને જેનો નંબર ૧૬૫ છે. એ ધર્મશાળાના વિશાળ આગળામાં ત્રણ ત્રણ મળવાનાં મકાનો બનાવેલા છે અને તેમાંના ઓરડાઓમાં રસોઈ બનાવવામાટેના થોડા નથી, પણ તેમટિની બહી ઓરડાઓ રાખવામાં આવી છે અને પાચખાના, નળ તથા ફવાની સગવડ પણ ઘણી જ સારી છે એ ઉપરાંત કલકતામાં એ ઉપર્યુક્ત ધર્મશાળાની પાસે જ હેરીસન રોડની દક્ષિણે રામદેવ બનિયા-વાણીઆની એક નહીં ત્રણ માળની ધર્મશાળા છે અને ત્રીજી ધર્મશાળા એ હાલ ધર્મશાળાઓથી પશ્ચિમ-દક્ષિણ મલ્લિક સ્ટ્રીટના પૂર્વ ભાગમાં રાય સુરજમલ બહાદુરની છે. એ ધર્મશાળાઓ પણ ત્રણ ત્રણ મળવાની છે અને સગવડમાં પ્રથમ ધર્મશાળા જેવી જ છે એ બે ધર્મશાળાઓના નંબર અનુક્રમે ૧૫૦ અને ૫૪૩ છે એ સર્વ ધર્મશાળાઓમાં પ્રવાસીઓને ત્રણ દિવસ રહેવાની છૂટ છે અને જે કોઈ પ્રવાસીની વધારે દિવસ રહેવાની ઇચ્છા હોય, તો તેમાટે ધર્મશાળાના વ્યવસ્થાપકોની ખાસ પરવાનગી મેળવવી પડે છે. કલકતામાંની હિન્દુ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ બંધાવેલી એ ધર્મશાળાઓનું

આટલું વર્ણન કરી સભળાવવાનું કારણ એ છે કે કલકત્તામાં નિવાસ કર્યા પછી એ ધર્મશાળાઓમાં આવીને વસતા પ્રવાસીઓની ઉદારતાથી કેટલાક દિવસ પર્યન્ત અમારો નિર્વાહ થતો રહ્યો હતો અને મારા મનમાં ચચળતાનો હૃદબલ પણ પ્રથમ એમાંની એક રામકિસનદાસ તથા ગિરિધારીમહાની ધર્મશાળામાં જ થયો હતો.

“કલકત્તામાં આવ્યા પછી અત્યંત શોક તથા દુખના આધાતથી મારા માતૃશ્રીની પ્રકૃતિ બગડવા લાગી અને પ્રથમ ઝીણું ઝીણું તાવ તથા ઉધરસ દેખાયા કેટલાક સાધારણ ઉપચારો કર્યા, પણ રોગ ધીમે ધીમે મારા માતૃશ્રીના શરીરમાં ધર કરતો ગયો અને બે મહિનામાં તો ક્ષયરોગના સર્વ ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યા આ બે માસમાં અમારામાંથી કોઈએ કાંઈ પણ વ્યવસાય કરેલો ન હોવાથી, ઘરમાં ચાર માણસ ખાનાર હોવાથી અને મહિને વીસ પચીસ રૂપિયાનો મારા માતૃશ્રીના ઔષધ આદિમાં ખર્ચ થતો હોવાથી લગભગ સવા સોથી કોઠ સો રૂપિયા તો ખલાસ થઈ ચૂક્યા હતા અને બીજા બે મહિના બે એવી જ રીતે વીતી જાય તો બાકીની સો સવા સોની પુણ પણ તળિયાઝાટક થતા ભૂખે મરવાનો પ્રસંગ આવે તેવો રંગ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો, ટુકમાં હવે કોઈ પણ પ્રકારનો ધધો કરીને પાત્ર પૈસા પેદા કર્યા વિના અમારો છૂટકો જ ન હોતો. ત્યારે હવે ધધો શો કરવો, એ પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહ્યો અમે અબળાઓ કોઈ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થના ગૃહમાં અનુચર અથવા પરિચારિકા તરીકે રહેવા વિના બીજો શો ધધો કરી શકીએ તેમ હતું ? અર્થાત્ માયાદેવી તથા પદ્માવતીએ મને ગૃહમાં માતૃશ્રીની સભાળમટિ રાખીને પોતે કોઈ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થના ગૃહમાં પરિચારિકા અથવા ‘ઝિ’ તરીકે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેઓ નોકરીની તપાસ કરવા લાગી એવામાં બનાવ એવો બન્યો કે શેઠ રામકિસનદાસ તથા ગિરિધારીમહાની ધર્મશાળામાં નોકરી કરનારી અને અમારા પાડોશમાં રહેતી કાચસ્થ જાતિની એક પ્રૌઢા સ્ત્રી હતી તે અચાનક માઠી પડી ગઈ અને તેની એક તરુણ વિધવા પુત્રી હતી તે માતાની સારવારમાં રહી એટલે ધર્મશાળામાં બે ચાકરડીઓની જગ્યા જગ્યા સૂધી તે બાઈ માઠી રહે ત્યાં સૂધીને માટિ ખાલી પડી અમારો તે બાઈ સાથે સાધારણ પાડોશી તરીકેનો પરિચય થયેલો હોવાથી તેણે માયાદેવીને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે ‘તમે નોકરીની તપાસમાં છો અને હું માઠી હોવાથી ધર્મશાળામાંની મારી તથા મારી દીકરીની જગ્યા ખલી છે હું બે મહિના નોકરીપર ચઢવાની નથી એટલે જો તમારી છાજા હોય, તો તમે બંને બહેનો હાથ તરત ધર્મશાળામાં નોકરી રહી જાઓ તમને ફક્ત દશ રૂપિયાનો પગાર મળશે અને ધર્મશાળામાં આવીને ઊતરનારા પ્રવાસીઓ પાસેથી પણ ઓછામાં ઓછા મહિને પદર પદર રૂપિયાની તમને પ્રાપ્તિ થતી રહેશે એટલે મહિને પચાસની આવક તો થવાની જ બે મહિના પછી હું જ તમને બીજી સારી નોકરી શોધી આપીશ કેમ છે વિચાર ?’

‘ધર્મશાળામાં કાર્ય શું કરવાનું હોય છે વાર ?’ મારી બાજીની માયાદેવીએ અમુક ઉદ્દેશપૂર્વક પૂછ્યું

‘આખી ધર્મશાળાને વાળી ઝાડીને સાફ રાખવી, ધર્મશાળાના રક્ષકને ખાણીના બે બેડા ભરી આપવા, તેના વાસણ ઉટકી આપવા, ફાનૂસમાં તેલ

પૂરીને ફાનૂસને તૈયાર રાખવા અને જે ઓરડામાં પ્રવાસીઓ ઊતરેલા હોય તે ઓરડામાં ફાનૂસ મૂકી આવવું, જે પ્રવાસીને અગત્ય પડે તો તેને પણ પાણી ભરીને લાવી આપવું અને એવું જ કાંઈવસ્તુ વગેરે લાવવાનું કામ હોય તો કરી આપવું એ ઉપરાંત બીજું કાંઈ કામ હોતું નથી માત્ર મુશ્કેલી એક જ છે અને તે એ કે બેમાથી એક જણીને રાત્રે પણ ધર્મશાળામાં જ રહેવું પડે છે, કારણ કે, પ્રવાસીઓ રાત્રિના સમયમાં પણ આવે છે એટલે તેમને રાત્રે પણ સગવડ કરી આપવી પડે છે જે એક જણીને ત્યાં રાત્રે રહેવામાં વાધો ન હોય, તો ત્યાં જુદી ઓરડી તમને સૂવા બેસવામાં મળશે જે તમારી હા હોય, તો આવતી કાલે જ તમો બન્ને બહેનો નોકરીપર ચઢી જાઓ, તેવો પ્રબંધ હું કરી આપવાને તૈયાર છું' તે બાંધએ કામકાજની વિગત કહી સભળાવી

“અમારી તાકાલિક પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને માયાદેવીએ તે બાંધના પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કરી લીધો. તે બાંધએ ધર્મશાળાના રક્ષકને પોતા પાસે બોલાવ્યો અને માયાદેવી તથા પદ્માવતીની નોકરીની વાત નક્કી થઈ ગઈ વળે દિવસે તેઓ નોકરીપર ચઢી ગઈ.

“મારાથી મોટી મારી બન્ને બહેનોએ નોકરીમાં દાખલ થયા પછી એવો નિયમ બાંધી લીધો કે, એક દિવસ માયાદેવી દિવસના સમયમાં નોકરી કરવાને જાય અને પદ્માવતી રાત્રિના સમયમાં નોકરીમાં ધર્મશાળામાં રહે, અને બીજે દિવસે પદ્માવતી દિવસે નોકરી કરી આવીને રાત્રે ઘરમાં રહે એટલે રાત્રિના સમયમાં માયાદેવી ધર્મશાળામાં નિવાસ કરે, એ સાથે બીજે એવો નિયમ પણ કરવામાં આવ્યો કે માયાદેવી અથવા પદ્માવતી જે કોઈ પણ જગ્યાએ રાત્રિના સમયમાં ધર્મશાળામાં રહેવાની હોય, ત્યારે તેણે મને પોતાની સાથે રાખવી કે જેથી ત્યાં તેને એકલા રહેવું ન પડે અને રાત્રિના એકાંત સમયમાં કામ બોધ હોવાથી જે ઉંઘ ન આવે, તો બે કલાક વાર્તાલાપમાં પણ વીતાડી શકાય, તેમ જ જે ઓરડામાં બે જણી હોય, તો કોઈ આલતફાલત પુરુષ કુદૃષ્ટિથી તેમની ઓરડામાં પેસવાની હિમ્મત ન કરી શકે એ વળી મને રાત્રિના સમયમાં ધર્મશાળામાં રાખવાનો મારી બહેનોનો એક બીજે વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ હતો.

“ધર્મશાળાનો રક્ષક ધર્મશાળામાં પોતાના કુટુંબ સહિત વસતો હતો તે જાતિનો કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતો અને લખનૌ તરફનો નિવાસી હતો, એટલે તેની જન્મભાષા હિન્દુસ્તાની હતી, તો પણ બંગાળના રાજનગર કલકત્તામાં ધણી વર્ષોથી તે વસતો હોવાથી બંગાળી ભાષા સારી રીતે સમજી શકતો હતો તથા બોલી પણ શકતો હતો. તેનું વય આળીસ કે બેતાળીસ વર્ષનું હતું, તેનું નામ શિવસહાય હતું અને તેના કુટુંબમાં તેની ત્રીસ વર્ષના વયની બનકી નામની સ્ત્રી અને તેની આઠેક વર્ષના વયની એક કન્યા મળીને કુલ ત્રણ મનુષ્યો જ હતા. શિવસહાય તથા તેની પત્ની બન્ને માણસ બોલવાચાલવામાં ધણી જ મીઠડા, લૂઠ્ઠાપટ્ટા અને નમ્ર હોવાથી ધર્મશાળાનાં નોકરો તેમ જ ધર્મશાળામાં આવનાર પ્રવાસીઓ તેમનાથી કદાપિ અપ્રસન્ન થતા ન હોતાં અને મધુરભાષિતાના ગુણના પરિણામે માસિક વીસ રૂપિયાના પગાર ઉપરાંત પ્રવાસીઓ પાસેથી તેને મહિને પચાસ સાઠ રૂપિયાની બીજી પણ ચાલુ આવક થતા કરતી હતી. માણસને બોળખવાની શિવસહાયમાં અદ્ભુત શક્તિ

હોવાથી તે પ્રવાસી જેવા પ્રકારનો હોય તેવા જ પ્રકારથી તેની સાથે વર્તેલો હતો અને કોઈ જમીનદાર, ધનાઢય અથવા પદવીધર પ્રવાસી આવ્યો હોય, તો તેની આજ્ઞા થતા બડવાઈનો ધ્વજ કરવાને પણ તે તૈયાર થઈ જતો હતો અને એવા વિદ્વાસી પુરુષો પાસેથી તો વળી તેને ઘણી જ સારી કમાણી થતી હતી તેનો આ ભેદ પછીથી અમારા જાણવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ પ્રારંભમાં તેનો આ ભેદ અમારા જાણવામાં ન હોવાથી તેના અમારી સાથેના સદ્વર્તન તથા સદ્વ્યવહારથી અમે ત્રણે બહેનો તેને એક બહુ જ ઉત્તમ સ્વભાવના અને કુશીન પુરુષ તરીકે જ માનતી હતી અને તેને પ્રારંભમાં કોઈ પણ બહુ જ સભ્ય મૃદસ્થ ધારી લે એ સર્વથા સ્વાભાવિક હતું.

“મારી બન્ને બહેનો—માયાદેવી અને પદ્માવતી—અનુક્રમે પૂર્ણયૌવના તથા નવયૌવના હોવા સાથે સ્વપ્ન તથા લાવણ્યમાં રમતા તથા ઉર્વશીની સ્પર્ધા કરી શકે તેવી હોવાથી તેમ જ કાર્ય કરવામાં પણ અપજ તથા બુદ્ધિમતી હોવાથી ધર્મ-શાળાના રક્ષક શિવસહાયને તેમ જ પ્રવાસી જનોને એટલી બધી પ્રિય થઈ પડી કે પ્રારંભના પદર દિવસમાં જ કેવળ પ્રવાસી જનો પાસેથી ઇનામ તરીકે પચાસ રૂપિયા જેટલી રકમ તેમણે મેળવી લીધી અને બીજા પદર દિવસમાં ત્રીસ રૂપિયા આવ્યા એટલે એકદર એંસી રૂપિયા ઇનામના અને વીસ રૂપિયા પ્રમાણના મળીને પ્રથમ માસમાં જ સો રૂપિયાની આવક થઈ પરંતુ મહિનો પૂરો થતા જ મારા કુચ્છ માતૃશ્રીનો સ્વર્ગવાસ થયો અને તેમની ઉત્તરક્રિયા આદિમાં એ સો રૂપિયાની રકમ ખર્ચાઈ ગઈ માતા અને પિતા ઉભયને પર-લોકવાસ થવાથી જો કે અમે ત્રણે સહોદરાઓના શોકનો અવધિ થયો હતો, પરંતુ મૃત્યુને અટકાવવાનું સામર્થ્ય મનુષ્યમાં ન હોવાથી અને મરણ શરીર-ધારીની પ્રકૃતિ હોવાથી શોક કરવો વ્યર્થ હતો. ધર્મશાળાની નોકરીમાંથી સારી આવક હોવાથી ભૂખે મરવાની ભીતિ અમારા હૃદયમાં ન હોતી અને એથી અમારા શોકમાં અમને એક પ્રકારનું પરમેશ્વરે જ સાત્વન આપ્યું હતું, એમ જ અમે માનતા હતા બીજા માસમાં પણ ધર્મશાળાની નોકરીથી અમને સો રૂપિયાની આવક થઈ, પરંતુ બીજે જાણવા યોગ્ય બનાવ કાંઈ પણ ન બન્યો. બે મહિના પૂરા થતા એક વિલક્ષણ ઘટના બની અને તેણે મારી બગિચી પદ્માવતીના જીવનમાં વિલક્ષણ પરિવર્તન કરી નાખ્યું તે ઘટના આ હતી -

પ્રકરણ ૯ મું

કાંચનમાલાની કર્મકથા (આલ)-૪. પદ્માવતીની વેશ્યાવૃત્તિ

“અમારી ધર્મશાળામાં ગુજરાત તરફનો એક બાવો આવીને બેસ્યો હતો અને તે આઠ દિવસ કલકત્તામાં રહેવાનો હતો તે નામનો બાવો એટલે કે સાધુ હતો, એટલું જ માફ, કારણ કે, ખરી રીતે તો તે સારા ધનાઢય મૃદસ્થને પણ શર્માવે તેવા વિદ્વાસ તથા આડખરમાં રહેતો હતો અને પોતાના મગજમાં રાવણ કરતા પણ વધારે અભિમાનનો મદ રાખતો હતો તે બાવાનું નામ વ્યકટાદ્રિ હતું, તેની અવસ્થા લગભગ બત્રીસથી તેત્રીસ વર્ષની હતી શરીર તે દુષ્ટપુષ્ટ તથા ધડેલા વર્ણનો હતો, અને શૂઝ, મોઝ, રેશમી કિનારનું ધોતિયું,

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૪. પદ્માવતીની વેશ્યાવૃત્તિ ૭૧

મંછકાક, ખમીસ, જેકેટ, પારસી ફેશનનો લાભો અફવાકાનો કોટ, ખેસ અને જરીનો બરેલો ફેટા એ તેનો વેશ હતો. તેની સાથે ચાર તરછૂલી સ્ત્રીઓ હતી, જે નેકર હતા અને સામાન પણ એક મોટું ગાડું બરાબ તેટલો હતો. ન્યારે તે પ્રથમ ધર્મશાળામાં આવ્યો ત્યારે તો અમેએ તેને કોઈ ધનાઢય વ્યાપારી જ ધારી લીધો હતો અને પછી જ અમારા જાણવામાં આવ્યું હતું કે તે કોઈ ધનાઢય વ્યાપારી નહિ, પણ ધનાઢય ખાવો હતો, અને તેના ગામમાં તેનું એક મંદિર હતું તેમાં સારી આવક થતી હોવાથી તેમજ જમીન તથા મકાનોનાં બાડા સારા પ્રમાણમાં આવતા હોવાથી તે ધનાઢય હોય એ સ્વાભાવિક જ હતું, પરંતુ તેની અત્યંત ધનાઢયતાનું એક ખીનું ગુપ્ત કારણ હતું, અને તે બહુ મોડું અમારા જાણવામાં આવ્યું હતું. તે કારણનો મારી કર્મકથાના હવે પછીના ભાગમાં પોતાની મેળે જ યોગ્ય સ્ફોટ થવાનો હોવાથી અહીં તેના બિલ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

“સસારવિલાસી સાધુ વ્યકટાદિ પૈસાને કાકરા પ્રમાણે ઉડાવનારો, ઉદાર, હાથનો ફેટા અને પોતાની વાચાળતાથી જ સર્વને વશ કરી લેવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારો હોવાથી ધર્મશાળાનો વ્યવસ્થાપક તેનો દાસાનુદાસ થઈ ગયેલો દેખાતો હતો. આગળ પણ વ્યકટાદિ જે ત્રણ વાર કલકત્તામાં આવીને એ ધર્મશાળામાં રહી ગયેલો હોવાથી તે રક્ષક તેના સ્વભાવને સારી રીતે જાણતો હતો અને તેથી તેણે તેને ઊતારો પણ ઠેક ઉપરના માળખર એવા તો એકાંત ભાગમાં જ એરડામાં આપ્યો હતો. કે જ્યાં ભાગ્યે જ ખીન કંઈ સાધારણ પ્રવાસી અથવા યાત્રાળુને ઊતારો આપવામાં આવતો હતો. વ્યકટાદિ જે કે આઠ દિવસ જ ધર્મશાળામાં રહેવાનો હતો, તો પણ તેણે પોતાના સયનમઠે એક ઉત્તમ પલમ, મોટા ગાદલા, આરામકુરસી, ટેબલ, ખીજી કુરસીઓ અને સુખવિલાસની એવી કેટલીક અન્ય વસ્તુઓ બાડાથી મગાવી લીધી હતી અને આઠ દિવસને માટે પોતાનું એક નવું ધર વસાવી લીધું હતું એક વિશાળ એરડાને તેણે પોતાનું સયનમંદિર બનાવ્યું હતું અને ખીન એરડામાં તેની સાથે આવેલી ચાર તરછૂલી સ્ત્રીઓનો નિવાસ હતો. તેના નેકરો જહારના ભાગમાં સૂઈ રહેતા હતા અને રસોડું બહુ હોવાથી રાધવાનું કાર્ય એરડામાં કરવાનું ન હોતું અને તેથી આવશ્યકતા વિના નેકરોને પણ બન્ને એરડામાં આવવાની મનાઈ હતી. બન્ને એરડાની વચ્ચે એક દ્વાર હતું અને તેથી એ દ્વારને ઉઘાડી નાખવામાં આવે તો એક એરડામાંનાં મનુષ્યોથી ખીન એરડામાં જઈ આવી શકાય તેમ હતું, એ વિષે વિશેષ કહેવાની આવશ્યકતા નથી. વ્યકટાદિ જે જે એરડામાં ઊતર્યો હતો તે બન્ને એરડાને વાળીઝાડીને સાફ રાખવાનું અને પાણી ભરી લાવવાનું કાર્ય અને તથા મારી બગિની પદ્માવતીને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તેથી ન્યારથી એ નામમાત્રના સાધુ મહાસયની ધર્મશાળામાં પધરામણી થઈ હતી ત્યારથી જ તેના નિવાસસ્થાનમાં અમારો અરજોનો પ્રવેશ હતો અને એ સમાગમના પરિણામે જ મારી બગિનીના જીવનમાં એક પ્રકારનું અકસ્માતીય પરિવર્તન થયું હતું, પરંતુ મારી બગિનીના જીવનમાં થયેલા એ પરિવર્તનના પ્રસંગને વર્ણવવા પૂર્વે વ્યકટાદિની સાથે જે ચાર તરછૂલીઓ આવેલી હતી તેમનો તમને હું કિંમિત્ પરિચય કરાવવા છું.”

છુ, કારણ કે, મારી ભગિનીના જીવનનું પરિવર્તન કરનારી એ ચાર તરુણીઓ જ હતી અને તેથી તેમના પરિચયની પણ આવશ્યકતા છે

“એ ચાર તરુણીઓમાની જે સર્વથી મોટી અબળા હતી તેની અવસ્થા છત્રીસથી સત્તાવીસ વર્ષની હોવી જોઈએ એવું સાધારણ અનુમાન કરી શકાતું હતું અને તેનું નામ ચચળા હતું ચચળા એક ગૌરવર્ણ અને સર્વાંગમુંદરી મનોહારિણી લલના હોવા છતાં દુર્ભાગ્યવશાત્ ચૌદ વર્ષની અવસ્થામાં જ વિધવા થવાથી અને ત્યાર પછી બે વર્ષે વ્યકટાદ્રિના સમાગમમાં આવવાથી આડે માર્ગે જીતરી ગઈ હતી અને અને પોતાની વિકારલાલસાને તૃપ્ત કરવામાં પોતાની જ્ઞાતને, પોતાના સાસરિયાને તથા પોતાના માતાપિતાને લગ્ન ખુલ્લી રીતે વ્યકટાદ્રિ બાવાના મદિરમાં સાધુડી તરીકે રહેવા લાગી હતી બહારથી તો સસારને ત્યાંની સાધ્વી થવાનો દબ તેણે દેખાડ્યો હતો, પરંતુ અદરખાનેથી તો સસારને ત્યાંની તે નરકની ગર્તામાં જ પડી હતી. એક વાર શીયળનો ભગ થતા સતીત્વની મહત્તા તેના હૃદયમાંથી નીકળી ગઈ હતી અને તેથી વ્યકટાદ્રિના અખાડામાં રહીને તે એક ગ્રુમ વેશ્યા તરીકેનું જીવન વીતાડતી હતી એમ કહેવામાં લેશમાત્ર પણ અતિશયોક્તિનો સભવ નથી

“બીજી નવયૌવનાની અવસ્થા લગભગ ત્રેવીસ વર્ષની હતી અને તેનું નામ તેની કોઈએ તો ગમે તે પાશુ હોય, પણ વ્યકટાદ્રિ તથા તેની ત્રણ સખીઓ તો તેનો રંગ કિંચિત્ શ્યામ હોવાથી તેને મેઘમાલિનીના નામથી જ બોલાવતા હતા મેઘમાલિનીના શરીરનો રંગ જો કે કિંચિત્ શ્યામ હતો, પરંતુ તેના શરીરના સર્વ અવયવો એવા તો ધાંદીલા, પુષ્પ અને મનોહર હતા કે તે અવયવોની સમતોલતાના થોગે અનેક ગૌરવર્ણ નવયૌવનાઓ કરતા તેનું સૌન્દર્ય અધિક આકર્ષક થઈ પડતું હતું, અને તેમાં પણ તેનો નિતબ પર્યંત વિસ્તરતો લગ્ન અને કૃષ્ણ કેશકલાપ તથા તેના આચલ્યપરિપૂર્ણ નેત્રો, એ બે વસ્તુઓ તો કામિજનોના હૃદયોને વીંધી નાખવામાં કામદેવના બાણનું જ કાર્ય કરતા હતા મેઘમાલિનીના વાર્તાલાપ કરતી વેળાના હાવબાવો, તેની જૂલગિમાં થતા વિકારો, તેની વાણીમાં વસેલું માધુર્ય અને તેની આલવાની છટાને જોઈને જો કોઈ સહૃદય પુરુષ તેનામાં મુગ્ધ ન થાય, તો તે અવશ્ય કોઈ સત્ય ત્યાગી પુરુષ હોવો જોઈએ, એમ જ મારે કહેવું પડે છે મેઘમાલિની ગુજરાતીઓના સહવાસમાં ઘણા કાળથી રહેતી હોવાથી ગુજરાતી બાષા સારી રીતે બોલી શકતી હતી, પરંતુ મૂળ તે ઉત્તરહિન્દુસ્થાનની નિવાસિની અને અન્યકુળના બ્રાહ્મણ જાતિની અબળા હોવાથી હિન્દી બાષા પણ તે અત્યંત ઉત્તમતાથી બોલતી હતી મેઘમાલિની સુશિક્ષિતા હોવા સાથે સંગીત વિજ્ઞાન તથા હસિતાર વગાડવાનું પણ સારૂ જ્ઞાન ધરાવતી હતી અને વ્યકટાદ્રિની એક સખા-નિતા સેવિકા અથવા પ્રિયતમાની પદવી તેણે પોતાના એ ગુણોના પરિણામે જ મેળવી હતી, એમ તેના પોતાના મુખથી જ અમારા સાબળવામાં આવ્યું હતું. ધર્મશાળામાં તે રાત્રિના સમયમાં થોડીક વાર સિતાર વગાડી પોતાના વીણા-ત્રિનિનિત સ્વરવડે સંગીતનો આલાપ કરીને વ્યકટાદ્રિના મનને રીઝવતી હતી અને તેથી તેની એ સંગીતજ્ઞાનો અમને પણ સાક્ષાત્કાર થયો હતો મેઘમાલિની બ્રાહ્મણકન્યા અને બ્રાહ્મણકુલવંશ હોવા છતાં અત્યંત વિષયલપટા હોવાથી પરંપરા

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)—૪ પદ્માવતીની વેરપાવૃત્તિ ૭૩

પછી તરત જ વ્યભિચારિણી થઈ ગઈ હતી અને તેના એ દુરાચારના પરિણામે તેના પતિએ તેને પોતાના ગૃહમાંથી કાઢી મૂકેલી હોવાથી તે વિદેશમાં ભ્રમણ કરી કોઈ વાર પોતાની સંગીતવિદ્યાના બળથી તે કોઈ વાર વ્યભિચારથી પોતાનો ઉદર નિર્વાહ ચલાવ્યા કરતી હતી તે ફરતી ફરતી એક વાર ગુજરાતના એક મોટા નગરમાં જઈ ચડી અને વ્યકટાદ્રિના મંદિરમાં જઈને પોતાના મધુર કંઠથી બજન ગાવાનો તેણે આરંભ કરી દીધો તેના ઉત્તમ સંગીત અને તેના દુષ્ણતા યૌવનને જોતા જ યૌવનકુસુમના રસનો લોભી ભ્રમર વ્યકટાદ્રિ તેનામાં મોહો અને તેને પોતાના મંદિરમાં જ રહેવાનો પ્રબળ કરી આપ્યો તે દિવસથી મેઘમાલિની વ્યકટાદ્રિના આશ્રમમાં રહેવા લાગી જે વેળાએ તેની સાથે અમારો પ્રથમ પરિચય થયો તે વેળાએ વ્યકટાદ્રિ સાથે રહ્યાને તેને લગભગ ૭ વર્ષ થવા આવ્યા હતાં વ્યકટાદ્રિ સાથે રહ્યા પછી તેનો કાંઈ એક્સા વ્યકટાદ્રિના પ્રેમપર જ આધાર ન હોતો, કિન્તુ તે અનેક પ્રેમિજનોના પ્રેમનો આસ્વાદ લીધા કરતી હતી અને વ્યકટાદ્રિનો એમાં કશો વાધો પણ ન હોતો, પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓ પરણે, રાખે તો સ્ત્રીઓને પણ તેવી છૂટ, સ્વતંત્રતા સામાઈ જતે ધણીએ કે મૂવે ધણીએ હોવી ન જોઈએ, એ મુઘ્ધ મત્રના નિત્ય શ્રવણથી એ મત્રના જાપને જાપવામાં જ તે પોતાના જીવનની ઇતિકર્તવ્યતા માનનારી હતી એથી વ્યકટાદ્રિને ધનનો સારો લાભ થતો હતો અને મેઘમાલિનીનો પ્રેમસમાગમ તો વ્યાજમાં જ મળી શકતો હતો.

“શ્રીજી યુવતીનું વય એકવીસ વર્ષથી વધારે નહિ કિન્તુ કાંઈક એણે જ હવે અને તેનું નામ માલતી હતું માલતી પણ એક પૂર્ણયૌવના તથા રૂપસુદરી સ્ત્રી હતી અને સ્ત્રીજાતિની અલકારસ્વરૂપા લગ્નજનો તેના નયનોમાં સંપૂર્ણ નિવાસ હતો તેના વર્તન, તેના વિચાર અને તેના ગાલીચને જોતા વ્યભિચાર તથા વિષયલપટતાને તે દૃઢપૂર્વક ધિક્કારતી હોવી જોઈએ એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું પરંતુ બાસ્તવસ્થામાં જ વૈધવ્યની પ્રાપ્તિ થવાથી, કોઈ આસંગેશ કે બંધુજનની સહાયતા ન મળવાથી અને તે નિરાધાર અવસ્થામાં વ્યકટાદ્રિએ તેને પોતાના ગૃહમાં આશ્રય આપવાથી તેના તે સમયના ઉપકારને સ્મરીને તે પોતાની અનિચ્છા છતાં પણ વ્યકટાદ્રિની ઇચ્છા અનુસાર જીવતાના માર્ગમાં વિચરતી હતી અને વ્યકટાદ્રિને માલતીના યોગે ધનની સારી કમાણી થવા કરતી હતી.

“અતુર્ય નારીને બાળા મટીને યુવતી થયાને થોડા જ વખત થયો હતો; એટલે કે તેને સત્તરમું વર્ષ ચાલતું હતું એ સપ્તદશવર્ષીયા નવયૌવનાના મૂળ નામની કોઈને કશી ખબર જ ન હોતી, કારણ કે, બાલિકાઓને ચોરીને લઈ જનારી મકરાણી જાતિના એક સ્ત્રીપુરુષ પાસેથી કેવળ ૪૦૦ રૂપિયાની કીમતે એ બાલિકાને ગ્યારે તે સાત વર્ષના વયની હતી ત્યારે વ્યકટાદ્રિએ વેચાવી લીધી હતી અને તેનું નામ મહિરાક્ષી રાખ્યું હતું મહિરાક્ષી મૂળ ક્યા દેશની નિવાસિની અને કઈ જાતિમાં હતી થયેલી હતી એ જો કે કોઈ પણ જાણતું ન હોતું, તો પણ તેના સૌન્દર્ય, તેની કાંતિ, તેની સચ્ચતા અને તેની વાણીથી અવશ્ય તે કોઈ હૃદય જાતિની અને હૃદય કુળની કન્યા હોવી જોઈએ એવું સાધારણ અનુમાન કરી શકાયું હતું. તે લોકોની દૃષ્ટિમાં તો જો કે અજાણિ કુમારિકા જ હતી; પરંતુ

ચોદ વર્ષની અવસ્થામાં વ્યક્ટાદ્રિના હસ્તથી તેના કૌમારભગતુ મગળાચરણ થયા પછી તે પણ વ્યભિચારના માર્ગમાં આગળ વધેલી હતી અને વ્યક્ટાદ્રિના મન-બહારને વધારે ભરવાનું એક સાધન થઈ પડી હતી, એ નવીનતાથી કહેવાની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી માન્યતા નથી.

“આવી રીતે વ્યક્ટાદ્રિ સાધુ પણ ન હોતો અને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ પણ ન હોતો; કિંતુ ગુજરાતના એક સારા અને મોટા નગરમાં મદિરના નામથી વ્યભિચારના વ્યવસાયને ચલાવનાર એક બધાનક ‘પિપ્પ’ અથવા સ્ત્રીઓનો દલાલ હતો અને પેતાની માલિકીની સ્ત્રીઓ ઉપરાંત પોતાના મદિરમાં દેવદર્શનમટિ આવતી ન્હી અન્ય સારાં અને પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોની નવયૌવના કુમારી કન્યાઓ તથા કુલપૂજ્યોને એ તેમની વ્યભિચારના માર્ગમાં ગમન કરવાની ઇચ્છા હોય તો પોતાના ગૃહમાં તેમની વિકારલાલસાને પૂર્ણ કરવાના સાધનો તે મેળવી આપતો હતો અને બહારથી ધર્મિષ્ઠમાં ખપતા પણ અતરથી વિલાસ્તી જનો પાસેથી મોઢે માથાં નાણાં એકાવતો હતો તેની પાસે પૈસાનું પૂરૂં બળ હોવાથી સત્તાધારીઓની સત્તાને પણ તે તુલ્ય સમાન માનતો હતો અને કેટલાક સારા સારા ગૃહસ્થો તેના હાથ તળે એક કે બીજી રીતે દબાયલા હોવાથી તેઓ પણ તેના અપરાધને પ્રકાશમાં લાવતા અચકાતા હતા અને આખા આડા કાન કરી જતા હતા પરંતુ તે વેળાએ અમને વ્યક્ટાદ્રિના આ ભેદની ખબર ન હોવાથી એક સાધુરાજને એક ગૃહસ્થના વેષમાં અને ચાર ચાર યુવતીઓના સમાગમમાં રહેતો બેઠો અમે ઉપર બગિચાઓને વારવાર આશ્ચર્ય થયા કરતું હતું.

“વ્યક્ટાદ્રિએ પ્રથમ દિવસથી જ અમારા પ્રતિ કૃપાભાવ દર્શાવવા માંડ્યો હતો અને તે એટલે સુધી કે અમને રોજ તે અમારા પરિશ્રમના બદલામાં બે રૂપિયા આપતો હતો. પ્રથમના બે દિવસ તો અમે અમારું કામ કરીને ચાલી નીકળી હતી અને તે બે રૂપિયા આપતો હતો તે લઈ લેતી હતી એવી રીતે કોઈ પણ પ્રકારની બાધા યોગ્ય ઘટના વિના જ તે બે દિવસ તો વીતી ગયા. ત્રીજા દિવસની સંધ્યાની વેળાએ હું અને મારી બગિચી પાણી ભરી આવીને જ્યાંમટિ દેવાર થઈ તે વેળાએ વ્યક્ટાદ્રિ પોતાના ઓરડામાં એક ઈંછચેરમાં એક નવલકથા વાંચતો પડ્યો હતો. અમેએ તેની પાસે જઈને કહ્યું ‘મહારાજ, અમારું કામ પૂરું થયું છે એટલે બે બીજું કાંઈ કામ ન હોય તો અમે હવે જ્યાંની રુબ માગીએ છીએ’ બે દિવસ સુધી તો અમે જ્યારે આવી રીતે રુબ માગવા નીકળી લારે તે અમેને બે રૂપિયા આપીને તલાજ વિદાય કરી દેતો હતો, પરંતુ આજે તેમ ન કરતા પોતાના હાથમાંની નવલકથાને ટેબલપર ફાળીને તેણે ચાલી બગિચી પગાવતી સાથે નીચે પ્રમાણેના વાર્તાલાપનો આરંભ કરતા મગળાચરણ આ પ્રમાણે કર્યું -

‘જણાવતી’ તમે રાત્રિના સમયમાં પણ ધર્મશાળામાં જ રહો છો એ વાર્તા તો આજે મારા બહુવામાં આવી શું તમારા ધરખાર નથી?’

‘જર તો છે; પણ આ પાપી પેટના ખાડાને પૂરવામટિ આ ધર્મશાળાની નોકરી કરવી પડે છે અને તે કારણથી રાતે પણ અમારે અહીં એક ઓરડામાં પડી રહેવું પડે છે કોઈ વાર રાતે હું અહીં રહું છું અને કોઈ વાર મારા મોઢાં

કાચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૪. પદ્માવતીની વેરયાદતિ ૭૫

બહેન માયાદેવી અહીં રહે છે અને એકલા ન પડીએ એટલામાટે અમારામાંની જે કોઈ પણ મોટી બહેન રાતે અહીં રહેવાની હોય તે આ અમારી સૌથી નાની બહેન કાચનમાળાને, એ ધર્મશાળાની અનુચર ન હોવા છતાં, પોતાનો સગવડમટિ પોતાની સાથે જ રાખે છે. આપ જેવા કોઈ સારા દદાર પુરુષો આવી જાય છે તો વળી ખાચ પૈસા મળી જાય છે અને તેથી અમારો નિર્વાહ નિશ્ચિન્તતાપૂર્વક ચાલ્યા કરે છે.’ મારી ભગિની પદ્માવતીએ અમારી પરિસ્થિતિને દર્શાવનાર ઉત્તર આપ્યું

‘પદ્માવતી, તમારો લગ્નસબંધ કોઈ પુરુષ સાથે થયો છે કે નહિ?’ વ્યકટાદિએ ગંભીરતાથી પૂછ્યું.

‘હા નહિ, હું અજ્ઞાપિ કુમારિકા જ છું અને આ અવતારમાં કોઈ પુરુષ સાથે મારો લગ્નસબંધ થવાની સંભાવના ન હોવાથી હું આજન્મ કુમારિકા જ રહેવાની છું, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારી આ ભગિની કાચનમાલાના ભાગ્યમાં પણ એવી જ રીતે આજન્મ બ્રહ્મચારિણી કુમારિકા રહેવાનો જ યોગ લખાયેલો છે’ પદ્માવતીએ પોતાની મુખમુદ્રામાં મલિનતા દર્શાવીને એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસપૂર્વક આ પ્રમાણેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા

‘તમારા આ ઉત્તરના અવલુચી મને અતિશય આશ્ચર્ય થાય છે. એક બ્રહ્મણ્યકન્યા આટલા વયમાં પણ કુમારિકા હોય અને આજન્મ કુમારિકા રહેવાનું જણાવે, એ કોઈ જેવા તેવા આશ્ચર્યનો વિષય તો ન જ કહી શકાય. હા, પણ તમે પોતાની ઇચ્છાથી જ કુમારિકા રહ્યા છો અને બ્રહ્મચર્યમાં જ જીવન વીતાડવા માગો છો કે અન્ય કોઈ કારણથી તમારે આ માર્ગનું અવલંબન કરવું પડ્યું છે, એ જો હરકત ન હોય તો જણાવશો? કારણ કે, આ ધર્મશાળાના રક્ષકના મુખથી તમારો કેટલોક વૃત્તાંત મારા સાંભળવામાં આવ્યો છે અને તેથી સ્વાભાવિક જ તમારા મટે માફ કોમળ હૃદય અનુક્રમિત થયા કરે છે’ વ્યકટાદિએ અત્યંત મૃદુ શબ્દોથી પોતાની અનુકંપા અથવા સહાનુભૂતિને વ્યક્ત કરી બતાવી.

‘મારી સહોદરા પદ્માવતીએ લગ્નથી પોતાના નેત્રોને નીચા ઢાળીને ઉત્તર આપતા કહેવા માગ્યું કે “મહાશય, યથાસમય સ્ત્રી કિંવા પુરુષ સર્વના મનમાં અમુક પ્રકારના લગ્નસબંધી વિચારોનો ઉદ્ભવ તો થાય છે જ, પરંતુ કેટલોકોને તે વિકારતુલિના લગ્નરૂપ સાધનની યથાસમય પ્રતિષ્ઠિ થઈ જાય છે અને કેટલાક સ્ત્રીપુરુષ એવા દુર્બોધી હોય છે કે તેમને મરણ પર્વત ‘લગ્ન’ની આશા રાખવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત નથી થતો અને તેથી તેમને ઇચ્છાપૂર્વક કે બળાકારે પણ પોતાનું સમસ્ત જીવન બ્રહ્મચર્ય, મન સચમ અથવા કૌમારમાં જ વીતાડી દેવું પડે છે. હું અને મારી ભગિની એવી દુર્બોધિની સ્ત્રીઓમાંની જ બે સ્ત્રીઓ છીએ અને તેથી અમારા મટે હવે એ બ્રહ્મચર્યના અવલંબન વિના આ સસારમાં સુખનો બીજો કોઈ પણ માર્ગ રહ્યો જ નથી.’

‘પરંતુ આવી પરિસ્થિતિમાં આવી પડવાનું કારણ?’ વ્યકટાદિએ સમસ્ત વાર્તા મારી ભગિનીના મુખમાંથી બહાર કઢાવવામાટે પ્રશ્નની પરપરાને આગળ લંબાવી.

‘એના ઉત્તરમાં મારી ભગિની પદ્માવતીએ અમારા કૌમારવતના કારણને દર્શાવતા અમારો અને અમારી પરિસ્થિતિનો સમસ્ત વૃત્તાંત અથવા ઇતિ પર્વત વ્યકટાદિને કહી સંભળાવ્યો.

“મારી સહોદરા પદ્માવતીના મુખથી અમારી દુર્દશાનો ઇત્યશ્રૂત વૃત્તાંત શાંત તથા એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળી લીધા પછી વ્યકટાદિએ, થોડી વાર તો નણે તે કોઈ મહા ગભીર વિચારમાં પડી ગયો હોયની, તેવા પ્રકારની છટા પોતાના મુખમડળમાં દર્શાવી અને ત્યાર પછી તે ગભીર વાણી તથા ગભીર મુદ્રાથી પદ્માવતીને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો. ‘મારૂં હૃદય અતિશય કોમળ હોવાથી અને અખળા નતિ પ્રતિ પ્રથમથી જ મારી વિશેષ અનુક્રુપા હોવાથી તમારા માતા-પિતાનો પરલોકવાસ કેવળ તમે ત્રણ પુત્રીઓની ચિંતાથી જ થયો છે અને અત્યારે તમે ત્રણે ભગિનીઓ આતું કષ્ટમય જીવન વીતાડો છો એ બહુવાથી મારા હૃદયમાં અસહ્ય આઘાત થયો છે ત્યારે શું તમારા ઉદ્ધારનો કોઈ પણ માર્ગ નથી ?’

‘અમારા આ બગાળા દેશમાં જે ઉચ્ચ નતિની કુમારિકાઓ અને વિધવાઓ અમારા જેવી દુર્દશામાં આવી પડે છે તેમના મટે જીવનનિર્વાહના માત્ર જે માર્ગો જ હોય છે, તેમાનો પ્રથમ માર્ગ એ છે કે, પોતામાં વિષયલાલસાને રોકવાનું સામર્થ્ય હોય તો કોઈને ત્યાં નોકરી અથવા મજૂરી કરીને પોતાની આજીવિકાના સાધનો મેળવવા અને બ્રહ્મચર્યમાં જ જીવન વીતાડીને અતે મરણને વશ થઈ જવું, અથવા તો જે પોતામાં વિષયલાલસાને અટકાવવાનું સામર્થ્ય ન હોય, તો કોઈ પણ એક સારા પુરુષને પોતાના પ્રેમી તરીકે સ્વીકારી લેવો, તે પુરુષ જે કોઈ પણ આપે તેથી નિર્વાહ કરવો અને એક કુલીન વેશ્યા અથવા કોઈની રાખેલી તરીકે આ સસારયાત્રાની પરિસ્થિતિ કરવી અમોએ અત્યારે તો આજન્મ બ્રહ્મચર્ય પાળવાના ઉદ્દેશથી આ ધર્મશાળાની નોકરીને સ્વીકાર કરી લીધો છે, પરંતુ મન ચચળ હોવાથી બિવિધ્યમાં અમારૂં બાળ્ય અમને ક્યાં અને કેવા માર્ગમાં ધસડી જશે અને અમારા એ વિચારમાં કેણું નણે કેવા પ્રકારનું પરિવર્તન થઈ જશે, એ વિષે અત્યારે મારાથી નિશ્ચયાત્મક કોઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી પવિત્રતાને જાળવવાની અમારી ઇચ્છા છે અને પરમેશ્વર જે અમારી એ ઇચ્છાને સફળ કરે, તો પણ તેનો અમારાપર મેટો ઉપકાર’ પદ્માવતીએ કોઈ પણ પ્રકારના કપટ વિના પોતાના હૃદયના ભાવોને દર્શાવી દીધા.

‘પદ્માવતી, તારા અને તારી આ ભગિની કાચનમાલાના લાવણ્ય તથા સૌન્દર્યને જોઈને કોઈ તપસ્વી યોગીનું મન પણ ચળી જવાનો સંભવ છે, છતાં તમારી જ્ઞાતિના અવિવાહિત કુવકોમાંના કોઈની પણ તમારા પાણિમહાલુની ઇચ્છા નથી થતી એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તમારા દેશમાં તમારી જ્ઞાતિમાં રસિક યુવકોનો સર્વથા અભાવ જ હોવો જોઈએ મારો તો તને અને તારી ભગિનીને એ જ ઉપદેશ છે કે જે દેશમાં તમારો આવો લીધણું તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે તે દેશને ત્યાગી દો, કોઈ અન્ય ઉત્તમ દેશમાં જઈને નિવાસ કરો અને ત્યાં પોતાના નારીજન્મની સાર્થકતા તથા આત્મોન્નતિનો પ્રયત્ન કરો, કારણ કે, પ્રયત્ન વિના કદાપિ બાળ્યોદય થતો જ નથી પરમેશ્વરે આટલી સીમાપર્યંત તમને બુદ્ધિબળ તથા સૌન્દર્યસપત્તિ આપવાની ઉદારતા દર્શાવી લી હોવા છતાં જે તમે પ્રયત્ન-હીન રહીને દુઃખમાં અને બળાકારજન્ય બ્રહ્મચર્યમાં જ પોતાના આયુષ્યને વીતાડી દો, તો તો પછી તમારી મૂર્ખતાની પરિસ્થિતિ થયેલી જ કહેવાય’ વ્યકટાદિએ પોતાની માન્યતા પ્રમાણે મારી સહોદરાને કલ્યાણુવર્ધક ઉપદેશ આપ્યો.

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૪. પદ્માવતીની વેશ્યારૂતિ ૭૭

પરંતુ આ કલકતા અમારો દેશ હોવા છતાં અહીં પણ અમને કોઈ દિશા નથી સૂઝતી, તો પછી અન્ય દેશમાં જવાની દિશા તો અમને ક્યાંથી અને કેવી રીતે જ સૂઝી શકે, એની આપ પોતે જ કલ્પના કરી શકો તેમ છે એક સ્ત્રી અને તેમાં પણ પરમાત્માએ જેને અલ્પ સ્વલ્પ સુદરતા આપવાની ઉદારતા દર્શાવેલી હોય તેવી નવયૌવના અખળાને કોઈ પણ અજ્ઞાત સ્થાનમાં વિચરતા હૃદયમાં અનેક પ્રકારના ભય તથા સશય રહ્યા કરે છે અને તે ભય તથા સશયના દુર્ગને બેદીને કદાચિત્ એક વાર કોઈ અજ્ઞાત સ્થાનમાં જવાનું સાદસ કરીએ, તો પણ ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારે હૃદયની શાંતિ તથા બાળ્યોદયની પ્રાપ્તિનો સંભવ ન હોવાથી એવા વિચારને હૃદયમાં સ્થાન આપવું, એ પણ મને તો એક પ્રકારની મૂર્ખતા જ જણાય છે સારાશ એટલો જ કે અમે ત્રણે બહેનોના બાળ્યમાં સસારસુખ અને શાંતિનો ઉપભોગ લખાયલો જ નથી અને એટલામટિ અમે અમારી પ્રાપ્ત અવસ્થામાં સતોષ માનીને અમારા દુ ખમય આયુષ્યના દિવસો વીતાડીએ છીએ આજે આવી સ્થિતિ છે અને આવતી કાલે શું થવાનું છે તે પરમાત્મા વિના અન્ય કોઈ પણ જાણતું નથી’ પદ્માવતીએ સર્વથા નિરાશાનું દર્શન કરાવ્યું

“આટલો વાર્તાલાપ થયો ત્યાં સુધી પદ્માવતી અને હું બંને જ હતી, પરંતુ પદ્માવતીના ઉદ્ગારોથી ચાલક વ્યક્તિઓએ જાણી લીધું કે, જે અનુકૂલતાથી સસારસુખોપભોગનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ જાય, તો સસારસુખને ભોગવવાની પદ્માવતીની લાલસા તો હતી જ અને જેના હૃદયમાં સસારસુખની અનિવાર્ય લાલસા રમી રહેલી હોય છે તે નવયૌવના અને યૌવનમદોન્મત્તા નારી મધુર-બાળી વિલાસી પુરુષના જળમાં તડાળ સપડાઈ જાય છે, એ રહસ્યને વ્યક્તિઓ સારી રીતે જાણતો હોવાથી તેણે પદ્માવતીને પોતાના સ્વાર્થના જળમાં સપડાવવા-મટિ આગ્રહ કરીને ગાલીઆપર બેસી જવાનું કહ્યું અને પોતાના એક નોકરને બોલાવીને અમારામટિ સંદેશ, રસગુહા તથા પેડા આદિ મિષ્ટ ખાદ્ય પદાર્થો લાવવાને બજારમાં મોકલી આપ્યા નોકરના ગયા પછી વ્યક્તિઓ પદ્માવતીને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા

‘નવયૌવના સુદરી પદ્માવતી, હું x x x આચાર્યના સ્થાપેલા શ્રી x x સમદાયનો એક સાધુ અથવા આચાર્ય છું, મારા ગુરુ મૂળ કર્ણાટકના નિવાસી અને અત્યંત પવિત્ર તથા પ્રભાવશાળી પુરુષ હતા, તેમણે ગુજરાતના એક પુરાતન વિશાળ નગરમાં આવી નગરના બાહ્ય ભાગમાં એક મંદિર બનાવી ત્યાં જ પોતાનો નિવાસ રાખ્યો હતો અને હું ત્યાં જ તેમનો શિષ્ય થયો હતો હું ગુજરાતનો નિવાસી અને જાતિનો હુદાર છું અને મારું મૂળ નામ બીજું હોવા છતાં અત્યારે મારા ગુરુના આપેલા વ્યક્તિ-નામથી જ સર્વત્ર મારી પ્રસિદ્ધિ છે. મારા ગુરુના સ્વર્ગવાસ પછી તેમની જાદી મને મળી છે અને તેમની સમસ્ત સપત્તિનો હું ઉત્તરાધિકારી થયો છું, પરંતુ અમારા સમદાયમાં સંસ્કૃત્યોમટિ ચૂડસ્થાત્રમ વળ્યું હોવાથી મારાથી લક્ષસંબધ કરી શકાયો નથી અને તેથી અજ્ઞાપિ હું કુવારો જ છું. અમારા સંપ્રદાયના સંસ્કૃત્યોમટિ આજન્મ બ્રહ્મચારી રહેવાનો કઠિન નિયમ હોવા છતાં આ કલિકાળમાં સાધનસંપન્ન તથા નવયુવા સાધુઓ બાળ્યે જ એ નિયમનું પાલન

કરી શકે છે અને તેટલામટિ જાણવારને અટકાવવાના ઉદ્દેશથી અમારામાંના કેટલાક વયોવૃદ્ધ સાધુઓએ પોતાના શિષ્યોને હતમ કન્યાઓ સાથે પરણાવીને ગૃહસ્થાશ્રમી સાધુ કરવામાટેના પ્રયત્નો ચલાવવા માડ્યા છે અને તેના પરિણામે જેમના પૂર્વજોમાંના કોઈએ કદાપિ લગ્નસબંધ કર્યો ન હોતો તેવા બેક સાધુઓએ લગ્નસબંધ કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ પણ કર્યો છે પરંતુ યોગ્ય અને કુદીન કન્યાઓના અભાવે ખીજ કેટલાક સ્વરૂપસુંદર, નવયુવક અને સાધનસપ્ત સાધુઓ અવિવાહિત અવસ્થામાં જ બેસી રહ્યા છે, કારણ કે, નીચ કુળની કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરવાનો તેમનો વિચાર નથી અને હવે કુળની સારી કન્યાઓ તેમને મળી શકતી નથી ત્યાં અમારા દેશમા આવી પરિસ્થિતિ છે અને અહીં તમારી પરિસ્થિતિ એવી છે કે તમારા જેવી કુદીન તથા સ્વરૂપસુંદરી કન્યાઓને વર ન મળી શકવાથી પોતાનું સમસ્ત જીવન બળાહારે જ કોમારમા વીતાડી દેવું પડે છે આ કારણથી જો તમે ત્રણે ભગિનીઓ મારી સાથે અમારા દેશમા આવો, તો ત્યાં તમારા મટિ યોગ્ય સ્થળો શોધીને યોગ્ય વરો સાથે હું તમારો ગૃહસ્થાશ્રમ મંડાવી આપવાને તૈયાર છું. જો અવિધ્યમા ચચળ મનને વરા રાખી ન રાકાય અને ક્યાંક આડો અવગો પગ પડી નય તેના કરતાં આવા પ્રકારના લગ્નબંધનથી બધાઈને કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધ વિના જ સસારસુખનો ઉપભોગ લેવો અને હતમ પ્રજની ઉત્પત્તિ કરવી એ કુદીન આર્ય કન્યામટિ વિશેષ શોભાસ્પદ અને યોગ્ય નથી કે શું ?

‘પરંતુ મારી જ્યેષ્ઠા ભગિની માયાદેવી કુમારી કન્યા નથી’ પદ્માવતીએ કહ્યું

‘તેની ચિન્તા નહિ, કારણ કે, જો તેની સંસારમાં પડવાની ઈચ્છા હશે, તો તેના મટિ કોઈ અન્ય વ્યવસ્થા કરી આપવામા આવશે અને જો તેની એવી ઈચ્છા નહિ હોય, તો તેને મારા મંદિરમા રહેવામાટેની અને આનંદથી પ્રભુભજનમા જીવન વીતાડવામાટેની હું વ્યવસ્થા કરી આપીશ, કારણ કે, ઈશ્વરની કૃપાથી મારા મંદિરમા નિર્વાહના સાધનોની અતિશય વિપુલતા છે’ વ્યકટાદિએ એ વાધાનો પણ સાધો કરી નાખ્યો.

‘‘ખરેખર વ્યકટાદિએ અમારા સમક્ષ અમારા સુખનો એવો તો યોગ્ય, મધુર અને આકર્ષક પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો હતો કે અમારા જેવી પરિસ્થિતિમા આવી પડેલી કોઈ પણ અબળા જો એ પ્રસ્તાવને અમાન્ય કરે, તો તે અબળા જેવી મૂર્ખ, બુદ્ધિહીન અને અવિચારશીલ અન્ય કોઈ પણ અબળા હોઈ શકે જ નહિ- પ્રસ્તાવ અત્યંત હતમ હોવાથી તે પ્રસ્તાવને માન્ય કરવા પ્રતિ પદ્માવતીનું મન આકર્ષાય એ સર્વથા સ્વાભાવિક હતું, છતાં પણ તે કાર્ષક વિચારમા પડી ગઈ અને તત્કાળ તેણે પોતાના મુખથી કોઈ પણ હતર ન આપ્યું વિચારમા કેટલોક સમય વીતાવ્યા પછી પદ્માવતીએ કહ્યું. ‘આપશ્રીનો આ પ્રસ્તાવ અત્યંત હતમ છે એ સર્વથા નિર્વિવાદ હોવા છતાં પણ મારી જ્યેષ્ઠા ભગિની માયાદેવીની અનુમતિ વિના મારાથી અસારે અને આ ક્ષણે જ આપના આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી આપની અમે રક અબળાઓ પ્રતિ જે આટલી બધી લાગણી છે તેમટિ હું અતઃકરણપૂર્વક આપનો આભાર માનું છું અને આપને વચન આપું છું કે માયાદેવી સાથે આ વિષયનો બિહાપોહ કરીને આવતી કાલે હું ‘હા’ અથવા ‘ના’નો જવાબ આપીશ’

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)—૪. પદ્માવતીની વેશભાવૃત્તિ ૯૬

‘માયાદેવી સાથે તું આ વિષયનો જિહાપોહ કરજે અને તે છતાં પણ જો તે ન સમજે, તો આવતી ઠાલે તેને મારી પાસે લઇ આવજે એટલે હું તેને બરાબર સમજાવી દઉંશ અને અવશ્ય આ બાબતની હા પડાવીશ’ વ્યકટાદિત્યે આગ્રહપૂર્વક કહ્યું.

‘વ્યકટાદિત્ય સાથેની ચાર યુવતીઓએ પણ પદ્માવતીને વ્યકટાદિત્યના પ્રસ્તાવને સ્વીકારીને ગુજરાતમાં આવવામંત્રિનો અતિશય આગ્રહ કર્યો અને પોતાના મુખ તથા આનંદોપભોગનું એણે તો મનોહર શાબ્દિક ચિત્ર આલેખી બતાવ્યું કે તેના પરિણામે નવાણૂં ટકા જેટલા પ્રમાણમાં તો પદ્માવતીનું હૃદય ગુજરાતમાં જવા-મટે પીગળી ગયું, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારા મનમાં પણ એમ જ થવા લાગ્યું કે, જો ગુજરાતમાં જઈએ તો સારું, કારણ કે, આપણામટે સ્વર્ગ તો ત્યાં જ નિર્માણ થયેલું છે.’

‘ત્યાર પછી થોડી વારમાં જ વ્યકટાદિત્યે અનુચર અમારા મટે મિષ્ટ ખાણ પદાર્થો લઈને આવી લાગ્યાં અને અમેએ તે ખાઈને જળપાન કર્યા પછી વ્યકટાદિત્યની આજ્ઞા લઈને ગૃહમંત્રિ જવામટે પ્રયાણ કર્યું ઘેર જઈને પદ્માવતીએ વ્યકટાદિત્યે સમસ્ત પ્રસ્તાવ માયાદેવીને કહી સંભળાવ્યો અને ત્યાર પછી માયાદેવીને એ વિષે શો અભિપ્રાય બધાયો હતો તે બહુવામટેની પોતાની દૃઢ ઇચ્છા વ્યક્ત કરી.

‘માયાદેવીએ પ્રારંભમાં જ પોતાના અભિપ્રાયને વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરવાને બદલે પદ્માવતીના પોતાના મનોભાવને બહુ લેવાના હૃદયથી પૂછ્યું કે ‘પદ્માવતી, કુમારી કન્યા તું છે અને આ પ્રસ્તાવ મુખ્યતઃ તારા તથા કાંચનમાલાના લાભનો હોવાથી આ વિષયમાં તારો પોતાનો શો અભિપ્રાય છે તે તું કહે એટલે તારા અભિપ્રાયને બધ્યા પછી હું મારો અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ જે અભિપ્રાય હશે તે દર્શાવીશ.’

‘પદ્માવતીએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતા કિંચિત્ લગ્નયુક્ત બાવથી કહ્યું કે ‘મોટી બહેન, આપણે અબજાનો અવતાર એવા પ્રકારનો છે કે, જો પતિ, પુત્ર, પિતા કિંવા બ્રાતા આદિ કોઈ પણ પુરુષ આપણે રક્ષક ન હોય તો ચોવન-કાળમાં આપણી પવિત્રતાને રક્ષવાનું કાર્ય આપણામટે અત્યંત કષ્ટમય અને કઠિન થઈ પડે છે; કારણ કે જે સ્ત્રીને એક પતિ નથી હોતો તેના પર સર્વ જનો નજર હેડાવે છે અને નિરાધાર સ્ત્રીની પોતાની પવિત્ર રહેવાની ઇચ્છા હોય, તો પણ દુષ્ટજનો બળાકારે તેને બ્રહ્મ કરી નાખે છે. આપણી અત્યારે એવી જ અવસ્થા છે, કારણ કે, આપણને કોઈનો આધાર નથી; હું પરણવા છતાં પણ દુષ્ટિની જ રહી છે અને હું તથા કાંચનમાલા પતિરૂપ આધારને મેળવી શકીશું, એવી આશા છે જ નહિ એટલે આજે કે ચાર દિવસ પછી કેટલીક અન્ય કુલીન વેશ્યાઓ પ્રમાણે આપણામટે પણ કુલીન વેશ્યા થવાનો પ્રસંગ આવવાનો જ છે; તો વેશ્યા તરીકે પરપુરુષના અને અન્ય નતિના પુરુષના સમાગમમાં આવવા કરતાં આવી રીતે અન્ય નતિના અને અન્ય દેશના સાધનસપત્ર પુરુષો સાથે હું અને કાંચનમાલા લગ્નસબંધ કરીને મુખમાં પરીએ, તો તે શું ખોટું છે વાત? આપણા બાળ્યોદયનો આ માર્ગ વિના બીજો એક પણ માર્ગ હોય એવી મારી માન્યતા નથી.’

“પદ્માવતીના આવા પ્રકારના અભિપ્રાયને જાણી લીધા પછી કેટલીક વાર સૂંધી વિચારમાં તક્લીન રહીને મારી ન્યેષ્ટા ભગિની માયાદેવીએ પદ્માવતીને સંબોધીને કહેવા માડ્યું ‘જહેન પદ્માવતી, આ માર્ગ વિના આપણા ભાગ્યો-દયનો બીજો એક પણ માર્ગ નથી, એ તારૂં ક્યેન જો કે સત્ય છે, તથાપિ એ અજ્ઞાત પ્રવાસીની સહાયતાથી જ આપણે ભાગ્યોદય થશે, એમ અત્યારે જ આપણાથી નિશ્ચયપૂર્વક કેમ કરીને માની શકાય વાર? અહીં આપણે ગમે તેવી દુઃખમય અવસ્થામાં હોવા છતાં આપણા પોતાના દેશમાં હોવાથી આપણા હૃદયમાં આપણા પર કોઈ પણ પ્રકારનો બળાત્કાર ક્રિયા અત્યાચાર થવાનો ભય નથી એટલા પ્રમાણમાં આપણે નિર્ભય છીએ, પરંતુ જો એ અજ્ઞાત પ્રવાસી આપણને પોતાના દેશમાં એટલે કે આપણા પરદેશમાં લઈ જઈને પોતાના ધરમાં રાખીને આપણી સાથે દુર્વર્તન કરે, આપણા પર બળાત્કાર કરે અથવા તો પોતાની વિકારલાલસાને તૃપ્ત કર્યા પછી કરમાયલા કુસુમ પ્રમાણે આપણે ત્યાગ કરી દે, તો તે વળાયે આપણી કેવી અને કેટલી દુર્દશા થાય, એનો પણ તે કાંઈ વિચાર કર્યો છે ખરો કે? એ પ્રવાસીની વાણી જેવી મધુર અને મોહક છે, તેણે જ એનું હૃદય પણ શુદ્ધ તથા નિષ્કપટ હશે, એમ આપણાથી શા આધારે માની શકાય તેમ છે વાર? જો આપણે એવી રીતે લગ્નસબંધ કરીને સસાર-સુખને મેળવવાનો નિશ્ચય થશે, તો ભવિષ્યમાં આપણે સંપૂર્ણ વિચાર કરીને એવી કોઈ વ્યવસ્થા કરી લઈશું, અત્યારે પરમેશ્વર આપણને દાળ ને રોટલો આપ્યા કરે છે, અને તેટલામાં જ અત્યારે જ આવા પ્રકારનું કુસાહસ કરવાનો મારો અભિપ્રાય નથી જો મોટી બહેનના વચનની કાંઈ પણ મહત્તા હું માનતી હોય, તો મારા વિચારને માન આપ અને જો મારા વચનની તારા સમક્ષ વિશેષ મહત્તા ન હોય, તો તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનો તને સંપૂર્ણ અધિકાર છે, કારણ કે, પ્રત્યેક મનુષ્ય વાળ્યું વળતું નથી, પણ હાર્યું જ પાકું વળે છે’

“મારી મોટી બહેન માયાદેવીનો આ ઉપદેશ જો કે હૃદયમાં સુવર્ણના અક્ષરથી લખી રાખવા યોગ્ય હતો તો પણ મારી વચેટ બહેન પદ્માવતીને તેનો એ ઉપદેશ વિશેષ ક્યો ન હોતો, એમ તેની સુખમુદાને જોતા જણાઈ આવતું હતું માયાદેવીને તો તેણે એમ જ જણાવ્યું કે ‘આ વિષયનો હું પણ વિચાર કરીશ અને હું પણ વિચાર કરજે અને ત્યાર પછી આપણે અમુક પ્રકારના નિશ્ચય પર આવીશું’ પરંતુ તેના મનનો ભાવ એથી સર્વથા ભિન્ન પ્રકારનો હતો એમ બીજે દિવસે તેના વાર્તાલાપથી મારા જાણવામાં આવી શક્યું જો માયાદેવી પોતે ન આવે તેમ જ તેને વ્યકટાદિ સાથે જવાની આજ્ઞા ક્રિયા અનુમતિ ન આપે, તો તેનો વ્યકટાદિ સાથે પલાયન કરી જવાનો વિચાર હતો અને તેથી પદ્માવતીએ મને જણાવ્યું કે ‘કાચનમાલા! આવા પ્રકારનું જીવન વીતાડવાની અને સસારસુખથી સદાને માટે વચિત રહેવાની મારી ઇચ્છા ન હોવાથી જો માયાદેવી આજ્ઞા આપશે તો ઠીક છે; નહિ તો તેની અનુમતિ વિના પણ અહીંથી પલાયન કરી જવાનો મારો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે. જો મારી સાથે આવવાની અને સુખિની થવાની તારી ઇચ્છા હોય, તો હું તને મારી સાથે લઈ જવાને તૈયાર છું અને જો તારી તેવી ઇચ્છા ન હોય, તો કૃપા કરીને હું મારા પલાયનની વાર્તા મોટી બહેનને જણાવીશ નહિ અને મારા સુખના માર્ગમાં

વિષય યદય નહિ હિન્દુસમાજે કાંઈ પણ પ્રજારના આપણા હોય વિના આપણે લાગ કર્યો છે, તો આપણે તે સમાજના બંધનને શામટે વળગી રહેવું ?”

“પદ્માવતીના પલાયન વિષયક વિચારોને જાણીને હું તો પ્રથમ દિગ્મૂઢ જ થઈ ગઈ અને ચોતાની મોટી બેહેન માયાદેવીને, ચોતાના સહોદરને તથા મને તેમ જ ચોતાની જન્મભૂમિને લાગીને અને બધુંબગિનીના રોહબંધનને તોડી નાખીને પદ્માવતી સદાને મટે અન્ય અજ્ઞાત દેશમાં જવાના અને ત્યાં આતર્જનીય લક્ષ કરીને સુખિની થવાના નિશ્ચયપર કેમ અને કેવી રીતે આવી શકી હશે, એ વિષે વિચાર તથા તર્કવિતર્ક કરતી હું આશ્ચર્યને આધીન થવા લાગી અને રાત્રે ધર્મશાળામાં માયાદેવીએ અને મારે રહેવાનું હોવાથી જગ્યા પછી પદ્માવતીને ગૃહમાં મૂકીને માયાદેવી અને હું ધર્મશાળામાં આવીને અમારી ઓરડીમાં આમતેમની વાતો કરતી ઉંઘ ન આવે ત્યાં સુધીનો સમય વીતાડવા લાગી, ગરજ કે, તલાજ ધર્મશાળામાં કાંઈ પણ કામ હતું નહિ. અમે જ્યેષ્ઠા તથા કનિષ્ઠા બગિનીદ્વય આવી રીતે વાર્તાલાપમાં નિમગ્ન હતી એટલામાં અચાનક ધર્મશાળાના રક્ષક અને વ્યવસ્થાપક શિવસહાયની પત્ની અમારી પાસે આવી અને તેણે અમને પૂછ્યું કે ‘કેમ અને પદ્માવતીનો ઘેર રહેવાનો વારો છે કે શું ?’ માયાદેવીએ ઉત્તર આપ્યું કે ‘હા, પદ્માવતીનો અને ઘેર રહેવાનો વારો છે, કેમ કાંઈ કામ હતું ?’ જો કાંઈ ખાસ કામ હોય તો કાંચનમાલાને મોકલીને તેને બોલાવી મગાવું’ શિવસહાયની સ્ત્રીએ જણાવ્યું કે ‘હા જરાક કામ તો છે; જો તેને બોલાવી મગાવો તો મોટી મેહરબાની’ શિવસહાયની સ્ત્રી તે લગભગ અમારી ચોકાણી હોવાથી તેની આજ્ઞાનો અનાદર અમારાથી કરી શકાય તેમ ન હોતો અને તેથી માયાદેવીએ મને પદ્માવતીને બોલાવી લાવવામાં રવાના કરી દીધી આ વેળાએ રાત્રિના લગભગ અગિયાર વાગ્યાનો સમય હતો અને રાત્રિ કૃષ્ણ પક્ષની હતી એટલે હાથમાં ડિલ્ જ લેખ લઈને હું ધર્મશાળામાંથી ધરબણી જવાને રવાના થઈ આગળ હું ઘણીક વાર રાતે મોટી કાંઈ કાર્યમાં ઘેર જતી હતી ત્યારે જો પદ્માવતી ધરમાં હોય તો તે નિદ્રાધીન થયેલી જ મારા જોવામાં આવતી હતી અને ગૃહમાં દીપકનો પ્રકાર ભાગ્યે જ દૃષ્ટિગ્રસ્ત થતો હતો, પરંતુ અને તેથી સર્વથા વિપરીત પ્રકાર મારા જોવામાં આવ્યો, એટલે કે, અમારા ગૃહમાં સાધારણ દીપકનો નહિ, પણ ડિલ્ લેખનો પ્રકાર વિસ્તરેલો હતો મારી બગિની પદ્માવતી જગતી બેઠેલી હતી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સાલુ વ્યકટાદ્રિ સાથેની ચાર યુવતીઓમાંની બીજી સ્થાન તથા સંગીતવિદ્યામંત્રીના મેઘમલિની નામક યુવતી અને અન્ય એક અજ્ઞાત તરુણ પુરુષ એવી રીતે બે બીજી વ્યક્તિઓ પણ ત્યાં હતી અને પદ્માવતી તેમની સાથે અત્યંત આનંદ તથા હર્ષપૂર્વક હસીહસીને વાર્તાલાપ કરતી હતી, એવું દૃશ્ય મારા જોવામાં આવ્યું. અમારા ગૃહની એક બારી આમણામાં પડતી હતી અને તે અત્યારે અડધી બંધાઈ હતી એટલે તે અડધી બંધાઈ બારીમાંથી આ વિલક્ષણ દૃશ્ય મારી દૃષ્ટિએ પડ્યું અને તેથી તેમના વાર્તાલાપને સાંભળવાની તથા તેમના મનોમત બોલોને જાણવાની મારા મનમાં પ્રબળ જિજ્ઞાસા થવાથી પદ્માવતીને બોલાવવાને બદલે મારા હાથમાંના ફાનસના પ્રકાશને અત્યંત મદદ કરી નાખીને હું અમારા ગૃહમાં આવતા વાર્તાલાપને સાંભળતી તથા ત્યાં આસતી

અન્ય ચેષ્ટાઓને જોતી તે અડધી જીવાડી બારી પાસેજ પાપાણુપ્રતિમા સુમાન સ્થિર થઈને જિણી રહી

“જે તરુણ પુરુષ ત્યાં ઉપસ્થિત હતો, તેની અવસ્થા બાજ્યે જ વીસ વર્ષની હશે, એવું અનુમાન કરી શકાતું હતું તેણે રેશમી કિનારનું ઘોતિયું, રેશમનું ખમીસ, મખમલનું જેકેટ, રેશમનો પારસી ફેશનનો લાંબો કેટ, માથાપર જરીનો અમમતો સાફો, એક હાથમા રત્નજડિત કકણ (પહોંચી), બન્ને હાથની આંગળીઓમા ચાર હીરાની વીંટીઓ, ગળામા સોનાનો કંઠો અને કાનોમાં હીરા-જડેલી મુશ્કીઓ ઇત્યાદિ વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કરેલા હતા અને પોતાના રેશમી રૂમાલમા તેણે બહુ જ ઉંચી કીમતનું અતર છાટેલું હોવાથી અને વાળોમા સૌન્દર્યધિક તૈલ નાખેલું હોવાથી તે અતર તથા તૈલનો સુગંધ સર્વત્ર વિસ્તરી રહ્યો હતો. તે યુવકના વસ્ત્રાલંકારો જેવા સુંદર તથા આકર્ષક હતા તેવું જ તેનું સૌન્દર્ય તથી યૌવન પણ અત્યંત મનોહર તથા આકર્ષક હતા, એટલે કે, તે યુવક મારા માન્યતા પ્રમાણે તો રતિપતિ કામદેવની સાક્ષાત્ સજીવન પ્રતિમા સુમાન હતો અને તેથી જો કોઈ પણ નવયૌવના અને તારુણ્યના વસતકાળમા વિહરતી યુવતીનું મન તેના સૌન્દર્યને જોઈને ચચળ તથા વિકારવશ થઈ જાય તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું તે યુવકને જોવાથી મારા પોતાના મનમા જ ચચળતાનો સચાર થવા લાગ્યો હતો, તો પણ નવયૌવના અને ચચળા પદ્માવતીના મનમા ચચળતાનો આવિર્ભાવ થાય, એ તો એક સ્વાભાવિક અને નૈસર્ગિક ઘટના જ કહી શકાય. અસ્તુ તેમનો પરસ્પર નિમ્ન વાર્તાલાપ મારા સાંભળવામા આવ્યો -

“બહેન મેઘમાલિની, આ મહાશય કોણ છે અને તમે એમને અહીં અમારી પર્ણકુટીમા શા ઉદ્દેશથી લઈ આવ્યા છો? વળી અમારી આ પર્ણકુટી તમને બતાવી કેણે, એ પ્રશ્ન પણ મારા મનમા ક્યારનો ઘોળાયા કરે છે” મારી ભગિની પદ્માવતીએ નીચે ચટાઈપર પોતાના પડખામા બેઠેલી મેઘમાલિનીને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો, પરંતુ એ પ્રશ્ન પૂછતા તે તિર્યક્ દૃષ્ટિથી ઢાલિયાપર બેઠેલા મનોહર યુવકના મુખમંડળને જોતી હતી અને તેની એ ચેષ્ટા તકાળ મારા બાજુવામા આવી ગઈ

“આ મહાશય અમારા ગુરુમહારાજની જાતિના એક સાધુ છે, એમનું નામ પ્રભુદાસજી છે, એમના ગુરુવર્યનો આજથી છ મહિનાપર સ્વર્ગવાસ થતા તેમની વિશાળ સ્થાવર તથા જંગમ સપત્તિના તથા તેમના ગુરુપદના ઉત્તરાધિકારી એઓ થયા છે અને આ પ્રદેશમા યાત્રા કરવાને પધાર્યા છે એઓ જંગ-જાયપુરીમા અમારી સાથે જ હતા, પણ અમે વેહેલા નીકળ્યા અને એઓ ત્યાં કાંઈ કાર્યમસગે રોકાયા હતા તે ત્રણ દિવસ મોડા કલકત્તામા આવ્યા આ સાધુવર્ય જેવા સ્વરૂપસુંદર, ધનાઢ્ય અને વિદ્વાન્ છે તેવા જ ઉદારાત્મા, શૌકીન તથા વિલાસી પુરુષ પણ છે એમના ગુરુઓમાના કોઈએ પણ અત્યાર સુધીમાં લગ્નસંબંધ કર્યો નથી અને તેથી એમના મંદિરની ગાદીના શિષ્યો જ ઉત્તરાધિકારી થતા આવ્યા છે; પરંતુ આ પ્રભુદાસજીનો લગ્નસંબંધ કરી બ્રહ્મચારી સાધુને બદલે ગૃહસ્થ સાધુ થવાનો દૃઢ નિશ્ચય થયેલો છે અને તે એટલી સીમાપર્યંત કે માત્ર યોગ્ય કન્યા મળવાનો જ વિલંબ છે આને સંખ્યાકાળે અમારા ગુરુજીએ જે કેટલાક પરણ્યાની ઇચ્છા ધરાવનારા ગુજરાતના સાધનસપ્ત અને ગાદીપ્રતિ

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)--૪. પદ્માવતીની વેશ્યાવૃત્તિ ૮૭

સાધુઓની વાર્તા તમને કહી હતી, તેમનામાંના આ સાધુ પણ એક છે અને તમને આ મહનમૂર્તિના દર્શનનો લાભ આપવામાટે જ અત્યારે હું એમને અહીં લઈ આવી છું તમારી ધર્મશાળાના રક્ષક શિવસહાયની છેકરી એમને તમારૂં ઘર બતાવવા અમારી સાથે આવી હતી અને તેથી એમને તમારા ઘરને રોધવાનો પરિશ્રમ વેઠવો પડ્યો ન હોતો. આજે રાત્રે ધર્મશાળામાં તમારા મોઢા બહેન માયાદેવી રહેવાના છે અને કાંચનમાળા પણ ત્યાં જ સૂવાની છે એ વાર્તા અમારા બહુવામાં હોવાથી અહીં એકાતમા તમે ઉભયને પરસ્પર દર્શનનો તથા પરિચયનો તેમ જ જો છાંહો હશે તો વાર્તાલાપનો પણ યોગ્ય અવસર મળી શકશે, એમ ધારીને ગુરુજીએ જ અમે ઉભયને અહીં મોકલ્યા છે.” મેઘમાલિનીએ મારી બગિચાના પ્રમનું વિસ્તૃત ઉત્તર આપીને તે શુવકનો યથોચિત પરિચય કરાવ્યો અને તે સાથે તેના (પદ્માવતીના) હૃદયમાં વિકારને ઉપભવવાનો પણ આતુર્યયુક્ત પ્રયત્ન કર્યો.

“અહીં આસપાસમાં અમારી ધર્મશાળાની નૂની ચાકરડી વિના બીજી કોઈ રહેતું નથી એટલી ઇશ્વરની કૃપા છે અને તે પણ અત્યારે માફી છે એટલે તમે આવ્યા અને મારાથી તમોને અડધી રાત્રે અહીં બેસાડી શકાયા છે, નહિ તો આ મહાશયને મારાથી અહીં બેસવાની અનુમતિ પણ આપી શકાત કે નહિ, એની શકા જ હતી અસ્તુ મારા અહોભાગ્ય કે આવા એક સર્વ પ્રકારની યોગ્યતા ધરાવનારા પુરુષ પોતાની દાસી કરતા પણ બિવરતી મારા જેવી એક દીન અને દરિદ્રા નારીને પોતાના દર્શનનો લાભ આપવામાટે આ પર્યુક્ટીમાં પધાર્યા છે અને અમારી પર્યુક્ટીને પવિત્ર કરવાની ઉદારતા દર્શાવી છે. આવા એક મોંઘેરા મેહમાનને તમે અહીં લઈ આવ્યાં છો, એટલામાટે મેઘમાલિની બહેન, તમારો પણ આ કિંકરીપર કાંઈ જેવો તેવો આભાર તો નથી જ થયો. પરંતુ આ અત્યંત યોગ્યતાવાન અતિથિને હું શો આદરસંકાર કરૂં વાડું?” પદ્માવતીએ વિવેકને દર્શાવવામાં અને ગર્ભિત રીતે પ્રભુદાસજીના હૃદયને પોતા પ્રતિ આકર્ષવાના પ્રયત્નમાં લેશમાત્ર પણ ન્યૂનતા ન રાખી.

આટલી વાર સૂધી મૌનનું અવલબન કરીને બેઠેલા સાધુમહાશય પ્રભુદાસજીને પદ્માવતીના અતિમ શબ્દોથી બોલવાનો પ્રસંગ મળ્યો અને તેનો અત્યંત સ્વચ્છતાનો આડખર દર્શાવીને કહેવા લાગ્યા કે “સુભગે! તમારો હૃદયને જે સદ્ભાવ તેજ અમારો સંપૂર્ણ આદરસંકાર છે એટલે બાહ્ય ઔપચારિક આદરસંકારની કશી પણ આવશ્યકતા નથી તમે પોતાને દીન, હીન તથા દરિદ્રા માનો છો, પરંતુ પરમાત્માએ તમને જે અપૂર્વ તથા અલૌકિક સૌન્દર્યધન આપવાની ઉદારતા દર્શાવી છે તે સૌન્દર્યધનના સાધનથી તમે મોઢા મોઢા રાત્રીમહારાત્રી-એને પણ પોતાના દાસપ્રભુદાસ કરી લેવાને સમર્થ છો, તો પણ મારા જેવો એક સાધારણ પુરુષ તમારા ચરણોનો દાસ કેમ ન થઈ જાય વાડું? મારા અહોભાગ્ય કે મને આજે તમારા જેવી એક ઉચ્ચ કુળની કુલીન, વિભાવતી, લાવણ્યમયી તથા વિવિધશીલા શુભતીના દર્શનનો લાભ મળ્યો અને મારાં ચર્મચક્ષુઓની સાર્વજનિક થઈ હવે માત્ર મારા મનમાં એ જ વિચાર થયા કરે છે કે મારા હૃદયનો બાવ મારે તમને કેવી રીતે દર્શાવવો?”

“આપના હૃદયનો શો ભાવ છે?” પદ્માવતીએ લગ્નથી મુખને નીચું નમાવી ભૂમિને કેતરતા એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા

“શ્રીમાન્ મહારાજ, આપના હૃદયનો જે કાંઈ પણ ભાવ હોય તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પદ્માવતીને દર્શાવી દો, કારણ કે, અત્યારે અહીં એ, આપ અને હું એ ત્રણ વિના ચતુર્થ કોઈ પણ વ્યક્તિ ન હોવાથી સંકેતને હૃદયમાં સ્થાન આપવાનું કોઈ પણ પ્રયોજન નથી” મેઘમાલિનીએ પ્રભુદાસ બાવાને સંકેતને ત્યાગી દેવાનો મધુર વાણીથી ઉપદેશ આપ્યો

પદ્માવતી તથા મેઘમાલિનીના એ શબ્દોથી ઉત્તેજિત થઈને પ્રભુદાસ ધૃષ્ટતાને ધારણ કરીને પોતાના હૃદયગત ભાવને વ્યક્ત કરતો કહેવા લાગ્યો કે “સુદરીસમુદાયરૂપ તારાપતિના મધ્યમાં ચંદ્રદેવના સ્થાને વિરાજતી રાજસુંદરી રાધિકાની પ્રતિમા પદ્માવતી, મારો બ્રહ્મચારી મરીને ગૃહસ્થ થવાનો મનોભાવ તો તારા જાણવામાં આવી ચૂક્યો છે અને મારા લગ્નમાં વિલગ થાય છે તેનું કારણ એ જ છે કે અત્યાર સૂકી મને મારી ઇચ્છા પ્રમાણેની ચોખ્ખી કન્યા મળી શકી નથી જે મારી સાથે શરીરસંબંધથી સદાને માટે બંધાવાની તમારી ઇચ્છા હોય અને અદ્વાપિ તમારા જોમારનો ભગ ન થયો હોય તો હું તમારૂં પાણિ-ત્રણ કરીને તમને મારી પ્રાણેશ્વરી, હૃદયેશ્વરી કિંવા અર્ધાંગિનાની પદવીથી વિભૂષિત કરવાને આ સ્થળે અને આ પળે જ તૈયાર છું, કારણ કે, તમારા કરતાં વિશેષ કુશીન, વિદ્યાવિભૂષિતા અને લાવણ્યમયી ગૃહલક્ષ્મી મને આ વિશ્વમાં અન્યત્ર ક્યાંય પણ મળી શકશે કે નહિ, એની શકા જ છે અને તેથી જ તમારી અનુમતિ હોય, તો મારે હવે કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કરવાનો નથી મારા હૃદયનો ભાવ આ પ્રમાણેનો છે અને મારા તે ભાવની સફળતા કિંવા નિષ્ફળતાનો આધાર તમારી ‘હા’ અથવા ‘ના’ ઉપર જ અવલગી રહેલો છે, એ તો તમે પોતે પણ જાણી શકો તેમ છે એટલે અધિક બોલોડની આવશ્યકતા નથી”

પદ્માવતીના મનને સંધ્યાકાળથી જ ચચળતાનો સ્પર્શ તો થયેલો જ હતો અને અર્ધ સમયમાં જ અલૌકિક તથા અકલ્પનીય આકર્ષણ તેના નેત્રો સમક્ષ આવીને બેઠું રહ્યું એટલે પછી તેનું ચચળ મન સચમ કિંવા દૃઢતાને દૃઢતાથી વળગી રહી શકે એ સર્વથા અશક્ય અને અસંભવનીય હતું મારી માન્યતા પ્રમાણે પદ્માવતીનું હૃદય તો પ્રભુદાસના એ પરિણામસ્તાવને ક્યારનુંય સ્વીકારી ચૂક્યું હતું, પરંતુ સ્ત્રીજાતિની સ્વાભાવિક લગ્ન ‘હું આપના આ પ્રસ્તાવનો સાબાર સ્વીકાર કરું છું’ એ સ્પષ્ટ શબ્દોને તેના મુખમાંથી તત્કાળ બહાર નીકળવા દેતી ન હોતી અને એ જ કારણથી પદ્માવતી તત્કાળ કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતા જાણે કોઈ ગહન વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ હોયની તેની રીતે મૌનનું અવલગન કરીને બેસી રહી

પદ્માવતીને આવી રીતે મૌનમુગ્ધા થયેલી જોઈને મેઘમાલિનીએ કહ્યું કે “પદ્માવતી, અત્યારે આવી વ્યર્થ લગ્નને ધારણ કરવાનો પ્રસંગ નથી, કારણ કે, સમય અર્ધ છે અને કાર્ય અધિક છે લગ્ન દર્શાવની હોય તો કાન્તદેવીના પ્રસંગે જેટલા પરિમાણમાં દર્શાવી શકાય તેટલા પરિમાણમાં દર્શાવજો અને થઈ શકાય તેટલા મોંઘા થજો”

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલૂ)-૪. પદ્માવતીની વેશ્યાવૃત્તિ ૮૫

“મેઘમાલિનીનું કથન ચથાર્ય છે” પ્રભુદાસ બોલ્યો.

“બહુ, મારી લગ્નને તો તમેએ જાવ મૂકાવી દીધી” આ શબ્દો હચ્ચારીને પદ્માવતી બળાકારે લગ્નને ત્યાગીને અચકાતી અચકાતી કહેવા લાગી કે “હું પરમેશ્વર અને ધર્મની સાક્ષીથી કહું છું કે અજાણે મારા પવિત્ર ઠેમારનો ભંગ થયો નથી, પરંતુ હવે પછી જો હું દીર્ઘ સમય પર્યન્ત કુમારિકા જ રહીશ, તો માત્ર કૈમાર અખડ રહી શકશે કે નહિ એ વિશેની શકનો અત્યારથી જ મારા હૃદયમાં સચાર થવા માડ્યો છે. જો આપ મહાગયની આ દીન દાસીને ધર્મવિધિથી પોતાની અર્ધાંગનાની પદ્મીથી વિભૂષિત કરવાની દૃઢ ઇચ્છા હોય, તો આપના એ પરિણયપ્રસ્તાવને હું આનંદ તથા પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વીકારું છું અને આપની મને જ્યાં પણ લઈ જવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં હું આપની સાથે આવવાને તૈયાર છું મને પોતાની અર્ધાંગના તરીકે સ્વીકારવાથી બિવિધ્યમાં આપને કદાપિ પશ્ચાત્તાપ થવાનો નથી, એ નિશ્ચયપૂર્વક આપે બાણી લેવાનું છે. એથી વિશેષ હું બીજું કંઈ પણ કહી શકતી નથી.”

“તો પછી તમારે અત્યારથી જ એમ માની લેવાનું છે કે હું તમારો પતિ છું અને તમે મારા ધર્મપત્ની છો માત્ર લગ્નનો જે વિધિ કરવાનો છે તે ઘર પહોંચ્યા પછી કરી લેવાશે” આમ પ્રભુદાસે કહ્યું.

એટલામાં મેઘમાલિની “હું જરા બહાર જઈ આવું છું” એમ કહીને બહાર જવામાં ઊઠી, ચાલતા ચાલતાં બહુ પોતાનો હાથ અચાનક લાગી જવાથી દીવો પડી ગયો હોયની તેવી રીતે તેણે દીવાને હેઠળ પાડી નાખ્યો અને તેથી દીવો બુઝાઈ જતાં ઘરમાં કાળો અધકાર વ્યાપી ગયો. જૂઠ્ઠા અધકારનું સામ્રાજ્ય થવાથી ત્યાર પછીની ઘટના મારાથી જોઈ શકાઈ નહિ અને મેઘમાલિની બહાર નીકળીને મને જોઈ લેશે તો ત્યાંની મારી ઉપસ્થિતિનો ભેદ તેના મુખથી પદ્માવતી તથા પ્રભુદાસના બહુવામાં આવી જશે, એ વિચારથી હું પાછો બહાર ચાલી આવી અને આગણના રસ્તાપર પડતા દરવાજા પાસે ઊભી રહી લગભગ વીસથી પચ્ચીસ મિનિટ પછી અંદરની અડધી ઊંચાડી ખારી-માથી પ્રકાશનાં કિરણો બહાર પડવા માંડ્યા એટલે હું બહુ હચમચાઈ જ આવી હોઈની! તેવો દેખાવ કરીને અંદર ગઈ અને જોયું તો પદ્માવતીની સ્થિતિમાં મને કાંઈક વિલક્ષણ પરિવર્તન થયેલું દેખાયું મેં જતાની સાથે જ “પદ્માવતીને કહું કે “બહેન, શિવસહાયના પત્નીને તાર કાંઈ કામ હોવાથી હું તને બોલાવવા માટે જ આવી છું; માટે ચાલ સત્વર મારી સાથે ધર્મશાળામાં” મને અચાનક આવેલી જોઈને પ્રભુદાસ તથા મેઘમાલિનીના મુખમંડળમાં પ્રથમ તો કાંઈક લગ્ન-જન્ય કાલિમા પ્રસરી ગઈ, પરંતુ તત્કાલ ધૃષ્ટતાને ધારણ કરીને પ્રભુદાસે પોતાના ગળવામાંથી એક ઝીની કાઢીને મારા હાથમાં આપી અને કહ્યું કે. “જો બાબા, હું અને મેઘમાલિની અત્યારે અહીં બેઠાં છીએ એ વાર્તા તારી જ્યેષ્ઠા બાગીનીને જણાવીશ નહિ તેમ જ બીજા કોઈને પણ કહીશ નહિ આજે તને આટલું ઇનામ આપું છું અને આવતી કાલે તને એક સારૂ ઘરેલું ઘડાવી આપીશ” મેં “બહુ સાહેબ” કહીને તે ઝીની લઈ લીધી, મેઘમાલિની તથા પ્રભુદાસ ચાલતાં થઈ ગયાં અને ત્યાર પછી પોતાનાં વસ્ત્રોને વ્યવસ્થિત કરીને પદ્માવતી ઘરને તાળું વાસી મારી

સાથે ધર્મશાળામાં આવવામાટે નીકળી જો કે આ સસારમા ચાલતી માનવ પ્રાણીઓની કેટલીક રમણીય બચકરતારૂપ વિલક્ષણ એવાઓનો મને અધિક અનુભવ તો ન હોતો જ, છતાં પણ સ્ત્રીઓ ‘નિર્ગર્ભાદેવ પાદિતા’ હોવાથી અને હું પણ એક સ્ત્રી હોવાથી એટલી કલ્પના તો હું અવશ્ય કરી જ શકી કે જે પદ્માવતી સંબાકાળે હતી તે પદ્માવતી અત્યારે ન હોતી

હું અને પદ્માવતી જ્યારે ધર્મશાળામા આવી તે વેળાયે માયાદેવી અમારી ઓરડીમાં ન હોતી, માત્ર શિવસહાયની પત્ની અમારી વાટ જોતી પોતાની ઓરડીના દ્વારમાંજ બેઠી હતી અને તેણે અમને જણાવ્યું કે “મહાત્મા વ્યકટાદ્રિએ માયાદેવીને કાંઈ કાર્યમાટે પોતા પાસે બોલાવી છે એટલે તે તો બે કલાકથી ઉપરથી નીચે આવી જ નથી અને હવે મારે પણ પદ્માવતીનું કાંઈ કામ નથી; કારણ કે, તમેને આવતા વાર થવાથી મારું કામ મેં પોતેજ કરી નાખ્યું છે એટલે હવે પદ્માવતીને સૂઈ રહેવું હોય તો બલે ઘેર જઈને સૂઈ રહે માયાદેવીને હું કહીશ કે પદ્માવતી તારા ઉપર ગયા પછી તરત આવી હતી, પણ કામ ન હોવાથી મેં તેને પાછી ઘેર મોકલી દીધી છે”

શિવસહાયની પત્નીના આ બાપજીથી તકાળ મારા જણવામા આવી ગયું કે, મેઘમાસિની તથા પ્રભુદાસ રાત્રિના સમયમા અમારે ઘેર ગયા હતા, તેમને શરૂ દેખાડવામાટે શિવસહાયની પુત્રી ગઈ હતી, ત્યાર પછી શિવસહાયની પત્નીએ પદ્માવતીને બોલાવી લાવવામાટે મને ઘેર મોકલી હતી અને મારા ગયા પછી માયાદેવીને વ્યકટાદ્રિએ ઉપર બોલાવી હતી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ હું અને પદ્માવતી આવી એટલે શિવસહાયની પત્નીએ મોડા આવવામાટે કપડો આપવાને બદલે “માયાદેવીને હું કહીશ કે પદ્માવતી તારા ઉપર ગયા પછી તરત આવી હતી, પણ કામ ન હોવાથી મેં તેને પાછી ઘેર મોકલી દીધી છે.” એમ કહીને અમારા મોડા આવવાની ઘટનાપર ટાકપિછોડો કરવાની કૃપા દર્શાવી હતી; એટલે આ સર્વ કારસ્થાન શિવસહાય અને તેની પત્નીની મધ્યસ્થતાથી જ સમાપ્ત હોઈ જાય એ નિર્વિવાદ હતું શિવસહાયની સ્ત્રીના મહુર્ચને બહુ જવા છતાં હું કાંઈ પણ બોલી નહિ અને મેં પદ્માવતીને કહ્યું કે: “બહેન, હું અહીં આવી છે તો હું એકલી હોવાથી માયાદેવી આવે ત્યાં સુધી મારી સાથે વાતો કરતી અહીંજ બેસ અને પછી અહીંજ સૂઈ રહેજે, કારણ કે, આજે હવે તને ઘેર એકલાં સૂવાનું ગમશે નહિ અને મનમા કાંઈ કાંઈ વિચારો આવ્યા કરશે.” પદ્માવતી મારી પ્રાર્થનાને માન આપીને મારી પાસે બેઠી અને અમે બન્ને બહેનો બિછાનાં તૈયાર કરી સૂવાને બદલે બિછાનાપર બેસીને ધીમા સ્વરથી વ્યકટાદ્રિ, મેઘમાસિની અને પ્રભુદાસના સંબંધમાં કેટલીક વાતચીત કરવા લાગી. વાતોમાં ને વાતોમાં લગભગ ત્રણ વાગવા આવ્યા અને તે વેળાયે માયાદેવી પાછી આવતાં અમારા તે વાર્તાલાપનો અંત આવી ગયો. માયાદેવીએ પદ્માવતીને જોઈને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું કે “પદ્માવતી, તું પાછી ઘેર નથી ગઈ કે શું? હું હતી અહીંના કાર્યને અંત નથી આવ્યો?” માયાદેવીના એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પદ્માવતીએ જણાવ્યું કે: “અહીં કાંઈ વધારે કાર્ય ન હોતું, પરંતુ પછીથી એકલી ઘેર જવાનો કંચનો આવવાથી અને કાંચનમાળા અહીં એકલી હતી એટલે બેના

આગ્રહથી મેં પણ અહીંજ સુધ રહેવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ લિંબ ન આવવાથી હું અને કાચનમાળા વાતો કરતા તારી વાટ જોતા બેઠા છીએ. હં, પણ આગ્રહી વાર સુધી ઉપર શું કામ હતુ તે જાણાવીશ?”

“તે જે બાબતમાં મારો અભિપ્રાય પૂછ્યો હતો તે જ બાબતનો વિચાર અલાવવામાં વ્યક્તિએ મને બોલાવી હતી અને અત્યાર સુધી હું જે જ વિષયનો બહાપોહ કરતી તેમની પાસે બેઠી હતી.” માયાદેવીએ પદ્માવતીના પ્રશ્નનું સક્ષિપ્ત ઉત્તર આપ્યું.

પરંતુ માયાદેવીના એ ઉત્તરથી પદ્માવતીની જિજ્ઞાસા વૃદ્ધિમત્ત થવાથી ક્રિંમલુના પદ્માવતી અધીર થવાથી આતુરતા દર્શાવીને પૂછવા લાગી કે: “તે વિષયનો બહાપોહનું પરિણામ શું આપ્યું વાર? વ્યક્તિએ વિશે તારો શો અભિપ્રાય બધાયો? મારી તો એવી જ માન્યતા છે કે મહાત્મા વ્યક્તિના સંભાષણથી અવશ્ય તને સતોષ થયો હશે અને તારા આજની સંખ્યા વેળાના વિચારોનું અવશ્ય પરિવર્તન થઈ ગયું હશે કેમ ખરૂં કે નહિ?”

“પદ્માવતી, તારી ધારણા બહુ અરો સત્ય છે, કારણ કે, વ્યક્તિની વાણી એટલી બધી મધુર અને મનોહારિણી છે કે આપણી પરિસ્થિતિમાંની તમે તેથી અને તમે તેથી દૃઢદમ્યા અબળા પણ તેની વાણીથી મુગ્ધ થઈ જાવ, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે આપણા દેશમાં આપણાથી અપણી ભતિમાં રહીને મુગ્ધ બેળવી શકાય તેમ છે જ નહિ તેમ જ આપણાં દૃષ્ટિએ એટલા પરિમાણમાં દૃઢ તથા અવિચળ નથી કે જેના થાગે મરણપર્યંત અખડ ધર્મચર્યને પાળવાની આપણાથી પ્રતિજ્ઞા કરી શકાય આવી પરિસ્થિતિમાં વિદેશમાં જઈ અન્ય ભતિના પુરુષો સાથે લક્ષ્મણધર્મી બેઠાઈ શ્રદ્ધસંસાર માત્રા વિના આપણા બાળ્યનો ઉદય અશક્ય છે અને તેટલામાં વ્યક્તિના આગ્રહ તથા તેના દર્શાવેલા પ્રયોજનોથી લેખાઈને તને તથા કાચનમાલાને સાથે લઈને મેં અહીંથી તેની સાથે પ્રયાણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, પરંતુ કદાચિત્ આમાં કંઈ ફેરફાર થઈ શકે હોય અને આપણી આસા ત્યાં આપણી ધારણા અનુસાર સફળ ન થાય, તો આપણે પરદેશમાં રખાઈ ન પડીએ અને હયાજનક અવસ્થામાં આવી ન પડીએ એટલામાં વ્યક્તિ પાસેથી મેં પહેર સો રૂપિયાની માગણી કરી છે અને તે રકમ આવતી કાલે અપવાત તેણે વચન પણ આપ્યું છે એ પહેર સો રૂપિયા અને આપણી પાસે જે કંઈ રોકડ હોય તે આપણાં ત્રણ બાળિનીઓના નામથી પોસ્ટ ઓફિસમાંની સેવિંગ્સ બેંકમાં સંચીત્ત હોય, અને ત્યાર પછી આપણી જ્યાં સ્થિરતા થાય ત્યાંની પોસ્ટ ઓફિસમાં ખાતું ખદવાની લેવું, એવો મારો વિચાર છે વ્યક્તિની સાથે આપણે માત્ર આપણા ત્રણ ત્રણ વસ્ત્રો પહેરીને જ જવાનું છે, અન્ય જે કંઈ પણ આપણને જોઈશે તે સર્વ વસ્તુઓ તેના તરફથી આપણને મળી શકશે એટલે અન્ય વસ્તુઓની ચિંતા આપણે સંભાળી નથી. જો કે મારો પતિ જ્યોતો છે છતાં વ્યક્તિ સમક્ષ તે મને વિધવા તરીકે ઓળખાવી છે એ ઠીક જ ક્યું છે, મેં પણ તેમ જ જાણ્યું છે અને વ્યક્તિનો તો મને પણ કંઈ યોગ્ય વર સાથે કુમારિકા તરીકે જ પરણાવી દેવાનો વિચાર છે જો એમ થાય તે તેથી આપણી કશી પણ હાનિ નથી અને તેથી આપણે એ વિષયનો વિરોધ વિચાર કરવાનો નથી.

હજી આપણે ત્રણ દિવસ પછી અહીંથી નીકળવાનું છે અને તેટલા સમયમાં આપણા ધરના સામાનનો આપણે વેચી સાટીને નિકાલ કરી નાખવાનો છે, કારણ કે, હવે તે સામાનની આપણને કશી પણ અગત્ય નથી. આપણા બધાને પણ આપણે આપણા આ દેશત્યાગની વાર્તા અત્યારે જણાવવાની નથી, ત્યાં જઈને ઠેકાણે પડીશું એટલે પછી એક સવિસ્તર પત્ર લખીને તેને સર્વ વૃત્તાંત જણાવીશું કદાચિત્ આપણને અહીં પાછા આવવું પડે, તો અત્યારે જણાવેલો આ વૃત્તાંત બવિધ્યમા આપણામાટે બચકર થઈ પડે એટલામાટે અત્યારે તો આ ઘટનાને ગુપ્ત રાખવામા જ લાભ છે સામાન જો કાલે જ વેચાઈ જાય તો બે દિવસ આપણાથી આ ધર્મશાળામા પણ વીતાડી શકાશે ” માયાદેવીએ પોતાના પરિવર્તિત વિચારો અને તે વિચારોના પરિણામને સવિસ્તર વ્યક્ત કરી સંભળાવ્યા.

માયાદેવી પણ મોહમુગ્ધા થવાથી અમો ત્રણે ભગિનીઓના પ્રયાણને નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો અને તેથી મારા હૃદયમા પણ એક પ્રકારનો આનંદ થવા લાગ્યો. જો કે, એક વાર મેં મારા મનમા આજન્મ કુમારિકા રહેવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ યૌવનનું આગમન થતા મારા હૃદયમા પણ લગ્નની વાસનાનો હૃદય થયો હતો અને તે વાસનાની તૃપ્તિમાટે આવા પ્રકારનો પ્રસંગ અનુકૂળ હોવાથી મારા અતઃકરણમાં આનંદનો આવિર્ભાવ થાય એમા નવાઈ જેવું કશું ન હતું અસ્તુ બીજે દિવસે બપોર પછી વ્યક્ટાદ્રિએ માયાદેવીને પદરસો રૂપિયાની રકમ આપી દીધી અને સામાનને વેચવાની વાત નીકળી એટલે શિવસહાયે અમારો સામાન વેચાતો લઈને તેની કીમતના રૂપિયા એક સો અમને રોકડા આપી દીધા. જો કે સામાન તો પૂર્યાસ સાઠ રૂપિયાનો જ હતો અને વેચવા જઈએ તો તેના ત્રીસ રૂપિયા ભાગ્યે જ આવે તેમ હજી છતાં શિવસહાયે સો રૂપિયા ગણી આપ્યા એટલે એમા પણ કાંઈક ભેદ જ હતો. માયાદેવીએ કુલ અઠાર સો રૂપિયા ત્રણ ભાગમા વિભક્ત કરી ૬૦૦ પોતાના નામથી ૬૦૦ પદ્માવતીના નામથી અને ૬૦૦ મારા નામથી સેવિંગ્સ બેંકમા રાખવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી અને ધર ખાલી કરીને અમો કલકત્તાને ત્યાગવામાટે તૈયાર થઈ રહ્યા. જે દિવસે અમો રવાના થવાના હતા તેને આગલે દિવસે શીલર સાહેબ મહાત્મા વ્યક્ટાદ્રિને મળવામાટે આવ્યો હતો અને વ્યક્ટાદ્રિએ તેને હુગલીથી દિલ્લી સુધીના પ્રવાસમાટે રોકડ કલાસનો એક આખો ડબ્બો રિનૉર્ડ કરાવવાની સૂચના આપી દીધી હતી. શીલર જે વેળાએ વ્યક્ટાદ્રિ પાસે આવ્યો તે વેળાએ અમો ત્રણે બહેનો ત્યાં બેઠેલી હોવાથી અમોએ તેને જોયો હતો અને તેણે અમોને જોઈ હતી એટલું જ, અમારો પરસ્પર વિશેષ પરિચય કિંવા વાર્તાલાપ થયો ન હતો. બીજે દિવસ થયો અને અમારે રાતની ટ્રેનમા ઉપડવાનું હોવાથી વ્યક્ટાદ્રિએ સંધ્યાકાળે જ પોતાના બંને અનુચરોને સામાન લઈને ‘હાવડા’ સ્ટેશનપર મોકલી દીધા અને ત્યાર પછી ભોજન આદિના કાર્યથી નિવૃત્ત થયા પછી લગભગ સાત વાગે એક ગાડીમાં વ્યક્ટાદ્રિ તથા અમો ત્રણ ભગિનીઓ તથા બીજી ગાડીમા ચચળા, મેઘમાલિની, માલતી તથા મદિરાક્ષી અને ત્રીજી ગાડીમા મણુદાસ તથા શીલર સાહેબ એવી રીતે અમો દશ સ્ત્રીપુરુષોનો સમુદાય ત્રણ ગાડીઓમા બેસીને ‘હાવડા’ સ્ટેશનપર જવાને નીકળ્યા. ‘હાવડા’ સ્ટેશનપર

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) - ૪. પદ્માવતીની વેશ્યાવૃત્તિ ૮૬

અમે પહોંચ્યા તે વેળાએ નોકરોએ અમારા રિજર્ડ ડબ્બામાં સામાન ગોઠવીને રાખી દીધો હતો, બિસ્તરા છોડીને બીજાવી દીધા હતા અને ટ્રેનના ઉપડવામાં માત્ર વીસ મિનિટનો જ અવકાશ હતો. સેકન્ડ ક્લાસનો અમારો રિજર્ડ ડબ્બો બે કમ્પાર્ટમેન્ટમાં વિભક્ત થયેલો હતો અને તે પ્રત્યેક કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ઉપર અને નીચેના બર્થની સંખ્યા છ ની હોવાથી આખા ડબ્બામાં બાર મનુષ્યો સૂઈ શકે તેમ હતું. એક કમ્પાર્ટમેન્ટમાં વ્યક્ટાદ્રિ, માયાદેવી, મેઘમાલિની, મહિરાક્ષી અને એક અનુચર મળીને પાંચ વ્યક્તિઓના રાશનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી અને તેમાંની ત્રણ વ્યક્તિઓ વ્યક્ટાદ્રિ, માયાદેવી તથા મેઘમાલિની નીચેની સીટ પર સૂવાના હતા અને મહિરાક્ષી તથા અનુચર ઉપરના બર્થ પર સૂવાનાં હતા બીજા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં પ્રભુદાસ, પદ્માવતી, ચચળા, માલિની, હુ અને એક અનુચર મળીને છ વ્યક્તિઓ પ્રવાસ કરવાની હતી એટલે કે નીચેની ત્રણ બેઠકો પ્રભુદાસ, પદ્માવતી તથા મારામટિ રખાયલી હોવાથી ઉપરનાં ત્રણ બર્થ ચચળા, માલતી તથા અનુચરને સોંપાયા હતાં બંને કમ્પાર્ટમેન્ટમાં સડાસમાંથી જવા આવવાનું દ્વાર હોવાથી તે દ્વારને બિઘાડી નાખવામાં આવ્યું હતું અને તેથી રાશનનો સમય થાય ત્યાં સુધી અમે એક જ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેસવાના હતાં; કારણ કે, વાર્તાલાપના આનંદમાં કેટલોક સમય વીતાડવાનો અમારો મનોભાવ હતો ટ્રેન ઉપડી અને શીલર અમને વિદાય કરીને પાછો કલકત્તા બહી ચાલતો થઈ ગયો.

વ્યક્ટાદ્રિએ શ્રીન કૂટ તથા ડ્રાય કૂટ, એટલે કે લીચો મેવો તથા સૂકો મેવો, કેક, બિસ્કીટ, મિઠાઈ, કેટલાક આમિષ ખાદ્ય પદાર્થો અને બેચાર ભતિની મહિરા તથા સોડા, લેમન આદિ ખાનપાનની વસ્તુઓ સારા પ્રમાણમાં સાથે લીધી હતી એટલે ગાડી ઉપડ્યા પછી વાર્તાલાપમાં જ્યારે લગભગ અગિયાર વાગ્યા ત્યારે વ્યક્ટાદ્રિએ પોતાના અનુચરોને આજ્ઞા કરી કે “મને તથા પ્રભુદાસને અમારી ખાસ દવા આપો અને આ સ્ત્રીવર્ગને દ્રાક્ષાસવ આપીને પછી નાસ્તો રકાબીઓમાં કાઢો એટલે નાસ્તો પાણી કરીને પછી નિદ્રાનો આસ્વાદ લઈએ, કારણ કે, નાસ્તો કરી લઈશું ત્યાં તો બાર સાડાબાર થવા આવશે” અનુચરોએ વ્યક્ટાદ્રિ તથા પ્રભુદાસને આપવામટિની દવાની જે બાટલી કાઢી તે બાટલી ‘બ્રાન્ડી’ નામક અપૂર્વ દવાની હતી અને અમે સ્ત્રીવર્ગને જે દ્રાક્ષાસવ આપવામાં આવ્યો તે પોર્ટ્વાઇનો ત્રીજ પોર્ટ્વાઇન હતો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે પોર્ટ્વાઇનમાં બ્રાન્ડીનું પણ થોડુંક મિશ્રણ હોઈને એક એક તેનો કાંઈક વધારે નિશો ચઢ્યા પછી મને તથા માયાદેવીને શક થવા માડી એવી રીતે નાસ્તો પાણી કર્યા પછી અમે સર્વ પોતપોતાના બર્થ પર જઈને પગા અને વીજળીની બત્તીને બોલવી નાખીને બારીઓને ચઢાવી દેવાથી ડબ્બામાં અંધકાર વ્યાપી ગયો.

મને બ્રાન્ડીમિશ્રિત પોર્ટ્વાઇનના મદથી તલ્કાળ ઊંધ આવી ગઈ અને તેથી રાત્રિનો સમય કેમ પસાર થયો તે મારા જોવા કે જાણવામાં આવી શક્યું નહિ જે કોઈ પણ અબળા વેશ્યાવૃત્તિના દ્વારમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરે છે તેના ધાર્મિક તથા ભતીય આચાર વિચારોની પ્રથમ બ્રહ્મતા થાય છે એવા એક નિયમ હોવાથી વેશ્યાવૃત્તિના માર્ગમાં જતાની સાથે જ અમારા હૃદયને મહિરાનો સ્પર્શ

થઈ ચૂક્યો હતો અને બવિંશમાં અમારી જે અન્ય પ્રકારની બ્રહ્મા થવાની હતી તેની ચથાર્થ કલ્પનાનો તે વેળાએ અમારા મસ્તિષ્કમાં લેશમાત્ર પણ આવિર્ભાવ થઈ શક્યો ન હોતો.”

કાચનમાલા પોતાની કર્મકથાના આટલા બાજુ પર્યંત આવ્યા પછી મને સંજોશીને કહેવા લાગી કે “અપા બહેન, ગઈ કાલ કરતાં પણ આજે મોડું થયું છે, લગભગ અઢી વાગવા આવ્યા છે એટલે હવે દિલ્લીમાં અમે હરમતનનની હવેલીમાં ઊતરી હતા ત્યાં શી શી ઘટનાઓ મારા જોવામાં આવી હતી અને ત્યાંથી વ્યકટાદિના નિવાસસ્થાનમાં પહોંચ્યા પછી આજ્ઞાલેના સુધારાની રમણીય અમંકરતાના જે જે દૃશ્યો મેં જોયા હતા તે સર્વ જતાત હું આવતી કાલે સંભળાવીશ.”

કાચનમાલાની કથામાં અમને એવો રસ પડવા માંજ્યો હતો કે અઢી વાગવા આવ્યા હતા એવું અમારામાંથી કોઈને કાંઈ જાન હતું જ નહિ, એટલે પછી અઢી વાગ્યાની વાત સાંભળતાં અમારે કાચનમાલાની ઇચ્છાને માન આપીને અમારી ઇચ્છાની વૃત્તિના કાર્યને બીજા દિવસની રાત્રિપર મુક્તવી રાખવું જ પડ્યું કુંજવિહારીએ નોકરને ચાહ મૂકવાની આજ્ઞા આપી, પરંતુ આટલી મોડી રાતે ચાહ પીવાથી બે કલાક ઊંઘ આવવાની હશે તે પણ નહિ આવે અને આખી રાત્રનો અખડ ઉત્તરો થઈ પડશે, એવું કાશ્વ હસાવીને મેં ચાહની ના પાડી અને તેમના નોકરને સાથે લઈને મારા ઘર બહારી જવાને હું ચાલતી થઈ.

કાચનમાલાના મુખથી તેના અને તેની બે ભગિનીઓના જન્મશૂભિલાગની કથા સાંભળીને જમનગરમાંથી એક વાર લક્ષ્મી લોકો સાથે મેં કરેલા પલાયનની ઘટનાનું મને સ્મરણ થઈ આવ્યું અને તે ઘટના તથા આ ભગિનીત્રયના પલાયનની ઘટનાની પરસ્પર તુલના કરીને સમ્યામાં પડી પડી હું મનોગત કહેવા લાગી કે “જમનગરમાંથી તે વેળાએ પલાયન કરવાની અને માતાની હાયાથી દૂર થવાની મારામટિ એવી કશી પણ આવશ્યકતા ન હોવા છતાં માત્ર એક સાધારણ આકર્ષણથી આકર્ષાઈને મેં ગૃહસ્થાનનું સાહસ કર્યું હતું અને લક્ષ્મીઓની વાણીથી હું લુબ્ધ થઈ ગઈ હતી, તો પછી જે દુઃખ પરિસ્થિતિમાં માયાદેવી, પદ્માવતી અને કાચનમાલા આવી પડી હતી તે દુઃખ પરિસ્થિતિમાં વ્યકટાદિ અને મણુદાસ જેવા ચાલાક અને વાચાળ પુરુષોના વાગ્જનમાં ફસાઈ લોભ તથા મોહને વશ થઈને તે ત્રણે ભગિનીઓએ પોતાના દેશસ્થાનને જે અપરાધ કર્યો હતો તે તેમને અપરાધ મારી માન્યતા પ્રમાણે સર્વથા ક્ષમ્ય હતો, કાશ્વ કે, ખરી રીતે એ અપરાધ તે અપણાઓનો નહિ, પણ જે સમાજે તેમને આવી પરિસ્થિતિમાં લાવી મૂકી હતી તે નિર્દય સમાજનો જ હતો. બંધે સ્ત્રીઓના ચરિત્રને લોકો દેવોથી પણ બહારી ન સકાય તેવા અમમ્ય માનતા હોય, પરંતુ મારી તો એવી જ માન્યતા છે કે, જે સ્ત્રીએ કોઈ પણ આત્મીય પુરુષના રક્ષણ વિનાની અને કોઈ પણ કાશ્વવશાત્ અન્ય પુરુષોના સમાગમમાં આવનારી હોય છે, તે સ્ત્રીએ બંધે તેવી અને ગંધે તેવી બુદ્ધિમતી, વિચારશીલ અને પવિત્રદમ્બા હોવા છતાં મણુ ધનદાસ, સુખદાસ, વિકાસદાસ અને એવી જ અન્ય સ્વાભાવિક લાલસાઓની વૃત્તિની આશાથી વિપરીત, કામી અને લંપટ પુરુષોના કિંસા એવી નિશ્ચિત અવળાઓના ચીવન તથા સંતર્કને પોતાના અન્ય મકરના સ્વાર્થની સિદ્ધિમટિ

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) -૫ મારો પોતાનો અધ પાત ૬૧

અન્ય પ્રકારનો ઉપયોગ કરનારા સૌન્દર્યવિકેતા બાલાક પુરુષોના વિસ્તારેલા લોભ-
ભળ, મોહભળ તથા વાગ્બળમાં તલ્કાળ સપડાઈ ભય છે અને તેમના એ નાનાવિધ
ભળોમાં સપડાતા અતે તેમની એવી દુર્દશા થાય છે કે કા તો તેઓ બૂડે હાલે
મરી ભય છે અને કા તો એવી અવસ્થામાં જીવે છે કે ક્યાયની રહી શક્તી
નથી દુષ્ટ પુરુષોના પ્રસારેલા એ નાનાવિધ ભળમાંથી જે વેળાસર ચેતીને કોઈ
અપળા નીકળી ભય છે તે તે ભયી ભય છે, પણ જેઓ નથી ચેતતી તેમના
મનિ તો અધોગતિની ગહન ગર્તામાં પડ્યા વિના ખીજે કોઈ માર્ગ રહેતો જ
નથી કાંચનમાલા તો અજ્ઞાપિ કાંઈક સારી સ્થિતિમાં હતી, પણ માયાદેવી અને
પદ્માવતીના જીવનની શી સ્થિતિ થઈ હતી તે બાલુવામઢે માણ અત કશું અતિશય
આતુર હોવાથી મને સાડાચાર વાગ્યા સૂધી કોઈ ન આવી સાડાચાર વાગ્યા
પછી મારી આખ લાગી ગઈ અને સાડા સાત વાગે મારી માતાએ મને બગાડી
ત્યારે જ હું ભગી રાતે પાછી યથાસ્થમય હું કુળવિહારીને ઘર ગઈ અને કાંચન-
માલાએ પોતાની કર્મકથાને નીચે પ્રમાણે આગળ લખાવી —

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

પ્રકરણ ૧૦ મું

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૫ મારો પોતાનો અધ:પાત !

“અમે જે વેળાએ આર્યાવર્તની પુરાતન રાજધાની ઉદ્ગમસ્થ અથવા
દિલ્હીના સ્ટેશનપર પહોંચ્યા તે વેળાએ, સ્વેતાગ શીલરે હરમતબ્બનને અમારા
પ્રસ્થાનના સમાચાર તારદ્વારા આપી દીધેલા હોવાથી હરમતબ્બન પોતાના ચાર
નોકરોને સાથે લઈને અમને ઊતારવામઢે સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મપર અમારી
પ્રતીક્ષા કરતી તૈયાર બેઠી હતી અને અમને પોતાની હવેલીમાં લઈ બવામઢે
બળ્ખે ઘોડાની ત્રણ માડીએ. પણ તેણે તૈયાર રખાવી હતી અમે સર્વ અતિથિએ.
ક્ષેમકુશળતા તથા આનંદપૂર્વક હરમતબ્બનની હવેલીમાં પહોંચી ત્યાં અને તે
હવેલીમાંના તુર્કસ્તાનના સુલ્તાનના જનનાખાના જેવા કાઠ તથા લાનાં
અશ્વતપૂર્વ વિલાસનાં સાધનોને જોઈને અમે ત્રણે બગિનીઓના આશ્ચર્યને અવધિ
થઈ ગયો, કાશુ કે, આવા પ્રકારના વિલાસવેભવનું પ્રદર્શન અમેએ અમારા
જીવનકાળમાં સાબળ્યું પણ ન હોય, તો પછી જેવાની સભાવના તો ક્યાથી જ
હોય વાર ? * * * * *

અહીં કાંચનમાલાએ ‘હરમતબ્બનની હવેલીનું જે વર્ણન આપ્યું હતું તે
મારી આત્મકથાના પ્રથમ દૃશ્યમાં આવી ગયેલું હોવાથી અહીં તેની પુનઃકથિ
કરવાનું જિજિત ધાર્યું નથી જુઓ. ‘ચુડેલને વર્સો,’ પ્રથમ દૃશ્ય “હરમતબ્બનની
હવેલી” રીર્ષક પ્રકરણ, પૃષ્ઠ ૧૫૫.

આવા પ્રકારના વિલાસવેભવનનાં સાધનોથી મોડિત મહાલયમાં હરમતબ્બન
જેવી વિખ્યાત નર્તકી તથા અધિકારના હસ્તથી અમારો પોતાનો અપૂર્વ અતિ-
થિસંકાર થતો જોઈને બહુ અમે સ્વર્ગમાં વિહરતાં હોઈએની ! એવો જ અમ્મ
સ્થાનમાં બાસ થાય એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું બેંગ્કોક, મણુદાસ, તેમજ
સાથેની ચાર યુવતીઓ તથા તેમના અનુચરોને તો કોઈ પણ ભતિના અનુચરના

હસ્તથી રંધાયેલું અને કોઈ પણ પ્રકારનું-આમિષ આદિ-ભોજન લેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય ન હોતો, પરંતુ અમારા જીવનપરિવર્તનની આ અજાણિ પ્રથમ ઘટિકા હોવાથી વિનંતીય તથા વિધર્મીય મનુષ્યના હસ્તથી રંધાયેલું ભોજન ન લેવાનો અમોએ અમારો વિચાર દર્શાવ્યો અને હરમતબલને અમારા-માટે બ્રાહ્મણના હસ્તથી રંધાયેલા ભોજનની વ્યવસ્થા કરી આપી.

“દિલ્લીમાં દરથી પદર દિવસ વીતાડવાનો અને હરમતબલની હવેલીમાં રહીને ત્યાંની બાદશાહી મેહમાનદારી તથા ત્યાંના રાજભોગવિલાસનો સંપૂર્ણ હપ્તોગ કરવાનો વ્યકટાદ્રિનો મનોભાવ હોવાથી હરમતબલને અમે સર્વ અતિથિ-ઓને ગૃહ સમાન ભિન્ન ભિન્ન ખંડો કાઢી આપીને અમારા નિવાસમઠની ધણી જ સારી વ્યવસ્થા કરી આપી ચમળા, મેધમાલિની, માલતી અને મદિરાક્ષીના નિવાસમઠે સર્વ પ્રકારના સુખસાધનોથી મહિત એક વિશાળ ઓરડો કાઢી આપવામાં આવ્યો હતો, અમે ત્રણ બગિચાઓના નિવાસમઠ તેના કરતા પણ અધિક ઉત્તમ એક બીજો ઓરડો કાઢી આપવામાં આવ્યો હતો અને વ્યકટાદ્રિ તથા પ્રભુદાસને તે વળી ઉત્તમોત્તમ બે ભિન્ન ભિન્ન ખંડ અપાયા હતા કે જેથી તેમના એકત પ્રસંગમાં કોઈ પણ પ્રકારની બાધા ન કરી શકાય અને તેમના ગૃહ કૃત્યો કોઈના જોવા કે જાણવામાં ન આવી શકે હરમતબલની હવેલીમાં આ પૃથ્વીપટપરના હિન્દુસ્તાન, ચીન, જાપાન, અરબસ્તાન, ઇરાન, તુર્કસ્તાન, રુમાનિયા, પૂર્વ રશિયા અને તાતાર આદિ પૂર્વના દેશોની ભિન્ન ભિન્ન ભવિતિની નવયૌવના તથા રૂપસુદરી રમણીઓની જોડાએ તેટલી વિપુલતા હોવાથી મને તો ત્યાં ‘બહારે પરસ્તાન’નો જ સાક્ષાત્કાર થવા લાગ્યો અને તેમાંની જ કેટલીક યુવતીઓ અમારી સેવામઠે નિયુક્ત કરાયેલી હોવાથી અમારી દુર્દશાને ભૂલીને અમે ત્રણે બહેનો આનંદસુખના સમુદ્રમાં નિમજ્જન કરવા લાગી મરીયમ પણ તે વેળાથી ત્યાં જ હતી અને તેથી તેની સાથે મારો તથા મારી ઉભય બગિચાઓનો પ્રથમ પરિચય પણ ત્યાં જ થયો હતો, કારણ કે મરીયમને અને બીજા એક રાહતુનિસા નામની મુસલમાન રમણીને અમે ત્રણ બગિચાઓની સેવામઠે નિયુક્ત કરવામાં આવી હતી અને તેથી તેમની સાથે વાર્તાલાપનો નિત્ય અમને વિપુલ પ્રસંગ મળતો હોવાથી તેમની સાથે અમારો ગાઠ પરિચય થયો હતો અને તેમાં પણ મરીયમનો સ્વભાવ ધણો જ મળતાવડો નમ્ર તથા વિનોદી હોવાથી મરીયમનો અને મારો તો બે દિવસમાં જ એવો અને એટલો બધો ગાઠ મૈત્રીસબંધ બધાઈ ગયો કે તેના પરિણામે તેણે પોતાના હૃદયની કેટલીક ગુપ્ત વાર્તાઓ પણ મને જાણાવવા માડી અને તેથી હરમતબલની હવેલીનો અને હરમતબલની ધનાઢ્ય-તાનો કેટલોક ભેદ મારા જાણવામાં આવી ગયો. તે ભેદ એ જ કે, તે બીજા દેશો-માંની નવયુવતી તથા રૂપસુદરી સ્ત્રીઓને દિલ્લીમાં લાવતી હતી અને હિન્દુસ્તાનના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાંની રૂપાળી રમણીઓને હિન્દુસ્તાન બહારના અન્ય દેશોમાં મોકલતી હતી એ વ્યવસાયથી તેને ધરમાં બેઠા હજારો રૂપિયાની આવક થતી હોવાથી તે છેલ્લા થોડા વર્ષોના કાલાવધિમાં આટલી બધી ધનાઢ્ય અને લાગ-વગવાળી થઈ ગઈ હતી, કારણ કે, દિલ્લી, લખનૌ, મેરઠ, રામપુર અને પશ્ચિમોત્તર વિભાગના અન્યાન્ય નગરોના કેટલાક અત્યંત ધનાઢ્ય વિલાસી રહસો, ભગીરદારો

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૫. મારો પોતાનો અથ પાત દેઢ

તથા જમીનદારો તેના ગ્રાહક હોવાથી અને કેટલાક અધિકારીઓનો પણ તેની સાથે સબંધ હોવાથી તેની સામે કોઈ આગળી પણ ચીંધી શકતું ન હોતું અને તે વનિતાવિક્રયના પોતાના વ્યાપારને નિર્ભયતાથી ધમધમકાર ચલાવ્યા કરતી હતી મરીયમ પોતે કોણ, ક્યા દેરાની નિવાસિની તથા કેવી સ્થિતિની અબળા હતી અને કેવા સંયોગોમા સપડાઈને તે હરમતબ્બનની હવેલીમાં આવી હતી એ વિષેનો સક્ષિપ્ત વૃત્તાંત તેણે મને કહી સંભળાવ્યો હતો, પરંતુ તેનો વૃત્તાંત તેના પોતાના મુખથી તમારા સાંભળવામા આવવાનો છે એટલે મારા વૃત્તાંત સાથે તેના વૃત્તાંતને વર્ણવવાની હું કાંઈ પણ આવશ્યકતા જોતી નથી

દિલ્લીમા જે દિવસે અમે પહોંચ્યા તે દિવસ અને રાત તો અમેએ ખાનખાન તથા વિશ્રામમા જ વીતાડી દીધા અને બીજે દિવસે મેં તથા પદ્માવતીએ વ્યક્તદ્વિને દિલ્લીના કેટલાક પુરાતન તથા ઐતિહાસિક સ્થળોને જોવામટેની ઇચ્છા દર્શાવવાથી તેણે હરમતબ્બનને કહીને અમને તે સ્થળો ખતાવવામટેની વ્યવસ્થા કરાવી આપી અમારામટે એક સારી યુમ ગાડી મગાવવામા આવી અને તેમાં બેસીને અમેએ દિલ્લીના પુરાતન તથા ઐતિહાસિક કુતુબમીનાર, દીવાનેખાસ, દીવાનેઆમ, જુમ્મા મસ્જિદ, કુતુબુદ્દીન બખ્તિયાર કાફીની કબ્ર, શમ્સુદ્દીન અલ્તમશની કબ્ર, જગત્પ્રસિદ્ધ લોહસ્તંભ, કુવતુલ ઇસ્લામ, અલાહદીનનો દરવાજો, તખલ્લુસાહની કબ્ર, નિલમુદ્દીન ઔલિયા અને જહાનઆરાનો મકબિરો, નિલમુદ્દીન ઔલિયાની કબ્ર આગળનો ફવો, પુરાતન દિલ્લી અથવા ઇંદ્રપ્રસ્થનો દુર્ગ, રોરશાહની કબ્ર, હુમાયૂંનનો મકબિરો, વેધશાળા, ચોસઠ ખમ્મા, લાહોરી દરવાજો, તુલામંદિર, રમઝદાસ, કુખ્વાસે ગુલાબ, મોતી મસ્જિદ, આવશુ બાદશ્વો અને નવાબ સફદર જમનો મકબરો* આદિ સ્થળો જોયા અને તે જોતાં અમારા ત્રણ દિવસ વીતી ગયા એ સ્થાનનિરીક્ષણના પ્રથમ દિવસે પ્રભુદાસ બનીકનીને અમારી સાથે આવ્યો હતો, બીજે દિવસે પ્રભુદાસને બદલે વ્યક્તદ્વિ પોતે આવ્યો હતો અને ત્રીજે દિવસે માત્ર એક અનુચર જ અમારી સાથે આવ્યો હતો; કારણ કે, તે દિવસે પ્રવેર્તામ શીલર કલકત્તેથી દિલ્લીમા આવેલો હોવાથી અને તે વ્યક્તદ્વિ, પ્રભુદાસ તથા હરમતબ્બનને મળવામટે આવવાનો હોવાથી વ્યક્તદ્વિ તેમ જ પ્રભુદાસથી અમારી સાથે આવી શકાય તેમ ન હોતું અમે સામે છ વાગ્યા પછી હરમતબ્બનની હવેલીમા પાછા આવ્યાં તે વેળાએ પાછળના બાગમાના નીચેના મોઠા સુસજ્જિત ખડમા વ્યક્તદ્વિ, પ્રભુદાસ, હરમતબ્બન તથા શીલર કાંઈકે ગુપ્ત વાર્તાલાપ અથવા ગુપ્ત પરામર્શ કરતાં બેઠા હતા એટલે અમે ત્રણે બગિચીઓ તેમને સાકેતિક નમન કરીને અમારા ખડમા ચાલી ગઈ અને અમને અમ થયેલો હોવાથી બેસીને જળપાન કરી વિશ્રાંતિ લેવા લાગી આઠ વાગે અમે જમી રહી અને સત્વર જ નિદ્રાધીન થવાની તૈયારી કરવા લાગી. પરંતુ એઠલામક મરીયમે આવીને મને એવો સંદેશો સંભળાવ્યો “બહેન કાંચનમાલા, તમને હરમતબ્બન જરા પોતાના ઓરડામા બિલાવે છે, મટે ત્યાં પધારશો?” મને આ

* આ સર્વ સ્થળોનાં ચિત્રો જોવામટે અને તેમના ઐતિહાસિક વૃત્તાંતો વાંચવામટે ‘પુરાતન દિલ્લી’ નામક સચિત્ર પુસ્તક જોડુ, ‘ગુજરાતી’ પ્રેસ દ્વારા પ્રકાશિત, મુખર્ષ

૬૪ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

પ્રમાણે કહીને મારી ભગિની માયાદેવી તથા પદ્માવતીને તેણે જણાવ્યું “કાચન-
માલાને આવતા કદાચિત્ વિલગ થાય તો તમે આનંદથી નિદ્રાધીન થઈ જાઓ-
હું પોતે કાચનમાલાને પાછા અહીં પહોંચાડી જઈશ” હું મરીચમ સાથે હૃશ્મતભનન
પાસે જવાને મારા ઓરડામાથી નીકળી માર્ગમા જતા જતા મરીચમે અત્યંત
ધીમા સ્વરથી મને જણાવ્યું. “કાચનમાલા, અત્યારે તમારા સમક્ષ એક વિલક્ષણ
પ્રસ્તાવ મૂકાવાનો છે, પણ જો માફ માનો તો તે પ્રસ્તાવને સ્વીકારશો નહિ
અને વ્યકટાદ્રિ સાથે ગુજરાતમા જવાની જ તમારી દૃઢ ઇચ્છા દર્શાવજો, નહિ
તો, આ પ્રસ્તાવને સ્વીકારતા તમે અભોગતિની ભયાનક ગર્તામા જઈ પડશો
અને વ્યકટાદ્રિ સાથે જવાથી કાંઈક પણ પ્રતિષ્ઠા જળવાશે પછી તો જેવો તમારો
વિચાર” મેં મરીચમને જણાવ્યું “હું તમારા ઉપદેશ પ્રમાણે જ વર્તીશ” અમે
જે વેળાએ હૃશ્મતભનનના ઓરડામા જઈ પહોંચ્યા તે વેળાએ ત્યાં હૃશ્મતભનન
એકલી જ બેઠી હતી એક મખમલના મઢેલા વિશાળ કાચપર હુકાની નળીને
મેઢામા લઈ ધૂમાડાના ગોટિંગોટ કાઢતી તુર્કસ્તાનની સુલ્તાના પ્રમાણે મોટા
તકિયાને અઢેલિને બેઠેલી હૃશ્મતભનને મને આવેલી જોતા જ મારો આદર કર્યો
અને મને પોતાની પાસે બેસાડીને મારામોટે સ્ક્રાંચ કોણીનો એક કપ મગાવવાની
મરીચમને આજ્ઞા આપી દીધી. મરીચમના ગયા પછી હૃશ્મતભનન અત્યંત માયા-
શુભાથી અને સ્નેહાર્દ્રતાથી મને સંબોધીને કહેવા લાગી કે —

“કાચનમાલા, તારી ઉમ્મ કેટલાક સાલની થઈ હશે વા? મારો અદાજ
છે કે, તારી ઉમ્મ સોળથી સત્તર સાલની તો જરૂર હોવી જ જોઈએ, અને તેથી —

“બરસ સોલાકા થા તો સતરાકા સિન,
જવાનીકી રાતે સુરાદો કે દિન।”

“નહિ, શ્રીમતી, મારી ભગિની પદ્માવતીનું વય સોળ વર્ષનું થઈ ગયું છે,
પરંતુ મને તો હજી ચૌદમું વર્ષ બિતરવા આવ્યું છે અને ત્રણેક મહિના પછી જ
મારો પદરમા વર્ષમા પ્રવેશ થવાનો છે” મેં મારા વય વિષે હૃશ્મતભનનની થતી
ભૂલને અથવા તો ખોટી અટકળને સુધારીને કહ્યું

“અહો! ચૌદ સાલની ઉમ્મ અને આવી ઉબરાતી જવાની!” હૃશ્મતભનને
મારા ચૌવનના નિરીક્ષણથી આશ્ચર્યચકિત થઈને મારી સ્લાધાને આરબતા
કહેવા માંડ્યું “માશાઅલ્લાહ! આવા ઉબરાઈ જતા બેબનને બેવાથી કુદરતી
રીતે જ એવો ક્યાસ કરી શકાય છે કે તે સિન્ને બલોગતને પહોંચી ચૂકી હશે;
કેમ ખરૂં કે નહિ?”

“સિન્ને બલોગત એટલે શું તે હું સમજતી નથી” મેં તેના ફારસી અથવા
અરબી શબ્દના અર્થને ન સમજવાથી કહ્યું

“જે કુમારિકા સીધર્મમા આવેલી હોય છે તે કુમારિકાને અમે ‘સિન્ને-
બલોગત’ને પહોંચેલી અથવા તો ‘બાલિગ’ કહીએ છીએ” હૃશ્મતભનને મને તે
શબ્દનો અર્થ કરી સંબોધ્યો

તે શબ્દના અર્થને જાણવા પછી મેં લગ્નથી નીચા ઢળેલાં નેત્રોવડે અને
લગ્નના ભારથી જણાવ્યું કે “હા, નહિ, અત્યાપિ હું સીધર્મમા આવી નથી,

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) -૫. મારો પોતાનો અધ.પાત ૬૫

પરંતુ મારા શરીરમાં હવે કાંઈક એવાં ચિંતે દેખાવા માંડ્યાં છે કે જેથી સત્વર જ સ્ત્રીધર્મમાં આવવાની કલ્પના કરી શકાય છે.”

“ત્યારે મારી અટકળ બિંદુલ બોલી તો નથી જ, કારણ કે, સ્ત્રીધર્મમાં આવવાની તૈયારી વિના કુમારિકાના શરીરમાં આવા સંપૂર્ણ યૌવનનો વિકાસ થાય જ નહિ. ખરેખર કાંચનમાલા, તારા વિકસિત યૌવનને જોતાં કોઈ પણ તને બેડાવવર્ણીયા અથવા તો અઢાર વર્ષની નવયૌવના નારી જ માની દે તેમ છે. અરે, હું પણ ભૂલ ખાઈ ગઈ, તો પછી કોઈ સાધારણ માણસ ભૂલ ખાઈ ભય તો તેમાં અભયબી શાની વાડ?” હરમતબને બળાકારે આવી આવીને કેટલાક સસ્કૃત શબ્દોના મિશ્રણવાળી ભાષા બોલવાનો ચત્ત કરીને કહ્યું.

“એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી, કારણ કે, કોઈ કન્યાના શરીરનું બધારણ સારૂ હોય અને આરોગ્ય જળવાયલું હોય તો તેના શરીરમાં યૌવનનાં ચિહ્નો સત્વર પ્રકટી નીકળતા તેનું વય હોય તેના કરતાં બે ચાર વર્ષ મોટું દેખાય છે, અને જો કોઈ ગળેલા હાડવાળી બાળા હોય છે તો તે અઢાર વર્ષની હોવા છતાં તેર વર્ષની દેખાય છે, કારણ કે, તેના યૌવનનો વિકાસ થયેલો જ નથી હોતો. આ સર્વ વિષયો નૈસર્ગિક હોવાથી આ વિષયોમાં મનુષ્યની બુદ્ધિ ભાગ્યે જ યોગ્ય કલ્પના કરી શકે છે. માફ શરીર સુદૃઢ અને નીરોગ છે એમ કહી ઈશ્વરનો આભાર માનું છું; કારણ કે, જો મારું શરીર રોગિષ્ઠ અને દુર્બળ હોત, તો દરિદ્રાવસ્થામાં મારા દુખની પરમ સીમા જ થઈ જતી!” મેં અત્યંત નમ્રતા દર્શાવીને આ પ્રમાણેના ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“ઈશ્વર અથવા પ્રુદાતાલાનો એકસાન તો જે બખ્તાવર મહેને, જે લાયક નવજવાન દૂધાને તારા જેવી નવજવાન, હુસ્નઆરા, તાલીમચાક્રતા અને આલીખાન્દાન દૂંદૂન મળી ભય તે દૂંદૂદાએ જ માનવાનો છે, કારણ કે, તારા જેવી સઘળી ખૂબિયેથી ભરપૂર બીબી કોઈ નસીબદાર મહેના ધરને જ શોભાવે છે. ખરેખર કાંચનમાલા, મેં મારી જિંદગીમાં બેશુમાર હસીન નાજનીનોને જોઈ છે, મારી સોહબતમાં રાખી છે અને કેળવી છે; પણ તારા હુસ્નની રૂબત અને તારી અદા તો તારી પોતાની જ છે; તારા જેવી કોઈ પણ આલમની હસીના અલ્લાપિ મારા જોવામાં આવી નથી અને આઈન્દા પણ તારા જેવી કોઈ ખુબસૂરત ઔરત મારા જોવામાં આવશે કે નહિ, એનો પણ મારા દિલમાં શક જ રહ્યા કરે છે. ખચર હવે તને મેં અત્યારે અહીં એકાતમાં મારી પાસે યામદિ બોલાવી છે, એ હું તને કહી સંભળાવીશ.”

આ પ્રમાણે મારા યૌવન, સૌન્દર્ય, સુચિક્ષિતત્વ અને શાલીનત્વની પ્રશંસાથી મારા મનને છતી લેવાનો યોગ્ય પ્રયત્ન કરીને જમાનાની ખાવેલી ચાલક અને બેબાક હરમતબન પોતાના મતલબની વાતપર આવી લાગી અને મીઠા-મધ જેવા શબ્દોમાં અને ઉદ્દેશને ગંભીરતાથી કહેવા લાગી: “કાંચનમાલા, તને ન્યારથી મેં જોઈ છે ત્યારથી મારી પોતાની દુખ્તર તરીકે તને મારા ઘરમાં રાખી તારી કોઈ સારા નવજવાન, ખુબસૂરત, આલીખાન્દાન, તથા તવંગર મહિં સાથે શાદી રચાવી દુખ્તર તથા હામાદને મારી દૌલત આપી કૃપાનો અને ખુદાની ચાહમાં બાકીની જિંદગીને વીતાડી દેવાનો મારો વિચાર થયા કરે છે.

જે તુ મારી વાતને માની લેવાને તૈયાર હોય તો મારા જરોમાલની તું જ આજથી માલિક છે એમ જ તારે સમજી લેવાનું છે પરવરદિગારે મને ફર્જનથી એનસીબ રાખેલી હોવાથી આટલી બધી દૌલત હોવા છતાં પણ મારા જિગરમાં શહીદ, અયન કે આરામ નથી ખેલ, છે તારો મારી દુખ્તર થવાનો વિચાર?”

હશમતબને મને લોભ તો એવો બતાવ્યો કે, તેના એ પ્રસ્તાવને અસ્વીકારવાનું કાર્ય પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો મને મૂર્ખતાભરેલું જ દેખાયું, પરંતુ મરીયમના શબ્દોનું સ્મરણ થતાં હશમતબને જેવી આલસક ઔરતની આ ઉદારતામાં પણ અવશ્ય કાંઈક ભેદ હોવો જ જોઈએ, એમ મારી મનોદેવતા મને કહેવા લાગી અને તેથી તેના પ્રસ્તાવને ન સ્વીકારવાનો મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરીને અત્યંત મધુર વાણીથી હું તેના એ પ્રસ્તાવનું ઉત્તર આપતાં કહેવા લાગી. “શ્રીમતી, મારા જેવી એક કુમાલ કુમારિકાપર આપની આટલી બધી કૃપાદૃષ્ટિ થયેલી અને પસંદગી ભિતરેલી જોઈને મારા હૃદયમાં અતિશય આનંદ થાય છે અને હું આપનો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું, છતાં જણાવતાં મને શોક થાય છે કે આપના આ પ્રસ્તાવનો મારાથી આ જન્મમાં તો સ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે જ નહિ; કારણ કે, હું એક બ્રાહ્મણ કુમારિકા છું અને આપ મુસલમાન છો, એટલે જો હું આપની પુત્રી થાઉં તો મારે પણ ઇસ્લામધર્મને સ્વીકારવો જોઈએ, એ તો નિર્વિવાદ છે અને પ્રાણુ જતાં પણ મારો ધર્મપરિવર્તન કરવાનો લેશમાત્ર પણ વિચાર નથી, તો આ બાબત બનવાનો સંભવ જ ક્યાં હોય? અમારા દુર્ભાગ્યની પ્રબળતાથી અમારે અમારી જાતિનો, અમારા સમાજનો અને અમારા દેશનો તો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે પણ ધર્મને ત્યાગવાની અમારી ઇચ્છા નથી કોઈ કુમાલ હિન્દુ પતિ સાથે અમારાથી લગ્ન કરી શકાય, પણ ધનલાલસામટિ અમારાથી મુસલમાન તો ન જ થઈ શકાય વળી અમે ત્રણ બહેનોનો એક બીજાથી છૂટા પડી જવાનો મનોભાવ નથી અને ગુજરાતમાં અમારામટિ એવી કોઈ વ્યવસ્થા થવાની છે કે જેના થોડે અમારો મનોભાવ સિદ્ધ થવામાં અડચણ આવે તેમ નથી.”

મારૂં આ પ્રમાણેનું સ્પષ્ટ નકારાત્મક ઉત્તર સાંભળીને હશમતબનેના મુખ-મડળમાં કાંઈક નિરાશાની છટા વ્યાપી ગઈ અને તે હુકાના દમ ખેંચતી કાંઈક વિચારમાં પડી ગઈ તે હજી કાંઈ ખેલતી ન હોતી એટલામાં એક હિન્દુ જેવી દેખાતી અને વીસથી બાવીસ વર્ષના વયની કિંચિત્ શ્યામવર્ણી પરંતુ સલ્લણી રમણી મારા મટિ કોંડીને કપ લઈને ત્યાં આવી પહોંચી અને તેણે મને સંબોધીને મૃદુ સ્વરથી અમારી બગાળી બાબતમાં જ કહ્યું “કોંડીને ન્યાય આપશે કે શ્રીમતી?”

તે રમણીને આવેલી જોઈને હશમતબને અમે ઉભયને સંબોધીને કિંચિત્ હસિત મુદ્રાથી કહ્યું “શ્યામા, હું આજે અહીં જ સૂવાની છું એટલે તમે બન્ને સમાન વયની, એક જ ધર્મની અને એક જ દેશની સખીઓ આજે મારા ખાખમાહમાં જઈને વાર્તાલાપ તથા આનંદવિનોદ કરો અને પછી ત્યાં જ સૂઈ રહેજો આ હશમતબનેની હવેલીમાં ભોખવિલાસના કેવાં કેવાં સાધનો અસ્તિત્વ ધરાવે છે એનો થોડો ધણો પરિચય તો આ કાચનમાલાને કરાવવો જ જોઈએ;

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) -૫. મારો પોતાનો અધ પાત ૬૭

કારણ કે, કાંચનમાલા અહીં હવે બે ચાર દિવસની મેહમાન હોવાથી અહીંથી ગયા પછી પાછો એને અહીંના એ સાધનોના અનુભવનો પ્રસંગ મળવાનો નથી ”

“જેવી શ્રીમતીની ઇચ્છા,” શ્યામાએ વિનીત બાવથી કહ્યું

“પરંતુ માયાદેવી અને પદ્માવતી મારી વાટ જોશે તેનું કેમ ?” એ એક વાંચો રહ્યું કર્યો.

“પદ્માવતી તો અત્યારે તેના બાવિ પતિના શયનમંદિરમાં જ હશે અને માયાદેવી મહાત્મા વ્યક્તાદ્રિ પાસે બેઠી હશે એટલે તેને હું આ વાર્તા કહેવડાવી હઈ છું પ્રભાતમાં ત્રણે બહેનો મળે, બેઠે અને આનંદ કરે” હરમતબને મારા વાંધાને સાધો મારી દીધો

કોંફી પીધા પછી શ્યામા સાથે હું હરમતબનના શયનમંદિરમાં ગઈ, ત્યાંની બાંદશાહી રચનાને જોતા મારી આખો અનંદ ગંધ અને હું આશ્ચર્યના સમુદ્રમાં ગોચા ખાવા લાગી હરમતબનનું શયનમંદિર તે એક સાધારણ નહિ, કિંતુ ચાળીસ ફીટની લંબાઈ અને ચાળીસ ફીટની પહોળાઈનો ચોરસ ઓરડો હતો અને તે ચારે તરફથી ખુલ્લો તથા બારીઓવાળો હોવાથી દિવસના સમયમાં તેમાં પ્રકાશ સંપૂર્ણ પરિમાણમાં રહેતો હતો અને રાતે તથા દિવસે જે દિશાની હવા હોય તે દિશાની હવા ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારના અવરોધ વિના આવી શકતી હતી નીચે જમીનપર તુર્કસ્તાનનો એવો તો મૃદુ ગાલીચો પાથરેલો હતો કે તેપર ચાલતા બળ્બે ચાર ચાર આગળ જેટલા પગ હંડા બિતરી જતા હતા અને પગમાં ગમે તેવા ચીચાટિયા બૂટ પહેરેલા હોય તો પણ તેમનો ધ્વનિ તે ગાલીચાનો સ્પર્શ થતા જ મરી જતો હતો ઓરડાની પશ્ચિમાભિમુખ બારી પાસે પીતળનો એક વિશાળ છત્રીપલગ ગોઠવેલો હતો અને તેનાપર મખમલની મૃદુશય્યા શયનમંદિર અષ્ટોમહર તૈયાર રહેતી હતી એ પલગ એટલો બધો વિશાળ હતો કે તેપર ચાર મનુષ્યો કોઈ પણ પ્રકારના સક્રિય વિના નિદ્રાધીન થઈ શકે તેમ હતું ઓરડાના મધ્યભાગમાં એક ખરા આરસના પથ્થરવાળું વિશાળ ગોળ ટેબલ ગોઠવેલું હતું અને તેની ઉપર છતમાં ટાંગેલો દીવો પોતાના એક સો મીલુબત્તી જેટલા પ્રકાશને ઓરડામાં વિસ્તારી રહ્યો હતો ટેબલની અડોઅડ મખમલની મઢેલી કમાનવાળી આઠ કુરસીઓ પડેલી હતી અને તે કુરસીઓથી ચોડાક અંતરપર મખમલ કરતા પણ વિશેષ મૃદુ આમડાથી મઢેલા અને મોઢી કમાનવાળા ત્રણ કોચોને ત્રણ બાન્દૂએ ગોઠવી દેવામાં આવ્યા હતા તે કોચો એટલા બધા મૃદુ હતા કે એક વાર બેઠા પછી તેપરથી ઉઠવાનું બાળ્યે જ મન થતું હતું પલગની સામે એક દર્પણયુક્ત ‘મહોગની’ કાષ્ટતું સુંદર કારીગરીનું મુખ અને શિર શણગારતું ટેબલ ગોઠવેલું હતું અને તેની બાન્દૂમાં છાતી સુધીની દીવાલવાળી વિશાળ મોરીમાં મરમ પાણી તથા ઠંડા પાણીના નળો રાખીને સ્નાન તથા શરીરસ્નાનમાટેની વ્યવસ્થા કરેલી હતી આરસના ટેબલપર વચ્ચે ચીનીના કુડામાં સુગંધ વિનાના પુષ્પોનો એક રોપો રાખવામાં આવ્યો હતો અને તે કુડાની આસપાસ ભિન્નભિન્ન ભતિની ઉત્તમ મંદિરાની ચારપાંચ બાંદૂલીઓ તથા પ્યાલાઓ તેમ જ મેવા મીઠાઈથી ભરેલી ચાદીની એક તાસક પડેલી હતી એ ઓરડાની છતમાં તેલિયા રંગથી ચીતરેલા કેટલાક સુંદર પ્રેમમગ્ન

સીપુરખોનાં ચિત્રો ચિત્રેલાં હતા અને બીંતોપર મધ્યમા એક વિશાળ આરીસો અને તેની આસપાસ બધાં ચુદરીઓની અર્ધનગ્ન વિશાળ છબીઓને સુદર તથા કીમતી દ્રેમોમાં મઢાવીને રાખવામાં આવી હતી એક ખૂણામાંની એક ઠિપાઈપર વીજળીનો પંખો એટલામટિ રાખવામાં આવ્યો હતો કે જે હવા ન હોય તો તેનો ઉપયોગ કરી શકાય તે પંખો તેની નીચેની બત્તીના જ્વેશથી ચાલનારો હતો, કારણ કે, તે સમયમાં દિલ્લીમાં ઇલેક્ટ્રિસિટીના સામાન્ય પ્રવાહનું અસ્તિત્વ ન હોતું. આજે કોણ જાણે ત્યાં સેન્ટ તથા લવડરની બે પાંચ બાટલીઓ ઢાળી દેવામાં આવી હતી કે કેમ, એટલે મેં શ્યામા સાથે હરમતબ્બાના શયનમંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં જ ત્યાં પ્રસરેલા મધુર અને મનોહર સુગંધનો મારા નાસિકારંધ્રોમાં પ્રવેશ થવા માંડ્યો અને તેના યોગે મારા શરીર તથા મનમાં એક પ્રકારની અત્યંત પ્રકૃષ્ટતા તથા પ્રસન્નતાનો સ્વાભાવિક જ આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો. સંક્ષેપમાં કહેવાનું એટલું જ કે હરમતબ્બાના એ શયનમંદિરમાં નવયુવક તથા નવ-સુવર્ણની ચિત્તવૃત્તિને સર્વ પ્રકારે ચચળ કરી દેનારા સાધનોનું જ સામાન્ય વ્યાપેલું હતું, એટલે કે, ચિત્તની સ્થિરતાને વધારનારા સાધનોને ત્યાં પ્રવેશતાં સર્વથા અટકાવી દેવામાં આવ્યાં હતા.

“શયનમંદિરમાં પ્રવેશ કરીને શ્યામાએ દ્વારને અદરથી વાસી, ચાવી ચઢાવીને ચાવી પોતાની પાસે રાખી લીધી અને ત્યાર પછી આનંદથી કોચપર બેસીને અને પછી પોતાની સાથે કોચપર બેસાડી લીધી. કોચપર બેઠા પછી મેં શ્યામાને સંબોધીને પૂછ્યું કે “સખી શ્યામા, મારા જેવી કુમારિકામટિ પરણ્યા પૂર્વે આવા પ્રકારના વિકાર તથા ચચળતાને વધારનાર વિલાસભવનમાં નિદ્રા-ધીન થઈ તો દૂર રહું, પણ કેવળ આવવું પણ સાર નથી, એવો મારો અભિપ્રાય છે, પણ તારો શો અભિપ્રાય છે તે જાણવાની મારી ઇચ્છા છે.”

“સખી કાચનમાલા, મારો તો એવો જ અભિપ્રાય છે કે આ સસાર ક્ષણભંજુર અને માનવજન્મ દુર્લભ હોવાથી તેમ જ કલ્પયુગમાં મનુષ્યનું આયુષ્ય પણ બહુધા અલ્પ હોવાથી જે કાંઈ જોયું, જાણ્યું અને માણ્યું તે જ આપણું છે; કાલે જીવતા હોઈશું કે નહિ હોઈએ તેની કોને ખબર છે વાર ? ‘કાલે દીઠી કાલ’ એ કહેવત તો તારા સાંભળવામાં પણ આવી હશે જ તને પરમાત્માએ આપેલું અપ્સરાતુલ્ય લાવણ્ય તથા યૌવન આપ્યું છે તો કોઈ પ્રેમી, સમાનવયસ્ક, વિલાસી અને સુદર પુરુષના સમાગમથી જેમ બને તેમ સત્વર જ પોતાના એ લાવણ્ય તથા યૌવનની સાર્થકતા કરી લેવી, એ જ સ્ત્રી જન્મની સફળતાનો યોગ્ય માર્ગ છે. જીવનની અનિશ્ચિતતા વિષે એક ઉર્દુ કવિના ઉદ્ગાર ખરેખર મનન કરવા યોગ્ય છે.” આ પ્રમાણે પોતાનો મારાથી સર્વથા વિરુદ્ધ અભિપ્રાય દર્શાવીને શ્યામાએ નીચેની કવિતાનો દેહલવી લહનથી ઉચ્ચાર કર્યો.—

“હમ કરતી હુઈ કયા દાવ ચલી જતી હય,
સરખે ધૂપ આતી હય ઓર છાવ ચલી જતી હય,
વક્તબી કદ્ર કિસિફે નહીં હોતી એહસન,
જિન્દગી છુપ કે દુખે પાંવ ચલી જતી હય !”

કામ્યનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)—૫. મારો પોતાનો અધઃપાત ૬૬

“વિષમતા આ સસારનું બીજું નામ હોવાથી સંસારમાં વસતાં સ્ત્રીપુરુષોના વિચારની આવિષમતા પણ સ્વાભાવિક જ છે અસ્તુ પણ સખી સ્થામા, તું જે બગાળાની જ નિવાસિની હોય, તો અહીં તારૂં આગમન શા કારણથી અને કેટલા દિવસથી થયું છે તેમ જ તું પોતાનું જીવન અહીં કેવા સ્વરૂપમાં વીતાડે છે એ કથા જે તું મને કહી સંભળાવીશ, તો તેથી મારો સમય પણ વીતશે અને જે તારા જીવનમાં કાંઈ પણ કર્ણજાનનક બામ હશે તો તેથી મને આશ્વાસન મળશે” મેં સ્થામાના વિકારમય વાર્તાલાપની દિશાને બદલી નાખવામટે આવા પ્રકારની માગણી કરી

પરંતુ સ્થામા એટલી બધી સરળદૃશ્ય ન હોતી કે મારા આવા સાધારણ પ્રસ્તાવથી પોતાના વાર્તાલાપની દિશાને બદલી નાખે અને પોતાનો વૃત્તાંત મને કહી સંભળાવે, તેમ જ વળી વિકારવર્ધક વાર્તાલાપને લખાવવામાં તેનો એક વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ પણ સમાયલો હતો અને તેથી તે મારા પ્રસ્તાવને વાણુમાં ઉડાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરતી કહેવા લાગી. “કામ્યનમાલા, મારા જીવનમાં એક અદ્ભુત ભેદ સમાયલો છે અને તે ભેદ પ્રભાતમાં પોતાની મેળે જ તારા નજીવમાં આવી જશે અત્યારે આ ઇન્દ્રબલનટુલ્ય રાયનાગારમાં રાયન કરવાનો અને અહીંની વસ્તુઓના ઉપયોગનો અપ્રાપ્ય પ્રસંગ અચાનક અને અનાયાસ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે એટલે મારી તો એવી જ ઇચ્છા છે કે કિંચિત્ મદિરાપાન કરી મેંવા મીઠાઈ આરોગી લીધા પછી થોડીક ગમ્મત કરીને આપણા બળતાં હૃદયોને આપણે કાંઈક શાંતિનો સ્પર્શ કરાવીએ અને મનને રમણી લઈએ, કારણ કે, આપણે વારંવાર આવી રીતે એકાંતમાં મળવાના નથી અને આવો દુર્લભ પ્રસંગ આપણને વારંવાર પ્રાપ્ત થવાનો નથી, એટલામટે ‘જો ઘડી ગઈ આનંદમેં જીવનકા ફૂલ સોય’ એ કહેવત પ્રમાણે વર્તવામાં જ જીવનનું ફળ સમાયલું છે.”

સ્થામાના આ પ્રસ્તાવને માન્ય કરવામાં અને તદનુસાર વર્તવામાં મને કાંઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય ન દેખાયો, કારણ કે, હું પણ સ્ત્રી હતી અને તે પણ સ્ત્રી હતી, તો સ્ત્રી સાથે થોડીક રમત રમવામાં શો વંધો હોય વાર ? માત્ર મદિરાપાનમટે મારો કાંઈક વિરુદ્ધ ભાવ હતો, પરંતુ સ્થામાએ દ્રઢતા સવ અથવા પોર્ટવાઈન લેવાનું કહેવાથી અને તેમાં વધારે નશા બેઠું ન હોવાથી તેના આગ્રહને વશ થઈને મેં જે વાઈનગ્લાસ ભરીને પોર્ટવાઈન પીધો અને સ્થામા તો પુરુષ કરતા પણ વિશેષ ત્વરાથી અડધા કલાકમાં બાંડીના ત્રણ પેન ચઢાવી ગઈ. ઉદરમાં મદિરાનો પ્રવેશ થવાથી ક્રુધા પ્રહીન થતાં ચાંડીની તાસકમાના મેંવા મીઠાઈને પણ અમેએ થોડું ન્યાય આપ્યો અને ત્યાર પછી પોતાના પોલકાના ખીસામાંથી ‘કસ્તૂરીની દવાની ગોળી’ની શીશી કાઢી પાનની બીડી સાથે તેની બે ગોળીઓ મને ખવડાવીને સ્થામાએ એક પતિ પોતાની પ્રિયતમાને જેવી રીતે બાહુપાશમાં બદ્ધ કરીને ચુંબનસુખાર્તું પાન કરાવે છે તેવી રીતે મને પોતાના પરિરબણમાં બદ્ધ કરીને મારા કપોલોને ચુંબનવડે આર્દ્ર કરવાનો આરંભ કરી દીધો અને મેં પણ તેને મારા બાહુપાશમાં બદ્ધ કરી લીધી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેના ચુંબનનું ઉત્તર હું ચુંબનથી જ આપવા લાગી. લગભગ બાર વાગ્યા સુધી આવી વ્યર્થ ચેષ્ટાઓ કર્યા પછી અમે

બન્ને સખીઓ દીવાના પ્રકારને અત્યંત મદ કરીને વિશાળ પર્યંતની મૃદુતમ શય્યામાં નિદ્રા લેવામાં પડી અને તે શય્યામાં પડતા જ થોડી વારમાં હું નિદ્રાધીન થઈ ગઈ પછી પ્રભાતમાં જાગત થઈ ત્યારે મને મારામાં કાંઈક ફેરફાર થયેલો જણાયો. જે શ્યામાને હું સ્ત્રી ધારતી હતી તે શ્યામા ખરી સ્ત્રી નહિ, પણ એક વેષધારિણી સ્ત્રી હતી, એટલે કે તે દિલ્લીના એક આખરદાર અને પૈસાદાર હિન્દુ રથસનો વિલાસી પુત્ર હતો અને ‘દીવાને આમ’માં તેણે મને જોઈ હતી ત્યારથી તે મારામાં આસક્ત થયો હતો. હરમતજનના ગાડીખાનને તે સારી રીતે ઓળખતો હોવાથી અને હરમતજનનો તે એક સારો ગ્રાહક હોવાથી હરમતજનને હજાર રૂપિયા આપીને કોઈ એક નવલકથામાંની અદ્ભુત ઘટના પ્રમાણે મારા પ્રેમને મેળવવાની તેણે વ્યવસ્થા કરી હતી. તે પોતે બગાળી બહેલો હોવાથી અને કલકત્તામાં કેટલોક સમય રહેલો હોવાથી બગાળી ભાષા સાધારણ ઠીક બોલી શકતો હતો અને અત્રાપિ તેને દાઢી મૂંછો ન આવેલી હોવાથી તેમ જ તેના શિરપરનો કેશકલાપ પણ સ્ત્રીસમાન હોવાથી ઠીક સૂધી એક સ્ત્રીની ભૂમિકા ભજવી બતાવવાના કાર્યમાં તે સંપૂર્ણ વિનયી થઈ શક્યો હતો અને તે એટલે સૂધી કે મને તેના પુરુષત્વની કંટપનામાં પણ અત પર્યંત આવી શકી ન હતી તેનું નામ લાલા શ્યામલાલ હતું અને તેનું સ્ત્રીજાતિવાચક નામ શ્યામા કરી નાખવામાં આવ્યું હતું. શ્યામલાલે એક હજાર રૂપિયા હરમતજનને આપ્યાની વાર્તા મને કહી અને મને એક હજારની ખીજ નોટ આપવા માડી, પરંતુ મેં તે હજારની નોટનો અસ્વીકાર કરીને શ્યામલાલને કહ્યું “લાલા શ્યામલાલ તમારા મનથી તો આ એક રમત થઈ હશે, પણ મારા મનથી આજે મારો અવતાર રહ્યો છે. હવે જો મારા અવતારને સુધારવાની આપની ઇચ્છા હોય અને મારા હૃદયની લાગણીને આપ થોડેઘણે અંશે પણ જાણી શકતા હો, તો મને હવે સદાનેમટે પોતાની કિંકરી કરીને અહીં દિલ્લીમાં જ રાખી દ્યો, કા તો મારી સાથે લગ્ન કરી દ્યો અને લગ્ન ન જ કરી શકાય તો એક રાખેલી તરીકે રાખો, પણ હવે મારે અન્ય પુરુષનું મુખ જોવું પડે એવા અધમ માર્ગમાં મને ન જવા દો એક જ પુરુષના પ્રેમમાં જીવનને વીતાડવાની મારી પ્રબળ આકાંક્ષા છે અને મારી એ આકાંક્ષાની સિદ્ધિનો આધાર હવે આપની ઉદારતાપર જ રહેલો છે. હું બ્રાહ્મણ કુમારિકા છું એટલે મને સ્વીકારવાથી આપની અપ્રતિષ્ઠા થવાની નથી, પછી તો જેવી આપની ઇચ્છા” આ શબ્દો ઉચ્ચારતા મારા નેત્રોમાંથી અશ્રુની અવિરલ ધારા વહી નીકળી.

મારા આ પ્રમાણેના કરુણાજનક અને નમ્ર પવિત્ર પ્રસ્તાવને સાંભળીને શ્યામલાલના હૃદયમાં કરુણા તથા પ્રસન્નતાનો મિશ્ર ભાવ ઉદ્ભવેલો દેખાયો અને તેથી તે પોતાની પ્રસન્નતા તથા કરુણાને દર્શાવતો કહેવા લાગ્યો “કાચનમાલા, મારાથી તારૂં પાણિગ્રહણ કરી શકાય તેમ ન હોવાથી મારા હૃદયમાં અત્યંત શોક થાય છે, છતાં તારા હૃદયની પવિત્રતાને મને, તારા હરમતજનસાથેના મેં છુપાઈને સાંભળેલા વાર્તાલાપથી જ, સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયેલો છે, તારા હૃદયની પરીક્ષામાં એ વાર્તાલાપ મેં જ કરાવેલો હોવાથી તારામાં મારો અનન્ય અનુરાગ બધાયો છે અને તું વિશુદ્ધચરિત્ર તથા અપ્રતિમ લાવણ્યવતી

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૬. શ્યામલાલની સુધારણા ૧૦૧

હોવાથી તારા પ્રતિ મારો તિરસ્કાર થવાનો સબર પણ નથી હું તને મારી કાળતા તરીકે મારી પોતાની હવેલીના એક ભાગમા રાખવાને અને તારા જીવન-નિર્વાહના સર્વ યોગ્ય સાધનો તથા વસ્ત્રાલંકાર આદિની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી આપવાને આ ક્ષણે જ તૈયાર છું જે હું અત્યારે મારી સાથે આવવાને તૈયાર હોય, તો મારી ગાડી નીચે હજી છે તેમા બેસી જ અને ચાલ મારી સાથે ”

શ્યામલાલના અચ્છોર્મા તેની આ ઉદારતા અને કૃતજ્ઞતામટિ મેં માફ મસ્તક નમાવ્યું અને ત્યાર પછી રાત્રિની ઘટનાનો સમસ્ત વૃત્તાંત મારી ઉભય બગિનીઓને કહી સંભળાવી મેં તેમનાથી ભિન્ન થઈને શ્યામલાલ સાથે જવાની આજ્ઞા આપવાની તેમને નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરી માયાદેવી તથા પદ્માવતીનો મને પોતાથી વિયુક્ત કરવાનો લેશમાત્ર પણ વિચાર ન હોવાથી તેમણે મને પોતા સાથે રહેવાનો બહુ આગ્રહ કર્યો, પરંતુ મારા બળવાન આગ્રહ સમક્ષ તેમનો આગ્રહ ટકી ન શક્યો અને તેમને વારંવાર પત્ર લખવાનું વચન તેમ જ કોઈ વાર તેમને મળવા જવામટેનું આશ્વાસન આપીને હું મારા ભાગ્યમા લખાયેલા મારા મનના માન્યા સ્વામી શ્યામલાલ સાથે તેની હવેલીમા જવા-મટે ત્યાંથી રવાના થઈ ગઈ આ ઘટનાને ત્રણ દિવસ વીલ્યા પછી વ્યકટાદ્રિ ગુજરાતમા જવામટે દિલ્લીમાથી નીકળ્યો અને તેની સાથે મારી બન્ને બગિનીઓ પણ રવાના થઈ ગઈ હું તેમને વળાવવા પ્રિયતમ સાથે ગઈ હતી અને હવે દીર્ઘ સમયને મટે ભૂંડા પડવાનો પ્રસંગ આવતા અમે ત્રણે બહેનોના નેત્રો-માથી આવલુ ભાદ્રપદની જળવૃષ્ટિ વર્ષવા માડી હતી શ્યામલાલની હવેલીમા એક કુલીન કાળતા તરીકે હું કેવી રીતે રહેતી હતી, તે કથા હવે હું વર્ણવીશ

પ્રકરણ ૧૧ મું

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૬ મારી કુલીનતા અને શ્યામલાલની સુધારણા

લાલા શ્યામલાલે પોતાના વચન પ્રમાણે પોતાની વિશાળ મહાલય તુલ્ય હવેલીમા ચાર ઓરડા મારા નિવાસમટે કાઢી આપ્યા તેમાના એક ઓરડામા મારા શયનની વ્યવસ્થા કરી આપી, બીજા ઓરડાનો દિવસે બેસવા ઉઠવાના કાર્યમા ઉપયોગ કરવાનું કબ્જું, ત્રીજો નાનો ઓરડો સ્નાનગૃહ તરીકે ઉપયોગમા લેવાનો હતો અને ચોથો ઓરડો પાકશાળા તથા બોજનગૃહ તરીકે વાપરવાનો હતો તે ઓરડામાં એક ધનાઢ્ય ગૃહસ્થની પ્રિયતમાને યોગ્ય સર્વ આવશ્યકીય ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ શ્યામલાલના પ્રબળથી સંખ્યાકાળ પૂર્વે જ ગોઠવાઈ ગઈ અને મારી સેવામટે બે દાસીઓ તથા એક વૃદ્ધ અનુચરને પણ નિયત કરી દેવામાં આવ્યા બીજે દિવસે લગભગ પાંચ હજાર રૂપિયાની કીમતના વસ્ત્રાલંકારો મારા પ્રિયતમે મને પ્રેમપૂર્વક આપ્યા અને એક હજાર રૂપિયા મારા ખાનગી ખર્ચ-મટે રોકડા આપીને જ્યારે આવશ્યકતા પડે ત્યારે બીજા રૂપિયા માગી લેવાનું જણાવી દીધું આવી રીતે હું તો સર્વ પ્રકારે સુખિની થઈ, છતાં એક વિચાર મારા મનને અસ્વસ્થ રાખ્યા કરતો હતો અને તે આ વિચાર હતો ‘આવી રીતે આ હવેલીમા હું આવી વસવાથી શ્યામલાલની પત્નીના હૃદયમા અવશ્ય

અસહ આધાત થયો હશે અને તે મને અભિશાપ આપ્યા કરતી હશે, માટે જો બની શકે તો તેની પત્ની સાથે મૈત્રીસબંધ કરી લેવો અને તેની સમતિથી જ અહીં રહીને ધીમે ધીમે શ્યામલાક્ષ્મીના ચારિત્ર્યને સુધારવું !” આ વિચાર હું હવેલીમા રહેવાને ગઈ તે દિવસથી જ મારા મનમાં ઉદ્ભવેલો હોવાથી હું બે દિવસ પછી મધ્યાહ્નકાળે મારી એક દાસીને લઈને શ્યામલાક્ષ્મીની પત્નીને મળવામાટે તે જ હવેલીના બીજા છેડાપર આવેલા તેના નિવાસાલયમાં ગઈ શ્યામલાક્ષ્મીની પત્નીનું નામ ચિન્તામણી હતું અત્યારે ચિન્તામણી, તેની પ્રકૃતિ કાંઈક અસ્વસ્થ હોવાથી, પોતાની પર્યંકશ્યામા પડી હતી અને એક દાસી તેના ચરણ ચાપતી બેઠી હતી તથા બીજી દાસી નીચે બેઠી બેઠી તેનું મસ્તક દબાવતી હતી અને આવેલી બેઠી જ ચિન્તામણી તરત શ્યામા બઠીને બેઠી થઈ ગઈ અને મને બહુ જ માનપૂર્વક બોલાવી પર્યંક પાસેના કોચપર બેસવાનું કહી દાસીને મારા માટે મુરખો, શીતલ જલ તથા તાબૂલ લાવવાની આજ્ઞા આપી દીધી તેના આવા સહિષ્ણુ સ્વભાવને જોઈને હું આશ્ચર્યચકિત તથા દિગ્ભ્રમ જ થઈ ગઈ

ચિન્તામણીના આતિથ્ય સહારનો સ્વીકાર કર્યા પછી મેં તેને ઉદ્દેશીને બોલીરતાથી કહ્યું “શ્રીમતી, તમારા પતિ મને પોતાની કાન્તા તરીકે આ હવેલીમાં લાવેલા હોવાથી મને પોતાની પ્રતિસ્પર્ધિની કિંવા સપત્ની ધારીને તમો મારો તિરસ્કાર જ કરશો અથવા તો શીતલ સહાર કરશો, એવી મારી ધારણા હતી, પરંતુ તમોએ મારા પ્રતિ લેશમાત્ર પણ દ્વેષભાવ ન દર્શાવવાની અને એક અભિજ્ઞતા આર્યનારીને શોભાવે તેવા પ્રકારે મારો આદરસહાર કરવાની જે ઉદારતા તથા અનસૂયાનો પરિચય કરાવ્યો છે તેથી મારા મનમાં અતિશય આશ્ચર્ય થયા કરે છે અને તે સાથે અદ્વાપિ ભારતવર્ષમાં આવી અભિજ્ઞતા, સહિષ્ણુ અને પતિપરાયણ પ્રમદાઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ જોઈને કાંઈક સંતોષ પણ થાય છે”

“બગિની કાચનમાલા, મારા પતિ એક ધનાઢ્ય તથા વિદ્વાસી પુરુષ છે એ સમસ્ત દિલ્લી જાણે છે, એટલે તેઓ તમારા પ્રેમમાં લુબ્ધ થયા છે એ કાંઈ તેમનામાટે નવીન ઘટના નથી અને તેમના આ સ્વભાવને હું સારી રીતે જાણી ગયેલી હોવાથી એ વિષયના વિચારથી હૃદયને નિરતર દુઃખી રાખવાનું મને પણ ઉચિત લાગતું નથી વિદ્વાસી પુરુષો કેવળ બાહ્ય સૌન્દર્યમાં મુગ્ધ થઈને કોઈ નીચ જાતિ, નીચ કુળ તથા નીચ સ્વભાવની સ્ત્રીનાં ચરણોમાં પણ પોતાનો પ્રેમ સમર્પી દે છે, તો તમે તો ઉચ્ચ જાતિ, ઉચ્ચ કુળ અને ઉત્તમ સ્વભાવનાં એક સ્ત્રીરત્ન છો એટલે મારા પતિના તમારી સાથેના પ્રેમસબંધથી તો મને એક પ્રકારનો સંતોષ જ થયો છે તમને આ હવેલીમાં કેવા સંયોગોમાં લાવવામાં આવ્યા છે, એ વિષેનો સર્વ વૃત્તાંત મારા માણેશે મને કહી સંભળાવ્યો છે અને તેટલામાટે તમારા આ હવેલીમાના મારા પતિની કાન્તા તરીકેના નિવાસથી મને તો એક પ્રકારનો આનંદ જ થયો છે મારા પતિ વિદ્વાસી હોવા છતાં પોતાની કોઈ પણ વિદ્વાસ્યેષાને મારાથી છુપાવતા નથી અને તેમની જે ઉદારતા તથા નિષ્કપટતામાટે હું તેમને નિરતર ધન્યવાદ આપ્યા કરું છું. એ તમારો મારામાં અવિશ્વાસ ન હોય, તો હું તમને મારી સાથે મારા કક્ષમ

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૬. શ્યામલાલની સુધારણા ૧૦૩

રાખવાને અને એક ભગિની કરતાં પણ અધિક સ્નેહથી તમારી સાથે વર્તવાને તૈયાર છું; કારણ કે, મારા પ્રિયતમની પ્રિયતમાને સહોદરા સમાન માનવી એ એક અભિજ્ઞતા આપનારી તરીકેનો મારો સર્વથી પ્રથમ અને પ્રમુખ ધર્મ છે.” ચિન્તામણીએ પોતાના સરલ, શુદ્ધ, સંસ્કૃત અને સાત્ત્વિક સ્વભાવનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરાવી દીધો.

“ન્યારે આપ મને ‘ભગિની’ સંબોધનથી બોલાવીને મારા માનમાં વૃદ્ધિ કરો છો તો હવે હું પણ આપને ‘ન્યેષ્ઠા ભગિની’ના સંબોધનથી બોલાવીશ, અને આશા રાખુ છું કે મને આપ મારી એ ધૃષ્ટતામટ્ટિ અવશ્ય ક્ષમા આપશો.” મેં તેની સાથેના મારા સ્નેહસંબંધને ધનિષ્ઠ કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“હું તમારી ભગિની જ છું એટલે મને ‘ભગિની’ સંબોધનથી તમે બોલાવો એ તમારો અધિકાર જ છે અને તેથી એમટ્ટિ આપ્યો. બધો વિવેક દર્શાવવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ માત્ર મારી એટલી માર્શના છે કે, પ્રેમદર્શક “તુ તાંથી મને બોલાવવામાં જો તમને સંકોચ થતો હોય, તો ‘તમે’ શબ્દનો જ પ્રયોગ કરો, બહુ માનદર્શક ‘આપ’ શબ્દને આપણા વાર્તાલાપમાં કદાપિ સ્થાન આપશો નહિ, કારણ કે, ‘આપ’ શબ્દથી સ્નેહની ન્યૂનતા અને આડબર કિંવા દબની મહત્તા વિના અન્ય કંઈ પણ વ્યક્ત થતું નથી.” ચિન્તામણીએ એક ઉચિત તથા માર્મિક સૂચના બહુ જ વિવેકપૂર્ણ શબ્દોમાં આપી દીધી.

“વાર, તમારી એવી જ ઇચ્છા છે તો હું આપણા વાર્તાલાપમાંથી સદાને માટે ‘આપ’ શબ્દને દેશવટ્ટા આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું અસ્તુ તો હું હવે તમને એ પૂછવા માગુ છું કે, પોતાના પતિને તમારા પોતાના હિતમટ્ટિ નહિ, તો તેમના હિતમટ્ટિ પણ આ વ્યભિચાર તથા અયોગ્ય વિલાસના માર્ગમાંથી પાછા વાળવાની એક તમે શા કારણથી નથી કરતાં? આવા પ્રકારની વ્યભિચાર-પ્રિયતા તથા વિલાસપ્રિયતાથી કેવળ ધનની જ નહિ, પણ તે સાથે શરીરબળ, આરોગ્ય અને પ્રતિષ્ઠાની પણ હાનિ થાય છે, એ તમે નથી જાણતા કે શું?” મેં ચિન્તામણીના પ્રસ્તાવને સ્વીકારી લઈને મારા વાર્તાલાપને આગળ લખાવ્યો, અને વધારામાં જણાવ્યું કે “આપણે સ્ત્રીઓ પતિનિષ્ઠ રહીને તેમના પ્રેમની માળા ફેરવી ગૃહના ખૂણામાં બેસી રહીએ અને પતિદેવ આવી વિલાસમેષ્ટાઓ કરતા ફરે, એ મને તો કોઈ પણ રીતે ઉચિત કેળાવ નથી.”

“ભગિની કાંચનમાલા, મારા પતિને સરળ માર્ગમાં લાવવામટ્ટિના પ્રયત્ન મેં નહિ જ કર્યા હોય અને તેમને યોગ્ય ઉપદેશ નહિ જ આપ્યા હોય, એમ જો તમે ધારતા હો તો તમારી એ બૂલ યાચ છે પરંતુ ન્યારે મારા ઉપદેશોનું કોઈ પણ પરિણામ ન થયું એટલે પછી પરમાત્માએ આપેલા એક પુત્રના મુખને જોઈ પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં સંતોષ માની આનંદમાં જીવન વીતાડવાનો અને ઉપદેશોથી પતિના હૃદયને ત્રાસ ન આપવાનો જ મેં નિશ્ચય કરી લીધો. ન્યારથી મારો એ નિશ્ચય થયો છે ત્યારથી મારા હૃદયમાં અપૂર્વ શાંતિનો આવિર્ભાવ થવાથી મારા હૃદયમાં દ્વેષજન્ય કિંવા અસૂચાજન્ય વેદનાનો સચાર થતો અટકી ગયો છે અને હું અખંડ આનંદને અનુભવ્યા કરૂં છું વ્યભિચારથી થતી અનેક પ્રકારની હાનિઓથી હું અજ્ઞ નથી, પરંતુ જેનો ઉપાય ન હોય તેની અખટોમહર

ચિંતા રાખવાથી શો લાભ? હવે તમે કહો છો કે, ‘આપણે સ્ત્રીઓ પતિનિષ્ઠ રહીને તેમના પ્રેમની માળા ફેરવી ગૃહના ખૂણામાં બેસી રહીએ અને પતિદેવ આવી વિલાસવેષ્ટાઓ કરતા ફરે, એ મને તો કાંઈ પણ રીતે ઉચિત દેખાઈ નથી’ પરંતુ મારી માન્યતા પ્રમાણે તમારા આ ઉદ્દગારો તમારી અપરિપક્વ શુદ્ધિના પરિણામરૂપ છે, કારણ કે, આ વિશ્વનો કાંઈ એવો નયમ નથી કે, એક થાય તેવા બીજાએ પણ થવું જ જોઈએ શું પતિ વિલાસવેષ્ટા કરતો ફર્યો કરતો હોય તો પત્નીએ પણ તેમ કરવું અને પતિ પદર સ્ત્રીઓ સાથે પ્રેમ રાખતો હોય તો સ્ત્રીએ પણ દંત બર (ચાર) કરવા? નહિ આવી રીતે વર્તવામાં સ્ત્રીની મહત્તા કિંવા પ્રતિષ્ઠા કાંઈ પણ નથી, એથી વિરુદ્ધ પતિ મહિરાભક્ત હોય, તો પત્નીએ મહિરાના સ્પર્શમાત્રથી પણ અલિપ્ત રહેવું પતિ જીગારી હોય, તો પત્નીએ ‘જીગાર’ના નામમાત્રને પણ ન ઉચ્ચારવું, પતિ નિરતર બાલ-સચારી હોય તો પત્નીએ ગૃહમાથી દેવદર્શનના નિમિત્તથી પણ બહાર પગ ન મૂકવો, અને પતિ વ્યભિચારી હોય તો પત્નીએ અખડસદાચારિણી થઈને સતીત્વસરક્ષણ તથા પવિત્રતાપાલનમાં જ પોતાનું જીવન વીતાડી દેવું, એમાં જ સ્ત્રીની મહત્તા તથા પ્રતિષ્ઠા સમાયલી છે પુરુષના દુષ્ટ આચારથી સર્વથા સમ નહિ, કિંતુ એવા વિશુદ્ધ વિષમ આચારના પાલનથી જ સ્ત્રી પુરુષની સમાનાધિકારિણીની તુલ્ય પદવીને નહિ, કિંતુ પુરુષની પૂજ્ય તથા ઉપાસ્ય દેવીની ગૌરવપૂર્ણ પદવીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; એ વિશુદ્ધ વિષમ વર્તનના પરિણામે જ આ પવિત્ર પુણ્યશીલા ભરતભૂમિની એક નહિ, પણ અનેક આર્યદુહિતાઓ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં ‘પ્રાત સ્મરણીયા દેવી’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે અને ભરતભૂમિના સતાનો આજે પણ તે દેવીઓની પૂજ્યભાવથી ઉપાસના કરવામાં તથા તેમના પવિત્ર નામેને ઉચ્ચારવામાં પોતાનું એક પ્રકારનું અસીમ ગૌરવ માને છે ભારતવર્ષમાં શક્તિપૂજનો જે પ્રચાર જોવામાં આવે છે તેનું મૂળ સ્વરૂપ નારીપૂજ છે અથવા તો નારીપૂજનનું અન્ય સ્વરૂપ શક્તિપૂજ છે અને એ માન નારીજાતિને કેવળ તેના પુરુષના વર્તનથી સર્વથા વિષમ પરંતુ વિશુદ્ધ વર્તનના કારણથી જ મળી શક્ય છે, એ નવીનતાથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી હું સ્ત્રીઓ પુરુષજાતિની સમાનાધિકારિણી થાય અને પુરુષ સમાન વર્તન રાખવા જતા પુરુષત્વની પ્રાપ્તિ અશક્ય હોવાથી પોતાના નિર્સર્ગમનોહર સૌન્દર્યપૂર્ણ, લાવણ્યમય, લાલિત્યયુક્ત, માધુર્યમંડિત તથા કામ લતાવિભૂષિત વિશ્વરજક સ્ત્રીત્વને સદાને માટે ખોઈને સર્વથા જાતિવિહીન થઈ જાય અને કયાયની પણ ન રહે, એ વાદની સમર્થિકા નથી અને તેટલામાટે પરમાત્માએ આપેલા સ્ત્રીત્વને કેવી રીતે દીપાવવું અને પૂજ્યનાના સ્થાનને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું એ જ મારી એકમાત્ર મહત્વાકાંક્ષા છે કારણ કે -

‘ન સીતા કે ન સાવિત્રી ન દમયન્તી ચ દેખાતી,
નથી તારામતી કે દ્રૌપદીની જાખોઓ યાતી,
છતાં એ પૂજ્ય સતીઓના ગુણો સુદૃઢ સકળ માતી,
સતી સસારમાં નિજ ધર્મ નીતિથી જ વખણાતી;

કાવ્યનભાલાની કર્મકથા (આલુ) - ૬. શ્યામલાલની સુધારણા ૧૦૫

મયા નશ્વર શરીરે પણ રહ્યા છે કામ સતીઓના;

અમર રહેશે ભરતભૂમિ વિશે શુભ નામ સતીઓના !”

સતી ચિન્તામણીના આવા પ્રગલ્ભ અને આદર્શ ઉદ્દગારો સાંભળીને મારા મુખમાથી સ્વાભાવિક જ એવા ઉદ્દગાર નીકળી ગયા કે -

“હે વીર દુહિતા વીર નારી આર્ય કુલની, છે તને;
સત ધન્ય તેમ જ ધન્યવાદ અનેક તારી માતને,
તું શ્વસુર તેમ જ તાત બંને કુલ તણી શોભા ખરી,
તુ વીર નારી રે ખરી સસારમાં છે અવતરી,
તારી નિહાળી નીતિ આ મન હર્ષથી મલકાય છે,
જેને મળે આવી જની તે નર સુભાગી થાય છે !”

“હું મને પોતાને અઘાપિ આવા ધન્યવાદને પાત્ર થયેલી માનતી નથી, છતાં પણ તમારા ઉદ્દગારોને શિરસાવણ કરીને હું પરમાત્માના ચરણોમાં અનન્ય ભાવથી પ્રાર્થના કરું છું કે તે દયાળુ પરમાત્મા પોતાની આ દીન દુહિતાને એવા ધન્યવાદને ભાજન કરી બતાવે અને મારા મરણ પછી લોકોના મુખમાથી મારા માટે આવા ધન્યવાદદર્શક ઉદ્દગારો નીકળતા મારા પ્રાણનાથના સાંભળવામાં આવે !” (ચિન્તામણીએ નમ્રતા સહિત પતિના કંઠ્યાણુ વિષયક ચિન્તનને પણ માર્મિકતાથી વ્યક્ત કરી દીધું

“તથાસ્તુ !” કહીને ચિન્તામણીને મેં મારા આંતરિક વિચારોને દર્શાવતા કહ્યું “ભગિની ચિન્તામણી, મારા દુર્ભાગ્યવશાત્ મારાથી તમારા પતિની ધર્મ-પત્ની તો થઈ શકાય તેમ નથી જ છતાં મારા ભાગ્યને જ્યારે પરમાત્માએ તમારા પતિના ભાગ્ય સાથે અદ્ભુત રીતિથી જોડી દીધું છે, તો હવે તમારા પતિની એક આદર્શ કાન્તા થઈને આપણા સ્વામીને સુધારવાનો ઉદ્દેશ કરવો અને તેમના કંઠ્યાણુ સાથે આપણા કંઠ્યાણુને પણ સિદ્ધ કરવું, એ મારો પરમ ધર્મ અને એ જ મારું પરમ કર્તવ્ય છે મારી પ્રાર્થનાથી પીગળીને લાલાણુએ મને પોતાના શૃદ્ધમા રાખવાની ઉદારતા દર્શાવી છે એથી એટલું તો અવશ્ય જણાઈ આવે છે કે તેઓ સર્વથા હૃદયહીન, નિર્લગ્ન અને કેવળ કામલોદ્ભવ નીચ પુરુષ નથી, કિન્તુ તેમનામાં સદૃશ્યતા, લગ્ન, અનુક્રાપા તથા ઉત્તમતાનો સંપૂર્ણ નિવાસ છે અને તેથી જ હું પ્રયત્ન કરીશ તો તેઓ અવશ્ય કેટલાક સમય પશ્ચાત્ પોતાના પ્રમાદને ઓળખી શકશે અને સરળ માર્ગમાં આવી જશે આજથી જ હું સ્ત્રીચરિત્રનો તેમને સરળ માર્ગમાં લાવવાના કાર્યમાં ઉપયોગ કરીશ અને મારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે અલ્પ સમયમાં જ હું તેમને એવા સીધા દોર બનાવી દઈશ કે તેઓ નિરતર તમારા અને મારા પ્રેમપાશમાં જ બધા-થવા રહેશે અને વ્યભિચારના માર્ગમાં ભૂલે ચૂકે પણ પદસચાર નહિ કરે જો ઈશ્વરની દયાથી મારી ધારણામાં હું વિજયિની થઈશ, તો એ નિશ્ચયપૂર્વક માનજો કે પતિપ્રેમના સુખનો પ્રથમ ભાગ હું આનંદથી તમને જ આપીશ અને તમારી કનિષ્ઠા ભગિની તરીકે તમારા ઉચ્છિદ્ર સુખને જ હું ભોગવીશ તથા તમારી આજ્ઞા અનુસાર જ વર્તી રહીશ.”

૧૦૬ સુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

“ઈશ્વર તમારી ધારણામાં તમને પૂર્ણ વિનય તથા યશ આપે એ જ મારો તમને આશીર્વાદ છે!” ચિન્તામણીએ શુભ વાસના દર્શાવી

પ્રથમ દિવસના ચિન્તામણી સાથેના મારા સમેલન તથા વાર્તાલાપનો આટલેથી જ અંત આવી ગયો અને ત્યાર પછી ધીમે ધીમે ચિન્તામણીને સમજાવીને રાધવાનું કાર્ય મેં મારા હાથમાં લઈ લીધું, કારણ કે, શ્યામલાલ ક્ષત્રિય જાતિનો હતો અને હું બ્રાહ્મણી હતી એટલે મારા હાથનું તેમને ખપે તેમ હતું અને એ કાર્યને મારા હાથમાં લેવામાં મારો ખીજો ઉદ્દેશ એ હતો કે એ નિમિત્તથી વ્યાયામ પણ થાય અને હૃત્તમ ભોજન પણ જિહ્વારસદ્વારા પુરુષને વશ કરવાનું એક સાધન હોવાથી તે સાધનનો પ્રયોગ પણ મારા કાન્તપર થતો રહે ચિન્તામણીનો શનૈ શનૈ મારી સાથે એવો તો ગાઢ સ્નેહ થતો ગયો કે તે પોતે પણ વારંવાર મારા કક્ષમાં આવીને કલાકોના કલાક બેસી રહેવા લાગી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેનો પુત્ર પણ મને ‘માસીબા’ કહીને બોલાવવા લાગ્યો અને પોતાની માતા કરતા પણ મારામાં અધિક મમતા તથા સ્નેહ રાખવા લાગ્યો.

લાલા શ્યામલાલના પૂર્વજો મૂળ પંજાબના પાટનગર લાહોરના નિવાસી હતા અને શ્યામલાલનો પિતામહ વ્યાપારમાટે દિલ્લીમાં આવીને વસ્યો હતો ત્યારથી દિલ્લીમાં તેની ચાર પેઢી થઈ હતી. શ્યામલાલ મૂળ પંજાબનો નિવાસી અને સિખધર્મીય હોવાથી તેમજ વળી આબકાલની ફેશનમાં બળીને ‘ક્રી થિંકર’ થયેલો હોવાથી મદિરા તથા આમિષભોજનનો ઉપાસક હતો અને ચિન્તામણી રામજીજીવનના શ્રીવૈષ્ણવ ધર્મની અનુયાયિની હોવાથી આમિષભોજન તથા મદિરાના નામશ્રવણથી પણ તેને વમન થઈ જતું હતું આવી રીતે ખાન-પાનના વિષયમાં જ પતિપત્નીની મતભિન્નતા તથા રુચિભિન્નતા હોવાથી ગૃહમાં આમષભોજન તથા મદિરાનો પ્રવેશ થઈ શકતો ન હતો અને તેથી શ્યામલાલ નિત્ય રાત્રિભોજન તો બહાર જ કરતો હતો અને પછી ગમે ત્યાં રખડી રખડીને મોડી રાતે પાછો ઘર આવતો હતો આ કારણથી મેં તેના ચિત્તને ગૃહમાં સક્ષમ કરવામાટે મારા જૂઠા રસોડામાં તેના મઠિ આમિષભોજન તૈયાર કરવાનો અને તેને મારા હસ્તથી જ નિયત પરિમાણમાં મદિરા પાવાનો આરંભ કરી દીધો મારા હસ્તનું ભોજન એક બે દિવસમાં એવું તો તેની હાઠમાં બેસી ગયું કે અઠેક દિવસમાં જ તેણે બહાર ખાવાની ટેવને છોડી દીધી અને તેથી કેટલીક વાર રાતે બહાર જવાનું પણ તે માડી વાળવા લાગ્યો બે મહિનાના કાલાવધિમાં તો તેના સ્વભાવ અનુસાર વર્તીને તથા નીતિશાસ્ત્ર વેત્તાઓના -

“ કાર્યેષુ મત્રી કરણેષુ દાસી મોજ્યેષુ માતા શયનેષુ રંમા ।

વર્માનુકૂળા ક્ષમયા ધરિત્રી માર્યા ચ ષાઢ્ગુણ્યવતીહ દુર્લભા ” ॥

“કાર્યમાં જે મત્રી સમાન, ગૃહકાર્યમાં દાસી સમાન, ભોજનના સમયમાં માતા સમાન મમતાથી જમાડનારી, શયનના સમયમાં રબા જેવી, ધર્મને અનુકૂળ રહીને વર્તનારી અને ક્ષમા અથવા સહનશીલતામાં પૃથ્વી સ્વરૂપા હોય છે તેવી એ છ ગુણોવાળી સ્ત્રી અત્યંત દુર્લભા છે ” એ ઉક્તિને અનુસરી એ છ ગુણોથી મહિત થઈને તેને મેં એવો તો વશ કરી લીધો કે તેના સમસ્ત જીવનનું એકાએક પરિવર્તન થઈ ગયું અને શયતાનચરિત્ર શ્યામલાલ સાધુચરિત્ર ગૃહસ્થ

કાવિનમલાલની કર્મકથા (ચાલુ)—૬ રથામલાલની સુધારણા ૧૦૭

બની ગયો તે પોતાના ગત પ્રમાદોનો અત ક્ષણપૂર્વક વારંવાર પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો અને ‘વરણીષુ વૃથા સુખમ્’ એ તત્ત્વનો તેને સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો. તેના આઠલી સીમા પર્યન્તના જીવનપરિવર્તનને જોઈને સર્વ લોકો આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયા અને તેના જીવનને પોતાની કુલીનતા તથા કળાથી સુધારનારી આ સેવિકાની સમસ્ત દિલ્લી નગરમાં પ્રશંસા થવા લાગી.

રથામલાલને આવી રીતે સરળ માર્ગમાં લાવવાના ચત્ન સાથે કેટલીક વાર પોતાના અમુક પ્રકારના સ્વભાવને ત્યાગીને પતિના સ્વભાવને સહિષ્ણુતાપૂર્વક અનુસરવાની પત્નીમાંટે કેટલી બધી આવશ્યકતા છે એ તત્ત્વનું મેં ચિન્તામણીને પણ શિક્ષણ આપવા માગ્યું હતું અને મારા તે શિક્ષણના પરિણામે ચિન્તામણી પોતે જ પોતાના પતિને પ્રેમપૂર્વક મદિરાપાત્ર બરી આપતી હતી તેમ જ આમિષ-લોભનને જોઈને ધૂણા દર્શાવતી ન હોતી. ચિન્તામણીએ પણ આઠલા પરિમાણમાં પોતાના સ્વભાવપર વિજય મેળવ્યાથી તે પતિને પ્રિય લાગવા માડી હતી અને તે સાથે ધર્મપત્નીની હાથ ન લેવાનો અને તેને સર્વ પ્રકારે સતુષ્ટ તથા સુખિની રાખવામાંટેનો રથામલાલને હું સતત ઉપદેશ આપ્યા કરતી હતી એટલે ચિન્તામણીને પતિપ્રેમસ્વરૂપ પીયૂષના પાનનો સંપૂર્ણ લાભ મળતો હતો. પતિ તથા પત્ની ઉભયના સુખનું કારણ હું થવાથી પતિ તથા પત્ની બન્ને મને દેવી સમાન માનતા હતા અને તેથી ચાર મહિનામાં તે એનો અવસર આવીને ઊભો રહ્યો કે હું, ચિન્તામણી અને અમે ઉભયનો પ્રિયતમ રથામલાલ એક જ લોભનશાળામાં બેસીને જમવા લાગ્યા અને એક જ રાત્રીગૃહમાં રાત્રી કરવા લાગ્યા હવે ચિન્તાનું કોઈ પણ કારણ અવશિષ્ટ ન રહેવાથી હું મારા સુખની સીમા થયેલી માનવા લાગી એ પછી બીજો પણ બે મહિનાનો સમય વીતી ગયો અને મારી સહોદરાઓ સાથેના વિયોગ તથા દિલ્લી નિવાસને ખાસો મળનો છ માસ જેટલો કાળ થવા આવ્યો.

દિલ્લીથી ગુજરાતમાં જવામાંટે રવાના થયા પછી માયાદેવી તથા પદ્માવતીનો કુશળસમાચારાત્મક માત્ર એક જ કાગળ આવ્યો હતો અને ત્યાર પછીના સાડા પાંચ મહિનાના કાલાવધિમાં તેમના કોઈપણ સમાચાર મારા જાણવામાં ન આવેલા હોવાથી મારા મનમાં તેમના સંબંધમાં બહુ જ ચિન્તા થવા કરતી હતી, કારણ કે, મારા પત્રોના ઉત્તરો પણ મને મળતા ન હોતા. અંતે હૃદયની વેદના અસહ્ય થવાથી મારા કાન્ટ રથામલાલને મેં એક દિવસ જણાવ્યું “પ્રાણેશ, હું તો અહીં પરમેશ્વરની કૃપાથી આપના આશ્રયમાં અને આપની છાયામાં આવીને રહ્યા પછી મારા આશુખ્યના દિવસોને પરમ સુખમાં વીતાડું છું; પરંતુ મારી જે જે જ્યેષ્ઠા ભગિનીઓ વ્યક્ત્યાદિ સાથે ગુજરાતમાં ગયેલી છે તેમના આજે સાડા પાંચ મહિનાથી કોઈ પણ સમાચાર ન હોવાથી મારા મનમાં દિવસ અને રાત બહુ જ ચિન્તા થવા કરે છે; આત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેઓ ત્યાં જઈને સુખિની થઈ નથી એવી શક્ય મને વારંવાર યાદ છે અને તેથી તેમને જોવા તથા મળવામાંટે ધણીક વાર મારું ચિત્ત અધીર અને આતુર થઈ દેખાય છે અર્થાત્ મારી આ ચિન્તાની નિવૃત્તિનો અને મારા હૃદયની સાંતિના જે સત્વર કોઈ પણ ઉપાય કરશે, તેા મારાપર આપના જે અનેક ઉપકારો છે તેમાં એક મહાન્ ઉપકારની વૃદ્ધિ થશે.”

હૃશ્મતબ્બન પાસેથી કદાચિત્ મારી બગિનીઓના કાંઈક સમાચાર મળી શકશે એવી ધારણાથી શ્યામલાલ તેની પાસે ગયો અને મારી બગિનીઓ વિષે પૂછ્યા કરી પરંતુ હૃશ્મતબ્બને કાંઈ પણ સમાચાર ન આપવાથી અમોએ વ્યકટાદ્રિપર તાકીદનો તાર ક્યો અને તત્કાળ ઉત્તર મળે એટલામાટે ઉત્તરના પૈસા પણ સાથે જ ભરી દીધા તાર સવારમાં દશ વાગે ક્યો હતો તેનો સાજો ચાર વાગે એટલો જવાબ આવ્યો. “કાગળ આને ટપાલમાં નાખ્યો છે તે વાચો” હૃદયને કાંઈક શાંતિનો સ્પર્શ થયો તે દિવસ વીત્યો, બીજો દિવસ પણ વીત્યો અને ત્રીજો દિવસે વ્યકટાદ્રિનો હિન્દી ભાષામાં લખેલો એક કાગળ મને મળ્યો તાર મળતા મને જે આનંદ થયો હતો તે કાગળને વાંચ્યા પછી શોકના સ્વરૂપમાં પરિણત થઈ ગયો અને મારા નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારાનું વહન થવા લાગ્યું તે કાગળમાં એમ જણાવેલું હતું “તમારી બગિની માયાદેવીનો અહીં આવીને એક મહિના પછી ‘ટાઇફાઇડ’ નામક જ્વરની બાધાથી સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો છે અને તમારી બગિની પદ્માવતીનો પ્રભુદાસ સાથે લગ્નસબ્બ થઈ ગયા પછી તે તેના પતિના ગૃહમાં રહેતી હોવાથી તેના વિષે અમો વધારે કાંઈ પણ જાણતા નથી, છતાં એટલું જાણીએ છીએ કે આને ત્રણેક મહિનાથી તે પોતાના પતિ સાથે રૂગૂન અને સિંગાપોર તરફ ગયેલી છે, તે પાછી ગુજરાતમાં આવશે ત્યારે તમને ખબર આપીશું” કેાણ જાણે શા કારણથી આ કાગળમાં લખેલી વિગત વિષે મારા મનમાં પ્રબળ શંકા ઉદ્ભવવા લાગી અને તેથી એક વાર વ્યકટાદ્રિને ફોનમાં મળી આવવાનો અને ત્યાં મારી બગિનીઓની સ્થિતિના ચર્ચા સમાચાર મેળવવાનો મેં મારા કાન્ટને પ્રબળ આગ્રહ કરવા માંડ્યો આજકાલ કરતાં એક મહિનો બીજો નીકળી ગયો અને ત્યાર પછી મારા કાન્ટે ગુજરાતમાં જવાની તૈયારી કરવા માંડી

પ્રકરણ ૧૨ મું

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૭ વ્યકટાદ્રિ-
મદિરના લયાનક લેહો !

જે દિવસ અમારા પ્રવાસની તૈયારીમાં વીતી ગયા અને ત્યાર પછી ત્રીજો દિવસે રાજપૂતાના માલવા રેલ્વેના એક પેહેલા વર્ગનું ખાનુ રિજર્વડ કરાવી જે ફાસ અને એક દાસીને સાથે લઈને હું તથા મારા કાત શ્યામલાલ ગુજરાતના પ્રવાસે નીકળ્યા. દિલ્હીના સ્ટેશનપરથી અમદાવાદ જનારી મેલ ટ્રેન બપોરે સાડાબાર વાગે ઉપડતી હોવાથી ઘેરથી અમો ખાઈપીને જ નીકળ્યા હતા અને માર્ગમાં મારા કાતને તથા મને જે જે વસ્તુઓની આવશ્યકતા હતી તે સર્વ વસ્તુઓ અમોએ સાથે લઈ લીધી હતી કલકત્તાથી નીકળ્યા પૂર્વે મારા આચાર વિચારની જેવી અને જેટલી શુદ્ધતા હતી તેવી અને તેટલી શુદ્ધતા ત્યાર પછી રહી શકી ન હોતી, અને તેમાં પણ શ્યામલાલના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી સગતિના ફળરૂપ કહો કે પછી તેને મેં મારો પતિ જ માની લીધેલો હોવાથી તેના ચારિત્ર્યને સુધારવાના ઉદ્દેશથી કેટલેક અશે તદ્દપ થવામટેની આવશ્યકતાવિષયક મારી માન્યતાથી કહો, પણ મારા આચારવિ-

હોંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) - ૭. વ્યંકટાદ્રિ મહિરના લયનાનક બેદો ૧૦૬

આરનાં બધનો બહુ જ શિવિલ થઈ ગયાં હતાં એટલે સ્થામલાલના મનને પ્રસન્ન રાખવામટે હું કેઈ વાર મહિરના પાત્રને પણ મુખમાં ધરતી હતી અને કેઈ વાર આમિષભોજનનો પણ મારે અદ્ય પરિમાણમાં સ્વીકાર કરવો પડતો હતો. છતાં પણ એ વસ્તુઓમાં મારો આત્મિક પ્રેમ ન હોતો, અભાષિ નથી અને બવિષ્યમાં થવાનો પણ નથી મહિરની જે બાઢલી તો અમારી સાથે જ હતી અને ધૂરોપીયન પ્રવાસી તથા પ્રવાસિનીઓ પ્રમાણે ચાહ, નારતો, મધ્યાહ્નભોજન તથા રાત્રિભોજન અમારે માર્ગમાં આવતા મોટા સ્ટેશનોપરનાં રિક્ષેસમેન્ટ ઇન્સુમા લેવાના હોવાથી ખાનપાનમટે વધારે આચરક્રમને સાથે રાખવાની આવશ્યકતા ન હોવા છતાં પણ હીલો મેવો, બિસ્કીટ, થોડી ઘણી મીઠાઈ અને સૂકો મેવો આદિ કેટલાક પદાર્થો અમેાએ સાથે રાખ્યા હતા. દિલ્લીથી અમદાવાદ સુધીના પ્રવાસમાં વચ્ચે જયપુર, અજમેર અને આણ જોવા ઉત્તમ સ્થળો આવતા હોવા છતાં અમેાને ગુજરાતમાં પહોંચવાની જિજ્ઞાસા હોવાથી અમારે ક્યાય પણ જિતવાનું ન હોય ને ત્યાંથી વળતી વેળાએ અનુકૂળતા હોય તો એ સ્થાનો જોવામટે અમારો માર્ગમાં રોકાવાનો વિચાર હતો. માર્ગમાં કેવળ વાર્તાલાપમાં સમય વીતાડવા વિના બીજું કંઈ કાર્ય તો હવે જ નહિ એટલે અમારી બહુબોલકણી અને માલક દાસીને પણ અમેાએ સર્વન્દસ કમ્પાર્ટમેન્ટ (નોકરોને બેસાડવાના ખાના)માં બેસાડવાને બદલે અમારી સાથે જ બેસાડી હતી, કારણ કે, પોતાના વિનોદાત્મક તથા મધુર વાર્તાલાપથી અમેાને આનન્દ આપવાનો તેનામાં અદ્ભુત અમલકારિક ગુણ રહેલો હતો. દિલ્લીથી નીકળ્યા પછી દિવસ તથા રાત્રિનો સમય એવા પ્રકારના વિનોદાત્મક વાર્તાલાપ, ખાનપાન તથા નિદ્રાસેવન આદિમાં વીતી ગયો અને બીજા દિવસનો પ્રભાત પણ થઈ ગયો. આખો બીજો દિવસ પણ અમારે પ્રવાસમાં જ વીતાડવાનો હતો, કારણ કે, અમદાવાદ અમેા તે દિવસે સાંજે સાત કે સાડાસાત વાગે પહોંચવાના હતા. બીજો દિવસે વાર્તાલાપના પ્રસંગમાં અચાનક એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે, અમદાવાદમાં જઈને જિતરવું ક્યાં અને ત્યાં જિતરવું પછી તલાજ વ્યકટાદ્રિને મળવું કે પ્રથમ પલાવતીના સમાચાર ગ્રુપ રીતે મેળવ્યા પછી પ્રસિદ્ધ થવું ? આ પ્રશ્ન સાધારણ હોવા છતાં પણ કંઈક અસાધારણ અથવા જટિલ હતો અને તેથી એના જિહ્વાપોહની થોડી ઘણી આવશ્યકતા તો હતી જ મારો વિચાર ત્યાં તલાજ પ્રસિદ્ધ ન થવાનો હોવાથી હું મારા અભિપ્રાયને દર્શાવતી કહેવા લાગી -

“જ્યારે આપણા મનમાં વ્યકટાદ્રિનાં વાણી, વચન તથા તેના લખેલા ઉત્તરના વિષયમાં સંપૂર્ણ સરાય છે અને આપણે માયાદેવી તથા પલાવતીની સ્થિતિના બેદને જાણવા માગીએ છીએ ત્યારે વ્યકટાદ્રિને ત્યાં જિતરવું કિંવા તલાજ તેના સમક્ષ ઉપસ્થિત થવું એ કંઈ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી, કારણ કે, જો તે આપણા ઉદ્દેશને જાણી જાય, તો પોતાના કથનને સત્ય કરી બતાવવાનાં જોઈએ તેટલા બતાવતી પ્રમાણે જિભા કરવાનો યથેચ્છ પ્રસંગ તેને મળી જાય અને આપણે ત્યાં અન્નદયા એટલે આધના જેવા હોવાથી સત્ય રહસ્ય અંત પર્યન્ત આપણા જાણવામાં ન આવી શકે, એ સ્વાભાવિક છે આ કારણથી અમદાવાદમાં પ્રથમ તો આપણા ગ્રુપ નિવાસની જ આવશ્યકતા છે અને ત્યાર પછી થોડું પ્રસંગ આવતાં આપણે તેની આગળ પ્રકટ થઈશું.”

૧૧૦ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

જિન્તા નહિ, અમદાવાદમાં એક બે નાગર તરુણો મારા ઓળખીતા છે અને તેઓ આ કાર્યમાં આપણને લેઈએ તેવી અને લેઈએ તેટલી સહાયતા આપશે. તેઓ બેક વાર દિલ્લીમાં આવ્યા હતા તે વેળાએ તેમની સાથે પરિચય થતાં તેમનું મેં યોગ્ય આદરપ્રતિષ્ઠ કર્યું હતું અને તેમણે જે મારું અમદાવાદ આવવાનું થાય તો અવશ્ય તેમને તારથી ખબર આપવાનો આગ્રહ કર્યો હતો. મારી ડાયરીમાં તેમના નામ તથા ઠેકાણા પણ લખેલા છે એટલે મારો વિચાર છે કે મારવાડ જકડનથી તેમનામાંના એકના નામનો તાર કરી દૂધએ અને તેમને સ્ટેશનપર બોલાવીએ એટલે સત્તર જ આ વિષયની યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ જશે અને બિતરવામઢિની સગવડ પણ તેઓ કરી આપશે ત્યાનાં માણસોની સહાયતા વિના આપણો ઉદ્દેશ નિર્વિઘ્ન સિદ્ધ થાય તેમ નથી” મારા કાન્ત સ્થામલાલે કહ્યું

તેમની આ વાર્તા મને પણ યોગ્ય જણાઈ અને અમારી દાસીએ પણ એ વિષે પોતાની અનુમતિ દર્શાવી એટલે મારવાડ સગમપર ટ્રેન પહોંચતા જ સ્થામલાલે અમદાવાદ તાર કરી દીધો. તે દિવસે મારી કાંઈક મોડી હોવાથી અમે સારે આઠ વાગે અમદાવાદના સ્ટેશનપર પહોંચ્યા ત્યાં સ્થામલાલના બે નાગર તરુણ મિત્રો અમારી વાટ લેતા જ બિભા હતા એટલે પોર્ટરને બોલાવી તેમણે અમારો સામાન ડબ્બામાંથી બહાર કઢાવ્યો અને બહાર અમારા માટે તૈયાર રખાવેલી મારીમાં મૂકાવી દીધો. એક ગાડીમાં અમારા બે દાસ તથા અમારી દાસીને બેસાડીને અમે દપટી તથા મારા પતિ-કાત-ના તે બે મિત્રો દીનબંધુ તથા રમણલાલ બીજી ગાડીમાં બેઠા અને ગાડીઓ અમને અમારા સ્થાને પહોંચાડવામાટે ચાલવા લાગી.

અમદાવાદના સ્ટેશનપર એક વિલક્ષણ દૃશ્ય મારા જોવામાં આવ્યું તે દૃશ્ય એ હતું કે કેટલીક નવ યુવતી તથા મૌઠા, સુઢર વસ્ત્રપરિધાના તથા વિપુલ આભૂષણસુસજ્જિત સ્ત્રીઓ પોતાના સિરપર બળ્બે અને ત્રણ ત્રણ મણુનો બાર એટલે કે ટ્રન્ક, બિસ્તર અને એવી જ પ્રવાસની અન્ય વસ્તુઓને ઉપાડીને જતી આવતી અમારા જોવામાં આવી આવા દૃશ્યને જોઈને કાંઈક આશ્ચર્ય તથા કુતૂહલ થવાથી મેં મારા કાન્તને પૂછ્યું “જુઓ તો ખરા, આ સ્ત્રીઓ સારી સ્થિતિની હોવા છતાં પણ મજૂરી કરે છે એટલે એથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે ગાડીનો મજૂર વર્ગ પણ સાધનસપત્ત કિંબદુના ધનાઢય હોવો જોઈએ કેમ મારી કલ્પના ખરી છે કે નહિ?”

અમારા આ પ્રશ્નનું મારા કાત કાંઈ પણ ઉત્તર આપે તે પૂર્વે દીનબંધુએ મારા પ્રશ્નનું ઉત્તર આપતા કહેવા માંડ્યું. “બહેન! જે સ્ત્રીઓ આટલો બાર ઉપાડીને જતી આવતી આપના જોવામાં આવે છે તે મજૂરી કરનારી સ્ત્રીઓ નથી; કિન્તુ સાધનસપત્ત કુટુંબની ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ છે, પરંતુ અમારા આ અમદાવાદ નગરની એવી એક રૂઢિ છે કે કેટલીક હિન્દુ જાતિના જૂના વિચારના લોકો જ્યારે પણ પ્રવાસે જવા નીકળે છે અથવા તો પ્રવાસ કરીને પાછા આવે છે ત્યારે મજૂરીનો ખર્ચ બચાવવામાટે બળ્બે ત્રણ ત્રણ મણુનો બોલો પોતાની સ્ત્રીઓ પાસે જ ઉચકાવે છે અને ગાડીબાડોનો ખર્ચ બચાવવામાટે સ્ટેશનથી

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) - ૭ બેંકટાદ્રિ મંદિરના બચાનક બેદો ૧૧૧

બદે ધર બે માઇલપર આવેલું હોય તો પણ ત્યાંથી ચાલતા જ સ્ટેશનપર આવે છે અને સ્ટેશનપરથી ઘેર પણ ચાલતા જ જાય છે જેવી રીતે ઉડાઉપણું, વિશ્વાસપ્રિયતા અને ઉદારતા દિલ્લી, લખનૌની ‘સ્પેશિયાલિટી’ છે, તેવી જ રીતે અમારા અમદાવાદ નગરની ‘સ્પેશિયાલિટી’ કરકસર, કન્ટ્રાઈ અને ધનસત્ત્વ છે બગાળામાં જેમ ટ્રાપીવાળાની કમાણી ઓછી છે તેમ અમદાવાદમાં ચેત્તીની કમાણી સાધારણ છે, કારણ કે, બગાળીઓ જેમ ઉધાડે માથે ગમે ત્યાં ફર્ચા કરે છે તેમ અમદાવાદીઓએ જોડા પેહેરવાની જન્મથી જ બાધા લીધેલી છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી યજ્ઞક વિદેશીય પ્રવાસીઓ બાર ઉપાડીને જતી સાધનસપ્ત સ્ત્રીઓને મનુર વર્ગની સ્ત્રીઓ ધારી લે છે અને ઉધાડે ખરે રજાડતા પૈસાદાર અમદાવાદીઓને કંગાલ માની લે છે એક અંગ્રેજ પ્રવાસીએ આખી પેટે જ ભ્રમમાં પડીને અમદાવાદ વિષયક પોતાના એક લેખમાં એમ લખી માર્ચ હેડ ‘અમદાવાદની મનુર સ્ત્રીઓ પણ એટલી જાધી પૈસાદાર હોય છે કે બ્યારે તેઓ સ્ટેશનપર મનુરી કરવાને આવે છે તે વેળાએ પણ કીમતી વસ્તુ અને બળ્લે ત્રણ ત્રણ હબરની કીમતના ધરેણા તેમના શરીરપર જોવામાં આવે છે હિન્દુસ્તાનના હિતૈષીઓ કહે છે કે હિન્દુસ્તાન ગરીબ દેશ છે, પણ બ્યાના મનુરો આવા ધનાઢ્ય હોય તે દેશને ગરીબ કેમ કહી શકાય વાર?’ પરંતુ આ તે લેખકનો ભ્રમ હતો. મનુર સ્ત્રીઓની દશા કેવી હોય છે એ આપ અહીં સ્વેચ્છા એટલે પોતાની મેળે જ આપના જોવા તથા જાણવામાં આવી જશે.”

“પણ બાઈ! તમારા પગમાં તો વિલાયતી જૂટ દેખાય છે અને તમારો પોશાક પણ સારો છે, તો પછી તમને અમદાવાદી કહેવા કે બીજા કોઈ દેશના નિવાસી તરીકે ઓળખવા?” મેં એક શકા દર્શાવી.

“હવે જેમ જેમ નવીન તરુણ પ્રજા વિશેષ સુશિક્ષિત થતી જાય છે અને બીજા દેશના લોકોના સંસર્ગમાં આવતી જાય છે, તેમ તેમ અમદાવાદની કરકસર તથા કન્ટ્રાઈમાં ઘટાડો થતો જાય છે અને કેટલીક બંતિઓમાં તો હવે સારી ઉદારતા પણ આવવા માડી છે, કારણ કે, પરિવર્તન એ સૃષ્ટિનો નિયમ છે અને અમદાવાદ પણ સૃષ્ટિની સીમામાં જ હોવાથી અમદાવાદનું પણ હવે પરિવર્તન થવા માંડ્યું છે” દીનબંધુએ મારી શકાનું સમાધાન કર્યું.

“પરંતુ મારો એવો અભિપ્રાય છે કે, દિલ્લી લખનૌની અતિશય ઉડાઉ પ્રકૃતિ જેમ સારી નથી તેમ જ અમદાવાદની અતિશય કન્ટ્રાઈ પણ સારી નથી જો એ ઉભયના મધ્યમાં રહીને યથાશક્તિ ઉદારતા અને સમતોલતાથી જીવનને વીતાડવાની પ્રકૃતિને સર્વત્ર સ્વીકારવામાં આવે, તો તે વિશેષ સુખકારક તથા કલ્યાણકારક થવાનો સંભવ છે” મેં મારો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“તારો આ અભિપ્રાય સુવર્ણના અક્ષરથી લખી રાખવા યોગ્ય છે.” મારા કાન્તે મારા અભિપ્રાયને અનુમોદન આપ્યું.

આટલી વાતચીત થઈ રહી એટલામાં તો અમારા બેતારા વરીકે આશ્ચર્ય દિવાની સડકપર ખમાસાની એક પારોના જે મકાનની દીનબંધુ તથા રમણલાલે વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી તે મકાન આજુબ અમારી માડીઓ પહોંચી ગઈ અને બેસી રહી ગઈ તે મકાનની નીચેના ભાગમાં એક વળેલો હતો અને ઉપરના

બાગમાં બહુ જ સારી સગવડવાળા ચાર ઓરડા, રાંધણિયું, નળ તથા બનફ હતા અને તેમાં ભેંધતો કેટલોક સામાન પણ ગોઠવેલો હતો. એટલે અમને કશી પણ અવગડ વેઠવી પડે તેમ ન હોતુ એ મકાનમાં દીનબંધુ તથા રમણલાલને એક પૈસાદાર દોસ્ત રહેતો હતો અને તે એ વળાયે પોતાના વ્યાપારના કામમાં રગૂન મથેલો હોવાથી અને તેની સ્ત્રી સુવાવડમાં પોતાને પિયર મથેલી હોવાથી ધરની સભાળમાં તે ધરની આવી દીનબંધુ તથા રમણલાલને સોંપતો મથે હતો અને તેમણે અમને ત્યાં જ ઊતારો આપ્યો હતો. જો ઊતારાની આ વ્યવસ્થા ન થઈ હોત તો કા તો તત્કાળ અમારે ધર્મશાળામાં રહેવું પડત અને કા તો કોઈ મકાન બાડે રાખવું પડત, કારણ કે, દીનબંધુ તથા રમણલાલના રહેવાનાં ધરોમાં અમારાથી રહી શકાય તેમ ન હોતુ તેમનો તે દોસ્ત અને તેનું કુટુંબ જી માંહના પહેલા આવે તેમ ન હોવાથી અમારાથી ત્યાં તેટલો સમય તો કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા વિના રહી શકાય તેમ હતું અને તેથી વધારે સમય અમદાવાદમાં વીતાડવાની અમને આવશ્યકતા પણ ન હોતી; કિંબહુના મારી માન્યતા પ્રમાણે તો અમારા કાર્યની બહુ બહુ તો આઠ કે પદર દિવસમાં જ સમાપ્તિ થઈ જવાનો સંભવ હતો. દીનબંધુ તથા રમણલાલે ઔદિચ્ય જાતિની ત્રીસેક વર્ષના વયની એક વિધવા બ્રાહ્મણીને આગળથી જ બોલાવીને રસોઈ તૈયાર કરાવી રાખી હતી એટલે નવ સવા નવ વાગ્યામાં તો અમે ભોજનના કાર્યથી પણ નિવૃત્ત થઈ ગયા. તે વિધવા બ્રાહ્મણી સવારમાં આવવાનું દહીંને પોતાને ઘેર જવામાં આવી ગઈ અને દીનબંધુ તથા રમણલાલ અમારી સાથે જ જમેલા હોવાથી અમારા અત્માનક આગમન અને અમારા આગમનના પ્રયોજન આદિને બણી લેવામાં અમારી સાથે વાર્તાલાપ કરતા અમારી પાસે જ બેસી રહ્યા અહીં હું વચ્ચે દીનબંધુ તથા રમણલાલના સ્વરૂપ તથા સ્વભાવ આદિનું કેટલુંક વર્ણન આપીશ તો તે અવશ્ય પ્રાસંગિક જ ગણાશે, કારણ કે, વ્યક્ટાદિના મદિરના ભયંકર ભેદોને બહુવાનો અમારો ઉદ્દેશ કેવળ તેમના અગાધ પરિશ્રમ, બુદ્ધિકૌશલ્ય તથા સાહાય્યથી જ સફળ થયો હતો, એમ કહેવામાં લેશમાન પણ અતિશયોક્તિ થવાનો સંભવ નથી.

દીનબંધુ સાધારણ ઉંચાઈનો ગૌરવર્ણ, ટુંકી ગર્દન તથા વિશાળ પૃષ્ઠવાળો, બોલવા માલવામાં સ્થૂં, સાધનસપ્ત તથા આત્મશિક્ષામડિત હોવાથી પહેરવા ઓઢવામાં ટાપટીપ રાખનારો હતો. તેનો સ્વભાવ જો કે સાધારણ રીતે શાંત હતો અને કારણ વિના તે કોઈની સાથે વધારે બોલતો પણ ન હોતો, તથાપિ જો તેને જ પ્રસંગ આવ્યો હોય તો તેનો સ્વભાવ એટલી સીમા પર્યંત ઉમતાને ધારણ કરી લેતો હતો કે તે ઉમતાના પરિણામે તે મારામારી પણ કરી બેસતો હતો. તે જેમ ઉડાઉ પણ ન હોતો તેમ જ કબૂસ પણ ન હોતો અને સાધારણ ગુજરાતીઓ કરતા આદરાતિથ્યના વિષયમાં તો તે ઉદાર જ હતો. તેનો સ્વભાવ શાંત હોવા સાથે મળતાવડો પણ હતો અને તેથી સર્વ પ્રકારના-સભ્ય તથા અસભ્ય-લોકો સાથે તેનો સમાન સમ્બંધ અથવા મેળ હોવાથી અમદાવાદના સર્વ રહસ્યો અને સર્વ શુભ તથા અશુભ સ્થાનોથી તે સંપૂર્ણ વિજ્ઞ હતો. સાધનસપ્ત હોવા છતાં પણ અર્જાપિ, તેની પચીસ વર્ષની અવસ્થામાં, તે અવિવાહિત હતો, કારણ કે, તેની જ્ઞાતિમાં કન્યાની અછત હતી અને જે કન્યાઓ

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૭ બ્યંકટાદ્રિ મહિમા બયાનક ભેદો ૧૧૩

મળી શકે તેમ હવે તે કન્યાએ માંની એક પણ કન્યા તેને પસંદ ન હોતી. દીનબધુ સહિદરો નાગર હતો.

બીજો રમણલાલ વીસનગરા નાગર જ્ઞાતિનો લગભગ બાવીસથી ત્રેવીસ વર્ષનો યુવક હતો. તે શરીર કિચિત્ કૃશ, ઉંચા કંઠનો, ધર્ડવર્ણ, કસાયલા શરીર-વાળો અને મેટ્રિકમા નાપાસ થયેલો. પરંતુ સાંસારિક અનુભવમાં ધડાયેલો અને હાથમાં લીવેલા કાર્યને ચપળતાથી કરી નાખ્યા પછી જ જીપીને બેસનારા ખતીલા સ્વભાવનો મનુષ્ય હતો. રમણલાલની આર્થિક સ્થિતિ એવી ન હોતી કે જેના થીજે તેને ધનાઢય કિંવા સાધનસંપન્ન કહી શકાય, તો પણ તેના પિતાશ્રી ખાધે થીધે સુખી હતા અને તે પોતે પણ મહિને પચાસ સાડ રૂપિયા કમાતો હતો. તેનું સગપણ થયું હતું, પણ હજી તે પરણ્યો ન હતો. રમણલાલનો સ્વભાવ પણ 'હીંબુના રસ જેવો' સર્વમાં બળી જાય તેવો મિલનસાર હોવાથી તેમ જ તેનો હાથ છૂટા હોવાથી અમદાવાદમાં સર્વ પ્રકારના અને નાનાવિધ સ્વભાવના લોકો સાથે તેનો મૈત્રીસબંધ જિવા પરિચય હતો અને તેથી અમદાવાદનું એકું એક પણ સાડ કે નકાર રહસ્ય ન હોતું કે જે તેના જાણવામાં ન હોય અમદાવાદના વિષયમાં કેટલાક લોકો તો રમણલાલને 'સર્વજ્ઞ' તરીકે જ ઓળખતા હતા. તેની અમદાવાદ વિષયક એ 'સર્વજ્ઞતા' અમારા માટે અતિશય ઉપયોગિની થઈ પડી હતી કે જેનો વૃત્તાન્ત હવે પણ તમારા જાણવામાં આવવાનો છે.

કેટલીક આમ તેમની વાતો થયા પછી દીનબધુએ મારા કાન્ત રચામલાલને સંબોધીને પૂછ્યું "બાબૂ સાહેબ, આપનું આજે અચાનક કુદરત સહિત અમારા આ અમદાવાદ નગરમાં આગમન થયું છે તે શા કારણથી વાર! મુળઈ જતા વચ્ચે વિશ્રામ લેવામાટે તો અમદાવાદમાં નથી રોકાયા ને? કારણ કે, આપનો તાર મારવાડ જકરાનથી કરેલો હોવાથી દિલ્લીથી નીકળતી વખતે આપનો અમદાવાદમાં ઊતરવાનો વિચાર ન હતો, પણ પછીથી તે વિચાર થયેલો હોય એવી કલ્પના કરી શકાય છે."

"નહિ, અમે મુળઈ જવામાટે નથી નીકળ્યાં, કિન્તુ એક અગત્યના કાર્યમાટે અમદાવાદ આવવામાટે જ દિલ્લીથી નીકળ્યા છીએ. અમે ત્યાંથી ઊતાવળમાં નીકળેલા હોવાથી પ્રથમ તો અમદાવાદમાં ક્યા જતું અને ક્યા ઉતરવું એનો અમેએ કર્યો વિચાર કર્યો જ ન હતો એટલે પછી તમે જાણ્યો છો રમણ થતા અને ડાયરીમાંથી તમારા સરનામાં મળી આવતા મારવાડ જકરાનથી જ તમારાપર અર્જન્ટ તાર કર્યો હતો." મારા કાન્તે સત્ય સ્થિતિ જણાવી દીધી.

"અમદાવાદમાં આપનું અગત્યનું કાર્ય શું છે તે જો અડચણ ન હોય, તો કૃપા કરીને જણાવશો?" રમણલાલે આતુરતાથી પૂછ્યું.

"એ અગત્યના કાર્ય સાથે મારા કરતા આ મારી પ્રિયતામાં કાચનમાલાનો અધિક નિકટનો સબંધ હોવાથી એ કાર્યના સબંધમાં એ પોતે જ તમારી સાથે વાર્તાલાપ કરશે" મારા કાન્તે મને તેમની સાથે થોડું જ વાર્તાલાપ કરવાનો માર્મિક આદેશ આપી દીધો.

મેં દીનબધુ તથા રમણલાલને ઉદેશીને પૂછ્યું. "અહીં અમદાવાદમાં એક મોટા મહિરનો અધિષ્ઠાતા, પોતાને 'મહત'ના ઉપાધિથી, ઓળખાવનાર, ધનાઢય

૧૧૪ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

અને રામાનુજ સમદાયનો શ્રીવૈષ્ણવ વ્યક્ત્યાદિ નામક કોઈ સાધુ રહે છે, એ આપ જાણો છો ખરા કે ?”

“હા હા, એ વ્યક્ત્યાદિ બાવાને આખું અમદાવાદ જાણે છે અને સારી રીતે પિછાને છે; કારણ કે, એ બાવાજી એવા વિવક્ષણ પ્રકારના સાધુ છે કે એવા સાધુને એક જ ગામમાં રહેવા છતાં કોઈ ન ઓળખે એમ કદાપિ બની શકે જ નહિ. પરંતુ તમારે એ વિવક્ષણ સાધુની પૃચ્છા શા કારણથી કરવી પડે છે વાદ ?” દીનબંધુએ ઉત્તર આપીને નિશ્વાસ લેતાં જણાવ્યા.

“કારણ વિના કાર્ય સંભવતું જ નથી એટલે એ વિવક્ષણ સાધુની પૃચ્છા કરવાનું પણ કારણ તો હશે જ અને તે ધીમે ધીમે આપના જાણવામાં આવી જશે હાલ તરત તો કૃપા કરીને મારા પ્રશ્નોના જ ચર્ચા ઉત્તર આપશો તો આપનો મારાપર મોટો ઉપકાર થશે ” એ દીનબંધુને ધૈર્ય રાખવાની માર્મિક સૂચના આપી.

“જલે ત્યારે જે કોઈ પણ પૂછવાનું હોય તે આપ કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ વિના આનંદથી પૂછી લ્યો, આપના પ્રશ્નોનાં અમે જાણતા હોઈશું તદ્દનુસાર ચર્ચા ઉત્તરો આપીશું.” દીનબંધુએ મારી સૂચનાનો સ્વીકાર કરી લીધો.

“આપ બન્નેએ અથવા તો બેમાના એક વ્યક્ત્યાદિનું મંદિર જોયું છે, આપને તે મંદિરનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે, વ્યક્ત્યાદિના આસ્થિક વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે અને તેના મંદિરમાં તેની સાથે કેટલીક તરુણી તથા સુદરી સ્ત્રીઓ પણ રહે છે એ વાતો સત્ય છે કે કેમ, એ સર્વ જાણાવશો કે ?” એ ગંભીર-વાર્તા પૂછ્યું.

“અમે બન્નેએ વ્યક્ત્યાદિનું મંદિર બાહ્ય ભાગમાં જોયું છે, ત્યાં અનેક વાર અમે દેવદર્શનમંદિરે ગયેલા છીએ એટલે અમને ત્યાંના પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે, વ્યક્ત્યાદિના આસ્થિક વિષે અમારો લેશમાન પણ સારો અભિપ્રાય નથી, કારણ કે, તેનું મંદિર તે મંદિરના સ્વરૂપમાં પૅરિસની પદ્ધતિનું એક ગૃહ ‘બ્રોથેલ’—Brothel અથવા ‘કુટિનીગૃહ’, વેશ્યાગૃહ કિંવા છીનાજવાડો છે એમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી એટલે તેના એ છીનાજવાડામાં તેની સાથે કેટલીક તરુણી તથા સુદરી સ્ત્રીઓ રહેતી હોય એ તો સ્વાભાવિક જ છે તેના મંદિરમાં કેટલીક નવયૌવના, રૂપસુદરી અને મનોહારિણી રમણીઓ સ્થાયિ બાવથી રહ્યા કરે છે તેમ જ આ વિશાળ નગરમાંની અન્ય પણ અનેક કુમારિકાઓ, સોબાગ્યવતીઓ તથા વિધવાઓ ત્યાં પોતાની અશુભ વિકારલાલસાની તુષ્ણિમંદિર નિરતર આવતી હોવાથી તેનું મંદિર જોનારને નિરતર ‘બહારે પરસ્તાન’ જેવું જ દેખાયા કરે છે કોણ જાણે વ્યક્ત્યાદિ કેટલીક જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા દેશની યૌવનના વસંતમાં વિહરતી અને અત્યંત રૂપવતી યુવતીઓને ક્યાંથી અને કેવી રીતે લઈ આવે છે કે તેથી જ્યારે જુઓ ત્યારે તેના દેવમંદિર નામક વિલાસમંદિરમાં વિલાસી પુરુષોની લીડ જામેલી જ રહ્યા કરે છે અને તેના થોડે તે દિવસે દિવસે ન કંઈપણ શકાય તેટલા પરિમાણમાં ધનાઢ્ય થતો જાય છે હમણાં જ મંદિરનાની વાતપર તે માયાદેવી અને પદ્માવતી નામની બે અદ્વિતીય લાવણ્યવતી બંગાળી બાળાઓને લઈ આવ્યો હતો અને તેમની સૌન્દર્યછટાએ આખા અમદાવાદનું વિલાસી પુરુષોને ઉન્મત્ત બનાવી દીધા હતા અમેએ જો કે વ્યક્ત્યાદિના મંદિરના

કર્મચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)—૭ વ્યંકટાદિ મંદિરના ભયાનક ભેદો ૧૧૫

કહેવાતા કેટલાક ગુપ્ત ભાગો જોયા નથી, પરંતુ અમારા કેટલાક ધનાઢ્ય મિત્રો કે જેઓ એ વિલાસમંદિરનો લાભ લઈ આવ્યા છે તેઓ એમ કહે છે કે એ મંદિરના ઉપરના માળપર કેટલાક એવા ઓરડા છે કે જેમાં અમુક ગ્રાહકો તથા ગ્રાહિકાઓ વિના અન્ય કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રીને જવાની આજ્ઞા મળી શકતી નથી અને તે ઓરડામાં વિલાસના સર્વ સાધનો અઘોરમંદર ઉપસ્થિત તથા તૈયાર રાખવામાં આવે છે તે ઉપરાંત મંદિરના નીચેના ભાગમાં ભૂમિના ગર્ભમાં પણ કેટલાક એવા ગુપ્ત ખંડો કચેલા છે કે જે ત્યાં કોઈ સ્ત્રી કિંવા પુરુષને બાર ને બાર ચોવીસ વર્ષ સુધી કુપાવી રાખવામાં આવે તો પણ તેનો કોઈને કશો પણ ખતો મળી શકે નહિ પરંતુ આ વાર્તા સત્ય છે કે અતિશયોક્તિરૂપ છે, એ અમારાથી નિશ્ચયાત્મક કહી શકાય તેમ નથી” રમણુલાલે વ્યંકટાદિના મંદિર વિષયક પોતાના સમસ્ત જ્ઞાનના બંધારને ખાલી કરી દીધા.

માયાદેવી તથા પદ્માવતીના નામો સાંભળીને તેમના સમાચાર પૂછવાની મારી પ્રબળ ઉત્ક્રાંતિ થઈ આવી, પરંતુ મારે હજી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવાના હોવાથી મારી તે ઉત્ક્રાંતિને દબાવીને હું પૂછવા લાગી “એ તો ઠીક, પણ જે વ્યંકટાદિના મંદિરના સર્વ ભેદોને જાણવાની અને તેના પ્રપન્નભળમાં સપડાયેલી કોઈ નિર્દોષ તથા અજ્ઞાન અબળાઓની સ્થિતિના સમાચાર મેળવવાની આપણી ઈચ્છા હોય તો તે ઈચ્છા કોઈ પણ ઉપાયે કુળીભૂત થઈ શકે તેમ છે ખરું કે કેમ?”

રમણુલાલ પ્રથમ કાંઈક વિચારમાં પડી ગયો અને કેટલીક વાર સૂધી વિચારમાં નિમગ્ન રહ્યા પછી મારા પ્રશ્નનું ઉત્તર આપતો કહેવા લાગ્યો “અત્યારે અહીં જે વિધવા બ્રાહ્મણીને રાધવામઠે બોલાવવામાં આવી હતી તે વ્યંકટાદિના મંદિરમાં નિત્ય જતી આવતી હોવાથી ત્યાંના ભેદોને સારી રીતે જાણતી હોવી જોઈએ અને ત્યાંના સર્વ સ્ત્રીપુરુષોને જાણખતી હોવી જોઈએ, એટલે જે આપણે અમુક પ્રકારના પ્રલોભનમાં નાખીને એ બ્રાહ્મણીને આપણા પક્ષમાં લઈ લઈશું, તો એની મધ્યસ્થતાથી અવશ્ય આપણી તે ઈચ્છાને કુળીભૂત કરી શકીશું, એવી મારી માન્યતા છે, તેમ જ હવે નામનો એક ગાડીવાળો—ભાડાની ગાડી હાકનારો—વ્યંકટાદિના અત્યંત ગુપ્ત ભેદોનો પણ જ્ઞાતા છે અને તેની સાથે મારો પણ સારો પરિચય છે એટલે તે હવે હુદ્દારા પણ ઘણીક જાણવા ચોખ્ખો બાબતો આપણા જાણવામાં આવી શકશે, એવો મારો સોજો સોજો આના નિશ્ચય છે અસ્તુ આજની રાત્રિ તો આપ નિદ્રા તથા વિત્રાતિમાં વીતાડો અને ચિંતાને ત્યાંથી દૂરો આવતી કાલે જ આપણે આપણી કાર્યસિદ્ધિના પ્રયત્નને આરંભીશું અને પરમેશ્વરની કૃપાથી તે પ્રયત્નમાં વિજય મેળવીશું પરંતુ વ્યંકટાદિના પ્રપન્નભળમાં સપડાયેલી એવી તે કઈ નિર્દોષ તથા અજ્ઞાન અબળાઓ છે કે જેમની સ્થિતિના સમાચારને મેળવવાની તીવ્ર આકાંક્ષા આપને ઠેક અમદાવાદ સુધી ખેંચી લાવી છે અને જેની ચિંતાએ આપને આજીવન સીમા પર્વન્ત વિહ્વળ બનાવી દીધા છે, તે જે હરકત ન હોય તો જાણવવાની કૃપા કરશો કે બહેન?”

“માઈ, તે અબળાઓ અન્ય કોઈ નહિ, પણ જેમનાં નામોનો હમણાં જ આપે ઉચ્ચાર કર્યો હતો તે માયાદેવી અને પદ્માવતી નામની બગાળી બાળાઓ.

૧૧૬ મુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

જ છે; કારણ કે, તે બન્ને મારી બગિનીઓ થાય છે અને તેઓ વ્યક્તિદ્વિના પ્રપચ જળમાં સપડાઈ ગઈ છે અમારા પત્રો તથા તારના ઉત્તરમાં વ્યક્તિદ્વિએ અમને એમ જણાવ્યું છે કે, ‘માથાદેવી સ્વર્ગવાસિની થઈ છે અને પદ્માવતી તેના પતિ પ્રભુદાસ સાથે ક્યાક દૂરના દેશમાં ગયેલી હોવાથી અહીં નથી.’ વ્યક્તિદ્વિના આ ઉત્તરમાં અમારો વિશ્વાસ ન બધાવાથી અમે તે બન્ને બાળાઓની સ્થિતિના સમાચાર મેળવવામાટે જ અહીં આવ્યા છીએ અને તેથી જ અમને તેમની સત્વ સ્થિતિના સમાચાર મળી જાય, તો પણ અમારે અહીં રહેવાનું અન્ય કાંઈ પણ કારણ નથી આ વાર્તામાં કાંઈ પણ ભેદ છે એવો અમારા મનમાં સશય ઉદ્ભવવાથી વ્યક્તિદ્વિ પાસે જવાના અથવા તો તેના ગૃહમાં અતિથિ તરીકે રહેવાના કાર્યને અમેએ વ્યાજબી ધાર્યું ન હોતું અને તેથી તે અમારો પરિચિત હોવા છતાં અમેએ આપને આ પરિશ્રમ આપ્યો છે, કારણ કે, જો અમે તેના ગૃહમાં જઈને રહીએ તો તે અમને સત્વ સ્થિતિની જાણ ન થવા દે અને આમતેમ ફરવા હરવાના તથા ખાનપાન અને આદરાતિથ્વના આડ-બરથી રીઝવીને અમને પાછા વિદાય કરી દે, તો અમારી આત્મિક ઇચ્છા અકળ થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે અસ્તુ અમારી સાથે દાસ તથા દાસી હોવાથી આવતી કાલે એ વિધવા બ્રાહ્મણીને રાધવાના કાર્યમાટે બોલાવવાનો અમારો વિચાર ન હોતો, પરંતુ હવે જ્યારે એમ જણવામાં આવ્યું છે કે તે આપણા ઉપયોગમાં આવી શકે તેમ છે એટલે તેને આવતી અટકાવવાની આવશ્યકતા નથી તેને આપ પણ પ્રલોભનમાં લપટાવજો અને હું પણ સારી રીતે પ્રલો-ભનમાં લપટાવીશ તેમ જ જીવણ ગારીવાળાને પણ અવશ્ય મળજો જો આવ-શ્યકતા હોય તો પાચ સો હજારનો ખર્ચ કરી નાખતા અમે ગભરાઈએ તેમ નથી આ કાર્યને પોતાનું કાર્ય જણીને જ આપે કરવાનું છે; કારણ કે, આપે મને બહેન કહીને બોલાવી છે તો હવે બહેનનું કાર્ય કરી આપનું તે બાંધનું સર્વથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે દાંતને જીભની બલામણુ આપવાની આવશ્યકતા ન હોવાથી હું વિશેષ કાંઈ પણ કહેવા ઇચ્છતી નથી ” અને મેં અમારા અમદા-વાદમાંના આગમનનું સત્વ કારણ દર્શાવી દીધું

એ વેળાએ રાત્રિના બાર સાડાબાર વાગવા આવ્યા હતા એટલે દીનબંધુ અને રમણુલાલ સવારમાં આઠ સાડાઆઠ વાગ્યામાં આવવાનું કહીને પોતાને ઘેર જવાને આલતા થઈ ગયા, કારણ કે, આજે કેવળ વાર્તાલાપથી વિરોધ કાંઈ પણ કરવાનું ન હોવાથી નિદ્રાસેવનની આવશ્યકતા હતી તેઓ ગયા એટલે અમે સર્વ નિદ્રાધીન થઈ ગયા

* * * * *

બીજે દિવસે પ્રભાતમાં હજી તો અમે શય્યામાંથી ઉઠવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં તો રાધનારી વિધવા બ્રાહ્મણી છ સવા છ વાગ્યામાં જ આવી લાગી અને ‘મને આવતા જરા મોડું થયું તેની ક્ષમા કરજો’ એમ કહીને ગટ ચૂલો સળગાવી અમારા સ્નાનમાટે પાણી ચૂલાપર મૂકી દીધું પરંતુ શ્યામલાલને સ્નાન પૂર્વે આઠ પીવાની ટવ હોવાથી મેં તેને પ્રથમ આઠ તૈયાર કરી લેવાનું જણાવ્યું અને દાંતણું કરતી હું રસોડાના ઉબરામાં બેસીને તેની સાથે વાર્તા કરવા લાગી

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) — ૭ વ્યંકટાદ્રિ મહિરના બચાનક બેટો ૧૧૭

તે વિઘ્નવા બ્રાહ્મણીનું વય ત્રીસથી બત્રીસ વર્ષનું હતું અને તેનું નામ દીવાળી હતું દીવાળી ઔદિચ્ય જાતિના એક સારી સ્થિતિના કુટુંબમાં જન્મેલી કુલીન કન્યા હતી અને વીરમગામ તથા અમદાવાદની ઔદિચ્ય જાતિના બચાનક બેટોની કેટલીક બ્રાહ્મણ જાતિઓ પ્રમાણે કુલીનતાનો બચકર વળગાડ હોવાથી તેને દસ વર્ષની અવસ્થામાં ચાણીસ વર્ષના અને ત્રણ બાયડીઓવાળા એક કુલીન વર સાથે પરણાવવામાં આવી હતી પરંતુ પછી એક વર્ષમાં જ તેના માતાપિતાનો પ્લેગથી સ્વર્ગવાસ થવાથી અને પતિના મૃદામાં કુલીનતા વિના બીજું કાંઈ પણ ધન ન હોવાથી ચૌદ કે પદર વર્ષની અવસ્થામાં તે વિધવા થતા નિરાધાર અવસ્થામાં આવી પડી હતી એક પતિના મરણથી ચાર સ્ત્રીઓ વિધવા થઈ હતી. તેમાંની પ્રથમ સ્ત્રીની અવસ્થા તેના પતિ જેવડી જ હતી અને તે પતિના મરણ પછી એક વર્ષે મરી ગઈ હતી અને બાકીની ત્રણ વિધવા લગભગ સમાન વયની હોવાથી અને તેમના આચાર વિચાર પણ સમાન હોવાથી ત્રણે તેમ વર્તી સાથે રહી હળીમળીને પોતાના આયુષ્યના દિવસો વીતાડતી હતી દીવાળીની અવસ્થા એ વેળાએ ત્રીસથી બત્રીસ વર્ષની હોવા છતાં તેના શરીરનું બધન દૃઢ, તેના શરીરની પુષ્ટતા સમાન પરિમાણાત્મક, તેના વર્ણુ ગૌર, તેના કેશકલાપ કૃષ્ણવર્ણુ તથા દીર્ઘ, તેના નેત્રો વિશાળ અને તેની મુખાકૃતિ મનોહરિણી હોવાથી તેની અવસ્થા પચીસ વર્ષ કરતા વધારે કાંઈ પણ ધારી શકે તેમ નહોતું દીવાળી જોવામાં જેવી સુંદર હતી તેવી જ બુદ્ધિમતી તથા મધુરબાવિણી પણ હતી એટલે એ ગુણોના કારણથી તે જે કાંઈ પણ સ્ત્રી કિંવા પુરુષના સમાગમમાં આવતી હતી તે સર્વના મનોને આકર્ષતી હતી અને રન્જિત કરતી હતી. દીવાળી સાથે વાર્તાલાપમાં જાણી જોઈને વિશેષ સમય વીતાડવાનો મારો ઉદ્દેશ હોવાથી દાંતણુ કરવામાં મેં નિત્ય કરતા વધારે સમય વીતાડ્યો અને ચાંદ પણ ત્યાં જ બેસીને પી લીધી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ દીવાળીને ચાંદ પીવાની વધારે દેવ ન હોવાથી આગ્રહ કરીને તેને પણ ચાંદ પીવડાવી કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે મધ્યાહ્નભોજનનો સમય થયો ત્યાં સુધીમાં તે કેટલાંક પ્રલોભનો બતાવીને અને અત્યંત મધુર વાર્તાલાપ કરીને જાણે અમે કેટલાક વર્ષની મૈત્રિણીઓ હોઈએની! એવો ચાંદ સબંધ મેં દીવાળી સાથે કરી લીધો જ્યારે મેં વ્યંકટાદ્રિની વાત તેની આગળ કાઢી એટલે દીવાળીએ મને જણાવ્યું—

“આજે સવારમાં ચાર વાગતામાં જ હું નદીએ નાવા મઈતી ત્યાં દીન-બંધુ તથા રમણલાલ મને મળ્યા હતા અને તેમણે તમે અહીં શા કાર્યમાં આપ્યા છો એ વિષેની બધી વાત મને કહી સંભળાવી હતી મળસકામાં મને તેઓ નદીપર આવીને મળ્યા તેનું કારણ એ હતું કે ઘર મારી બે સોક્યો હાજર હોય તો આ વાત તેમના જણવામાં આવી જાય અને તેથી જો વાત બહાર પડી જાય તો કદાચિત્ મારું પરિણામ પણ આવે અહીં તેઓ વાત કરી શકત, પણ જો તેઓ અહીં બધી વાત મારી સાથે કરવા બેસે, તો તમને મારી સાથે વાત કરવાનો જોઈએ તેટલો અવસર ન મળી શકે અને હું નિત્ય મળસકે ચાર વાગે ઉઠીને નદીએ નાવા જઈ છું એ તેઓ જણવતા હોવાથી તેમણે ત્યાં જ મને મળીને આ વાત જણાવી દેવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું.”

“ત્યારે તો તે બિચારાએ ઘેર બે ત્રણ કલાક પણ ઉંઘ નહિ કરી હોય”
મેં કમળા દર્શાવી

“તેઓ અહીંથી ઘેર ગયા જ ન હોતા, અહીંથી નાટકમાં ગયા હતા અને નાટકમાંથી અહીં વાગે છૂટ્યા પછી આમ તેમ ચક્રર લગાવતા એલિસ બિજપર ફરીને બરાબર ચાર વાગે મારી આગળ નદીતીરે આવી પહોંચ્યા હતા”
દીવાળીએ ખુલાસો કર્યો.

“અસ્તુ ત્યારે આ કાર્યમાં તમે અમને શી સહાયતા આપવાની શક્તિ ધરાવો છો તે કૃપા કરીને જણાવશો?” મેં મૂળ વિષયપર આવીને પૂછ્યું

“અત્યારે હવે ભોજનનો સમય થયો છે એટલે જમ્યા પછી આપણે સર્વ સાથે બેસીને એ વિષયનો નિર્ણય કરીશું” દીવાળીએ કહ્યું

બરાબર બાર વાગે અમારા ભોજનકાર્યની સમાપ્તિ થઈ ગઈ દીનબંધુ તથા રમણુલાલ નવ વાગ્યાના આવ્યા હતા અને અમારી સાથે જ જમ્યા હતા* એટલે તરત જ બહારના મોટા ઓરડામાં અમારી મીટીંગ બરાઈ અને તે મીટીંગના કાર્યનો તાબૂલબક્ષણના કાર્ય સાથે આરંભ કરવામાં આવ્યો. મીટીંગમાં મારા કાન્ત શ્યામલાલ, દીનબંધુ, રમણુલાલ, દીવાળી અને હું પોતે એવી રીતે સ્ત્રીપુરુષ મળીને પાત્ર મેળવેલા હતા, કારણ કે, અમારા દાસ તથા દાસી એ વેળાયે જમીને વાસણ માનવાના તથા રસોડાને ઘોષને સાફ કરવાના કાર્યમાં રોકાયેલા હતા. મેં દીવાળીને જમ્યા પૂર્વે જ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો તે જ પ્રશ્નની પુનઃક્રિયા કરીને કહ્યું “ત્યારે દીવાળી બહેન, આ કાર્યમાં તમે અમને શી સહાયતા આપવાની શક્તિ ધરાવો છો તે હવે કૃપા કરીને જણાવશો? કારણ કે, હવે આપણે ભોજનના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ ગયા છીએ એટલે કેવળ આ વિષયના વિચાર વિના અત્યારે હવે આપણે બીજું કંઈ પણ કાર્ય કરવાનું નથી”

મારા આ પ્રશ્નને સાંભળીને દીવાળી કાંઈક ગભીર તથા કાંઈક વિનોદાત્મક બાવથી કહેવા લાગી “તમે વ્યક્તાદ્રિના મંદિરના ગ્રુપ ભેદોને જાણવામટિ જ આવ્યા છો અને ત્યાંની અમુક અબળાઓની સ્થિતિને જાણવાનો જ તમારો ઉદ્દેશ છે એ વાતો જો વ્યક્તાદ્રિ અથવા તો તેના મંદિરના અસહ્ય રક્ષકોના જાણવામાં આવી જાય, તો તો કદાચિત્ તમારા જીવપર પણ આવી બને; એટલામટિ આ કાર્યમાં શક્તિનો નહિ, કિન્તુ બુદ્ધિ તથા કળાનો જ આપણે ઉપયોગ કરવાનો છે જેવી રીતે અન્ય સ્ત્રીઓ ત્યાં પોતાની વિકારલાલસાની વૃક્ષિમટિ આવે છે, તેવી રીતે તમને પણ ત્યાં મારે એક વિલાસિની વિદેશીય વનિતા તરીકે લઈ જવાં પડશે, એટલે એમાં તમને કશો પણ વાધો ન હોય, તો જ ત્યાંના ભેદો

* નામરો ઔદિચ્ય આદિ અન્ય જાતિના બ્રાહ્મણોનું રાધેલું ખાતા નથી, પરંતુ આજકાલ હવે એ બંધન શિથિલ થતા જાય છે તેનું જ આ પરિણામ છે. મુસલમાનોના અમલમાં રાજસેવા કરનારા કેટલાક બ્રાહ્મણાદિએ મુસલમાનો સાથે ખાવાપીવા આદિનો વ્યવહાર રાખ્યો હતો. આજે ખ્રિસ્તી અમલમાં ઉચ્ચ વર્ણના હિન્દુ રાજસેવકો ખ્રિસ્તી રાજ્યકર્તાને ખુશ કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને તેમની સાથે ભોજન કરવાનો આરંભ કરેલો. અધારામાં નથી - જગતનો નિયમ છે કે યથા રાજ તથા પ્રજા, તો પછી રોક સામાટિ?

કાચિનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) — ૭ વ્યકટાદ્રિ મંદિરના બયાનક બેદો ૧૧૬

તમારા જાણવામા આવી શકે તેમ છે, અન્યથા તમારી ઇચ્છા ફલી જૂત થવાનો સંભવ નથી કારણ કે, એક સાધારણ વ્યક્તિ તરીકે બધે તમે ત્યાં દેવદર્શન કરવામટે જાઓ અને દેવદર્શન કરીને પાછા આવ્યા આવો, એ વિના મંદિરના અન્ય જાગોમા તમને કોઈ પણ જવા હે તેમ નથી ”

“પરંતુ વ્યકટાદ્રિની સાથે વસતી ચચળા, મેધમાલિની, માલતી અને મદિરાક્ષી નામની ચાર યુવતીઓ તેમ જ કલકતામા તેની સાથે આવેલા તેના બે નોકરો અને સારી રીતે જાળખે છે તેનું કેમ ?” એ એક વિદ્વાન દર્શન કરાવ્યું

“ચચળા, મેધમાલિની, માલતી અને મદિરાક્ષીને હું સારી રીતે જાળખું છું અને વ્યકટાદ્રિ સાથે જે બે નોકરો કલકત્તે આવ્યા હતા તેઓ પણ મારાથી અજાણ્યા નથી, પરંતુ આજે ચાર દિવસથી વ્યકટાદ્રિ, ચચળા, મેધમાલિની, મદિરાક્ષી તથા તે બંને નોકરોને પોતા સાથે લઈને વ્યકટાદ્રિ ક્ષેત્રના નામક દક્ષિણમાંના એક દેશમાં પ્રવાસ કરવાને આવ્યાં છે એટલે તે વ્યક્તિઓમાંની માત્ર એક માલતી જ અહીં છે; કારણ કે, તે મહિના દોઢ મહિનામાં જ પ્રસૂતા થવાની હોવાથી વ્યકટાદ્રિ સાથે પ્રવાસમા જઈ શકી નથી પરંતુ માલતીની ચિન્તા નથી, કારણ કે, તે દૈન્યમાં વ્યકટાદ્રિને તથા તેના અનીતિયુક્ત વ્યવસાયને ધિક્કારતી હોવાથી તેમ જ મારી સાથે તેના બહુ જ ગાઢ સખીસબંધ હોવાથી તે આપણા માર્ગમાં કંઈક થાય તેમ નથી; સાચી તે તો આપણી મદદગાર જ થશે માત્ર આપણી વાર્તા તેને પ્રથમથી જાણવી દેવાની આવશ્યકતા છે કે જેથી તે આપણને યોગ્ય સહાયતા આપવાની જોઈતી તૈયારી કરી શકે.” દીવાળીએ મારી એક ચિન્તાને તો સર્વથા દૂર કરી દીધી

“આ વિદ્વાને તો જાણે દૂર કરી શકાય તેમ છે એટલે હવે બીજો પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, હું તમારી સાથે ત્યાં એક વિલાસિની વનિતા તરીકે આવું તો મારી સાથે કોઈ વિલાસી પુરુષ પણ હોવા જોઈએ, તેની શી વ્યવસ્થા કરવી ? કારણ કે, આ એક મહાભયકર પ્રશ્ન છે ” એ બીજા વિદ્વાને પરિચય કરાવ્યો

“વાય, વાય આ તે વળી બયકર પ્રશ્ન શાનો ? તમારા વરણને અહીં કોઈ પણ જાળખવું નથી એટલે એમને તમારા ગ્રામ પ્રેમી તરીકે જાળખાવતાંની સાથે જ એ વિદ્વાન નિવારણ થઈ જશે હું અત્યારે જ માલતી પાસે જઈ હું અને સર્વ વ્યવસ્થા કરી આવું છું ત્યાં જોવા જોવા જસો બપોર પછી જે વાગ્યાથી સાંજે ૭, સાંજે ૭ કે સાત વાગ્યા સુધી જામેલો હોય છે એટલે આવતી કાલે બપોરે જમી લીધા પછી આપણે ત્યાં જઈશું જે જાની શકો તો આજે રાતે માલતી અહીં આવીને આપને મળી જાય એવો પ્રયત્ન હું કરતી આવીશ.” દીવાળીએ બીજા વિદ્વાન પાસે ચુકી બળવતાંની સાથે જ નિવારણ કરી નાખ્યું

“આ જાણુ સાહેબ અને તેમના પત્ની તો જાણે વ્યકટાદ્રિમંદિરના ગ્રામ બેદોને જાણી શકો, પરંતુ અમે પણ ત્યાંના તે બેદોને જાણી શકીશું કે કેમ ?” દીવળીએ તે બેદોને જાણવામટેની પોતાની આકાંક્ષાને વ્યક્ત કરી બતાવી.

“ખરેખર અમે અમદાવાદના નિવાસી હોવા છતાં પણ અમદાવાદમાંના એ મંદિરના બેદોને ન જાણી શકીએ તો અમારા માટે એ લગભગ વિષય ન હશે શકાય કે શું ?” રમણલાલે દીવળીના કથનને પુષ્ટિ આપી.

“જે એ વિલાસમહિરના ગ્રાહક તરીકે ત્યાં આવવાની અને પંદર વીસ રૂપિયાની હોળી કરવાની તમારી ઇચ્છા હશે તો કેટલાક ભેદો તમારા જાણવામાં પણ આવી શકશે જે તમારી પોતાની કાંઈ પ્રેમિકાઓ નહિ હોય, તો ત્યાં તમને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણેની પ્રમદાઓ મળી શકશે, એટલે એ વિષેની તમારે ચિન્તા રાખવાની નથી” દીવાળીએ વિલક્ષણ હાસ્ય તથા કટાક્ષપાત સહિત આ વિનોદપૂર્ણ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા

“મારી બનાવટી પ્રેમિકા તમે જ થઈ જાઓ અને દીનબંધુ મારા મિત્ર તરીકે ત્યાં આવે તો ન ચાલે? કારણ કે, વ્યભિચારના માર્ગમાં પ્રવેશ કરવાનો અમારો મનોભાવ નથી, માત્ર ત્યાંના ભેદોને જાણવામાટે આ એક નાટક જ બજાવવાનું છે” રમણલાલે વિનોદાત્મક પ્રસ્તાવ કર્યો

“બહે, તમારી ઇચ્છા એવી જ હોય તો આપણી ના નથી, કારણ કે, આપણે કાંઈ સતીનો જામો પહેરી લીધો નથી. પરંતુ મને પોતાની બનાવટી પ્રેમિકા બનાવવાની પણ વ્યાજબી ફી તો તમારે આપવી જ પડશે અને ત્યાંનું બાડું પણ ચૂકવવું પડશે તમારા મિત્રમટિ એવી જ બીજી વ્યવસ્થા કરી લઈશું” દીવાળીએ લજ્જાને સર્વથા તિલાંજલિ આપીને આ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા

“તમારી ફી અને ત્યાંનું બાડું ખુશીથી આપીશું” રમણલાલે કહ્યું

ત્યાર પછી ચાહ તૈયાર કરી દીવાળી અમો બધાને ચાહ પીવડાવીને અને થોડે પણ ચાહ પીને વ્યકટાદ્રિના મહિર બાણી જવાને ચાલતી થઈ અને મારા કાન્ત સ્થામલાલ પોતાના બે મિત્રો સાથે ગાડીમાં બેસીને અમદાવાદના કેટલાક જૂનાં ઐતિહાસિક સ્થળોને જોવા તથા ફરવામાટે ચાલ્યા ગયા. હું મારી સાથે ચાર પાંચ બગાળી પુસ્તકો લેતી આવી હતી તેમાંના ‘માધવીકક્ષ’ નામક એક ઐતિહાસિક નવલકથાના પુસ્તકના વાચનમાં મારો સમય વીતાડવા લાગી અને તે નવલકથાની આદર્શચરિત નાયિકા હેમલતા તથા તે નવલકથાના આદર્શચરિત અને ધર્મભીરુ નાયક નરેન્દ્રના અદ્ભુત સ્વાર્થત્યાગ તથા તેમના પ્રણયના આદર્શ બહુપ્રેમમાં થયેલા અપૂર્વ પરિવર્તનને જોઈને હેમલતા જેવી આદર્શ આર્ય દુહિતાઓને હું અતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપવા લાગી ત્રણ વાગે ગયેલી દીવાળી ત્રણ કલાક પછી એટલે કે છ વાગ્યા પછી પાછી આવી અને તેણે મને જણાવ્યું “માલતીથી અહીં આવી શકાય તેમ નથી, પરંતુ બીજી સર્વ વ્યવસ્થા આપણી ઇચ્છાનુસાર થઈ ગઈ છે એટલે આવતી કાલે બપોર પછી એ વાગે આપણે ત્યાં જઈશું અને તે વેળાએ ત્યાંની સર્વ પરિસ્થિતિ તમારા જોવા તથા જાણવામાં આવી જશે”

“તમારા આ પરિશ્રમમાટે હું તમારો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું” આવી રીતે શિષ્ટતા દર્શાવીને મેં દીવાળીને પૂછ્યું “પરંતુ દીવાળી બહેન, વ્યકટાદ્રિના મહિર સાથે તમારો આટલો બધો સબંધ છે એટલે માયાદેવી અને પદ્માવતી નામની જે બે બગાળી બાળાઓ આજથી છ માસ પૂર્વે વ્યકટાદ્રિ સાથે કલકત્તાથી અહીં આવી હતી તેમના સબંધમાં પણ તમે કાંઈ જાણવા જ હોશો તે બે બાળાઓની અહીં આવ્યા પછી શી સ્થિતિ થઈ હતી, તેઓ અત્યારે ક્યાં છે અને કેવી અવસ્થામાં છે એ સર્વ જો તમે મને જણાવશો તો

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) - ૭ વ્યંકટાદ્રિ મંદિરના ભયાનક બેદો ૧૨૧

હું તમારી મરણ પર્વન્ત ઝલ્મિની રહીશ અને તમારા પરિશ્રમનો થોડો બદલો પણ આપીશ, કારણ કે, ઈશ્વરની કૃપાથી અમારી પાસે ધનની ન્યૂનતા નથી ”

“બહેન, માયાદેવી અને પદ્માવતીને તેઓ અહીં આવી ત્યારે મેં જોઈ હતી તેઓ તમારા જેવી જ રૂપાળી અને સુશીલા હતી તેમને વ્યંકટાદ્રિએ ત્રણ મહિના સૂંઘી પોતાના મંદિરમાં રાખી હતી, પરંતુ તે બન્ને બહેનોના વ્યંકટાદ્રિ સાથે બનાવ ન હોતો અને કેટલીક વાર કલેશ થયા કરતો હતો, એટલું હું જાણું છું આજે ત્રણ મહિનાથી તેઓ મંદિરમાં રેખાતી નથી અને તેથી તેઓ અત્યારે ક્યા છે તથા કેવી અવસ્થામાં છે, એ વિષે હું વિશેષ કંઈ પણ જાણતી નથી, કારણ કે, એ વિષય સાથે મારો કંઈ સબંધ ન હોવાથી એ વિષયને જાણવાને મેં કશોય પ્રયત્ન કર્યો જ નથી કદાચિત્ માલતી તેમના કંઈક વિશેષ સમાચાર તમને આપી શકશે ” દીવાળીએ જેટલી વાત તે જાણતી હતી તેટલી વાત મને જણાવી દીધી

દીવાળીના ઉત્તરથી મેં એટલું અનુમાન તો કરી લીધું કે અમદાવાદમાં આવ્યા પછી માયાદેવીનું મરણ થયું ન હોતું અને પદ્માવતીને પ્રભુદાસ સાથે લગ્નસબંધ પણ થયો ન હોતો એટલે વ્યંકટાદ્રિનું એ તો હડહડતું જાણી જ હર્ષ અને એ જાણના આધારે વ્યંકટાદ્રિની અન્ય વિશ્વાસઘાતકતાઓની પણ કંપના કરી શકાતી હતી હવે માલતી વિના મારી બગિચાઓની સ્થિતિના સમાચાર આપનાર અન્ય કંઈ પણ ન હોવાથી ક્યારે બીજે દિવસ થાય અને ક્યારે માલતીને મળીને મારી બગિચાઓના સમાચાર મારાથી મેળવી શકાય, એમ મને થવા લાગ્યું અને એ અધીરતા તથા આતુરતાએ મારી ક્રુધા તથા નિદ્રાનો પણ ક્ષય કરી નાખ્યો. રયામલાલ, દીનબંધુ તથા રમણલાલ આઠ વાગે ઘેર આવ્યા, સાડાનવ વાગે અમે જમી રહ્યા અને ત્યાર પછી વળતે દિવસે વ્યંકટાદ્રિમંદિરમાં જવામદિના પ્રોગ્રામને નક્કી કરીને દીવાળી, દીનબંધુ તથા રમણલાલ પોતપોતાને ઘેર ગયાં અને અમે શય્યામાં પડ્યા મારી આખી રાત જાગરણમાં જ વીતી ગઈ.

* * * * *

બીજે દિવસે દીવાળીએ અગિયાર વાગ્યામાં તો રસોઈ તૈયાર કરીને અમે સર્વને જમાડી દીધા અને બાર વાગે બે ગાડી વરદી પ્રમાણે આવીને બેસી રહી. હું, દીવાળી અને દીવાળીની એક સંક્રમ્ય એવી રીતે ત્રણ સ્ત્રીઓ એક ગાડીમાં બેસીને વ્યંકટાદ્રિ બાવાના મંદિર બહારી જવાને લગભગ સાડા બાર વાગે રવાના થઈ. મારા કાન્ત રયામલાલ તથા તેમના ભિત્રો દીનબંધુ અને રમણલાલ એકાદ કલાક પછી આવવાના હોવાથી પાછળ રહી ગયા. અમે પદર મિનિટમાં જ બાવાજીના બેઠબેસેલા મંદિરના મોટા દરવાજા આગળ પહોંચી ગયા વ્યંકટાદ્રિ બાવાનું એ મંદિર ગામના x x x x નામક દરવાજાની બહાર થોડા જ અંતર પર આવેલું હતું. આગળના મોટા રસ્તાપર એક ચાલ બાંધેલી હતી અને તે બાંહે આપવામાં આવી હતી અને જમણા હાથપરના કોંકરિયા તથા શાહ આલમના રોજ તરફ જતા રસ્તાપર ડાબી બાજુએ મંદિરમાં પ્રવેશવાનું સિંહદ્વાર હતું. એ સિંહદ્વાર ડેલા જેવું જ હતું, ત્યાં ‘હિન્દુ વિના બીજા કોઈએ અંદર જવું નહિ’ એવા અક્ષરોવાળું એક પાટિયું પણ ચોંટું હતું અને એક દ્વારપાલ

પણ બેઠેલા હતા. દ્વારપાલ દીવાળીને સારી રીતે ઓળખતો હોવાથી અમને તેણે કોઈ પણ પૂછ્યું નહિ અને તેથી દ્વારમાથી અદરના વિશાળ આગણીને ઓળખીને અમે સામે જ દેખાતી એક માળની ઈમારતના નીચેના-ભોંયતળિયાના-એક ઓરડામાં ઓઠલાપર ચઢીને પ્રવેશ કર્યો. એ ઓરડામાં ભીંતને અડકાડીને હાથપેડ કુરસીઓ ગોઠવેલી હતી, એક બારી પાસે એક ટપ્પલ હતું, તે ટપ્પલની અડચણ એક સુંદર કેન્ડા રાખવામાં આવી હતી અને ઓરડાના મધ્યભાગમાં એક ‘છલ ચેર’ પણ પડેલી હતી. ઓરડાની જમીનપર જેલમાં બનેલો ગાલીચો પાથરેલો હતો અને ચારે તરફની ભીંતોપર વ્યક્તિદ્વિતી ગુરૂની, ખીન બે ત્રણ સાધુઓની તથા વ્યક્તિદ્વિતી પોતાની મોટી મોટી ઓઈલપેન્ટિંગ છપીઓ સુંદર તથા કીમતી ફ્રેમોમાં જડાવીને રાખવામાં આવી હતી માલતી સુંદર વસ્ત્રો પરિધાન કરીને એ ઓરડામાં કેન્ડાપર અમારી વાટ જોતી જ બેઠી હતી એટલે અમેને આવતી બેઠાં જ તે હઠીને ઓઠલાપર અમને લેવામાટે સમી આવી અને તેણે અમને ઓરડામાં લઈ જઈને માનપૂર્વક બેસાડ્યા હું કેન્ડાપર બેઠી, દીવાળી ‘છલ ચેર’માં પડી અને તેની સૌંદર્ય એક કુરસીપર બેસી ગઈ માલતી એક દાસીને અમારા સહારની વસ્તુઓ લાવવાનું કહીને મારી સાથે કેન્ડાપર બેસી આમ તેમની વાતો કરવા લાગી દશ મિનિટમાં જ દાસી આઈસ્ક્રીમ સોડાના ગ્લાસથી હડા કરેલા ચાર ગ્લાસ લઈને આવી અને તે શીતલ પેયને અમેને ઈન્સાફ આપ્યો એટલામાં તો તાબૂલ પણ આવી ગયા.

“માલતી બહેન! આ ઓરડાનો ઠાક તો એક ઓફિસ જેવો જ દેખાય છે ને શું! આજના સમયમાં બાવા સાધુઓને પણ ફેશનનો વળગાડ લાગ્યા વિના રહો નથી, એમ આ ઓરડાને બેઠા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે” મેં તાબૂલને મુખમાં પધરાવીને આ પ્રમાણેના ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“આ અમુક પ્રકારનો બાપાર ચાલતો હોય ત્યાં આવતા જતા બાપારીઓને બેસાડવામાટે, તેમના સહારમાટે અને તેમની સાથેના સાટા નક્કી કરવામાટે આવી એક ઓફિસની આવશ્યકતા હોય, એ સ્વાભાવિક જ છે ખરેખર આ એક ઓફિસ જ છે અને આ ઓફિસમાં અહીં પ્રેમબાપારમાટે આવનારાં પ્રેમબાપારીઓ તથા પ્રેમબાપારિણીઓના આત્મમનની તારીખ, નામો, કેતું સાદું કેની સાથે થયું હતું તે અને તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલા કમીશન આદિની એક મોટી ચોપડીમાં કાયદાસર નોંધ રાખવામાં આવે છે, પ્રતિષ્ઠિત ગ્રાહકો તથા ગ્રાહિકાઓ પાસેથી કમીશનના નાણા તકાળ ન મળ્યા હોય તો તેમના ખાતામાં તે રકમ ઉધારવામાં આવે છે, જો કોઈએ અમુક વસ્તુની સ્પેસિફિક માગણી કરી એડવાન્સ નાણા મોકલ્યા હોય તો તે નાણા તેમના ખાતામાં જમે થાય છે, કોઈ પૈસાદાર ગ્રાહકોને અથવા ગ્રાહિકાઓને કોઈ વાર રોકડાં નાણાંની જરૂર પડે તો તે પણ તેમની સહી લઈને તેમને વ્યાજે આપવામાં આવે છે, બહારમાથી કાગળ અથવા તારથી આવતા ઓર્ડરોને નોંધી તેમના પર પૂરતું બ્યાન આપવામાં આવે છે અને ઓર્ડર આપનાર જે લેખાયે આવે છે તે લેખાયે તેની માગણી પ્રમાણેના માલ તેના માટે તૈયાર જ હોય છે ખીન દેવમંદિરોમાં બાલિક સ્ત્રીપુરુષોને કેવળ પારલૌકિક સુખની જ પ્રાપ્તિનો દેવદર્શનના લેખે સંભવ હોય છે, પરંતુ આ દેવમંદિરમાં જે સ્ત્રીપુરુષોની આ

કાચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૭ વ્યંકટાદિ મંદિરના ભયાનક બેદો ૧૨૭

લોકના ભોગવિલાસોને ભોગવવાની ઇચ્છા હોય છે તેમને એટલે ભોગવિલાસનાં પણ સર્વ સાધનો મળી શકે છે અને જે સ્ત્રીપુરુષો જેવળ દેવદર્શનથી અતિથિ થવાની આકાંક્ષાથી આવે છે તેઓ પોતાની તે આકાંક્ષાને પણ પૂરી કરી શકે છે. કેટલાક સ્ત્રીપુરુષો આ દેવમંદિરને ‘એક પથ ને દો કાજ’ના સ્વરૂપમાં પણ માને છે અને તેમની એ માન્યતા સર્વાંશે સત્ય પણ છે અસ્તુ: ત્યારે આપ શ્રીમતીઓ શયનમંદિરના કયા વર્ગમાં રહેવા માગો છો તે કૃપા કરીને જણાવશો? કારણ કે, દેવ, દ્રેન, સ્ટીમર અને ઇન્જિન હોટેલો પ્રમાણે અહીં પણ શયનમંદિરના ફર્સ્ટ ક્લાસ, સેકન્ડ ક્લાસ અને થર્ડ ક્લાસ એવી રીતે ત્રણ ક્લાસ અથવા વર્ગ રાખવામાં આવ્યા છે આલો હું આપને તે ત્રણ વર્ગના શયનમંદિરોનાં દર્શન કરાવું, કારણ કે, તે વર્ગોનાં દર્શન પછી વર્ગની પસંદગી તમારથી વધારે સારી રીતે કરી શકાશે.” માલતી આ પ્રમાણેનું લાજુ ભાષણ કરીને કોચપરથી ઉઠીને ઉભી થઈ

મેં હીવાળીને કહ્યું “હીવાળી બહેન! આપણા પ્રેમીઓ આવે તેમને લઈને તમે પછાથી અમારી પાછળ આવજો અથવા તો અહીં જ બેસજો; એટલામાં આ માલતી બહેન સાથે જઈને હું જૂદા જૂદા વર્ગનાં શયનમંદિરોને જોઈ આવું છું.”

“બહે જોઈ આવો, અમે અહીં જ બેઠા છીએ” હીવાળીએ મારા મન-ભાવને સમજી જઈને તલાજ પોતાની અનુમતિ આપી-હીધી.

માલતી આવીએને એક જૂડો લઈને આગળ વાલી અને હું તેની પાછળ ચાલવા લાગી. મંદિરના પાછળના ભાગમાં એક બીજું મકાન હતું જ્યાં અમે ગયા અને ભોંયતળિયાના એક ઓરડાનું તાળું હવાડીને અમેએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો એ ઓરડામાં આગળના અડધા ભાગમાં એક મોટી ચતરજી પાથરેલી હતી, એક ટોલિયાને મૂકી સ્થાપતી સુસન્નિત કરીને રાખવામાં આવ્યો હતો; ટોલિયાની સામે બે કુરસીઓ પડેલી હતી, ખૂણામાંની મોરીપર પાણીનો નળ પણ જોવામાં આવતો હતો અને નળના ઉપરના ભાગમાં ખીંટીપર બે સ્વચ્છ દુવાલ લટકતા હતા. બીંટપર ગાર રસનો ભાસ કરાવતાં બે સાધારણ પ્રકારનાં ત્રિશો રાખેલા હતાં અને એક ટિપાઈપર એક લેંચ પણ હતો એ ઓરડામાં આવીને માલતીએ કહ્યું —

“આ ત્રીજા વર્ગનું શયનમંદિર છે અને જે પ્રેમી બેડાં આ ત્રીજા વર્ગના આવી જ સગવડવાળા છે ઓરડામાંના કોઈ પણ ઓરડાનો કલાક કે બે કલાક માટે ઉપયોગ કરે છે તેમની પાસેથી આ ઓરડાના કલાક કે બે કલાકના ભાડા તરીકે રૂપિયા બે લેવામાં આવે છે અને જે આખો દિવસ અથવા આખી રાત આ ઓરડો રાખવામાં આવે તો તેમને દિવસના કે રાતના ભાડા તરીકે રૂપિયા પાંચ લેવાય છે આ ત્રીજા વર્ગના ત્રણ ઓરડા નીચે છે અને ત્રણ ઓરડા ઉપર છે ઉપરના ઓરડા પણ આવા જ છે અને તેમાં વસ્તુઓ પણ આ ઓરડા પ્રમાણેની જ છે જે ઇચ્છા હોય તો ઉપરનો એક ઓરડો પણ જતાવું.”

મેં તે ઉપરના ત્રીજા વર્ગના ઓરડાને જોવાની અનિચ્છા દર્શાવવાથી માલતી તે ઓરડાને તાળું વાલીને મંદિરના ઉપરના મળપર બંધાવે-આજી

વધી અને એક સારા પહેળા દાદરાપર ચઢીને અમે મહિરના ઉપરના માળપર આવ્યા માળપર આગળના ભાગમાં એક અગાસી હતી અને ત્યાર પછી એક લાખો ઓરડો હતો તે ઓરડાની લખાઈ લગભગ પચાસ ફીટની અને પહેળાઈ માત્ર પદર ફીટની હતી એટલે તેમાં વચ્ચે પાકા સાગનું સુંદર પાર્શિયન બરી લઈને લખ ચોરસ ઓરડાને બે ભાગમાં વિભક્ત કરી નાખવામાં આવ્યો હતો અને તે બે ભાગો ખીલ વર્ગના શયનમહિરના બે ઓરડા તરીકે વપરાતા હતા. એ બે ઓરડાઓમાંથી અપૂ દુ ડેટ વ્યવસ્થાને જોઈને હું ધડીબર તો ચક્તિ જ થઈ ગઈ. એ ખીલ વર્ગના શયનમહિરના પ્રત્યેક ઓરડામાં જમીનપર નળમ પાથરેલી હતી, બે બાજુએ બે પર્યક્ષાધ્યાઓ જાણે પુષ્પશ્યાઓની સ્પર્ધા કરતી હોયની તેવા સ્વરૂપમાં તૈયાર રાખેલી હતી, એક ખૂણામાં એક ડ્રેસિંગ ટેબલ પડેલું હતું અને તેના ખાનામાં હેન્ડ ઓઇલ, કોસ્મેટિક્સ, સાબુ, દાંતિયા, બ્રશ અને એવા જ ખીલ સાધનો હોવા ઉપરાંત નીચેના કબાટ જેવા ખાનામાં ઉંચી કીમતના બે બારીક સાલ્વા, બે ઘોતિયા, બે કીણાં પહેરણુ, બે પોલકાં, યુરોપીયન લેડીઓ રાતે પહેરે છે તેવા બે નાઇટ ડ્રેસ, ચાર હુવાલ, ચાર રમાલ અને હેઝર પિન્સ આદિ સાધનો પણ રાખેલાં જેવામાં આવ્યા ડ્રેસિંગ ટેબલપર બે આરીસો હતો તે પણ મોટા અને સારા હતા, છતાં બે પર્યક્ષાધ્યાઓની સમરેખામાં દીવાલપર બે મોટા તપ્પા ચોડવામાં આવ્યા હતા કે જેમાં પર્યક્ષ પરની પ્રત્યેક વસ્તુનો સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પડતો હતો ત્રણ રોમન સુંદરીઓનાં અર્ધદિગ્ગજર ચિત્રો શયનમહિરના ઉદ્દેશને વ્યક્ત કરતા દીવાલને શોભાવતા હતા. એક ખૂણામાંના એક બુક્સ્ટેન્ડ જેવા સ્ટેન્ડપર છ ગ્લાસ, આઇસ રાખવાની એક મોટી રકાબી, કૉર્કસ્કું, વિસ્કી, બ્રાન્ડી અને પોર્ટવાઇનની અઢેકી બાટલી, સોડાની છ બાટલીઓ, ચાર સુંદર ટીકપ્સ એન્ડ સૉસર્સ, કીટલી, શુગરપોંટ, મિલ્કપોંટ અને ડિકેન્ટર ઇત્યાદિ ગોઠવીને રાખવામાં આવ્યા હતા તેમ જ ઉંચી જતના શર્જતની ત્રણ ચાર બાટલીઓ પણ જેવામાં આવતી હતી એ ઉપરાંત બે વિશાળ સોફા, ચાર સુંદર કારીગરીની કુરસીઓ, બે ઇશ્યુએર્સ, એક રાઇન્ડ ટેબલ અને એક ટિપાઈ ઇત્યાદિ ફર્નિચર પણ ઓરડાની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતું હતું ઉપર છતમાં હિન્કસનો લગભગ પોણોસો રૂપિયાની કીમતનો હૅન્ડિંગ લેમ્પ લટકાવવામાં આવ્યો હતો અને ખૂણામાંની મોટી મેરીના પાણિયારાપર પાણીના બરેલા ચીનીના ફિલ્ટર્સ પક્યા હતા અને તે ઉપરાંત મેરીના નળની વ્યવસ્થા પણ હતી બારીઓમાં સુંદર ચક્ર પણ લગાડેલા હતા, બાહ્ય ભાગમાં ઉન્હાળાના દિવસોમાં વાળાના પડદા રાખવાની પણ વ્યવસ્થા કરેલી હતી અને તે ઉપરાંત મોતીના બરેલા રેશમી બે પખા પણ ટેબલપર રખાયેલા હતા. એ ખીલ વર્ગના શયનમહિરની આવી રાજસી રચનાને જોઈને હું તદ્વિષયક જ્ઞાન મેળવવાના ઉદ્દેશથી માલતીને મૃદુ સ્વરથી પૂછવા લાગી. “માલતી બહેન ! આ શયનમહિરની રચના કેઈ પણ અચળચિત્ત અને તરુણ નરનારીના હૃદયમાં વિકારલાલસાને ઉપજાવે, એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે પરંતુ આ એક ઓરડામાં બે પર્યક્ષાધ્યાઓ શા કારણથી રાખવામાં આવી છે વાર ?”

માલતી મારા એ પ્રશ્નને સાંભળી કાંઈક હસતી હસતી કહેવા લાગી. “કેટલીક વાર એવા પ્રેમી જોડા પણ અહીં આવી ચઢે છે કે જેઓ બે જોડામટિ

ક્રાંત્યનમાલ્યાની કર્મકથા (ચાલુ) - ૭ વ્યંકટાદિ મંદિરના ભયાનક બેદો ૧૨૫

એક જ ચોરડાની માગણી કરે છે અને તેનું કારણ એ હોય છે કે તેમની વચ્ચેનો શર્મનો પડદો છેદાઈ ગયેલો હોય છે, એટલે તેમને નિર્વળ્લ વિલાસો-પભોગમાં વિશેષ આનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એવા નિર્વળ્લ વિલાસી સ્ત્રીપુરુષો જે ઉચ્ચતા વિશેષ હોય છે તેા એક દાસીને ધખાવતી વાણી ટોળવાને પણ પોતાની પાસે બિણી રાખે છે.”

“નિર્વળ્લતાની પરિસ્થિતિ.” આ પ્રમાણેનો ઉદ્ગાર કાઢીને મેં બીજો એ પ્રશ્ન રજૂ કર્યો. “આ ડ્રેસિંગ ટબ્લના કબાટ જેવા ખાનામાં આ વસ્ત્રો સા-માટિ રાખવામાં આવ્યા છે તે સમજી શકાઈ નથી તેા એના કારણને દર્શાવશે?”

“આ એક સાધારણ વિષયના રહસ્યને પણ આપ સમજી નથી શકતા, એથી મને આશ્ચર્ય થાય છે આ સ્થાનમાં હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, યહૂદી અને યૂરો-પીયન આદિ સર્વ દેશના, સર્વ જાતિના અને સર્વ ધર્મના વિલાસી સ્ત્રીપુરુષો આવે છે અને તેમના વસ્ત્રો યોગાઈને બગડી ન જાય તેટલામાટે આ બધા વસ્ત્રો તેમના માટે હમેશા તૈયાર રખાય છે. અહીં જે એક બીજી બાબત આપે ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે એ છે કે અહીં આવનારા પ્રેમી જોડલા અથવા વિકારવશ સ્ત્રીપુરુષો એક જ જાતિના અને એક જ ધર્મના પણ હોય છે તેમ જ ધણીક વાર સ્ત્રી મુસલમાન જાતિની હોય તેા પુરુષ યૂરોપીયન હોય છે, સ્ત્રી ક્રિશ્ચિયન હોય છે તેા પુરુષ હિન્દુ જાતિનો હોય છે, અને સ્ત્રી પારસી જાતિની હોય તેા તેના ચાર હિન્દુ, મુસલમાન કે યૂરોપીયન પણ હોઈ શકે છે; અરે એક નાગર ગૃહસ્થ એક ઢેઢડીને લઈને અહીં આવ્યો હતો અને એક લાડ વાણિયાણી એક ઢેઢને લઈ આવી હતી, પરંતુ તેમને અમારા ગુરુજીએ જગ્યા આપવાની સાફ ના પાડી હતી; કારણ કે, મંદિરમાં ઢેઢનો પ્રવેશ થાય તેા મંદિર અબડાઈ જવાનો સંભવ હતો.”

“ત્યારે આ વિલાયતી દારૂના બાટલા અહીં રાખવામાં આવ્યા છે તેથી દેવમંદિરની શુદ્ધતામાં થિજી થાય છે કે શું?” મેં પૂછ્યું.

“અરે દારૂના બાટલા તેા બહુ ઠીક, પરંતુ માસ તથા મત્સ્ય આદિ આમિષ પદાર્થોના પણ આ દેવમંદિરના નામથી યોગબાતા શાકતમંદિર, મન્મથમંદિર અથવા વેશ્યામંદિરમાં વારંવાર છૂટી ઉપયોગ થાય છે, કારણ કે, અમારા ગુરુજી પોતે પણ એ વસ્તુઓના પરમેષ્વર હોવાથી અહીં આવતા વિલાસેશ્વ સ્ત્રીપુરુષોને પણ, જે તેમની ઇચ્છા હોય તેા, એ વસ્તુઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે અને તેથી ચાર ગણેા કે આઠ ગણેા નફો મળે છે. અહીંની પ્રત્યેક ચેષ્ટા રહસ્યમયી હોવાથી ન બોધ્યામાં જ નવ ગુણ છે, સમજ્યા?” માલતીએ કટાક્ષપૂર્ણ ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

હું અને માલતી આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરતી સેકડ ક્લાસ રાયનમંદિરમાં બિણી હતી એટલામાં જે હિન્દુ તરણીઓ ત્યાં આવી લાગી. એ ઉભય તરણી-ઓની અવસ્થા પદર પદર કે સોળ સોળ વર્વની હતી અને તેમના સૌંદર્ય તથા ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર આદિને જોતાં તેઓ કાંઈ ઉચ્ચ જાતિની તથા ધનાઢ્ય કુટુંબની કન્યાઓ હોવી જોઈએ, એવું સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાઈ હતું તેમ જ તેમના હસ્તમાં આમડાના પટાથી બધિલાં પુસ્તકોના બડલ હોવાથી તેઓ વિદ્યાર્થિની-

સ્વપ્નમાં અસ્વાસ કરતી-બાળાઓ હોવી જોઈએ, એમ પણ મને ભાસ્યું તેમને જોતાં જ માલતીએ કહ્યું: “આવો, રમાગૌરી અને ક્ષમાગૌરી, આવો ! હું હમણાં જ તમારા આગમનનો સમય થયેલો હોવાથી નીચે આવવાનો વિચાર કરતી હતી એટલામાં તો તમે જ અહીં આવી લાખ્યાં”

“ઓહ, ચેંક્યૂ (ચિહ્નરખાની થઈ); પણ અમારી ચિહ્ન પ્રમાણેની સર્વ વ્યવસ્થા કરી રાખી છે કે કેમ ?” રમાગૌરીએ ઉપકાર માનીને એ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન આતુરતાથી પૂછ્યો અને જણાવ્યું: “જે વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હોય તો ઠીક; નહિ તો અમારે નિરાશ થઈને પાછાં ફરવું પડશે; કારણ કે, અમારે અમારી પાસે એક કલાક કરતાં વધારે સમય નથી અને અમારે પાછા સ્વપ્નમાં જવાનું છે”

“તમારા મિત્રોને મેં તલાવ સંદેશો કહાણી દીધો છે; પણ તેઓ હજી આવ્યા નથી આ રમ (ઝારડો) તમારો જ છે એટલે અહીં બેસો અને સોડા કે લેમન પીઓ એટલામાં તેઓ આવી લાગશે” માલતીએ ઉત્તર આપ્યું

“અને તેઓ ચોટી વાસમાં ન આવે તો ?” ક્ષમાગૌરીએ પૂછ્યું

“તો પછી સંજે પાંચ વાગે સ્વપ્ન બંધ થાય એટલે આવજો અને સાત વાગ્યા સુધી આનંદ કરજો. જો તમારા મિત્રો નહિ આવે અને તમારી ઇચ્છા હશે તો હું બીજા બે યુવકોને તમારા આનંદમાં જોડાવી આપીશ” માલતીએ તેમના મનોબાવને જાણી લઈને ચોખ્ખા આશાજનક ઉત્તર આપ્યું

“ઠીક છે, અમે અહીં બેસીએ છીએ અને દર મિનિટ વાટ જોઈએ છીએ; એટલામાં તેઓ આવે તો ભલે અને ન આવે તો તમે જરા પાછા અમારી પાસે આવી જાઓ” રમાગૌરીએ એમ કહીને કાચપર લખાવી દીધું

હું અને માલતી નીચે જવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં ક્ષમાગૌરીએ કહ્યું “તમારી ચાકરડીને જરા બે લેમન અને જરફ પહોંચાડવાનું કહી દેજો, માલતી બહેન !”

“વારૂ” કહીને માલતી ચાલતી થઈ અને હું પણ તેની પાછળ ચાલવા લાગી

અમે બંને પાછી નીચેના ઑફિસરમમાં આવી પહોંચી તે વેળાએ મારા કાન્ટ રથામલાલ અને તેમના બે મિત્રો દીનબંધુ તથા રમણલાલ ઑફિસરમમાં અમારી વાટ જોતા અને દીવાળી તથા તેની સૌંદર્ય સાથે વાતો કરતા બેઠા હતા. માલતીએ એક ચાકરડીને બે લેમન તથા જરફ ઉપર સેકન્ડ ક્લાસમાં લઈ જવાની આજ્ઞા આપી દીધી અને તે ચાકરડીના જવા પછી મને ઉદ્દેશીને કહ્યું “શ્રીમતી આપ તો ફર્સ્ટ ક્લાસનાં ગ્રાહિકા છે એટલે દર મિનિટ પછી હું પોતે જ આપને તથા આપના કાંતને ફર્સ્ટ ક્લાસના શયનગૃહમાં લઈ જઈશ અને જે વ્યવસ્થા છે તેથી વધારે કોઈ પણ વસ્તુની વ્યવસ્થા કરવાની હશે તો કરી આપીશ.” આ પ્રમાણે કહીને માલતીએ બીજા એક નોકરને જોડાવી આઈસ-ક્રીમ, સોડા અને જરફ તેમજ તાબૂલ તથા સિગારેટ આદિથી મારા કાંત તથા તેમના બે મિત્રોનો ચોખ્ખો સંકાર કર્યો અને એ સંકારમાં દરને બદલે વીસ મિનિટનો વખત થવા છતાં પણ રમાગૌરી તથા ક્ષમાગૌરીના બે મિત્રો ન આવ્યા એટલે માલતી ઉપર તેમની પાસે જવામાં જઈ, તે જઈ એટલે હું પણ તેની અનુમતિ લઈને તેની સાથે ઉપર ગઈ.

કાવ્યનમાલની કર્મકથા (ચાલુ) - ૭ બ્યંકટાદ્રિ મદિરના બચાનક બેદો ૧૨૭

માલતીને જોતા જ ક્ષમાગૌરીએ પૂછ્યું “કેમ, શા સમાચાર છે તેઓ આવ્યા કે નહિ?”

“ના, હજી તો તેઓ નથી આવ્યા.” માલતીએ ઉત્તર આપ્યું

“અઢી વાગવા આવ્યા તો પણ તેમનો પત્તો નથી?” ક્ષમાગૌરીએ પોતાના હાથા હાથના નાન્યુક કાઠાપર વિરાજતા નાન્યુક ગોલ્ડન રિસ્ટ વૉચ (કાઠાપર બમરી કે કડાની જગ્યાએ પેહેરવામાં આવતા સોનાના ધડિયાલ)માં ટાઈમ જોઈને કહેવા માણ્યું “આહ, ધે આર અટર્લી હિન્દુસ્તાની, ધે હેવ નો વેલ્યુ ઓફ ટાઈમ—Ah, they are utterly Hindustani, they have no value of time—(તેઓ બિલ્કુલ હિન્દુસ્તાની છે અને તેઓ વખતની કીમતને જાણતા જ નથી)” આ પ્રમાણેના જુગાર કાઢીને તેણે ક્ષમાગૌરીને પૂછ્યું “ત્યારે આપણે હવે જઇશું? કારણ કે, અડધા કલાકમાં તો આપણે સ્કૂલમાં પહોંચવાનું છે.”

“નહિ, આજે હવે સ્કૂલમાં જવાનો મારો વિચાર નથી આપણે ચિટ્ટી લખીને મોકલીશું એટલે રજા પૂર્યા જશે અને સાંજ સૂઈને સમય અઢી વીતારીને સાત વાગ્યા પછી ઘેર જઇશું જે આપણા મિત્રો નહિ જ આવે તો અડધા કલાકમાં ખીલ નવા બે મિત્રોને જોવાનીશું?” ક્ષમાગૌરીએ સ્કૂલમાં ન જવા મટિનો પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો અને તરત પોલકાના ખીસામાંથી મૂરફાઈન્ટેન પેન કાઢી એકસરસાઈજની ચોપડીમાંથી એક કેન્ડ પાનું ફાડીને સ્કૂલમાંના પોતાના ક્લાસના માસ્તરપર એક ચિટ્ટી લખીને તે માલતીના હાથમાં આપતાં કહ્યું કે “અહાર અમારી ગારી બેભેલી છે એટલે ગારીવાળાને આ ચિટ્ટી માસ્તરને આપી આવવાનું કહે, અને કેઈ ગૃહસ્થ આવે, તો લાવજો અને અઢી જુઓ, નહિ તો અમારા ગારીવાળાને જ મોકલજો”

“જેવી આજ્ઞા.” કહીને માલતી ત્યાંથી પાછી વળી અને હું પણ તેની સાથે નીકળી માલતીએ ચિટ્ટી આપીને ગારીવાળાને રવાના કરી દીધી અને ત્યાર પછી દીવાળીને પૂછ્યું કે “જે તમારા આ મિત્રોની નવીન મેનિલ્ડો સાથે પરિચય કરવાની ઇચ્છા હોય, તો એમને ઉપર મોકલી આપો.”

“દીનબધુ તથા રમણલાલે અમારી લગ્નમથી કે પછી ખીલ કેઈ કારણથી રમાગૌરી તથા ક્ષમાગૌરી પાસે જવાની અનિચ્છા દર્શાવવાથી ગારી પાછી આવે એટલે ગારી સમાજવાનુ અને ગારીવાળાને ઉપર મોકલી આવવાનું એક નોંધરને કહીને માલતી મને તથા મારા કાન્તને પ્રથમ વર્ગના શયનમદિરમાં લઈ જવાને તૈયાર થઈ, પરંતુ જતાં જતાં કાઈક ચાલ આવવાથી તેણે દીવાળીને કહ્યું કે: “તમે આ ગૃહસ્થોને ત્રીજા વર્ગ તથા ખીલ વર્ગના શયનમદિરો બતાવો અને જો તે પસંદ ન પડે તો પછી પ્રથમ વર્ગના શયનમદિરમાં આવો, કારણ કે, અમે ત્યાં જ જઇએ છીએ”

“દીવાળી તેની સૌંદર્ય, દીનબધુ અને રમણલાલ ત્રીજા વર્ગના શયન-મદિર પ્રતિ જવાને નીકળ્યા અને હું તથા મારા કાન્ત માલતી સાથે પ્રથમ વર્ગના શયનમદિર બહાર જવાને રવાના થયાં ખીલ વર્ગના શયનમદિરો કેવ-મંદિરના ઉપરિ ભાગમાં હતા એ તો આપણે બહાર ચૂક્યા છીએ અને પ્રથમ

વર્ગનાં શયનમંદિર તલભાગમાં એટલે કે ભૂમિમાં આવેલા હતાં એ વાર્તા માલતીના મુખથી જાણીને અમે કાત અને કાતા આશ્ચર્યચક્રિત થઈ ગયાં કારણ કે, ભૂગર્ભમાંના નિવાસસ્થાનોની કેવળ કાલ્પનિક કથાઓમાં જ વિપુલતા હોય છે, એવી જ અમારી તે દિવસ સૂધી માન્યતા હતી અને આજે અમારી તે માન્યતા જ કાલ્પનિક સિદ્ધ થવાની હતી મુખઈના કોટ નામક લત્તામાંની આધુનિક સમયની રાજપ્રાસાદતુલ્ય નવીન ઇમારતોના તલભાગમાંના ઇલેક્ટ્રિક લાઇટથી ઝગમગતા મોટા મોટા ઓરડા અને તે ઓરડામાંની રચના જેમણે જોઈ છે તેઓ આ ભૂગર્ભમાંના શયનમંદિરોની તલ્કાળ કલ્પના કરી શકે તેમ છે કેવલ મંદિરના પૃષ્ઠભાગમાં ઓટલાપરના એક પાખાણુ સમાન દેખાતા કાંઈના દ્વારને ઉઘાડતાં નીચે ઊતરવાની નિઃસરણી અમારા જોવામાં આવી અને તે નિઃસરણીના ત્રીસ પગથિયાપરથી ઊતરીને અમે પાછી બાધણીની એક ચાલમાં આવીને ઊભા રહ્યા એ ચાલમાં ઝગમગાટ કરતો એક લેમ્પ બળતો હતો અને તેના પ્રકાશમાં એક જ લાઇનમાં ત્રણ હરવાળ વીસ વીસ ફીટના અતરે દૃષ્ટિગોચર થતા હતા તેમાંના મધ્યદ્વારને માલતીએ કુચી લગાડીને ઉઘાડી નાખ્યું અને તે દ્વાર ઉઘાડતા જ તેમાં બળતા લેમ્પનો પ્રકાશ તથા બહુ જ ઉંચી કીમતના અતરનો મગજને તર કરી નાખનારો સુવાસ એકદમ બહાર આવવા માંડ્યો અને તે સુવાસના યોગે અમારા શુદ્ધ હૃદયો પણ ફાણુબર વિકારને વશ થઈ ગયા ત્યાર પછી તે ઓરડાના ઉંબરામાં થયે મૂકતા જ જે અત્યંત આકર્ષક, મનોહર, વિકારવર્ધક તેમ જ બહુ અરો અદ્ભુત મૃગારમય તથા બીભત્સ દૃશ્ય અમારા જોવામાં આવ્યું તેણે અને તળજી નિસ્તબ્ધતાએ અમારાં હૃદયોને એટલી સીમા પર્યંત અધિકૃત કરી લીધાં કે કેટલીક વાર સૂધી તેા અમારા મુખમાંથી એક પણ શબ્દ કિંવા ઉદ્ગાર બહાર નીકળી શક્યો નહિ

તે પ્રથમ વર્ગના ભૂગર્ભસ્થ શયનમંદિરની રચના બહુ અરો દ્વિતીય વર્ગના શયનમંદિર જેવી જ હોવા છતાં એટલો ભેદ અવશ્ય હતો કે એ પ્રથમ વર્ગના શયનમંદિરમાંની સર્વ વસ્તુઓ વધારે સારી કારીગરીની અને વધારે કીમતી હતી પલંગ પીતળના અને બહુ જ સારી કમાનવાળા હતા, કેચ પણ મખમલથી મઢેલા, મૃદુ અને એવી સારી કમાનવાળા હતા કે તેપર બેસતા જ ગદબદિયા થતા હતા અને તેપર બેસનાર માણસ ત્રણથી ચાર ઇંચ તેમાં નીચે ઊતરી જવું હવે પલંગપરના ગાદલાં રેશમના હતા, તેપર લીલા રંગની મખમલની ચાદરો પાથરેલી હતી અને તે ચાદરોપર પાછી સફેદ સુતરાઈ ચાદરો પણ નાખેલી હતી એ પર્યંકશય્યાઓમાં અત્યારે મુકા હસતથી અતર છાંટવામાં આવ્યું હતું અને તેનો સુગંધ ચારે તરફ પ્રસરી રહ્યો હતો જમીનપર તુર્કસ્તાનની બનાવટનો લગભગ આઠસોથી એક હજાર રૂપિયાની કીમતનો એક એવો તો સુંવાળો ગાલીચો પાથરેલો હતો કે તેમાં ચરણો ત્રણ ત્રણ ઇંચ ઉંડા ઊતરી જતા હતા અને જ્યાંથી ચરણ ઉપડી જાય ત્યાંના દબાયેલા ભાગ કમાન પ્રમાણે પાછો ઉપર ઉપસી આવતો હતો ચાર તરફની ચાર દીવાલોમાં લીલા રંગના ગ્લોબવાળા ચાર ઉત્તમ 'વૉલ્લેમ્બસ' બળતા હતા અને ઉપરની છતમાં રેતીનો બરેલો કાપડનો લાખો પખો ચાલતો જોવામાં આવતો હતો કે જેની દોરી ઉપરના ભાગમાંથી અદૃશ્ય રીતે તણાતી હતી એ ઉપરાંત છતના મધ્યભાગમાં

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) — ૭ વ્યંકટાદ્રિ મંદિરના ભયાનક ભેદો ૧૨૬

કેટલાક છિદ્રો પાડેલા હતા તેમાથી પણ પવન આવ્યા કરતો હતો. અર્થાત્ શ્રીખગતુ હોવા છતાં ભૂમિના ગર્ભમાંની સ્વાભાવિક શીતળતા, પખાનો પવન અને છતમાં પાડેલા છિદ્રોમાથી આવતો વાયુ, એ ત્રણનું મિશ્રણ ચર્તા ઉષ્ણતા નહોતું લાગી ત્રાસીને પલાયન કરી ગઈ હોયની. એવી શીતળતા ત્યાં વ્યાપેલી હતી હીવાલો-પર જે ચિત્રો યોગેલા હતાં તે અતિશય કીમતી અને એટલી સીમાપર્યન્ત પ્રાકૃતિક હતાં કે, તેમને જોતા સાંધી સ્ત્રી તથા સાધુ પુરુષનું મન પણ ચળી જવાને ક સમર્થ હતો, તો પછી સાસારિક સ્ત્રીપુરુષોના ચચળ મન એ ચિત્રોના નિરીક્ષણથી ચળી જાય, એ તો સર્વથા સ્વાભાવિક જ કહી શકાય એક ખૂણામાંની એરડીના આકારની આઠ ફીટ લાંબી અને આઠ ફીટ પહોળી મોરીની ઉંચી પાળપર મુખક્ષાલન આદિ કાર્યમાટે કાચના મોટા કૂળઓમાં ઉત્તમ ગુલાબજળ ભરીને રાખવામા આવ્યું હતું અને મોરીમા નળ ઉપરાંત ઉપર છતમા ‘શાવર બાથ’(વૃષ્ટિસ્નાન)ની પણ વ્યવસ્થા કરાયેલી હતી. ખીન્ન વર્ગના શયનમંદિર પ્રમાણે જ એ પ્રથમ વર્ગના શયનમંદિરમા પણ એક ટુબ્લપર ચારપાંચ પ્રકારની મંદિરોની બાંધેલીઓ, સોડા અને લેમનની બાંધેલીઓ, બિસ્કીટના બે કુબ્બા અને ગ્લાસ આદિ વસ્તુઓ અમારા જોવામા આવી મારા કાન્ત શ્યામલાલ અને હું એક કોચપર બેઠા અને માલતી અમારી સામેની એક તેવી જ પહોળી હાથાવાળી કુરસીમા બેસી ગઈ કોચપર બેઠા પછી મેં ઉદ્ગાર કાઢ્યો કે—

“ખરેખર આ શયનમંદિરની રચના તો હરમતજનની હવેલીને પણ બૂલાવનારી છે!”

“અને આ દેવમંદિરના નામથી ઓળખાતા પિશાચમંદિરના ભયાનક ભેદો પણ હરમતજનની હવેલીના ભેદોને બૂલાવનારા છે!” માલતીએ એક નિઃશ્વાસ નાખીને આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા

“માલતી બહેન, જો સત્ય પૂછો તો અમે કાંઈ આ પિશાચમંદિરમાંના આવા શયનમંદિરમાં પૈશાચિક વિલાસ લોગવવાની ઇચ્છાથી નથી આવ્યા, કિન્તુ આ પિશાચમંદિરના ભયાનક ભેદોને જાણવાની ઇચ્છાથી અને મારી ભગિની માયાદેવી તથા પદ્માવતીના જીવનનું શું પરિણામ થયું છે તે જાણી લેવાની ઉલ્કાથી જ આવ્યા છીએ, એ વાર્તા હીવાળીના મુખથી તમારા જાણુવામા આવેલી હોવાથી તમને નવેસરથી જાણુવવાની આવશ્યકતા નથી, તો શું અમારી એ ઇચ્છા અને એ ઉલ્કા પૂર્ણ થઈ શકશે?” મેં અમારા ત્યાંના આગમનના સત્ય કારણને સ્પષ્ટ શબ્દોમા દર્શાવી દીધું

“તમારી એ ઇચ્છા તથા ઉલ્કાને પરિપૂર્ણ કરવામાટે જ હું અત્યારે તમને આ પિશાચમંદિરમાંના આ અત્યંત ગ્રમ ભાગમાં લઈ આવી છું, જે મારી તમારી ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છા ન હોત, તો હું તમને આ સ્થાનમા કદાપિ લાવત નહિ, કારણ કે, આ સ્થાનને જો કે પ્રથમ વર્ગના શયનમંદિરના નામથી ઓળખવામા આવે છે, પરંતુ આ શયનમંદિરના ઉપયોગનો અધિકાર અમારા ગુરુ મહારાજ વિના અન્ય કોઈ પણ પુરુષને ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનું કારણ એ છે કે જો આ શયનમંદિરની બચકરતાનો ભેદ કોઈ બાહ્ય મનુષ્યના જાણુવામાં આવી જાય તો તેનું કદાચિત્ત ગુરુ મહારાજને બચકર પરિણામ લોગવવું

૧૩૦ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

પડે એવી તેમના મનમાં ભીતિ રહ્યા કરે છે” માલતીએ બયાનક અન્યની પ્રસ્તાવના તરીકે આ શબ્દો સંભળાવ્યા.

“પરંતુ તમારા શુક્ર મહારાજના આ મંદિરના બયાનક ભેદોને બહુવાની મારી સાથે આવેલા દીનબંધુ અને રમણલાલ નામક મારા બે મિત્રોની પણ અતિશય ઉત્કા છે તો જો તેમને પણ અહીં બોલાવીએ તો કાંઈ વાધા જેવું તો નથી?” મારા કાત સ્થામલાલે માલતીને ઉદ્દેશીને એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“જે દીવાળીને સૂચના આપી છે એટલે તે તમારા તે મિત્રોને લઈને હમણા જ અહીં આવી લાગશે અને તેમના આવ્યા પછી જ હું અહીંના બયાનક ભેદોનું પ્રકાશનો આરંભ કરીશ.” માલતીએ એ પ્રમાણે કહીને અમને તેના સંકારને સ્વીકારવાનો આગ્રહ કરતા કહ્યું: “તેઓ આવે ત્યાં સુધી આ મંદિરને ન્યાય આપો અને આ દીન અબળાના આતિથ્યને સ્વીકારો.”

“હું તો મંદિરોપાન કરતી જ નથી, જો એમની ઇચ્છા હોય તો એઓ જાણે તમારા આતિથ્યને સ્વીકારે, મારી ના નથી” મેં એ આતિથ્યને અંગીકારવાની અનિચ્છા દર્શાવી.

“જો કે મારી પણ અત્યારે મંદિરને સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છા નથી, છતાં તમારા માનમાં હું અર્પ્ય પરિમાણમાં તેને સ્વીકારીશ” મારા કાંત બોલ્યા.

માલતીએ મારા કાંતની ઇચ્છા પ્રમાણે એક ગ્લાસમાં વિલાયતી મંદિરનાખી તેમાં સોડા તથા બરફ મેળવીને તે ગ્લાસ તેમની આગળ મૂક્યો અને એક રકાબીમાં બિસ્કીટ તથા ચીજ પણ કાઢીને આગળ રાખ્યા.

સ્થામલાલ ધીમે ધીમે મંદિરનું પાન કરવા લાગ્યા અને માલતી તથા મારા વચ્ચે આમતેમની બીજી કેટલીક વારો થવા લાગી. લગભગ પોણા કલાક જેટલો સમય વીતી ગયો અને તે રાયનમંદિરમાના ફ્રાન્સની બનાવટના ઉત્તર દાઢમખીસ (બડિયાલ)માં સાડા ત્રણ વાગેલા દેખાયા એ વેળાએ દીવાળી પોતાના સાથે દીનબંધુ, રમણલાલ તથા પોતાની સંકલને લઈને આવી પહોંચી તેમને આવેલા જોઈને માલતીએ દીવાળીને પૂછ્યું “કેમ, તમને આવતા આવટલી બધી વાર થઈ વાર?”

“આ બે સદ્ગૃહસ્થો દીનબંધુ અને રમણલાલ રમાગૌરી તથા ક્ષમાગૌરીના મોહબળમાં સપડાયા તે ન્યારે છૂટે ત્યારે અમારાથી અહીં આવી શકાયને?” દીવાળીએ દીનબંધુ તથા રમણલાલનો કુનેતો કરી નાખ્યો. તેઓ નીચું જોઈ ગયા અને થોડી વાર ત્યાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી ગયું.

દીનબંધુ તથા રમણલાલને લગ્નિત તથા અધોવદન થયેલા જોઈને માલતી તેમને ઉદ્દેશીને ગભીર મુખમુદ્રા તથા ગભીર વાણીથી કહેવા લાગી -

“પાપથી લેખાયા પછી અધોવદન અને લગ્નિત થવું એના કરતા પાપથી અલિપ્ત રહેવું એ જ વધારે સારું છે કે જેથી આવી રીતે લગ્નિત થવાનો પ્રસંગ જ ન આવે. પરંતુ આમાં તમારો દોષ નથી, આ દોષ તમારા ચૈતન્યને, આ પિશાચમંદિરનો અને અહીંના પાપમય વિકૃત વાતાવરણનો જ છે. કાળજીની કેટલીક પ્રવેશ કર્યા છતાં કાલિમાથી અલિપ્ત રહીને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તો કાંઈ મહાભાગ્યશાળી પુરુષ કિંવા કોઈ મહાભાગ્યશાલિની સ્ત્રી જ બહાર આવી શકે

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)—૭ બ્યંકટાદ્રિ મહિરના બચાનક ભેદો ૧૩૧

છે. આ કારણથી જ પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીપુરુષોના આવા સ્થાનમાંના ગમનનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે અને એ નિષેધના રહસ્યનો આજે તમેને સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયેલો હોવાથી બવિશ્વમાં પણ જો મનને દૃઢ રાખીને પાપમાર્ગમાંની ગતિને આટલેથી જ અટકાવી દેશો, તો પણ તમારી શુદ્ધ પુરુષોમાં ગણના થઈ શકશે મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે, પરંતુ ભૂલને સુધારવી એ પણ મનુષ્યનો ધર્મ છે અને જે એ ધર્મને ભૂલીને વારંવાર ભૂલ્યા કરે છે તે મનુષ્ય પશુકોટિનો જ મનાય છે, એ તમારે નિરતર સ્મરણમાં રાખવાનું છે હું અત્યારે આ પાપ-સ્થાનની અધિષ્ઠાત્રી હોવાથી તમને અથવા કોઈને પણ આવો ઉપદેશ આપવાનો મારો અધિકાર નથી, છતાં પણ સાહસ કરીને હું આ ઉપદેશ એટલામટિ આપું છું કે તમે પાપમાર્ગમાં આગળ વધતા અટકો અને તમારું કલ્યાણ થાય. મારા આ ઉપદેશને સ્વીકારવો કે ન સ્વીકારવો એનો આપની ઇચ્છાપર આધાર છે.”

“આવો સ્પષ્ટ ઉપદેશ આપવામટિ અમે આપનો આભાર માનીએ છીએ અને બવિશ્વમાં આવા પાપમાર્ગમાં ન જવામટિની પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ.”
હીનબધુ તથા રમણલાલે નિસ્તેજ સુદાથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“પરમાત્મા સર્વને સદ્ગુણોદ્ધિ આપે!” માલતીએ કહ્યું

“ત્યારે હવે આપણે આપણા મૂળ વિષયપર આવીશું?” એ માલતીને મૂળ વિષયપર આવવાનું સ્મરણ કરાવ્યું

“હા, હું પણ મૂળ વિષયપર આવવાની તૈયારીમાં જ છું, કારણ કે, સમય સરિતાના પ્રવાહ સમાન આસ્થો જાય છે એટલે હવે વિલગની આવશ્યકતા નથી.” એમ કહીને માલતીએ બ્યંકટાદ્રિમહિરના બચાનક ભેદોને દર્શાવવાનો આરંભ કરતાં કહેવા માંડ્યું “આ સસારની રચના એવી તો વિલક્ષણ છે કે, તે વિલક્ષણતાના યોગે આ સસાર સુધામય છે કે વિષમય છે એનો નિર્વિવાદ નિર્ણય અણપિ કોઈથી કરી શકાયો નથી અને બવિશ્વમાં કોઈથી કરી શકાય તેમ છે પણ નહિ, ઉદાહરણ તરીકે આ સસારમાં દુર્ગુણોની સર્વત્ર નિંદા થતી સભળાય છે અને સદ્ગુણોની ત્યાજી ભુલે ત્યાં પ્રશંસા જ થાય છે; પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે કેવળ નિંદા દુર્ગુણોથી જ મનુષ્ય કિંવા અન્ય પ્રાણીનો સર્વનાશ થાય છે એમ નથી, કિંતુ બહુધા સર્વત્ર પ્રશંસનીય સદ્ગુણોના પરિણામે જ આ સસારમાં મનુષ્ય કિંવા અન્ય પ્રાણીઓનો સર્વનાશ થઈ જાય છે અને તેટલામટિ સદ્ગુણો પણ દુષ્પરિણામના સંપર્કથી સર્વથા મુક્ત તો નથી જ પોપટ અને મેના તેમનામાં રહેલા ગુણોના કારણથી જ પાંજરામાં પૂરાય છે; નિર્જન વનના નિવાસી કસ્તૂરી મૃગોની હત્યા તેમનામાં રહેલા કસ્તૂરીના ગુણથી જ થાય છે; ઉત્તમ દાંતોના ગુણથી હાનરો હાથીઓ હણાય છે, ઉત્તમ સુમધના ગુણથી ગુલાબ અને ડોલરની ફળીઓ અણખીલી પુટાય છે, માળામટિ વીધાય છે અને અર્કમટિ ઉઘળાય છે એ ઘટનાઓ વિશ્વવિખ્યાત છે, અને એ જ નિયમ જો સ્ત્રીઓને લાગુ પાડવામાં આવે, તો સ્ત્રીઓમાં રહેલા અનુપમ સૌન્દર્યના ગુણથી જ સ્ત્રીઓનો અનેક પ્રકારે સર્વનાશ થઈ જાય છે, એમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યક્ષ નથી અને એટલામટિ જ નીતિશાસ્ત્રવેદાઓએ સૌન્દર્ય એક ઉત્તમ વસ્તુ હોવા

૧૩૨ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

છતાં પણ સૌન્દર્યને સ્ત્રીજાતિના શત્રુ તરીકે ઓળખાવેલું છે અને તે સર્વથા યથાર્થ છે સુષ્ટિના આરભથી અત્યાર સુધીના ઇતિહાસનું અવલોકન કરવામાં આવે તો એમ જ દેખાશે કે જ્યારે જ્યારે પણ સ્ત્રીજાતિના શિરપર સંકટો આવ્યાં છે ત્યારે ત્યારે તે કેવળ સૌન્દર્યના કારણથી જ આવ્યા છે, પરંતુ સતી સ્ત્રીઓ સંકટમાં પણ પોતાના સતીત્વને નષ્ટ થવા નથી દેતી અને અસતી સ્ત્રીઓ સંકટથી મુક્ત થવામાં જિજ્ઞાસુ થાય છે, એટલું જ નહિ, પણ ધણીક વાર અન્ય અનેક કારણોથી પોતાની ઇચ્છાથી જ જિજ્ઞાસુના માર્ગમાં આગળ વધીને પોતાના અમૂલ્ય સતીત્વ રત્નને સદાને માટે ખોઈ નાખે છે અને ઉભય લોકના સુખથી વંચિતા થઈ જાય છે અત્યારનો કાળ તો વળી એવો ભયાનક છે કે ચચળ-દ્વંદ્વયા સ્ત્રીજાતિ એક સાધારણમાં સાધારણ કારણ મળતા અથવા તો તેને જાળવવાનો સાધારણ પ્રયત્ન કરતા જ તે પથજીવ તથા પતિતા થઈ જાય છે અને તેથી જ આવા પિશાચમદિરો આજકાલના હિન્દુસ્તાનમાં જનજાતિના શિખરે વિહરતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તમો કહેશો કે કદાચિત્ અમુક જાતિમાં અને અમુક પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં જ સ્ત્રીઓ વિશેષ વ્યભિચારિણી થતી હશે, પરંતુ એ કારણો યથાર્થ નથી, કારણ કે, મારા પ્રત્યક્ષ અનુભવથી હું કહી શકું છું કે, આજકાલ ઉચ્ચતમ મનાતી નાગરજાતિથી આરંભીને નીચતમ અત્યંત જાતિપર્યંતની એવી કોઈ પણ જાતિ નથી કે જે જાતિની સ્ત્રીઓમાં વ્યભિચારનો વિકાર, અપવાદોને બાદ કરતાં, ભયંકરતાથી ન વ્યાપેલો હોય। ક્રાંતિપતિથી માર્ગમાં ભટકતા બિશુકો પર્યંતના વર્ગોમાં એવો કોઈ વર્ગ નથી કે જેમાં ન્યૂન કે અધિક પરિમાણમાં વ્યભિચારની જ્વાળાથી સ્ત્રીજાતિ દગ્ધ થયેલી ન હોય। અને મુળથી તથા કલકતા અને અમદાવાદ જેવા વિશાળ નગરોથી આરંભીને કોચરખપાલડી જેવા ક્ષુદ્ર ગ્રામો પર્યંત ફરી વળતા એવું કોઈ નગર કે ગ્રામ છે જ નહિ કે, જ્યાંની સ્ત્રીજાતિમાં એ વ્યભિચાર નામક ગુપ્ત વેશ્યાવૃત્તિનો એછો કે વધારે અધિકાર ન જામેલો હોય। આજકાલના સ્ત્રીશિક્ષણથી સુશિક્ષિતા તથા અત્યંત વિદુષી વનિતાથી લઈને કાળા અક્ષરને ફૂટી મારનારી અને અત્યંત અપૂર્ણ તથા અશુદ્ધ ભાષા બોલનારી ગ્રામ્ય નારી પર્યંત જોઈ જશે તો ભાગ્યે જ સંકેતે પાંચ દશ કે પંદર ટકા જેટલી સ્ત્રીઓ શુદ્ધચરિત્રા અને અવ્યભિચારિણી તમારા જોવામાં આવી શકશે એટલે એથી એ તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે આજકાલના સ્ત્રીશિક્ષણનું સ્ત્રીજાતિની નૈતિકતાના વિષયમાં તો જોઈએ તેવું લેશમાત્ર પણ યોગ્ય પરિણામ થઈ શક્યું નથી પરંતુ વ્યભિચાર સ્ત્રી તથા પુરુષ ઉભયના સંયોગથી થાય છે એટલે એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા સ્ત્રીજાતિની એ વ્યભિચારમવૃત્તિ પુરુષજાતિની નીતિહીનતાને પણ સિદ્ધ કરનારી છે એટલે પુરુષજાતિ પણ વર્તમાનકાળમાં ચારિત્ર્યશુદ્ધિના વિષયમાં વિશેષ પ્રશ્નસાપાત્ર તો નથી જ આ અનાચારવૃદ્ધિનો મૂળ હેતુ આજકાલનો મહાભયાનક સંક્રાંતિકાળ, (Time of transition) છે, એ નવેસરથી કહેવાની અગત્ય નથી, કારણ કે, સંક્રાંતિકાળ અથવા સંક્રમણકાળ મહાભયાનક જ હોય છે અને તે દેશની પ્રત્યેક વસ્તુને એક નવીન સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખે છે તો પછી જો તેણે ભારતવર્ષની નીતિને એક નવીન પરંતુ વિધાતક સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખી હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે વા? અત્યારે પાશ્ચાત્યોના શિક્ષણ, ધર્મ તથા નીતિ-

કર્મચિનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૭ બ્યંકટાદિ મદિરના ભયાનક ભેદો ૧૩૩

રીતિનુ આપણા પૌરસ્ત્યોના શિક્ષણ, ધર્મ તથા નીતિરીતિ સાથે સમિશ્રણ થતા જે સ્થિત્યતર થવા માગ્યું છે તેનું જ એ પરિણામ છે અને એ પરિણામ જો ન થાય તો જ તે આશ્ચર્યકારક કહી શકાય આ સ્થિત્યતરને અમારા ગુરુ મહારાજ સારી રીતે જાણતા હોવાથી સ્ત્રીજાતિની નીતિના સ્થિત્યતરના યોગે તેમણે કોટિપતિ થવાના વ્યવસાયને આરંભી દીધો છે અને એ દિશામાના તેમના પ્રયત્નો સચોટ હોવાથી લક્ષાધીશ તો તેઓ થઈ ચૂક્યા છે અને વખત આવતા કદાચિત્ કોટિપતિ પણ થઈ જશે, એવો રમ સ્પષ્ટ દેખાયા કરે છે અસ્તુ હવે નાના પ્રકારની બિજા બિજા પરિસ્થિતિમા વસનારી સ્ત્રીઓ વ્યભિચારના માર્ગમાં ક્યા ક્યા બિજા બિજા કારણોથી આકર્ષાય છે તે હું તમને જણાવીરા આપણા ઉપજુકટિબધ દેશમા જો કન્યાને રજસ્વલા થવા પૂર્વે લગ્નના બધનથી બાધી દેવામા ન આવે અને તે સાથે સ્કૂલમા તથા કૉલેજમા ભણવા માટે સ્વતંત્રતાપૂર્વક જવા દેવામા આવે, તો તેમના શરીર તથા મનમા સ્વાભાવિક કામવિકારની ભગ્નિતિ તો થયેલી જ હોય છે, સ્વતંત્રતા પણ હોય છે, સમય પણ હોય છે અને તરુણ વિદ્યાર્થીઓ તથા નોકર ચાકરોનો સમાગમ પણ હોય છે એટલે તેઓ વિકારના પ્રથમ આવેશમા અનિષ્ટ પરિણામનો લેશમાત્ર પણ વિચાર ન કરતા અવળે માર્ગે ચઢી જાય છે અને સુધારકો જે કન્યાને સોળ વર્ષની અવસ્થામા પરણાવવા યોગ્ય થયેલી માને છે તે કન્યા સોળ વર્ષની અવસ્થામા બે વાર તો ગર્ભવતી થઈ જાય છે અને તેનાં માતાપિતાને પ્રતિષ્ઠા જાળવવામાટે પૈસાની હોળી સાથે મર્ભપાતના પાતકને પણ શિરપર ઢોરી લેવું પડે છે અત્યારે તમારા જોવામા આવેલી અને આ દીનબધુ તથા રમણલાલની પ્રિયતમા થયેલી રમાગૌરી તથા ક્ષમાગૌરી એનાં સજીવન ઉદાહરણરૂપ છે આવી અનેક વિદ્યાર્થીનીઓ આ મનમથમદિરની આહિકાઓ છે અને તેઓ ધનાઢય કુટુંબની કન્યાઓ હોવાથી ધનની લાલસાથી નહિ, કિંતુ કેવળ વિકારતૃપ્તિની લાલસાથી જ અહીં આવે છે અને તેથી જે આહિકો એવી અદ્યપવચસ્ત અને સુદરી બાળાઓના લોકતા હોય છે તેઓ નાણાની જે સારી રકમો આપી જાય છે તે સધળા નાણા અમારા ગુરુ મહારાજના ધનભંડારમા જ આવે છે અને તે ઉપરાંત એ બાળાઓ પાસેથી પણ, તેમની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવાના સાધનો મેળવી આપવાના અને તેમના ભેદને ગ્રસ્ત રાખવાના પરિશ્રમના બદલામા તેમની શક્તિનો વિચાર કરીને સારી રકમો લેવાય છે આવી બે પાત્ર વિદ્યાર્થીનીઓ લગ્ન થતા આવતી અટકી જાય છે તો બીજી સાત આઠ નવીન વિદ્યાર્થીનીઓ વયમા આવતા આવવા માંડે છે તેઓ કદાપિ બોલી તો થતી જ નથી, કિંતુ તેમા બે પાંચનો ન્યારે જુઓ ત્યારે વધારો અને વધારો જ જોવામા આવ્યા કરે છે જો એવી કોઈ નવયૌવના અને રૂપસુદરી બાળા સાધારણ સ્થિતિની હોય અને તેને નાણાની આવશ્યકતા હોય, તો તેનાથી થતી કમાણીમાથી સેંકડે દશ, પદર, વીસ કે પચીસ ટકા પરિસ્થિતિના પ્રમાણમાં તેને આપવામા આવે છે, પરંતુ તે નાણાની પહોંચ એવી રીતે લખાવી લેવામા આવે છે કે, જેથી બવિધમા જો તે અહીં આવતી અટકી જાય તો કોઈ માર્ફત નાણા પણ તેની પાસેથી વસૂલ કરી શકાય અને તેનો ફળેતો પણ થાય એટલે તેની અગત્ય હોય ત્યારે તેનો અહીં આવ્યા વિના છૂટકો થતો જ નથી. કેટલીક વાર ગર્વસ્ સ્કૂલ અથવા કન્યાશાળામા ભણતી આવી

૧૩૪ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નટીની આત્મકથા

વિદ્યાર્થિની બાળાઓને પોતાના એક કે બીજા પ્રકારના સ્વાર્થમાં આડે રસ્તે ઊતારી દેવામાં સ્કૂલની મિસ્ટ્રેસો તથા કન્યાશાળાની શિક્ષિકાઓ, મેહતીજીઓનો પણ હાથ હોય છે, એ વળી અત્યંત શોચનીય ઘટના છે !”

કાચનમાલાના મુખથી માલતીના એ ઉદ્ગારોનું પુનઃચારણ સાબળીને કુન્નિહારી મહારાજ તેના મતનું સમર્થન કરતા કહેવા લાગ્યા “શ્રીમતી કાચન-માલા! કન્યાશાળા, ગર્લ્સ સ્કૂલ કે હોલિંગમાં અભ્યાસ કરતી વિદ્યાર્થિની બાળા-ઓની આજકાલના આપણા હિન્દુસ્તાનમાં જ આવી નૈતિક અધોગતિ થવા માડી છે, એમ નથી, કિન્તુ શીતકટિબદ્ધ અને સભ્ય કિંવા સુધરેલા અમેરિકા અને યુરોપ આદિ દેશોમાં વિદ્યાર્થિની બાળાઓનું જીવન આના કરતા પણ અધમતર અને બ્રહ્મતર થતુ જાય છે અને તેમની એ બ્રહ્મતાની સીમા એટલી બધી આગળ વધી ગઈ છે કે અમેરિકાના એક સારા પ્રતિષ્ઠિત અને એ વિષયના પૂર્ણ અનુ-ભવી ડૉક્ટર ઈ બી હોરીને ‘False Modesty’ ‘કૃત્રિમ લજ્જાશીલતા’ અથવા ‘એટી ચર્મ’ નામક એક પુસ્તક લખીને તેમાં એ વિષયનો વિશિષ્ટતાથી પ્રકાશ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ છે એ પુસ્તક મારા એક મિત્રે મને વાચવામાં આપ્યું છે અને અત્યારે તે મારા ટેબલપર આપણી આંખોની સામે જ પડેલું છે” એમ કહીને કુન્નિહારીએ તે પુસ્તક પોતાના હાથમાં ઉપાડી લીધું અને તે પુસ્તક ઉઘાડીને કહ્યું “આ પુસ્તકના પ્રથમ પૃષ્ઠમાં જ લેખકે અમેરિકાની વિદ્યાર્થિની બાળાઓના અધ પાતનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તમો તેમ જ અપાખાઈ સાધારણ અંગ્રેજ સમજી શકો છો એટલે પ્રથમ હું મૂળ અંગ્રેજ લેખ તમને વાંચી સંભળાવીશ અને પછી એનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ પણ કરીશ.” આમ જણાવી તેમણે તે ગ્રંથમાનો તે અંગ્રેજ લેખ આ પ્રમાણે વાંચ્યો -

“The superintendent of The Bedford Reformatory for women, in an address before the Women’s Medical Association of New York city, said, “In a considerable number of cases girls have confessed to me that while they were twelve or fourteen years old they had immoral relations with the boys or young men on their way to or from school Of course their parents and teachers were ignorant of this Afterwards when the temptataion came, knowing that they had not been chaste, they felt it did not so much matter A girl of ten or twelve knows enough to know that she is doing wrong, but not enough to realize what the consequences of her actions may be ”

“The majority of women would be indignant at the suggestion that their sons or daughters even thought of such things, but in many cases investigation would reveal unpleasant surprises This condition

કાંચનમાલાની ઈર્મકથા (ચાલુ) — ૭ બેંકટાદિ મંદિરના બચાનક બેદો ૧૩૫

seems to be about as prevalent in the country districts as it is in the cities. It is met with everywhere. In a small farming community of California containing about forty children of school age, it was discovered that immoral practices had been carried on for years among the older children. The school house is situated between two hills and at noon and recess children dispersed at will on the hills. The situation was revealed through a little girl, a new comer to the neighbourhood, who did not understand the things she saw and so inquired of her mother concerning them.

"A short time ago a certain aristocratic city neighborhood was aroused by the investigations of the juvenile court. One undeveloped girl had immoral relations with eighteen boys in her neighborhood and there were other girls involved. Nearly every neighborhood could reveal some instances of a like nature. Every year girls are taken out of the grammar and high schools because they soon are to become mothers.

"The extent of such practices can be realized, in a measure, by the great numbers, who seek the various rescue homes. Nearly every city of any size has at least one of these homes and they almost always are full. On a recent visit to one of these homes I saw a girl of fourteen, wearing her dresses to her shoe tops and her hair in curls. That girl was to become a mother in a few weeks. In this same home were several girls not much elder"*

ડૉક્ટર લોરીની અગ્રેજી બાપા અતિશય સરળ હોવાથી તેના એ લેખનો આશય તકાળ કાંચનમાલાના અને મારા સમજવામાં આવી ગયો અને તેથી મહાશય કુલવિહારીને તેનો ગુજરાતી અનુવાદ ન કરવો પડ્યો તે લેખના અવશ્યથી અમારા શરીરમાં રોમાન્સ ખડા થઈ ગયા અને અમારા હૃદય એક પ્રકારના રોહના આધાતથી ઘડકવા લાગ્યા કેટલાક સાધારણ બુદ્ધિના લોકો કેટલીક વાર કહે છે કે, "કલિયુગમાં એક સમય એવો આવશે કે એક નરની પાછળ નવ નવ નારીઓ ફરતી રહેશે" પણ આ તો એથી પણ અચંકર સમય

* જુઓ Fr. E. B. Lowry ફ્રા "False Modesty" પૃષ્ઠ ૧૩, ૧૪, ૧૫ અને ૧૬.

આવેલો કહી શકાય, કારણ કે, આ લેખમાં તો, અઢાર નરની પાછળ એક બાર વર્ષની બાળા ફરતી હતી, એવો બચકર હલ્લેખ કરાયેલો હતો. મારી આત્મકથાના સર્વ પાઠક તથા પાઠિકાઓ અગ્રેજી બાપાબિજ્ઞ ન હોવાથી તેમના માટે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ પછીથી મહાશય કુળવિહારી પાસે મેં કરાવી લીધો હતો. તે અનુવાદ આ પ્રમાણે છે -

“ધ બેડર્ડ રિફર્મેટરી” ફોર વિમનના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ન્યૂથર્ફ સિટીના ધિ વિમન્સ મેડિકલ એસોસિએશન સમક્ષ એક બાપજી આપતા વચ્ચે જણાવ્યું હતું “બાળાઓની એક સારી સખ્યાએ એટલે કે અનેક બાળાઓએ મારા સમક્ષ એમ સ્વીકાર્યું છે કે જ્યારે તેઓ બાર અથવા ચૌદ વર્ષના વયની હતી ત્યારે ઘેરથી શાળામાં જતી વેળાએ અને શાળામાંથી ઘેર આવતી વેળાએ વચ્ચે મળતા સમયમાં તેમનો કેટલાક બાળકો અથવા તરુણો સાથે અનૈતિક વ્યવહાર થયા કરતો હતો. તે બાળાઓના માતાપિતા અને શિક્ષકો તેમની આ કુચેષ્ટાઓથી સર્વથા અજ્ઞ હતા. જ્યારે તેમના આકર્ષણનો યોગ્ય સમય આવી લાગ્યો ત્યારે તેમના જણવામાં આવ્યું કે, તેઓ પવિત્ર ન હતી, છતાં તેમને એમ જ લાગ્યું કે એમણે કાંઈ પણ વિશેષ ચિન્તા રાખવા જેવું નથી. એક દશ અથવા બાર વર્ષના વયની બાલિકા એવી ચેષ્ટાઓ કરે છે ત્યારે તે અયોગ્ય ચેષ્ટાઓ છે એમ જાણે છે, તથાપિ તેની એ ચેષ્ટાઓના કેવા અને કેટલા અનિષ્ટ પરિણામો થવાનો સભવ છે એ વાર્તાને જણવા જેટલી વિચારશક્તિ તેનામાં હોતી નથી.

“જીઓની વિશેષ સખ્યા તો તેમના પુત્રો અથવા તેમની પુત્રીઓ આવી આવી ચેષ્ટાઓના વિચારમાત્રને પણ પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપી શકે છે એટલી વાર્તાથી જ ક્રોધાવિષ્ટ અથવા સતત ધંધ જાય તેમ છે, પરંતુ જો તેઓ તપાસ કરે તો તે તપાસના પરિણામે અનેક આશ્ચર્યકારિણી તથા ધૂણાકારક ઘટનાઓ તેમના જોવા તથા જણવામાં આવી શકે તેમ છે. આ સ્થિતિ કેવળ મોટા નગરોની જ છે એમ નથી, કિંતુ ગામડામાં પણ એ સ્થિતિ તેટલા જ પરિમાણમાં વિસ્તરેલી દૃષ્ટિગોચર થાય છે કેલિકોર્નિયાની એક લઘુ કૃષિકાર જાતિ કે જે જાતિમાં શાળામાં જણવા જઈ શકે તેટલી અવસ્થાના લગભગ ચાળીસ છોકરા છોકરી હતા. લા એવો ભેદ પ્રજામાં આવ્યો હતો કે, કાંઈક મોટી અવસ્થાનાં છોકરા છોકરીઓમાં વર્ષોથી પરસ્પર અનીતિમય અથવા બ્રષ્ટ વ્યવહાર ચાલ્યા કરતો હતો. ત્યાં શાળાગૃહ બે ટકરીઓની વચ્ચે આવેલું હોવાથી બપોરની વેળાએ અને છૂટીના સમયમાં ટકરીઓપર પોતપોતાની ધમ્મ પ્રમાણે છોકરા છોકરીઓ ગમે તેમ વિખરાઈ જતા હતા. તે છોકરા છોકરીઓના આ બ્રષ્ટાચારનો ભેદ એક અધ્યવચસ્ક છોકરી દ્વારા પ્રકાશમાં આવ્યો હતો. અને તે એવી રીતે કે, તે છોકરી ત્યાં નવી જ આવેલી હોવાથી ત્યાંના છોકરાછોકરીઓની જે ચેષ્ટાઓ તેણે જોઈ તે ચેષ્ટાઓના તાત્પર્યને તે સમજી શકી નહિ અને તેથી તે ચેષ્ટાઓનું પોતાની માતા સમક્ષ વર્ણન કરીને તેણે તે વિષે પૂછ્યા કરી અને તેના પરિણામે તે છોકરાછોકરીઓની કુચેષ્ટાઓનો બડો અચાનક ફૂટી ગયો.

“અલ્પ સમય પૂર્વે અમુક એક મોટા સપજા નગરની આસપાસના અથવા નિકટના પ્રદેશમાં ‘જીવેનાઈલ’ કોર્ટની તપાસ દ્વારા પ્રકાશમાં આવેલી એક

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)—૭ બંકટાદ્રિ મંદિરના બયાનક બેદો ૧૩૭

બયાનક ઘટનાના ચોગે એક પ્રકારે જાગૃતિ થયેલી હતી જે ઘટનાએ ત્યાના લોકોને પ્રમાદની નિદ્રામાંથી જાગાડ્યા હતા તે ઘટનાએ હતી કે જેના ચરીરનો અદ્યાપિ પૂર્ણ વિકાસ પણ થયો ન હોતો તેવી એક બાલિકા પોતાની પાંચાશમાના અઠાર છાંદશો સાથે અનીતિનો સબધ ધરાવતી હતી અને તેની સાથે એ કાર્યમાં બીજી પણ કેટલીક છાંદશો સડોવાયેલી હતી જે તપાસ કરવામાં આવે તો પ્રત્યેક નગરના નિકટના ભાગમાં આવા જ પ્રકારની અનેક ઘટનાઓ પ્રકાશમાં આવી રહે તેમ છે પ્રતિવર્ષ અનેક છાંદશોને મામર સ્કૂલ અને હાઈ સ્કૂલમાંથી ઉઠાડી લેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ હોય છે કે તેઓ સત્વર જ માતૃપદને મેળવવાની તૈયારીમાં હોય છે.

“આ બ્રહ્મામય ચેષ્ટાઓનો કેટલી સીમા પર્યંત વિસ્તાર થયેલો છે એ વળી બિજાબિજા ‘રેસ્ક્યુ હોમ્સ’ (ઉદ્ધારગૃહો)ના નિરીક્ષકો બહુ જ વિરોધ પરિભાષુમાં જાણી શકે છે બહુધા નાના કે મોટા પ્રત્યેક નગરમાં (યુરોપ અને અમેરિકાના પ્રત્યેક નગરમાં) એવામાં એણુ આણુ એક ‘ઉદ્ધારગૃહ’ તો અવશ્ય હોય છે જ અને એવા સર્વ ‘ઉદ્ધારગૃહો’ જ્યારે જુઓ ત્યારે બરેલા અને બરેલા જ જોવામાં આવ્યા કરે છે થોડા જ વખત પહેલા એવા એક ‘ઉદ્ધારગૃહ’ની મુલાકાત લેતા ચૌદ વર્ષના વયની એક બાળા મારા જોવામાં આવી કે જેણે ગળાથી પમના બૂટના ઉપરના ભાગ સૂધી લબાયલા વસ્ત્રો પહેર્યા હતા અને તેના કેશોના ગુચ્છા વાળેલા હતા થોડા જ અઠવાડિયામાં તે બાળા માતા થવાની તૈયારીમાં હતી એ જ ‘ઉદ્ધારગૃહ’માં બીજી પણ કેટલીક બાળાઓ હતી અને તેઓ પણ અવસ્થામાં એ બાળા કરતા કાંઈ વધારે મોટી ન હોતી.”

મહાશય કુળવિહારીના મુખથી અમેરિકા તથા યુરોપની વિદ્યાર્થીની તથા અલ્પવયસ્ક બાલિકાઓને આવા બ્રહ્માચારના થયેલા સપર્કની વાર્તાથી હું સતત યદને કહેવા લાગી “બાળકો અને બાલિકાઓ ગમે તેટલા અલ્પવયસ્ક હોય તો પણ તેમને એક જ શાળામાં બાલુવામઠ સાથે બેસાડવા અને પરસ્પર એકાત સમાગમમાં આવવા દેવા, એ હાથે કરીને જ તેમને બ્રહ્માના માર્ગમાં ધક્કેલવા જેવું છે એ આવા પ્રકારના બેદોનો પ્રકાર થવાથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે એટલે હવે એ વિષેના નવીન પ્રમાણોને શોધવાની આવશ્યકતા નથી. જ્યારે અલ્પવયસ્ક બાળક અને બાલિકાઓના એક જ શાળામાં એકત્ર બાલુવાથી આવા ફણુગા ઝૂટે છે ત્યારે તારુણ્યમાં પ્રવેશ કરી ચૂકેલા નવયુવકો તથા નવયુવતીઓના કૉલેજ આદિમાં એકત્ર રહીને બાલુવાથી કેવા બયાનક ફણુગા ઝૂટવાનો અને બચકર પરિણામો આવવાનો સભવ છે, એની કોઈ પણ સહજ કલ્પના કરી શકે એમ છે. અરે એવી રીતે નવયુવકો તથા નવયુવતીઓના અભ્યાસના કારણથી થતા નિત્યના પરસ્પર સહવાસ તથા નિ સકોચ સમાપણના અનેક ભારતીયવનોમાં એવા બચકર પરિણામો આવી પણ ચૂક્યા છે અને તેથી જે કેટલાક સુધારકો કેટલાક સમયપૂર્વે ઉભય જાતિના વિદ્યાર્થી તથા વિદ્યાર્થીનીઓને એકત્ર બેસાડીને એક જ વર્ગમાં શિક્ષણ આપવાનું સમર્થન કરતા હતા, તે જ સુધારકો હવે વિદ્યાર્થી તથા વિદ્યાર્થીનીઓને એક જ વર્ગમાં ન બેસાડવાનું, એકત્ર શિક્ષણ ન આપવાનું અને તેમનો પરસ્પર ગાઠ સબધ ન થવા દેવાનું બળ તથા આગ્રહપૂર્વક સમર્થન કરવા લાગ્યા છે, એ જ દશાવી આપે છે કે, આજકાલના વયસ્ક વિદ્યાર્થી તથા

વચસ્કા વિદ્યાર્થિનીઓના કેાઇ પણ કારણવશાત્ ચતાં દીર્ઘ અને ગાઠ સહવાસનું કદાપિ સાદુ પરિણામ આવતું જ નથી. સારારા કે, અભ્યાસની શિક્ષણપદ્ધતિમાં થાવ્ય પરિવર્તન નહિ થાય, બાળાઓને પ્રચલિત શિક્ષણ સાથે ધાર્મિક, નૈતિક તથા વ્યાવહારિક શિક્ષણ આપવાનો પ્રબળ નહિ કરાય, તેમજ ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ બાળાઓ તથા યુવતીઓને બિન કોલેજોમાં અને સ્ત્રી શિક્ષિકાઓદ્વારા જ નહિ અપાય, ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓ કદાચિત્ ઉચ્ચ શિક્ષણદ્વારા બી એ, એમ એ, એલ એલ. બી, મિડવાઈફ, ડૉક્ટર, પ્લીડર, એડવોકેટ, બેરિસ્ટર કે સિવિલિયન પણ થશે, છતાં તેઓ સીતા, સાવિત્રી, દમયંતી, ચિંતા દેવી, પદ્મિની અને ભેદાબાર્ધ જેવી આદર્શકન્યા, આદર્શપત્ની, આદર્શમાતા, આદર્શગૃહસ્થા, આદર્શપતિવ્રતા, પવિત્રચરિત્રા, ગૃહકાર્યદક્ષા અને પ્રાતઃસ્મરણીયા પૂજ્યા દેવી થવાના બાળ્યને તો કદાપિ પ્રાપ્ત કરી શકવાની નથી તે નથી જ મારા આ કથનમાં રહેલા સત્યાગ્રને સિદ્ધ કરવામાટે એટલું જ પ્રમાણ સંપૂર્ણ છે કે આજકાલ આપણા દેશમાં જે કેટલીક સુશિક્ષિતા સ્ત્રીઓ આજકાલની ઉચ્ચ શિક્ષા (વિદ્યા)થી મહિતા થઇને ઉત્તમ કવિતાઓ રચનારી કવયિત્રી, ઉત્તમ લેખિકા, સમાજ સુધારણાવાદિની, વર્તમાન રાજનૈતિક કાર્યક્રમમાં અગ્ર ભાગ લેનારી, સ્વરાજ્યપક્ષવાદિની તથા મન્દિરોના હક્કને રક્ષનારી દેશહિતૈષિણી તરીકે પ્રકાશમાં આવી છે અને પ્રશસાને પાત્ર થઈ છે, તે સુશિક્ષિતા સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વીકારેલાં એ કાર્યોમાં અવશ્ય પ્રશસનીયા હોવા છતાં પણ સ્ત્રીભતિને શોભાવનારા અને સ્ત્રીભતિમાં અવશ્ય હોવા જ નેહએ તે આરિચ્છિકતા, મર્યાદાશીલતા, પતિભક્તિ કિંવા પતિપ્રેમ, અવ્યભિચારિતા, સત્તાનસ્નેહ, ગૃહકાર્યદક્ષતા, મધુરભાષિતા, વિનયશીલતા, સહિષ્ણુતા અને સરળતા આદિ સદ્ગુણો જે તેમનામાં હોય છે તો બહુ જ અલ્પ પરિમાણમાં હોય છે અને કા તો એ સર્વ સદ્ગુણોનો તેમનામાં સર્વથા અભાવ હોય છે એટલે તેઓ સ્ત્રીભતિના ધર્મથી વચિતા થાય છે, પુરુષભતિ થઈ શકતી નથી અને તેથી સ્ત્રીપુરુષથી બિન્ન એકંતૃતીય ભતિ તુલ્ય જ થઈ પડે છે આજકાલની એવી સુશિક્ષિતા સ્ત્રીઓમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓ લગ્નના બંધનને ધિક્કારીને મુક્ત પ્રેમ અથવા સ્વચ્છદતાના ક્ષેત્રમાં પોતાના વિકારરૂપ અશ્વને હોડાવનારી છે તો કેટલીક સ્ત્રીઓ પરણવા છતાં પતિના ગૃહને ન વસાવનારી, પતિને ધિક્કારની દૃષ્ટિથી જોનારી અને વ્યભિચારના માર્ગમાં યથેચ્છ વિચરનારી છે એવી કેટલીક સ્ત્રીઓ સ્ત્રીમંડળની સભામાં સતીત્વનો ઉપદેશ આપવા છતાં પોતાના પતિને બૂટની ઠાકરથી હડાવનારી છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓ અમર્યાદાના વિષયમાં પુરુષોને પણ કેટલીક વાર નીચુ જોવડાવનારી છે. અર્થાત્ તેમનું આરિચ્છ ઉલ્લુહ તથા આદર્શતામય ન હોવાથી તેમની વાણીનો પડવો નેહએ તેટલો પ્રભાવ પડી શકતો નથી અને કદાચિત્ કેટલાક લોકો વિશિષ્ટ સ્વાર્થના અગે તેમની અમુક પ્રસંગે પ્રશસા કરતા હોય, તો પણ ગૃહસ્થ ગૃહોમાં તો તેમની નિરંતર ગ્રુમ નિન્દા જ થયા કરે છે આ વસ્તુસ્થિતિને જોતા અભ્યાસના સમયમાં બાળાઓને એવી પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપીને સુશિક્ષિતા કરવાની આવશ્યકતા છે કે જેથી બવિધ્યમાં તેઓ આ સસારમાં સ્ત્રીભતિ તરીકેની પોતાની ભુમિકાને યથાર્થ સ્વરૂપમાં બજવી શકે અને પોતાની આરિચ્છિકતા તથા

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) — ૭ બાંકટાદિ મંદિરના લયનાનક બેદો ૧૩૯

આદર્શતાના યોગે બાહ્ય તથા આંતરિક ઉભય પ્રકારની પ્રશસાને એકસરખી રીતે પાત્ર થાય !”

“શ્રીશિક્ષણના વિષયમા મારો પણ એવો જ અભિપ્રાય છે” મહારાજ કુલવિહારીએ મારા અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપી

“પવિત્ર ભરતભૂમિ અને પવિત્ર આર્યભૂતિમંદિર જેના હૃદયમા લેશ-માત્ર પણ અભિમાન અવશિષ્ટ છે તે આ વિષયમા તમારા અભિપ્રાયથી બિન્ન અભિપ્રાય કદાપિ આપી શકે તેમ છે જ નહિ” કાંચનમાલાએ પણ મારા મતનુ સમર્થન કર્યું.

એ પછી મેં કાંચનમાલાને સંબોધીને કહ્યું, “ભગિની કાંચનમાલા, તમારી કથાનો આ વિષયાન્તરથી અવરોધ થયો છે એમટિ ક્ષમા કરો. અને આશા છે કે તમારી કથાના અનુસંધાનમા તમો પાછા આગળ વધરો.”

મારી પ્રાર્થનાને માન આપી કાંચનમાલા પોતાની કર્મકથાના અનુસંધાનમાં આગળ વધતી કહેવા લાગી. “માલતીએ વિદ્યાર્થિનીઓની બ્રહ્મતાના સળધમાં પૂર્વોક્ત ઉદ્ભાવ કાઢ્યા પછી સાધારણુત બિન્નબિન્ન પરિસ્થિતિમાની પ્રમદાઓ મુખ્યતઃ ક્યાં ક્યાં કારણોથી વ્યભિચાર ક્રિયા વેશ્યાવૃત્તિના માર્ગમા ચઢી જાય છે અને જેઓ તેમની એ પરિસ્થિતિજન્ય કારણપરપરાના રહસ્વના જ્ઞાતા હોય છે તેઓ તેમને પોતાના જળમા સપડાવીને તેમનાથી કેવા લાભ મેળવી શકે છે અને માલામાલ થઈ જાય છે એ વિષયની ચર્ચા કરતાં કહ્યું. “એ તરુણી સ્ત્રીઓના પતિ ધનોપાર્જનમંદિર પાંચ પાંચ વર્ષનો કાળ વિદેશમા જ વીતાડતા હોય છે અને સ્ત્રીઓને વિદેશમા પોતાની સાથે રાખતા નથી તેવા પતિઓની પત્નીઓ, શુદ્ધ રહેવાની તેમની ઇચ્છા હોવા છતાં પણ, ધણીક વાર કામવાસના અત્યંત પ્રબળ થવાથી વ્યભિચારના પ્રવાહમા ધસડાઈ જાય છે; કેટલીક સ્ત્રીઓ તેર કે ચૌદ વર્ષની અવસ્થામા પરણેલી હોવા છતાં યસીસ વર્ષની અવસ્થા થતાં સુધી કાંઈ પણ કારણથી જો સત્તાનવતી નથી થતી તો પોતાના એ વ્યવહારને પોતાના પતિના શુક્રના દોષનુ પરિણામ માનીને સત્તાનની અભિલાષથી શુક્ર-પરિવર્તનાર્થે અન્ય પુરુષ સાથે વ્યભિચાર કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે અને એક વાર એવી રીતે બ્રહ્મતાના માર્ગમા પડસચાર થતા ધીમે ધીમે તેમની એ બ્રહ્મતા એટલી બધી વધી જાય છે કે પછી તેમનામાં અને બળરમા બેસીને પોતાના ચૌવન તથા સૌન્દર્યનો વિક્રય કરનારી વારનારી અથવા વેશ્યાઓમા વાસ્તવિક કરો. પણ ભેદ રહેતો નથી; કેટલીક સ્ત્રીઓ તેમના પતિ વેશ્યાવિહારી અથવા પરસ્ત્રીગામી હોવાથી દ્વેષ તથા અસહિષ્ણુતાના યોગે ‘થાય તેવા થઈએ તો ગામ વચ્ચે રહીએ’ એ તત્વને મહત્વ આપીને વ્યભિચારિણી અથવા ભરિણી થઈ જાય છે અને પોતાના સતીત્વધનને કાંઈ પણ મૂલ્ય લીધા વિના સદાખતમા અપાતા દાન પ્રમાણે ગમે તેવા નીચ પુરુષોના હસ્તમા સમર્પવાને પણ આનંદથી તૈયાર થઈ જાય છે; જે પુરુષની એકથી અધિક એટલે કે બે અથવા ત્રણ સ્ત્રીઓ હોય છે અને તેમાની એક જ સ્ત્રીમા પતિ આસક્ત રહીને બીજી સ્ત્રીને નથી બોલાવતો, તો એવા પતિની બીજી સ્ત્રી બહુધા દ્વેષ તથા ધિક્કારની જ્વાળાથી ભસ્મીભૂત થાય છે અને અનુકૂળ સાધન મળતાં તે જ્વાળાને સમાવવામાં

વ્યભિચાર નામક મલિન જળથી ભરેલા તળાવમાં જઈ પડે છે, કેટલીક વાર સ્વભાવભિન્નતા અથવા ક્લેશ આદિ કારણવશાત્ પતિવડે લગ્નચક્ષી અને પિયરિયામાં રહીને પોતાના દિવસો વીતાડતી અભાગિની અબળાઓ જે કોઈ તેમને અવળા માર્ગમાં ધસડી જનાર મળી આવે છે તો બહુધા પરિણામના વિચાર વિના તકાળ અવળે માર્ગે ચઢી જાય છે, આજકાલ આપણી સ્ત્રીઓમાં સારા વસ્ત્રો તથા કીમતી ધરેણા પહેરવાની લાલસા વધતી જાય છે અને સઘળી સ્ત્રીઓના પતિઓ તેમની એ લાલસાને પૂરી કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોતા નથી એટલે સાધારણ સ્થિતિના પતિઓની એવી વસાહતકારલોહુપા સ્ત્રીઓ ધનને મેળવવામટ્ટે પણ વ્યભિચારિણી થાય છે અને આ કારણથી ચતુ છીનાર્ણુ આજકાલ બહુ જ વધી ગયેલું દેખાય છે, અને એવા બીજા પણ કેટલાક કારણો છે કે જે કારણોના ચોંસે સારી સારી સ્ત્રીઓ પણ વ્યભિચારવિલાસિની થઈ જાય છે અમારા ગુરુમહારાજ આ વિશાળ નગરમાં ક્યા ક્યા કુટુંબની કઈ કઈ સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થવાની પરિસ્થિતિમાં છે એનો સર્વ કુટુંબમાં જતી આવતી ચાલાક ધાયજીઓ-હજમડીઓ-, માલણો, દળનારીઓ, બ્રાહ્મણીઓ અને સાધુડીઓદ્વારા બરાબર પત્તો મેળવી લે છે અને ત્યાર પછી યોગ્ય ઉપાયોને ચોંટાડીને આ મદિરની ભાવિક ઉપાસિકાઓ બનાવીને તેમનાપર પોતાનો એટલો બધો અધિકાર જમાવી લે છે કે પછીથી તે અભાગિની અબળાઓ અમારા ગુરુમહારાજના પંજમાથી કદાપિ છટકી શકતી નથી...

માલતી આગળ બોલવા જતી હતી એટલામાં મારા મનમાં અમુક શંકા થવાથી મેં (કાચનમાલાએ) વચ્ચે જ પૂછ્યું “માલતી બહેન, ક્યા અને શા ભિન્નભિન્ન કારણોથી સ્ત્રીઓ વ્યભિચારના માર્ગે ચઢી જાય છે, એનું તમેએ વિવેચન તો કર્યું, પરંતુ આજકાલના સમાજસુધારકો અથવા સુધારાવાળા જે વૈધવ્યને વ્યભિચાર તથા ગર્ભપાત આદિ અનર્થોના મૂળ કારણ તરીકે લીધણું ઘોષણા કરી કરીને ઓળખાવે છે, તે વૈધવ્યને તમે વ્યભિચારના એક કારણ તરીકે ઓળખાવતા ભૂલી ગયા હો. એમ જ જણાય છે, કારણ કે, તરૂણી વિધવાઓ પણ કામવાસના પ્રબળ થતા વ્યભિચારિણી થઈ જાય છે, એટલે કેટલીક વિધવાઓ પણ આ મદનમદિરની ઉપાસિકાઓ હોવી જ જોઈએ

“કાચનમાલા, તમારૂં આ વિધાન જે કે કેટલેક અંશે સત્ય છે, છતાં તમે ધારતા હશે તોટલા પરિમાણમાં વિધવાઓ વ્યભિચારિણી નથી,” મારી શંકાનું સમાધાન કરતી માલતી અતિશય ગંભીરતાથી કહેવા લાગી “અને તેનું કારણ એ છે કે કુલીન કુટુંબની વિધવાઓના હૃદયમાં વ્યભિચારથી સગર્ભા થવાનો અને તેથી કુટુંબમાં, જાતિમાં તથા સમાજમાં પોતાની અપ્રતિષ્ઠા થવાનો અને ધર્મબ્રષ્ટ થવાનો ભય નિરતર રહ્યા કરતો હોવાથી કદાચિત્ તેમના મનમાં કામવાસના જાગ્રત થાય છે, તો પણ તે કામવાસનાને બહુધા તેઓ બળાઠ્ઠા કરીને પણ મનમાં જ રાખી દે છે, અને કેટલીક વિધવાઓ વૈધવ્ય આવતા જ ધર્મધ્યાનમાં લાગી જતા ધીમે ધીમે તેમની વિકારલાલસા શિથિલ થતી જાય છે, એટલે પછી તેઓ વ્યભિચારની ગર્તામાં પડતી અટકી જાય છે પુરુષની દૃષ્ટિથી પુરુષ સાથે વિધુર ચાર ચાર વાર પરણે તો વિધવા પુનઃ પુનઃ શા મટ્ટે ન પરણે, એવી દલીલમાં ભલે મહત્તા જણાતી હોય, પણ સ્ત્રીસ્વભાવની દૃષ્ટિથી

કાંચનમાલાની કથા (ચાલુ) - ૭ વ્યંકટાદ્રિ મહિરના બયાનકે બેદો ૧૪૧

વિધવાવિવાહપુરાણુ નિત્ય હઠીને ૧૦૮ પારાયણુ કરનારા સમાજસુધારક વ્યાસજીએનો એ ઉપદેશ આનિ તથા કપનેજ ઉપજવનારો છે પરંતુ એથી સર્વથા એમ સમજ લેવાનું નથી કે સર્વ વિધવાઓ મરણુ પર્યંત સર્વથા પવિત્રજ રહે છે અને વિધવાઓ વ્યભિચારિણી થતીજ નથી, કિંતુ વિધવાઓ પણ વ્યભિચારિણી થાય છે, છતાં એટલું તો મારે કહેવુંજ નોંધ્યે કે આ મહિરમા પોતાના અશ્લીલ વિકારની તુષિમાટ જેટલી સ્ત્રીઓ આવે છે, તેમાની સેંકડે પચાસ ટકા અખડ-સૌભાગ્યવતીઓ હોય છે, ત્રીસ ટકા જેટલી કુમારિકા તથા વિદ્યાર્થિનીઓ હોય છે, પંદર ટકા હલકી જાતિની સ્ત્રીઓનું પરિમાણુ હોય છે અને માત્ર પાંચ ટકા જેટલીજ કુલીન વિધવાઓ હોય છે એટલે ખરૂં પૂછો તો વિધવાઓ કરતાં અખડસૌભાગ્યવતીઓ તથા આજકાલની અઢાર કે વીસ વર્ષની અવસ્થા પર્યંત કુમારિકા રહેતી અને બાણુવા જતી અવિવાહિતા કન્યાઓ-માજ વ્યભિચારનો પ્રસાર વિશેષ પરિમાણુમા વિસ્તરેલો દેખાય છે, અને તેથી સુધારકો, જે વૈધવ્યનેજ વ્યભિચાર તથા ગર્ભપાત આદિ અનર્થોનું મૂળ કારણુ દર્શાવતા હોય તો તે તેમનો ઉન્માદ છે અથવા તો દુરાગ્રહયુક્ત નિર્વૃંક પ્રલાપ છે, એમ એકપૂર્વક મારે કહેવું પડે છે ખરૂં પૂછો તો પોતાની વિકારલાલસાને શિથિલ કરી શાંતિના માર્ગમા આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરતી પવિત્ર આર્ય વિધવાઓના મનમાં એ સુધારકોજ વિધવાપુનર્લગ્નની ખીબત્સ ઘોષણાઓ કરીને વિકારને ઉપજવવાનો આડકતરો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અને તેથી જે આજકાલ કેટલીક વિધવાઓ વ્યભિચારિણી થતી હોય, તો તેમના તે દોષમાટે અમુક અશે એ કહેવાતા સુધારકોજ ઉત્તરદાતા છે, એમ જણાવતા મને લેશમાત્ર પણ સંકોચ થતો નથી પરમાત્મા તેમને સદ્બુદ્ધિ આપે અને તેઓ આવી ઘોષણાઓ કરતા અટકી જાય તો વધારે સારૂં”

“જે વાસ્તવિકતાથી જોવામા આવે તો વસ્તુસ્થિતિ આવીજ છે; તમારો અભિપ્રાય અક્ષરશઃ સત્ય છે” મેં માલતીના અભિપ્રાયને સત્ય દર્શાવ્યો.

“અસ્તુ અત્યાર સુધી આ મહિરમા આવીને પોતાની ઇચ્છાથીજ વ્યભિચારમા પ્રવૃત્ત થતી સ્ત્રીઓનું મેં વર્ણન કર્યું છે અને જે આ મહિરની બચકરતા આટલેથીજ આવીને અટકતી હોત, તો પણ કાંઈક ઠીક કહેવાત, પરંતુ તેમ નથી, કારણુ કે, આ મહિરમાં અન્યકારણુવશાત્ આવતી કેટલીક પવિત્રચરિત્રા અળખાઓપર રાક્ષસી અત્યાચાર અથવા ખળાહાર પણ કરાય છે અને અનેક સ્ત્રીઓને તેમની ઇચ્છા ન હોવા છતાં ખળાહારે પણ બ્રષ્ટ કરી નાખવામા આવે છે, અનેક સ્ત્રીઓને ખીજ દેરોમાના આવા ‘પ્રોથિલ્સ’મા મોકલવામાટે વેચી નાખવામાં આવે છે અને જે કાંઈ સ્ત્રીએ વ્યભિચારના માર્ગમા પ્રવેશ કરતી વેળાયે વિશેષ ત્રાસ આપ્યો હોય તો તે સ્ત્રીને ગિરમિટિયા મન્દૂર તરીકે મોરિ-શિયસ, ફિજ કે એવાજ દૂરના ખીજ કોઈ ટાપૂમા રવાના કરી દે છે એટલે ત્યાં કાં તો તે પીડાઈ પીડાઈને મરી જાય છે, અને જીવતી રહે છે તો પણ ભારતવર્ષમા તે જીવતી બાગ્યેજ પાછી આવી શકે છે, માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ તેના કયા સમાચાર પણ કોઈને કદાપિ મળી શકતા નથી” માલતીએ નિઃશ્વાસ નાખીને અને નેત્રોમાંથી અશ્રુના બે બિન્દુઓ વર્ષાવીને આ શબ્દો શોકદર્શક સ્વરથી ઉચ્ચાર્યા

“ત્યારે તો એ બધો ભેદ પણ અમને વિસ્તારથી સમજાવો.” મેં આતુરતા દર્શાવી

“જ્યારે મારી ઇચ્છાથી જ આજે હું તમને આ વ્યકટાદિમંદિરના સર્વ ભયાનક ભેદોનું વર્ણન સમજાવવાને તૈયાર થઈ છું, તો પછી એ ભેદને ગ્રુમ રાખું, એમ તો કદાપિ બને જ નહિ. હું આ સ્થાનમાંના બ્રહ્મ તથા ઘોર પાપ-મય જીવનથી એટલી બધી કટાણી ગઈ છું કે કોઈ કોઈ વાર કા તો આ સ્થાનને લાગીને કોઈ તીર્થસ્થાનમાં ચાલ્યા જવાની અને કા તો આત્મહત્યા કરીને મરી જવાની જ મારી ઇચ્છા થયા કરે છે, અને મારી આ ભમાની એક ઇચ્છાને બે ચાર દિવસમાં જ પાર પાડી દેવાના નિશ્ચયપર હું આવેલી હોવાથી મારા હૃદયના ભારને ઓછો કરવાના ઉદ્દેશથી જ આ સ્થાનના ભયાનક ભેદોને મેં તમારા સમક્ષ પ્રકાશિત કરવા માગ્યા છે મારા જીવનથી સંસારને કરો. પણ લાજ નથી અને તેથી માફ જીવન મને સર્વથા નિ સાર ભાસતા હું નિરાશ થઈ ગઈ છું” માલતીએ વચ્ચે અલગત નિરાશાદર્શક ઉદ્ગારો કહેયા.

“જો તમારી આ સ્થાનને લાગી દેવાની ઇચ્છા હશે તો અમે તમને અમારા ગૃહમાં આનંદથી આશ્રય આપીશું અને તમારૂં પાલન પોષણ કરીશું એટલે આત્મહત્યાના સાહસની કરી પણ આવશ્યકતા નથી” મારા કાન્ત શ્યામલાલે માલતીને આશ્વાસન આપ્યું

“આ લાજણીમઠે હું આપનો આભાર માનું છું” માલતીએ ઉપકાર માન્યો.

“ત્યારે માલતી બહેન ! મારી બહેનોપર આ પિશાચમંદિરમાં કાઈ પણ પૈશાચિક અત્યાચાર તો નથી થયા ? તેઓ અકાળ મરણને વશ તો નથી થઈ ?” જાણે પરમેશ્વરે જ પ્રેરણા કરીને મારા મુખમાંથી આ શબ્દો કહાવ્યા હોયની ! તેવી સ્વાભાવિકતાથી મેં આ પ્રશ્ન પૂછ્યા.

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં માલતી કહેવા લાગી, “તમારી બહેનોની શી દશા થઈ છે તે જો હું અત્યારે જ જણાવી દઉં, તો પછી બીજી કેટલીક જાણવા જેવી બાબતો ધ્યાનપૂર્વક તમારાથી સાંભળી શકાશે નહિ, એટલામઠે હૃદયમાં જરા ધૈર્ય તથા શાંતિને સ્થાન આપો, અહીંના ભેદોને સંપૂર્ણતાથી જાણી લ્યો અને ત્યાર પછી તમારી બહેનો વિષે જે પૂછવાનું હોય તે પૂછો.”

“જેવી તમારી ઇચ્છા” આવી રીતે મેં ઔપચારિક ધૈર્ય તો ખાઈું, પણ માલતીના એ માર્મિક શબ્દોથી મારી બગિનીઓની અવશ્ય કાં તો મહાદુર્દશા થયેલી હોવી જોઈએ અને કા તો તેઓ અકાળ મરણને વશ થયેલી હોવી જોઈએ એવો મારો નિશ્ચય થઈ ગયો, અને તેથી હૃદયમાં શોકની જ્વાળા પ્રકટતા મારી મુખમુદ્રા મલિન તથા શોકાચ્છન્ન થઈ ગઈ.

માલતી ભેદપ્રકાશના પોતાના મૂળ વિષયપર આવીને ગંભીરતાથી કહેવા લાગી “મુળઈ, કલકતા, મદ્રાસ, બનારસ, લખનૌ, કાનપુર, દિલ્લી અને આ અમદાવાદ આદિ બહુધા સર્વ મોટા નગરોમાં એવી અસખ્ય સ્ત્રીઓ હોય છે કે જેઓ વેશ્યાવૃત્તિ કરીને જ્યારે હારી જાય છે અને એમ જાણી લે છે કે, ‘હવે વેશ્યા તરીકેનો વ્યવસાય ચલાવીને આપણાથી વધારે પૈસા મેળવી શકાય તેમ નથી અને વૃદ્ધાવસ્થા થવાથી હવે આપણે માફક કંઈ પણ થાય તેમ નથી !’

કાચિનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)—૭ બંકટાદ્રિ મંદિરના બયાનક બેદો ૧૪૩

તે વેળાયે એવી કેટલીક વૃક્ષ વેસ્યાઓ નાકના જડાઉ કાટા, કેટલીક વૃક્ષા કુલટાઓ કપડાના કટકા (કટ પીસિસ), કેટલીક વૃક્ષા વારાગનાઓ સાડી સાલ્લી અને કેટલીક હતરેલા દ્રામના ઘોડા જેવી રડો કાચ તથા ચીનીના રમકડા, કપસોસર્સ (રકાળી પ્યાલા), ખીજ વાસણો તથા બરણીઓ આદિ વેચવાના નિમિત્તથી ઘેરઘેર બઢક્યા કરે છે, અને અવસર હાયમા આવતા જ કુલીન કુલકામિનીઓને એટલી સીમા પર્યન્ત પોતાના પ્રપચ્ચળમા ફસાવી લે છે કે તેનાં પરિણામે તે કુલવધૂઓ પવિત્ર પતિપ્રેમથી સર્વથા વચ્ચિતા થઈને વ્યભિચાર અથવા વેસ્યાવૃત્તિ નામક નરકગર્તામાં ઉધે માથે જઈ પછડાય છે આવી વૃક્ષા કુલટાઓનો ઘણાં ગૃહોમાં પદસચાર અથવા પ્રવેશ થયેલો હોય છે અને તેઓ પોતાના વ્યવસાયના નિમિત્તથી એવા એવા અનર્થો કરી નાખે છે કે તે અનર્થોના વિચારમાત્રથી હૃદય તથા શરીર કપી જાય છે આવી અનેક વૃક્ષા કુલટાઓ અમારા ગુરુ મહારાજ બ્યકટાદ્રિની સહાયક સેનામાં મળેલી છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઘણીક વાર જે મેઘમાલિની કલકતા તથા દિલ્લીમાં અમારી સાથે હતી તે પોતે પણ કુલવધૂ જેવો દેખાવ કરી જડાઉ ધરેણા વેચવાના નિમિત્તથી શહેરમાં ચક્કર લગાવ્યા કરે છે, અને તે પોતાની વાક્યાતુરીના યોગે ક્યાક સંગીત શીખવવાના નિમિત્તથી અને ક્યાક ગાવાના નિમિત્તથી અનેક ગૃહોમાં પ્રવેશીને ત્યાં જવાઆવવાના પોતાના સખધને દૃઢ કરી દે છે આવી કુલટાઓ જે ગૃહમાં જાય છે તે ગૃહમાં કલાકોના કલાક સૂધી બેસી રહીને કુલીન સ્ત્રીઓ સાથે નાના પ્રકારની વાતો ક્યાં કરે છે, તેમને પોતાનાં દુ ખડા ગાઈ સબળાવે છે અને તેમની દુ ખડ્યાઓ પોતે પણ સાબળે છે એ વાર્તાલાપમાં જ્યાં પણ કાંઈક એમ તેમના જાણુવામાં આવી જાય કે અમુક સ્ત્રીને પતિ તેને ચાહતો નથી અને પતિપત્ની વચ્ચે કાંઈક અણુજનાવ રહ્યા કરે છે, એટલે પછી ત્યાં તેઓ તત્કાળ પોતાના કાર્યનો આરંભ કરી દે છે તેઓ તે સ્ત્રીને એવી બલેરીને ભૂત બનાવે છે અને એવા ઉપદેશો આપવા માડે છે કે તેના પરિણામે તે સ્ત્રી અને તેના પતિનો કદાપિ મેળ થાય જ નહિ અને તે કુલટાઓનો હર્દેશ અનાયાસ સિદ્ધ થઈ જાય તે દપતીના પરસ્પર કલહની માત્રા દિવસાનુદિવસ વધતી જાય છે અને તેમનું સ્નેહબંધન શિથિલ થતું જાય છે. ત્યાર પછી તે કુલટાઓ તે સ્ત્રીને અન્ય પુરુષોના તેમની પોતાની પત્નીઓમાના અપાર પ્રેમની કાર્પનિક ક્યાઓ સબળાવે છે અને જ્યારે તે સ્ત્રીની કચિ એ ક્યાઓના અવણુથી જરાક પણ બદલાયલી તેમના જેવામાં આવે છે એટલે પછી તેઓ તે સ્ત્રીને પોતાના ધારેલા માર્ગમાં ચલાવવાની યેછા કરી સ્વતંત્ર તથા સ્વચ્છંદ જીવનના આનંદોની મનોહારિણી ઝાખીઓ કરાવે છે, અને અંતે લાગ ફાવતાં જ તે કુલીન કુલવધૂને તેના ગૃહમાંથી નસાડીને આ પિશાચમંદિરમાં લઈ આવે છે ખસ, થઈ ચૂક્યું, એક વાર એવી કુલવધૂ જ્યાં પોતાના ધરમાંથી પગ બહાર કાઢે છે એટલે પછી તેના માટે તે ગૃહમાં પુનઃ પ્રવેશ કરવાનું સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય થઈ પડે છે, અને અહીં વ્યભિચારના માર્ગમાં આગળ વધવાની પણ તેમની હચ્છા હોતી નથી એટલે તેમની અવસ્થા ત્રિશકુ સમાન અત્યંત શોચનીય થઈ પડે છે અને તેઓ ક્યાયની પણ નથી રહેતી આવી કોઈ પણ સ્ત્રી જે આ પિશાચમંદિરમાં આવ્યા પછી તત્કાળ અમારા ગુરુ મહારાજની

પિશાચવૃત્તિને આધીન ન થાય અને વેશ્યાવૃત્તિને સ્વીકારવામાં આનાકાની કરે, તો તેને અત્યારે આપણે રાજબવનવૃક્ષ જે ઓરડામાં બેઠા છીએ તે ઓરડાની નીચેના ભૂગર્ભમાંના એક અધકારમય ખડમાં પૂરીને ઓઠ આઠ દિવસ સુધી બળાકારે ઠાંધાતુર તથા તૃષાતુર રાખવામાં આવે છે, માત્ર તે મરી ન જાય એટલા પૂરતો અલ્પ આહાર જ તેને અપાય છે, અને આવા કષ્ટા અસહ્ય થવાથી તે નિરુપાય થઈને ગુરુ મહારાજની પ્રત્યેક આજ્ઞાને સ્વીકારવામાં તે તૈયાર થઈ જાય છે અર્થાત્ જ્યાં એક વાર બળાકારથી અથવા અસહ્ય કષ્ટોના કારણથી તે સ્ત્રી પરપુરુષનો સગ કરી લે છે એટલે પછી ધીમે ધીમે પરપુરુષસગ તેનો સ્વભાવ થતો જાય છે અને અલ્પ સમયમાં જ તે એક વેશ્યાને પણ લખવે તેવી નિર્લજ્જ નારી થતા ગુરુમહારાજના ધનોપાર્જનનું ઉત્તમ સાધન થઈ પડે છે દિલ્લીમાં હરમતબ્બાનો પણ આવો જ વ્યવસાય હોવાથી અને અમારા ગુરુ મહારાજનો તેની સાથે વ્યવસાયવિષયક સબંધ હોવાથી આવી રીતે ધરમાંથી કઠાયલી કેકની સ્ત્રીને થોડા દિવસ બહુ જ ગુસ્સા ભાવથી અહીં રાખ્યા પછી દિલ્લીમાંની હરમતબ્બાની હવેલીમાં મોકલી દેવામાં આવે છે, અને તેના બદલામાં કા તો ત્યાંથી ત્રણથી ચાર હજાર રૂપિયાની હુંડી આવે છે અને કા તો તેવી જ સુદરી ત્યાંની બીજી સ્ત્રીને હરમતબ્બા અહીં મોકલી આપે છે કે જેથી પોલિસ તપાસ કરે તો પણ અહીંની સ્ત્રી આ નગરમાં ન મળે અને દિલ્લીની સ્ત્રી અહીં આવી જવાથી હરમતબ્બાની હવેલીમાં તેનો પત્તો ન લાગે કેટલીક સ્ત્રીઓને બળાકારે તેમના ધરોમાંથી બહાર કાઢીને વેશ્યા બનાવવાની આ એક બીજી રીતિનું હું તમને દર્શાવ કરાવીશ કે જે રીતિ એ રીતિ કરતા પણ વળી વિશેષ નીચતા ભરેલી તથા બયાનક છે, એમ તેને જણ્યા પછી તમે ખોતે જ કહી શકો. . .”

માલતીના આ અતિમ બાબલનું શ્રવણ કરતા મારા મનમાં એક પ્રબળ નિઃશ્વાસ થઈ અને તે નિઃશ્વાસને શમાવી ન શકવાથી તે સ્ત્રીઓને પ્રપચ્છનમાં ફસાવવાની અન્ય બયાનક રીતિના વર્ણનમાં આગળ વધે તે પૂર્વે જ મેં પૂછ્યું “માલતી બહેન, અહીં આવ્યા પછી જો કોઈ સ્ત્રી તમારા ગુરુ મહારાજની પૈશાચિક છત્તાને આધીન ન થાય અને પોતાની રાજપુત્રીથી બ્રાહ્મચારને ન સ્વીકારે, તો તેને ભોંયરામાં પૂરી રાખીને તથા ભૂખનું દુખ દેખાડીને બળાકારે બ્રહ્મતાને સ્વીકારવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે, એમ તમેએ હમણા જ કહ્યું છે, પરંતુ ધારો કે કોઈ એવી હઠીલી સ્ત્રી હોય કે જે એ દુખને પણ ન ગણકારે અને બ્રહ્મતાને ન સ્વીકારે, તો?”

“તો પછી તેની હઠીલાઈનું પરિણામ એ જ થાય છે કે, પાંચ પુરુષો એકત્ર મળી, અત્યંત નિર્લજ્જતાથી તેને પકડી રાખીને તેના સતીત્વનો ભગ કરે છે અને એ બળાકારનો તે સ્ત્રી અહીંથી છૂટ્યા પછી પોલિસ આગળ પ્રકાશ કરશે અથવા ફરિયાદ નોંધાવશે એવો જરા પણ સંશય દેખાય તો તે અબાજિની અબજાની ભોંયરામાં જ હલ્યા કરી નાખવામાં આવે છે અને તેની લાશને એવી રીતે ઠેકાણે પાડી દેવામાં આવે છે કે તેનો કોઈને કદાપિ પત્તો મળી શકતો નથી, એમ મારા સાબળવામાં આવ્યું છે મારા આવ્યા પછી મરણની ઘટિકા પર્યન્ત હંક અથવા દહતાને જળવનારી કોઈ સ્ત્રી અહીં આવી નથી એટલે એ ખૂન-

કાંચનમાલાની કર્મકથા (આલુ)—૭ બાંકટાદિ મંદિરના ભયાનક ભેદો ૧૪૫

ખરાબીનો કોઈ બનાવ મારા જોવામાં આવી શક્યો નથી” માલતીએ મારા પ્રશ્નનું સમાધાનકારક ઉત્તર આપ્યું. કારણ કે, મેં પોતે પણ મારા પ્રશ્નનું આજ્ઞા ન ઉત્તર મળવાની આશા રાખી હતી.

“કેમર કદાપિ કોઈ પણ પ્રતિષ્ઠિત પ્રમદાનો આ પિશાચમંદિરના અત-ભાગમાં પ્રવેશ ન કરાવે અને તેને પિશાચાત્માઓના સપર્શથી બચાવે!” મેં બચથી ચરચરીને આ ઉદ્દગાર કહેવા.

“તથાસ્તુ” કહીને માલતી પોતાના વિષયના પ્રતિપાદનમાં આગળ વધતી કહેવા લાગી. “આ સસારમાંની સર્વ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓની એવી જ ઇચ્છા હોય છે કે, તેમના પતિદેવો તેમને વશ હોય અને તેમનામાં જ લુપ્ત રહ્યા કરે તો સારૂ આ કારણથી જે શૂદ્ધમાં પતિપત્ની વચ્ચે જરા પણ ખટખટ થાય છે અને તેના પરિણામે પતિ પોતાની પત્ની પ્રતિ શેઠી ધણી પણ વિરક્તિ દેખાડવા માંડે છે એટલે તે શૂદ્ધમાંથી કોઈ વૃદ્ધા સ્ત્રી તથા તે પુરુષની પત્નીની એવી ઇચ્છા થાય છે કે જો કોઈ એવો મંત્રતંત્રનો જ્ઞાતા મળી આવે તો તેના મંત્રતંત્ર અથવા ધામા તાલીબથી પતિદેવને વશ કરી શકાય તેમના મનમાં આવી ઇચ્છાને ઉદ્ભવ થતાં જ તેઓ પોતાના શૂદ્ધની દાસીઓને અથવા તો વેપધારિણી વૃદ્ધા કુલ્લટાઓ કે મેઘમાલિની એવી પોતાના શૂદ્ધમાં નિત્ય આવતીજતી બીજી સ્ત્રીઓને એવા કોઈ પુરુષને જોઈ લાવવાનું જણાવે છે કે જે પુરુષ જેના યોગે તે પતિ પોતાની પત્નીને વશ થઈ જાય એવો કોઈ ઉપાય કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો હોય. બસ, જે શૂદ્ધના દ્વારમાં એવા મંત્રતંત્ર અને બદ્દેટાણા કરનાર પુરુષનો પ્રવેશ થાય છે તે શૂદ્ધનો બહુ જ અદ્ય સમયમાં સર્વનાશ થવાનો પ્રસંગ આવી લાગે છે. અમારા ગુરુ મહારાજની દૂતીઓમાંની કોઈ પણ દૂતીને બધા ક્યાંય પણ એવો સંધિ મળી જાય અને એવા તંત્રમંત્રવિચારણની આવશ્યકતા જણાય ત્યાં આ મંદિરમાં ખાસ એ જ કાર્યમંદિર રખાતા જે ત્રણ દૃષ્ટપુષ્ટ દાબિક માત્રિકામાંના એક માત્રિકને તલ્કાળ મોકલી આપવામાં આવે છે તે મનુષ્ય જે ચાર દિવસ તો સાચા બૂઝા મંત્રતંત્રનો આડખર બતાવે છે અને મંત્રતંત્ર બીજાઓના દેખતાં કરી શકાય તેમ ન હોવાથી એ મંત્રપ્રયાગના નિમિત્તથી તે મંત્રતંત્ર કરાવનારી સ્ત્રી સાથે તેના પોતાના શૂદ્ધમાં જ એકાંતમાં મળવાનો તે મનુષ્યને ઘણું જ સારો પ્રસંગ વારંવાર મળ્યા કરે છે. અર્થાત્ એ વેપધારી માત્રિકા પ્રથમ તો પોતે જ એવી સ્ત્રીઓને જાણ કરી નાખે છે અને ત્યાર પછી જમે તેવા ઉપાયને ચાલુને તેમને તેમના શૂદ્ધમાંથી બહાર કાઢવાની ચેષ્ટાઓ કરવા માંડે છે. તે એવી રીતે કે તે વેપધારી માત્રિકા તેમને તે સ્થાનમાં લઈ જનારી દૂતીઓને તે શૂદ્ધની સ્ત્રીની જાણતાનો ભેદ જણાવી દે છે, તે દૂતીઓ તે વાર્તા તે સ્ત્રીઓને કહી સંજળાવે છે અને ત્યાર પછી સમાજમાં અપ્રતિષ્ઠા થવાના બચથી તે પ્રતિ-ષ્ઠિત સ્ત્રીઓ દૂતીઓની ઇચ્છા અનુસાર બ્યબિચારની ગર્તામાં ભૂસ્કો મારવાને લાચારીથી તૈયાર થઈ જાય છે. આવી રીતે પ્રતિદિવસ અનેક નિષ્ફલક નારીઓ કલ્હિની થાય છે અને ત્યાર પછી જેમ જેમ તેઓ એ માર્ગમાં આગળ અને આગળ વધતી જાય છે તેમ તેમ તેમનો વધારે અને વધારે સર્વનાશ થતો રહે છે.” માલતીએ અતિમ વાક્યની સમાપ્તિ કરીને તૃપ્તાતુર થવાથી હીવાળીને સીતલ જળ લાવવાનું કહ્યું અને હીવાળી તે લઈ આવી એટલે તે સીતળ જળના પાનથી

તુષાને શાત કરીને તે કુલકામિનીઓને પ્રપચ્છનમાં લપટાવવાની તૃતીય પદ્ધતિનું વિવેચન કરતી કહેવા લાગી કે.—

“કેટલીક સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક વંધ્યા રહેવામટિ જ સૂનયલી હોય છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓ રજ કિંવા વીર્યના દોષથી સતાનવતી નથી થતી એટલે પ્રથમ એવી સતાનહીન સ્ત્રીઓ અને તેમના ગૃહના અન્ય મનુષ્યો ઔષધોપચારથી વંધ્યત્વનિવારણનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ વીર્યહીનતાના કારણથી જ્યારે ઔષધોપચારથી કાંઈ પણ લાભ નથી થતો ત્યારે પછી મત્રજનની વાત આવીને હર્ષ રહે છે ભોળા સ્ત્રીઓ એટલો વિચાર નથી કરી શકતી કે ‘જો સતાન આપવાનું પરમાત્માની જ ઇચ્છા નહિ હોય, તો મત્રજનથી શું થવાનું હતું?’ અર્થાત્ જ્યારે એવી સ્ત્રીઓના મનમાં મત્રપ્રયોગની વાર્તા દૃઢ થઈ જાય છે એટલે પછી તેઓ કોઈ માત્રિકને શોધવા મંડી જાય છે ધીમે ધીમે તેમની આ ચેષ્ટાનો ભો વેષધારિણી વૃદ્ધા કુલકાઓના જલ્પવામાં આવે છે અને તેઓ તે કુલવધૂઓને તેમની દાસી સાથે આ દેવમંદિરના નામથી જાળખાતા પિશાચમંદિરમાં લઈ આવે છે. અહીંના વેષધારી ઉપચારકો તે સ્ત્રીઓને બે ચાર દિવસ મત્રપ્રયોગને આડંબર ખતાવી મંત્રેલી ઔષધિઓ ખવડાવે છે અને ત્યાર પછી તેમને જલ્પાવે છે ‘સમાધિમાં મહામાયા જગદંબાએ મને જલ્પાવ્યું છે કે તમારા પતિન સમાજમથી તમારા ભાગ્યમાં સતાન લખાયલું જ નથી, એટલામટિ જો તમે તમારી પોતાની ઇચ્છાથી જ કોઈ પરપુરુષનો સગ કરો તો જ તમને સતાન સુખ મળવાની સંભાવના છે, કારણ કે, લક્ષ્મી સ્ત્રીના ભાગ્યની હોય છે અને સતાન પુરુષના ભાગ્યના હોય છે તમારા પતિના ભાગ્યમાં સતાન છે જ નહિ એટલે જો કોઈ સતાનના યોગને ધરાવતા પુરુષનો તમારી સાથે સમાગમ થાય તો જ તેના ભાગ્યના સતાનની તમને પ્રાપ્તિ થઈ શકે’ ભોળા સ્ત્રીઓ તે દાબિ કેના આ ભાષણને વેદવાક્યતુલ્ય માની લે છે અને સતાનના લોભથી તેમન સાથે જ વ્યભિચાર કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે. પરંતુ એ પ્રસંગે તે વેષધાર માત્રિકો મોઢા થાય છે અને વ્યભિચારના પાપમાં પડવાની પોતાન ઔપચારિક અનિચ્છા દર્શાવે છે પછી તે સ્ત્રીઓ જ્યારે તેમને નાણાંની સાર રકમ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે ત્યારે જલ્પે તે સ્ત્રીઓપર ઉપકાર કરતા હોયની તેવી રીતે તેઓ તે સ્ત્રીઓના ધનને પણ હરે છે અને સતીત્વધનને પણ હરે લે છે એથી સતાન તો ભાગ્યમાં હોય તો જ થાય છે, પણ એટલું તો સત કે સતાનના લોભથી કપટી મનુષ્યોના કપટજનમાં સપડાઈને તે સતી સાંધીએ સદાને મટિ અધકૂપમાં પડી જાય છે એક વાર એવી રીતે તેમના સતીત્વને ભગ થયા પછી તેમને અનેક પ્રકારે દુખાવવામાં આવે છે અને તેઓ જો ધનાઢા કુટુંબની સ્ત્રીઓ હોય તો તેમના યૌવન તથા સૌન્દર્યના ઉપભોગ સાથે ધ પણ તેમની પાસેથી સારા પ્રમાણમાં કઢાવવામાં આવે છે અને જો કોઈ કે સાધારણ સ્થિતિની અથવા દીન કુટુંબની હોય, પરંતુ સુદરી તથા તરુણી હો તો તેના યૌવન તથા સૌન્દર્યના વિક્રયથી ધનનું ઉપાર્જન કરાય છે. આ પિશાચમંદિરના સ્વામી તથા તેના આશ્રિત સેવક અને સેવિકાઓનો આ નિત્ય અને એક સાધારણ થઈ પડેલો વ્યવસાય છે અનેક સ્ત્રીઓનો આવી રીતે જ સ્થાનમાં નિત્ય સર્વનાશ થયા કરે છે અને તે સ્ત્રીઓના પતિઓ તેમની પોતાન

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)—૭ વ્યંકટાદ્રિ મંદિરના બચાનક બેદો ૧૪૭

શ્રીઓના એ સર્વનાશનો લેશમાત્ર પણ પ્રતિકાર કરી શકતા નથી, કારણ કે, આ સર્વનાશના બેદો બાળ્યે જ તેમના નાણુવામાં આવી શકે છે આ વાર્તામાં અતિશયોક્તિનો અશમાત્ર પણ નથી, કિંતુ મારા આ બાપણનો એક એક અક્ષર શાશ્વત સત્ય સમાન છે અને તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે ન્યા સૂધી સમાજના આ આંતરિક બગાડને કાઢી નાખવામાં નહિ આવે ત્યાં સૂધી સમાજની સલ સુધારણા આકાશકુસુમ સમાન સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય છે

“અસ્તુ અમારા ગુરુ મહારાજની બિભિષ્ણવેષધારિણી વૃદ્ધા દૂતીઓ જે જે ગૃહમાં જાય છે તે તે ગૃહમાંનો કોઈ પણ પુરુષ વેશ્યાગામી છે ખરો કે નહિ, એ વાર્તાને જાણી લેવાનો સર્વથી પ્રથમ પ્રયત્ન કરે છે, કારણ કે, જે ગૃહમાંનો કોઈ પણ પુરુષ વેશ્યાગામી અથવા પરનારીનો પ્રેમી હોય છે તે ગૃહમાં તે દૂતીઓ પોતાના પ્રપંચબળને સૈકાળ પ્રસારી શકે છે અને તેમના ઉદ્દેશની સફળતા પણ સત્વર જ થઈ જાય છે એવું ગૃહ મળતા તે દૂતીઓના આનંદનો અવધિ થાય છે, કારણ કે, ત્યાં કાર્યસિદ્ધિમાં વિશેષ વિદ્ય કિંવા હૃદનો સંભવ હોતો જ નથી પોતાના પતિને અન્ય અબળાના સત્સર્ગમાં જોવા છતાં ઈર્ષાનો અગ્નિથી ન બળનારી સહિષ્ણુ શ્રીઓ બહુ જ ઓછી સંખ્યામાં મળી શકે છે; એટલે કે, અમુક એક સ્ત્રીનો પોતાના પતિમાં ગમે તેટલો અગાધ પ્રેમ હોય તો પણ પતિને અન્ય સ્ત્રીના સત્સર્ગમાં જોતાં જ તેના હૃદયમાં એક વાર તો ઈર્ષાનો ખાવક અવસ્થા પ્રબલિત થઈ જાય છે અને તેનું પરિણામ એ થાય છે કે તે સ્ત્રી નિજ કર્તવ્યના માર્ગથી અચૂત થતી જાય છે અને અંતે માર્ગભ્રષ્ટા થઈને પોતાના જીવનને પણ કુમાર્ગગામિ કરી નાખે છે.”

“માલતી બહેન, તમારાં આ વચનો અક્ષરશઃ સત્ય છે; કારણ કે, પતિના પરશ્ચીગમનને અથવા વેશ્યાવિહારને જોઈને કેટલીક કુલીન કુલકામિનીઓ વ્યભિચારિણી થવાની ઘટનાઓ મારા જોવામાં પણ આવી છે” મેં તેના વચનોને મારી સાક્ષીથી સત્ય સિદ્ધ કરી બતાવ્યા

“અર્થાત્ ન્યારે નાના પ્રકારના વેષ ધારીને અનેક ગૃહોમાં બચકતી તે કુલકામિને એવો પત્તો મળી જાય છે કે, અમુક સ્ત્રીનો પતિ વેશ્યાના મોહબળમાં ફસાયેલો છે કિંવા અમુક બીજી સ્ત્રી-પરસ્ત્રી-ના પ્રેમપાશમાં જકડાયેલો છે એટલે પછી જો તે સ્ત્રી તેના પોતાના પતિની એ ચેષ્ટાને જાણતી હોય તો તત્કાળ અને જો પતિની ચેષ્ટાથી અજ્ઞ હોય તો તેને તેના પતિના એ દુરાચારનો નિશ્ચય કરાવ્યા પછી તેના હૃદયને પતિપ્રેમથી સંપૂર્ણ વિરક્ત કરવાના પરિશ્રમશુક્ર ઉદ્યોગને તેઓ આદરી દે છે અને અદ્ય પરિશ્રમમાં જ તેમના એ ઉદ્યોગની સફળતા થઈ જાય છે; એટલે કે અત્યત વિરક્તિપૂર્વક તે વેશ્યાગામી અથવા પરસ્ત્રીપ્રેમી પુરુષની પત્ની કાં તો બચાનક અભિચારિણી થઈ જાય છે અને કાં તો ગૃહમાંથી સદાને માટે બહાર નીકળીને બળરમાં જોડનારી વેશ્યા જ થઈ જાય છે પરંતુ આ પરિણામનું મૂળ કારણ શું છે વાત? મારી માન્યતા અનુસાર એ પરિણામનું મૂળ કારણ શ્રીઓનું નિજકર્તવ્ય, નિજધર્મ અને સંસારમાં માલતી કુટિલતા-વિષયક બચાનક અજ્ઞાન તેમ જ સત્વિદ્વક્ષણના અભાવ વિના અન્ય હોઈ શકે તેમ નથી; કારણ કે, નિજકર્તવ્ય, નિજધર્મ અને સંસારમાં માલતી કુટિલતા-વિષયક અજ્ઞાન તથા સત્વિદ્વક્ષણના અભાવથી પરિણામનો વિચાર ન કરતાં એવી

શ્રીઓ પોતાના ગૃહને લાગીને બહાર નીકળી જાય છે, હાથ કુળમાં કલક લગાડી દે છે અને ત્યાર પછી નાના પ્રકારના દુ ખોને ભોગવતી પોતાના જીવનનાટકની સમાપ્તિ કરે છે ત્યારે જ તેમનો બચાનક પ્રમાદ તેમના પોતાના જાણુવામાં આવી શકે છે !” માલતીએ અવિચારિણી ગૃહલગ્નિની શ્રીઓના જીવનના બચાનક પરિણામનું લાગણીપૂર્વક દર્શન કરાવ્યું

“એવી કેટલીક અવિચારશીલા ગૃહલગ્નિની શ્રીઓ અતિ લીખ માગતી તથા બચાનક રોગથી પીડાતી રસ્તામાં જ મરી જવાના અને તેમની લાશો ઢેઢાના હાથથી બળવાના કે ફઠાવાના બનાવો બનેલા મારી જાણુમા છે” દીનબંધુએ માલતીના એ કથનને પુષ્ટિ આપનારા સબ્દો ગભીરતાથી ઉચ્ચાર્યા

“અસ્તુ હવે આ દેવમંદિર નામક પિશાચ્યમંદિરમાં પોતાની અયોગ્ય તથા પૈશાચિક વિકારલાલસાની તૃપ્તિમદ્દિ વારવાર બે પુરુષો વધારે છે તે પુરુષોની કેટલા પ્રકારે અને કેટલા પરિમાણમાં બચાનક હાનિઓ થાય છે એ હું હવે તમને જણાવીશ આ, ‘બંધિલ’માં ગ્રાહક તરીકે આવનારા સાધનસંપન્ન તથા સદ્ગૃહસ્થ પુરુષ પાસેથી એક તો મનમાન્યાં નાણા કઢાવવામાં આવે છે અને તે સર્વના નામે તથા નિવાસસ્થાનોની અહીંની નોંધબુકમાં પાછી નોંધ રહેતી હોવાથી અમાર ગુરુ મહારાજ પોતાની ગ્રુહ દ્વતીઓને તેમના ગૃહોમાં પ્રવેશ કરી તેમની પત્નીઓ તથા પુત્રીઓ આદિને તે પુરુષોના દુરાચારના લેહથી વિજ્ઞ કરવાનું જણાવી દે છે અને તે દ્વતીઓ તે પુરુષોના પરત્નીપ્રસંગનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાના નિમિત્તરૂપે તેમની પત્નીઓને અહીં લઈ આવે છે અહીં લાવીને તેમને ઘણી જ આલાપીય તેમના પતિઓની પાપમયી ચેષ્ટાઓનો સાક્ષાત્કાર કરાવવામાં આવે છે અને તેનું પરિણામ એ થાય છે કે તેમની ઘણી ખરી ગૃહસ્થ શ્રીઓ પણ આ પિશાચ્યમંદિરની ગ્રાહિકાઓ થતા ગુરુ મહારાજની કમાણીનો એક મોટો ફરવાળે બુલ્લો થાય છે આ પ્રપચરચનાના પરિણામે અહીં અનેક વાર એવી ઘટનાઓ બન્યા કરે છે કે, એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ કોઈ અન્ય શ્રી સાથે એક ઓરડામાં આનંદ પ્રમેદ કરતો હોય છે તો તેની જ પત્ની તેની બાબૂના બીજા ઓરડામાં પોતાના કોઈ ચાર સાથે પ્રેમચેષ્ટામાં નિમગ્ન થયેલી હોય છે અને તેની તરફથી તથા અવિવાહિતા પુત્રી વળી ત્રીજા ઓરડામાં આનંદપૂર્વક કોઈ નવયુવકન હસ્તમાં પોતાના કૌમારને સમર્પીને પવિત્રતાથી વચિતા થતી હોય છે પરંતુ જ્યારે આવી ઘટનાઓ બને છે ત્યારે એક જ ગૃહના એ ત્રણ નરનારી અસ્થાનમાં એક બીજાનો કદાપિ સાક્ષાત્કાર ન કરી શકે અને કોઈની ચેષ્ટા કોઈન જોવામાં ન આવી શકે એમટ્ટેની પૂરી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવે છે પ્રારબભ પત્નીને પતિનો લેહ કેવળ તે શ્રીને ચળાવવાના ઉદ્દેશથી જ બતાવવામાં આવે છે, પરંતુ તે ઉદ્દેશની સિદ્ધિ થઈ ગયા પછી એ કાર્યની આવશ્યકતા રહેતી નથી અને તેથી એ કાર્યને લાગી દેવાય છે આ પ્રપચપ્રયોગથી એક જ ગૃહમાંથી ત્રણ માર્ગે થઈને નાણા આવવા માંડે છે અને તેથી અમારા ગુરુ મહારાજની તીજેરી દિવસાનુદિવસ વધારે અને વધારે તર થતી જાય છે, એ નવેસરથી કહેવાની હેશમાત્ર પણ આવશ્યકતા નથી” માલતીએ એક બીજા બચાનક લેહનો સ્ફોટ કર્યો

“હાય, ભારતવર્ષના આર્ય નરનારીઓની આ કેવી બચાનક નૈતિક અધિગતિ ! આ નૈતિક અધ.પાત અન્ય સર્વ પ્રકારના અધ પાતનો મૂળ ઉત્પાદક હેતુ

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) - ૮ વ્યંકટાદિ મંદિરના ભયાનક ભેદો ૧૪૯

હોવાથી જો ભારતવર્ષની ધાર્મિક, સામાજિક તથા રાજનૈતિક અધોગતિ થાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી પરમાત્મા ભારતવર્ષના આ નૈતિક અધઃપાતનો સત્વર અટકાવે, ભારતીય સ્ત્રીપુરુષોમાં પ્રાચીનકાલિન નીતિબળ સમાન નીતિબળનો દૃઢતાથી વિસ્તાર થાય અને ભારતવર્ષની સર્વ પ્રકારે ઉન્નતિ થાય એ જ મારી પરમાત્માના પવિત્ર ચરણોમાં અનન્ય અભ્યર્ચના છે.” આ પ્રમાણેના ઉદ્ધારો કાઢીને મેં માલતીને કહ્યું કે “માલતી બહેન, આ પિશાચમંદિરના ભયાનક ભેદોનો આટલો વૃત્તાંત જ અમારામઠે સંપૂર્ણ છે અને તેટલામઠે હવે આ વૃત્તાંતને આટલેથી જ અટકાવીને જો મારી બગિચી માયાદેવી તથા પદ્માવતીના સમાચાર મને સંભળાવશે તો મારાપર તમારો બહુ જ મોટો ઉપકાર થશે; કારણ કે, મારી બગિચીઓના સમાચાર મેળવવામઠે જ મારે મારા કાંત સહિત આ અમદાવાદમાં આવવું પડ્યું છે અને પ્રવાસના પરિશ્રમે વેઠવા પડ્યા છે તેમ જ મોટા ખર્ચમાં પણ ઉતરવું પડ્યું છે; એ તો તમે સારી રીતે જાણો જ છો. આ પિશાચમંદિરના ભયાનક ભેદોના વૃત્તાંતને સાંભળ્યા પછી મારી બગિચીઓ વિશે મારા મનમાં બહુ જ ચિન્તા થયા કરે છે અને તેથી તેમના સમાચાર સાંભળવામઠે મારું મન અતિશય અધીર થઈ રહ્યું છે.”

“બહે ત્યારે હું હવે આ વૃત્તાંતને આટલેથી જ અટકાવીને તમારી બગિચીઓના સમાચાર તમને સંભળાવું છું, પરંતુ તે સમાચાર અતિશય ત્રાસજનક તથા શોકવર્ધક હોવાથી હૃદયને કઠિન કરી દેવાની હું તમને પ્રાર્થના કરું છું, કારણ કે, એ આઘાતને સહન કરી લેવા જોઈશી કઠિનતા જો તમારા હૃદયમાં નહિ હોય, તો કદાચિત્ એ આઘાત ભયાનક પરિણામ નિપજાવશે, એવી મારા મનમાં ભીતિ રહ્યા કરે છે.” માલતીએ યોગ્ય સૂચના આપી

“મારા હૃદયને મેં સંપૂર્ણ કઠિન કરી રાખ્યું છે” મેં કહ્યું

“ત્યારે સાંભળો તમારી બગિચીઓના સમાચાર.” એમ કહીને માલતીએ મારી બગિચીઓની દુર્દશાની કથાનો નીચે પ્રમાણે વિસ્તાર કરવા માંડ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) - ૮ માયાદેવી અને

પદ્માવતીની દુર્દશાનો વૃત્તાંત

“દિલ્લીમાં તમે અમારાથી છૂટા પડીને તમારા આ કાતના ગૃહમાં ગયા પછી ત્રણ દિવસે અમારા ગુરુ મહારાજ તથા તેમની સેના સાથે તમારી બગિચીઓ માયાદેવી અને પદ્માવતી પણ અહીં આવવાને નીકળી હતી એ તો તમે જાણો જ છો. પદ્માવતીના લગ્નસંબંધનો તો પ્રજુહાસ સાથે નિશ્ચય થયેલો જ હતો, એટલે તેનો પ્રજુહાસની ધર્મપત્ની થવાનો અને માયાદેવીનો પણ એવી જ રીતે ઠેકાણે પડી જવાનો ઉદ્દેશ હતો, એ વાર્તા પણ તમારાથી અજાણી નથી. અર્થાત્ આવતાની સાથે જ માયાદેવીએ પ્રજુહાસને પદ્માવતી સાથે લગ્નસંબંધ કરી લેવામઠેનો બળપૂર્વક આગ્રહ કરવા માંડ્યો, પરંતુ અમારા ગુરુદેવની તથા પ્રજુહાસની કાંઈક બીજી જ ઇચ્છા હોવાથી પ્રજુહાસ અનેક પ્રકારનાં નિમિત્તો બતાવીને લગ્નની વાર્તાને લગાવવા લાગ્યો. લગભગ દસ દિવસ એવી

રીતે વીતી ગયા અને ત્યાર પછી પ્રભુદાસ અમાનક અહીંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો; કારણ કે, કલકત્તામાં કેવળ પોતાની વિષયલાલસાની વૃત્તિમટિ તથા તમે ત્રણે ભગિનીઓને પોતાના ભળમાં ફસાવીને ભવિષ્યમાં તમારા યોગે ધનની પ્રાપ્તિ કરવામાંટે જ તેણે પદ્માવતીને લગ્નનો લોભ બતાવ્યો હતો અને પદ્માવતીના કોમારનો ભગ ક્યો હતો. અમારા ગુરુ મહારાજની પ્રેરણાથી અને ધન મેળવવાની લાલસાથી પ્રભુદાસ પોતાના યૌવન તથા સૌન્દર્યનો આવા અશુભ હેતુઓની સિદ્ધિમાં જ વ્યય કરે છે એટલે તે દેશમાત્ર પણ વિશ્વાસપાત્ર નથી એ સ્પષ્ટ તમારી ભગિનીઓના ભણવામાં ન હોવાથી જ તેઓ. અમારા ગુરુ મહારાજ તથા પ્રભુદાસના વિસ્તારેલા કપટભળમાં ફસાઈ ગઈ હતી અને એક વાર જાણ થયા પછી તેમના ભળમાંથી છૂટવાનું કાર્ય તમારી ભગિનીઓમાંટે અશક્ય હતું. પ્રભુદાસે દર પદર દિવસમાં પાછા આવવાની આશા આપેલી હોવાથી પદ્માવતીએ તેની વાટ જોવામાં બીજા પદર દિવસ વીતાવ્યા, પરંતુ જ્યારે પ્રભુદાસ પાછો ન જ આવ્યો એટલે તેના હૃદયમાં નિરાશા થવા માડી અને તેથી એક દિવસ માયાદેવી તથા પદ્માવતી અમારા ગુરુ મહારાજ પાસે આ ઓરડામાં જ આવીને કહેવા લાગી કે—

“હવે અમારી શી વ્યવસ્થા કરવાનો આપનો વિચાર છે તે જણાવશો?”

“બન્ને સાથે ન બોલો, પણ વારા ફરતી જે કહેવાનું હોય તે કહો એટલે મારાથી તમે ઉભયના મનનું બિન્ન બિન્ન સમાધાન કરી શકાય.” આ પર્યંક-શબ્દોમાં મલ્લપાનથી ઉન્મત્ત થઈને પડેલા અમારા ગુરુ મહારાજે ગભીરતાથી કહ્યું.

“તો હું મોટી બહેન હોવાથી પૂછું છું કે, હવે અમારી શી વ્યવસ્થા કરવાનો આપનો વિચાર છે, તે કૃપા કરીને જણાવશો? કારણ કે, પ્રભુદાસે મારી આ પવિત્ર ભગિની પદ્માવતીની પવિત્રતાનો લગ્નનો લોભ બતાવીને ભગ ક્યો હતો અને અહીં આવ્યા પછી સત્વર લગ્ન કરી નાખવામાંનું વચન આપ્યું હતું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારો પણ કેઈ યોગ્ય પુરુષ સાથે લગ્નસબંધ કરાવી આપવાનું આપ શ્રીમાને પોતે જ જણાવ્યું હતું, પણ અહીં આવ્યા પછી સર્વ રમ બદલાયલો જ જોવામાં આવે છે, કારણ કે, પ્રભુદાસ ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ ગયો છે અને આપ પણ શાંત થયેલા રેખાઓ છો એટલે હવે અમારા મનમાં સ્વાભાવિક જ ચિન્તા તથા અધીરતા ઉદ્ભવવા લાગી છે.” માયાદેવીએ મધુર સ્વરથી પરંતુ ગભીર ભાવથી એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

“માયાદેવી, આજે જ પ્રભુદાસનો એવો કાગળ આવ્યો છે કે જો તે લગ્ન કરે તો તેની સપત્તિપરથી તેનો અધિકાર આપ્યો જાય તેમ હોવાથી તેમ જ તેના ભતિ બહિષ્કારનો પણ સબબ હોવાથી તેનાથી કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં લગ્ન કરી શકાય તેમ નથી એટલે પદ્માવતીનો લગ્નસબંધ પ્રભુદાસ સાથે થાય એ અશક્ય છે અને તારા વિવાહનો તો હજી મેં વિચાર જ ક્યો નથી.” અમારા ગુરુમહારાજ વ્યક્તાદિએ બેપરવાઈ બરેલો જવાબ આપ્યો.

“પરંતુ પ્રભુદાસ અત્યારે ક્યાં છે અને તેણે કાગળ ક્યાંથી લખ્યો છે?” પદ્માવતીએ પ્રભુદાસની કૃપાતાની વાર્તા સાંભળી લગ્નને લાગીને કિંચિત્ કાપ-દરીક ભાવથી પૂછ્યું.

કાંચનમાલાની કર્મકથા (આલુ) -૮ વ્યંકટાદિ મંદિરના ભયાનક બેદો ૧૫૧

“આ પ્રશ્ન ચામાટે પૂછવો પડે છે? તે અત્યારે ક્યાં છે અને તેણે કામળ ક્યાંથી લખ્યો છે, એ જાણવાથી તને શો લાભ થવાનો છે વાર?” વ્યંકટાદિએ માર્મિકતાથી સમો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“આ પ્રશ્ન ચામાટે પૂછવો પડે છે એ જો આપ ન સમજી શકતા હો, તો એ પ્રશ્ન એટલામાટે પૂછવો પડે છે કે મારી પવિત્રતાનો નાશ ક્યાં પછી જે દુષ્ટ પુરુષે પોતાના વચનથી બ્રહ્મ થઈને મારા અવતારને બગાડી નાખવાનો અને મારી સાથે ન પરણવાનો નિશ્ચય ક્યો છે; તે દુષ્ટ પુરુષ પાસે હું પોતે જઈશ, એક વાર તેને સાતિથી સમજાવીશ, અને જો તે નહિ જ સમજે તો પછી તેના પાપનો પ્રકાશ કરીને તેની પાસેથી કાચદાની સહાયતાથી મારી આબરુનો જવાબ માગીશ.” પદ્માવતીએ ચડિકાના સ્વરૂપને ધારણ કરીને આ પ્રમાણેનું ઉત્તર આપ્યું.

“પરંતુ પ્રજ્ઞાસ ક્યા છે અને તેણે ક્યાથી કામળ લખ્યો છે એ તમે બન્ને બહેનોને જણાવવાની તેણે ના લખેલી હોવાથી મારાથી તેનું ઠેકાણું તમને આપી શકાય તેમ નથી.” વ્યંકટાદિએ પ્રજ્ઞાસનું ઠેકાણું આપવાની ચોખ્ખી ના પાડી દીધી.

“આ જવાબથી તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પ્રજ્ઞાસના આ પાપકર્મમાં આપનો પણ હસ્ત હોવો જ જોઈએ.” માયાદેવીએ કહ્યું.

“ચિંતા નહિ. આપ ઠેકાણું નહિ આપો, તો અમે પોતે રખડી રહીને તેને ગમે ત્યાંથી શોધી લઈશું. આપ પણ આવા કુર્મી છો એની જો અમને કંપના હોત, તો અમે આપના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને પરદેશમાં આવત નહિ, અને આવત નહિ તો અમારી આવી દુર્દશા પણ થાત નહિ.” આમ કહીને પદ્માવતીએ માયાદેવીને સંજોગોને કહ્યું. “બહેન, ચાલો, આપણે આ કગારા લોહોના હસ્તથી પૂરાં કમાયા છીએ એટલે આ પાપાત્મા પાસેથી કેાંઈ પણ પ્રકારની સહાયતા કિંવા સહાનુભૂતિને મેળવવાની આશા રાખવી એ આપણી બીજી મૂર્ખતા છે. પોતે મુવા વિના સ્વર્ગમાં જઈ શકાય નથી એટલે હવે આપણા ઉદ્ધારનો માર્ગ આપણે પોતે જ શોધી લઈશું.”

“ચાલો, કારણ કે, મારો પણ હવે આ સ્થાનમાં રહેવાનો વિચાર નથી. ન્યાં આપણું ભાગ્ય આપણને લઈ જશે ત્યાં આપણે જઈશું અને મેહનત મંદીરી કરીને છેવટે ઇન્જનત આબરૂથી પેટ ભરીશું.” માયાદેવીએ પણ જવાનો જ વિચાર દર્શાવ્યો.

અહીં જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે જે વેળાએ આ ઘટના ઉપસ્થિત થઈ હતી તે વેળાએ આ ઓરડામાં વ્યંકટાદિ સાથે ચમળા, મેઘમાલિની અને મંદિરાક્ષી તેમ જ હું પોતે મળીને ચાર યુવતીઓ પણ હાજર હતી અને બાહ્ય ભાગમાં બે દુષ્ટપુષ્ટ અનુચરો પણ ગુરુમહારાજની આજ્ઞાને માન આપવામાટે તૈયાર બેઠા હતા. પદ્માવતીના હૃદયમાં નિરાશા તથા કોપના વિકારની એટલી બધી પ્રબળતા થઈ ગઈ હતી કે તેના યોગે તેના મુખમંડળ તથા તેનાં નેત્રોમાં તીવ્ર લાલિમાનો અગ્નિની જ્વાળા સમાન અવિર્ભાવ થયેલો દેખાતો હતો, તેના આસોન્ધ્વાસ અત્યંત વેગપૂર્વક આવતો હતો અને તેના હૃદયમાં કંપની બાધા

૧૫૨ સુટેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

થયેલી પણ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી. માયાદેવીના હૃદયમાં પણ નિરાશા તથા કોપનો ઉદ્ભવ તો થયો હતો; પરંતુ પ્રથમથી જ તેની પ્રકૃતિ કાંઈક શાંત હોવાથી અને તેને આ સંદિગ્ધ સંસારની સંદિગ્ધતાનો કાંઈક અધિક અનુભવ હોવાથી તેણે નિરાશા અને કોપનાં ચિહ્નોને પોતાના નેત્રો તથા મુખમંડળમાં વ્યક્ત થવા દીધા ન હોતા અને તેથી જણે તે શાંતિની સાક્ષાત્ પ્રતિમા જ હોયતી. એવો જ જોનારને ભાસ થયા કરતો હતો. પદ્માવતીને જેણે પાઠશાપર આવી થયેલી જોઈને અને તેના બવિધ્યમા પોતામટે વિધાતક થઈ પડનારા ઉદ્ગારોને સાંભળીને વ્યકટાદિએ પોતાના મનમાં પોતાના સત્ય સ્વરૂપને વ્યકત કરવાનો, તમારી ઉભય ભગિનીઓને કોં તો પોતાની આજ્ઞાનુવર્તિની બનાવવાનો અને કો તો તેમના અવતારને સદાને માટે બગાડી નાખવાનો પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો, અને તેથી તે અતિશય ગંભીરતાને દર્શાવતો ગંભીર સ્વરથી પદ્માવતીને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો.~

“પદ્માવતી, આ શબ્દો તું કોના સમક્ષ ઉચ્ચારે છે અને અચારે કોનું અપમાન કરી રહી છે એનું તને કાંઈ પણ જ્ઞાન કે ભાન છે ખરું કે? ના, તને એનું જ્ઞાન કે ભાન નથી, અને તેથી અજ્ઞાનતાથી તારા હસ્તે થયેલા આ પ્રથમ અપરાધની હું ઉદ્ગારવાથી તને ક્ષમા આપીને જણાવું છું કે, લગ્ન આદિ વિષયોને ભૂલી જ અને જેવી રીતે આ ચત્રણા, મેધમાલિની, માલતી અને મદિરાક્ષી આદિ યુવતીઓ મારી આજ્ઞામા રહીને આનંદથી પોતાનાં જીવન વીતાડે છે તેવી જ રીતે તું પણ મારી આજ્ઞાનુવર્તિની થઈને આનંદથી પોતાના જીવનને વીતાડતી રહે લગ્નના પરિણામે જે સુખ તને મળવાનો સંભવ છે તે જ સુખ તને અહીં લગ્નના બંધનમાં બંધાયો વિના જ સ્વતંત્રતાથી મળી શકે તેમ છે તો પછી પોતાને લગ્નના બંધનથી પરત્ર કરી દેવાની શી આવશ્યકતા છે વાર? પરણેલી સ્ત્રીને તો માત્ર એક જ પતિના સમાગમનો આનંદ મળી શકે છે; પરંતુ આ સ્થાનમાં સ્વતંત્ર જીવન વીતાડવાથી તને અનેક મનમાન્યા તરફ, સુદર તથા વિલાસી પુરુષોના સમાગમનો આનંદ મળી શકશે, અને તે સાથે ધન પણ એટલું બહું મળશે કે અર્ધ સમયમાં જ તું ધનાઢ્ય થઈ જઈશ અને ધનાઢ્યતાના થોડા સમાજમાં પણ તને પ્રતિષ્ઠા મળી શકશે અને માયાદેવી! તને તો હું ખાસ મારી સેવિકા તરીકે જ રાખવા માગુ છું, કારણ કે, પ્રથમથી જ તારા સૌંદર્ય તથા શાંત સ્વભાવથી મારું મન તારામાં મુગ્ધ થયેલું છે.”

“તારે શું આપ અમને વેશ્યાઓ બનાવવામાટે જ અહીં લઈ આવ્યા છો? જો એમ જ હોય, તો વેશ્યાવૃત્તિને સ્વીકારવાની અમારી હેશમાત્ર પણ કમ્પા નથી. અમે મેહનત મજૂરી કરીને પેઠા બરીશું અથવા જેવટ લીખ માગીને પેટનું પૂરું કરીશું, પરંતુ પવિત્રતાને વેશીને વૈભવવિલાસ નહિ લોગવીએ તે નહિ જ લોગવીએ અમને બીજું કાંઈ નહિ, તો અહીંથી ચાલ્યા જવા દેશો, તો પણ આપને! અમારાપર મેટા ઉપકાર થશે અમે આપની પાસેથી પૈસા કે બીજું કાંઈ પણ માગતા નથી” માયાદેવીએ શાંતિથી આ પ્રાર્થના કરી અને તેના ઉત્તરની તે આતુરતાથી પ્રતીક્ષા કરવા લાગી

“માયાદેવી, મને સંપૂર્ણ આશા હતી કે, અહીં આવ્યા પછી તમે અહીંના રૂઝને જોઈને અમારા મડળમાં બળુ જશો અને મારી આશા પ્રમાણે વર્તોશ

કાંચનમાલાની કર્મકથા (આજ) -૮ વ્યંકટાદિ મંદિરના ભજનક બેદો ૧૫૩

અને તેટલામટિ જ આ મંદિરમાંના સર્વ બેદોને તમે જન્મે જહેનોથી કૃપા રાખવાનો મેં પ્રાર્થ કર્યો ન હોતો; પરંતુ અહીંના સર્વ બેદોને બહુ ઈલા પછી તમે અહીંથી અલિપ્ત અવસ્થામાં છટ્ટી જવા માગો છો એ જાણતને બહુને મારી ધારણા બૂલબરેલી હતી એમ મને સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું છે. અસ્તુ હવે તો પ્રસન્ન એવો આવી લાગ્યો છે કે કાં તો તમે પોતાની ઇચ્છાથી આ સ્થાનમાંના જીવનને સ્વીકારી લ્યો અને સુખ ભોગવો, અને કાં તો જળાકારથી બ્રહ્મ થઈને દુઃખોને ભોગવવામાં તેયાર થઈ જાઓ. કારણ કે, તમને અલિપ્ત અવસ્થામાં અહીંથી છટ્ટી જવા દેવાં અને પોતાના નાસનો પોતે જ પ્રયત્ન કરવો એ ઉભય કૃતિઓ સમાન હોવાથી તમને અહીંથી ચાલ્યાં જવાની હું અનુમતિ આપું, એ સર્વથા અશક્ય છે. જોલો, સારે રો વિચાર છે?" વ્યંકટાદિએ પોતાના નિશ્ચયનો પ્રકાશ કરીને જણાવ્યું.

“અમારો જે વિચાર છે તે અમેએ સ્પષ્ટ રાખ્યોમા એકથી વિશેષ વા હયાંથી ઈધા છે એટલે તમારે પોતાના જે અભ્યાસારમય વિચારને વ્યવહારમાં યોજવો હોય તે વિચારને વ્યવહારમાં યોજ લ્યો, કારણ કે, જો અમે પોતે પોતાની ઇચ્છાથી જ પાપમાર્ગને સ્વીકારીશું તો તે પાપમટિનું ઉત્તરદાતૃત્વ અમારા શિરપર રહેશે અને જળાકારથી અમારી બ્રહ્મતા થશે તો તે પાપનું કદુ કળ પરલોકમાં તમારે ભોગવવું પડશે એટલામટિ આપને પરમેશ્વરના અપરાધી બનાવ્યા વિના અમે આપની દુષ્ટ ઇચ્છાને કદાપિ સ્વીકારવાના નથી તે નથી જ!” માયાદેવીએ પોતાનો અંતિમ નિશ્ચય દૃઢતાપૂર્વક જણાવી દીધો.

“તમારી જળાકારથી જ વશ થવાની ઇચ્છા છે તો જળાકાર કરવામાં પણ મને વધી નથી, કારણ કે, પરલોકના અસ્તિત્વને હું માનતો જ નથી સ્વાર્થપરાયણ બ્રાહ્મણોએ પુરાણોમાં સ્વાર્થની સિદ્ધિમટિ સ્વર્ગ આદિના ગમે તેવા ગપેડા ચીતરી માર્યા છે અને તેથી ભોળા જનો જ ભરમાય છે વિચારશીલ મનુષ્યો તો આ લોકમાં અને આ શરીરથી ભોગવાતાં સુખોને જ સત્ય સુખ માને છે અને એટલામટિ જ ચાર્વાક જેવા મહાજ્ઞાની પડિતોએ કહેલું છે કે ‘જ્યા સુધી જીવણુ ત્યા સુધી સુખમાં જીવણુ અને ઝંજી કરીને પણ મૃત પીડુ! કારણ કે, આ દેહ બસ્મીભૂત થયા પછી એનો પુનર્જન્મ થતો જ નથી!’ સ્વામી મહારાજ કૃપાનંદનો ઉપદેશ છે કે, ‘આત્મા બધાનો એક છે અને સમાન છે એટલે જીના પતિ એકથી અગિયાર હોય તોય શું અને હજાર હોય તોય શું?’ તમે લોકોને જ્ઞાન નથી કે સતીત્વ એ તો બ્રહ્મજ્ઞાન છે” આવી રીતે વ્યંકટાદિએ પોતાની નાસ્તિકતાને વ્યક્ત કરીને અમેને આજ્ઞા આપી “અંબળા, મેઘમાલિની, માલતી અને મહિરાક્ષી! હું ચોડી વારમાં જ પાછો આવું છું, પરંતુ મારા આવતાં સુધી આ માયાદેવી તથા પદ્માવતીને આ જોરડામાંથી બહાર નીકળવા દેરો નહિ, અને જો એઓ જળાકારથી નીકળવાનો પ્રયત્ન કરે તો મારીને પણ એમને અહીં બિચારી રાખને જો મારી આજ્ઞાનો અનાદર થશે, તો તમારા માથુપર આવી બનશે; મટિ સાવધ રહેજો”

“એ વિશેની આપ લેશમાત્ર પણ ચિન્તા રાખરો નહિ, કારણ કે, અમારા મંડળમાં રહીને એ જ જહેનો પવિત્રતાનો ફાવો રાખ્યા કરે છે એ અમારાથી

પણુ જોઈ નથી શકાય અને તેથી અમે પણ એમને અમારી પક્ષિમાં આવી મચેલી જોવામાં આત્યંત અધીર તથા આતુર થઈ રહ્યા છીએ ” હૃદયશૂન્ય મેઘમાલિનીએ વ્યંકટાદ્રિની આજ્ઞાને શિરસાવલ્લ કરતા કહ્યું

“ધન્ય છે તમારી ગુરુબક્તિને !” એટલા શબ્દો ઉચ્ચારીને વ્યંકટાદ્રિ ઓરડામાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો. મારી માન્યતા પ્રમાણે તે ઉપરના ભાગમાં ગયો હતો અને જે જે અનુચરો બાહ્ય ભાગમાં બેઠા હતા તેઓ પણ તેની પાછળ ઉપરના ભાગમાં ગયા હતા, એવો મને ભાસ થયો.

આટલી ઘટનાને વર્ણવીને માલતીએ તે સમયના પોતાના મનોભાવોને વર્ણવતાં કહ્યું “શ્રીમતી કામ્બુમાલા, જે સમયે વ્યંકટાદ્રિએ અમેને તમારી ભગિનીઓને ઓરડામાંથી બહાર ન નીકળવા દેવાની અને તેમને મારીને પણ કાબૂમાં રાખવામાં આજ્ઞા આપી અને ચાડાલકન્યા મેઘમાલિનીએ તે આજ્ઞાને સ્વીકારતા જે ઉદ્દમારો કાઢ્યા તે સાંભળીને મારા હૃદયમાં કોપનો મહા-ભયાનક અગ્નિ પ્રજ્વળી ઉઠ્યો અને જાણે વ્યંકટાદ્રિ પિરાય તથા મેઘમાલિની પિરાયિકાને હું હમણા જ મારી નાખુ ! એવો વિચાર મારા મનમાં આવ્યો; પરંતુ તમારી ભગિનીઓના પક્ષમાં હું એકલી જ હોવાથી મારાથી તેમને કરી પણ સહાયતા આપી શકાય તેમ ન હોય અને તેથી મારા નિરૂપયોગી જીવનને હું અંત કરણુપૂર્વક ધિક્કારવા લાગી માયાદેવી તથા પદ્માવતીએ પોતાની અસહ-વાવસ્થાને જાણીને બળપૂર્વક આ ઓરડામાંથી બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો અને તેથી મેઘમાલિનીને તેમને માત્સ્યકુટવાની આવશ્યકતા પણ ન પડી લગભગ પોણા કલાક જેટલો સમય વીતી ગયા પછી વ્યંકટાદ્રિ પાછો આ ઓરડામાં આવી લાગ્યો. એ વેળાએ તેની પ્રત્યેક શિરામાં જાણે કોપનો સંચાર થયેલો હોયની ! એવો તે ઉત્કેરાયેલો દેખાતો હતો. તેના નેત્રોમાંથી અમિના કણુ ઝરતા હતા અને તેનું મુખમંડળ લાલ હીંગળા જેવું થઈ ગયું હતું આવતાની સાથે જ તેણે અમેને નાદિરી હુકમ કર્યો:-

“અચળા અને મેઘમાલિની ! તમે બન્ને મળીને આ માયાદેવીને સામેના પલંગપર પછાડી નાખો અને પછી એને એવી રીતે પકડી રાખો કે એ જરા પણ હીલચાલ ન કરી શકે, અને માલતી તથા મહિરાક્ષી ! તમે આ પદ્માવતીને એવી રીતે કાબૂમાં રાખો કે એનાથી એની બહેનની પવિત્રતાને બચાવવામાં કોઈ પણ પ્રયત્ન ન કરી શકાય આજે હવે જોવાનું છે કે, એમની પવિત્રતાની રક્ષા કોણુ કરી શકે છે અને અહીં કોણુ આવી શકે છે !”

અચળા તથા મેઘમાલિનીએ માયાદેવીને પકડીને પલંગપર પછાડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવા માગ્યો, પરંતુ માયાદેવીએ તે ઉભય કુલટાઓને અકકેકે તમાચો લગાવીને લત્તાપ્રહાર સાથે નીચે નાખી દીધી, અને પદ્માવતી સહાયતામાં કોઈ બચાવો, કોઈ બચાવો ! એવી રીતે જુમાજુમ કરવા લાગી. તેની આ બૂમોને સાંભળીને જે જે અનુચરો ઓરડાના બાહ્ય ભાગમાં બેઠા હતા તેઓ એકઠમ ઓરડામાં ધસી આવ્યા અને અત્યાચારના એ બીબત્સ દૃશ્યને આશ્ચર્યદર્શક વિસ્ફુરિત નયનોથી જોતા બેઠા રહ્યા. વ્યંકટાદ્રિએ તે ઉભયને સખેશ્વીને આજ્ઞાના સ્વરૂપમાં કહ્યું કે -

કર્તવ્યનિર્માણની કર્મકથા (ચાલુ)-૮ વ્યંકટાદિ મંદિરના ભયાનક બેદો ૧૫૫

“મંગળગિરિ અને આનન્દગિરિ ! તમે બંને વગર બોલાવ્યા આવ્યા એ બહુ જ સારુ કર્યું. આ બે તોફાની તરુણીઓ મારી આજ્ઞાને અનાદર કરીને તોફાન કર્યા કરે છે અને બૂમાબૂમ કરીને શાંતિનો ભંગ કરે છે; માટે એમને સારી રીતે મેથીપાક જમાડો, એમને બોલતી બધ કરો અને એમનાપર બળાકાર કરીને એમની પવિત્રતાનો ભંગ કરી નાખો. મારી પર્યેક્ષાયિની થવાની એમની ઇચ્છા નથી તો બલે એઓ મારા અનુચરોની પર્યેક્ષાયિની થાય, અને એથી જ બલે એમની પ્રતિષ્ઠા વધે !”

વ્યંકટાદિની આ આજ્ઞાને સાંભળતા જ મંગળગિરિ તથા આનન્દગિરિના મુખમડળમા કોપની છટાનો આવિર્ભાવ થયેલો દેખાયો અને તેમના નેત્રો રક્ત-વર્ણ થઈ ગયાં પ્રથમ મંગળગિરિ શુક્ર મહારાજની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને બદલે તિરસ્કારદર્શક બાવથી તેમની નિર્ભત્સના કરતો કહેવા લાગ્યો. “ધિક્કાર છે તમારા જેવા બાયલાને કે જે પવિત્ર બાળાઓની પવિત્રતાને બળાકારથી જાણ કરવા તથા કરાવવાની આવી ચેષ્ટામા પ્રવૃત્ત થાય છે ! આ પૈશાચિક અત્યાચાર અમારા હસ્તથી તો નથી જ થવાનો, પરંતુ બીજાના હસ્તથી પણ અમે આ અત્યાચાર થવા દેવાના નથી, અને તેટલામાટે અમે આપને સ્પષ્ટ શબ્દોમા જણાવી દઈએ છીએ કે આ નિરાધાર અને અનાયિની પવિત્ર બાળાઓપર બળાકાર કરવાના વિચારને માડી વાળો, એમને મુક્ત કરીને ન્યા જવાની એમની ઇચ્છા હોય ત્યાં જવા દો અને એમને પ્રવાસમાટે જે કાંઈ પણ સાધનોની આવશ્યકતા હોય તે સાધનો પણ આપી દો જો અમારી આ સૂચનાનો અનાદર કરી જરા પણ આડા વર્તશો, તો અમે અમારા અનુચરધર્મને બૂલી જઈશું અને આ ક્ષણે જ તમારાં પોતાના હાડકા બોખરાં કરીને હુકમાહુકમ આ પવિત્ર બાળાઓને આ પિશાચાલયમાથી બહાર લઈ જઈશું, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તમારા અપરાધોને પ્રકાશમા લાવી આ બાળાઓને ન્યાયદેવતાને આગ્રય અપાવીશું અને તમારા વિરુદ્ધ સાક્ષી આપીને તમને વગરબાડાની કેદડીમા પણ મેકલાવીશું” વ્યંકટાદિને આ પ્રમાણે દબાવીને પછી તેણે માથાદેવી તથા પદ્માવતીને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું “બહેનો, અમે તમને અમારી સહોદરાઓ માનીએ છીએ અને તેથી જીવના જોખમને વેઠીને પણ અમે તમારી પવિત્રતાનું રક્ષણ કરીશું એટલે તમારે લેશમાત્ર પણ બચલીત થવાનું નથી આ નર-પિશાચ વ્યંકટાદિ તથા એની આ પિશાચિકા સહચરીઓથી તમારો એક વાળ પણ વાંકો કરી શકાય તેમ નથી પરમેશ્વરમા વિશ્વાસ રાખો અને ચાંત થાઓ; કારણ કે, પરમેશ્વરે તમારા ઉદ્ધારમાટે જ અમને આવી સુબુદ્ધિ આપીને અહીં મોકલ્યા છે !”

“જો હવે તમારાપર આ રાક્ષસ લેશમાત્ર પણ અત્યાચાર કરશે, તો અમે એનું ખૂન જ કરી નાખીશું અને લીમસેને જેવી રીતે દુ શાસનના રક્તનું પાન કર્યું હતું તેવી રીતે અમે પણ આ વ્યંકટાદિના રક્તના પાનથી સંતુષ્ટ થઈશું” આનન્દગિરિએ મંગળગિરિ કરતાં પણ બે ડગલા આગળ વધીને આવા ઉદ્ધારો કાઢ્યા.

આવી રીતે અચાનક રંગને બદલાઈ ગયેલો જોઈને ચચળા તથા મેઘમાલિની માથાદેવી તથા પદ્માવતીપર બીજી વાર આક્રમણ કરવાને બદલે એક બૂણામાં

બરાબરે ઊભી રહી અને થરથર કપવા લાગી વ્યકટાદ્રિના મુખમડળમાં પણ વિષાદ તથા નિરાશાની છટા આપેલી દેખાવા લાગી અને તેની કૂરતા સૌમ્યતાના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ તે મંગળગિરિ તથા આનન્દગિરિને સંબોધીને નમ્રતા દર્શાવતો કહેવા લાગ્યો. “મંગળગિરિ અને આનન્દગિરિ, તમેએ મારું લજ્જુ ખાધેલું હોવાથી આ બાબતની પોલિસને ખબર ન આપશો અને આગળ ન વધશો. હું તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે આ બંને બાળાઓને અલગેજ અહીંથી મુક્ત કરીને એમની જવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં જવાની અનુમતિ આપું છું. માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તમારી પોતાની પણ એમની સાથે જઈને એમને એમના ઇચ્છિત સ્થાનમાં પહોંચાડી આવવાની ઇચ્છા હોય, તો તમને પણ જવાની રજ સાથે પ્રવાસનો ખર્ચ આપવાને હું તૈયાર છું.”

“આ નિમિત્તથી તમે અમને તમારી નોકરીમાંથી દૂર કરવા માગો છો એ અમે સારી રીતે સમજીએ છીએ, પરંતુ એની અમને પરવા નથી રોકતે નોકર ધણા અને નોકરને રોક ધણા, તમારા જેવા નરપિશાચની નોકરીથી અમે પણ કટાણી ગયા છીએ એટલે અમારી પણ નોકરી કરવાની ઇચ્છા નથી આ બાળાઓ વળી કોઈ બીજી આકૃતમાં ન આવી પડે એટલામાટે એમની સાથે જવાની અમેને આવશ્યકતા જણાય છે, તો અમારા પગાર ચૂકવી આપો અને સો રૂપિયા પ્રવાસના ખર્ચમાટે આપો એટલે અમે પણ વિદાય થઈ જઈશું.” મંગળગિરિએ નોકરી છૂટી જવામાટેની જરા પણ પરવા ન રાખીને એ શુબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

વ્યકટાદ્રિએ વધારે કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના મંગળગિરિ તથા આનન્દગિરિને તેમનો ચઢેલો પગાર તથા પ્રવાસના સો રૂપિયા આપી દીધા અને માયાદેવી તથા પદ્માવતીને સો રૂપિયા પ્રવાસના ખર્ચમાટે આપી ચારે બજુને તે ફાલે જ અહીંથી વિદાય કરી દીધા.

માલતી આગળ બોલવા જતી હતી એટલામાં મેં-કાચનમાલાએ-વચ્ચે જ કહ્યું ‘શ્રદ્ધા છે તે ધર્માત્મા અને પરમાર્થપરાયણ અનુચરને કે જેમણે મારી બગિનીઓનો સ્વાર્થના ભોગે પિશાચના પંતમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો.’”

પરંતુ મારા એ ઉદ્ધારને સાબળી વિશેષ ગંભીરતાને ધારીને માલતી કહેવા લાગી ‘બગિની કાચનમાલા, ઉતાવળા ન થાઓ અને સમસ્ત ક્ષયા અત પર્વન્ત સાબળી હશે’ એ અનુચરો ધર્માત્મા ન હોતા, પરંતુ વ્યકટાદ્રિની આજ્ઞા અનુસાર તમારી બગિનીઓને દુ ખ તથા સકટના અગાધ મહાસાગરમાં નાખી દેવામાટે તેમણે ધર્માત્માનો આ એક બિંદુલ બનાવટી પાક જ બજવી બતાવ્યો હતો. ‘માયાદેવી તથા પદ્માવતી કોઈ પણ રીતે પોતાની ઇચ્છાથી વેસ્થાવૃત્તિને સ્વીકારે તેમ નથી અને જો બળાહાર કરીશું તો કદાચિત્ ખૂનખરાબીનો પ્રસંગ આવી લાગશે,’ એવો જવાબ વ્યકટાદ્રિનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો એટલે તેણે બહાર જઈને પોતાના એ બે વિશ્વાસપાત્ર અનુચરને એવો પાક બહુવિધ કે જેથી માયાદેવી તથા પદ્માવતીનો તેમનામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ બધાઈ જાય, અને તેથી તે અનુચરો દ્વારા તેમને જ્યાં પહોંચાડવાની હતી ત્યાં પહોંચાડી દેવામાં દૃઢ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન ન આવે તેનો આ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો અને તમારી બંને બહેનો મંગળગિરિ તથા આનન્દગિરિ સાથે કલકત્તા જવાને અહીંથી તે જ રાતે રવાના થઈ

કાચિનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) - ૮ વ્યકટાદ્રિ મંદિરના બયાનક બેદા ૧૫૭

ગઈ. હવે હું તમારી હબચ બગિનીઓની બયાનક દુર્દશાની કથાને વધારે લખાવવા ઇચ્છતી નથી, અને તેથી અહીંથી તમારી બગિનીઓના મયાને લગભગ હોઠ મહિના જેટલો સમય વીત્યા પછી મગળગિરિ તથા આનન્દગિરિએ જે એક રનિસ્ટર્ડ પત્ર અમારા ગુરુ વ્યકટાદ્રિપર મોકલ્યું હતું તે પત્ર જ હું તમને વાંચી સમજાવું છું જેટલે અહીંથી નીકળ્યા પછી તમારી બગિનીઓની થયેલી દુર્દશાનો સમસ્ત વૃત્તાન્ત તમારા નજીવામા આવી જશે ” આમ કહીને માલતીએ પોતાના પોલકાના ખીસામાથી પરળીડિયામા બધ કરેલું એક પત્ર કાઢ્યું, તે પરળીડિયાપર ચાર આનાની ટિકિટ લગાડેલી હતી અને પરળીડિયું ફાડેલું હતું જેટલે તેમાથી તકાળ પત્ર કાઢીને માલતીએ નીચે પ્રમાણે વાંચવા માંડ્યું

“ કલકત્તા તા. ૦

“પરમપૂજ્ય ગુરુ મહારાજ શ્રી વ્યકટાદ્રિ મહાશયની પવિત્ર સેવામાં -

“આપશ્રી પાસેથી વિદાય થવા પછી માર્ગમાં એક દિવસ રોકાઈને અમે ચાલે દિવસે કલકત્તા પહોંચ્યા હતા. કલકત્તાના કુલી ડિપોના મેનેજરપર પકના સ્ટેશનપરથી તાર કરેલો હોવાથી કુલી ડિપોના બે માણસ હાવડા સ્ટેશનપર બે ગાડીઓ લઈને આવ્યા હતા જેટલે કલકત્તામાં કશી પણ અડચણ આવી ન હોતી. અમે માયાદેવી તથા પદ્માવતીને ડિપોમા લઈ ગયા અને ત્યાં તેમને પૂરતા બહોળસ્તમા રાખવામા આવી ત્યારે જ તેમને ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું હતું, પરંતુ ડિપોમાથી છઠ્ઠવાનો ઉપાય ન હોવાથી તેઓ શાંત થઈ ગઈ હતી, એ નવીનતાથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. જે દિવસે અમે ડિપોમાં પહોંચ્યા તે જ દિવસે રાત્રે અમે બંનેએ તેમ જ ડિપોના બીજા બે માણસોએ બળાકારથી માયાદેવી તથા પદ્માવતીની પવિત્રતાનો ભગ ક્યો હતો, અને ‘અમારા ગુરુ મહારાજનું તમેએ જે અપમાન કર્યું છે તેનું જ આ કૃણ છે’ એમ તેમને આપની આજ્ઞાસાર જણાવ્યું હતું ત્યાર પછી આસ્કાટીઓ-કુલી-દલાલો દ્વારા તેમને અત્યંત બધ બતાવી મૂક મુખથી કુલી તરીકે મેરીશિયસ જવામટનું અનુમતિપત્ર તેમની પાસેથી લખાવી લીધું હતું, અને ત્રીજે દિવસે જ કુલીઓને લઈને મેરીશિયસ જનારી સ્ટીમર ઉપડવાની હોવાથી તે સ્ટીમરમા જ તેમને તેમનાં નવાં નામે સાથે મેરીશિયસ મેકલી દેવામા આવી હતી કે જેથી કદાચિત્ત વપાસ થાય તો પણ ડિપોના રેકર્ડમા તેમના ખરા નામે ન હોવાથી કોઈને તેમને પત્તો જ ન મળી શકે વધારે બખરદારીમટિ તેમના નામે સાથે તેમની નતિ પણ બીજા જ લખાવી છે અને તેમનો દેશ પણ બીજો જ લખાવ્યો છે, એ પણ અહીં ખાસ કરીને લક્ષમા રાખવાનું છે માયાદેવીનું નામ મેના લખાવ્યું છે અને પદ્માવતીનું નામ પ્રેમા લખાવ્યું છે, તેમની નતિ ખત્રીની લખાવી છે અને તેમનો દેશ પબ્બ લખાવ્યો છે. પ્રવાસ આદિમા આપણા જેટલા પૈસા ખર્ચાયા છે અને ખર્ચાવાના છે તેથી બમણા પૈસા ડિપોના મેનેજર પાસેથી લીધા છે કે જે તેમના પગારમાથી કપાઈ જશે. વ્યવસ્થા બધી એવી થઈ છે કે તેઓ હવે જીવતી હિન્દુસ્તાનમાં પાછી આવી શકે તેમ છે જ નહિ, કારણ કે, મેરીશિયસમાં કુલીઓને જે કપ્ટા સોમવર્ષ પડે છે તે અસહ્ય હોવાથી એ કામજાંગી બાળાઓ કાં તો મરી જાય, અને જીવતી રહેશે તો પણ લગ્નના કારણથી પાછી અહીં

ન આવતાં ત્યાં જ કોઇની રાખેલી તરીકે રહીને, કોઈ કુલીઓ સાથે લગ્ન કરીને કે પછી વેચાટિ કરીને પોતાના જીવન વીતાડી દેશે. અમે અહીં ત્રણ ચાર નવા શિકારોને ફસાવવાના કાર્યમાં રોકાયેલા હોવાથી પત્ર લખવામાં ઘણો જ વિલંબ થયો છે તેની ક્ષમા કરો. અને અમારી પાસેના પૈસા અમુક કાર્યમાં ખર્ચાઈ ગયેલા હોવાથી અને ત્રણ નવી નાનુક નવેલીઓને અમેએ ત્યાં લાવવામાં જીતેલા ફસાવેલી હોવાથી રૂપિયા એક સો ત્યાં આવવાના ખર્ચમાં જીતેલા તારથી મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી. આપ જે ધર્મશાળામાં જીત્યા હતા તે જ ધર્મશાળામાં અમે આશરે રહીએ છીએ એટલે રૂપિયા તે જ ઠેકાણે મોકલશે. સવિસ્તર વાર્તાલાપ રૂબરૂમાં થશે. આશ્ચર્યજનક અનુચર મગળગિરિ તથા આનન્દગિરિના સવિનય અરજીવદન સ્વીકારશે.”

“એવા બહેન ! હિન્દુસ્તાનમાંથી ગિરમિટિયા મળ્દરોને કેવા છળપ્રપચો તથા દુઝાબાજીઓથી દૂર દૂરના ફિજી, મલાયા અને મોરીશિયસ જેવા ટાપુઓમાં લઈ જવામાં આવે છે અને જ્યારથી તે મળ્દરોનો ડિપોમાં પ્રવેશ થાય છે ત્યારથી તેમની મોકરીની ગિરમિટિયા મુફતની સમાપ્તિ થતા સૂધી અથવા તો તેમના જીવનની સમાપ્તિ થતા સૂધી (કારણ કે, કેટલાક મળ્દર પુરુષો અને કેટલીક મળ્દર સ્ત્રીઓ તો ત્યાંનાં કુટુંબ અસહ્ય હોવાથી થોડા વખતમાં જ મરણને શરણ થઈ જાય છે) તેમના પર કેવા અને કેટલા અમાનુષી અત્યાચારો કરવામાં આવે છે, તેમની પાસેથી ટોરો કરતા પણ કેટલી બધી વધારે મેહનત કરાવવામાં આવે છે, તેમના ધર્મ તથા આચાર વિચારોનો કેટલી સીમા પર્યંત નાશ કરી નાખવામાં આવે છે અને ભારતવર્ષની દુર્ભાગ્યવશાત્ ત્યાં જઈ પડેલી કેટલીક કુલીન અબળાઓના ખવિત્ર જીવનને ત્યાં કેવા કેવા અત્યાચારમય પ્રયત્નોથી બ્રષ્ટ કરી નાખવામાં આવે છે એ વિષેની અનેક વાર્તાઓ કલકત્તામાં મેં સાંભળેલી હોવાથી જ્યારે મારી બગિનીઓના મોરીશિયસ પ્રયાણની અને ગિરમિટિયા મળ્દર થવાની બયાનક વાર્તા મારા જાણવામાં આવી તે વેળાએ શોક અને ખેદના આધારથી મારું હૃદય વિદીર્ણ થવા લાગ્યું અને મારા નેત્રોમાંથી અશ્રુનો અસ્ખલિત પ્રવાહ વહી નીકળ્યો; કારણ કે, મારી સહોદરાઓને તેમજ દુર્ભાગ્ય એક એવા સ્થાનમાં અને એટલા દૂરના પ્રદેશમાં ધસડી ચૂં હવું કે, હવે નિકટના સમયમાં તેમના સંમેલનની આશામાં ત્રણ રાખી શકાય તેમ ન હોય હાય, નિર્દોષ અને નિરપરાધિની અબળાઓને આવી રીતે બળાત્કારે બ્રષ્ટ કરી વેચી નાખીને તેમને તેમનાં આસજનો તથા તેમની જન્મભૂમિથી સદાને માટે વિયુક્ત કરનાર મનુષ્ય-રૂપ નિર્દેશ રાક્ષસો પણ આજકાલના હિન્દુસ્તાનમાં વસે છે અને હિન્દુસ્તાનના નિર્મોદ્ય લોકો તે રાક્ષસોના આવા અત્યાચારોનો લેશમાત્ર પણ પ્રતિકાર ક્ષિપ્ત અવરોધ કરી શકતા નથી, એથી વિશેષ શોકકારક અન્ય શો વિષય હોઈ શકે વાડ ? મારી નિરાશાનો અવધિ થયો અને મારાથી કેટલીક વાર સૂધી કાંઈ પણ બોલી ન શકાયું. લગભગ પંદર કે વીસ મિનિટ પછી હૃદયના ઉદ્દેગની કાંઈક ન્યૂનતા થતાં મેં માલતીને પૂછ્યું કે “ત્યારે મોરીશિયસમાંથી મારી બગિનીઓને મુક્ત કરીને અહીં ભારતવર્ષમાં પાછી લાવવાનો કોઈ પણ ઉપાય છે કે એવો કોઈ ઉપાય છે જ નહિ ?”

“ગિરમિટિયા મળ્દરો કહાવિત્ બહુ પ્રયત્ન કરવામાં આવે અને સારી રીતે

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) -૮ વ્યકટાદિ મંદિરના બધાનક બેદો ૧૫૬

નાણાંની હોળી સાથે લાગવગ પણ લગાડી શકાય તો મુક્ત થઈ શકે છે એમ મારા સાંભળવામા આવ્યું છે ખરું; પરંતુ એ વિષયનું વિશેષ જ્ઞાન મને નથી અને તેથી હું આથી વિશેષ કંઈ પણ જણાવી શકતી નથી.” માલતીએ કહ્યું.

આટલી વાર સૂધી મારા કાન્ત શ્યામલાલ મૌનનું અવલગન કરીને એકાગ્રતાથી માલતીના મુખથી વર્ણવાતી કથાને સાંભળતા બેસી રહ્યા હતા. તેઓ હવે બોલવાનો યોગ્ય પ્રસંગ આવતા માલતીને અનુલક્ષીને કહેવા લાગ્યા: “કાંચન-માલાની ભગિનીઓને મોરીશિયસમાથી મુક્ત કરાવવામાટેના હું મારાથી બનતા પ્રયત્નો તથા નાણાંની હોળી કરવાને તેમ જ લાગવગ લગાડવાને સમર્થ હું એટલે એમટિ કાંઈ પણ ચિન્તા રાખવા જેવું નથી છતાં જો આ કાગળ અમારા કબ્જમા હોય તો આ કાગળની સહાયતાથી માયાદેવી તથા પદ્માવતીને જાહેર સત્વર અહીં લાવવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય તેવા સંભવ છે અને તેટલામાટે હું તમને પૂછવા માગુ છું કે આ કાગળ તમે અમને આપી શકશો? એના બદલામાં તમે જે માગો તે આપવાને અમે તૈયાર છીએ.”

“આ કાગળ તમારી જ મિલકત છે; જો માયાદેવી તથા પદ્માવતીને ઉદ્ધાર આ કાગળની સહાયતાથી થવાનો સંભવ હોય, તો એ જ એ કાગળનો યોગ્ય બદલો હોવાથી ખીલે કાંઈ પણ બદલો લેવાની મારી ઈચ્છા નથી.” આમ બોલીને તે કાગળ માલતીએ મારા કાન્તના હાથમા આપી દીધો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે કાગળમાની મગજિરિ તથા આનન્દજિરિની માગણીને અનુસરીને વ્યકટાદિએ તારથી સો રૂપિયાની જે રકમ તેમનાપર મોકલી હતી તેની રિસીટ અને મગજિરિએ તે રૂપિયાની લખેલી પહોંચ તથા મનીઓર્ડર મળ્યાની તેની સહીનું કૃપન ઇલાકિ ખીલ સાધનો પણ એક ફાઇલમાંથી કાઢીને તેણે અમને સોંપી દેવા સાથે વ્યકટાદિના પોતાના હસ્તના અગ્રુક એવા કાગળો પણ આપ્યા કે જે કાગળો અગ્રુક પ્રસંગમાં અતિશય હપયોગી થઈ પડવાનો સંભવ હતો. અમેએ આ ઉદારતામાટે અત કરણુપૂર્વક માલતીને આભાર માન્યો અને એ વેળાએ શત્રિના આઠ વાગ્યાનો સમય થયેલો હોવાથી અમારે ભતારે જવામાટેની માલતી પાસેથી રજા માગી. અમેને જવામાટે તૈયાર થયેલાં બેઠને માલતી ખિલ મુદ્રાથી કહેવા લાગી.-

“ભગિની કાંચનમાલા! જે પિશાચાત્મા સાધુ વ્યકટાદિના હસ્તથી તમારી પવિત્રચરિત્રા ભગિનીઓની આટલી સીમા પર્યન્ત દુર્દશા થયેલી છે તે પિશાચાત્માના અગ્રથી તમારો સત્કાર કરવાની અને તમને સોજનમાટેનો આગ્રહ કરવાની મારી ઈચ્છા ન હોવાથી હું આનન્દથી તમને તથા તમારા સ્થામને જવામાટેની અનુમતિ આપું છું, પરંતુ જ્યારે તમે અમદાવાદને ત્યાજવાને અને દિલ્લી જવાને તૈયાર થાઓ તે વેળાએ બાર કલાક પૂર્વે મને ખબર આપજો એટલે હું પણ આ નરકાલયને ત્યાગીને તમારી સાથે આવીશ અને તમારી ભગિનીઓને બારતવર્ષમાં પાછી લાવવામાટેના તમારા પ્રયત્નમા મારાથી આપી શકારો તેટલી સહાયતા આપીશ મારો હવે આ સ્થાનમા રહેવાનો હેતુ માત્ર પણ મનોબાવ નથી કે જે તમે એકથી વધારે વાર મારા મુખથી બહાર ચૂક્યા છે.”

“અમે પરમ દિવસે સવારમાં મેલ ટ્રેનમાં દિલ્લી જવા ધારીએ છીએ અને તેથી અત્યારે જ તમને કહી રાખીએ છીએ કે જો તમારો અમારી સાથે આવવાનો દૃઢ નિશ્ચય હોય તો પરમ દિવસે આઠ વાગતામાં જ સ્ટેશન પર આવીને અમને મળજો. અમે આનન્દથી તમને અમારી સાથે લઈ જઈશું અને તમારી સહાયતાને સ્વીકારી તમારા આભારી થઈશું.” મારા કાન્ત શ્યામલાલે જ મારી વતી ઉત્તર આપી દીધું.

હું, મારા કાન્ત શ્યામલાલ, દીનબંધુ, રમણલાલ, દીવાળી અને તેની સોઠ જે ગાદીઓમાં બેસીને લાંથી પાછા અમારા ઊતારામાં આવ્યા. દીવાળી ઊતારામાં પહોંચતાની સાથે તરત જ પોતાના રાધવાના કામમાં લાગી ગઈ અને આજે મોડું થયેલું હોવાથી તેની સોઠ પણ તેને તેના કામમાં મદદ આપવામાં લાગી રોકાઈ ગઈ. તેઓ આવી રીતે પાકનિષ્પત્તિના કાર્યમાં રોકાયેલી હતી એટલે હું, મારા કાન્ત, દીનબંધુ અને રમણલાલ હવે માયાદેવી તથા પદ્માવતીના ઉદ્ધાર-મંદિરો અને દુષ્ટ વ્યંકટાદિના પાપોને પ્રકાશમાં લાવીને ન્યાયદેવતાના હસ્તથી તેને ઉચિત દંડ અપાવવામાં તેઓ શો પ્રયત્ન કરવો અને તે પ્રયત્નને કેવી રીતે આરંભવો એ વિશેનો વિચાર અને વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા. લગભગ અગિયારનો સમય થતા આવ્યો છતાં અમે કોઈ પણ પ્રકારના નિશ્ચય પર આવી ન શક્યા અને એટલામાં રસોઈ તૈયાર થતાં દીવાળીએ થાળીઓ પીરસીને અમને જમવામાં બેસાડવાથી અમારા વાર્તાલાપને અપૂર્ણ અવસ્થામાં રાખીને અમે જમવાને બેઠા. મારું હૃદય અત્યંત ખિન્ન હોવાથી જો કે જમવાની રુચિ તો મને હતી જ નહિ, તો પણ મારા કાન્તને પ્રસન્ન રાખવામાં બળાકારે મેં અલ્પ આહાર કર્યો. જમીને ઉઠ્યા પછી તાબૂલબક્ષણ કરતાં બાર વાગ્યા એટલે પછી વિશેષ વાર્તાલાપને મુક્તિથી રાખી, દીવાળીને એક માણસ સાથે તેને ઘર મોકલી, દીનબંધુ તથા રમણલાલને પણ જવાની રજા આપી અને અમે નિદ્રાવશ થવામાં શય્યામાં પડ્યાં. મારા કાન્તે મદિરાપાન કરેલું હોવાથી તેમને તો તકાળ નિદ્રા આવી ગઈ, પરંતુ મારી આખી રાત વિચારજન્ય અથવા તો ચિન્તાજન્ય જાગરણમાં જ વીતી ગઈ.

બીજે દિવસે અમદાવાદમાંથી કેટલીક ચીજો લેવાની હતી તે લઈને અમે દિલ્લી જવામાં બેઠી તૈયારી કરવા માડી, એટલે કે સામાન બધો બંધાવીને તૈયાર કરાવી રાખ્યો અને સાંજે દીવાળી દ્વારા વળી પણ માલતીને સમાચાર મોકલ્યા. “આવતી કાલે સવારમાં અમે નક્કી નીકળવાના છીએ એટલે તમે અમારી સાથે આવવાના છો કે કેમ, તે જણાવવાની કૃપા કરશો; કારણ કે, તમે આવવાના હો તો સેકન્ડ ક્લાસનો એક કમ્પાર્ટમેન્ટ રિજર્ડ કરાવી લેવાનો અમારો વિચાર છે.” આના જવાબમાં માલતીએ કહેવડાવ્યું ‘રાતે હું મારી એક દ્રુક મોકલીશ તે તમે પોતાના સામાન સાથે સ્ટેશન પર લઈ જાઓ, અને હું તમને સાબરમતી સ્ટેશન પર મળીશ કે જેથી અહીંના સ્ટેશન પર મને કોઈ જોઈ ન શકે અને હું તમારી સાથે દિલ્લી જવામાં ઉપડી છું, એ વાર્તા કાંઈના જણવામાં આવી ન શકે. રાતે નવ વાગે એક ગાડીમાં દીવાળી તથા રમણલાલને મારી દ્રુક લેવામાં અહીં મારી પાસે મોકલશો તો મોટો ઉપકાર થશે.’ માલતીની આજ્ઞાનુસાર રાતે નવ વાગે દીવાળી તથા રમણલાલને અમે ત્યાં મોકલ્યા અને અડધા કે પોણા કલાકમાં જ ગાડીમાં એક મોટી અને બહુ જ

કાચિનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૮ વ્યંકટાદ્રિ મંદિરના બયાનક બેદો ૧૬૧

વજનદાર ટ્રક લઈને તેઓ પાછાં આવી પહોંચ્યાં. ટ્રક વિલાયતી અને ‘બ્રેન બ્રધર્સ’ની બનાવેલી હોવાથી કીમતી હતી અને તેમા બરેલી ચીજોથી તે વળી એટલી બધી વજનદાર થઈ હતી કે તેને માળપર ચઢાવતા ધણી જ મેહનત કરવી પડી. ટ્રકમા એટલી વજનદાર તે શી ચીજો બરેલી હશે એનો હું વિચાર કરવા લાગી, પરંતુ તકાળ મારાથી કરી પણ કંપના કરી શકાઈ નહિ.

દીનબંધુ એ જ દિવસે સાંજે ચાર વાગે સ્ટેશનપર જઈને અમારામઠિ સેકન્ડ ક્લાસનો એક કમ્પાર્ટમેન્ટ રિનર્ડ કરાવી આવેલા હોવાથી ત્રીજા દિવસના પ્રભાતમા અમે વેડેલા ઉઠીને નિત્યકર્મથી મુક્ત થઈ ગયા અને ચાહ નાસ્તાના કાર્યને પણ સાત વાગતામાં જ આટોપી લીધું. સાડા સાત વાગે જે ગાડીઓ લઈને દીનબંધુ તથા રમણલાલ આવી લાગ્યા. એક ગાડીમા સામાન તથા ફાસ ફાસીને સ્ટેશનપર વિદાય કરી દીનાળીને પચીસ રૂપિયા તથા જે વસ્તો બખ્શીશ તરીકે આપીને હું, મારા કાન્ત, દીનબંધુ તથા રમણલાલ આઠ વાગે બીજી ગાડીમા બેસીને સ્ટેશનપર જવાને નીકળ્યા. માલુકચોકમાં ફૂટ વગેરે ખરીદીને સાડા આઠ અને પાંચ મિનિટે અમે સ્ટેશનપર પહોંચ્યા; કારણ કે, પોણા નવે દિલ્લી જનારી મેલ ટ્રેનનો ઉપડવાનો વખત હતો. પરંતુ સ્ટેશનપર પહોંચ્યા પણ અમારા જણવામા આવ્યું કે મુબઈથી આવતો ગુજરાતમેલ પોણા કલાક લેટ હોવાથી દિલ્લીનો મેલ પણ પોણા નવને બદલે સાડા નવ વાગે ઉપડવાનો છે. પોણા કલાકનો સમય વીતાડવામઠિ અમે બી બી સી આઈ રેલ્વેના બ્રૉડ-પોહોળા-ગેજના મોટા પ્લેટફોર્મપર જઈને વાતો કરતા આમતેમ આંટા મારવા લાગ્યાં અને મારા કાન્ત સ્થામલાલ તો વળી એક વાર રિફ્રેશમેન્ટ રૂમમા જઈને મદિરાદેવીની ઉપાસના પણ કરી આવ્યા. બરાબર નવ ને પદર મિનિટે મુબઈથી નીકળેલા ગુજરાતમેલ અમદાવાદના પ્લેટફોર્મપર આવી લાગ્યો. અને એ વેળાએ અમે પ્લેટફોર્મના મધ્યભાગમા બિભા હતા ત્યાં જ ફર્સ્ટ ક્લાસ તથા સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બા આવેલા હોવાથી ફર્સ્ટ ક્લાસમાંથી બિતરતા પેસેન્જરોમાં અમેએ વ્યંકટાદ્રિને પણ બિતરતો જોયો. મેં વ્યંકટાદ્રિની દૃષ્ટિને ચૂકવવાની ચેષ્ટા કરી, પરંતુ તેની તીવ્ર દૃષ્ટિ મારાપર પડી ચૂકેલી હોવાથી અને તેણે મને ઓળખી લીધેલી હોવાથી મારી તે ચેષ્ટા વ્યર્થ ગઈ અને અમદાવાદના સ્ટેશનપર જઈને વ્યંકટાદ્રિ અમદાવાદમાના મારા આગમનના હેતુને જાણે જણી ગયો હોયની. તેવી રીતે મને ગણીરતાથી પૂછવા લાગ્યો.

“કેમ કાચિનમાલા! તમે અહીં ક્યાંથી? હું ધારું છું કે તમે કદાચિત્ તમારી બજિનીઓના સમાચાર મેળવવાના ઉદ્દેશથી ખાસ મને મળવામઠિ જ અમદાવાદ આવ્યા હશે. અને હું અત્યારે ગુજરાત મેલમાં આવવાનો છું એ વાર્તા તમારા જણવામા આવતા સ્ટેશનપર મને મળવામઠિ જ પધાર્યા હશે, કેમ મારી ધારણા ખરી છે કે નહિ? હું નથી ધારતો કે મારી ધારણા ખોટી હોય.”

આપની ધારણા એટલા અશે સત્ય છે કે, હું અમદાવાદમા મારી બજિનીઓના સમાચાર મેળવવામઠિ અને આપને મળવામઠિ જ આવી હતી; પરંતુ અહીં ત્રણ ચાર દિવસ રહ્યા છતાં જ્યારે આપ બહારમામથી પાછા ન આવ્યા એટલે આજે દિલ્લી જવામઠિ જ હું સ્ટેશનપર આવી છું, આપ આજે આવવાના છો એ સમાચાર મને મળ્યા નથી અને તેથી સ્ટેશનપર આપને મળવામઠિ

હું આવી નથી. ગુજરાત મેલ મેડો હોવાથી દિલ્લીનો મેલ પણ મેડો ઉપડવાનો હતો અને તેથી વખતને વીતાડવામટિ અમે આ પ્લેટફોર્મ પર ફરતા હતા એવામા અચાનક આપનો મેળાપ થઈ ગયો છે.” મેં પણ ગંભીરતાથી એ પ્રમાણેનું ઉત્તર આપ્યું.

“ત્યારે તમે મંદિરમા તો ગયાં હશે ન અને માલતી સાથે તમારો મેળાપ પણ થયો હશે; માત્ર એટલું ન નહિ, પણ તમેને માલતીએ તમારી ભગિની-એના સમાચાર પણ આપ્યા હશે.” વ્યક્તાદિએ જાણે તે મારા હૃદયના ભાવને મારા મુખમડળમાં ચતા પરિવર્તનો દ્વારા વાચવાની ચેષ્ટા કરતો હોય તો તેવી તીવ્ર દૃષ્ટિથી પૂછ્યું.

“હું પરમ દિવસ આપના મંદિરમા ગઈ હતી, માલતી બાઈ સાથે મારો મેળાપ થયો હતો અને તેમણે મારી ભગિનીએના જે સમાચાર આપ શ્રીમાને આપ્યા હતા તે ન સમાચાર સંભળાવ્યા હતા એટલે હવે વધારે કાંઈ પણ સમાચાર મળવાનો સંભવ ન હોવાથી હું અત્યારે પાછી દિલ્લી જઈ છું” અમારી ટ્રેનને ઉપડવામા માત્ર પાંચ મિનિટનો જ અવકાશ રહેલો હોવાથી મેં ટુંકામા જ પતાવ્યું અને “હવે અવકાશ નથી માટે મને ક્ષમા આપજો,” એમ કહીને ઉતાવળથી હું મારા કાન્ટ સાથે આર એમ રેલ્વેના પ્લેટફોર્મ બહાર જવાને આલતી થઈ

અમે અમારા રિબર્ડ કમ્પાર્ટમેન્ટમા બેઠા અને એક મિનિટમા જ ગાડી આલતી થઈ ગઈ દીનજંધુ તથા રમણલાલ પણ મેસાણા સૂધી વળાવવા માટે આવવાના હોવાથી અમારી સાથે જ હતા સાબરમતી સ્ટેશન પર માલતી ટ્રેનની અને અમારી વાટ જોતી જ બેઠી હતી એટલે ટ્રેન બેઠી રહેતા જ તે ડબ્બામા આવી ગઈ અને આવતાની સાથે જ કહેવા લાગી “બહેન કાચનમાલા, જો તમે અહીંથી આ ટ્રેનમા ન નીકળ્યા હોત, તો આજે જ તમારી સાથે અહીંથી નીકળવાનો અવસર મને બાગ્યે જ મળી શકત, કારણ કે —”

“તમારા ગુરુ મહારાજ વ્યક્તાદિ આજના મેલમા મુળર્થથી આવવાના હતા અને ગઈ કાલે તમને તેમનો તાર પણ મળી ચૂક્યો હતો, કેમ ખરું કે નહિ?” મેં માલતીના વાક્યને વચ્ચે જ અટકાવીને તે વાક્યની પૂર્ણાકૃતિ કરીને પૂછ્યું

“પરંતુ આ વાર્તા તમારા જાણવામા ક્યાથી અને કેવી રીતે આવી વાર?” માલતીએ વિસ્ફારિત નયનોથી આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું

એના ઉત્તરમા અમદાવાદના સ્ટેશન પર વ્યક્તાદિ સાથે થયેલી મારી અચાનક મુલાકાતનો વૃત્તાન્ત મેં માલતીને કહી સંભળાવ્યો અને ત્યાર પછી પૂછ્યું. “માલતી બહેન, તમે સાંઝ સૂધી પણ મંદિરમા પાછા નહિ ફરો, તો વ્યક્તાદિ તમારા પર ચોરીનો આરોપ મૂકીને તમને પકડાવવાની ચેષ્ટા તો નહિ કરે ને? મને તો લાગે છે કે, કદાચિત્ તે એવી ચેષ્ટા કર્યા વિના રહેશે નહિ.”

“તે નરપિશાચ એવી કશી પણ પ્રકૃતચેષ્ટા તો કરી શકે તેમ જ નહિ, કારણ કે, તેનાં બચાનક પાપકર્મોના પ્રકાસક એટલા બધાં સાધનોને મેં આ ટુંકમા બરી લીધા છે કે તે આવી કાંઈ પણ ચેષ્ટા કરે તો તેથી તેના પાતા-

નોજ સર્વનારા થવાનો સબવ છે છતાં પણ તે બૂલથી એવી કાઠ પણ એટા કરે તો તેને અટકાવવામટિ હું તેનાપર એક પત્ર લખીને ટપાલમાં નાખતી આવી છું, એટલે દશ કે અગિયાર વાગ્યાની ડિલીવરીમા તેને મારું પત્ર મળી જશે અને તે વાચીને તે ખરું જોવા કંડોગાર થઈ જશે, એવી મારી સોજો સોજ આના ખાત્રી છે. મારા તે પત્રની નકલ કરીને મેં મારી પાસે રાખી લીધી છે કે જે દિલ્લી પહોંચ્યા પછી હું તમને વચાવીશ ” માલતીએ એક પક્ષે એવી રીતે નિર્ભયતા દર્શાવીને પછી કાંઈક બચ દર્શાવતા કહ્યું. “આવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં વ્યંકટાદ્રિ મારા નારામટિના ગુપ્ત પ્રયત્નો તો અવશ્ય કરશે જ, અને તે મટિ તેનાથી સાવધ રહેવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે ”

અસ્તુ મેસાણામાં દીનબંધુ તથા રમણલાલ ઊતરી ગયા અને ત્યાર પછી પ્રવાસમા કશી પણ વર્ણનીય ઘટના ન થતાં અમે અમદાવાદથી નીકળેલાં મેલ અઢી કલાક લેટ હોવાથી બીજે દિવસે બપોર પછી એક વાગે કોઈ પણ પ્રકારના વિદ્ય વિના સ્વેચ્છાશળ દિલ્લીમા આવી પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૧૪ મું

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૯ શીલરના સંકલ્પમાં !

દિલ્લીમા આવ્યા પછી અમેએ ચાર પાંચ દિવસ વિશ્રાંતિમા વીતાવ્યા અને માલતીને અમારા આગારમા જ એક અતિથિ તરીકે રાખીને અમેએ તેના બહુ જ સારો સહાર કર્યો. માલતી પાંચ દિવસ સૂધી તો કાંઈ પણ બોલી નહિ, પરંતુ ત્યાર પછી તેણે મને જણાવ્યું કે “ભગિની કાંચનમાલા, હમે પોતે તેમ જ તમારા કાંત સ્થામલાલ ઉદારદૃષ્ટિ હોવાથી મને પોતાના ગૃહમાથી આહવા જવાનું કહેા અથવા તો મારી સાથે અયોગ્ય વર્તન કરો એ તો કદાપિ બની શકે તેમ છે જ નહિ, છતાં પણ આવી રીતે દીર્ઘ સમય પર્યન્ત તમારા ગૃહમા રહેવાનો અને તમને બારરૂપ થવાનો મારો મનોબાવ નથી; એટલે જે તમે આટલામા તમારા ગૃહની પાસે જ ક્યાંક મને નૂહી જગ્યા બાડાથી લઈ આપશો અને મને જોઈતી વસ્તુની વ્યવસ્થા કરી આપશો, તો તમારો મારાપર મોટા ઉપકાર થશે હાલ તરત સુખપૂર્વક મારાથી મારો નિર્વાહ કરી શકાય તેટલા સાધનો મારી પાસે છે અને ધીમે ધીમે હું મને આવડતી કેટલીક કળાએક દ્વારા પણ મારી આજીવિકાનાં સાધનોને મેળવી શકીશ, એવી મને સંપૂર્ણ આશા પણ છે, તો પછી મારે મારા નિર્વાહનો બાર તમારા શિરપર શામટિ નાખવો જોઈએ વાઝ ? માત્ર મને તમારો નામમાત્રનો આશ્રય હશે, તોપણ તેથી મને થોડું લાભ મળવાનો સબવ છે એટલે મારા અન્ય પ્રકારના બારને તમારા શિરપર નાખવાની મારી દેશમાત્ર પણ ઇચ્છા નથી ” મેં માલતીને અમારી સાથે રહેવાનો બહુ આગ્રહ કર્યો, પરંતુ એ આગ્રહથી તેનો નિમચ ન ગળ્યો. એટલે પછી અમારા આગારની પાસેનું એક ઘર બાડે રાખીને અને તેમા જોઈતી સર્વ વસ્તુઓની વ્યવસ્થા કરીને અમેએ માલતીને તે ઘરમાં રહેવામટિ મોકલી આપી માલતી પોતાની દ્રુક લઈને પોતાના નૂહા ઘરમાં ગઈ એટલે પછી મેં મારા કાન્ત સ્થામલાલને મારી ભગિનીબોના ઉદારમટિનો આગ્રહ કરવા માડ્યો અને મારા તે આગ્રહના પરિણામે મારા કાન્તે

દિલ્લીના એક સારામા સારા વખણાતા, પ્રતિષ્ઠિત, દેશભક્ત, ધર્મશીલ તથા યુદ્ધિમાન અને પરમ વિદ્વાન ધારાશાસ્ત્રી હુણીધારામને મારી બગિનીઓનાં શિરપર આવી પડેલા સફોનો તથા તેમને કેવી દમાખાણથી ગિરમિટિયા મનુર તરીકે કલકત્તાના કુલી ડિપોમાથી બનાવટી નામો સાથે મોરીશિયસ મેડલ્સી આપવામા આવી હતી ઇત્યાદિ ઘટનાઓનો ઇત્યભૂત વર્ત્તાંત કહી સભળાવ્યો, અને તે સાથે મારી બંને સહોદરાઓને મોરીશિયસમાથી પાછી હિન્દુસ્તાનમા બોલાવી લેવામટે કાયદા-સર કોશિશ કરવાનું જણાવી દીધું હુણીધારામે એ વિષે ગવર્નમેન્ટના જે અધિકારીઓ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવાની આવશ્યકતા હતી તે અધિકારીઓ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવા માડયો, અને એ પત્રવ્યવહાર હજી તો માલતો જ હતો ત્યાં તો આઠ મહિનાનો સમય વીતી જવા આવ્યો એ આઠ મહિનાના કાલા-વધિમા માલતીએ અમારી પાસેથી કોઈ વાર ધનની સહાયતા માગી ન હોતી અને પોતાનું જીવન તે સાધારણ રીતે સુખમા વીતાડતી હતી એટલે તેની પાસે નાણાંની સારી રકમ હોવી જોઈએ એ તો પોતાની મેળે જ સ્પષ્ટ થઈ જવું હતું તે દિવસમા બે વાર તો અવશ્ય મારી પાસે આવતી હતી અને બે ત્રણ દિવસે એક વાર હું પણ તેના ઘરમા જઈને બે કલાક તેની સાથે વાતોમા વીતાડતી હતી માલતીએ પોતાના ઘરમા ઘરના કામકાજમટે એક આધેડ કહારણ(કહાર ભતિની સ્ત્રી)ને નોકર તરીકે રાખી હતી અને તે કહારણ સારી, દેખાવડી તેમ જ વાચાળ અને ચાલાક હોવાથી તેના સહવાસમા માલતીનો સમય જો આનન્દપૂર્વક વીતી જતો હોય તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું. કોઈ કોઈ વાર હું અને માલતી ગાડીમા બેસીને બહાર ફરવા તથા હવા ખાવાને પણ જતા હતા અને તે વેળાયે જ મારી કોઈ દાસી મારી સાથે ન હોય તો માલતીની અનુચર કહારણ અમારી સાથે આવતી હતી તે કહારણનું નામ લાલન હતું

એક દિવસ હું અને માલતી દિલ્લીના રેલ્વે સ્ટેશન પાસે આવેલા મલકા બાગમા ફરવામટે અને મ્યુજીયમ જોવામટે ગયા હતા અને લાલન પણ અમારી સાથે હતી અમે અજબ ઘરના જુદા જુદા વિભાગોમાની બૂંદી બૂંદી વસ્તુઓને જોતી અને વાતો કરતી ફરતી હતી તે વેળાયે ત્યાં અન્ય પણ કેટલાક હિન્દુસ્તાની તેમ જ યુરોપીયન પ્રેક્ષકો તથા પ્રેક્ષિકાઓ આવેલા હતા અને તેઓ પણ અમારી પેઠે જ ત્યાંની પ્રેક્ષણીય વસ્તુઓનું અવલોકન કરતા ઇતસ્તત ભ્રમણ કરી રહ્યા હતા એવામા અચાનક મારી દૃષ્ટિ એક યુરોપીયનપર પડી, અને તેના પર મારી દૃષ્ટિ પડતા જ કલકત્તેથી અમે ત્રણ બહેનો ન્યારે વ્યકટાદ્રિ સાથે દિલ્લી આવવાને નીકળી હતી ત્યારે જે યુરોપીયન વ્યકટાદ્રિને વળાવવામટે હાવડા સ્ટેશનપર આવ્યો હતો તેમ જ હું ન્યારે દિલ્લીમા હરમતબનની હવેલીમા હતી ત્યારે જે યુરોપીયન હરમતબનની હવેલીમા પણ વ્યકટાદ્રિ તથા પ્રજુદાસને મળવામટે આવ્યો હતો તે જ એ યુરોપીયન એટલે કે શીલર હતો, એમ મારા જણવામાં આવી ગયું મેં તેને તલાળ બોળખી લીધો અને તેથી હું તેને એકાદ દૃષ્ટિથી થોડીક વાર જોઈ રહી મારી દૃષ્ટિ જેમ શીલરપર પડી હતી તેમ તેની દૃષ્ટિ મારાપર પણ પડી હતી એટલે તેણે પણ મને બોળખેલી હોવી જ જોઈએ, છતાં પણ જણે કાંઈક વિચારમા પડીને તે કાંઈ સ્મરણ કરતો હોયની! એવા

પ્રકારના ભાવને દર્શાવવા લાગ્યો. મારો તેની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો મનોભાવ હતો જ નહિ એટલે તેને વિચારમાં પડેલો જોઈને ‘અજળ ધર’ નિરીક્ષણના અમારા કાર્યની સમાપ્તિ થયેલી હોવાથી હું, માલતી અને લાલન વિશાળ નિ સરણીપરથી નીચે ઊતરવા લાગી કારણ કે, નીચે હજી અમારે બાગની સમર કરવાની હતી, પરંતુ અમો અર્ધ નિ સરણી ઊતરી રહ્યા એટલામાં શીલર પણ અમારી પાછળ આવતો અમને દેખાયો. અમો ત્રણે જણી બાગમાં આગળ વધી એટલે શીલરે મારા નિકટમાં આવી ટાપી ઉતારી માન દર્શાવીને મને સંવ્યતાથી અત્યંત શુદ્ધ હૃદય જાણાવમાં પૂછ્યું “બાનો, આપ કાણ છે તે મેહરબાની કરીને મને જણાવશો? કારણ કે, ઉપર અજળ ધરમાં આપ મને એકાગ્ર દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા હતા તેથી જણાય છે કે આપ મને કદાચિત્ જોળખતા હોશો. મેં પણ આપને ક્યાં જોયા છે એવો મને ભાસ થયા કરે છે; પણ આપને મેં ક્યાં જોયા છે અને ક્યારે જોયા છે એ બહુ કેશિસ કરવા છતાં પણ અત્યારે યાદ આવી શકતું નથી.”

“હું આપને જોળખતી હોવાથી જ આપને એકાગ્ર દૃષ્ટિથી જોઈ રહી હતી એ આપની ધારણા સત્ય છે, અને આપે પણ મને અત્યાર પૂર્વે એક વાર હાવડાના સ્ટેશનપર અમદાવાદવાળા વ્યક્તાદિ સાથે અને એક વાર અહીં દિલ્લીમાં હરમતજનની હવેલીમાં જોયેલી છે કે જે પ્રસંગોનું આપને વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. એ વિસ્મરણનું કારણ કદાચિત્ એ પણ હોઈ શકે કે આપણે વિરોધ પરિચય થયો નથી તેમ જ એક વાર આપણે વાર્તાલાપ પણ નથી કર્યો.” મેં પણ શુદ્ધ હૃદય બાપામાં જ ઉત્તર આપ્યું.

“ઓહ, ઘેટ જાડી રાસ્તલ વ્યક્તાદિ!” (ઓહ! તે હરામખોર પૂર્ત વ્યક્તાદિ!) આવી રીતે વ્યક્તાદિના સળધમાં સ્વસ્તિવાચક (?) રાખેલ જવાબને શીલર આગળ વધી કહેવા લાગ્યો. “હવે હું આપને બરાબર જોળખી શકું છું કારણ કે, કલકત્તામાંથી તે રાયતાન જે ત્રણ બાળા બાળાઓને બોળવીને ઉપાડી લાગ્યો હતો તે ત્રણ બાળાઓમાંની એક બાળા આપ છે, એમ મારી મનોદેવતા મને કહ્યા કરે છે કેમ, મારી સ્મરણશક્તિએ મને જ્ઞાતિમાં તો નથી નાખ્યો ને?”

“નહિ, આપની સ્મરણશક્તિએ આપને લેશમાત્ર પણ જ્ઞાન્તિમાં નથી નાખ્યા; કારણ કે, હું તે જ અબાગિની ત્રણ બાળાઓમાંની એક બાળા છું, પરંતુ પરમાત્માની કૃપાથી મારો તે રાયતાનના પંજમાંથી છૂટકો થતા અત્યારે હું સુખિની છું ...”

હું આગળ બોલવા જતી હતી એટલામાં અધીરતાને ભાવ દર્શાવીને શીલરે કહ્યું: “તે રાયતાનના પંજમાંથી આપ એકલા છટકીને સુખિની થયા છે તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે બીજા બે બાળાઓ તે રાયતાનના પંજમાં હજી સપડાયેલી છે અને તેથી તેમની અવસ્થ અકલ્પનીય દુર્દશા થયેલી હોવી જોઈએ; કારણ કે, વ્યક્તાદિએ એવી અનેક નિરાશાર તથા નિર્દોષ યુવતીઓ, બાળાઓ તથા મોઢા નારીઓનાં જીવનની પોતાના ચર્ચિત્ લાભમટે દુર્દશા કરી નાખી છે, એ તેની રાયતાનીયતને હું સારી રીતે જાણું છું અને તેથી તે બીજા બે બાળાઓ વિષે મારા હૃદયમાં ભય થયા કરે છે અને એટલામટે જ હું આપને વચ્ચે જ બોલતાં અટકાવીને જણાવવા માગું છું કે તે અન્ય બે બાળાઓ કેણુ હતી અને તેમની શી દશા થઈ છે?”

શીલરના આ વ્યકટાદ્રિના સબંધમાં તિસ્કારને દર્શાવનારા ઉદ્ગારોના અવશ્યથી અને તેના મુખમંડળમાં વ્યાપેલી કેપજન્ય લાલિમાના અવલોકનથી મારા મનમાં એવી ભાવનાનો ઉદય થયો. ‘શીલર પોતે એક ઉત્તમ સદ્ગુણસ્થ હોવો જોઈએ અને વ્યકટાદ્રિના દુશ્વરિત્રોનો ભેદ તેના જાણવામાં આવવાથી તે વ્યકટાદ્રિનો મિત્ર મટીને શત્રુ થયેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે, જો એમ ન હોય, તો વ્યકટાદ્રિના-સબંધમાં તેના મુખમાંથી અત્યાનંક આવા ઉદ્ગારો નીકળી શકે જ નહિ’ હૃદયમાં આવી ભાવનાનો ઉદય થતા મારા અંતઃકરણમાં શીલર વિષે કાંઈક પૂજ્યભાવ બધાયો અને તેથી તેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં હું એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને કહેવા લાગી “હા, તે અન્ય જે બાળાઓ મારી સહોદરાઓ હતી અને વ્યકટાદ્રિએ તેમના જીવનની એવી અને એટલી બધી દુર્દશા કરી નાખી છે કે તે અબાગિની બાળાઓની દુર્દશાની કથા સાંભળીને કાંઈ વજ્રહૃદય પુરુષનાં નેત્રોમાંથી પણ અશ્રુપાત થવાનો સંભવ છે તો પછી આપ જેવા એક દયાળુ પુરુષનું હૃદય તેમની દુર્દશાના વૃત્તાંતના અવશ્યથી દ્રવી જાય એ તો સ્વાભાવિક ઘટના જ કહી શકાય” આ શબ્દો ઉચ્ચારતા મારા નેત્રોમાંથી રોહનન્ય અશ્રુની ધારા વહી નીકળી અને મારા કંઠનો અવરોધ થવાથી તલ્કાળ મારાથી વધારે બોલી શકાયું નહિ. સારું થયું કે એ વેળાએ અમે બાગના એક એકાંત ભાગમાં હોવાથી અમારી આસપાસમાં બીજા મનુષ્યો ન હોતા, નહિ તો અમારા આ વાર્તાલાપને સાંભળીને અને મારા આ રોહનન્યાપારને જોઈને કદાચિત્ ત્યાં લોકોની લીડ પણ જમી જત

મારી આવી અવસ્થાને જોઈને શીલર મને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો. “બાનો, જરા શાંત થાઓ અને અંતઃકરણમાં ધૈર્ય તથા સહનશીલતાને સ્થાન આપો. વ્યકટાદ્રિ શયતાન છે તો હું શયતાનનો ઉસ્તાદ છું એટલે જો તમારી બન્ને બહેનો જીવતી હશે, તો તો હું તેમને વ્યકટાદ્રિના પંજમાંથી છોડવીને અવશ્ય તમારી સાથે મેળવી આપીશ જો તેઓ મરી ગઈ હશે, તો પછી લાત્મારા પરતું હું નથી ધારતો કે તેઓ મરી ગઈ હોય અને તેથી તેમના ઉદ્ધારની આશાને લાગવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી.”

“ના, તેઓ મરી ગઈ નથી, પણ મરણ કરતાં પણ વિરોધ કષ્ટદાયક સ્થિતિમાં જઈ પડી છે, પિશાચાત્મા વ્યકટાદ્રિએ કપટકળાથી તેમને કલકતાના કુલિ ઉપોમાં પહોંચાડી તેમના ખેડા નામે અને ખેડી જાત લખાવીને ગિરમિટિયા મજૂરો તરીકે મોરીશિયસ મોકલી આપી છે કે જ્યાંથી મરણ પર્યંત તેઓ છૂટી શકશે કે નહિ અને આ જીવનમાં પાછી હિન્દુસ્તાનના ઝાડોને જોઈ શકશે કે નહિ, એની શકા જ છે. મારા પતિએ તેમના ઉદ્ધારમાટેનો કાયદાસર પ્રયાન કરવા માગ્યો છે અને સરકારી અસલદારો સાથે એ વિષયનો અમારો પત્રવ્યવહાર આજે આઠ મહિનાથી ચાલ્યા કરે છે, પણ અદ્યાપિ કાંઈ પણ સંતોષકારક પરિણામ આવ્યું નથી અને તેથી મારી આશા નિરાશાના અપમાન પરિણત થતી જાય છે” મેં તેને સત્ય પરિસ્થિતિનું દર્શન કરાવ્યું.

શીલરે કિંચિત્ વિચાર કરીને કહેવા માંડ્યું. “બાનો, આજે દિલ્હીના ક્વીન્સ ગાર્ડન્સ (મલ્કા બાગ)માં મારી સાથે આપનો આમ અત્યાનંક મેળાપ

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૯. શીલરના સંક્રમણ! ૧૬૭

યઈ ગયો છે તેથી મને જણાય છે કે આપની બહેનો અતિશય બાળ્યશાલિની છે; કારણ કે, મેરીશિયસ અને એવા જ દૂર દૂરના અન્ય ઉપનિવેશોમાં હિન્દુસ્તાનના ગિરમિટિયા મજૂરોપર જે જે અમાનુષી અત્યાચારો થાય છે તે અત્યાચારોની તપાસમટિ આજથી બે મહિનાની અંદર એક કમીશન અહીંથી જવાનું છે અને તે કમીશનનો હું પણ એક મેમ્બર હોવાથી મારે પણ ત્યાં જવું પડશે એટલે મેરીશિયસમાં જઈને હું પોતે જ આપની બગિનીઓના ઉદ્ધારમટિનો યથાસાધ્ય પ્રયત્ન કરીશ અને મને નવાણું ટકા ખાત્રી છે કે મારા પ્રયત્નમાં મને અવશ્ય વિજય મળશે અને મારા હસ્તથી આપની બગિનીઓનો ઉદ્ધાર થશે. અત્યારે હવે સમય ધણો થયો છે અને સૂર્ય નારાયણ અસ્તાચલમાં જવાની તૈયારીમાં છે એટલે આપ આનંદથી ઘેર પધારો અને મને આપનું એડ્રેસ (સરનામું) આપતાં જઓ. આવતી કાલે સાંજે ચાર વાગે હું આપના આવાસમાં આવીશ અને આપના પતિ સાથે મુલાકાત કરીને આ વિષયનો વિરોધ બિહાપોહ કરીશ મારું એડ્રેસ (સરનામું) આ છે, એટલે જો સાંજે ચાર વાગ્યાનો ટાઇમ (વખત) આપના પતિને અનુકૂળ ન હોય તો જે ટાઇમ (વખત) અનુકૂળ હોય તે સવારમાં દર વાગતા સૂધીમાં મને જણાવશો તો તે ટાઇમે (વખતે) હું આપ પાસે આવવાનો પ્રયત્ન કરીશ” આ પ્રમાણે મારા નિરાશાસ્પ અધકારથી વ્યાપેલા હૃદયમહિ-રમાં આશાસ્પ જ્યોતિને પ્રકટાવીને શીલરે પોતાના નામ તથા એડ્રેસ (ઠેકાણું)નું એક છાપેલું વિનિર્દિષ્ટ કાર્ડ મને આપ્યું અને તે લઈને મેં મારા પોલકાના ખીસામાં રાખી દીધું કાર્ડ આપ્યા પછી તેણે કહ્યું. “પણ બાનો, અત્યાર સૂધી હું આપના પોતાના તેમ જ આપના પતિના નામને જાણી શક્યો નથી તો તે જણાવવાની કૃપા કરશો કે?”

“મારું નામ કાંચનમાલા છે અને મારા પતિનું નામ લાલા રવામલાલ છે” આ પ્રમાણે ઉત્તર આપી મેં મારા કંતનું નામ અને ઠેકાણું શીલરને લખાવી દીધાં; કારણ કે એ વેળાએ મારી પાસે કાગળ અને પેન્સિલ આદિ લેખન-સાધનો હતા નહિ.

શીલર અંગ્રેજ એટિકેટ (વિનય) પ્રમાણે મારી સાથે હસ્તપૂનન કરીને ચાલ્યો અને તેનાથી છટા પડ્યા પછી હું, માલતી અને લાલન બાગના જે બાગમાં ગાડીઓ બેસી રહેતી હતી તે બાગમાં આવી મારી ગાડીમાં બેસીને ઘર તરફ જવાને રવાના થયા ઘેર આવીને શીલર સાથેના અત્યાનંક સંમેલન તથા વાર્તાલાપનો વર્તાવ મેં મારા કંતને કહી સંભળાવ્યો. તે દિવસની રાત વીતી ગઈ અને બીજા દિવસનો ઉદય થયો.

મારા કંતને દિવસના ચાર વાગ્યાનો વખત પ્રતિકૂળ થાય તેમ હતું જ નહિ એટલે બરાબર ચાર વાગે હું અને મારા કંત અમારા વિશાળ આગારના ડ્રોઇંગ રૂમમાં શીલરની વાટ જોતાં બેઠા અને મારા કંતે દ્વારપાળને આજ્ઞા આપી રાખી. “જો શીલર નામના કોઈ સાહેબ હોય આવે, તો તેમને માનપૂર્વક અહીં લઈ આવજો; કારણ કે, અમે તેમને મળવામટિ જ અહીં આવીને બેઠાં બીએ.” બરાબર સવાચાર વાગે શીલર સાહેબની સવારી આવી પહોંચી અને મેં મારા કંતને શીલરનો તેમ જ શીલરને મારા કંતનો પરિચય કરાવ્યા પછી શીલરે મારા કાલને પોતાના મુખથી પોતાનો વિરોધ પરિચય કરાવતાં કહેવા માંડ્યું:-

“મિસ્ટર સ્વામલાલ, ગઈ કાલે ક્વીન્સ ગાર્ડન્સમાં અચાનક તમારા પત્નીશ્રી સાથે મારો મેળાપ થતાં તેમના મુખથી તમારી બે સાળાઓની નીચ વ્યક્તાદિ-દ્વારા થયેલી દુર્દશાનો વૃત્તાંત સાંભળીને મારા કોમળ હૃદયમાં શોકનો એવો અને એટલો બધો પ્રબળ આઘાત થયો છે કે જેને હું મારા મુખથી વર્ણવી શકતો નથી મારો જન્મ જો કે એટલિટનમાંના એક પ્રતિષ્ઠિત અંગ્રેજ કુટુંબમાં થયેલો છે, તથાપિ મારા પિતામહ જર્મન હોવાથી મારી શિરાઓમાં જર્મન રક્ત વહી રહ્યું છે હું અત્યારે કલકત્તામાં એક ઍરિસ્ટર તરીકે વ્યવસાય કરું છું અને એક સારા ઍરિસ્ટર તરીકે મારી આખા હિન્દુસ્તાનમાં સારી નામના છે, તથાપિ અમારા કેટલાક ઍરિયન્ટલિસ્ટ જર્મન્સ પ્રમાણે ભારતવર્ષના ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રાચીન ઇતિહાસ આદિનો પણ મેં થોડું અભ્યાસ કરેલો છે અને તેથી પડિત મેંકસૂક્ષ્મ પ્રમાણે ભારતવર્ષ અને ભારતીય લોકો વિષે મારો બહુ જ ઉચ્ચ અભિપ્રાય બંધાયેલો છે, અને તેમાં પણ ભારતવર્ષની સતી, સાંતી, પતિપરાયણતા, અત્યંત સહનશીલતા અને દેવીસ્વરૂપા સ્ત્રીઓ વિષે તો મારા અતઃકરણમાં એવી પૂજ્યભાવના વસી રહી છે કે ભારતીય સ્ત્રીઓ સાથે સરખાવતાં અન્ય દેશોની સ્ત્રીઓ મારી દૃષ્ટિમાં અત્યંત ટુંચ તથા પ્રતિષ્ઠાહીન જ દેખાયા કરે છે એ કારણથી અત્યાચારપીડિતા પવિત્ર ભારતીય સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારનું મેં બીડું ઝડપ્યું છે, અને મારા એ કાર્યનો હું અહીંથી કેટલાક ઉપનિવેશોમાં બળાકારે મોકલાયલી અને મોકલાતી કુલી સ્ત્રીઓને અસહ્ય દુર્દશામાંથી ઉદ્ધારવાના પ્રયત્નવડે આરંભ કરવા માગું છું આ કાર્યમાં નીમાયલા કમીશનના એક અંગ્રેસ સહય તરીકે હું થોડા વખતમાં જ ઉપનિવેશોમાં જવામાં ભારતવર્ષમાંથી પ્રયાણ કરવાનો છું”

અહીં વચ્ચે મારે આપને જણાવવું જોઈએ કે મેં શીલરને અતઃ પૂર્વ ત્રણેક વાર જોયેલો હોવાથી હું તેને ઠીંઠો જોળખતો હતો, પરંતુ તેની સાથે મારો વિશેષ કશો પણ સબંધ કિંવા પરિચય ન હોવાથી તે જર્મન હતો કે અંગ્રેજ હતો, શરીર હતો કે બદમાશ હતો કિંવા ઍરિસ્ટર હતો કે ટ્રેડર હતો ઇત્યાદિ કશું પણ તેના સબંધમાં જણતી ન હતી તેમ જ મારા કાંત સ્વામલાલે તો તેને આજે જ પ્રથમ વાર જોયો હતો એટલે તેઓ પણ તેનાથી અપરિચિત હોવાથી તે તેના પોતાના સબંધમાં બે કાંઈ પણ કહે તે હાલ તરત તો સત્ય તરીકે સ્વીકારી લીધા વિના અમારો છૂટકો જ ન હતો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેની બધી આકૃતિ, તેના વાણીમાધુર્ય, તેની સર્વસાધારણ વિજ્ઞતા તથા તેના બાહ્ય આડરબર આદિને જોતા કોઈ પણ મનુષ્ય તેને એક ઉત્તમ ચરિત્રના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ તરીકે માની લે, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું કલકત્તામાં શીલર નામક ઍરિસ્ટર એક અદ્વિતીય ધારાશાસ્ત્રી તરીકે પકાતો હતો એ મારા કાંત જણાવતા હતા, પરંતુ તે ઍરિસ્ટરને તેમણે પોતાની દૃષ્ટિથી કદાપિ જોયેલો ન હોવાથી અંગ્રેજ આ શીલરની વાચાળતા તથા સમયસૂચકતા કોઈ સારા ઍરિસ્ટરને પણ શર્માવે તેની હોવાથી મારા કાંતનો દૃઢ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો કે એ જ કલકત્તાનો વિખ્યાત ઍરિસ્ટર શીલર પોતે હોવો જોઈએ આવા પ્રકારનો દૃઢ વિશ્વાસ બંધાઈ જવાથી મારા કાંતે શીલરને ઉદ્દેશીને કહ્યું —

કાચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૬. શીલરના સર્કળમાં! ૧૬૬

“આપ શ્રીમાન્ કલકત્તામાના પોતાના લાગેની કમાણીવાળા ધીક્તા રોજગારમા આ પરોપકારમટિ બાધા નાખવાને તૈયાર થયા છે એ જાણીને આપમટિ અમારા અત કરણોમા સ્વાભાવિક જ માનની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે અને અમે આપને ધન્યવાદ આપીને ઇચ્છીએ છીએ કે પરમાત્મા આપના આ શુભ પ્રયત્નમા આપને સંપૂર્ણ સફળતા આપે. અને ઉપનિવેરોમાની અભાગિની ભારતીય અબળાએનો આપના હસ્તથી ઉદ્ધાર થાએ. અસ્તુ પરંતુ હવે હું એ પૂછવા માણ છું કે મારા પત્નીની જે ભાગિનીએને કપટથી કુલી સ્ત્રીઓ તરીકે મોરીશિયસ મેકલી આપવામા આવી છે તે માયાદેવી તથા પદ્માવતીનો આપ ઉદ્ધાર કરી શકશો ખરા કે? જો આપ તેમના ઉદ્ધારક થવાને સમર્થ હો, તો એ કાર્યમટિ નાણાની જેટલી રકમની આવશ્યકતા હોય તેટલી રકમ ખર્ચવાને હું તૈયાર છું અને આપની જે આજ્ઞા મળે તે આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાને તત્પર છું.”

શીલર થોડીક વાર વિચારમગ્ન રહ્યા પછી પોતાના મુખમડળમા તથા સ્વરમાં ગભીરતાની છટાને લાવીને પ્રભાવદર્શક અભિનયથી કહેવા લાગ્યો. “મહાશય, તમારા પત્નીની બહેનોને મોરીશિયસમાંથી મુક્ત કરાવવામાટે અત્યારે નાણાની જરૂર નથી, પણ તેમને કપટથી તથા બળાકારથી ભ્રષ્ટ કરીને તેમની ઇચ્છા ન હોવા છતાં કુલી સ્ત્રીઓ તરીકે મોરીશિયસ નામક ઉપનિવેશમા મેકલી આપવામા આવી છે એ વિષેના કેટલાક સબળ પૂરાવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે અને જો તે પૂરાવા હોય, તો પછી તેમને ત્યાંથી મુક્ત કરાવીને અહીં લાવવાના કાર્યમા વિશેષ પરિશ્રમ ભોગવવો પડે તેમ નથી.”

“એમટિ કેવા પ્રકારના પૂરાવાની આવશ્યકતા છે તે કૃપા કરીને જણાવશો?” મેં વચ્ચે જ અધીરતા તથા આતુરતાથી પૂછ્યું.

“પ્રથમ તો તે તમારી ભાગિનીએને અનીતિનો વ્યવસાય કરાવવામાટે કલકત્તામાંથી ભોળવીને અમદાવાદ લઈ જનાર વ્યક્તિ હોતો અને તેણે તમારી તે ભાગિનીઓ તેની અયોગ્ય ઇચ્છાને આધીન ન થવાથી તેમને પોતાના અનુચરોદ્ધારા કલકત્તાના કુલી ડિપોમા મેકલી ખેડા નામેથી કુલી તરીકે મોરીશિયસ મેકલી દીધી હતી, એ સર્વ રહસ્યને જાણનાર જો કોઈ સાક્ષી હોય તો તે સાક્ષીની તેમ જ એ વિષેના જો કોઈ લિખિત પૂરાવા હોય તો તે લિખિત પૂરાવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે.” શીલરે પૂરાવાનું સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવ્યું.

મેં તત્કાળ જણાવ્યું. “આ ઘટનાને સાધોપાન્ત જોનારી એક યુવતી જેવી સાક્ષી જોઈએ તેવી સાક્ષી આપવાને તૈયાર છે અને તે ઉપરાંત એક લિખિત પૂરાવો પણ મારી પાસે મૌજૂદ છે.” એમ કહીને હું મારા પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ મારા ઓરડામા જઈને પ્રથમ મેં મારી એક દાસીને માલતીને સત્વર બોલાવી લાવવામાટે રવાના કરી દીધી અને ત્યાર પછી માલતીએ વ્યક્તિપરને આનંદગિરિ તથા મગજગિરિનો જે કામળ મને આપ્યો હતો તે કામળને મારી તીજેરીમાંથી કાઢી તે કામળ લઈને હું પાછી ડ્રૉઇંગ રૂમમા આવી લાગી. હું તે કામળ વિષે કાંઈક બોલવા જતી હતી એટલામા માલતી પણ ત્યાં આવીને હાજર થઈ ગઈ એટલે શીલર સાથે માલતીનો પરિચય કરાવીને માલતીને મેં કહ્યું. “માલતી બહેન, મારી ભાગિનીઓની દુર્દશાનો જે માર્ગ પણ વૃત્તાંત તમે જાણો છો તે સમસ્ત વૃત્તાંત કૃપા કરીને આ ઍરિસ્ટર સાહેબને કહી સંભળાવો.”

“આ બાઈ ગઈ કાલે પણ ક્વીન્સ ગાર્ડન્સમાં તમારી સાથે હતા ખરા નહિ વાર?” શીલરે માલતીને જોઈને મને પૂછ્યું.

“હા, જે બાઈ ગઈ કાલે રાણીના બગીચામાં મારી સાથે હતાં તે જ આ બાઈ છે એઓ હમણાં અમારા ઘરની બાલુના ઘરમાં જ રહે છે અને તેથી જ તકાળ અત્યારે અહીં આવી શક્યા છે.” મેં સહયતાથી યથેચ્છિત ઉત્તર આપ્યું.

માલતીએ મારી આજ્ઞાનુસાર મારી બગિનીઓની દુર્દશાનો ઇત્યબૂત વૃત્તાંત શીલરને કહી સંભળાવ્યો અને ત્યાર પછી માલતીનો આપેલો કાગળ મેં તેની આગળ રજૂ કરી દીધો. શીલર ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલો કાગળ સડ-સડાટ વાંચી ગયો અને તેથી અમે કલ્પના કરી શક્યા કે શીલર હિન્દુસ્તાન-માની કેટલીક પ્રચલિત ભાષાઓ પણ સારી રીતે નહિ, તો પણ સાધારણ પરિ-માણમાં તો બોલતો હોવો જ જોઈએ માલતીના મુખથી મારી બગિનીઓની દુર્દશાના વૃત્તાંતને સાંભળી લીધા પછી અને કાગળને વાંચી લીધા પછી શીલર ગભીર બાવથી કહેવા લાગ્યો.—

“આ બાઈની સાક્ષી અને આ કાગળ એ જે પૂરાવા ધણા જ સમજડ અને સારા હોવાથી આપણને બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડવાનો સંભવ છે એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ પરંતુ આ પૂરાવા ઉપરાંત તે જે અન્કેન્-ચુનેટ ગર્લ્સ (કમનસીબ છોકરીઓ)ના તાકાલિક ઉદ્ધારમાટે તેમના છેલ્લામાં છેલ્લા ફેટાગ્રાફ્સ હોય, તો તે ફેટાગ્રાફ્સની સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે એટલા-માટે એ તેમના ફેટા જે તમારી પાસે હોય, તો મને બતાવશે.”

“મારી બગિનીઓના ફેટા મારી પાસે નથી, કારણ કે, અમને અમારા ફેટા લેવડાવવાનો પ્રસંગ કદાપિ પ્રાપ્ત થયો જ ન હોતો.” મેં ફેટા ન હોવાનું જણાવ્યું.

શીલર મારો એ જવાબ સાંભળીને કાંઈક વિચારમાં પડી ગયો અને તેના મુખમંડળમાં ગાંભીર્યની ગાઢ સત્તા વિસ્તરેલી દેખાવા લાગી પાંચેક મિનિટ પર્યન્ત મૌનનું અવલંબન કર્યા પછી શીલરે મને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું “જે પૂરાવા અત્યારે તમારી પાસે તૈયાર છે તે પૂરાવાનો આપણે અહીં હિન્દુસ્તાનમાં રહીને જ ઉપયોગ કરીશું, તો તમારી બહેનોને મુક્તિ અપાવતા કદાચિત્તે બે વર્ષ વીતી જશે, કારણ કે, મારે થોડા દિવસમાં જ પ્રવાસે નીકળવાનું છે, પરંતુ જે મોરીશિયસમાં તમે મારી સાથે આવો અને ત્યાં જ આપણે આ સાક્ષી પૂરાવાના બળથી કાયદાસર લડત ચલાવીએ, તો તે લડતના પરિણામે આપણે તમારી બહેનોનો બહુ જ અલ્પ સમયમાં ઉદ્ધાર કરી શકીએ તેમ છે એટલામાટે તમે ચોતે અને તમારા પતિ આ માલતી બાઈને સાથે લઈને મારી માથે મોરીશિ-યસ આવવાને તૈયાર હો, તો હું પ્રથમ તમારી સાથે મોરીશિયસ આવીશ, ત્યાં તમારી બહેનોના ઉદ્ધારમાટેની લડત કાયદાસર ચલાવીશ અને આ કાર્યની સિદ્ધિ થયા પછી કમીશનના મેમ્બરોને બીજા કોઈ ઉપનિવેશમાં જઈ મળીશ. મારી ફી તેમ જ મારા પ્રવાસનો ખર્ચ તમારે આપવાનો નથી, એ લક્ષમાં રાખ-વાનું છે; કારણ કે, મારે તો આમે ત્યાં જવાનું તો છે જ એટલે આ કાર્ય કેવળ પરમાર્થબુદ્ધિથી અને એક દાખલો બેસાડવામાટે જ કરી બતાવવાની મારી અભિલાષા છે.”

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૬. શીલરના સંકળમાં । ૧૭૧

શીલરના આ અકલ્પનીય પ્રસ્તાવને સાંભળીને મારા કાન્ત શ્યામલાલે કહ્યું: “માન્યવર મહારાજ, આપની ફી અને આપના પ્રવાસનો ખર્ચ અમારે આપવો પડે, તો તે આપવાનું સામર્થ્ય અમારામાં છે અને તે આપવાને અમે આ ક્ષેત્રે તૈયાર છીએ, પરંતુ અમારાથી મેરીશિયસ જેવા દૂરના ઉપનિવેશમાં સમુદ્રનો પ્રવાસ કરીને તમારી સાથે આવી શકાય તેમ નથી, કારણ કે, એક તો સમુદ્રનો પ્રવાસ મારી પ્રકૃતિને અનુકૂળ નથી અને બીજું ત્યાંથી આવતા ચાર પાંચ મહિનાનો સમય નીકળી જાય એટલે મારી એટલી લાંબી ગેરહાજરીમાં મારા ગૃહ આદિની દુર્વ્યવસ્થા થાય, અર્થાત્ જ્યાં મારાથી ન આવી શકાય ત્યાં મારા પત્ની એકલા ન આવી શકે એ સ્વાભાવિક જ છે, કારણ કે, સ્ત્રીઓને આટલા દૂરના પ્રવાસમાં એકલી મોકલવી એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી એ તો આપ પોતે પણ જાણી શકો તેમ છે એટલે એ વિષેના અધિક ઊદાપોહની અમલ્ય હોય એવી મારી માન્યતા નથી.”

“તમે સ્ત્રીઓને એકલી મેરીશિયસ મોકલો એવા પ્રકારનો મારો આગ્રહ છે જ નહિ, કારણ કે, આ કોઈ મારા લાભનો વિષય નથી જો તમારાથી બની શકે તેમ હોય તો કોઈ બીજા વિશ્વાસપાત્ર એક અથવા બે પુરુષોની સાથે આ બંને બાંધઓને મેરીશિયસ મોકલવાનો વિચાર કરો અને એમ પણ જો ન જ બની શકે, તો પછી પૂરાવાનો આ કાગળ આજથી આઠ દિવસ પછી મારા મુળઘર્ષના એડ્રસપર મોકલી આપજો એટલે મેરીશિયસમાં તમારી બંને સાળીઓને ઊડવવામાં મદદ કરી મારાથી બનતા પ્રયત્નો કરીશ અને જો તેઓ ત્યાંથી મુક્ત થશે તો તેમને મુળઘર્ષ રવાના કરી તમારાપર તાર કરી દઇશ એટલે તમે મુળઘર્ષ જઈને તેમને લઈ આવજો પરંતુ જો મારા પ્રયત્નો સફળ નહિ થાય, તો પણ એટલું તો હું અવશ્ય કરી શકીશ કે તમારી સાળીઓની સ્થિતિના સમાચાર તમને લખી જણાવીશ અને ત્યાંથી ઊડવવાના અન્ય પ્રયત્નો મારા અહીં આવ્યા પછી એટલે કે કલકત્તામાં આવ્યા પછી કરી શકાશે આથી વિશેષ મારાથી બીજું શું કરી શકાય?” શીલરે નિ સ્વાર્થે બુદ્ધિના દર્શન સાથે પોતાની શક્તિનો પણ પરિચય કરાવી દીધો.

આવી રીતે આ વિષયના વાર્તાલાપનો અંત થતા થોડી વાર સુધી બીજી કેટલીક આડીઅવળી વાતો ચાલવા લાગી મારા કાન્તે શીલરને બિહસ્તી અથવા બાન્ડી લેવામાં બહુ જ આગ્રહ કર્યો, પણ શીલરે કહ્યું “હું મદિરાને સ્પર્શ કરવામાં મહાપાતક માનનારો હોવાથી મદિરાપાન કરું, એ કદાપિ ન બની શકે તેવું કાર્ય છે આપની લાગણીમાં હું આપનો આભાર માનું છું; પરંતુ આપને પણ મારો એ જ ઉપદેશ છે કે આ દુષ્ટ મદિરાને સત્વર ત્યાંથી લો; નહિ તો આ મદિરા કોઈ દિવસ મહાબચાવક પરિણામ લાવી બતાવશે, તે વળાયે બૂલને સુધારવા જેટલો સમય ન મળવાથી આપના હૃદયમાં ધોર પશ્ચાત્તાપ થશે, તે પશ્ચાત્તાપનું કોઈ પણ પરિણામ થઈ શકશે નહિ અને તમારે અમૂળ મરણને વશ થવું પડશે. મેં મદિરાપાનના નિષેધ વિષે એક પુસ્તક અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે તે હું તમારાપર મોકલી આપીશ એટલે તે પુસ્તક વાંચજો અને આ વ્યસનને ત્યાંથી દેવાનો કરી શકાય તેટલો પ્રયત્ન કરજો.”

લગભગ છ વાગ્યાના સુમારે શીલર અમે સર્વની આજ્ઞા લઇને અને ‘ગૃહ-
ખાચ’ રાખના ઉચ્ચાર સહિત હસ્તધૂનન કરીને અમારી પાસેથી ચાલ્યા ગયા.
અને પોતે જવા છતાં અમારા અતઃકરણોમા તે પોતાના સબધમા ઉત્તમ અભિ-
પ્રાયને મૂકતો ગયો. શીલરના જવા પછી થોડી વારમા જ મારા કાત પછુ કોઇ
એક અગત્યના કાર્યમટે ક્યાક બહાર ચાલ્યા ગયા એટલે મને તથા માલતીને
એકાતમા શાંતિથી પરસ્પર વાર્તાલાપનો પ્રસંગ ન ધારેલી રીતે આવી મળ્યો.
શીલરના નિસ્વાર્થ ભાવવાળા આશાવર્ધક ઉદ્ગારોથી મારી બગિનીઓના ઉદ્ધા-
રની મારા હૃદયમા સંપૂર્ણ આશા બધાયલી હોવાથી મેં માલતીને સંબોધીને પૂછ્યું -

“કુમ માલતી બહેન, આ શીલર સાહેબ વિષે તમારો શો અભિપ્રાય છે?
આ પ્રશ્ન હું તમને એટલામટે પૂછુ છું કે મારા કરતા આ વિશ્વની વિલક્ષણ-
તાનો તમે બહુ જ સારો અને વિપુલ અનુભવ ધરાવો છો.”

મારા આ પ્રશ્નને સાંભળીને માલતી ગંભીરતામિશ્રિત શાંત ભાવથી કહેવા
લાગી કે “આ યુરોપીયન ગૃહસ્થને મેં કલકત્તામા વ્યકટાદ્રિ પાસે ત્રણ ચાર
વાર આવેલો. જ્યેષ્ઠ હતો અને જ્યારે પણ એ આવતો હતો ત્યારે વ્યકટાદ્રિ
અમે સર્વને બહાર કાઢીને એની સાથે એકાતમા જ ગૃહ વાર્તાલાપ કરતો હતો.
તેમ જ હશ્મતજનનની હવેલીમા પણ એ મહાશયના દર્શન થયા હતા, એથી
વિશેષ એ મહાશયનો મને વિશેષ પરિચય ન હોવાથી જો કે હું એના વિશે
વધારે કંઈ પણ કહી શકતી નથી, તો પણ એ યુરોપીયન ગૃહસ્થ બહારના
દેખાવમા, બોલવા ચાલવામા અને સભ્યતાને દર્શાવવામા અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ તથા
આકર્ષક હોવા છતાં એનો વ્યકટાદ્રિ જેવા પુરુષપિશાચો સાથે તેમ જ હશ્મતજનન
જેવી કુટિનીઓ સાથે આટલો બધો ગાઢ સબધ હોવાથી એના આતારક ચારિત્ર્ય
વિશે મારા મનમા તો સંપૂર્ણ સશય રહ્યા કરે છે અને તેથી એના સર્વ વચનોને
સર્વથા નિર્વિવાદ સત્ય તરીકે માની લઇને એનામા સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો અને
એ જ્યાં લઇ જાય ત્યાં એની સાથે ચાલ્યા જવું એ મને તો યોગ્ય લાગતું નથી,
કારણ કે, ‘તેલ જુઓ, તેલની ધાર જુઓ અને ત્યાર પછી જે કાંઈ કરવાનું
હોય તે કરો’ એવો નીતિતત્ત્વવેત્તાઓનો ઉપદેશ છે અને એ ઉપદેશ અનુસાર
વર્તવું એમા જ મનુષ્યનું કલ્યાણ છે.”

મારા કાતનો મને શીલર સાથે મોરીશિયસ મોકલવાનો વિચાર ન હોતો.
અને માલતીએ પણ શીલરને વિશ્વાસપાત્ર ન દર્શાવ્યો. છતાં પણ મારી દૃષ્ટિને
તો તે વિશ્વાસપાત્ર અને દેવતુલ્ય જ દેખાયા કરતો હતો, કારણ કે, માનવસ્વભાવનો
એક એવો નિયમ જ છે કે કોઈ પણ પુરુષ કિંવા સ્ત્રીના હૃદયમા પ્રસંગવશાત્
કોઈ પણ વિષયની નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે તે વેળાએ સત્ય ઉપદેશથી તેની નિરા-
શાને વધારનાર મનુષ્ય તેને પ્રિય નથી લાગતું અને અસત્ય ઉપદેશ કિંવા દબથી
તેને આશાની ઝાંખી કરાવનાર મનુષ્ય ‘સર્વથા કપટી અને અસત્યવાદી’ હોવા
છતાં પણ અતિશય પ્રિય ભાસવા માટે છે. મારી સહોદરાઓના ઉદ્ધારની મારા
અતઃકરણમા તીવ્ર આકાંક્ષા ઉદ્ભવી હતી એટલે શીલરની આશ્વાસકતા મને
વિશેષ પ્રિય થઇ પડે અને મારા કાત તથા માલતીના વિચારો સ્વીકારને યોગ્ય
ન જણાય તો તે સ્વાભાવિક જ હતું. સારાશ કે, હું શીલરના પક્ષની પ્રતિપા-
દિકા હોવાથી શીલરની વકીલાત કરતી માલતીને કહેવા લાગી કે -

કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૯. શીલરના સંક્રમણ! ૧૭૩

“માલતી બહેન, સામાન્યતઃ તમારા અનુમાનો સત્ય હોવા છતાં પણ શીલરના સંબંધમાં તમારું અનુમાન અત્યારે મને ચર્ચાર્થે હેખાવું નથી અને તેનાં કેટલાક સંબંધ કારણો પણ છે વ્યક્તિદ્રિ જેવા પુરુષપિંગાચ અને હૃદયમતજન જેવી કુટિની સાથેના સંબંધથી જ શીલરને સર્વથા અવિશ્વાસને પાત્ર અને તિરસ્કરણીય માની લેવો એ કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય નથી, કારણ કે, વૈષ્ણ કિંવા ડૉક્ટર તથા વકીલ અને ઍરિસ્ટરનો વ્યવસાય જ એવા પ્રકારનો છે કે પોતાના વ્યવસાયના અંગે તેમને સર્વ પ્રકારના મનુષ્યોના સંબંધમાં આવડે છે, એટલામાટે વૈષ્ણ, ડૉક્ટર, વકીલ કે ઍરિસ્ટર આદિના ગ્રુપ ચારિત્ર્યને જણ્યા વિના કેવળ અમુક અધમ વ્યક્તિ સાથેના તેના બાહ્ય સંબંધને જોઈને જ તેને અધમ માની લેવો અને તેનામાં અવિશ્વાસ રાખવો, એ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો યોગ્ય નથી શીલરની સ્વાભાવિક તેજસ્વિતા, સહ્યતા તથા રસનામાધુરીને જોતાં તેમ જ ઉપનિવેશોમાં મનુષ્યોની સ્થિતિની તપાસમાં નીમાયતા કમીશનનો તે પણ એક સહ્ય નીમાર્થ છે એ વિષયનો વિચાર કરતા, શીલરના સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારની શકા લાવવાનું કારણ રહેતું નથી આ અને આવા જ અન્ય કારણોનો વિચાર કરતા મને તો શીલર સર્વથા વિશ્વાસપાત્ર જ જણાય છે અને તેથી મારી સહોદરાઓના ઉદ્ધારમાં તેની સાથે મેરીશિયસ જવાને મારું અધીર મન બહુ જ લલચાય છે મારા કાતને કોઈ પણ પ્રકારે સમજવીને અને તેમની અનુમતિને પ્રાપ્ત કરીને મારાથી મેરીશિયસ જઈ શકાય તો સારું, આવી મારી પ્રબળ ઇચ્છા હોવાથી આજે રાતે હું મારા કાતને સમજવવાનો પ્રયત્ન કરવાની છું, અને તમને પણ તે વેળાએ મારી પામે એટલામાં રાખવાનો મારો મનોભાવ છે કે તમારાથી પણ મારા મતનું સમર્થન કરી શકાય અને આપણા મત વધારે થતા આપણે વિજય થાય”

મારા આવા પ્રકારના આગ્રહને જોઈને સસારાટવીમાં ઘણી ડોકરો ખાઈને ઘડાયેલી માલતીએ તત્કાળ મને અમિય લાગે તેવું મારી ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ એક પણ વચન ન ઉચ્ચાર્યું અને ‘વારુ ત્યારે હું ઘેર જઈને થોડી વારમાં જ આવું છું એટલે પછી જેવો તમારા કાતનો રંગ હશે તેવી પદ્ધતિથી આપણે તમારા કાતને સમજવવાનો પ્રયત્ન કરીશું’ એવી રીતે મને આશ્વાસન આપીને તે પોતાને ઘેર જવામાં ચાલતી થઈ ગઈ.

રાતે નવ વાગે મારા કાત નિત્યના નિયમ અનુસાર મદિરાપાન કરીને જમવા બેઠા હતા અને હું તથા ચિંતામણી તેમને જમાડવાના કાર્યમાં રોકાયેલી હતી તેવામાં માલતી પણ આવી લાગી મારા કાત બોજનના કાર્યથી નિવૃત્ત થયા પછી બેઠકમાં જઈને બેઠા એટલે અમે-મેં અને ચિંતામણીએ-માલતીને પણ આગ્રહ કરીને અમારી સાથે જમવા બેસાડી અને જળ્યા પછી અમે પણ બેઠકમાં આવીને બેઠા મારા કાત કોચપર પડ્યા પડ્યા હુકકો પીતા હતા મેં પ્રથમ તેમને તાબૂલબક્ષણ કરાવ્યું અને ત્યાર પછી તેમને પ્રસન્ન જોઈને મારા હિતની વાર્તાને ચર્ચવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું કે “પ્રાણેશ્વર, પોતાનું મરણ થયા વિના કોઈ પણ મનુષ્યથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરી શકાતી નથી એ તો આપ જાણો જ છો, અને તેટલામાં જો આપણે પોતે જ અમુક પ્રકારના પ્રયત્નો નહિ કરીએ અને

પરિશ્રમ નહિ વેડીએ, તો મારી બગિનીઓનો કોઈ પણ પ્રકારે ઉદ્ધાર થઈ શકે તેમ નથી આ કારણથી મારો આપને એવો આગ્રહ છે કે કા તો આપ પોતે મારી સાથે મોરીશિયસ આવો અને કા તો કોઈ વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્ય સાથે અને ત્યાં જવાનો પ્રબંધ કરી આપો, કારણ કે, જ્યાં સુધી મારી બગિનીઓનો ઉદ્ધાર થયેલો મારા જીવામાં નહિ આવે, ત્યાં સુધી મારું અંત કરણ શાંત થવાનું નથી અને સસારના કોઈ પણ વ્યવહારમાં મારું ચિત્ત ચોંટવાનું નથી. આપના જેવા સર્વ પ્રકારે સમર્થ અને સાધનસંપન્ન પુરુષ મારા શિરઝંજીર હોવા છતાં જો મારાથી મારી વિપત્તિઝસ્તા સહોદરાઓના સંકટનું નિવારણ ન કરી શકાય, તો પછી હું આપના ચરણોની અનન્ય ભાવથી અખડ સેવા કરું છું તેનું કળ શું વારું? મારી બગિનીઓ દુ ખિની હોય તેથી મારા જોરવની જ ક્ષતિ છે, એના વિચાર અવશ્ય આપે કરવો ઘટે છે આપ બુદ્ધિમાન છો અને હું આપની એક આજ્ઞાધારિણી અલ્પમતિ કિંકરી હું એટલે વિશેષ મારાથી કાંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી અને તેથી મારી પ્રાર્થનાનો આપ અવશ્ય યોગ્ય વિચાર કરશો. એટલી જ મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.”

વિનયશીલતા તથા નમ્રતાથી કંઠોરહસ્ય પુરુષો પણ પીગળી જાય છે અને કૂરાત્મા પુરુષો પણ દયાના પ્રવાહમાં તણાવા માડે છે, તો પછી મારી આવી શાશ્વીનતાથી મારા કાંત જેવા એક દયાળુ અને અનુકંપાશીલ પુરુષનું હૃદય ન દ્રવી જાય એમ તો કદાપિ બને જ નહિ મારા કાંતનું હૃદય કાંઈક દ્રવીભૂત થઈ દેખાયું અને તેવામાં વળી ચિંતામણી મારા ભણાવી રાખેલા પાઠ પ્રમાણે મારી પ્રાર્થનાને અનુમોદન આપતી પતિદેવને સંબોધીને મૃદુ વાણીથી કહેવા લાગી કે -

“મારા સૌભાગ્યાધાર, આપણા ગૃહકલેશને જડમૂળથી ઉખેડી નાખીને આપણા ગૃહને નદનવનનું સ્વરૂપ આપનાર મારી બગિનીતુલ્ય સપત્ની કામ-નમાલાની આ યોગ્ય પ્રાર્થનાનો જો સ્વીકાર કરવામાં નહિ આવે, તો એ આપની કૃતદંતતા જ ગણાશે અને એટલામાટે મારો આપને આગ્રહપૂર્વક અનુરોધ છે કે માયાદેવી તથા પદ્માવતીના ઉદ્ધારના આ હાથમાં આવેલા પ્રસંગને વ્યર્થ જવા ન દેશો. પછી તો જેવી આપની ઇચ્છા.”

“મારો પણ એ જ અભિપ્રાય છે કે જો માયાદેવી તથા પદ્માવતીના ઉદ્ધારનો સંપૂર્ણ નિશ્ચય હોય, તો પછી આ પ્રસંગને વ્યર્થ જવા દેવો એ આપણી મૂર્ખતા તથા કૃતદંતતા જ કહી શકાય.” માલતીએ કાંઈક સરાયાત્મક પ્રુષ્ટિ આપી

આવા પ્રકારના વાતાવરણને જોઈને મારા કાંત શ્યામલાલ કાંઈક ગભીર વિચારમાં પડી ગયા અને થોડી વાર પછી મને સંબોધીને અતિશય શાંત તથા પ્રેમદર્શકભાવથી કહેવા લાગ્યા કે “મારી ગૃહલક્ષ્મી અને હૃદયેશ્વરી કામ્યનમાલા, તારા હૃદયના સંતોષમાટે તારી ઇચ્છા અનુસાર વર્તવાને હું નિરતર તત્પર છું, છતાં મોરીશિયસ જવામાટે મેં મારી અનિચ્છા દર્શાવી હતી તેનું કારણ એ છે કે મારાથી તલાળ દિલ્લીને દીર્ઘ સમયને માટે ત્યાંની શકાય તેમ નથી અને તને એકલી કોઈ બીજા વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્ય સાથે મોકલું તો મારાથી તારો દીર્ઘ વિયોગ સહી શકાય તેમ નથી તેમજ તને ત્યાં મોકલવાથી તારા વિશે મારા મનમાં નિરતર એક પ્રકારની ચિંતા રહ્યા કરે એ સ્વાભાવિક છે અને એવી

ચિંતાને લોભવવાની મારી લેશમાત્ર પણ ઇચ્છા નથી. છતાં જ્યારે તારો, ચિંતામણીનો તેમજ માલતીનો અત્યંત આગ્રહ છે, તો હવે હું તારા હક્કને નિરાશ ન કરતા તારી ઇચ્છાને આધીન થવાને જ વિશેષ ઉત્તમ માનું છું. આવની કાલે શીલરને હું અહીં બોલાવીશ અને તેની સાથે કેટલીક વાતચીત કરીને તેને તેની સાથે મોરીશિયસ મોકલવાનો સર્વ પ્રકારે યોગ્ય પ્રબંધ કરી આપીશ જે બની શકશે તો હું પણ ત્યાં આવવાનો પ્રયત્ન કરીશ અને જે અભારે નહિ જ નીકળાય, તો હું પાછળથી ત્યાં આવી પહોંચીશ.”

મારા કાતે મારી ઇચ્છાને સ્વીકારી લેવાથી મારા અતઃક્રણ્ણમા એટલે જાણે સંતોષ થયો કે તેના યોગે મારો મારા કાલમાંનો પ્રેમભાવ હજાર મણે વધી ગયો અને હું તેમને દેવતુલ્ય માનવા લાગી માલતી પોતાને ઘેર મઈ, ચિંતામણી પોતાના શયનમંદિરમાં ચાલી ગઈ અને હું મારા શયનમંદિરમાં મારા કાલની અનન્ય ભાવથી ચરણસેવા કરતી નિદ્રાને આધીન થઈ નિદ્રામાં મને મારી ભગિનીઓનું સ્વપ્નદર્શન થવા લાગ્યું.

ખીજે દિવસે એક અનુચરદ્વારા ચિટ્ટી મોકલીને મારા કાતે શીલરને બોલાવ્યો અને શીલર આવ્યો. એટલે તેની સાથે કેટલીક વાતચીત કરી પણ એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે મારે આઠ દિવસ પણ દિલ્લીથી નીકળવું અને મુળધર્મા શીલરને મળવું શીલરે કહ્યું “જે દિવસે કાંચનમાલા મુળધર્મ આવશે તે દિવસે તારથી એમના પ્રયાણના સમાચાર મળ્યા પ્રમાણે સ્ટેશનપર હું હાજર રહીશ અને એમના નિવાસ આદિની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી આપીશ જે એઓ પોતે એમના નિવાસ આદિની વ્યવસ્થા કરી શકે તેમ હોય તો પણ મારી ના નથી.” મારા કાતે કહ્યું “નિવાસસ્થાનની વ્યવસ્થા આપ કરી આપને અને ખાનપાન આદિની વ્યવસ્થા એઓ પોતે કરી લેશે, એમની સાથે એમના મૈત્રિણી માલતી તથા એક નોકર આવવાના છે એટલે ખાનપાનની વ્યવસ્થા કરી લેવામાં એમને અડચણ આવે તેમ નથી.” આ પ્રમાણેનો નિશ્ચય થતા શીલર ચાલ્યો ગયો અને તે દિવસથી જ હું તથા માલતી દિલ્લીથી મુળધર્મ જવામાંની તૈયારીઓ કરવા લાગી. આઠ દિવસ અગાઉથી તૈયારી કરવાનું કારણ એ હતું કે મુળધર્મ મોરીશિયસ સૂધીનો સમુદ્રપ્રવાસ કરવાનો હોવાથી કેટલીક આવરવક વસ્તુઓ ખાસ યાદ કરી કરીને સાથે લઈ લેવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હતી. માલતીની પોતાની મોરીશિયસ આવવાની એટલી બધી ઇચ્છા ન હોતી, પરંતુ મારા અને મારા કાલના આગ્રહનો અનાદર ન કરી શકાયથી મારી સાથે આવ્યા વિના તેનો છૂટકો ન હોતો. આઠ દિવસ ભેતભેતામાં વીતી ગયા અને મુળધર્મ જવા માટે અમારે જે દિવસે દિલ્લીની ભૂમિને ત્યાગવાની હતી તે અમારા પ્રયાણના દિવસના સૂર્યદેવનો ગગનમંડળમાં નિત્ય પ્રમાણે જ્વલ્ય થયો.

મારા કાતે સૂચિયા જે હજાર મને પ્રવાસના ખર્ચમાટે આપ્યા હતા અને માલતી ઉપરાંત ચાણીસેક વર્ષના વયના એક મૌઠ તથા વિશ્વાસપાત્ર અનુચરને મારી સાથે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરીને દિલ્લીથી મુળધર્મ સૂધી રેલ્વેમાં એક સેકન્ડ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટ અમારા માટે રિઝર્વ કરાવી રાખ્યો હતો. તેમની તો જે કે ફર્સ્ટ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટ રિઝર્વ કરાવવાની ઇચ્છા હતી, પરંતુ મારા આગ્રહથી તેમણે સેકન્ડ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટ રખાવ્યો હતો. તેઓ પોતે પ્રવાસમાં સાથે ન

૧૭૬ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

હોવાથી વિનાકારણ ફર્ટ કલાસનું વધારે બાહુ ખર્ચી નાખવાની મારી ઇચ્છા ન હોતી. ધનાઢય કુટુંબની સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ પણ સ્વાભાવિક જ પુરુષોના સ્વભાવ કરતાં કરકસરિયો. હોય છે સ્ટેશન પર અમને વળાવવા માટે મારા કાત સાથે મારી સુશીલા સપત્ની ચિંતામણી પણ આવી હતી અને તેનાથી મારો દીર્ઘ સમયનો વિયોગ થવાનો હોવાથી જેમ મારા નેત્રોમાંથી અશ્રુ ખરી પડ્યા તેમ જ તેને પણ મારો દીર્ઘ વિયોગ થવાનો હોવાથી તેના નયનોમાંથી અશ્રુધારાનું વહન થવા લાગ્યું મારા કાતે કહ્યું “હું બનતાં સૂધી તો દશ બાર દિવસમાં અહિંની વ્યવસ્થા કરી લઈને મુબઈ આવવા માટે નીકળીશ અને તેટલામાં જો તમે સ્ટીમરમાં મેરીશિયસ જવાને ઉપડી ગયા નહિ હો, તો આપણે સર્વ સાથે જ મેરીશિયસ જઈશું અને જો તમે રવાના થઈ ગયા હશે, તો હું બીજી સ્ટીમરમાં ત્યાં આવી પહોંચીશ મુબઈ પહોંચીને સરનામું તથા અન્ય સમાચાર તરત લખી જણાવજે અને પ્રવાસમાં સાવધ રહેજે જો પૈસાની જરૂર પડે તો તાર કરજે એટલે તારથી જ પૈસા મોકલવામાં આવશે” મેં મારા કાતને ચિંતામણીની સભાળ રાખવાની બલામણુ આપી અને ત્યાર પછી થોડી વારમાં જ અમારી ટ્રેન ઉપડી અમે એક બીજીથી જૂઠ્ઠા પડી ગયા મારા પતિએ શીલર પર અમારી રવાનગીનો તાર કરી દીધેલો હોવાથી અમે દિલ્લીથી નીકળેલા કોઈ પણ પ્રકારના વિદ્ર વિના ત્રીજે દિવસે સવારમાં ગ્રાન્ડરોડના સ્ટેશન પર આવી પહોંચ્યા તે વેળાએ શીલર અમને લેવા માટે સ્ટેશન પર બેસેલો હતો.

અમે પ્લેટફોર્મ પર ઉતર્યા અને મેં તથા માલતીએ શીલર સાથે હસ્તધૂનન (શેકહેન્ડ) કરીને કુશળસમાચારાત્મક વાર્તાલાપ કરવા માગ્યો એટલામાં મારા નોકર રામસહાયે કુલીઓ દ્વારા અમારો સામાન બહાર કઢાવ્યો અને મને પૂછ્યું કે “હવે આપણે ક્યા જવાનું છે? ગાડી તૈયાર છે કે બાડે કરી લેવાની છે?”

એના જવાબમાં મારા બદલે શીલરે જ રામસહાયને જણાવ્યું કે “બહાર હું બાડાની બે ગાડીઓ તૈયાર રખાવીને જ આવ્યો છું એટલે કુલીઓના માથા પર સામાન ઉચકાવીને મારી પાછળ આવ્યા આવો” રામસહાયને આટલું કહીને તેણે મને પૂછ્યું કે “આ બાઈ તો દિલ્લીમાં તે દિવસે તમારી સાથે ગાર્ડનમાં હતા તે જ કે નહિ?”

“જી હા, એ તે જ મારા મૈત્રિણી મિસ માલતી છે, અને મારા આગ્રહથી જ એઓ મારી સાથે પ્રવાસમાં આવ્યા છે” મેં ઉત્તર આપ્યું.

“ત્યારે તો એ મિસ માલતી મુબઈથી જ પાછા દિલ્લી જવાના હશે, કેમ ખરું કે નહિ?” શીલરે કાંઈક ગંભીરતા તથા ઉદ્દેશપૂર્વક પૂછ્યું.

પરંતુ મેં સરળતાથી જ જણાવ્યું કે “નહિ, એઓ મારી સાથે મેરીશિયસ સૂધી આવવાના છે અને મારા પ્રવાસના અત્યંત મારી સાથે જ રહેવાના છે.

આ પ્રમાણે વાર્તા કરતાં અમે પ્લેટફોર્મના દ્વારમાંથી બહાર નીકળીને જ્યાં શીલરની રાખેલી ગાડીઓ બેસી હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યા, એક ગાડીમાં અમારો સામાન મૂકાવીને શીલરે તેમાં મિસ માલતી તથા રામસહાયને બેસવાનું કહ્યું અને બીજી ગાડીમાં શીલર સાથે આવેલી એક ગૌરાંગ રમણી બેઠેલી હતી એટલે તેની બાજુમાં પાછળની સીટ પર હું બેઠી અને સામેની સીટ પર

કાચિનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ)-૯. શીલરના સકળમાં । ૧૭૭

શીલર બેસી બેઠો ગાડીઓ ચાલવા લાગી એટલે શીલરે પ્રથમ તે ગૌરાગ રમ-
ણીને મારી ઓળખાણ કરાવી અને ત્યાર પછી મને તેનો પરિચય કરાવતા કહ્યું
કે “આ મારા એક મિત્રના પત્ની છે, મારા તે મિત્રનું નામ મિસ્ટર ફર્ન છે,
મિસ્ટર ફર્ન ગવર્નમેન્ટના ન્યાયખાતાના એક ઉચ્ચ અધિકારી છે, આ લેડીનું
ક્રિસ્ટિયન નામ એલન છે, પરંતુ અમારા સમાજની પદ્ધતિ પ્રમાણે અત્યારે
એઓ શ્રીમતી મિસિસ ફર્નના નામથી ઓળખાય છે મિસ્ટર ફર્ન કોઈ અગત્યના
કાર્યમંડે હાલમાં એકન ગયેલા છે અને તેઓ એક મહિના પૂર્વે આવવાના
નથી એટલામંડે એમના બગલામાં જ મેં તમારા નિવાસમંડેની વ્યવસ્થા
કરેલી છે કારણ કે, અહીંથી મોરીશિયસ જવામંડે ઉપડવા પૂર્વે કદાચિત્
પદરથી વીસ દિવસનો સમય વીતી જાય એવો સંભવ દેખાય છે”

“આવા એક પ્રતિષ્ઠિત આગ્રહ અબળા સાથે આજે આમ અચાનક પરિચય
થવાથી હું મને પોતાને અતિગત બાગ્યશાલિની માનું છું અને અમારા નિવાસમંડે
એમણે પોતાના બગલામાં વ્યવસ્થા કરી આપવાની જે ઉદારતા દર્શાવી છે
તેમંડે હું એ શ્રીમતીને આભાર માન્યા વિના રહી શકતી નથી” મેં સંભ્યતાના
વર્તમાનકાલિક નિયમ અનુસાર મારી કૃતજ્ઞતાનું શબ્દોદ્વાર દર્શન કરાવ્યું

“હું પણ આપના જેવા એક કુલીન અને સહ્ય આર્ય અબળાના આદરા-
તિથ્યનો મને આજે આમ અચાનક પ્રસંગ મળવાથી મારી બાગ્યશાલિતાની
સીમા થયેલી માનું છું, કારણ કે, આર્યાવર્તની અબળાઓ વિષે મારા અત-
કરણમાં એક પ્રકારનો પૂજ્યભાવ વસી રહ્યો છે અને મારા તે ભાવને વ્યવહારમાં
યોગ્ય બતાવવાનો આજે મને યોગ્ય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે” મિસીસ ફર્ને પોતાની
બાગી વૃદ્ધી અને અગ્રેજ મિશ્રિત હિન્દુસ્તાની ભાષામાં આવા આશયના
ઉદ્ગારો કાઢ્યા

આવા પ્રકારના વાર્તાલાપમાં માર્ગ ઓછો થતો ગયો અને લગભગ પાત્રીસ
કે ચાલીસ મિનિટ પછી અમારી ગાડીઓ પરેલની કાળી ચોછી પાસેની એક
ગલીમાંના એક બંગલાના દરવાજા આગળ આવીને બેસી રહી બગલામાંથી ગાડી-
ઓને બેસી રહેલી જોતાની સાથે જ ‘હોલ્લ બોયસ’ જેવા દેખાતા બે નોકરો
બહાર દોડી આવ્યા અને તેમણે અમારા સામાનને બગલાના માળપરના
ઝોરડામાં જ્યાં અમારા નિવાસની વ્યવસ્થા કરાયેલી હતી ત્યાં પહોંચાડી દીધો
અમે ત્યાં જઈને બેઠા એટલે શીલરે આહ અને નાસ્તો એક હિન્દુ હોલ્લમાંથી
મગાવ્યા અને પૂછ્યું “હવે તમારામંડે લોજન આદિની શી વ્યવસ્થા કરવી?”
એના ઉત્તરમાં મેં જણાવ્યું કે “લોજનની વ્યવસ્થા અમે અમારા હાથે જ કરી
લઈશું, માત્ર તમારું માણસ મારા માણસને બબરમાં લઈ જઈને કંઈ ચીજ ક્યાં
મળે છે એટલું બતાવી દેશે એટલે રામસહાય જે કાંઈ પણ જોઈતું હશે તે લઈ
આવશે” શીલરે એક નોકરને રામસહાય સાથે બબરમાં જવાનો હુકમ કરાવ્યો
દીધો અને ત્યાર પછી મિસિસ ફર્ને અમારી બરાબર ખાતરબરદાસ્ત રાખવા-
મંડેની બલામણુ આપીને તે પોતે સાંઝે આવવાનું કહી ત્યાંથી જવાને તૈયાર
થયો, પરંતુ “આ સ્ત્રીઓ જે લેતા જાયો અને મારા હસ્તપર અમારા અહીં
પહોંચાનો તાર કરી દેજો,” એમ કહીને મેં તેને અટકાવ્યો, તેણે તારમાં મોઢ-
લવાના શબ્દો કાગળપર લખી લીધા અને પછી તે તલ્લાળ ચાલતો થઈ ગયો

જે બગલામાં અમને ઊતારે આપવામાં આવ્યો હતો તે બગલાની આસપાસ ચારે તરફ ત્રીસ ત્રીસ ફીટનો ફરતો કમ્પાર્ટ્ડ હતો અને કમ્પાર્ટ્ડને ફરતી સાત ફીટ ઊંચાઈની દીવાલ બાધી લેવામાં આવી હતી બગલાના ભોયતળીયામાં વચ્ચે એક મોટો ચોરડો, તેની આજુબાજુ બે નાના ચોરડા, આગળ વરડો અને પાછળના ભાગમાં રાધણિયુ, ન્હાવાની ચોરડી, ડ્રેસિંગ રૂમ તથા બનરૂની સગવડ કરાયેલી હતી પાણીનો એક નળ બહાર કમ્પાર્ટ્ડમાં, એક નળ સ્નાનગૃહમાં અને એક નળ બનરૂમાં પણ હતો બગલાના ઉપરના માળપર પણ એ જ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા હતી, માત્ર કમ્પાર્ટ્ડમાંનો નળ ઉપર ન હતો એટલી ન્યૂનતા હતી અને ચોરડાના આગળના ભાગમાં વરડાને બદલે ખુલ્લી અગાસી હતી એટલો તફાવત હતો કેચ, પલગ, કુરસી, ટેબલ, ડ્રેસિંગ, ગાલીચા અને બીજી આવશ્યકીય સર્વ વસ્તુઓ તેમ જ દીવાલપર પિક્ચરો, ઘડિયાળો અને ઉજ્જ્વલતામાપક ચત્ર આદિ શોભાને વધારનારી વસ્તુઓ પણ સામાન્યતઃ સારા પરિમાણમાં લેવામાં આવતી હતી અને તે સર્વ વસ્તુઓ યૂરોપિયન પદ્ધતિ પ્રમાણે ગોઠવેલી હોવાથી એ કોઈ સારા યૂરોપિયનનો બગલો હોવો જોઈએ, એવો પ્રથમ દૃષ્ટિએ કોઈને પણ ભાસ થાય એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું, અને જો એ બગલાનો સત્ત્વ જોઈ સત્વર જ અમારા જણવામાં ન આવ્યો હોત, તો અમે પણ એને યૂરોપિયન ઓફિસરનો બગલો માની બેઠા હતા અને છેવટ સુધી માનત, એમાં સશય જેવું કોઈ હતું જ નહિ પરંતુ અચાનક લેદનો સ્ફોટ થયો અને તેના યોગે અમારા એ બ્રમનો નિરાસ થઈ ગયો એ લેદનો સ્ફોટ કેવી રીતે થયો હતો તે હવે હું જણાવીશ

મિસિસ ફર્નના નોકર સાથે બનરૂમાં જઈને રામસહાય રસોઈમાં ઝેંઝેટી સર્વ વસ્તુઓ લઈ આવ્યો હતો અને મેં તથા માલતીએ મળીને રસોઈ કરી નાખી હતી લગભગ એક વાગે અમે બધા જમીને તાબૂલબક્ષણ તથા વાર્તાલાપ કરતા બેઠા હતા એટલામાં મિસિસ ફર્ન ઉપર આવી અને તેણે મને સખીનીને કહ્યું કે “બાનો કાચનમાલા, જો તમને કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ થવાનો સંભવ ન હોય, તો તમારી સાથે કેટલીક ખાનગી વાતચીત કરવાનો અને તમારો લગભગ એક કલાક જેટલો સમય લેવાનો મારો વિચાર છે” મેં જણાવ્યું કે “અહીં હવે અમને બીજું કામ પણ શું છે કે જેથી તમારી સાથે વાતચીત કરવામાં અમને અડચણ થવાનો સંભવ હોય? ખુશીથી બેસો અને એક કલાકને બદલે બે કલાક જેટલો અમારો સમય લ્યો તો પણ અમારો વાધો નથી” મિસિસ ફર્ન, “ઓહ, તમારી આ ઉદારતામાંટે હું તમારો ધણું જ ઉપકાર માનું છું,” એમ કહીને એક કુરસીને ખસેડી લઈને મારા કાચની પાસે મારી સામે બેસી ગઈ, કારણ કે, હું એ વેળાએ કાચપર બેઠી હતી અને માલતી નીચે ગાલીચાપર બેસીને બીજી વારના બક્ષણમાંટે પાનના બીડા તૈયાર કરવાના કામમાં રોકાયેલી હતી

મારી સામે કુરસીપર બેઠા પછી મિસિસ ફર્ને કાંઈક અશુદ્ધ પરંતુ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેવી હિન્દુસ્તાની ભાષામાં પોતાના વાર્તાલાપનો આરંભ કરીને કહ્યું કે “શ્રીમતી કાચનમાલા, અત્યારે એક પાર્શ્વીના જળમાં સપડાયેલી પક્ષિણી કિંવા સિંહના પંજમાં સપડાયેલી હરિણી જેવી તમારી અવસ્થા છે અને હું

કાચનમાણાની કર્મકથા (ચાલુ)—૯. શીલરના સંકળમા । ૧૭૯

અત્યારે તમને એ પારધીની જળ અથવા સિંહના પંજમાંથી છટકવાના માર્ગને દર્શાવવામટિજ તમારી પાસે આવી છું, કારણ કે, દુષ્ટાત્મા શીલરના કપટજળમા ફસાઈ જવાથી મારો અને મારા જેવી અન્ય પણ અનેક અખળાઓનો અવતાર બગડી ગયો છે, અને તેથી અમારી પેઠે મારી મધ્યસ્થતાથી બીજી નિર્દોષ નારીઓની અવતારલીલા ન બગડે તો સારુ એવી સફાવતનો મારા અત કરણમા આજે અચાનક ઉદ્ભવ થવાથી પ્રથમ તમને બચાવવાનો મેં દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો છે, અને મારો તે નિશ્ચય જ અત્યારે મને તમારી પાસે ખેંચી લાવ્યો છે. ગાડીમા શીલરના દેખતા જ મેં તમને ઉદ્દેશીને ‘આર્યાવર્તની અખળાઓ વિષે મારા અત કરણમા એક પ્રકારનો પૂજ્યભાવ વસી રહ્યો છે અને મારા તે ભાવને વ્યવહારમા યોજી બતાવવાનો આજે મને યોગ્ય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે, આ પ્રમાણેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા તે આ આશયથી જ ઉચ્ચાર્યા હતા, કારણ કે, હિન્દુસ્તાનમાંના મારા દશ વર્ષના નિવાસથી આર્યાવર્તની અખળાઓ જેવી સદાચારિણી, ધર્મશીલા, સહિષ્ણુ અને કપટહીના અખળાઓ અન્ય કોઈ પણ દેશમા નથી એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય થયો છે, અને તેથી પ્રેરાઈને જ આજે મેં આર્યાવર્તની અખળાઓના ઉદ્ધારનું ખીડું ઝડપી લીધું છે ”

શીલર વિશે મિસિસ ફર્નના આવા ઉદ્ગારોને સાંભળીને હું આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ અને વિસ્ફારિત નયનોથી તેના મુખમડળને જોવા લાગી કેટલીક વાર સૂધી મૌનપૂર્વક તેના વદનમડળનું અવલોકન કર્યા પછી મેં તેને સંબોધીને કહ્યું કે “મિસિસ ફર્ન, તમે શું કહેવા માગો છો તે હું બરાબર સમજી શકતી નથી, એટલામાટે જે કાંઈ પણ કહેવાનું હોય તે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહેશો તો તમારો મારાપર મોટો ઉપકાર થશે ”

“સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહેવાનું એ જ કે—” એમ કહીને મિસિસ ફર્ન જે કાંઈ કહેવાનું હતું તે સ્પષ્ટ શબ્દોમા આ પ્રમાણે કહેવા માગ્યું “હું મિસિસ ફર્ન નથી, મારો નથી તો એક પણ ધણી નથી અને છે તો હજાર ધણી છે, એટલે કે હું એક અધમમા અધમ વેશ્યા નારી છું અને કેવળ તમને ફસાવવામટિજ જ મેં આ મિસિસ ફર્નની ભૂમિકા શીલરની આજ્ઞાથી બજાવવા માડી છે, અર્થાત્ જે શીલરને તમે કલકત્તાના નામાકિત શીલર ઍરિસ્ટર, (મરમિટિયા મન્દિરોની સ્થિતિની તપાસમાટે ઉપનિવેશોમા જનારા કમીશનના એક મેમ્બર તથા તમારા પોતાના એક હિતૈષી મિત્ર અને એક પરોપકારી જૂઠ્ઠા સ્થ તરીકે માની બેઠાં છો, તે શીલર જર્મનીનો નિવાસી એક મહાભયકર ‘જ્હાઇટ-સ્લેવ-ટ્રેફિકર’ ગોરી ગુલામ-ડીઓનો વેચનાર નીચ પાપી સૌદાગર-છે અને એ નીચ ધધામા જ તેણે અત્યાર સૂધીનું પોતાનું જીવન વીતાડીને સેંકડો આખરૂદાર ઔરતોની જિન્દગાનીને ધૂળધાણી કરી નાખી છે, અને હજી પણ જો તે કાયદાની યુગલમા નહિ સપડાય અને જેલમા નહિ જાય, તો કાણ જણે કેટલીએ નિરપરાધિની શુદ્ધચરિત્રા કુમારિકાઓ, સૌભાગ્યવતીઓ તથા તરુણ વિધવાઓના જીવન તેના હસ્તથી વિષમય થઈ જશે, એની અત્યારે કંપના પણ કરી શકાય તેમ નથી તમારો તથા તમારી બે બહેનોનો વૃત્તાંત શીલરે મને સંભળાવ્યો છે એટલે તેના આધારે હું કહું છું કે, વ્યંકટાદ્રિએ જેવી રીત તમારી બે બહેનોને ગિરમિટિયા મન્દિરો તરીકે વેચી નાખી છે તેવી જ રીતે શીલર તમને તમારી બહેનોના ઉદ્ધારની લાલચમાં લપટાવી

મેરીશિયસને બહુલે સિંગાપોર લઈ જઈને ત્યાં દિલ્લીની હરમતબાન જેવી જ મેડમ વી નામક એક ઘનાઢય પરતુ હરમતબાન કરતાં અત્યંત નિર્દય અને બચાનક કુટિનીના હસ્તમાં વેચી નાખવાનો છે અને તમારી સાથે આ તરફથી મિસ માલતીને આવેલાં જોઈને તો તેનો આનંદ વળી હજાર ગણો વધી ગયો છે. પરતુ જેવી રીતે મને લગ્નના લોભમાં લપટાવીને આ લગ્નલહીનતાના વ્યવસાયમાં નાખી શીલરે એક પ્રતિષ્ઠિત પત્નીના પદને લોભવવાની મારી સર્વ આશાઓને ધૂળમાં મેળવી નાખી છે, તેવી જ રીતે મારા તે વૈરનો બહુલો વાળી લેવામાં તમને વેચી નાખવાની તેમ જ આ ધધાને આમને આમ આગળ ચલાવીને લક્ષાધીશ થવાની તેની સર્વ આશાઓને ધૂળમાં મેળવી દેવાના, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેનું જીવન બહુધા જેલમાં જ વીતી જાય અને તે મરતા સૂધી પશ્ચાત્તાપના પાવકથી બળ્યા કરે એમનું યોગ્ય હપ્તો મેં પણ યોગ્ય રાખ્યા છે એટલે તમારે કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રાખવાનો નથી મારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખજો, શીલર જે કોઈ પણ કહે તે સાંભળી લેજો, હાજી હા કરતા રહેજો, અને તેના બેદને તમે જાણી ગયા છો એ વાર્તા તેને જણાવા દેશો નહિ, એવટ સ્ટીમરપર જવાનો સમય આવે ત્યારે સ્ટીમરપર પણ જાને એટલે શીલરને એવટ સૂધી કાંઈ પણ સંશય નહિ આવે, અને સ્ટીમરપર તે સંધ્યા માલમુદા અથવા પૂરાવા સાથે પકડાશે ત્યારે જ તે મારી કળાને અને સ્ત્રીનતિના વૈરની લીધણીને જાણી શકશે અત્યારે આટલી સૂચના સંપૂર્ણ છે, જો આવશ્યકતા જણાશે તો હું વાર-વાર લખિત સૂચનાઓ આપતી રહીશ હવે મારા વ્યવસાયના સમયને સંભાળવામાં હું જવાની આજ્ઞા લઉં છું”

“ત્યારે તમારું ગૃહ અન્યત્ર છે કે શું?” મેં આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું

“આ બહુલો માત્ર તમેને જિતારો આપવામાં જ બાડે રાખવામાં આવ્યો છે અને આમાનો બધો સામાન પણ બાડાનો જ છે આ લક્ષમાં કોઈ યૂરોપિયનનો નિવાસ છે જ નહિ તેમ જ હું વેચ્યા હોવાથી જો પરેલ જેવા મીલ મજૂરોના લક્ષમાં ધર રાખીને રહું તો જૂએ મરવાનો પ્રસંગ થોડા વખતમાં જ આવી લાગે અમારા ધધાના બરની જગ્યાએ બહાઈ લેન, ગિલ્ડર સ્ટ્રીટ અને ફૉક્લેંડ રોડ છે એટલે મારું ધર ફૉક્લેંડ રોડ અથવા તારદેવપરની બાલીવાલા ગ્રાન્ડ થીએટરની સામે આવેલું છે હું કોઈ વાર તમને દિવસની વેળાએ મારું ધર બતાવવાને લઈ જઈશ, કારણ કે, રાત્રિના સમયમાં અમારા ઘરો પિશાચ-મદિરો થઈ જતા હોવાથી તમારા જેવી કુલકામિનીઓને તે અત્યંત બચાનક બાસે એ સ્વાભાવિક જ છે” મિસિસ ફર્ને બગલાના બેદનો પ્રકાશ કરી દીધો,

“હ, પણ તમારા પોતાના કહેવા પ્રમાણે તમે મિસિસ ફર્ને તો નથી તો પણ તમારું સત્ય નામ શું છે વારુ?” મેં નામની પૂછા કરી

“મારું ખરું નામ મિસ એન્જલીના છે, પરતુ તમે મને એ નામથી કદાપિ બોલાવશો નહિ, કારણ કે, નહિ તો શીલરના મનમાં સંશય આવશે અને બાજી બગડી જશે મને તો તમે મિસિસ ફર્નેના નામથી જ બોલાવજો” એન્જલીનાએ પોતાનું ખરું નામ જણાવીને સાથે તે નામને ન લખાવવાની સૂચના પણ આપી દીધી.

કાંચનમાલાની કર્મકથા (આજી)-૬. શીશરના સંકળમાં! ૧૮૧

આ પ્રમાણેના વાર્તાલાપ કરીને પચ્ચવિંશવર્ષીયા, રૂપમુંદરી, પ્રભાવતી, ગણીરાકૃતિ, દયાશીલા અને અનુકંપામડિતા હોવા છતાં પૂર્વજન્મમાં તેના હસ્તથી થયેલા કોઈ ઘોર અપરાધના કારણથી વેશ્યાવૃત્તિથી જીવનને વીતાડતી એન્જલીના મધુરસ્મિતસહિત હસ્તધૂનન કરીને ચાલી ગઈ અને મને તથા માલતીને ઘોર ચિન્તામાં નાખી ગઈ

એન્જલીના અથવા મિસિસ કર્નના ગયા પછી મેં માલતીને કિંચિત્ સશય દર્શાવીને પૂછ્યું “માલતી બહેન, હું તમને અહીં મારી સાથે લેતી આવી છું એ મેં બહુ જ સારું કર્યું છે એમ હવે મને સ્પષ્ટ જણાય છે, કારણ કે, નહિ તો આવા પ્રસંગે મારી એકઝીની કેવી સ્થિતિ થાત, એ અલારે કહી શકાય તેમ નથી અસ્તુ શીશર આવો દુષ્ટાત્મા હશે એની મને તો કંપનામાત્ર પણ ન હોતી, અને તેથી જ દિલ્હીમાં તમેએ તલાજ કોઈ પણ મનુષ્યમાં અધ થઈને વિશ્વાસ ન રાખવામાટેનો જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે ઉપદેશને મેં સ્વાર્થાન્ધ થઈને હસી કાઢ્યો હતો પરંતુ અલારે હવે એન્જલીનાના કહેવાથી આપણે શીશરના સંકળમાં સપડાયા છીએ એ લેદ સ્પષ્ટતાથી આપણા જણવામાં આવી ગયો છે, અને તેટલામાટે આપણે અતિશય સાવધાન રહેવાનું છે પણ બહેન, એન્જલીનાએ શીશરની જે પાપિષ્ઠતાઓનો આપણા સમક્ષ સ્ફોટ કર્યો છે તે સર્વ વાર્તા સત્ય હશે ખરી કે? કારણ કે, એ વિષે અઘાપિ મારા મનમાં કાંઈક સશય રહ્યા કરે છે, અને એન્જલીના તેના પોતાના કથન પ્રમાણે જ એક વેશ્યા હોવાથી તેના વચનમાં મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નથી બધાતો તમે મારા કરતાં આ વિષયના ઉત્તમ અનુભવિની છો અને તેથી તમારો અભિપ્રાય વિશેષ પરિપક્વ હોય એ સ્વાભાવિક હોવાથી તમારો અભિપ્રાય જણાવશે તો ઉપકાર થશે”

મારા એ સશયનું સમાધાન કરતી માલતી સ્મિત કરીને કહેવા લાગી. “બગિની કાંચનમાલા, એન્જલીના અલારે દુર્ભાગ્યની પ્રબળતાથી વેશ્યા હોવા છતાં પણ મૂળ કુદ્દીન કુદ્દુબ્બની કન્યા છે અને પોતાની કુદ્દીનતાનું તેને અઘાપિ વિસ્મરણ થયેલું ન હોવાથી તેણે આપણા પ્રતિ ઈશ્વરની પ્રેરણાથી આવા પ્રકારની અનન્ય અનુકંપા દર્શાવી છે, એમાં લેશમાત્ર પણ સશય નથી વેશ્યાઓના સમુદાયમાં અભિજ્ઞતા અબજાઓ નથી જ હોતી, એમ માની લેવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી, કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાની ઇચ્છાથી વેશ્યાવૃત્તિને સ્વીકારી લે છે, અને કેટલીક સારી સ્ત્રીઓને અચાનક પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિમાં આવી પડવાથી પોતાના અત કરણપર બજાત્કાર કરીને નિરૂપાયવશાત્ વેશ્યાવૃત્તિનો સ્વીકાર કરવો પડે છે એન્જલીના આમાની ખીલ પ્રકારની વેશ્યા છે અને તેથી તેના વચનમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવાથી આપણું લેશમાત્ર પણ અકલ્યાણ થવાનું નથી, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે”

“પરંતુ અઘાપિ આપણે કોઈના બધનમાં નથી અને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છીએ એટલે જો આપણી ઇચ્છા હોય તો અલારે જ આપણે અહીંથી પાછા દિલ્હી જવાને રવાના થઈ શકીએ તેમ છે; તો પછી વિના કારણ અહીં રહીને અધિક ઉપાધિમાં પડવાનું શું કારણ છે વાત? મારી બહેનોના ઉદ્ધારનો આપણે પછીથી વળી કોઈ અન્ય પ્રયત્ન કરીશું” મેં દિલ્હી જવાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

માલતી કાંઈક વિચારમાં પડી ગઈ અને કેટલીક વાર પછી અમુક પ્રકારના નિશ્ચયપર આવીને કહેવા લાગી કે “તમારા કથન અનુસાર કોઈ પણ પ્રકારના સકટમાં પડ્યા વિના અત્યારે આપણે અહીંથી ગમે ત્યાં ચાલ્યા જવાની સ્વતંત્રતા ધરાવીએ છીએ, છતાં અત્યારે એ સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ ન કરવો અને અહીં જ રહેવું, એવી અનેક કારણોથી મારી ઇચ્છા છે, કારણ કે, એન્જલીનાએ શીલરનાં પાપોને પ્રકાશમાં લાવીને ન્યાયદેવતાના હસ્તથી તેને યોગ્ય દડ અપાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે અને તેના પ્રયત્નની સિદ્ધિનો સર્વ આધાર અત્યારે કેવળ આપણા પર જ રહેલો છે, અર્થાત્ જો આપણે ચાલ્યા જઈશું, તો અત્યારે શીલર ન્યાયદેવતાના હસ્તમાંથી છટકી જશે, એન્જલીનાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ થશે અને શીલરને આવા ખીન્ન પાપકર્મો કરવાનો વળી પાછો યથેચ્છ અવકાશ મળશે એથી વિરુદ્ધ જો શીલર ન્યાયદેવતાના હસ્તમાં પૂરાવા સાથે સપડાશે અને કેસ ચાલતા તેના ખીન્ન સ્ત્રીપુરુષ સાથીઓના નામો પ્રકાશમાં આવશે, તો કદાચિત્ વ્યકટાદિ તથા હર્ષમતભનને પણ કાયદાની મુગાલમાં ફસાવવાનો આપણે પ્રયત્ન કરી શકીશું અને જો આપણે તે પ્રયત્ન સફળ થશે, તો શીલર તથા વ્યકટાદિ જેવા પિશાચો તથા હર્ષમતભન જેવી પિશાચિકા સમાજના મધ્યમાંથી દૂર થઈને કારાગૃહવાસી થઈ જશે અને તેના યોગે આપણા વૈરનો પ્રતિશોધ થવા સાથે અનેક નિર્દોષ નારીઓના ઉદ્ધારનું મુશ્કેલ પણ આપણને પ્રાપ્ત થશે કાચનમાલા, તમારી બહેનો કરતાં તમે બહુ જ પ્રબળ તથા અતુકળ ભાગ્યબળને લઈને જન્મ્યા છો અને તેથી જ તમોને ત્યાં જન્મ્યો છો ત્યાં અનાયાસ અતુકળ સાધનો મળી આવે છે એટલે એ અતુકળ સાધનોનો યથોચિત ઉપયોગ કરી લેવો એ જ તમારું કર્તવ્ય છે મારી તો એવી જ માન્યતા છે કે તમારા ભાગ્યમાં દુખ લખાયેલું જ નથી, કિંબહુના તમારા હસ્તથી અન્ય દુખી જનોના દુખોનું નિવારણ થાય એવો જ તમારી ભાગ્યદેવતાનો પ્રભાવ છે એટલામટિ પરમાત્મામાં વિશ્વાસ રાખો અને અમાનક પ્રાપ્ત થયેલા પરોપકારસિદ્ધિના આ પ્રસંગને હસ્તમાંથી ચાલ્યો ન જવા દો પછી તો જેવો તમારો મનોભાવ, કારણ કે, તમારી દિલ્લી જવાની જ ઇચ્છા હશે, તો મારાથી તમારી તે ઇચ્છાને બળાકારે અટકાવી શકાય તેમ નથી અને તેથી મારે પણ તમારી સાથે આવવું જ પડશે”

“ત્યારે આ સર્વ વૃત્તાન્ત અત્યારે આપણે મારા કાતને લખી જણાવીએ તો કેમ?” મેં એક ખીજી અગત્યની સલાહ માગી.

“હજી બે દિવસ જવા દઈને અહીં રો રગ જમવા માંડે છે તે જોઈ લેવો, અને ત્યાર પછી જો આવશ્યકતા દેખાય તો આ વૃત્તાન્ત તેમને લખી જણાવવો, એવો મારો અભિપ્રાય છે” માલતીએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

રાતે શીલર અમને મળવામાટે આવ્યો અને અમે એ તેનો એવો તો સારો સત્કાર કર્યો કે એન્જલીના દ્વારા તેનો બેડ અમારા જણવામાં આવી ગયો છે એવી શકામાત્ર પણ તેના મનમાં આવી શકે નહિ. તેણે કહ્યું કે “હું આવતી કાલે જ કલકત્તા જવાનો છું એટલે આઠ દિવસ પછી ત્યાંથી આવીશ ત્યારે તમને મળીશ મિસિસ ફર્ન તમારી ખાતરબરદાસ્ત કરશે એટલે તમને કાંઈ પણ અક-અચ્છ આવે તેમ નથી મિસિસ ફર્ન હમણા રાતે પોતાની એક મૈત્રણીને ત્યાં સ્વામટિ ભય છે અને જમવાનું પણ તેણે ત્યાં જ રાખ્યું છે એટલે જો તે

રાત્રિના સમયમાં બગલામાં ન આવે તો તેથી બજારો નહિ; કારણ કે, દિવસનો ધણોખરો સમય તે અહીં જ ગાળશે, એમ મેં તેને કહી રાખ્યું છે.” શીલરે એન્જલીનાના લેહને અમારાથી હુપાવવાનો આ ચાલણી બરેલો પ્રયત્ન કર્યો હતો એ અમે તરત સમજી ગયાં, છતાં અમેાએ હામાં હા મેળવી દીધી, અને શીલર સંતોષ પામીને ત્યાંથી ચાલતો થઈ ગયો.

બીજે દિવસે સવારમાં અગિયાર વાગે એન્જલીના આવી અને તેણે અમેાને નજીક પહોંચે કે “શીલર આજે બપોર પછી દોઢ વાગ્યાની ટૂંકમાં પૂના જવામઠિ ઉપડી જવાનો છે અને ત્યાંથી બે દિવસ પછી કલકત્તા જઈને આઠ દિવસમાં અહીં પાછો આવવાનો છે તમો જમી લ્યો એટલે અહીંથી એક વાગે હું તમને મારું ઘર બતાવવામઠિ અને ત્યાંથી ક્રિમિનલ ઇન્વેસ્ટિગેશન ડિપાર્ટમેન્ટના (અપરાધ શોધક ખાતાના) એક ઓફિસર (અમલદાર) સાથે મુલાકાત કરાવવામઠિ લઈ જવાની હું કે જેથી શીલરને સપડાવવાના મારા શા પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે અને હું કેટલી સાચી છું એ વાતો પણ તમારા નજીકવામાં આવી નય અને મારા વિષે તમારા મનમાં કંઈ પણ શકા ન રહે.”

માર વાગે અમેા જમ્યાં અને એક વાગે હું, માલતી તથા રામસહાય એન્જલીના સાથે જવાને તૈયાર થયા. અમેા ત્રણે સીએા વિક્ટોરિયામાં અંદર બેઠી અને રામસહાય ગાડી હાકનારની બાજુમાં બેસી ગયો. જ્યારે અમારી ગાડી બાહી-વાળા ગ્રાન્ડ થીએટરની સામેના મકાન નીચે બેઠી રહી તે વેળાએ રસ્તાપર ચાલતા કેટલાક લોકો અમને-મને અને માલતીને-તાણી તાણીને જોવા લાગ્યા, અને તેથી અમેા નજીક ગયા કે તેમણે કદાચિત્ અમને પણ વેશ્યાએ જ ધારી લીધી હશે; કારણ કે, કલાલખાનામાં જઈને દૂધ પીનાર પણ દારૂડિયામાં જ ખપી નય છે તેવી જ રીતે વેશ્યાના ગૃહમાં જનારી ગૃહસ્થાએને પણ જો લોકો વેશ્યા માની લે તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી અમારી એ કારણ તલાજ સત્ય સિદ્ધ થયેલી દેખાઈ અને તે એવી રીતે કે અમને એન્જલીનાના ઘરમાં જતી જોઈને થોડી વાર પછી ધનાઢય જેવા દેખાતા બે મુસદ્દમાન ગૃહસ્થો ઉપર ચઢી આપ્યા, અને તેમણે એન્જલીનાના નોકર અથવા ફલાલ દ્વારા મારી અને માલતીની ફી પૂછાવી; પણ તેમને ‘ન’કારનો જવાબ મળવાથી તેઓ નિરાશ થઈને પાછા ચાલ્યા ગયા. વેશ્યાના ગૃહમાં આવવાનું આ સ્વાભાવિક પરિણામ હોવાથી અમેાએ એથી જરા પણ માફુ લગાડ્યું નહિ, અને એન્જલીનાએ પણ ક્ષમા માગવાનો ખેટો વિવેક ન દર્શાવ્યો. એક ગૌરાંગી વેશ્યાના ગૃહમાં હોવા જોઈએ તેવા સર્વ વિલાસ-સાધનોવડે એન્જલીનાનું ગૃહ બરેલું હતું, અને તેમાંના ફર્નિચર આદિને જોઈને જાણે તે કંઈ મોટા ધનાઢય યૂરોપિયનનું ગૃહ હોયની. એવો જ ભાસ થતો હતો, પરંતુ એ સર્વ ફર્નિચર બાડાનું જ હતું એમ એન્જલીનાના કહેવાથી અમારા નજીકવામાં આવ્યું એન્જલીનાએ જાખલેના હોટેલમાંથી અમારામઠિ આઠ મેગાવી અને આઠ પીધા પછી અમેા ફ્રેફ્રેડ માર્કેટ પાસે આવેલી પોલિસ કમિશનરની ઓફિસમાં જવાને તૈયાર થયાં. અમેા જ્યારે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે લગભગ ત્રણ વાગ્યાનો શુભાર થયો હતો.

એન્જલીનાએ એક સિપાહી દ્વારા પોતાના નામનો વિજિટિંગ કાર્ડ અંદર ઓફિસમાં મોકલાવ્યો અને થોડી વારમાં સિપાહી પાછો આવીને અમને એક

નાના છૂટા મકાનમાં માળ ઉપર આવેલી એક ઑફિસમાં લઇ ગયા. ઑફિસમાં મહાશય કુળવિહારી પોતાના ટેબલપર કોણી ટેકવીને કુરસીપર બેઠા હતા અને તેમના કહેવાથી અમે ત્રણે જણી ખીજ ત્રણ સામેની કુરસીઓપર બેસી ગઇ પ્રથમ એન્જલીનાએ તેમને અમારો પરિચય કરાવ્યો અને અમને તેમનો પરિચય કરાવ્યો. અમેને શીલર કેવા ઉદ્દેશથી મુખ્યમાં લાવ્યો હતો અને તેમણે અમારી સાથે કેવી કામગીરી કરી હતી એ સર્વ વૃત્તાન્ત તેમના જણવામાં હોવાથી તેમણે મને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા અને મેં જે ઉત્તરો આપ્યા તે તેમણે એક ચોપડીમાં લખી લીધા ત્યાર પછી તેમણે એક કાગળ લખીને મારા હાથમાં આપ્યો અને મને સંબોધીને કહ્યું કે—

“શ્રીમતી કાચનમાલા, આ કાગળ તમારી પાસે રાખો, કારણ કે, જે આવશ્યકતા પડે, તો કોઈ પણ પોલિસ અમલદારને આ કાગળ બતાવતા તત્કાળ તમને બોધતી સહાયતા મળી શકશે તેમ જ તમારા બગલાની આસપાસ અમારા બે ત્રણ સિપાહીઓ હમેશા નજર રાખતા રહેશે એટલે તમારે કોઈ પણ પ્રકારનો ભય ન રાખવો તેમ જ દિલ્લી ચાલ્યા જવાનો પ્રયત્ન પણ ન કરવો, નહિ તો અમારા હાથમાંથી પૂરાવો નીકળી જશે અને શીલરને કેદ કરતા અમારે બહુ જ પરિશ્રમ વેઠવો પડશે ”

“સરકારનો અમને આશ્રય છે તો પછી અમારા માટે ભય રાખવાનું કે દિલ્લી ચાલ્યા જવાનું કોઈ પણ કારણ અવશિષ્ટ રહેતું જ નથી બદમાશ શીલર કાચદાની ચુગાલમાં સપડાય એ જ અમારો પણ ઉદ્દેશ છે અને તેથી આપના પ્રસ્તાવને અમે પ્રસન્નતાથી સ્વીકારીએ છીએ ” મેં નિષ્કંઠ ભાવથી એ પ્રમાણેના રાખ્દો ઉચ્ચાર્યા

“હું તમારો આ ઉદારતામાંટે ઉપકાર માનું છું ” એમ કહીને કુળવિહારીએ એન્જલીનાને પૂછ્યું કે “વારુ, પણ હરમતબન મરીયમ નામની એક મુસલમાન તરણીને લઇને શીલર સાથે સિંગાપોર જવાને અહીં આવવાની હતી તે આવી કે નહિ ?”

“તે એક બે દિવસમાં જ આવવાની છે અને મારા ઘરમાં જ બિતરવાની છે એટલે તે આવશે કે તરત હું આપને બબર આપી દઇશ ” એન્જલીનાએ કહ્યું.

“થેંકયૂ ” કહીને કુળવિહારીએ વાર્તાલાપની સમાપ્તિની સૂચના આપી, અને અમે ત્યાંથી મહાશય કુળવિહારીની આજ્ઞા લઇને પાછા ઘેર આવવાને ઉઠ્યા

અમે સર્વ પ્રથમ પરેલપરના બગલામાં આવ્યા અને ત્યાં અડધો કલાક અમારી સાથે વાર્તાલાપમાં વીતાડીને એન્જલીના તેના પોતાના વ્યવસાયનો સમય થયેલો હોવાથી પોતાને ઘેર જવામાંટે ચાલતી થઈ ગઈ

પોલીસખાતાનો આશ્રય મળવાથી અમારી ચિન્તાનો લોપ થયો અને તેથી અમે નિર્ભય થઇને કોઇ વાર સાહે ચોપાટી, પાલવા બદર અથવા બેન્ડસ્ટેન્ડપર ફરવા જતા હતા, કોઇ વાર રવિવારે દિવસના નાટકમાં અમારી પધરામણી થતી હતી તો કોઇ વાર બબરમાં સારી સારી ચીજોની ખરીદીમાંટે અમે નીકળી પડતા હતા એવી રીતે અમે અમારા દિવસો વીતાડવા લાગ્યા આઠ દિવસને બદલે દશ દિવસ પછી શીલર કલકત્તેથી પાછો મુખર્ષમાં આવ્યો અને આવતાં જ તેણે અમને જણાવી દીધું કે: “આઠ દિવસમાં સ્ટીમર ઉપડવાની છે એટલે હવે

તૈયારીમાં જ રહેવાનું છે ” અમેએ તેની સૂચના અનુસાર પ્રવાસની તૈયારીનેા ડોળ દેખાડવા માંજ્યો અને તેથી તેના મનમાં સરાયનો લેશમાત્ર પણ સચાર ન થઈ શક્યો. અહીં વચ્ચે જણાવતું જોઈએ કે શીશર ક્લકતેથી પાઠો આવ્યો. તે પૂર્વે દિલ્લીવાળી હરમતબ્બન પણ મરીયમને લઈને મુબઈમાં આવી પહોંચી હતી અને તે આવી તે જ દિવસે એન્જલીનાએ તેના આગમનની વાર્તા મને જણાવી હતી. મરીયમ સાથે મારો કાઠક પરિચય હોવાથી મેં તેને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવતા એન્જલીના મરીયમને એક દિવસ હવા ખાવાના નિમિત્તથી બેન્ડસ્ટેન્ડપર લઈ આવી હતી અને આગળથી કરી રાખેલા સકેત અનુસાર મરીયમનેા અને મારો બેન્ડસ્ટેન્ડપર મેળાપ થયો હતો. મરીયમ અનેક કાસણોથી હરમતબ્બનને ધિક્કારનારી હોવાથી મારી પેઠે એન્જલીનાએ તેને પણ પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લીધી હતી અને શીશર તથા હરમતબ્બનના સર્વનાશની જેવી જોઈએ તેવી મનજૂત તૈયારી કરી રાખી હતી. અંતે સ્ટીમરમાં બેસવાનેા દિવસ આવી લાગ્યો અને તે જ દિવસે મેં શીશરને જણાવ્યું કે, “માલતી મોરીશિયસ આવવાની ના પાડે છે એટલામાટે હું અને મારો નોકર જ આવવાના છીએ ” શીશરને કાઠક નિરાશા તો થઈ, છતાં તે નિરાશાને તેણે દબાવી રાખી. માલતીને મેં એટલામાટે છૂટી રહેવા દીધી હતી કે કદાચિત્ પોલિસની બુલથી શીશર મને હિન્દુસ્તાન બહાર લઈ જવાના પોતાના ઉદ્દેશમાં ફાવી જાય, તો માલતી તત્કાળ મારા કાન્તને બોલાવી તાર કરાવીને સ્ટીમરમાં જ મને અટકાવવાનેા પ્રયત્ન કરી શકે શીશરના કહેવાથી મેં અમેજ યુવતીનેા પોશાક ધાર્યો હતો અને મારા નોકરને પણ ગોવાનિસ બટલર જેવો પોશાક પહેરાવવામાં આવ્યો હતો. અમે સ્ટીમરપર પહોંચ્યા ત્યારે સ્ટીમર ઉપડવામાં પોણા કલાક જેટલો સમય બાકી હતો. સ્ટીમરમાં શીશરે સેકન્ડ ક્લાસની એક આખી કૅબિન રિજર્ડ કરાવી હતી, તેમાં હરમતબ્બન તથા મરીયમ અગાઉથી બેઠેલા હતા અને હું તથા શીશર બેસવાના હતા. મને કૅબિનમાં બેસાડીને શીશરે મારા નોકરને કિનારાપરથી એક ચીજ લાવવામાટે મહવામાં બેસાડીને રવાના કરી દીધો, કારણ કે, સ્ટીમર ઉપડી જશે અને તે પહોંચી શકશે નહિ એટલે એ પીડા અહીં જ પતી જશે, એવો શીશરનો મનોબાવ હતો. સ્ટીમર ચાલતી થવામાં પહર મિનિટનેા અવકાશ હતો તે વેળાએ સ્ટીમરે સીટી ફ્રાડી અને હજી પોલિસના માથુસો ન આવવાથી મારા મનમાં ધાસ્કો પડતા હું હવામાં ફરવાના નિમિત્તથી બહાર નીકળી, અને કિનારા તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા ‘વૉટર પોલિસ’ની એક સ્પેશિયલ લૉન્ચ પૂર ઝડપથી અમારી સ્ટીમર તરફ આવતી મારા જોવામાં આવી પાંચ મિનિટમાં લૉન્ચ સ્ટીમરને લાગી ગઈ અને તત્કાળ તેમાંથી કુલ્વિહારી, એક યુરોપીયન ઓફિસર અને આઠ સિપાહીઓ સ્ટીમરપર ચઢી આવ્યા. સ્ટીમરના કેપ્ટન પાસેથી ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ક્લાસના પેસન્જરોના નામો આદિનું લિષ્ટ લઈને તેમણે શીશર તથા હરમતબ્બનને તેમનાં નામના વૉરંટ બતાવીને કચક કરી લીધા, મને તથા મરીયમને પણ પોતાના તાબામાં લઈ લીધી અને અમારો બધો સામાન પણ પોતાની લૉન્ચમાં બિતરાવી લીધો. આ સરખસ કિનારાપર આવ્યું તે વેળાએ માલતી કિનારાપર અમારી વાટ જોતી બિભી હતી, કાસ્ટુ કે, કુલ્વિહારીએ તેને ત્યાં જોડી થવાનું કહ્યું હતું. ત્યાર પછી શું બન્યું અને હું

મહાશય કુળવિહારીની અતિથિ કેવી રીતે થઇ એ સર્વ ઘટનાઓ તમારા બહુવામાં હોવાથી તે ઘટનાઓના પુનરાવૃત્તિમય વિવરણની આવશ્યકતા નથી.” આ અતિમ શબ્દો સાથે કાચનમાલાએ એક રસમયી નવલકથાસમાન પોતાની કર્મકથાની પરિસમાપ્તિ કરી દીધી.

અહીં મારે (અપાએ) જણાવવું જોઇએ કે, કાચનમાલાની કર્મકથાના અવલુમા ત્રણેક દિવસનો અત્યુક્ત તો મેં આપેલો છે, પરંતુ તેના અવલુમા અમારી સાત રાત્રિઓ વીતેલી હોવાથી કાચનમાલાની કર્મકથાને એક રીતે ‘સમાહ’ પણ કહી શકાય કાચનમાલાની કર્મકથાના અતને જણી લીધા પછી હું કાચનમાલાને સખાધીને અતિશય મૃદુ બાવથી કહેવા લાગી કે “બહેન કાચનમાલા, જ્યારે હું તમને તમારી આત્મકથા અમને કહી સામળાવવાનો આગ્રહ કરતી હતી ત્યારે તમારા મુખમાથી એવા ઉદ્ગારો નીકળ્યા હતા કે ‘.. મારા વૃત્તાંતના અવલુથી પોતાના અવલુને પવિત્ર કરવાની જો તમારી ધારણા હોય, તો તમે પોતાની એ ધારણામાં કગાઓ છો કારણ કે, એ કાંઈ રામાયણની કથા નથી, પણ એક સાધારણ મનુષ્યનું જીવનવૃત્ત છે અને તેથી માત્ર પ્રકૃતિના સ્વરૂપને જ દર્શાવનારું છે, એમ મારે સ્પષ્ટતાથી દર્શાવવું પડે છે, કારણ કે, મારી કર્મકથાના અવલુથી તો તમારા અવલુ અપવિત્ર જ થશે એ હું ઠેકાણી વગાડીને તમને કહી દઉં છું એટલે જો પોતાના અવલુને મારી જીવનકથાના અવલુથી અપવિત્ર કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો જ મારી જીવનકથા સામળવાનું સાહસ કરજો અને નહિ તો પોતાની ઇચ્છાને આટલેથી જ રૂખાવી દેજો મારી કથા તે કાંઈ સતી સીતા અથવા સતી સાવિત્રીની કથા નથી, કિંતુ મારી કથા તે એક પતિત, બ્રહ્મ અને અધોગતિની ગહન ગર્તામાં પડેલી વેશ્યાવૃત્તિ કરનારી આર્ય અબળાની પાપકથા છે, એનું કદાપિ વિસ્મરણ થવા દેશો નહિ.’ પરંતુ તમારી કર્મકથાને સામળતા તો તમારામાં બ્રહ્મતાનો અશમાત્ર પણ આવી શક્યો હોય એમ દેખાતું નથી અને મને તો તમે સતી સાવિત્રી જેવાજ દેખાયા કરો છો, તો પછી આવા ઉદ્ગારો કાઢવાનું કારણ શું હતું વારુ? કારણ કે, આજકાલ કેટલીક પ્રતિષ્ઠિત કહેવાતી પ્રમદાઓના જીવન પણ તમારા જીવન જેટલા શુદ્ધ તથા નિષ્કલંક નથી હોઈ શકતા, તો પછી આવા શુદ્ધ તથા નિષ્કલંક જીવનને બ્રહ્મ જીવન તરીકે પોતાના મુખથી જ ઓળખાવવું એ તમારી એજા મને તો, બાઈ, બહુ જ આશ્ચર્ય-કારિણી બાસ્યા કરે છે મારી આ શકાના નિવારણનો તમારી પાસે કોઈ પણ ઉપાય છે ખરો કે?”

“અપા બહેન! માત્ર મારા કાન્ત સ્યામલાલ વિના અન્ય કોઈ પણ પુરુષના હસ્તનો મારા શરીરને સ્પર્શ થયો નથી એટલા કારણથી કદાચિત્ મારા જીવનને શુદ્ધ તથા નિષ્કલંક કહી શકાય તેમ છે, પરંતુ મારી પોતાની માન્યતા અનુસાર તો હું પોતે બ્રાહ્મણી હોવા છતાં મારો મારી જાતિ કરતા બિતરતી જાતિના પુરુષ સાથે શરીરસંબધ થયેલો છે તેમ જ જે પુરુષ સાથે મારો શરીર-સંબધ થયેલો છે તે પુરુષની હું ધર્મવિધિથી પરણેલી સ્ત્રી ન હોવાથી મારું અસ્તિત્વ જમે તેટલું શુદ્ધ હોવા છતાં પણ લોકો અને તેની ધર્મપત્ની, સદ્ધર્મિણી કિંવા શુદ્ધલક્ષ્મીના નામથી ઓળખવાના નથી, પરમાત્મા બિવિધર્મા મને પુત્ર તથા પુત્રી આદિ સત્તાનોની માતાની પદવીથી વિભૂષિતા કરે, તો હિન્દુસમાજમાં

મારી તે મળ શુદ્ધ મળ તરીકે નહિ કિન્તુ વર્ણસકર મળ તરીકે જ ઓળખાશે અને તેનું પરિણામ એ થશે કે મારા સંતાનોને મારી પોતાની જાતિમા તેમ જ મારા પતિની જાતિમા શરીરસંબધ થઈ શકશે નહિ, અને મારા દુર્ભાગ્યનુ પરિણામ મારા નિર્દોષ સંતાનોને પણ ભોગવવું પડશે અને લોકો કદાચિત્ મારા સંતાનોને ‘છીનાળના છેકરા’ કહીને પણ બોલાવશે આ સર્વ કારણોથી હું મને પોતાને જો એક પતિત, હ્રષ્ટ અને અધોઝાતિની ગહન ગર્તામા પડેલી વેશ્યા જ માન્યા કરતી હોઉં, તો મારી એ માન્યતા કોઈ પણ પ્રકારે અકારણ કહી શકાય તેમ છે ખરું કે ?” કાચનમાલાએ મારા વાદનો એવો તો સમમાણ પ્રતિવાદ કરી બતાવ્યો કે તેના એ ઉત્તરથી મારા મુખને કેટલીક વાર સૂધી તાણુ જ વસાઈ ગયું અને મારાથી કાંઈ પણ બોલી શકાયું નહિ

કેટલીક વાર પછી હું કાચનમાલાને તેની આવી અત્યંત વિશુદ્ધ ભાવનાઓ- માટે અત કરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપતી કહેવા લાગી કે “ભગિની કાચનમાલા, તમે એવી પરિસ્થિતિમા આવી પડ્યા છતાં કે તમારી પોતાની જાતિ કરતાં ઉત્તરતી જાતિના પુરુષ શ્યામલાલની અર્ધાંગી થવા વિના તમારો છૂટકો જ ન હોતો અને તેટલામાટે તમે તે પુરુષની ધર્મવિધિથી પરણેલી સ્ત્રી ન હોવા છતાં પણ તેની ધર્મપત્ની છે, એવી મારી માન્યતા છે અને મારી એ માન્યતા સર્વથા સત્ય છે આમ હોવા છતાં પણ લોકો તમારા સંતાનોને વર્ણસકર મળ તરીકે ઓળખશે, સમાજમા તેમની પ્રતિષ્ઠા અધ્ય રહેશે, અને તેઓ માતા તથા પિતા ઉભયની જાતિઓમા શરીરસંબધના પ્રસંગને મેળવી શકશે નહિ, એ તમારું ક્યંત સર્વાંશે સત્ય છે અને એમાટે તમારા હૃદયમા જેટલો પણ શોક થાય તેટલો ઓછો જ છે છતાં પણ હું તમને મુક્ત કંઠથી અને અત કરણપૂર્વક એટલામાટે ધન્યવાદ આપુ છું કે કર્મવિપાક અથવા દુર્ભાગ્યની મળજતાએ તમને આવી પરિસ્થિતિમા લાવી મૂક્યા છે છતાં પણ તમારા હૃદયમા પવિત્રતમ સનાતન આર્યધર્મની વિશુદ્ધ ભાવનાઓ સર્વથા અવિચળ છે અને આવી પરિસ્થિતિમા પણ તમે પોતાના સતીધર્મને દૃઢતાથી પાળી રહ્યાં છો આજકાલ કાળના પ્રભાવથી કહો, દેખાદેખીથી કહો, ધર્મભાવનાની શિથિલતાથી કહો, વિવક્ષણુ સ્ત્રીશિક્ષણના પરિણામથી કહો કિંવા એવા જ અન્ય કારણોથી કહો, પણ ભારતવર્ષમાથી પ્રાચીન સતીધર્મનો ધીમે ધીમે લોપ થતો જાય છે અને વ્યભિચારની માત્રા ભયકરતાપૂર્વક વધતી જાય છે. અને તેનું પરિણામ એ થાય છે કે અનેક રીતે ઉચ્ચ જાતિની સૌભાગ્યવતી અબળાઓ અત્યંત નીચ જાતિના પુરુષોના સસર્ગમા આવતી હોવાથી વર્ણસકર મળની ઉત્પત્તિ તો આજના સમયનો એક સાધારણ વિષય થઈ પડ્યો છે, છતાં એ વર્ણસકર સંતાનોની માતાના શિરપર બાહ્ય પાતનું છત્ર અવિચલ હોવાથી તેમના લગ્ન આદિમા કાંઈ પણ પ્રકારનું વિક્ષ આવતું નથી, પરંતુ એવી પ્રતિષ્ઠિતા છાની છીનાળો કરતાં સમાજની દૃષ્ટિમા કિંચિત્ હીના હોવા છતાં તમારા જેવી સત્ય સતી સાધ્વી સ્ત્રીઓ અને તેમના ઉદરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં શુદ્ધ સંતાનો લક્ષ્ય-વધિવાર વિશેષ આદર તથા પૂજ્યતાને પાત્ર છે, એ એક નિર્વિવાદ સત્ય હોવાથી એ સત્યને અન્ય પ્રમાણોવડે સિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ. અર્થાત્

ઈશ્વર તથા ધર્મની દૃષ્ટિમાં તમે અધિક શુદ્ધ હોવાથી તમારે નિરાશ થવાનું નથી કિન્તુ એ પ્રકારે સાબિમાન સંતોષ જ માનવાનો છે”

“અપા બહેન, આ આશ્વાસનમાંટે હું તમારો જેટલો પણ આભાર માતું તેટલો એાછો જ છે, કારણ કે, તમારા આ આશ્વાસનથી અત્યારે ખરેખર જ મારા અત કરણુમાં શાંતિનો આવિર્ભાવ થવા માંજ્યો છે” કાચનમાલાએ કૃતજ્ઞતાનું દર્શન કરાવ્યું

“અસ્તુ પણ શીલરની દુષ્ટતાના અને અહીં તમે આમ અચાનક અટકી પડ્યા છો એ વિશેના સમાચાર તમેએ તમારા કાન્તને જણાવ્યા છે ખરા કે નહિ? આ પ્રશ્ન એટલામાંટે મારે પૂછવો પડે છે કે તમારી આત્મકથાના અતમાં આ વિષયનો તમારા મુખથી કશો પણ બિહાપોહ થયો નથી તેમ જ તમારી સાથે તમારી મૈત્રિણી માલતી તથા તમારો અનુચર રામસહાય હતા તેઓ અત્યારે ક્યા છે અને ક્યા નહિ, એ વિષયનો પણ તમેએ કશો સ્ફેટ કર્યો નથી અને તેટલામાંટે એ વિષયોને જણવાની જો અમારા મનમાં જિજ્ઞાસા થાય તો તે સ્વાભાવિક જ છે” કાચનમાલાના હૃદયને દગ્ધ કરનાર વિષયનું પરિવર્તન કરવાની તેમ જ મારી જિજ્ઞાસાને યથાર્થ તૃપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી મેં વિષયાન્તર કરીને તેને આ પ્રમાણેના પ્રશ્નો પૂછ્યા

“મારા કાન્તને આ સર્વ સમાચાર મેં એક પત્રમાં વિસ્તારપૂર્વક લખી જણાવ્યા છે અને તે પત્રના ઉત્તરમાં તેમના બે પત્રો પણ આવી ગયા છે તે પત્રોમાં તેમણે મુળધના ક્રિમિનલ ઇન્વેસ્ટિગેશન્ ડિપાર્ટમેન્ટનો અને તેથી પણ વિશેષત મહારાજ કુળવિહારીનો અતિશય આભાર માન્યો છે અને લગભગ પદર દિવસ પછી ત્યાંના કેટલાક અવશ્યક કાર્યોને આટોપીને અહીં આવવાનું જણાવ્યું છે માલતીને મેં મહારાજ કુળ હારીની આજ્ઞા અનુસાર ડિટેક્ટિવ ખાતાના એક અમલદાર સાથે અમદાવાદ મોકલી છે, કારણ કે, ત્યાં વ્યકટાદ્રિના અપરાધોના કેટલાક મજબૂત પૂરાવા મેળવવાના કાર્યમાં માલતીની સહાયતાની અતિશય આવશ્યકતા છે અને મારા અનુચર રામસહાયને પણ માલતીની સેવામાંટે તેની સાથે મોકલવામાં આવ્યો છે” કાચનમાલાએ મારી શકાનું નિરાકરણ કરી નાખ્યું

“અસ્તુ. ત્યારે હવે મારે જણાવવું જોઈએ કે હું આજથી પદરેક દિવસ પૂર્વે જ કોઈ એક અગત્યના કાર્યમાંટે દિલ્લી જવાની હતી, પરંતુ શ્રીમતી રત્નગૌરીની અસ્વસ્થતાના કારણથી અને ત્યાર પછી તમારી આત્મકથાને સાબળવાની આકાંક્ષાથી મેં પદર દિવસનો સમય અહીં જ વીતાડી દીધો છે એટલે હવે પરમ દિવસે મારો અહીંથી દિલ્લી જવામાંટે ઉપડવાનો વિચાર છે અને માર્ગમાં એક દિવસ મારો અમદાવાદમાં રહેવાનો વિચાર હોવાથી જો એક ચિઠ્ઠી માલતી બહેનના નામની અને બીજી ચિઠ્ઠી તમારા સપત્ની ચિન્તામણી બહેનના નામની મને લખી આપશે, તો હું માલતી બહેનને અમદાવાદમાં તથા ચિન્તામણી બહેનને દિલ્લીમાં મળીશ અને એ બંને નારીરત્નોના દર્શનથી મારાં નેત્રોને પવિત્ર કરીશ” મેં એક પ્રાર્થના કરી

“હું આવતી કાલે એ બંને ચિઠ્ઠીઓ લખીને તમારે ઘર મોકલી આપીશ અને જો દિલ્લીમાં તમે અમારા ગરીબખાનામાં બિતરશે, તો તમારો ત્યાં સર્વ

પ્રકારે યોગ્ય આદરસત્કાર કરવામાં આવશે, કારણ કે, એ વિષેનો હું એક બિજા પત્ર લખીને ચિંતામણી બહેનને સૂચના આપી દેવાની છું” કાચનમાલાએ પોતાની નૈસર્ગિક હૃદયતાનો પરિચય કરાવ્યો.

આ હૃદયતામાટે મેં પુનઃ કાચનમાલાનો આભાર માન્યો. તેમજ મહારાજ કુંજવિહારી પ્રતિ પણ કૃતજ્ઞતા દર્શાવી અને ત્યાર પછી કુંજવિહારીના અનુચરને સાથે લઈને હું મારા ઘરબણી જવાને ચાલતી થઈ એ વેળાએ રાત્રિના તૃતીય પ્રહરની સમાપ્તિ થવા આવેલી હોવાથી ઘેર પહોંચતાં જ મેં શય્યાનો આશ્રય લીધો અને નિદ્રાદેવીની ઉપાસના કરવા માડી.

પ્રકરણ ૧૫ મું

હું-ચંપા-અમદાવાદમાં

બીજે દિવસે પ્રવાસની મારે જે કાંઈ પણ તૈયારી કરવાની હતી તે મેં કરી લીધી, કાચનમાલાની જે ચિટ્ઠીઓ પણ મને મળી ગઈ અને ‘હું આવતી કાલે અહીંથી રવાના થઈ જે દિવસ અમદાવાદમાં રોકાઈ દિલ્લી આવું છું અને અમદાવાદથી નીકળતી વખતે બીજે તાર કરીશ’ એવા આશયનો તારનો એક સંદેશો પણ મેં દેવકુમારીપર મોકલી દીધો. જે રાત્રે મારે પ્રવાસ કરવાનો હતો તે દિવસે બપોરે જ હું કુલાબા સ્ટેશનપર જઈને લેડીંગ કમ્પાર્ટમેન્ટ-સેકન્ડ-ક્લાસ-ના જે બર્થ રિજર્ડ કરાવી આવી અને ટિકિટો પણ ખરીદી લાવી, કારણ કે, નહિ તો રાત્રે સેકન્ડ ક્લાસમાં પણ ઘણીક વાર જગ્યા મળી શકતી નથી અને તેથી સેકન્ડ ક્લાસનું બાડું ખર્ચવા છતાં કષ્ટપૂર્વક પ્રવાસ કરવો પડે છે. રાત્રે સ્ટેશનપર જવાનો સમય થયો એટલે મેં બાડાની જે ગાડીઓ મગાવી, કારણ કે, મને સ્ટેશન સુધી મૂકવામાટે મારી સાથે મારા પતિ, મારા સાસુ, મારી માતા તથા મારા બન્ને બાળકો પણ આવવાના હતા એટલે હું, મારા સાસુ, મારી માતા અને મારા બન્ને બાળકો મેનકા તથા અશ્વિનીકુમાર એક ગાડીમાં બેઠા અને બીજી ગાડીમાં મારા પતિ, દેવકુમારીનો પુત્ર મન્મથકુમાર તથા મારો અનુચર મળીને ત્રણ પુરુષો બેઠા અને સ્ટેશનપર પહોંચ્યા તે વેળાએ ગુજરાત મેલના ઉપડવામાં માત્ર વીસ મિનિટ જ બાકી હતી સેકન્ડ ક્લાસ લેડીંગ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં અન્ય કેાઈ પ્રવાસિની અબળા ન હોતી એટલે હાલ તરત તો સમસ્ત કમ્પાર્ટમેન્ટનાં માલિક હું તથા મન્મથકુમાર જ હતા મારા આસનને કિંવા આત્મીયજનો સાથેના વાર્તાલાપમાં વીસ મિનિટનો સમય વીતવા આવ્યો એટલે મારા બાળકોને શુબન કરી તેમના હાથમાં પાંચ પાંચ રૂપિયા આપીને તેમને સબાળવાની મેં મારા સાસુ તથા માતૃશ્રીને બલામણુ આપી અને ટ્રેન ઉપડી એટલે અમે થોડા દિવસોને માટે જૂદા પડતા હતા તો પણ અમે સર્વના નેત્રોમાં આસુ આવી ગયાં ટ્રેન ઉપડ્યા પછી મને એમ થવા લાગ્યું કે, ‘ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશન સુધી મારા બાળકોને સાથે લીધા હોત તો વધારે સારુ થાત’ પણ હવે તેમ થવું અશક્ય હતું અર્થજેટ તથા ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશનપરથી પણ કેાઈ પ્રવાસિની અબળા અમારા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ન આવી એટલે ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશનપર મારો નોકર આવીને અમારા બિછાના પાથરી ગયો અને તે જઈને થઈ ક્લાસમાં બેઠો એટલે

ટ્રેન ઉપજ્યા પછી મનમથકુમારને ઉપરના બર્થપર સૂવાડીને હું નીચેના સામેના બર્થપર આડી થઈને ઇલેક્ટ્રિક લાઇટની સહાયતાથી વિશ્વવિખ્યાત નવલકથાકાર મહાશય છ ડબ્લ્યુ એમ પેરોડન કૃત “Ellen Peroy or the Memoirs of An Actress” (‘એલન પર્સી અથવા એક નદીની આત્મકથા’) નામક નવલકથા વાંચવા લાગી આ નવલકથાના બે ભાગ મેં વાંચી નાખ્યા હતા અને અત્યારે મેં ત્રીજો ભાગ વાંચવામાં ઢાંચમા લીધો હતો. આ નવલકથા મને એ કારણથી વિશેષ પ્રિય થઈ પડી હતી કે તેમાં વિલાયતની મારા જેવી જ પરંતુ ચારિત્ર્યમાં મારા કરતાં અત્યંત ઉચ્ચતમ આદર્શવતી નદીએ પોતાના જીવનમાં પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવોના જે નાનાવિધ ચિત્રો આલેખ્યાં છે તે સર્વ ચિત્રો આ વિશ્વ ‘ચુડેલનો વાંસો’ છે એ જ તત્વને સિદ્ધ કરનારાં હોવાથી મારા અનુભવો સાથે તેના અનુભવોનું સ્થળે સ્થળે મને સામ્ય દેખાયા કરતું હતું, અને તેથી બહુધા સાધારણ માનવ સ્વભાવ સર્વત્ર સમાન જ હોય છે એ સિદ્ધાન્તની સત્યતાને મને સાક્ષાત્કાર થયા કરતો હતો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જેમ વિલાયતમાં વિદ્યા, કલા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, એકપત્નીત્વ (મિનોગેમી), સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિ આદિની વિપુલતા છે, તેમ જ વિલાયતમાં વિષયલોહુપતા, અત્યાચાર, કપટવિદ્યા, અસત્યવાદ, હાથીના દેખાડવાના દાત ભૂદા અને ખાવાના ભૂદા એવા પ્રકારની બચાનક નીતિ અને ગુપ્ત બિચાર આદિની પણ કાંઈ ન્યૂનતા નથી અને તેમાં પણ ત્યાંના કેટલાક ધનાઢ્ય પુરુષો તો એ દુર્ગુણોમાં એટલી સીમા પર્યંત આગળ વધી ગયેલા હોય છે કે તેમની સાથે સરખાવતાં ભારતવર્ષના ધનાઢ્ય પુરુષોના દુર્ગુણોની બચકરતાને તો ક્ષાંચિત્ સૌમ્યતા જ કહી શકાય, કારણ કે, ભારતવર્ષના લોકોના હૃદયમાં ધર્મની જેટલી ભીતિ હોય છે તેટલી ધર્મની ભીતિ અન્યદેશીય લોકોના હૃદયમાં ભાગ્યે જ હોય છે, અને એ જ કારણથી અન્ય દેશો કરતાં ભારતવર્ષમાં બચકર અપરાધો બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે, એમ મહાશય વિલિયમ ડગલાસ મોરિસને પોતાના “Crime and its Causes” (ગુન્હો અને તેના કારણો) નામક ગ્રંથમાં સ્પષ્ટતાથી સ્વીકારેલું છે નાનાવિધ દેશોના ઉત્તમ અતુત્તમ લોકચારિત્ર્ય અથવા જનવૃત્તિના તુલનાત્મક જ્ઞાનને મેળવવામાં આવા પ્રકારના ગ્રંથોના પઠનપાઠનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે.

એક તો મને પ્રવાસમાં શાંતિથી તથા નિર્ભયતાથી નિદ્રાધીન થવાની ટેવ જ નહોતી, બીજું નાટકની નોકરી અને મિડવાઈફના ધધામાં ઉભાગરને સહન કરવાનો લાખા વખતનો મારો સ્વભાવ જ થઈ ગયો હતો અને ત્રીજું અત્યારે નવલકથાના રસમય વાંચનમાં હું એટલી અને એવી તો રસબસ અથવા તકલીન થઈ ગઈ હતી કે ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશન છોડ્યા પછી સૂરત આવું ત્યાં સૂઈ વચ્ચેના કોઇ પણ સ્ટેશનપર મેં બારીમાંથી મારું ડોકું બહાર કાઢ્યું ન હોતું અને મારા વાંચનમાં ભગ પડવા લીધો ન હોતો, તો પછી નિદ્રાધીન થવાનો તો સંભવ જ ક્યાં હોય વારુ? સૂરત આવતા શરીરમાં કાંઈક સૂસ્તી જણાવાથી આડ પીવાની અને ટ્રેન સૂરત છોડીને આગળ વધે એટલે વડોદરા સૂઈ ત્રણેક કલાક આડું પાસું કરવાની મારી ઇચ્છા થઈ ટ્રેન બંધી રહેતાં જ મેં રિફ્રેશમેન્ટ

રૂમના બોયને ચાહ અને બિસ્કીટ લાવવાનો મારા નોકરદ્વારા ઓર્ડર મોકલી દીધો; કારણ કે, મારો નોકર મારી સબાળ લેવા તકાળ મારી પાસે આવ્યો હતો. અમારો ડબ્બો પ્લેટફોર્મપરથી બહાર જવાની પત્થરની સીડી સામે જ આવ્યો હતો અને હું બહાર પ્લેટફોર્મપર ચાહ લાવનાર બોયની વાટ ભેટી બિલી હતી એટલામા એક પેસેન્જરે પાસે જ બેઠેલા હિન્દુ ભતિના ડેપુટી સ્ટેશન માસ્ટરને આવીને કહ્યું ‘સાહેબ, મેં અહીંથી અમદાવાદ સુધીની સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટ લીધી છે, પરંતુ સેકન્ડ ક્લાસમા ક્યાય પણ જગ્યા નથી એટલે કે તો એક ફર્સ્ટ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટ આવો ખાલી છે તેમા મને બેસવાની રત્ન આપો અને કે તો સેકન્ડ ક્લાસમા જગ્યા કરી આપો.’ સ્ટેશન માસ્ટરે કહ્યું ‘જા બેમાથી એકપણ સગવડ મારાથી કરી શકાય તેમ નથી અને એટલામાટે જો તમારી ઇચ્છા હોય તો વધારાના પૈસા પાછા લઈ લ્યો અને થર્ડ ક્લાસમા જ મુસાફરી કરો.’ પેસેન્જરે કહ્યું ‘પરંતુ થર્ડ ક્લાસમા પણ બકરાની પેઠે માણસો ભરેલાં છે એટલે થર્ડ ક્લાસમા પણ મારાથી આરામ કરી શકશે નહિ અને મારી તબીયત બગડી જશે, છતાં જો થર્ડ ક્લાસમા જ મને બેસાડવાનો તમારો વિચાર હોય, તો થર્ડ ક્લાસનો જે કમ્પાર્ટમેન્ટ યુરોપિયનોમાટે રાખવામા આવ્યો છે તેમા કેાઈ પણ પેસેન્જર ન હોવાથી હું ત્યાં બેસવાને ખુશ છું, વડોદરામાં સેકન્ડ ક્લાસમા જગ્યા થશે એટલે હું સેકન્ડ ક્લાસમાં ચાલ્યો જઈશ.’ પરંતુ સ્ટેશન માસ્ટરે અપૂર્વ સભ્યતા (?) દર્શાવીને જણાવ્યું ‘યુરોપિયન કમ્પાર્ટમેન્ટમા બેસવામાટે યુરોપમા જન્મ લેવો પડે છે અને તમે ઇન્ડિયામા જન્મ્યા છો એટલામાટે યુરોપિયનોના એ કમ્પાર્ટમેન્ટમા બેસવાનો અધિકાર તમને પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી જો જરૂ હોય તો તમે પણ થર્ડ ક્લાસના બકરા બની જાઓ અને નહિ તો બીજી ગાડી આવે ત્યા સુધી તપશ્ચર્યા કરતા અથવા તો હવા ખાતા બેસી રહો.’ અત્યાર સુધી તે પેસેન્જર સભ્યતાથી જ બેઠતો હતો, પણ સ્ટેશન માસ્ટરની અસભ્યતાને હવે તે સહન કરી શક્યો નહિ અને તેથી તેણે આખો ફેરવીને સ્ટેશન માસ્ટરને કહ્યું ‘હું તો અહીં તપશ્ચર્યા કરતો અથવા હવા ખાતો બેસી રહીશ, પણ વખતસર અમદાવાદ ન પહોંચવાથી અને મારી તબીયત બગડવાથી મને જે કાંઈ પણ તુકસાન થશે તેના જવાબદાર તમે છો એ બૂલી જશો નહિ; કારણ કે, હું હમણા જ મુબઈ તમારા વરિષ્ઠ અધિકારીને તારથી તમારી આ વૃદ્ધભિલજના ખબર આપીશ અને ત્યાર પછી આ કેસ કોર્ટમા પણ જશે.’ સ્ટેશન માસ્ટરનો આકડો નમ્યો નહિ, ટ્રેનના ડિપાર્ચરનો સમય થઈ ગયો અને તે પેસેન્જર સ્ટેશનપર જ રહી ગયો.

સૂરતના સ્ટેશનપર રહેવના અધિકારીના જગલીપણાને જે આ દેખાવ; મારા જોવામાં આવ્યો હતો તે કાંઈ નવો ન હતો, કારણ કે, રહેવના અધિકારીઓની અસભ્યતા અને જોહાણીના આવા નમૂના આગળ પણ અનેક વાર મારા જોવામાં આવ્યા હતા અને તેથી એ દેખાવને જોધને મારા મનમા વિશેષ આશ્ચર્ય થયું ન હોતું, છતાં પણ અહીં મારે એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે, બિલકુલ હલકી હરોલના અને જેમની કીમત બહાર ત્રણ પૈસાની પણ ન અકાય તેવા માણસો રહેવામાં નોકર રહીને એવા તો ફાટી જાય છે કે કાંઈને

કાંઈ સમજતા જ નથી અને ગમે તેવા સારા અને પ્રતિષ્ઠિત માણસનું જોત-જોતામાં ગમે તેવું અપમાન કરી નાખે છે. ઘણીક વાર તો રેલ્વેવાળાઓ આવા અપમાન પોતાના કોઈ અગત વૈરના અથવા સ્વાર્થના કારણથી પણ કરે છે અને ઉપર્યુક્ત ગૃહસ્થની સૂરતના ડેપુટી સ્ટેશન માસ્ટરે જે નિર્ભર્ત્સના કરી હતી તેમાં પણ એવું જ એક અગત કારણ સમાયલું હતું, એમ અમદાવાદ પહોંચ્યા પછી તે ગૃહસ્થનો મેળાપ થતા મારા જણવામાં આવ્યું હતું કે જે હું પછીથી જાણીવીશ અકલેશ્વર આવી ગયા પછી મને જરાક ઉધ આવી ગઈ અને વડોદરા સુધી હું બિછાનામાં પડી રહી વડોદરામાં દિવસ ઉગ્યો, મેં મુખક્ષાલન કરીને મન્મથકુમારને જગાડ્યો અને અમોએ ચાહ તથા નાસ્તાનું કાર્ય વડોદરાના સ્ટેશનપર જ આટોપી લીધું ત્યાર પછી જણવા યોગ્ય કાંઈ પણ બનાવ ન બન્યો અને અમો પોણાનવ વાગે રાઇટ ટાઇમે અમદાવાદના સ્ટેશનપર આવી પહોંચ્યા.

અમદાવાદમાં જોઈતાં જોઈતાં બે દિવસ જેટલો સમય વીતાડવાનો મેં મુખધથી નીકળ્યા પૂર્વે જ નિશ્ચય કર્યો હતો તેના બે કારણો હતા તેમાંનું એક કારણ એ હતું કે જે નાટક મડળીમાં એક સમયમાં નોકરી કરીને હું એક ઉત્તમ નદી તરીકે પ્રકાશમાં આવી હતી તે નાટક મડળી કેટલાક અનિવાર્ય કારણોથી બેક વર્ષ બંધ રહ્યા પછી મારા એક સમયના શેઠ પ્રમાદચન્દ્રે અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કરીને છેલ્લા ત્રણ મહિનાથી પોતાની નાટક મડળીને પાછી સજીવન કરી હતી અને અત્યારે તે નાટક મડળી અમદાવાદ ધીકાટ આવેલી ‘આનન્દભુવન’ નાટકશાળામાં પોતાના નાટકો ભજવી બતાવતી હતી એક મહિનાની વાતપર નાટકમડળીમઠિ કેટલોક સામાન ખરીદવાને મારા શેઠ પ્રમાદચન્દ્રે મુખધમાં પધાર્યા હતા અને તે વેળાએ એક વાર મારા ગૃહને પોતાના પગલાથી પવિત્ર કરીને તેમણે એક વાર અમદાવાદ આવી જવામઠિનો મને અતિશય આગ્રહ કર્યો હતો અને તેથી ‘જો એવો કોઈ પ્રસંગ મળશે તો હું અવશ્ય એક વાર અમદાવાદ આવીશ ને આપના સહારને સ્વીકારીશ’ એવું મેં તેમને વચન આપ્યું હતું અર્થાત્ દિલ્લી જતા માર્ગમાં અમદાવાદ આવતું હોવાથી મારા તે વચનને મારે પાળવાનું હતું, અને અમદાવાદના કેટલાક ઇતિહાસમાં વર્ણવાયેલા પુરાતન સ્થળોને જોવાની તેમ જ જો બની શકે તો વ્યકટાદ્રિ મહારાજના મન્દિરની ડાખી કરીને ‘ચુડેલના વાસા’ની એક નવીન ભયંકરતાને નિહાળવાની આકાંક્ષા, એ અમદાવાદમાં બેઠેલાનું બીજું કારણ હતું પરંતુ એમાંનું આ બીજું કારણ વિશેષ પ્રબળ તથા મહત્વનું હોવાથી તેમ જ માલતીને પણ મારે છુપી રીતે મળવાનું હોવાથી મારે નાટકશાળામાં બેઠેલીને પ્રમાદચન્દ્રની અતિથિ થઈ કે ધર્મશાળામાં જ છાવણી નાખવી, એ વિષેનો મારા મનમાં વિચાર થઈ પડ્યો, કિન્તુ એવા પ્રકારના વિચારમાં વીતાડવામઠિ અત્યારે મારી પાસે વિશેષ સમય ન હોવાથી હાલ તરત તો સ્ટેશનની સામે જ આવેલી અને અમદાવાદનિવાસી સૉલિસિટર રા બાઇશકર નાનાબાઇએ પોતાના સ્વર્ગ-વાસિની ધર્મપત્ની અખડ સૌ રેવાબાઇના સ્મરણાર્થ કિંવા પુણ્યાર્થ બધાવેલી વિશાળ તથા સર્વ પ્રકારની ઉત્તમ સગવડોવાળી ધર્મશાળામાં જ મુકામ કરવાના

નિશ્ચયપર હું આવી લાગી અને તેથી મત્તરોના માથાપર સામાન હચકાવીને હું, મન્મથકુમાર તથા મારો નોકર ધર્મશાળાના દરવાજામાં આવીને ઊભા રહ્યાં.

ધર્મશાળાના સદર દરવાજામાં પેસતાં ડાબા હાથપરની એક ઓરડીના બહારના ઓટલાપર એક ગાદીપર ધર્મશાળાનો કારકૂન બેઠો હતો અને તેની આગળ એક બેઠું ટપ્પુ પડેલું હતું તે કારકૂનને મેં પૂછ્યું કે “બાઈ, આ ધર્મશાળામાં પ્રવાસીઓને કેટલા દિવસ રહેવા દેવાનો કાયદો છે અને રહેવા માટે ભૂદા ઓરડા મળી શકે છે કે કેમ?”

મારા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે કારકૂન સત્યતાથી જણાવ્યું કે “બાઈ, આ ધર્મશાળામાં પ્રવાસીઓને આઠ દિવસ સુધી રહેવા દેવાનો કાયદો છે અને ભૂદા ઓરડા પણ મળી શકે છે; પરંતુ તે ઓરડાઓનું ભાડું આપણું પડે છે નીચેના દરેક ઓરડાનું એક દિવસનું ભાડું છ આના છે અને ઉપરના દરેક ઓરડાનું ભાડું એક દિવસનું દસ આના છે. પ્રવાસીઓ દિવસના ગમે તે ભાગમાં આવ્યા હોય તો પણ એક દિવસના સવારના આઠ વાગ્યાથી બીજા દિવસના સવારના આઠ વાગ્યા સુધીના ચોવીસ કલાકનો એક દિવસ ગણાય છે, બાકી ઉપરાંત એક રૂપિયો ડિપોઝિટનો લેવામાં આવે છે કે ને પ્રવાસીઓને ધર્મશાળા છોડતી વેળાથી પાછો અપાય છે અને વાસણ ફસણ, ગાદલાં ગોદડા તથા દીવા આદિનું ભાડું ભૂદા લેવામાં આવે છે. આપ ઓરડા જોઈ લ્યો અને એક ઓરડો પસંદ કરો એટલે હું ચિઠ્ઠી કરી આપીને આપને જોઈતી વ્યવસ્થા કરાવી આપું.”

ધર્મશાળામાં બાડાની વાત સાંભળીને મારા મનમાં કાંઈક આશ્ચર્ય તો અવસ્ય થયું જ, પરંતુ કારકૂન સાથે વાદવિવાદ કરવો નિર્ણય હોવાથી ધર્મશાળાના એક નોકર સાથે જઈને હું નીચે તથા ઉપરના બધા ઓરડા જોઈ આવી અને ધર્મશાળાના આગળના ભાગમાં દૂકાનોની ઉપરના ભાગમાંના ઓરડા અને વધારે પસંદ આવવાથી કારકૂનને મેં ચોક્કસ નબરનો ઓરડો મને આપવામંત્રિ જણાવ્યું, કારણ કે, તે ઓરડો ખાલી જ હતો. એ ઉપરના આગળના ભાગમાંના ઓરડામાં અદર બે ભાગ, પાછળ રસોઈ કરી શકાય તેવો રવેસ જેવો થોડોક ભાગ અને મોરી આદિની સગવડ હોવાથી તેમ જ આગળના ભાગમાં કંઠેરો અને અગાસીનો ખુલ્લો ભાગ પણ રાખેલો હોવાથી રહેવાની સારી સગવડ છે અને ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓનો મલાહેજે પણ સારી રીતે જળવાય તેવું છે એ ઓરડાઓનો આગળનો મુખડો સરિયામ રસ્તાપર રેસીનની સામે પડે છે અને પાછળનો ભાગ ધર્મશાળાના વિશાળ ચોકમાં પડે છે એટલે હવા અને અજવાળું પણ સારું આવે છે. કારકૂનને મેં એક રૂપિયો ડિપોઝિટનો, બે દિવસના બાડાનો સવા રૂપિયો તેમ જ બે કાનૂસ, હોડો અને ગાગર, ત્રણ ગાદલાં, પાણીની એક બાઈલી અને બે રબર ઇલાદિ વસ્તુઓના બે દિવસના બાડાના પૈસા આપી દીધા, તેણે ચિઠ્ઠી કરી આપી અને અમારો સામાન તેમ જ ધર્મશાળાની વસ્તુઓ ઓરડામાં ગોઠવાઈ જતાં જમ્યાં ત્યાં બે દિવસનું કામચલાઉ ધર માંડીને બેઠાં. શૌચ, દંતધાવન તથા સ્નાન આદિના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈને નીચેથી ચાહ મગાવી અમારી પાસે પૂરીઓ હતી તે કાઢીને અમેએ ચાહનાસ્તો કરી લીધાં, ત્યાર પછી ધર્મશાળાની પાછળ મસ્કી મારેલના કાગર પાસે મોકલેલી

ગિર્યાંત્રમાં આવેલા હિન્દુલોકમાંથી ખરાબર બાર વાગે અમારા માટે ખાવાનું આવી ભથ એવી વ્યવસ્થા મેં ધર્મશાળાના કારકૂનદ્વારા કરાવી લીધી અને ત્યાર પછી હું બહાર કોરામાં બેસી રહીને માર્ગમાં જતા આવતા નાનાવિધ લોકોનું તેમજ સ્ટેશનનું નિરીક્ષણ કરવા લાગી મનમથકુમાર ચોરડામાં રહેતો ખેડો હતો અને મારો નોકર નીચે હબમત કરાવવાને ગયો હતો.

ચોક્કસ વાર પછી મુંબઈથી ગુજરાત મેલ પછી ઉપડેલી ફાસ્ટ પેસેન્જર અથવા ચર્કલાસ એક્સપ્રેસ ટ્રેન અમદાવાદના સ્ટેશનપર આવી અને પેસેન્જરો ભિતર્યા કે જેમાંના કેટલાક પેસેન્જરો ધર્મશાળામાં પણ પેડા એક પ્રવાસી ગૃહસ્થ અમારા ચોરડાની બાબૂના તેર નખરના ચોરડામાં આવ્યો અને તેને સૂરત સ્ટેશનપર જેનો ડેપુટી સ્ટેશન માસ્ટર સાથે ગુજરાત મેલના ટાઇમે અમડો થયો હતો તે ગૃહસ્થ તરીકે મેં તલાબ ઓળખી લીધો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જેના ઉત્તમ ચારિત્ર્ય તથા એક અચકાર તરીકેના વ્યવસાયનો મેં મારી આત્મકથાના પ્રથમ દૃશ્યના ૪૧ મા પ્રકરણમાં કેટલેક પરિચય પણ કરાવ્યો છે,* તે મહાશય લક્ષ્મીવલ્લભ જ અત્યારે મારા નેત્રો સમક્ષ બિભા હતા, એમ તલાબ મારા બલુવામાં આવી ગયું અને સૂરતના સ્ટેશનપર હું તેમને કેમ ઓળખી ન શકી એનું મને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું, પરંતુ વિચાર કરતા જણાયું કે શરદીના કારણથી લક્ષ્મીવલ્લભનો સ્વર કાંઈક બેસી ગયો હતો, નજીકમાં જઈને મેં તેમને જોવાની કોશિશ કરી ન હોતી અને તેથી જ મેં તેમને લક્ષ્મીવલ્લભ તરીકે ઓળખ્યા ન હોતા, અત્યારે તેમના વસ્ત્રોથી મેં તેમને રાતવાળા ગૃહસ્થ તરીકે અને તે સાથે તેમની મુખમુદ્રા સ્પષ્ટ દેખાયાથી લક્ષ્મીવલ્લભ તરીકે ઓળખી લીધા હતા અને તેથી મેં તેમને સંબોધીને પૂછ્યું “લક્ષ્મીવલ્લભભાઈ, તમે અચાનક અહીં ક્યાથી? અને તેમાં પણ વળી ધર્મશાળામાં? કારણ કે, મારી બધી પ્રમણે શહેરમાં તમારી ઘણી ઓળખાણ છે, છતાં તમે ધર્મશાળામાં આવ્યા છો એ તો આશ્ચર્યકારક ઘટના જ કહી શકાય.”

લક્ષ્મીવલ્લભનું ધ્યાન સામાન રખાવવામાં અને ધર્મશાળાના નોકરને જોઈતી ચીજો લાવવાની સૂચના આપવામાં હોવાથી તેમણે મને લક્ષ્યપૂર્વક જોઈ ન હોતી, એટલે મેં તેમને જોલાવવાથી પ્રથમ તો આશ્ચર્યથી તેમણે મને જોઈ અને ત્યાર પછી ઓળખાણ પડતા જ કહ્યું “અહીં કેટલુંક અગત્યનું કાર્ય હોવાથી આઠેક દિવસને માટે હું અહીં આવ્યો છું શહેરમાં મારી ઘણી ઓળખાણ છે એ તમારી વાત ખરી છે પણ અહીં ધર્મશાળામાં બહુ સારી સગવડ હોવાથી હું અત્યારે અહીં આઠેક દિવસને માટે આવું છું ત્યારે ધર્મશાળામાં જ રહું છું અને મહિના કે બે મહિના કે વધારે રહેવું હોય છે તો કોઈ સારું મકાન બાંહે રાખી લઈ છું. બનતાં સુધી કોઈ મિત્રના ગૃહમાં અતિથિ તરીકે રહેવાનું હું પસંદ કરતો નથી, કારણ કે, તેથી આપણને પણ સકાચાણ પડે છે, અને આપણે જેના ગૃહમાં રહીએ તે ગૃહના મનુષ્યોને પણ આપણા નિવાસથી કેટલીક અક-ચણ થઈ પડે છે. માત્ર ખાવાનું મારા એક મિત્રને ઘેરથી આવે છે, મેં તે

* જુઓ “ચુડેલનો વાંસો” પ્રથમ દૃશ્ય, પ્રકરણ ૪૧ મુ. પૃષ્ઠ ૩૩૬ થી ૩૪૭.

(મિત્રને ખબર આપ્યા છે એટલે મારા તે મિત્ર હમણા જ ખાવાનું મોકલી આપશે અને પોતે પણ આવી લાગશે)”

“વાર, પણ રાતે સૂરતના સ્ટેશનપર ત્યાંના ડેપુટી સ્ટેશન માસ્ટર સાથે તમારો ઝગડો થયો હતો અને ગુજરાત મેલમા સેકન્ડ ક્લાસમાં જગ્યા ન મળવાથી તમે ટ્રેન ચૂકી ગયા હતા એટલે ત્યાર પછી ઝગડાનો નિકાલ શો થયો?” મેં રાતના ઝગડા વિષે સવાલ કર્યો

“ઝગડાનો નિકાલ શું થયો આવે? ગુજરાત મેલ હપડી ગયા પછી મેં બી. બી. એન્ડ સી આર્થ રેલ્વેના ટ્રાફિક સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ હપર મુળર્થ ચાર સ્પિચાનો તાર કરીને ડેપુટી સ્ટેશન માસ્ટરના જમણીપણાના ખબર આપ્યા હતા અને તેમા નોટિસનો આશય પણ સમાયલો હતો. પ્રથમ તો સિઝલર એ તાર જ લેતો ન હોતો, પણ બહુ દબાણ કરવાથી તેણે તાર લીધો અને ત્યાર પછી ડેપુટી સ્ટેશન માસ્ટરને જણાવ્યું કે તેના હાથથી આ બચકર બૂલ થઈ હતી. સ્ટેશન માસ્ટરે કાચુ કાપ્યું હતું તેનું કારણ એ હતું કે સૂરતમા અત્યારે એક નાટક કંપનીનો મુકામ છે; તે નાટક કંપનીમાં એ માસ્ટર સાહેબે પોતાના આઠ કે દશ માણસોને નાટક ભેવા એક વાર મોકલ્યા હતા, પણ નાટક કંપનીના મેનેજરે તે માણસોને ખેસાડ્યા ન હોતા અને તેથી માસ્ટર સાહેબે પોતાનું બચકર અપમાન થયેલું માની લીધું હતું. ગઈ કાલે બનાવ એવો બન્યો કે હું તે જ નાટક કંપનીના ડાયરેક્ટરનો મેહમાન હોવાથી મને સ્ટેશનપર મૂકવામાં નાટક કંપનીના ડાયરેક્ટર અને મેનેજર મારી સાથે આવ્યા હતા, અને તેથી મને પણ નાટક કંપનીનો માણસ ધારી લઈને ડેપુટી સ્ટેશન માસ્ટરે મેનેજર સાથેના વેરનો મારી પાસેથી બહાર લીધો હતો, કારણ કે, નહિ તો જ્યારે સેકન્ડ ક્લાસમાં જગ્યા નથી હોતી ત્યારે સેકન્ડ ક્લાસ પેસેન્જરને જ્યાં સુધી સેકન્ડ ક્લાસમાં જગ્યા ન મળે ત્યાં સુધી ફર્સ્ટ ક્લાસમા ખેસવામાંની પરવાનગી આપવામાં આવે છે; અરે પરમ દિવસે રાતે છેલ્લી ટ્રેનમાં ઝાટરોડથી હું સૂરત આવવાને નીકળ્યો તે વેળાએ સેકન્ડ ક્લાસમા બિલકુલ જગ્યા ન હોવાથી મને ફર્સ્ટ ક્લાસમા જગ્યા આપવામા આવી હતી અને સૂરત સુધી હું ફર્સ્ટ ક્લાસમા જ આવ્યો હતો. ગુજરાત મેલ છૂટી ગયા પછી અને મેં તાર કરી દીધા પછી કેટલાક માણસોએ માસ્ટર સાહેબને મારી એળખાણ આપીને ‘આ બાબત અવસ્થા આગળ વધશે’, એમ જણાવ્યું અને માસ્ટર સાહેબે દિલગીરી પણ બતાવી; પણ તેનો એ પશ્ચાત્તાપ મોડો હોવાથી નકમો હતો. ત્યાર પછીની ટ્રેનમાં પણ સેકન્ડ ક્લાસમા જગ્યા ન હોવાથી ટિકિટની પાછળ મેં થઈ ક્લાસમાં પ્રવાસ કર્યો છે એમ તે માસ્ટરના હાથથી લખાવી લઈને મારે થઈ ક્લાસમાં જ આવવું પડ્યું છે અને આખી રાતના હનગરાથી મારી લખીયત પણ ધણી જ ખરાબ થઈ ગઈ છે આજે ડોક્ટરનું સર્ટિફિકેટ લઈ રેલ્વે કંપનીપર વહીવટદાર નોટિસ મોકલવાનો અને ત્યાર પછી કાયદાસર કેસ માડવાનો મારો દૃઢ વિચાર છે કે જેથી રેલ્વે કંપનીને અને રેલ્વે કંપનીના અધિકારીઓને કાંઈક થડો મળે અને તેમના આવા ભુલમંત્રી માત્રા કાંઈક ઓછી થઈ જાય.”

“લક્ષ્મીવલ્લભભાઈ, નાટક કંપનીઓવાળાપર રેલ્વેવાળાઓ કેટલીક વાર તો એટલો બધો ત્રાસ વર્તાવે છે કે પરમેશ્વર જ બચાવે અને નાટક કંપનીના

માલિકોને રેલ્વેવાળા સાથે વારવાર કામ પડતું હોવાથી તેમના એ ત્રાસને મુગે મોઢે સહન કરી લીધા વિના તેમનો ખીન્ને ઉપાય પણ નથી હોતો; કારણ કે, રેલ્વેના ગાર્ડો, સ્ટેશનના દેશી સ્ટેશન માસ્ટરો, બુકિંગ ક્લાર્કો અને લગેજ ક્લાર્કો તેમજ ગ્રુસ ક્લાર્કો ઇત્યાદિ કોઈ પણ રેલ્વેવાળા-એને નાટકમા અને તે પણ ઓર્ચેસ્ટ્રામા માનપૂર્વક ન બેસાડો અને ચાહપા-ણીનો જોગ ન કરો, તો મુસાફરીની વેળાએ ગાડી વખતસર મળી શકતી નથી, એકેએક માણસની ટિકિટ ત્રણ ત્રણ વાર તપાસીને તથા સામાન તોળાવીને પૂરતો કંટાળો આપવામા આવે છે અને કેટલીક વાર તો નાટકના પડદા અને સીનસીનરી ખીન્ન સ્ટેશનપર ફટિલી તૂટેલી હાલતમા મળવાથી પાચ સો કે હજારની જોતજોતામા હોળી થઈ જાય છે પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે જ્યારે સેકન્ડ ક્લાસ અને ફર્સ્ટ ક્લાસ પેસેન્જરોને પણ તેઓ આવી રીતે પળવતા અચકાતા નથી, તો પછી થઈ ક્લાસ પેસેન્જરોપર તેઓ શું જુલમ નહિ કરતા હોય ? છતાં તેઓ બહુધા પોતાના દેશી બાકીઓને જ આવી રીતે પળવે છે અને યૂરોપિયનો આગળ તો પાળેલા કૂતરા જેવા થઈ જાય છે, એ વળી એક ખીજ નવાઈ છે મારો એમ કહેવાનો આશય નથી કે રેલ્વેના દેશી અમલદારો યૂરોપિયનોને પણ પળવે, કિન્તુ મારો આશય એ જ છે કે રેલ્વેના સર્વ અધિકારીઓ ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ક્લાસના યૂરોપિયન પેસેન્જરો પ્રમાણે જ દેશી પેસેન્જરોનું માન જળવવાને અને તેમને કાયદાસર સઘળી સગવડો કરી આપવાને બધાયલા છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ થઈ ક્લાસ પેસેન્જરો સાથે પણ સહ્યતાથી વર્તવું એ પણ તેમનું કર્તવ્ય છે અને તેથી જ રેલ્વે અધિકારીઓ પોતાના એ કર્તવ્યને ભૂલીને દેશી પેસેન્જરો સાથે અસહ્યતાથી વર્તતા હોય અને રેલ્વેના અધિકારને સ્વર્ગના અધિકાર સમાન માનીને ગમે તેવી જોહાડી ચલાવતા હોય તેમને રેલ્વેના વરિષ્ઠ અધિકારીઓએ ઉચિત શિક્ષા આપવાની અથવા તો નોકરીપરથી બરતર્ફ કરવાની હિંમત અવશ્ય બતાવવી જ જોઈએ, કારણ કે, નહિ તો તે વરિષ્ઠ અધિકારીઓ પણ કર્તવ્યવિમુખતાના દોષને પાત્ર થાય તેમ છે અને એ તેમના અધિકારને શોભાવનારી ઘટના તો ન જ કહી શકાય ” મેં રેલ્વેવાળાની આપખુદી વિષે એક નાનકડું બાબતું કરી સબળાવ્યું અને તે સાથે રેલ્વેના અધિકારીઓના કર્તવ્યનું પણ સંક્ષેપમા નિરૂપણું કરી દીધું.

એટલામા ધર્મશાળાનો નોકર લક્ષ્મીવલ્લભમોટો નાવાનું પાણી લઈ આવ્યો અને તેઓ મારી રબ્બ લઈને નાવામોટો પોતાના રૂમમા આવ્યા ગયા બરાબર પોણા બાર વાગે અમારું જન્મવાનું આવી ગયું અને સાડા બાર વાગે તો અમે ભોજનના કાર્યથી નિવૃત્ત પણ થઈ ગયા મહાશય લક્ષ્મીવલ્લભના મિત્રને ઘેરથી લગભગ એક વાગે ટિકિન બાસ્કેટમા ખાવાનું આવ્યું અને તેમણે મને જન્મવા-મોટોના આગ્રહ પણ કર્યો, પરંતુ અમેએ જમી લીધેલું હોવાથી મેં તેમના આગ્રહ-મોટો ઉપકાર માનીને તેમને જમી લેવાનું જણાવ્યું અને ત્યાર પછી મને લગભગ આખી રાતનો ઉબગરો હોવાથી બે કલાક ઉઘવાની ઇચ્છાથી મેં શય્યાનો આશય લીધો ચાર વાગે મારી નિદ્રાનો ભગ થયો અને ત્યાર પછી કપડા બદલી ચાહ પોને ચોરડાને તાણું વાસી ફું, મનમધકુમાર અને મારો અનુચર બાડાની ગાડી કરીને આનંદશુવન થીએટરમા જવાને રવાના થઈ ગયા.

અમે નાટકશાળામાં પહોંચ્યાં તે વેળાએ મારા એક સમયના શેઠ પ્રમોદચંદ્ર નાટકશાળાની રંગભૂમિની પાછળના ચૌકમાં ઇજ્જતેરમાં પડ્યા હતા અને તેમની એ ચાર મિત્રો સામેની કુરસીઓપર બેઠા હતા. મેં મારા આવવાની તેમને તારે અથવા કાગળ માર્ફત ખબર આપી ન હોતી એટલે મને અચાનક આવેલી જોઈને તેઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા અને આશ્ચર્યને દર્શાવતા જ બોલી ઉઠ્યા -

“ઓહો! ચપાબાઈ, તમે અચાનક અહીં ક્યાંથી? મને તો તમોએ તમારા આવવાની ખબર પણ આપી ન હોતી, નહિ તો હું ગાડી લઈને અવશ્ય સ્ટેશન-પર સામે આવત ક્યારના આવ્યા છો અને ક્યાં બિતર્યા છો?”

“હું મુખધથી ગઈ કાલે દિલ્લી જવા ઘેરથી નીકળી ત્યાં સુધી અમદાવાદમાં બિતરવાનો મારો વિચાર ન હોતો, પરંતુ સ્ટેશનપર આવ્યા પછી તમને આપેલા વચનનું સ્મરણ થયું અને તેથી બે દિવસ અમદાવાદમાં વીતાડવાની ઇચ્છા થતાં અમદાવાદ સુધીની જ ટિકિટ લઈને અમે આજે સવારમાં ગુજરાત મેલમાં અહીં આવ્યા છીએ અને રેવાબાઈની ધર્મશાળામાં બિતર્યા છીએ ટૂંકમાં આખી રાતનો ઉભાજરો થવાથી બપોર પછીનો સમય મેં વિચારીતો વીતાવ્યો હતો અને તેથી અમારાથી બહેલા નાટકશાળામાં ન આવી શકાયું તેની ક્ષમા કરશે.” આવી રીતે તેમના પ્રશ્નનું સવિસ્તર ઉત્તર આપીને મેં પૂછ્યું “આપ, આપના પત્ની અને આપના ચિરંજીવી આદિ સર્વ આનંદમાં તો છો ખરા ને? મારા શેઠાણી ક્યાં છે? તેમને મળવામાટે મારું મન અતિશય અધીર થઈ રહ્યું છે.”

“ચપાબાઈ, ઇશ્વરની કૃપાથી તમારા શેઠાણી, હું પોતે અને અમારા બાળકો આદિ સર્વ આનંદમાં છીએ અને હું આશા રાખું છું કે તમે તથા તમારા પતિ, તમારા સાસુ, તમારા માતૃશ્રી અને તમારા સત્તાનો આદિ સર્વ આનંદમાં જ હશે. તમારા શેઠાણી અને બાળકો વીરમગામ લગ્નપ્રસંગે ગયા છે અને બહુધા ત્યાંથી આવતી કાલે પાછા આવવાના છે અસ્તુ પણ તમે કહો છો કે મને આપેલા વચનનું સ્મરણ થવાથી તમે અમદાવાદમાં આવ્યા છો અને બિતર્યા છો ધર્મશાળામાં એટલે એનો મારે શો અર્થ સમજવો વારું? શું અહીં રહેવાની જગ્યા ન હોતી અને ખાનપાન આદિનો અભાવ હતો કે જેથી તમારે રહેવા-માટે ધર્મશાળાનો અને ખાનપાનમાટે વીશી એટલે લોજનો આશ્રય લેવો પડ્યો? આ તો બે એક રીતે વિચાર કરીને જોવામાં આવે તો મારું તમોએ અપમાન જ કર્યું છે, અને એટલામાટે મારો આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ છે કે અત્યારે જ ધર્મશાળા-માંથી સામાન અહીં મગાવી લ્યો અને અહીં નિવાસ કરીને થયેલી ભૂલને સુધારી લ્યો એટલે મારા અતઃકરણમાં સંતોષ થાય અને બે દિવસ એકત્ર વિવાસ, પરસ્પર સમાગમ તથા વાર્તાલાપ આદિનો આપણને યથેચ્છ આનંદ મળી શકે કહો તો હું મારી ગાડી જોડાણ અને તમારા અનુચરને સાથે મોકલો એટલે તેઓ જઈને સામાન હમણા જ લઈ આવશે.” મારા શેઠાણીએ અતિશય વિવેક દર્શાવીને મને પોતાને ત્યાં બિતરવાનો કરવો જોઈએ તેથી પણ વિરોધ આગ્રહ કરીને કહ્યું

એ વિવેકનું વિવેકથી જ ઉત્તર આપતી હું વિનયપૂર્વક કહેવા લાગી. “આપ મારા એક સમયના અલદાતા છો અને તેથી આપનું શું તે મારું જ શું છે પરંતુ અત્યારે મારે માત્ર બે દિવસ અને એક રાત જેટલો જ સમય અહીં

વીતાડવાનો હોવાથી સામાનને લાવવાની અને લઈ જવાની તકલીફને ટાળવા-
મટિ મેં ધર્મશાળામાં નિવાસ કર્યો છે એટલે એથી આપે લેશમાત્ર પણ માફ
લગાડવાનું નથી અત્યારે અમે અહીં જમીન અને આવડી કાલે પણ જમવાનું
અહીં રાખીશું તેમ જ ધણેખરો વળત પણ અમે અહીં જ વીતાડીશું એટલે પછી
કેવળ સામાન ધર્મશાળામાં પડ્યો રહે અને અમે ત્યાં રાતે ચાર કલાક સુવ-
મટિ જઈએ તેથી શી હાનિ થવાની છે વારુ? દિલ્લીથી વળતા જે અવકાશ
હશે તે હું આઠેક દિવસને માટે અહીં બિતરીય અને તે વેળાએ અહીં નાટક
શાળામાં જ રહીશ ”

અમારો આ વાર્તાલાપ ચાલતો હતો એટલામાં ધર્મશાળામાં બિતરેલા
મહાશય લક્ષ્મીવલ્લભ પણ ત્યાં આવી લાગ્યા અને તેમને જોતા જ પ્રમાદચ્છ્ર
રોક જોલી ઉઠ્યા “હ્યો, આ વળી ધર્મશાળાના એક બીજા હુમેશના આઠક
આવી લાગ્યા! ખરેખર જે સર્વ પ્રવાસી તથા પ્રવાસિનીઓ તમારી પેઠે ધર્મ-
શાળાનો જ લાભ લેતા થઈ જાય, તે અમારા જેવાના શિરપરથી અતિથિસહ-
રનો ભાર સદાને માટે બિતરી જાય, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ગુજરાતી ભાષામાં
અતિથિ અને મેહમાન જેવા શબ્દોની આવશ્યકતા પણ ન રહે, એ સ્વાભા-
વિક જ છે ”

“કેમ સાહેબ, અતિથિને જોતા જ આવા કટાક્ષ કરવા માગ્યા છે, તે અતિ-
થિઓને જમાડવા છે કે જમાડ્યા વિના જ પાછા મોકલવા છે? જે અતિથિઓનું
આદરાતિથ્ય ન કરવું હોય, તે રીચી રોડપર હેટિલ્સ તથા વીરોઓની હથર-
કૂપાથી આજકાલ વિપુલતા છે એટલે અમદાવાદમાં અતિથિઓ ભૂખ્યા રહે, તેમ
તો છે જ નહિ કહો તો પૂરી, શાક અને પત્તરવેલિયા અહીં જ મગાવીએ અને
તમારો સહાર પણ અમે જ કરી બતાવીએ !” લક્ષ્મીવલ્લભભાઈએ પણ વિનોદના
વિષયમાં પોતાનું વર્ચસ્વ દેખાડી દીધું.

આવી રીતે પ્રારબ્ધ વિનોદની સમાપ્તિ થતાં પ્રમાદચ્છ્રે પોતાના રસોધયાને
જોલાનીને અમે ચાર મેહમાન અને તેઓ પોતે મળી પાંચ માણસમટિ બૂદી
રસોઈ કરવાનું કહી દીધું, અને બીજા એક માણસને ત્યાં લાવવામટિ મોકલી
દીધો. એ પછી મેં નાટ્યવ્યવસાય વિષયક વાર્તાલાપનો આરંભ કરવાના ઉદ્દે-
શથી પૂછ્યું -

“પરંતુ રોકજી, અમદાવાદમાં આપણી આ બીજી વાર બિલી થયેલી કપની
કેવીક આવે છે, ઍક્ટરો અને ઍક્ટ્રેસિસનો સ્ટાફ કેવોક છે, સીનસીનરી ટ્રેસ
આદિની કેવીક પ્રશસ્તા થાય છે અને નાટકો ગુજરાતી બજવાય છે કે આજબની
પેઠે હર્ડ નાટકો જ રંગભૂમિપર રબૂ થાય છે ?”

માત્ર એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રમાદચ્છ્ર કાંઈક શિથિલતા કિંવા શીતલતાદર્શક
સ્વસ્થી કહેવા લાગ્યા “અપાખાઈ, અમદાવાદમાં આપણી આ બીજી વાર બિલી
થયેલી નાટક કપની બહુ સારી આવે છે એમ તો ન જ કહી શકાય, પણ
ઠીકઠીક આવે છે, અને પોતાનો ખર્ચ કાઢે જાય છે એટલે વધારે ચિંતા જેવું
નથી, ઍક્ટ્રેસ તો અત્યારે એક પણ નથી, ઍક્ટર્સનો જે સ્ટાફ છે તે
આપણા આજબના સ્ટાફ સાથે સરખાવતા સખ્યામાં રૂપિયે દશ આના છે અને

હકુમતાના વિષયમાં તો રૂપિયે ચાર આના પણ નથી આવતી કાલનું નાટક તમે જોશો એટલે એ સત્ય પોતાની મેળે જ તમારા બહુવામાં આવી જશે; તો પછી મારા અત્યારના સ્ટાફની ખોટી પ્રશંસા મારે શામટિ કરવી? આપણા સમાજમાં જ્યારે કોઈની પહેલી વારની પત્ની પરલોકવાસિની થાય છે અને તેથી વિધુર પુરુષને ખીજ વાર પરલુવાનો કે પુનર્લગ્ન કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, તે વેળાએ એમ કહેવામાં આવે છે કે 'બાઈ સમાજને, કારણ કે, બહુધા એમ જ થાય છે કે, ઠામ નય છે અને ઠીકરુ જ આવે છે; એટલામાટે જે કાંઈ પણ કરે તે જોઈ વિચારીને જ કરે' અર્થાત્ 'ઠામ નય ને ઠીકરુ આવે,' એ કહેવત નાટક કંપનીઓના સંબંધમાં પણ અક્ષરથઃ લાગૂ પડેલી અને સત્ય સિદ્ધ થયેલી દેખાય છે અને તેનાં અનેક ઉદાહરણો આપણા નેત્રો સમક્ષ વર્તમાન છે એમાથી પ્રથમ આપણે મુખર્ષ ગુજરાતી નાટક મંડળીનું ઉદાહરણ લઈએ, તો સવત્ ૧૯૪૫ અથવા ઈ. સ. ૧૮૮૯ માં જ્યારે ગેઇટી નાટકશાળામાં મુખર્ષ ગુજરાતી નાટક મંડળીએ 'કુલીન કાન્તા અથવા વનરાજ વિજય' નામક પોતાનું પ્રથમ નાટક બજવી બતાવ્યું તે સમયથી લઈને એ નાટકમંડળીએ કોર્કર્ડ માર્કેટ સામેની નવી આફ્ટ્રેડ નાટકશાળામાં કેટલાક વર્ષો વીતાવી ગેઇટી નાટકશાળા વેચાતી લઈને પાછા ત્યાં આવીને પોતાનાં નાટકો બજવવા માગ્યા અને તેનું 'કરણુ ઘેલો' નામક નાટક બહાર પડ્યું, ત્યાં સુધીનો મુખર્ષ ગુજરાતી નાટક મંડળીના ઍક્ટર્સનો સ્ટાફ દિવસે દિવસે એટલો બધો સારો થતો ગયો હતો કે તે સમયના સ્ટાફ સાથે સરખાવતાં મુખર્ષ ગુજરાતી નાટક મંડળીનો આજનો સ્ટાફ આપણને કચરાપટ્ટી જેવો જ દેખાય છે, અપવાદરૂપ કદાચિત્ જે ચાર ઍક્ટર્સ સારા હોય, તો તેથી કાંઈ આખો સ્ટાફ સારો છે એમ તો ન જ કહી શકાય જે મહાનુભાવ સત્પુરુષના નામથી અત્યાર સુધી પણ મુખર્ષ ગુજરાતી નાટક મંડળી 'દયાશંકરની કંપની'ના નામે ઓળખાય છે તે કંપનીના ડાયરેક્ટર અને બાગીદાર સ્વ દયાશંકર વસનજી પુરોહિત ઉર્ફે રસિકા, ભગવાનદાસ બહુસાળી, હિસુખરામ નાયક, બાટિયા કાળીદાસ કાકા, દામોદર ધીવાળા, બાલુજીભાઈ ઉર્ફે તમસેન, નન્નૂ ગુલાબ પાનવાળા, મયારાકર, વિહારીલાલ ગવેયા, ચતુર્થજી રાધડીવાળા, સોરાબજી કાત્રક, દોરાબજી મેવાવાળા, જેઠાલાલ માલોસેલિયા, પૂનીલાલ ઠાકોર, છોટાલાલ ઉર્ફે કનક, ગોપાળભાઈ ઉર્ફે તારા અથવા કુન્ડબાલા, ચેવલાલ કાનજી, પશા પી પશા ગી અને પશા ના એટલે કે પુરુષોત્તમ રીતાંબર, પુરુષોત્તમ ગિરધર અને પુરુષોત્તમ નાગર એ ત્રણે પુરુષોત્તમ, તથા ઉર્ફે સીતા ઇલ્યાદિ એક એકથી અઢિયાતા દેખાવડા, કોઈ સંગીતકુશળ તો કોઈ તત્તમ વક્તા તેમ જ અભિનયક્ષમિષ્ઠ અને જેઓ રંગભૂમિપર સાધારણ ભૂમિકા બજવતા હોય તો પણ જેમનાથી રંગભૂમિ દીપી નીકળે એવો ઍક્ટરોનો એક પ્રજો સમુદાય અત્યારે ક્યા છે? નવી આફ્ટ્રેડ નાટક મંડળી ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં 'સ્વલ્લ શીએટરમાં આજ લાગવાથી બંધ થઈ તે વેળાએ 'મુજસૂરત બલા' અને 'શરીફ બદમાશ' સુધીનાં નાટકોમાં ઍક્ટર્સનો જે અદ્વિતીય સ્ટાફ હતો તે સ્ટાફ મલારે તેના નવીન અવતારમાં છે ખરો કે? નહિ જ. સારાશ કે સારા ઍક્ટરોની કંખમાં ઓળી જ હોય છે એટલે કેટલાક સારા ઍક્ટરોનો સ્વર્ગવાસ થઈ નય જ અને કેટલાક ઍક્ટરો કોઈ કોઈ કારણવશાત્ ખીજ કંપનીમાં ગાથ્યા નય છે;

તો પછી તેવા બીજા એક્ટરો જાગ્યે જ મળી રહે છે, અને તેથી અત્યારને આપણી કંપનીનો સ્ટાફ નબળો હોય તો તેમા આશ્ચર્ય જેણે કાંઈ પણ નથી. જ્યારે તમે આપણી કંપનીમા આવ્યા ત્યારે લલિતા, તમે પોતે, યુસુફ, લાલજી, મહમમ્મદ, અબ્દુલ રહમાન અને એવા જ અન્ય એક્ટરોનો જે સ્ટાફ હતો, તેનું તો હવે સ્વપ્ન જ થઈ ગયું છે માત્ર સીનસીનરીનો બપોલો સારો રાખ્યો છે અને સીનસીનરી વખણાતા હોવાથી ગાડું ગબડ્યા કરે છે અહીં કોઈ કોઈ વાર હું નાટક બજવીએ છીએ અને કેટલાક મુસલમાનો તથા મુસલમાન મીલ મંજૂરોને તે પસંદ પડે છે, પરંતુ આ ગુજરાતનું રાજનગર હોવાથી વધારે સખ્યામા તો ગુજરાતી નાટકો જ બજવાય છે ખરી હકીકત આ પ્રમાણેની છે.”

“મુખ્ય ગુજરાતી નાટક મંડળીની જહોજલાલીનો જૂનો જમાનો મે પોતે જોયો નથી, છતાં આવા જ હજારો મે બીજા કેટલાક લોકોના મુખથી પણ સાંભળ્યા છે અને તેથી લગભગ આજથી પંદર સત્તર વર્ષ પૂર્વે એ નાટક મંડળીમા એક્ટરોનો સ્ટાફ ધણું જ સારો હતો અને તેવો જ સારો સ્ટાફ પારસી નાટક મંડળીમા પણ હતો એમ માની લેવામા કોઈ પણ પ્રકારનો મને ખાધ નથી પરંતુ અત્યારે તો મુખ્ય ગુજરાતી નાટક મંડળીનું જે નાટક જોઈએ તેમા અમભાગે કેવળ જયશંકર-સુદરી અને બાપુલાલ સૌભાગ્યભાઈ જ વિરાજેલા દેખાય છે અને તેથી જો જુદા જુદા નાટકોના જુદા જુદા નામોને બાદ કરીએ તો બહુધા નવાં સર્વ નાટકોની વસ્તુસંકલના, પાત્રવ્યવસ્થા અને અંતિમ સાર આદિ સર્વથા એકસરખા અને અભિન્ન જ હોય છે, એટલે એ નાટકોને જોઈને આનંદના સ્થાનમા અવસાદની જ આપત્તિ થયા કરે છે Character અને actor નો જથ્થો લેદ ન હોય ત્યાં મનહ જ પડતી નથી એમા પણ જયશંકર હજી પણ પોતાની ભૂમિકા જો કે સામાન્યતઃ કાંઈક સમજીને બજાવે છે, પરંતુ બાપુલાલ બાઈની અભિનયકળા તો જાણે મુખ્યની ટકરાળનો કલહાર! યહો કેણું જાણે એમા મારી ભૂલ પણ થતી હોય” મેં મારો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

પ્રમાદચ દ્રબાઈએ કહ્યું “આમા મને તમારી ભૂલ નથી દેખાતી, કારણ કે, બાપુલાલબાઈની અભિનયકળા વિષે મારી પોતાની પણ એવી જ માન્યતા છે”

“અને આપણે તમે હાલના એ અભિપ્રાયને મજબૂત ટકો તથા થાબલો આપીએ છીએ” લક્ષ્મીવલ્લભે વિનોદ પૂર્વક પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

“પરંતુ મજબૂત માચડાને ટકાની કે થાબલાની અગત્ય હોતી જ નથી, એ આપ શ્રીમાન જાણો છો ખરા કે નહિ?” પ્રમાદચ દ્રે વિનોદની વૃદ્ધિના ઉદ્દેશથી વિનોદાત્મક વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

અમે આ વિનોદવાર્તામા તલ્લીન હતા એટલામા નોકર ચાહની ઢિટલી બરીને લઈ આવ્યો અને શેઠની ઓફિસમાથી ખાલી કપ્સ તથા સોસસ લાવીને તેણે અમને ચાહના કપ્સ બરી આપ્યા ચાહ પીવામા અને પાનસોપારી ખાવામાં જેટલા સમયનો વ્યય થયો તેટલા સમયમા ચાહના ફાયદા અને ગેરફાયદાનો વિષય અદ્ય પરિમાણમા ચર્ચાયા. ત્યાર પછી પ્રમાદચ દ્રે મને પૂછ્યું -

“શ્રીમતી, તમેએ નાટકના વ્યવસાયને અત્યારે તો સર્વથા ત્યાગી દીધો છે એ હું સારી રીતે જાણુ છું, છતાં પણ પૂછવાનું સાહસ કરું છું કે, કોઈ વાર

રે તમે નાટક જોવાને જ્યો. છે. ત્યારે તમારા મનમાં પુનઃ એક વેળાના અભિનયકૌશલ્યને દેખાડવાની અને રંગભૂમિને દીપાવવાની ઇચ્છા થઈ છે ખરી કે નહિ? મારો તો એવો દૃઢ નિશ્ચય છે કે આવી ઇચ્છાનો માત્ર કે વાર જ નહિ, પણ કારણવશાત્ અનેક વાર તમારા મનમાં હૃદય થતો જ જોઈએ, કારણ કે, નાટકનો વ્યવસાય એવો છે કે જેણે એક વાર એ સાય કરેલો હોય છે તેની વૃત્તિ એ વ્યવસાય પ્રતિ આકર્ષાયા વિના રહેતી નથી માત્ર આ કથન સત્ય છે કે અસત્ય?”

“આપનું આ કથન અક્ષરશઃ સત્ય છે અને આ અનુમાન તે આપના ય વ્યવસાય વિષયક દીર્ઘ સમયના અનુભવનું જ પરિણામ છે એટલું તો માનવતાથી સ્વીકારવું જ જોઈએ કે કેટલાક સમય પર્યંત મેં નાટકનો સાય કરેલો હોવાથી અને તેમાં મરમાત્માની કૃપાથી મને ઉત્તમ વિજય મળેલો. ૧૧થી જ્યારે પણ હું મનોરંજનાર્થે કોઈ વાર નાટક જોવાને જઈ છું અને તેમાં રે કોઈ સ્ત્રીની ભૂમિકાની ધૂળધાણી થતી મારા જોવામાં આવે છે ત્યારે અવશ્ય જ મનમાં એવા અભિમાનની ભાવનાનો હૃદય થાય છે કે, ‘અત્યારે જે ભૂમિકા હું ભજવતી હોઉં, તો ભૂમિકા એવી દીપી નીકળત કે પ્રેક્ષકોના નદનો અવધિ થાત અને તેઓ કદાચિત્ પુષ્પોની મારા શિરપર વૃદ્ધિ કરીને તાળીઓની ગર્જનાથી અનેક વાર વધાવી લેત.’ પરંતુ અચળ ચિત્તના એ જાને મેં અત્યાર સુધી તો દેખાવી રાખ્યા છે અને જે પરમાત્મા મારી ટકને મગવા ન દે, તો ભવિષ્યમાં પણ પુનઃ નાટકના વ્યવસાયમાં પડવાનો મારો માત્ર પણ આતરિક ભાવ નથી પણ તો જેવી પરમાત્માની ઇચ્છા.” મારી અનુભૂતા હૃદયનિર્ભળતા કિંવા ચિત્તચળતાનો માનવતાથી સ્વીકાર લીધો, અને ત્યાર પછી મેં શેઠજીને પોતાને પૂછ્યું “શેઠજી, મેં તો જાણે રા હૃદયની નિર્ભળતાને સ્વીકારી લીધી છે એટલે એ વિષે વધારે કંઈ પણ નવા જેવું રહેવું જ નથી, પરંતુ આપણી કંપની જ્યારે રાયચૂર મુકામે હતી તે જ્યે દુષ્કાળ ફડકના લાભમંદિ ભજવાયલા ‘અસીરે હિર્સ’ નાટકમાં આપણા એક ફેંકટરે બહુ દાર પીધેલો હોવાથી આપ શ્રીમાને ચગેજની ભૂમિકા ભજવી જતાં તો અને ત્યાર પછી રાયચૂરમાં તેમ જ દક્ષિણ હયદરાબાદમાં પણ પાઠ કરવાને પને લાગૂ પડેલો એ ચેપ ચાલૂ જ રહ્યો હતો,* તે ચેપ અત્યારે આપના મા છે કે કેમ અને અહીં પણ આપ એક્ટરનું કાર્ય કરો છો ખરા કે નહિ? પણ કે, મારો પણ એવો દૃઢ નિશ્ચય છે કે પોતાની ભૂમિકાથી રંગભૂમિને રાવવાનો કે પછી રંગભૂમિના સાધનોવડે પોતે દીપવાનો ચેપી રોગ આપને હ લાગૂ પડી ચૂક્યો છે અને તે રોગ અસાધ્ય હોવાથી આપ તે રોગથી સર્વથા ત થઈ શક્યા હો, એ સર્વથા અશક્ય ઘટના છે કેમ, મારું આ કથન પણ ય છે ખરું કે નહિ?”

“જેવી રીતે તમારા સંબંધમાં મારું કથન સત્ય નીવડ્યું છે તેવી જ રીતે રા સંબંધમાં તમારું આ કથન પણ સર્વથા સત્ય છે, એમ મારે સ્વીકારવું જ છે, કારણ કે, અહીં અમદાવાદમાં નવેસરથી આપણી આ નાટક કંપનીના

* જુઓ “ચુરેલનો વાસો” પ્રથમ દૃશ્ય પ્રકરણ ૪૪ મુ, પૃષ્ઠ ૩૬૭ અને ૩૬૮.

કામની મેં શરૂઆત કરી તે વેળાએ સર્વ નાટકોમા મારા લાયક પાર્ટ બજવવાનો મારો દૃઢ વિચાર હતો, કારણ કે, એથી મારો શૌક પણ પૂરો થાય તેમ હતું અને એક સારા ઍક્ટરના મોટા પગારનો પણ બચાવ થાય તેમ હતું અને તેથી પહેલાં જ નાટકના હૅડબિલ્ડસમા મેં ‘વીરમદ્વિની ભૂમિકા નાટક મહેળીના માલિક પ્રમાદચંદ્ર પોતે બજવી બતાવશે’ એવી રીતે મારું નામ પણ છપાવી દીધું હતું, પરંતુ એ હૅડબિલ્ડસ વાચતાં જ મારા કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત મિત્રો અને મારી નતિના કેટલાક અગ્રેસર ગૃહસ્થો મધ્યાહ્ન પછી મારી પાસે આવી લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા, ‘પ્રમાદચંદ્ર બાઈ, તમેએ નાટકનો વ્યવસાય સ્વીકાર્યો છે એટલું જ બસ છે, રાયચૂરમા પાર્ટ બજવવાની વાતને ભૂલી નાઓ અને અહીં નવેસરથી નાટકના તખ્તાપર નાચવાના વિચારને માડી વાળો, કારણ કે, નહિ તો અમે તમારી સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સબ્ધ રાખીશું નહિ અને તમારા સતાનો કુવારા રહી જશે’ અગત મિત્રો તથા અગ્રેસરોની આવી પ્રતિકૂલતાના કારણથી મારે મારી ઇચ્છાને ત્યાગી દેવી પડી અને તત્કાળ મારો પાઠ કોઈને તૈયાર ન હોવાથી બીજા ઍક્ટરને પાઠ તૈયાર કરાવ્યા પછી ખેલ પણ એક શુક્રવારથી બીજા શુક્રવાર સુધી લખાવીને આઠ દિવસે સ્ટેજપર રજૂ કરી શકાયો હતો. અવશ્ય રંગભૂમિપર રજૂ થવાનો એવી રોગ મારામાથી ચાલ્યો ગયો નથી અને તેથી વળી પણ જ્યારે દિલ્લી, લખનૌ તરફ જવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે હું ત્યાં પાઠ કર્યા વિના રહી શકવાનો નથી, એ નિઃસંશય છે બાલો ત્યારે હવે વધારે કોઈ પણ કહેવા જેવું છે ખરું કે?”

વાર્તાલાપમા લગભગ નવ વાગવા આવ્યા અને તે વેળાએ રસોઈ તૈયાર થવાથી અમે જમવાને બેસી ગયા. શીરો, પૂરી, બજિયા, રાઇટુ, અટણી, બે શાક અને દાળ બાત આદિ પદાર્થો બહુ જ સ્વાદિષ્ટ થયા હતા અને તેથી જમવામા અમને ઘણું જ આનંદ થયો. જમ્યા પછી મેં ધર્મશાળામાં જવાની ઇચ્છા દર્શાવી, પ્રમાદચંદ્રે માણસ મેઢલીને માણેકચૌકમાંથી ગાડી મગાવી, તેનું બાકું પોતે આપ્યું અને હું તે ગાડીમા બેસીને મનમયકુમાર તથા મારા અનુચર સહિત ચોણાદશ વાગે ધર્મશાળામા પાછા આવી પહોંચી અને ત્યાં એક અતિશય વિલક્ષણ ઘટના મારા જોવામા આવી

ધર્મશાળા એક એવું સાર્વજનિક સ્થાન હોય છે કે, જે સ્થાનમા નિત્ય નાનાવિધ બિન્ન બિન્ન સ્વભાવના મનુષ્યોની આવનવ આવ્યા કરે છે અને તેથી પરમાત્માએ જેને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિ આપેલી હોય તેવો કોઈ પુરુષ અથવા તેવી કોઈ બુદ્ધિમતી સ્ત્રી ચાર કે આઠ દિવસ જો કોઈ સારી ધર્મશાળામાં વીતાડે, તો ત્યાં તેને બિન્ન બિન્ન માનવસ્વભાવના નિરીક્ષણ તથા અભ્યાસનો બહુ જ ઉત્તમ અવસર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એમા તો લેશમાત્ર પણ સંશય છે જ નહિ. અમદાવાદ રેલ્વેનું એક મોટું જકશન હોવાથી અને સ્ટેશન પાસે સર્વ પ્રકારની સગવડોવાળી તથા વિશાળ આ એક જ ધર્મશાળા હોવાથી આ ધર્મશાળા ચોવીસે કલાક નાનાવિધ નતિ, નાનાવિધ ધર્મ, નાનાવિધ દેશ અને નાનાવિધ સ્વભાવના સ્ત્રીપુરુષ પ્રવાસીઓવડે ઉભરાયલી જ રહ્યા કરે છે, સવારમાં સો મુસાફર આવે છે, તો બીજા સો મુસાફર જાય છે અને બપોરે દોઢસો

આવે છે તો રાતે દોઢસો વિદાય થઈ જાય છે, એવી ધમાલ ચાલ્યા જ કરે છે અને તેથી ધર્મશાળાના કારકુન તથા બીજા નોકરોને તેમની નોકરીના ક્લાકમાં પળમાત્રની વિશ્રાંતિ પણ ભાગ્યે જ મળી શકે છે. અમો ધર્મશાળામાં પાછા આવ્યાં તે વેળાએ દિવસના સમયમાં આવેલાં પ્રવાસી સ્ત્રીપુરુષો બોજનાદિના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈને નિદ્રાવશ થઈ જ્યાં હતાં, રાતની છેઠ્ઠી ટ્રેન હજી આવી ન હોતી અને તેથી ધર્મશાળાનો કારકુન, પોલિસનો એક અધિકારી તથા ધર્મશાળાના બીજા જે રક્ષકો નીરતિ ઓફિસ આવળ કાઠક અગત્યનો વાર્તાલાપ કરતા બેઠા હતા. મેં એક નોકરને ફાનૂસ લાવવાનું કહ્યું અને તે ફાનૂસ લાવી આવે ત્યાં સુધી અમો ત્યાં બેઠાં રહ્યા એટલામાં તેમના વાર્તાલાપમાં કેઈ પ્રવાસીએ ધર્મશાળામાં આવીને કાંઈ અયોગ્ય કૃત્ય કર્યાનો વિષય ચર્ચાતો હતો, એવો મને સાધારણુ ભાસ થયો, પરંતુ તેમના વાર્તાલાપનો સંપૂર્ણ વિષય મારા જાણવામાં આવી શક્યો નહિ. ધર્મશાળાનો નોકર જે ફાનૂસ લઈ આવ્યો, મારા નોકરે તે ફાનૂસ લઈ લીધા અને અમો તરત ઉપર અમારા ઓરડામાં ચાલ્યા ગયા. ઓરડામાં જઈ મનમથકુમારને સૂવડાવી હું કપડા બદલીને મારા કમરાની બહાર અગાસીમાં ચતરંજી પાથરીને બેઠી અને વાયુની શીતલ લહરીએનો સાતિથી ઉપભોગ લેવા લાગી થોડી વાર માં જ લક્ષ્મીવલ્લભ પણ આવી લાગ્યા અને તેઓ પણ કપડા બદલીને અગાસીમાં ટહેલવાને આવ્યા એટલામાં તો ધર્મશાળાનો કારકુન તેમની પાસે આવી લાગ્યો અને તેમને અગાસીની પાળપર બેસાડીને કહેવા લાગ્યો. “લક્ષ્મીવલ્લભભાઈ, આપ આ ધર્મશાળામાં ઘણી વાર આવી ગયા છે અને અહીંના ઘણા રમઢજ આમે જોયા છે, પરંતુ આજે જે એક ઘટના ઘટી છે તેવી ઘટના અમારા જોવામાં પણ નથી આવી તો પછી આપના જોવા કે જાણવામાં તો ક્યાંથી જ આવી શકી હોય વા? ખરેખર, આપણામાના કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષો કહે છે કે હવે બચકર કલિકાળ આવતો જાય છે, તે ક્યન આજની આ બચકર ઘટનાને જોતા અક્ષરશઃ સત્ય હોય એમ જ અમને જણાય છે અને તેથી ધર્મનો લોપ થતો પ્રત્યક્ષ આપણા જોવામાં આવી શકે છે.”

“હું ધારું છું કે એ ભવાનક ઘટનાનો વૃત્તાન્ત સંભળાવવામટિ જ તમે! અત્યારે મારી પાસે આવ્યા છો અને તમારી નોકરી પૂરી થયેલી હોવા છતાં આ કારણથી જ અત્યાર સુધી તમે ધર્મશાળામાં રોકાઈ રહ્યા છો, કેમ ખર્ચ કે નહિ?” અનુભવી લક્ષ્મીવલ્લભે વાર્તાલાપને આગળ લખાવવામટિની તે કારકુનને માર્મિક સૂચના આપતા ગભીરતાથી આ રાખેા ઉચ્ચાર્યા.

“આપની આ ધારણા સત્ય છે; કારણ કે, જે વૃત્તાન્ત આપને સંભળાવવામટિ જ અત્યારે હું આપની પાસે આવ્યો છું” એમ કહીને તેણે તે વૃત્તાન્તને આરંભીને કહેવા માંડ્યું. “વડોદરા તરફથી સાડા સાતની ટ્રેન આવી અને મુસાફરો ઉતર્યાં તે વેળાએ હું મારા કમર હવે. મેં તરત પ્રવાસી ત્યાં આવ્યા અને તેણે મારી પાસેથી એક સ્વત્ર ઓરડાની માગણી કરી; તેની સાથે એક તરફથી સ્ત્રી પણ હતી તેની પાસેથી ડિપોઝિટનો એક રૂપિયા અને એક દિવસના ભાડાના રૂ આના લઈને નીચેના આ અગાસીની સામે પડતો એક ઓરડો તેને આપ્યો.

તથા બીજે શો સામાન જોઈશે તે પૂછ્યું તેણે બે બિછાના, પાણીનો એક ઘડો અને બત્તી મોકલવાનું કહ્યું અને તે વસ્તુઓ તત્કાળ તેના ઓરડામાં મોકલી આપવામાં આવી અહીં વચ્ચે જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે જે સ્ત્રી તેની સાથે હતી તે વિધવા હતી અને તેના વિષે પૂછતા તેણે તેને પોતાના કાકાની દીકરી બહેન તરીકે ઓળખાવી હતી, પરંતુ મારા પ્રશ્નનું હિતર આપતા તે જરાક અચકચકા હતો અને તેથી પ્રારંભમાં જ મારા મનમાં એક પ્રકારની વિપરીત શકાનો ઉદય થયો હતો, છતાં સભ્યતાને જાળવવામાં મારાથી કાંઈ પણ વધારે બોલી શકાય તેમ તો હતું જ નહિ. સાધારણ નિયમ એવો છે કે મુસાફરો ગાડીમાંથી બિતરીને અહીં આવ્યા પછી કોઈ બજારમાંથી પૂરી શાક અથવા મીઠાઈ મગાવીને ખાય છે, કોઈ પોતા પાસેના ભાતથી ગારું ગળડાવીને ચાહ કોફી મગાવે છે અને કોઈ વીશીમાં જમવાને જાય છે એટલે કે બહુધા ઉદરપૂર્ણ કર્યા પછી જ ઉંઘવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ આ બાઈ ને બાઈ તો બિછાના, બત્તી ને પાણીનો ઘડો આવી ગયા એટલે તરત જ-હજી તો બીજા મુસાફરો ઠામ પણ પચ્યા ન હોતા તેટલામાં જ-દરવાજાને બંધ કરી દીવાને ઝાળેા કરીને સૂવાની તૈયારી કરતા દેખાયા એથી મારો સ્થાય કાંઈક વૃદ્ધિગત થયો અને એવામાં વળી જે નોકર તેમના ઓરડામાં બિછાના મૂકવાને ગયો હતો તે નોકરે આવીને મને કહ્યું ‘એ બન્ને બાઈ અને બહેન છે તો બે ગાદલા બંદ પથરાવવા જોઈએ, પણ તેમણે તેમ નથી કર્યું એટલે દાળમાં કાંઈક કાળું હોય એમ જણાય છે, કાંઈ નવી તરાહના બાઈ બહેન લાગે છે, તપાસ કરવી હોય તો કરજો’ એટલે એથી મારો સ્થાય દૃઢ થઈ ગયો અને મેં એ વિષેની પૂરતી તપાસ કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો જે ઓરડો એ પ્રવાસીઓને આપવામાં આવ્યો છે તેની પાસેના ઓરડામાં ગાદલા ગોઠડા અને બીજી ચીજો રખાતી હોવાથી તે બાબતોનો ઓરડો અમારા તાબામાં છે, મુસાફરોને અપાતો નથી અને તે ઓરડામાં અડધી દીવાલના ઉપરના ભાગમાં દીવાલની એવી રચના કરવામાં આવી છે કે જે ત્યાં સુધી ઉંચા ચઢીને જોવામાં આવે તો જે ઓરડો તે પ્રવાસીઓને અપાયો છે તે ઓરડામાંનું સર્વ દ્રશ્ય જે પ્રકાશ હોય તો સ્પષ્ટ જોવામાં આવી શકે બીજો કારણ આવી ગયો હતો એટલે ઓફિસનું કામ તેને સોંપીને હું એક બીજા માણસને સાથે લઈને અમારા બહારવાળા ઓરડામાં ગયો અને ત્યાં પડેલી ગાદલાની ઉંચી થડીપર ચઢીને અમેએ જોયું તો દીવા ઝાળેા ઝાળેા બળતો હતો, ઉપરાઉપરી પાથરેલા બે ગાદલાપર તે તરુણ તથા તરુણી સાથે જ બેઠા હતા, અને પતિ અને પત્ની સમાન પ્રેમચે-ષ્ટાઓ કરતા હતા તરુણી કાંઈક શરમાતી હતી તેમના અપરાધને પ્રત્યક્ષ જોઈ લીધા પછી થોડી વારમાં મેં તેમના ઓરડાના દરવાજા ઉઘડાવ્યા અને તે તરુણને સત્ય વાર્તા જણાવવાનું કહ્યું, પરંતુ તે નાકબૂલ જાય છે અને માનતો નથી એટલા માટે આ કેસ પોલિસના હાથમાં સોંપી દેવાનો મારો વિચાર છે અને એ વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે એ હું જણવા માગું છું બન્ને અપરાધીઓ ધર્મશા-ળામાંથી બહાર ન નીકળી શકે એવી રીતે મેં તેમને બદોબસ્તમાં રાખેલા છે અને પોલિસને બળર આપતા જ તેઓ આકૃતમાં આવી પડશે અને તેમની પૂરી ફજેતી થશે, એ વાત પણ નક્કી જ છે”

લક્ષ્મીવલ્લભે એ વિષે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતા કહ્યું “જે એ બંને ખરેખર જ બાઈ અને બહેન હશે અને તેમના આ વ્યભિચારની વાર્તાનો પ્રકાશ થશે, તો કદાચિત્ કા તો બાઈ આત્મહત્યા કરી નાખશે અને કા તો અતિશય નિર્લગ્ન થઈને ક્યાક નાસી જઈ વેચા થઈ જશે, તેમ જ જે તેઓ બાઈબહેન નહિ હોય, તો બાઈ વિધવા હોવાથી કાયદાસર એડલ્ટરી અથવા વ્યભિચારનો અપરાધ કોઈ પર પણ આવી શકશે નહિ અને તેથી માત્ર ફજેલી વગર તેમની બીજી કશી પણ હાનિ થઈ શકે તેમ નથી, એટલામાટે મારો તો એ જ અભિપ્રાય છે કે તેમને ડરાવીને એવા દાખમાં રાખવાનો ચત્ન કરવો કે જેથી બવિધ્યમાં પણ તેઓ ડરતા રહે અને આત્મ હત્ય કરતા અચકાતા રહે”

“બલે એવું કાંઈક થાય તો પણ ઠીક, કારણ કે, નહિ તો કોઈ વાર આ બાબત આ ધર્મશાળાના માલિક તેમ જ લોકલ ખોર્ડના પ્રમુખ ઇત્યાદિના નજીવામાં આવે અને તેઓ કદાચિત્ એમ ધારી લે કે ધર્મશાળાના કારકૂનો પૈસા ખાઈને આવી બાબતોને ઢાંકી દેતા હશે, તો અમારો રોષલો ટળી જાય એટલામાટે આવા પ્રસંગોમાં અમારે અમુક પગલા તો ભરવાજ નોંધવે” ધર્મશાળાના કારકૂને પોતાની સ્થિતિનું દર્શન કરાવ્યું

“ચિન્તા નહિ, આ ચૌદ નખરના રૂમમાં જે બાઈ ભિતર્યા છે તે બાઈને સાથે લઈને આપણે નીચે જઈશું અને તે બંનેને અહીં ઉપર લઈ આવીને તેમની પાસેથી આ અપરાધની કબૂલાત લખાવી લઈશું એટલે તમારો બચ ટળી જશે ચપા બહેનને જગાડવા તો પડશેજ.” એમ કહીને લક્ષ્મીવલ્લભે મારા ઓરડાના દરવાજા બંધી નજર કરી અને દરવાજાને ખુલ્લો તથા દરવાજા પામેજ મને બેઠેલી જોઈને તેઓ આશ્ચર્યથી બોલી બેઠ્યા “ચપા બહેન, અમારા મોઢા રસ્તા બંધી હોવાથી તમે અહીં બેઠા છો એની અમને જરા પણ ખબર નહોતી હું ધારું છું કે અમારી વાતો તમેએ સાંભળી જ હશે”

“જી હા, આપનો વાર્તાલાપ મેં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યો છે અને એ વાર્તાલાપના અવલુથી આ સસાર ‘ચુડેલનો વાસો’ છે, એ મારા સિદ્ધાંતને પ્રુષ્ટિ આપનારું એક નવીન પ્રમાણ મને અચાનક પ્રાપ્ત થયું છે આપની ઇચ્છા પ્રમાણે આપનો સાથે નીચે આવવાને અને મારી જે સેવાની આવશ્યકતા હોય તે સેવા સમર્પવાને હું તૈયાર છું” મેં ઉત્તર આપ્યું અને તે સાથે એ કાર્યમાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા પણ દર્શાવી દીધી.

હું, લક્ષ્મીવલ્લભ અને ધર્મશાળાનો કારકૂન ત્રણે નીચે ગયા. લક્ષ્મીવલ્લભે તે તરફથી તેના ઓરડામાંથી બહાર બોલાવ્યો અને તરફથી બહાર નીકળ્યો એટલે મેં ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો અને નીચું મોઢું કરીને બેઠેલી તે બાઈને અનેક પ્રકારના આશ્વાસનો આપીને તથા સમજાવીને મારી સાથે ઉપર આવવાને તૈયાર કરી. અમે સર્વ પાછા ઉપર આવ્યા, લક્ષ્મીવલ્લભ, કારકૂન તથા તે તરફથી પોતાના ઓરડામાં લઈ ગયા અને તે બાઈને હું મારા ઓરડામાં લઈ આવી, માનપૂર્વક બેસાડી, તેના માટે ચાહ મગાવી તેના હૃદયને શાંત કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગી અને ત્યાર પછી તેની સાથેના વાર્તાલાપનો મેં આવી રીતે આરંભ કર્યો-

“બહેન તમારું નામ શું છે વાડ?” મેં વિનયથી પૂછ્યું.

“મારુ નામ રબા છે” તે બાઇએ કપિત સ્વરથી ઉત્તર આપ્યું.

“કૃપા કરીને બોટુ નામ ન આપશો, નહિ તો એથી તમે વિશેષ સકટમાં આવી પડશો” મેં કાંઈક બીંતે બતાવી

“બહેન અમારા પાપનો તમારા સમક્ષ સંપૂર્ણ પ્રકાશ થઈ ચૂક્યો છે એટલે હવે તમારી આબળ હું એક અક્ષર પણ અસત્ય બોલવાની નથી, મારી લગ્ન અત્યારે તમારા જ હાથમાં છે જે મારાં પાપોને અત્યારે ઢાંકી દેશે. તો જ માફ જીવન રક્ષાશે અને જે મારા પાપની આ કથાનો અધિક પ્રકાશ થશે અને આ વાર્તા મારાં પિયરિયા તથા સાસરિયાના બાલુવામાં આવશે, તો પછી મારુ આ કાળું મોહું તેમને બતાવવાને બદલે હું આત્મહત્યા કરીને મરી જવાનું જ વધારે પસંદ કરીશ. ઈશ્વર તમને જેવી બુદ્ધિ આપે તેવી રીતે મારી સાથે વર્તજે, અત્યારે તો ચારનાર પણ તમે જ છો અને તારનાર પણ તમે જ છો. તમારુ હૃદય હજી દેખાય છે એટલે એથી વધારે હું તમને બીજું કાંઈ પણ કહેવા માગતી નથી.” રબાએ અત્યંત નમ્રતા દર્શાવીને મારા હૃદયમાં દયા તથા અનુક્રપાને ઉપજાવવાનો યત્ન કર્યો.

“રબા બહેન, જે તમે મારાથી પોતાના રહસ્યને ગુપ્ત નહિ રાખો અને મને પોતાનો સમસ્ત ગુપ્ત વૃત્તાંત સત્ય જ કહી સંભળાવશો, તો હું તમને વચન આપું છું કે તમારો એક સદાને માટે મારા હૃદયમાં સુરક્ષિત રહેશે અને તમારા પાપનો પ્રકાશ નહિ થાય હું પણ તમારા જેવી જ એક અબળા છું અને મારા હસ્તથી પણ કદાચિત્ કોઈ વાર આવેા પ્રમાદ થયેા હશે એટલે અબળાની આપત્તિનાં કારણોને હું સારી રીતે બાંધું છું. આવી પરિસ્થિતિમાં તમારે મારા વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારની ભીંત રાખવાની નથી” મેં રબાને અધિક આશ્વાસન આપ્યું

“આ અનુક્રપા તથા સહાનુભૂતિમંદિ હું તમારો અતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનું છું.” રબાએ વિનીત બાવથી કૃતજ્ઞતા દર્શાવી

રબા પોતાના નામ પ્રમાણે જે કે સૌંદર્યની સાક્ષાત્ પ્રતિમા તો ન હોતી; છતાં તે લાવણ્યમયી હતી એમ કહેવામાં તો લેશમાત્ર પણ પ્રત્યવાય આવે તેમ નથી. તેનું વય વીસથી એકવીસ વર્ષનું અનુમાની શકાય હવે, તેના શરીરનો વર્ણ એકદમવર્ણભિન્નિત કિંમિત્ રયામ હોવાથી અને તેના શરીરના સર્વ અવયવો અતિશય ધાટીલા તથા આકર્ષક હોવાથી તેને કોઈ પણ મનુષ્ય એક મનોહારિણી ‘રયામસુંદરી’ રમણી તરીકે બોળખે એ સર્વથા સ્વાભાવિક હતું અત્યારે તેણે મહુરનો બરીદાર લાલ છેડા અને કોરવાળો કાળા રંગનો સાંલો તથા લાલ રેશમની એણી આદિ વસ્ત્રો પહેરેલા હતા અને તેના શરીરપર અલંકારોનો સર્વથા અભાવ હતો; છતાં પણ તે સદૃશી સુંદરીની સ્વાભાવિક આકર્ષકતા પ્રકટ થયા વિના રહી શકતી ન હોતી અસ્તુ મેં તેના વૃત્તાંતને બાલુવાની આતુરતાથી પૂછ્યું “જે વચ્ચે અત્યારે તમારી સાથે છે તે તમારો કોણુ થાય છે અને તેનું નામ શું છે?”

“જે વચ્ચે અત્યારે મારી સાથે છે તે તેણે જેમ કહ્યું છે તેમ મારો કાકનો દીકરો બાઇ જ થાય છે અને તેનું નામ ઉમયાચકર છે” રબાએ મારા પ્રશ્ન સત્ય ઉત્તર આપ્યું

“તમારી ભતિ રી છે, તમારું પિયર ક્યા છે અને તમારું સાસરું ક્યાં આવેલું છે?” મેં એક પેલીસ બોલીસર-પ્રમાણે પૂછવા માડ્યું.

“અમે ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ છીએ, મારૂં પિયર ગુજરાતની બ્હરી રાજધાની પાટણમાં છે અને મારૂં સાસરું વડોદરા રાજ્યમાંના ચાદોદ નામક ગામમાં છે” રબાએ પૂછાયલા પ્રશ્નોના ઉચિત ઉત્તરો આપ્યા.

“હાલ, કોળી વાઘરી જેવી હલકી હિન્દુ ભતિઓમાં પણ કાકનો દીકરો અને કાકાની દીકરી સમા ભાઈ બહેન જેવા જ મનાવા હોવાથી તેમને આપા પ્રકારનો સંબંધ થઈ શકતો નથી અને સર્વ ભતિઓથી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ભતિમાં આવા પ્રકારના અનાચારો થતા જેવામાં આવે છે એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આર્યાવર્તમાંથી સનાતન આર્યધર્મના ઉત્કૃષ્ટ સુદર તત્વોને ધીમે ધીમે લોપ કરી બંધ છે અને ધર્મનાં તત્વોને એ લોપ આપણી અધોગતિને જ સૂચવનારો છે. અસ્તુ હવે તમારા પૈતૃક કુટુંબનો, તમારા લગ્નનો, તમારા વૈધવ્યનો અને તમારા આ જાતા સાથે આવો પાપમય સંબંધ કેવી રીતે અને કેવા સંવેગોમાં થયો હતો તે સમસ્ત વૃત્તાંત સ્પષ્ટતાપૂર્વક પરંતુ સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવો.” મેં ધર્મના લોપ વિષે શોક દર્શાવીને રબાને તેનો પોતાનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવવાની સૂચના આપી દીધી.

મારી સૂચનાને માન આપીને રબા પોતાના વૃત્તાંતને વર્ણવતી કહેવા લાગી. “પાટણ નિવાસી એક પ્રતિષ્ઠિત પરંતુ દરિદ્ર ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં આજની બાવીસ વર્ષ પૂર્વે મારો જન્મ થયો હતો અને હું મારા માતા પિતાની તૃતીય પુત્રી હતી. અમે ત્રણે ભગિનીઓના વયમાં માત્ર બળે ધર્મનો જ અંતર હતો અને મારા જન્મ પછી બે વર્ષે મારી માતાએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો કે જે ભાઈ આજે બોમ્બેમાં વર્ષો છે અને મુંબઈની વિશ્વન કોલેજમાં પ્રિન્સિપલ ક્લાસમાં અધ્યાપક કરે છે. મારા માતાપિતા દરિદ્ર હોવાથી મારી મોટી બહેનને પંદર વર્ષની ક્યાં પછી ચાર હજાર રૂપિયા લઈને તેમણે આજીસ વર્ષના એક પ્રાંટ પુરુષ સાથે પરણાવી હતી, મારી બીજી બહેનનો તે સોળ વર્ષની થવા પછી પાંચ હજારની ચેલીને પોતાના પટ્ટારામાં પધરાવીને પચાસ વર્ષના પુરુષ સાથે લગ્નસંબંધ કરી આપ્યો હતો અને ત્યાર પછી મારા વેળાણનો વરો આવતા હું સોળ વર્ષની થવા આવી હતી. તે વેળાએ એક સાધનસંપત્તિ અને બાવીસ વર્ષના તરુણ બ્રાહ્મણ કુમારે રૂપિયા સાત હજાર આપીને મારા હસ્તની માગણી કરી અને મારા માતાપિતાએ તેની એ માગણીને તરત સ્વીકારી લઈને મને કહ્યું ‘રબા, તારા જેવી બાલ્યશાલિની તો તું જ છે હો. કારણ કે, તારા પતિની આગળના જે જમાણાએ કરતા અમને રૂપિયા પણ વધારે આપ્યા છે અને વળી તે તરુણ હોવાથી તારી ભેડ છે એથી અમને અધિક આનંદ થાય છે.’ એ સાધનસંપત્તિ તથા તરુણ બ્રાહ્મણ કુમારે મારી સાથે પરણવાનું નાણુંની જે આટલી મોટી રકમ આપી હતી તેનું કારણ એ હતું કે તેનું કુળ કાંઈક હલકું હતું અને તેથી કુલીન કુટુંબમાંથી તેને કન્યા મળવાનો સંભવ ન હતો; પણ તેની પોતાની કુલીન કન્યા સાથે પરણવાની ઇચ્છા હતી અને હું કુલીન કુટુંબની હોવા સાથે સાધારણ બહેની બહેની કન્યા હોવાથી તેણે મારી કીમતના રૂપિયા સાત હજાર આપવા ઉપરાંત ત્રણ હજારનો લગ્નોત્સવમાં ખર્ચ કરીને કોઈકર

રૂપિયા દસ હજારની મને મેળવવામાટે હોળી કરી નાખી હતી. ધરેણુ અને લૂગડાં રૂપિયા પાંચ હજારના કર્યા હતા તે તો હું ગણતી જ નથી, કારણ કે, તે માલ તેના જ ધરમા રહેવાનો હતો. એટલે ખર્ચ ખાતે એ રકમ ન ગણી શકાય. એ સ્વાભાવિક છે મારા પતિ તરણુ, બલિષ્ઠ, દેખાવડા, સાધનસપત્ત, વિદ્યા-વિલાસી તથા પ્રેમી પુરુષ હતા અને મારામા તેમનો એટલો બધો પ્રેમ હતો કે તેમના સમાગમમા દિવસ અને રાત ક્યા તથા ક્યારે વીતી જતા હતા એનું પણ મને જ્ઞાન કે બાન રહેતું ન હોતું. હું સર્વ પ્રકારે સુખિની હતી અને તેથી હું મને પોતાને પરમભાગ્યશાલિની માન્યા કરતી હતી. પરંતુ બહુ વૈરી વિધા-તાના મનમા મારા એ સુખને જોઈને દ્વેષ હતપત્ત થયો હોયની. તેવી રીતે હજી તો એ સુખમા મેં પૂરા બે વર્ષ પણ વીતાવ્યા ન હોતા. એટલામા તો અચા-નક મારા પતિદેવ પ્લેગના પંજર્માં પકડાઈને પરલોકવાસી થયા, મારા સૌભાગ્ય સૂર્યનો અસ્ત થતાં હું વિધવા થઈ અને જેટલા સુખમા હતી તેટલા જ દુઃખમા આવી પડી મારી બે મોઢી બહેનો વૃદ્ધ પુરુષો સાથે પરણેલી હોવા છતાં તેમના પતિ જીવતા હોવાથી તેમનો આલ્લો ચૂડો અખડ હતો અને હું તરણુ પતિની પત્ની હોવા છતાં મને વૈધવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ એ ભાગ્યનો દોષ નહિ તો બીજું શું વાર? મારા પતિદેવનો અચિન્ત્ય સ્વર્ગવાસ થયો તે વેળાયે હું ગર્ભવતી હતી અને તેમના નિધન પછી ચાર મહિને મેં એક પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો કે જે પુત્ર અત્યારે લગભગ ચાર વર્ષનો થવા આવ્યો છે અને ઘેર તેના દાદા પાસે છે. મારાં સાસુસસરો હજી હયાત છે અને તેમના એકમાત્ર સ્વર્ગવાસી પુત્રની હું વધુ હોવાથી તેમ જ વળી હું પોતે પુત્રની માતા હોવાથી તેઓ અદ્વાપિ મને ગૃહ-લક્ષ્મી જ માને છે અને મારામા પોતાની પુત્રી કરતાં પણ વિશેષ વાત્સલ્ય રાખે છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારામા તેમનો એટલો બધો વિશ્વાસ બધાઈ ગયો છે કે ત્રીસથી ચાળીસ હજારની મિલકતનો વહીવટ તેમણે મારા હાથમા જ સોંપી દીધો છે અને તેમના એ પ્રેમ તથા વિશ્વાસથી મારા વૈધવ્યપીડિત હૃદયને દુઃખમા પણ એક પ્રકારનું આશ્વાસન મળ્યા કરે છે. મારા પતિના અસ્તિત્વ-કાળમા મારા અચિન્ત્ય વિષે લોકોનો ધણો જ સારો અભિપ્રાય હોવાથી અને ગૃહમા મારી આવી ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા હોવાથી મારા પતિના પરલોકવાસની ઘટનાને લગભગ દોઢ વર્ષ જેટલો સમય થઈ ગયો, ત્યાં સુધી તો અનેક વાર અતઃકરણમા તારુણ્યજન્ય વિકાર પ્રબળ થવા છતાં તે વિકારને મેં દાબી રાખ્યો હતો અને અને પગને ક્યાય આડો પડવા દીધો ન હોતો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મરણુ પર્યન્ત અખડ વૈધવ્યવ્રત અથવા તો બ્રહ્મચર્યને પાળવાની મારી દૃઢ આકાંક્ષા હતી, પરંતુ મારા દુર્ભાગ્યથી મારી એ પવિત્ર આકાંક્ષાને પૂર્ણ થવા દેવાની દૈવની ઇચ્છા ન હોતી અને તેથી મારા દુર્ભાગ્યે મને એવી પરિસ્થિતિમા લાવી મૂકી કે તેના પરિણામે મારી પવિત્રતાનો ભંગ થઈ ગયો, મારો એટલી સીમા પર્યન્ત અધ પાત થયો કે મારા કાકાના દીકરા બાઈ સાથે જ હું વ્યભિચાર કરવાને તૈયાર થઈ ગઈ અને આજે મારા એ પાપની ક્યા મારા જ સુખથી તમને કહી સભ-ળાવવાનો અતિશય દુઃખદાયક પ્રસંગ પણ મારા શિરપર આવી પડ્યો. મને જાણતાની ગર્તામા ગબડાવી દેનારી તે પરિસ્થિતિ કેવી રીતે અને કેમ પ્રાપ્ત થઈ હતી તે હું હવે જણાવીશ. મારા પતિના પરલોકવાસની ઘટનાને દોઢ વર્ષનો

સમય વીત્યા પછી મારો સગો ભાઈ મુંબઈમાં અભ્યાસ કરતો હોવાથી મારો આ કાકોનો દીકરો ભાઈ ઉમયાશકર લગભગ એક મહિના પછી મારા સગા ભાઈના લગ્નનો પ્રસંગ આવતો. હોવાથી મને પાઠશુ લઈ જવામાટે મારા સાસરિયામાં આવ્યો. મારા સાસુ સસરાએ તેને બે દિવસ ત્યાં જ અતિથિ તરીકે રહેવાનો આમ્રહ ક્યો અને તેનો ખુદ જ સારો આદર સહાર ક્યો હું અને ઉમયાશકર ત્રણ દિવસ પછી પાઠશુ જવાને નીકળવાના હતા એવામાં બનાવ એવો બન્યો કે વડોદરામાંના મારા સસરાના કોઈ પિત્રાઈના મરણના સમાચાર મળવાથી મારા સાસુ સસરા 'અમે વડોદરા જઈને આવીએ એટલે પછી તમે પાઠશુ જાણે,' એમ કહીને બે દિવસને માટે વડોદરા ગયા અને ધરમા હુ, મારો સવા વર્ષના વયનો અર્ધક પુત્ર તથા મારો ભાઈ ઉમયાશકર એવી રીતે ત્રણ જણ રહ્યા બે બાળકને ન ગણીએ તો ખરી રીતે અમે બે જણ જ રહ્યા, એમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી દિવસ વીતી ગયો એટલે રાતે જમ્યા પછી ઉમયાશકરને નીચેની બેઠકમાં ઢાલીએ. ઢાળી પચારી કરી આપીને હું મારા ઉપરના માળપરના ચોરડામાં સૂવાને આલી ગઈ અને મારા પુત્રને સબાળથી પડખામાં સૂવાડીને લગભગ દરેક વાગે નિદ્રાવશ થઈ નિદ્રા અર્ધ મૃત્યુ સમાન મનાય છે તે વાત જોઈ નથી, માઠ નિદ્રાને આધીન થયા પછી જતી મંદ મદ બળતી હોવા છતાં મારા ચોરડામાં કોઈ પુરુષે ક્યારે પ્રવેશ ક્યો હતો અને તેણે જતી બુઝાવી મારા પુત્રને મારી પચારીમાંથી ઉપાડીને ઘોડિયામાં સૂવાડી મારાપર બળાકાર કરવાની ક્યારે અને કેવી રીતે તૈયારી કરી હતી, એમાનું કોઈ પણ મારા જણવામાં આવી શક્યુ નહોતું જ્યારે મારી નિદ્રાનો ભગ થયો અને મેં મારા નેત્રોને ઉઘાડ્યાં તે વેળાએ મારા ચોરડામાં સર્વત્ર અંધકાર પ્રસરેલો હતો અને કોઈ એક પુરુષે મારા શરીરપર એવા પ્રકારનો અધિકાર મેળવી લીધો હતો કે તેના અધિકારમાંથી છૂટવાનું કાર્ય મારા માટે સર્વથા અશક્ય હતું એમ મારા જોવામાં આવ્યું. મેં તે પુરુષને કોઈ ચોર ધારીને જૂમ પાડવાનો પ્રયત્ન ક્યો, પરંતુ તેણે મને ઘેરણા સ્વરથી કહ્યું 'હું તારા ધરમા ચોરી કરવા નથી આવ્યો, માત્ર પ્રેમરસનું પાન કરવામાટે જ આવ્યો છું અને તેથી બે વૃ શુષ-યુષ મારી ઇચ્છાને આધીન નહિ થાય અને જૂમ મારવાનો પ્રયત્ન કરીશ, તો હું તને અને તારા પુત્રને મારી નાખીશ, પછી મારૂં બલે જે થવાનું હોય તે થાય, એની મને પરવા નથી.' તેની આ વિભીષિકાથી હું હેબતાઈ ગઈ મારા વૈધ-વ્યવ્રતનો ભગ ક્યો પછી તે પુરુષે દીવો પ્રકટાવ્યો અને દીવાના પ્રકાશમાં મેં જોયું તો મારી પવિત્રતાનો વિદારક અન્ય કોઈ નહિ, પણ મારો કાકોનો દીકરો ભાઈ ઉમયાશકર જ હતો. એમ મારા જણવામાં આવ્યું અને તેને મેં અનેક અપશબ્દો સબળાવીને તેનાપર ધિક્કારની વૃષ્ટિ વર્ષાવી, પરંતુ એ સર્વ નિર્ભક્ષ-નાને સહન કરીને તેણે કહ્યું 'આપણામાં આવો સબધ નથી થતો, પણ મુસલમાન, પારસી અને બીજા કેટલીક ભતિઓમાં આવો સબધ થાય છે એટલે કે કાકાના દીકરા અને કાકાની દીકરીનો લગ્નસબધ થાય છે એટલે આમાં પાપ જેવું કંઈ પણ નથી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપણામાં આવો સબધ ન થતો હોવાથી આપણા આ સંબંધનો કોઈને સરાય પણ નહિ આવે અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારના વિદ્વ વિના આપણી ઉભયની વિશ્વાસવાસના તૃપ્ત થતી રહેશે.' બળાકારથી

તો બળાકારથી પરતુ મારા શરીરને પુરુષના હસ્તનો સ્પર્શ થવાથી મારા હૃદયમાં પણ રાખથી દ્રકાયલા અગ્નિ પ્રમાણે ફબાઈ રહેલી કામવાસના નવીનતાથી ભગ્નત થઈ અને તેથી હું તેના પ્રસ્તાવને સ્વીકારી તેની સાથે તેની ઇચ્છા અનુસાર વર્તવાને તૈયાર થઈ ગઈ ત્રીજે દિવસે મારાં સાસુ સસરો આવ્યા અને ચોથે દિવસે ચાંદોદથી હું મારા પુત્રને સાથે લઈને ઉમયાશંકર સાથે પાટણ જવાને નીકળી પરતુ અલારની પેઠે તે વેળાયે પણ ઉમયાશંકરે વચ્ચે અમદાવાદમાં બે દિવસનો મુકામ કર્યો અને ત્યાં અમારો એ ગુપ્ત પ્રેમસબંધ દૃઢતર થયો. પાટણમાં મારા સહોદર બ્રાતાના લગ્નપ્રસંગના કારણથી હું બે મહિના રહીને તે બે મહિનાના ઉમયાશંકર સાથેના સતત સમાગમથી મારો તેનામાં એટલો બધો પ્રેમ બધાઈ ગયો કે મારા અંત કશુંમા હું તેને મારો પતિ જ માનવા લાગી અને મારા વૈધવ્યને સર્વથા ભૂલી ગઈ ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ બે મહિના પછી મારે મારા સાસુરિ-વાંમાં જવું પડ્યું અને તે વેળાયે પણ ઉમયાશંકર અને મૂકવામદિ મારી સાથે આવેલો. હોવાથી જ્યારે તે પાછો પાટણ જવાને તૈયાર થયો ત્યારે હું આંખોમાંથી ચોમારાં આંસુ વર્ષાવી દૂસ્કા બરીબરીને રડવા લાગી તે સમયથી અત્યાર સુધી અમારો એ સંબંધ ચાલુ છે બે ત્રણ મહિને કોઈ નિમિત્ત કાઢીને ઉમયાશંકર ચાંદોદ આવે છે, ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર દિવસ ત્યાં રહી જાય છે અને કોઈ વાર મને પાટણ લઈ જવામટે તે આવે છે ત્યારે અહીં અમદાવાદમાં એક સ્થળ તેણે ચોંધી રાખેલું હોવાથી ત્યાં અમે બે ચાર દિવસ રહીએ છીએ અને પછી જ પાટણ જઈએ છીએ અમે અહીં હમેશા અમારી ભતિની એક ચાંદીરાઈ બાઈના ધરમાં ભિતરીએ છીએ તે બાઈ તેની દીકરી પાસે વીરમગામ ગયેલી હોવાથી આજે અમારે ધર્મશાળામાં મુકામ કરવો પડ્યો હતો, અને જો આવતા જ ભવડો ન થયે હોત તો અહીં ત્રણેક દિવસ વીતાડવાનો અમારો વિચાર હતો, પણ હવે તો આવતી કાલની પહેલી ટ્રેનમાં જ ઉપડી જવાનો વિચાર છે ઉમયાશંકર સાથેના મારા આવા સબંધની વાર્તા મારા પિયરીઆ કે સાસુરિયાના ગામમાં કોઈના પણ જાણવામાં આવી શકી નથી અને તેથી તમે તથા આ ધર્મશાળાવાળા જે આ વાર્તાને ગુપ્ત રાખશે તો મારી આખર જળવાશે અને નહિ તો મારી આખરના કાંકરા થતાં મારે ગળે ફાંસો ખાઈને, ઝેર ખાઈને કે પછી વાવ કે દૂધમાં પડીને આત્મહત્યા કરવી પડશે એ નક્કી છે ”

“રજા બહેન, તમારા પતિના મરણ પછી દોઢ વર્ષના કાળ તમેએ પવિ-ત્રતામાં વીતાવ્યો હતો અને ત્યાર પછી પણ પવિત્ર જીવન વીતાડવાની તમારી આકાંક્ષા હોવાથી જો તમારાપર બળાકાર ન થયો હોત અને એ નવીનતાથી મનમાં વિકારને ઉત્પન્ન કરનાર સાધનનો અભાવ જ રહ્યો હોત તો તમે તમારી ઇચ્છા અનુસાર પવિત્ર જીવન વીતાડીને બ્રહ્મચર્યને પાળી શકત, એ વાર્તા નિર્વિ-વાદ છે; તેમ જ ચાંદોદમાંથી તમારા સાસુ સસરો વડોદરે ન ચાલ્યા ગયા હોત અને ઘરમાં તમે તથા ઉમયાશંકર એકલા જ ન રહ્યા હોત, તો તમારા ઓર-કામાં આવીને તમારાપર બળાકાર કરવાની ઉમયાશંકરની હિંમત કદાપિ આવી શકત નહિ, એ પણ એક નિર્વિવાદ સત્ય છે અને એટલેમટે જ આપણા ધર્મકારશાસ્ત્રકારોએ તથા નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓએ વિધવા સ્ત્રીઓને વિકારેત્પાદક સાધનોથી સર્વથા અલિપ્ત તથા દૂર રહેવાનો અને કોઈ પણ સ્ત્રીને આત્મીય

જન-વચમાં આવેલા પુત્ર કે ભાતા-સાથે પણ એકાંતવાસ ન કરવાનો ઉપદેશ આપેલો છે તેમના આ ઉપદેશમાં કેવું ઉત્તમ મહન રહ્યું સમાવર્ત્ત છે, એ તમારી જાણતાના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. અસ્તુ: હવે એ કાઈ થયું છે તે ન થયું થવાનું નથી, પરંતુ એટલું તો સત્ય છે કે જ્યાં સુધી તમારાપર બળાકાર થયો ન હોતો અને તમારું પોતાનું મન વિદ્યુત થયું ન હોય ત્યાં સુધી તમે પૂર્વ પ્રમાણે જ શુદ્ધ તથા નિર્દોષ હતાં; પરંતુ ત્યાર પછી તમારું મન પણ વિકારવશ થતાં તમે પોતે પણ અપરાધિની થયાં છો; એટલામટિ 'જ્યાં ત્યાંથી સવાર' એ કહેવત પ્રમાણે હવે પછી આ પાપમાર્ગમાં જામળ ન વધવાનું, અવિશ્વમાં પવિત્ર જીવન ગાળવાનું અને થયેલા પાપને પમાતાપના પાવકમાં બાળી નાખવાનું તમે મને શુદ્ધ મનથી વચન આપવાને તૈયાર હો તો માત્ર 'અમે જાણ બહેન હોવા છતાં આજે અમેએ ધર્મશાળામાં આ પાપકર્મ કર્યું છે અને તેમટિ અમે ધર્મશાળાના સામતાવળગતબોલી ક્ષમા માનીએ છીએ.' એટલી કબૂલાત તમારા હસ્તથી લખાવી લઈને અમે તમેને જતાં કરવાને તૈયાર છીએ. રજા બહેન, હું જમાનાની ખાવેલી એક ઘણી જ ચાલાક વપથા હોવાથી તમારું હવે પછીનું વર્તન કેવું છે એની હું પૂરી તપાસ રાખતી રહીશ અને જો તમારું વર્તન જરા પણ અસંતોષકારક જણાયે તો તમારી પોતાની કબૂલાતને છાપામાં છપાવી તમારા પાપને પ્રકાશ કરીશ, એ વાતોને સારી રીતે સમજાવું તમારું રાખી લેજો અને પછી જ કબૂલાત લખી આપજો. જો તમે આવી કબૂલાત નહિ લખી આપો, તો અચ્ચારે જ તમારો ફોતો થશે અને તેની જવાબદારી હું રહીશ નહિ " મેં રજાના બાવિ જીવનને સુધારવાના ઉદ્દેશથી કિંમિત નિષ્કુરતા તથા વિશીષિકાનું દર્શન કરાવીને આ પ્રમાણેનાં કઠોર વચનો ઉચ્ચાર્યા.

રજા કાઠક વિચારમાં પડી ગઈ અને લગભગ પાંચ મિનિટ સુધી વિચારમાં તણીન રહ્યા પછી તે કહેવા લાગી. "ચંપા બહેન, અવિશ્વમાં મારું વર્તન સહે રહે તો તેથી તમને લાભ નથી અને મારું વર્તન નહા જ રહે તો તેથી તમારી કશી પણ હાનિ થવાની નથી; છતાં તમે મારા વર્તનને સુધારવા માટેનું મારાપર દબાણ કરો છો એ માત્ર તમારી સાર્વજનિક હિતેષિતાનું જ પરિણામ છે અને તેથી મારા કબૂલાતને વિચાર કરીને હું તમારા આ પ્રસ્તાવને સ્વીકારવાને તૈયાર જ તમારી ઇચ્છાનુસાર કબૂલાત લખી આપવાને તૈયાર છું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઉમચારાંકર પણ જળ મારીને આવી કબૂલાત લખી આપશે; કારણ કે, એમ ક્યાં વિના અચ્ચારે તેનો છૂટકો જ નથી. "

મેં લક્ષ્મીવલ્લભને બોલાવીને સર્વ વૃત્તાંત ટુંકામાં સંબળાવ્યો અને થોડી વારની રકઝક પછી ઉમચારાંકર પણ અમારી ઇચ્છાનુસાર કબૂલાત લખી આપવાને તૈયાર જ અવિશ્વમાં આ પાપથી અલિપ્ત રહેવાને સમર્થ તથા તૈયાર થઈ ગયેલા ધર્મ-શાળાના બાડાની એ રિસીડ ઉમચારાંકરને આપવામાં આવી હતી તેની જુકમાં રહેલી હુધીકેટના પાછળના ઢોરા બાગમાં રંજા તથા ઉમચારાંકરની કબૂલાત લખાવી લેવામાં આવી. રજાને રાત્રે મેં મારા જોશમાં જ સુવાડી અને ઉમચારાંકર લક્ષ્મીવલ્લભના જોશમાં રહ્યો કે બેથી રતિના સમયમાં કશી પણ અવ્યવસ્થા કિંવા અસાંતિજનક વ્યાપારો થવાનો સંભવ જ ન રહે. આ ઉપરાંત જ્યાંથીયેનું કાર્ય કરતા અને કેસનો ઉકેલો ફેસલો આપતાં લગભગ એક વાગવા

આવ્યો હતો એટલે ધર્મશાળાનો કારકૂન અમારી રત્ન લઈને તથા અમારો ઉપકાર માનીને ઘેર જવામટે રવાના થયો, હું મારા ઓરડામાં જઈને નિદ્રાધીન થઈ અને લક્ષ્મીવલ્લભે પણ નિદ્રાદેવીની ઉપાસનામટે શય્યાનો આશ્રય લીધો. અમદાવાદમાં મારો પ્રથમ દિવસ તથા પ્રથમ રાત્રિનો સમય આવી રીતે વીત્યો.

બીજા દિવસના પ્રભાતમાં પ્રાતઃકર્મથી નિવૃત્ત થયા પછી પાઠશુ તરફ જતી પહેલી ટ્રેનમાં જ ગમ્મતી કરવાને રજા તથા ઉમયાશકર તૈયાર થઈ ગયા ધર્મશાળાનો કારકૂન એ વેળાએ પાછો આવ્યો હતો અને ઉમયાશકરે તેને પાચ રૂપિયા આપવા માગ્યા, પણ એ પાચ રૂપિયાનો ઉપકાર સહિત અસ્વીકાર કરીને તે બધા કારકૂને ગભીરતાથી કહ્યું “મહાશય, આ ધર્મશાળામાં અપરાધીઓના અપરાધોપર ઢાકપિછોડો કરીને અમે રિસ્ક લેવાનો ધંધો આદરી બેસીએ, તો એકા દિવસમાં જ માલમાલ થઈ જઈએ, એ નિશ્ચિત છે, પરંતુ અમે આવા હરામના પૈસાને ઠોકરે હડાવીએ છીએ અને અમને અમારી મેહનતનો જે કાર્ડ પણ બદલો મળે છે તેમાં આનંદ માનીએ છીએ આ પાચ રૂપિયા કોઈ ધર્મન અથવા તેા પરમાર્થના કાર્યમાં ખર્ચી નાખીએ અને ભવિષ્યમાં આવા કુકર્મ ન કરે, એટલે અમે અમને અમારી બલાધનો પૂરો બદલો મળેલો માનીશું.”

રજા તથા ઉમયાશકર અમે સર્વનો મુક્ત કંઠથી આભાર માનીને પ્રયાણ કરી ગયા * તેમના ગયા પછી લક્ષ્મીવલ્લભે ચાહ મગાવી અને અમે સર્વ મારા ઓરડાના આગલા રૂમમાં ચાહ પીવાને બેઠા ચાહ પીતા પીતા મેં ધર્મશાળાના કારકૂનને પૂછ્યું “બાઈ, આ મકાન ધર્મશાળાના નામથી ઓળખાય છે અને મુસાફરો પાસેથી આ ધર્મશાળામાંના ઓરડાનું રોજનું દર આના અને છ આના જેટલું સખ્ત ભાડું લેવામાં આવે છે, તો પછી આને ધર્મશાળા કહેવી કે બાડાનું મકાન કહેવું, એ સમજી શકાવું નથી આ ભાડું લેવાનું કારણ શું છે તે તમે કંઈ જાણો છો ખરા કે ?

“મારી જાણ પ્રમાણે આ ભાડું લેવાનું કારણ એ છે કે અહીંના બાડાના જે નાણા એકઠા થાય તે નાણામાંથી જ્યાં જ્યાં આવા બીજા સ્ટેશનોપર ધર્મશાળાની આવશ્યકતા હોય ત્યાં ધર્મશાળાઓ બધાવવી, પ્રબળ પૈસાથી જ પ્રબળ સગવડ કરી આપવી એવો આ ધર્મશાળાના વિદ્વાન, અનુભવી અને અર્થશાસ્ત્ર માલિક અને અમારા શેઠ રા. બાઈશકરભાઈનો આશય છે અને આ શર્તથી જ તેમની ધર્મશાળાની વ્યવસ્થાનું કાર્ય તેમણે સરકારના હાથમાં સોંપી દીધું છે.” કારકૂને મારી શકના સમાધાનનો ચત્ત કર્યો

* રજા તથા ઉમયાશકર પોતાની પ્રતિજ્ઞા અનુસાર પોતાના વર્તનને સુધારી શક્યા નહોતા અને રજા ગર્ભવતી થતા તે બન્નેએ મુળઈમાં જઈને સુધારાના પથમાં બળી ધામધૂમથી પુનર્વ્રત કરી સુધારાના વિજયનો ઠંકો વગડાવ્યો હતો; પરંતુ ખૂબી એ કે રજાએ પોતાના પુત્રને લાગ્યો હતો અને ઉમયાશકરે પણ પોતાની વિવાહિતા સ્ત્રી, પોતાની પુત્રી તથા પોતાના એક પુત્ર આદિનો પરિત્યાગ કર્યો હતો આ સર્વ ઘટના ધર્મશાળામાંની ઉપર્યુક્ત ઘટનાથી બે વર્ષ પછી બની હતી અને તે હું યથાસમય વર્ણવીશ અંધા.

“જો આ ધર્મશાળાના બધાવનાર સદ્ગૃહસ્થ મહાશયનો આ ધર્મશાળાના બાડામાથી જ ખીજી ધર્મશાળાએ બધાવવાનો વિચાર હોય, તો પણ મારા અભિપ્રાય અનુસાર તો તે વિચાર અયોગ્ય જ છે, કારણ કે, એથી અહીંની આ ધર્મશાળાનો હેતુ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી અત્યારે તો અહીં જેની પાસે પૈસા હોય તેને જ આશ્રય મળી શકે છે અને જેની પાસે પૈસા ન હોય તેને આશ્રય મળી શકતો નથી, જે થોડીક ખુલ્લી જગ્યા નીચેના ભાગમાં મક્કતિયા મુસાફરો-મઠે રાખવામાં આવી છે તે બાવા સાધુઓને જ લાયકની છે એટલે ગરીબ ગૃહસ્થોમઠે તો આ ધર્મશાળામાં સમવડ જેવું કાંઈ છે જ નહિ, એમ જ કહેવું પડે છે ધર્મશાળાનો ખર્ચ ચલાવવામઠે દુકાનોનું અને ગાદલા ગોદડા આદિનું જે બાડું આવે છે તે સંપૂર્ણ છે અને તેથી મુસાફરો પાસેથી બાડું લેવાની પદ્ધતિને અર્ધચન્દ્ર આપવાની અતિશય આવશ્યકતા છે ” મેં શુદ્ધ બાવથી મારો પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“અનેક પ્રવાસીઓ પોતાનો એવો જ અભિપ્રાય દર્શાવે છે, પરંતુ અજાણિ આ વાર્તા અમારા શેઠ સાહેબના કાન સૂધી પહોંચી નથી અને તેથી જ આ પદ્ધતિ ચાલુ છે. જો કોઈ મનુષ્ય આ વાર્તા તેમના કાન સૂધી પહોંચાડી દે અને તેમના મનમાં ઠસાવી દે, તો તરત આ ત્રાસ નીકળી જાય તેમ છે, એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે, કારણ કે, અમારા શેઠ પોતે દુરાગ્રહી નથી ” કારકૂને યોગ્ય ઉત્તર આપ્યું *

આઠ પીવાના કાર્યથી મુક્ત થયા પછી કારકૂન પોતાની ડચ્છીપર ચાલ્યો ગયો, લક્ષ્મીવલ્લભ પોતાના ઓરડામાં ગયા અને મારા નોકરને મન્મથકુમારને કપડાં પહેરાવવાનું કહીને મેં પણ કપડાં બદલવા માઝ્યાં, કારણ કે, આજે પ્રથમ મારે કાચનમાલની ચિટ્ટી લઈને માલતીને મળવામઠે જવાનું હતું અને ત્યાંથી સાડા અગિયારથી બાર વાગ્યા સૂંઘીમાં મારા શેઠ પ્રમાદચંદ્ર સાથે જમવામઠે નાટકશાળામાં પહોંચવાનું હતું જગ્યા પછી જો સમય મળે તો નાટકશાળામાંથી કેટલાક ઐતિહાસિક સ્થળોને જોવા જવા મટિનો મારો વિચાર હતો.

બરાબર સાડા આઠ વાગે ધર્મશાળામાંથી નીકળીને બાડાની ગાડીમાં બેસી હું, મન્મથકુમાર અને મારો નોકર નવ વાગ્યાની લગભગમાં દિલ્લી દરવાજા

* કારકૂન સાથે મારો આ વાર્તાલાપ થયા પછી એક નાટકમાંના હાસ્ય-રસના પ્રવેશમાં એ ધર્મશાળામાં પ્રવાસીઓ પાસેથી લેવાતા બાડા વિષે અમુક પ્રકારનો કટાક્ષ કરાયો હતો અને તે વાર્તા રા. રા. બાઈરાકર નાનાબાઈ સૌંદરના જાણવામાં આવતા તેમણે આ વિષયની સાધક બાધકતાનો ગણીસ્તાપૂર્વક વિચાર કરીને સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી એ બાડું લેવાની પદ્ધતિને કાઢી નખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેના પરિણામે આજે છેલ્લા સાતેક વર્ષથી એ ધર્મશાળામાં ઓરડાનું બાડું લેવાનું નથી એ ઉદારતા દર્શાવવામઠે સ્વર્ગીય બાઈ શંકરબાઈને અનેકાનેક ધન્યવાદ આપીએ તો તે યોગ્ય જ છે હવે ધર્મશાળામાં માત્ર ગાદલા, ગોદડા અને વાસણ બત્તી આદિનું જ બાડું લેવાય છે અને તેમાંથી જે નફો બચે છે તેનો એવી નવી વસ્તુઓની ખરીદીમાં જ વ્યય થાય છે એટલે એ બાડું તો લેવું જ જોઈએ

ચંપા

બહાર એક વ્યાપારી વાણિયા સદ્ગૃહસ્થના બગલામાં ન્યા માલતીને છુપી રીતે રાખવામાં આવી હતી ત્યાં જઈ પહોંચ્યા, પરંતુ મેં માલતીનું નામ આપતા જ ત્યાંના દ્વારપાળ કાંઈક અચકાચે અને માલતી છે કે નહિ એ વિશે કાંઈ પણ જવાબ ન આપતા માફ નામ પૂછીને અંદર ચાલ્યો ગયો. થોડી વાર પછી તે પાછો આવ્યો અને ‘ચાલો, માલતી બાઈ આપને અંદર બોલાવે છે,’ એમ કહીને અમને અંદર લઈ ગયો. મારા નોકરને ‘તું મનમથને અહીં જ રમાડજે’ એમ કહીને મનમથને પણ બહાર રહેવાની સૂચના મેં આપી દીધી તે બંને બગલાના વિશાળ એટલાપરના ઝેંચપર બહાર જ બેઠા અને દ્વારપાળ સાથે હું માલતીના ઉપરના માળપર પાછળના ભાગમાં આવેલા એરડામાં પહોંચી ગઈ માલતીએ મને આવકાર આપી માનપૂર્વક પોતાની પાસે કોચપર બેસાડીને કહ્યું -

“ચંપા બહેન, કાચનમાલાનું એક પત્ર મને ગઈ કાલે જ મળ્યું છે અને તેમાં તેણે તમો તેમની ચિઠ્ઠી લઈને મને મળવામાટે આવવાના છો એ વાર્તા જણાવેલી છે. કાચનમાલાનું આ પત્ર મને જો ન મળ્યું હોત, તો હું અત્યારે તમારી મુલાકાત લેત કે નહિ, એની શકા હતી. કાચનમાલાની ચિઠ્ઠી તમો સાથે લાવ્યાં છો કે કેમ?”

“જી હા, કાચનમાલાની ચિઠ્ઠી હું સાથે લેતી આવી છું અને તે આ રહી” એમ કહીને મારા પોલકાના ગળવામાંથી કાચનમાલાની ચિઠ્ઠી કાઢીને મેં માલતીના હાથમાં આપી દીધી અને માલતી તે ચિઠ્ઠીને લક્ષપૂર્વક વાંચવા લાગી.

ચિઠ્ઠી વાંચી લીધા પછી માલતીએ મને પોતા સાથે રહેવા અને જમવા મંદિરો આગ્રહ કર્યો; પરંતુ તેના આગ્રહનો ઉપકાર સહિત અસ્વીકાર કરતાં મેં જણાવ્યું કે. “મારે આજે રાતે જ દિલ્લી જવામાટે ઉપડવાનું હતું, પણ મેલ ટ્રેન સવારમાં ઉપડતી હોવાથી આવતી કાલે સવારમાં મેં અહીંથી ચાલ્યા જવાનો નિશ્ચય કરેલો છે અને તેથી એક દિવસમાટે નિવાસસ્થાન તથા ભોજનસ્થાનને બદલવાની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી માન્યતા નથી. જો તમારાથી બની શકે તો બ્યંકટાદ્રિનું મંદિર બતાવવાનો પરિશ્રમ તમને આપવો અને અહીંના બીજા કેટલાક ઐતિહાસિક સ્થળો. જોવામાટે તમને સાથે લઈ જવા એવો મારો વિચાર હતો અને તેટલામાટે જ મેં કાચનમાલા પાસેથી આ ચિઠ્ઠી લખાવી લીધી હતી. ત્યારે હવે કહો કે મારી આ ઇચ્છા તમારાથી પૂર્ણ કરી શકાય તેમ છે ખરું?”

“બ્યંકટાદ્રિનું મંદિર મારાથી તમારી સાથે આવીને તમને બતાવી શકાય તેમ નથી અને તેમાટે હું બહુ જ દિલ્ગીર છું, કારણ કે, અત્યારે અમદાવાદમાં હું એક ડિટેક્ટિવ સાથે તેને બ્યંકટાદ્રિમંદિરના કેટલાક ભેદો બતાવવામાટે તથા બ્યંકટાદ્રિ વિરુદ્ધના પૂરાવા મેળવી આપવામાટે આવેલી છું અને તેથી મારે આ બંધામાં ગુપ્તનિવાસ કરવો પડ્યો છે, તેમ જ બ્યંકટાદ્રિનો કોઈ જાસૂસ મને જોઈ ન શકે અને હું અમદાવાદમાં છું એ ભેદને જાણી ન શકે એટલામાટે ઐતિહાસિક સ્થળોના નિરીક્ષણમાટે પણ મારાથી જો કે બહાર નીકળી શકાય તેમ નથી; છતાં પણ એક મુસલમાન પર્દાનશીન બાનૂના વેશમાં છુર્કાથી મુખને ઢાંકીને આ બગલાના માલિકની બધ મોટરમાં હું તમારી સાથે આવીશ અને અમદાવાદ મારા નિવાસસ્થાન સમાન હોવાથી તે સ્થળો તમારી સાથે ચાલીને તમને

ખતાવીશ. તમે લગભગ બે વાગે અહીં આવજો એટલે તે વેળાયે હું પણ વેષ-ધારિણી પર્દાનશીન બેગમ તરીકે તૈયાર રહીશ અને મોંઠર પણ તૈયાર રખાવીશ. આપણે લગભગ ત્રણ કલાકમાં તો જોવા યોગ્ય સર્વ ઐતિહાસિક સ્થળોને જોઈને પાંચ વાગતાં તો પાછા આવીશું” માલતીએ ગુસ્સે વેષમાં મારી સાથે આવવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

“બહુ સારું, હું બે વાગે અહીં આવીશ, પણ રાતે તમે મારી સાથે નાટક જોવાને આવી શકશો કે કેમ?” મેં માલતીને નાટક જોવાનું આમત્રણ કર્યું.

“જો નાટકશાળામાં પર્દાનશીન બાનૂઓમટિ બૂંડા બોક્સની અને ચક્ર નાખવાની વ્યવસ્થા થઈ શકે તેમ હોય, તો હું પર્દાનશીન બાનૂના પોશાકમાં નાટક જોવાને પણ તમારી સાથે આવી શકીશ” માલતીએ કહ્યું.

“વાર ત્યારે એ વ્યવસ્થા હું કરાવી દઈશ” મેં જણાવ્યું.

માલતી અને હું આવી રીતે વાર્તાલાપ કરતી હતી એટલામાં એક અનુચર-બાઈ ચાહ અને નાસ્તો લઈ આવી અને બીજો નોકર મન્મથ તથા મારા નોકરને ઉપર લઈ આવ્યો. અમોએ ચાહ નાસ્તાને ઈસાફ આપ્યો અને ત્યાર પછી તાબૂલબક્ષણ કરીને અમો માલતીની રજ લઈ પોણા અગિયાર વાગે નાટકશાળામાં જવાને રવાના થયા અગિયાર વાગે અમો નાટકશાળામાં પહોંચ્યાં ત્યારે પ્રમાદચંદ્ર શેઠ અમારી વાટ જોતા જ બેઠા હતા. મેં તેમને રાતે ઉપરના માધવેટ બોક્સમાં એક કોચ નખાવવાની અને ચક્ર નખાવી દેવાની સૂચના આપી દીધી અને મારી સાથે મારા એક પર્દાનશીન મુસદ્દમાન બાનૂ મૈત્રિણી આવવાના છે એમ જણાવી દીધું. લગભગ સાડાબાર વાગે અમો જમીને ઉઠ્યા અને ત્યાર પછી શેઠજીના કોચપર પડીને મેં વામકુદીમાં એક કલાકનો સમય બીતાવ્યો. દોઢ વાગે માણસને ગાડી લેવા દોડાવ્યા, પોણાબે વાગે તે ગાડી લઈને આવ્યો અને બે ને પાંચ મિનિટ અમો પાછા માલતી પાસે પહોંચી ગયા. નીચે મોંઠર તૈયાર બિલી હતી તેમાં મન્મથ તથા નોકરને બેસાડીને હું ઉપર માલતી પાસે ગઈ અને ત્યાં માલતીના વેષને જોઈને મારા મનમાં જે આશ્ચર્ય થયું તે સર્વથા અવર્ણનીય જ હતું.

માલતીએ અત્યારે યુગ્મતંદાર ગુસ્ત ધબર, તમ ચોળી, ચોળીપર જરીનો ભરેલો વગર બાનો કપ્પો અને તેની ઉપર ગોઠણ સૂંધી લખાયેલું અને જેમ્સ જરીનો કપ્પો તથા ચોળીની બાં રુપર દેખાતા હતા તેવું જળીદાર રેશમનું જરીના બૂટાવાળું પેરણું અને ઉપર રેશમી પોત તથા જરીની કિનારવાળો દુપટ્ટો એ પ્રમાણેના વસ્ત્રો તથા પગમાં રૂપાના ઝાંઝર, હાથમાં કાચની તથા સોનાની બંગડીઓ, કાનમાં હીરાના ધવરુસ્તિસ અને નાકમાં બુલાક આદિ અલંકારો ધારેલા હતા; તેના પગમાં જરીની ભરેલી ફિલ્ડીની બનાવટની મખમલી મોજડીએ રોપી રહી હતી અને તેના હાથમાં ઉત્તમ અક્ષરના સુગધને પ્રસારતો રેશમી રૂમાલ એક પ્રકારના વિલક્ષણ બાવને ઉપલવતો હતો તેના આવા પ્રકારના સુંગરને જોઈને મેં વિનોદદર્શક બાવથી તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું.-

“માલતી બહેન! અત્યારે તમને માલતી કહેવાં કે મેહરજિસા કહીને બોલાવનાં, એ વિષેના મારાથી નિશ્ચય કરી શકાતો નથી.”

“અત્યારે તો મને મેહરુનિસા કહીને જ બોલાવજો, સમજ્યા ?” માલતીએ જાણે તે પોતાના કોઈ આશકને ધાયવ કરવા ઇચ્છતી હોયતી ! તેવી રીતે નયનબાણ મારીને એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા

“પણ આટલી વારમા આ વેષપરિવર્તનના આટલા બધા ઉત્તમ સાધનો તમે લાવ્યા કયાથી, એ જણાવરો ખરા કે ?” મેં આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું

“આજથી ચારેક દિવસ પૂર્વે આ વેષમા મારે બહાર નીકળવું પડ્યું હતું અને તેથી આ બધા સાધનો ડિટેક્ટિવ સાહેબે લાવી આપ્યા હતા કે જે સાધનોનો આજે પણ ઉપયોગ કરનામા આવ્યો છે” એમ કહીને માલતીએ મને સ્મિતમહિત મુખથી પૂછ્યું “પણ અપા બહેન, આ વેષમા હું કેવી દેખાઉં છું વાર ?”

“મને તો તમે અત્યારે કોઈ નવાબ, સુલ્તાન કે બાદશાહના હુસ્નારા બેગમ જેવા જ દેખાઓ છો, પરંતુ અત્યારે કોઈ આશકમિનજ અને છેલ્લખીલો નૌજવાન મર્દ અહીં મોજૂદ હોત, તો તે તમારા આ ઉભરાઈ જતા બેબન, હુસ્ન, નાજ અને અન્દાજ આદિનો સારી રીતે અન્દાજ કરી શકત, અને એટલી બધી કદ્ર કરત કે જન કુરબાન કરવાને પણ તૈયાર થઈ જત ! તેવો કોઈ હુસ્ન-પરસ્ત મર્દ તમને અત્યારના વેષમા જોઈને એવા જ ઉદ્દગાર કાઢત કે -

“તસદુક જન લી, દિલ લી, જિગર લી,

મયં સદકે એક નિગાહે લુફ ઈધર લી !”

કારણ કે, એક હસીના નાજનીનના હુસ્નની એક હુસ્નપરસ્તાર આશકે જનિસાર જેટલી કદ્ર કરી શકે છે તેટલી કદ્ર ઔરતથી કરી શકાતી નથી” મેં માલતીના વેષની મારાથી કરી શકાય તેટલી તારીફ કરી સભળાવી

માલતી હસી પડી અને, ‘મને બનાવો છો ? સર્માવો છો ?’ એમ કહીને ધીમેથી મારા ગાલને પોતાના કામળ કરને સ્પર્શ કરાવ્યો

આ વિનોદનો અત થતા તેણે, વેરા જાતિની ઔરતો જેવા બુર્કો ઓઢી લે છે તેવો બુર્કો માથાથી પગ સુધી ઓઢી લીધો અને ત્યાર પછી અમે નીચે આવીને મોંઢરમા બેસી ગયા મોંઢર સરખેજના રોજની દિશામા ચાલવા લાગી

મોંઢર રોકરના જહેવા પ્રમાણે કલાકના વીસ માર્શલની ઝડપથી અત્યારે ચાલતી હતી અને તેથી વીસ મિનિટમા સાત માર્શલનો પથ કાપીને અમે સરખેજના રોજના સદર દરવાજા આગળ જઈ પહોંચ્યા જેમા સુલ્તાન મહમૂદ બેગડા અને તેની બેગમ ઇલાહિની કબરો છે તે ઉત્તમ જૂની કારીગરીના મકબિરા, મસ્જિદ તથા બીજી ઇમારતોવાળા ભાગને જોઈને મસ્જિદવાળા ભાગ-માથી પાછળના રસ્તે અમે ત્યાના વિશાળ તથા પ્રેક્ષણીય તળાવની મજબૂત બાંધેલી પાળપર છોતર્યા અને પાળપર ચાલતા ચારે તરફ ફરવાના ઉદ્દેશથી આગળ વધ્યા તળાવના સામા કાઠાપરની બિસ્માર હાલતમા આવી પડેલી બે ઇમારતો પણ અમેાએ જોઈ અને તે સાથે ત્યાં જે એક વિલક્ષણ ઘટના અમારા જોવામા આવી તે એ હતી કે એક દૂટેલી ઇમારતના એક છુપા ભાગમા કેટલાક બદમાશ અને લકગા લોકો જુગાર રમતા બેઠા હતા એ જુગારી-ઓના મડળમા બેક લકગા ખેરા પણ અમારા જોવામા આવ્યા એ બાયડીઓ

અને બાયડા મુસદ્દામાં જાતિનાં જ હતા તેઓ પ્રથમ તો અમને અચાનક આવેલાં જોઈને હેબતાઈ ગયાં, પરંતુ પછીથી અમારી સાથે માત્ર મારા નોકર વિના બીજા કોઈ પુરુષને ન જોઈને હસવા લાગ્યા અને તે સાથે અમારી મસ્કરીઓ પણ કરવા લાગ્યા નિર્જન પ્રદેશમાં એવાં હુઆ અને બિરેલા માણસો સાથે તકરારમાં બિરવાતું બાળખી ન ધારીને અમે મૂંગે મોઢે ત્યાંથી આગળ ચાલતા થયા ત્યાંથી કેટલાક અંતર પર ગયા પછી માલતીએ મને હૃદયથી કહ્યું

“ચંપા બહેન, મારો વેષ મેં બદલી નાખ્યો છે અને મારું મોઢું ઢાંકેલું જ રાખ્યું છે તેથી જ અત્યારે આપણે બચાવ થયો છે, કારણ કે, જે હુઆ લક્ષ્મી બાયડી બાયડાનો સમુદાય અત્યારે આપણા જોવામાં આવ્યો છે, તેમાંના ચારેક લોકો વ્યક્તિના ખાસ માણસો છે અને તેથી જ તેમણે મને બાળખી હોત, તો અવશ્ય તેઓ આપણા પર બળાકાર કરવાને, આપણને લૂંટી લેવાને અને મને કોઈ પણ ઉપાયે પાછી વ્યક્તિના હાથમાં સોંપી દેવાને તૈયાર થઈ જત અને મારા કારણથી કદાચિત્ તમે પણ આક્રમકમાં આવી પડત પરંતુ તેઓ મને બાળખી શક્યા નથી અને તેથી ઈશ્વરની કૃપાથી આપણા શિરપરનું સંકટ અત્યારે તો ટળી ગયું છે બિતાવળે પગલે ચાલો કે જેથી આપણે સત્વર મોઢર લેળા થઈએ અને અહીંથી સત્વર પ્રયાણ કરી જઈએ ”

“ખરેખર આપણા શિરપરથી અત્યારે આ સંકટ ટળી ગયું અને તે લોકો રોને આપણી વધારે છેડ કરવાની કુબુદ્ધિ ન સૂઝી એમોટે આપણે પરમેશ્વરનો જેલો પણ આભાર માનીએ તેલો એમો છે જો તેમણે આપણા પર બળાકાર કરવાની કે આપણને લૂંટી લેવાની હુઆ કરી હોત, તો આપણી સાથે વધારે માણસો ન હોવાથી અને તેમની સંખ્યા ખારથી ચોંટી હોવાથી તેમ જ આપણી પાસે હથિયાર આદિ બચાવના સાધનોનો પણ સંપૂર્ણ અભાવ હોવાથી આપણી જે દુર્દશા થવાનો સંભવ હતો તેની અત્યારે ચથાર્ય કલ્પના થવી પણ અશક્ય છે અરે, કોઈ આપણી ખૂમે પણ સાબળી શકે તેમ ન હોત અસ્તુ: આજે એટલી શિક્ષા તો અવશ્ય આપણને મળી છે કે જો આવા સ્થાનોમાં આવવું હોય તો સાથે પૂરતા માણસો વિના અને હથિયાર આદિ બચાવનાં સાધનો વિના કદાપિ આવવું નહિ, કારણ કે, વારંવાર આમ સંકટ ટળી જતુ નથી એટલામોટે જો તેવો જ પ્રસંગ આવી લાગે તો આપણાથી આપણે બચાવ તો કરી શકાય અને આવા દુષ્ટાને તેમની દુષ્ટતાની થોડી ધણી શિક્ષા તો આપી શકાય ” મેં મારા અભિપ્રાયને વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

“ચંપા બહેન ! કેટલીક વાર બચાવના સાધનો હોવા છતાં પણ જે બનવાનું હોય તે બની જાય છે એટલે બચાવનું ખરૂં સાધન તો ઈશ્વર વિના બીજું છે જ નહિ, છતાં પણ ચેતતા રહેવું એ વધારે સારું છે; કારણ કે ‘ચેતતા નર સદા સુખી’ એવી એક સાધારણ કહેવત છે અને એ કહેવતનો માર્મિક અર્થ એવો થાય છે કે નારીજાતિએ તો વળી વધારે ચેતીને ચાલવાની આવશ્યકતા છે ” માલતીએ કહ્યું

અમે એક કલાક પછી પાછાં મોઢર આગળ આવ્યાં, ચોક્કસ મોઢરનો દરવાજો હથાળો અને માલતીએ છુર્કને મોઢાપરથી દૂર હાવીને મોઢરમાં પ્રવેશ

ક્યોં એ વળાયે તે જુગારીઓમાના બે જુગારીઓ કે જેઓ વ્યક્ટાદ્રિના માણસો હતા તેઓ ચાહ પીવાને સરખેજના રોળના દરવાજા બહારની દુકાને આવ્યા હતા, તેમણે માલતીને તરત ઓળખી લીધી, અને તેમનામાના એક બદમાશે બીજા બદમાશને સબોધીને કહ્યું કે -

“અરે બાઈ જમાલ, ચે તો બેંકટાદરીકે મધરમેંસી નાસ ગઈતી હો માલતી ! રાંડ મુસલમાની જેસે કપડે પેનકે આઈ હે ચે ઈધરસે નાસકે કોઈ મુસલમાન પેસેદારકે ઘરમેં બેઠકે મુસલમાની બન ગઈ હે, ચૂ દિખતા હે”

“અરે બાઈ કમાલ, જબ કેણુ થા ને ! અબ તો શિકાર હાથમેંસી નિકલ ગયા ને રાંડ મોંટરમેં ચડ ગઈ મગર બેંકટાદરીકે આપણુ બબર તો કરીંગે જ” કમાલબાઈને સબોધીને જમાલબાઈએ બળાપો કર્યો.

તેમની આ અમદાવાદી ઉર્દુ બાષા સાબળીને અમને હસણુ પણ આવડું હતું અને છેલ્લી ઘડીએ માલતી ઓળખાઈ જવાથી અમારા મનમા કાંઈક ખેદ પણ થતો હતો. મોંટર ચાલતી થઈ ગઈ અને તેથી તે બદમાશેનો વિશેષ વાર્તાલાપ અમારથી સાબળી શકાયો નહિ. ત્યાંથી રવાના થઈ બેગમ સિપ્રીની મસ્જિદ, હુયબતખાનની મસ્જિદ, શાહ આલમનો રોળે, કાકરિયુ તળાવ તથા નગીનાવાડી, દાદાહરિની વાવ, જુમ્મા મસ્જિદ અને હઠીસિંગનુ દેર ઈત્યાદિ સ્થળો જોઈને બરાબર છ વાગે અમો પાછા માલતીના નિવાસસ્થાનમા આવી લાગ્યા અને માલતીને બરાબર નવ વાગે નાટકશાળામા આવવાનું કહીને મારે બબરમાથી કેટલીક ચીજો લેવાની હોવાથી હું માટરને બબરમા લઈ ગઈ બબરનું કામ પૂરૂ કરી સાત વાગે હું નાટકશાળામા પાછી આવી પહોંચી અને આજે નાટક હોવાથી આઠ વાગ્યામા જ રાત્રિભોજનના કાર્યથી અમો નિવૃત્ત થઈ ગયા. મેં મારા નોકરને તથા મન્મથકુમારને નીચે ઓર્થેસ્ટ્રા ક્લાસમા બેસાડ્યા અને નવ વાગે માલતીનું આજમન થતા અમો બન્ને જણી ઉપરના પ્રાઇવેટ બૉક્સમા જઈને બેઠી

આજે ‘પ્રેમપ્રતાપ’ નામક ગુજરાતી નાટક થવાનું હતું અને શેઠે મને તે નાટકના ગાયન તથા ટુક સારની પાચ ચોપડીઓ આપી હતી. ટુક સાર અને ગાયનોને વાંચી જોતા નાટકની વસ્તુસકલના તથા કવિતામા મને કાંઈ વધારે માલ જોડું જણાયું ન હોતું અને નાટકને રંગભૂમિપર બજવાતું જોઈને વળી નાટકની નિર્માલ્યતાનો વિશેષ અનુભવ થયો. નાટકની કવિતા તથા તર્જો આદિ સર્વ કાંઈ નિર્માલ્ય હતું, અને નાટકમા ઔતહાસિકતાનો એવી નિર્દયતાથી વધ કરાયલો હતો કે અમવાન્ તોળા ! નટા-એક્ટર્સ-નો સમુદાય પણ બહુ જ સામાન્ય પક્ષિનો હતો; માત્ર બે ત્રણ સારા અવાજવાળા તથા દેખાવડા છોકરા હોવાથી અને સીનસીનરી, કાર્નાઈડ લાઇટ તથા ડ્રેસોનો ભપકો આજોને આજ નાખનારો હોવાથી અને એ સર્વ કરતા પણ માલિકના નસીબનો સિતારો ચમકતો હોવાથી આ નાટક પ્રેક્ષકોના આદરને પાત્ર થયું હતું અને ઠીક ચાલતું હતું. પ્રમાદચદ્ર શેઠની-અમારા સમયની નાટક મડળીમા અને અલ્યારની નાટક મડળીમાં આવની તથા આકાશ જેટલો અતર હતો અને એ શેઠ પોતે પણ સ્વીકારતા હતા, એટલે એ વિષેના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી માન્યતા નથી. પ્રથમ મારો એવો વિચાર હતો કે નાટક પૂરૂ થયા પછી શેઠની માઠી જોડા-

વીને ધર્મશાળામાં પહોંચી જવું, પરંતુ પછીથી માલતીને લેવામાટે દોઢ વાગે મોંઠર આવવાની હોવાથી અને માલતીએ મને ધર્મશાળામાં મૂકીને ઘેર જવાનું કહેવાથી રોકની ગાડી જોડાવવાનો વિચાર મેં માડી વાળ્યો. નાટક પૂરું થતાં હું રોકજીને મળી, રોકાણી હજી વીરમગામથી આવેલા ન હોવાથી તેમને તેઓ આવે ત્યારે મારા પ્રજ્ઞામ કહેવાનું તથા બાળકોને બોલાવવાનું કહીને અને સભ્યતા-પૂર્વક તેમની રજા લઇને ત્યાંથી વિદાય થઈ રોક મોંઠર સૂધી સાથે આવ્યા અને મન્મથકુમારના હાથમાં તેમણે પાંચ રૂપિયા આપ્યા. મોંઠર આવવાની તૈયારીમાં હતી તે વળાણે તેમણે જણાવ્યું “આવી શકારો તો સવારમાં સ્ટેશનપર આવીશ અને ટ્રેનમાં જગ્યા વગેરેની સારી સગવડ કરી આપીશ” માલતી ધર્મશાળાના દ્વાર પાસે અમને ભેટારીને ઘેર જવાને રવાના થઈ ગઈ અમે. ધર્મશાળામાં પહોંચ્યા ત્યારે ત્રણ વાગવા આવ્યા હતા એટલે અમે તડાળ સૂઈ ગયાં અને છ વાગ્યામાં ઠી નિત્યકર્મથી પરવારી ચાહ નાસ્તાને ઈન્સાફ આપી આઠ વાગતામાં તો અમેએ સામાન સ્ટેશનપર મોકલવાને તૈયાર કરી લીધો. સવા આઠ ને પાંચ મિનિટે અમે સ્ટેશનપર પહોંચ્યા અને ટિકિટો ખરીદીને સાડા આઠ વાગે તો ટ્રેનમાં બેસી ગયા. લક્ષ્મીવલ્લભ અમારી સાથે જ સ્ટેશનપર આવ્યા હતા અને અમે ટ્રેનમાં બેઠા એટલામાં તો પ્રમાદચન્દ્ર રોક પણ પાંચ રોડ સારી મીઠાઈ અને ફૂટનો ભરેલો એક મોટો કંડિયો ઉપડાવીને સ્ટેશનપર આવી પહોંચ્યા મેં તેમનો બહુ જ ઉપકાર માન્યો અને અમેએ દરેક મિનિટ વાત-ચીત કરી તેટલામાં તો ટ્રેનના ડિપાર્ચરનો સમય થયો, ઘંટો વાગતા જ ટ્રેન ઉપડી અને હવે હું દિલ્હીની દિશામાં આગળ વધવા લાગી

અમદાવાદમાં પ્રમાદચન્દ્ર રોક મારો આટલો બધો આદરસત્કાર કરશે અને અત્યારે હવે મારામાં તેમનો કરો પણ સ્વાર્થ ન હોવા છતાં મારા પ્રતિ આટલી બધી લાગણી દર્શાવશે, એવી મારા મનમાં લેશમાત્ર પણ આશા ન હોતી અને તેથી તેમણે મારા પ્રતિ દર્શાવેલી આ લાગણીને જોઈને જો મારા મનમાં આશ્ચર્ય થાય તો તે સ્વાભાવિક જ હતું હું પ્રમાદચન્દ્રના આ નિઃસ્વાર્થ અને પવિત્ર પ્રેમભાવમાટે મારા મનમાં પ્રમાદચન્દ્રને ધન્યવાદ આપવા લાગી અને એ તેમની બુદ્ધિમાં વૈભવવૃદ્ધિના યોગે થયેલી સુધારણાનું જ પરિણામ હોવું જોઈએ, એમ માનવા લાગી. પ્રમાદચન્દ્ર રોકના આ સ્વભાવપરિવર્તનથી મારા અતઃકરણમાં એક પ્રકારનો આનંદ થવા લાગ્યો અને તે સાથે માલતીને સરખેજના રોબ આગળ વ્યક્તાદ્રિના એક લોકર લક્ષ્મી નસુસે જોળખેલી હોવાથી માલતી અમદાવાદમાં હોવાના સમાચાર અત્યાર પહેલાં વ્યક્તાદ્રિને અવશ્ય મળી ચૂક્યા હશે અને તેથી વ્યક્તાદ્રિ અત્યંત નીચ પ્રકૃતિનો તથા દયા-હીન પુરુષનામધારી પિશાચ હોવાથી કદાચિત્ માલતીના શિર ઉપર કેમ અચિન્ત્ય સંકટની વૃદ્ધિને વર્ષાવવાની ચેષ્ટા કરશે અને જો માલતી તે સંકટમાં સપડાઈ જશે, તો તે બિચારીના પ્રાણપર જ આવી બનશે, આવા પ્રકારના માલતીવિષયક વિચારો આવવાથી એક પ્રકારની ચિન્તા પણ થવા લાગી.

અસ્તુ. કેવળ એ ચિન્તા વિના અમદાવાદથી દિલ્હી સુધીના ત્રીસ કલાકના રેલ્વે ટ્રેનમાંના પ્રવાસમાં અમને બીજું કંઈ પણ વિષય ન નજી, અને

અમદાવાદથી નીકળેલા અમે વળતે દિવસે બપોર પછી ત્રણ વાગે દિલ્લીના સ્ટેશન પર પહોંચી ગયા. અમદાવાદથી નીકળતી વેળાએ મેં દેવકુમારી ઉપર તાર કરી દીધેલા હોવાથી દેવકુમારી પોતે પોતાની વિશ્વાસપાત્ર અનુચરા ખારવી રામદુલારીને સાથે લઈને સ્ટેશન પર અમને ઊતારવા માટે આવી હતી અને સ્ટેશન બહાર તેણે પોતાની ગાડીને પણ અમારા માટે તૈયાર રખાવી હતી. હજી તો અમે અમારા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં જ હતા ત્યાં તો દેવકુમારીએ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં પ્રવેશ કરીને મન્મથકુમારને એકદમ પોતાના બન્ને હાથોમાં ઉપાડી લીધો અને તેને છાતી સરખે આપીને ચુબનથી તેના ગુલાબી ગાલોને જીંજવી નાખ્યા. આ વાત્સલ્યનો ઉબરો કાઠકે સાંત થયા પછી મને જોઈને તેણે મદ હાસ્ય કર્યું અને મેં પણ તેના મદ હાસ્યનું ઉત્તર મદ હાસ્યથી જ આપ્યું. મન્મથકુમારને મેં દેવકુમારી ઉપર બળાકાર કરીને છવતો રખાવ્યો હતો તે માટે અત્યારે દેવકુમારીનું અત કરણ મારા શિર પર આશીર્વાદોની વૃષ્ટિ વર્ષાવતુ હતું એ તેના મુખમંડળમાંના ભાવોથી મારા જાણવામાં આવી ગયું. અમે અડધા કલાકમાં દેવકુમારીના ગૃહમાં પહોંચ્યા અને તેના માનવતા અતિથિની પદવી અમેને પ્રાપ્ત થઈ.

પ્રકરણ ૧૬ મું શેર અને સદાનો ઉન્માદ

દેવકુમારીના વિશાળ નિવાસાલયના નીચેના ભાગમાંના બે હવાદાર, ઉન્ન-સદાર, આજકાલની ફેશન પ્રમાણેની આવશ્યક સર્વ વસ્તુઓથી સુગરેલા અને પ્રશસ્ત કક્ષમાં મારા તથા મન્મથકુમારના નિવાસમંડિની દેવકુમારીએ પ્રથમથી જ સર્વ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરાવી રાખી હતી, મારા આદરાતિથ્યનું કાર્ય રામદુલારીને સોંપી દીધું હતું અને મારી સેવામાં એક દાસ તથા એક દાસીને પણ પ્રથમથી જ નિયત કરી રાખ્યા હતા. દિલ્લીમાં આવીને મારે પ્રથમ દિવસ તો મેં દેવકુમારી સાથે સાધારણ વાર્તાલાપ કરીને બહુધા વિશ્રાંતિમાં જ વીતાવ્યો, કારણ કે, મુળેને ઊંઝા પછી મેં વિશ્રાંતિનો ઉપભોગ લીધો જ ન હોતો અને તેથી મારા શરીરમાં પ્રવાસનો એટલો બધો પરિશ્રમ દેખાવા માડ્યો હતો કે જો શરીરને યોગ્ય વિશ્રાંતિ નહિ આપવામાં આવે, તો કદાચિત્ પટકાઈ પડવાનો સમય આવી લાગશે, એવો મારા મનમાં બચ થવા લાગ્યો હતો. આ વાર્તા દેવકુમારીને જણાવવાથી તે આખો દિવસ અને રાત મારા ઓરડામાં મારી પાસે આવી જ નહિ અને મને વિશ્રાંતિના ઉપભોગનો વિપુલ સમય મળી શક્યો.

બીજા દિવસના પ્રભાતમાં સ્નાન આદિ કાર્યથી મુક્ત થઈ ચાહ નાસેલો લઈને હું દેવકુમારીને મળવા માટે ઉપરના ભાગમાંના તેના વિશાળ ડ્રોઈંગ રૂમમાં જવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં રામદુલારીએ આવીને સમાચાર આપ્યા. “કાંઈ એક અગત્યના કાર્ય માટે રોડાણી સવારમાં પહેલા જ બહાર ગયાં છે અને તેઓ અગિયાર વાગ્યા પહેલાં તો નહિ જ આવે, એટલે અત્યારે તેમની પાસે જવાને તૈયાર થવાની આવશ્યકતા નથી.” આ સમાચાર સાંભળીને હું મારા ઓરડામાં જ બેસી રહી અને રામદુલારીને પણ મારી પાસે જ બેસાડીને તેની સાથે આમ તેમની વાતોમાં વખત વીતાડવા લાગી હું અને રામદુલારી વાતો કરતી

જેઠી હતી એવામા અડધા કલાક પછી એક ગુજરાતી અબળા દેવકુમારીને મળવા-
મઠિ ત્યાં આવી લાગી અને તે અબળાને જોતાની સાથે જ મેં એજખી લીધાથી
તેમ જ તેણે મને એજખવાથી દેવકુમારીના આવતા સુધી મારા ઓરડામા બેસ-
વાનો મેં તેને આગ્રહ કર્યો અને મારા આગ્રહને તેણે તત્કાળ સ્વીકારી લીધો.

આ નવીન આગતુકા અબળા લગભગ ત્રીસ વર્ષના વયની ગૌરકાન્તિચાંલિની,
કિંચિત્ પુષ્ટદેહિની, ઉચ્ચતર આકારની અને મનોહારિણી માનિની હતી એ
અમદાવાદની વૈશ્યજાતિમા ઉત્પન્ન થયેલી અને એક ધનાઢ્ય વૈશ્યની ચુદ્ધિણી હતી
એનું નામ શોભના હતું શોભના જેમ અમદાવાદમાં રહેતી તેમ જ વર્ષમા ચારથી
છ મહિના મુખર્ષમા પણ તેનો નિવાસ થતો હતો અને જે ચાર વાર એની
સારવાર તથા એના ઔષધોપચારમઠિ એણે મને પોતાના ચોપાટી પાસેના
બગલામાં બોલાવેલી હોવાથી તેમ જ એ પોતે મારે ઘેર પણ આવેલી હોવાથી
અમારો પરસ્પર સારો પરિચય હતો અને તેથી એનો યોગ્ય સત્કાર કરવો એ
મારો ધર્મ હોવાથી મેં આવી રીતે આગ્રહ કરીને એને મારા ઓરડામા બેસાડી હતી.

મનમથકુમાર સ્નાનમઠિ સ્નાનગૃહમાં ગયો હતો, મારો નોકર ઓરડાની
બહાર દૂર ઓટલા પર દેવકુમારીના હરબાન સાથે વાતચીત કરતો ખેઠો હતો
અને રામદુલારી પણ આહની વ્યવસ્થામઠિ અંદર ચાલી ગઈ એટલે હાલ તરત
મેદાન ખાલી થતા ઓરડામા હું અને શોભના બે જણી જ રહી ગઈ મેં શોભ-
નાને સંબોધીને પૂછ્યું કે “શોભના બહેન ! તમે અચાનક દિલ્લીમા ક્યાથી ?
માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આ ગૃહનાં સ્વામિની શેઠાણી દેવકુમારી સાથે તમારો
એવો શો ગાઢ સબંધ છે કે જેથી તમે આ સ્થાનમા પધાર્યા છો ?”

“અપા બહેન ! આજકાલ અમદાવાદ અને મુખર્ષના કેટલાક બુદ્ધિમાન
લોકોને તેમની આર્થિક અવસ્થા બહુ જ સારી હોવા છતાં નવી નવી લિમિટેડ
કંપનીઓ કાઢીને બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કરવાનો અને ગરીબોને તબિયાતઝટક કરી પોતે
કોટિપતિ થઈ જવાનો ઉન્માદ નામક મહાભયકર રોગ લાગૂ પડ્યો છે, એ તો
તમે સારી રીતે જાણો જ છો, કારણ કે, એક વાર મુખર્ષમા આ વિષયનો વાર્તા-
લાપ આપણા વચ્ચે થયો હતો. ચેનકેન પ્રકારેણુ કોટિપતિ થવાનો આ મહા-
ભયકર રોગ મારા પતિને પણ લાગૂ પડ્યો છે, તેમણે બે જબરદસ્ત કંપનીઓ
કરી છે અને તે કંપનીઓના શેર ભરાવવામઠિ તેઓ આજે જલ્દરાખાદ તો કાલે
બાવનગર, આજે હયદરાખાદ તો કાલે મદરાસ, આજે બનારસ તો કાલે કલકત્તા,
આજે અમદાવાદ તો કાલે મુખર્ષ અને આજે દિલ્લી તો કાલે લખનૌ એવી રીતિ બિજા
બિજા સ્થાનોમા અખડ પ્રવાસ કર્યા જ કરે છે અને તેથી એક સાથે મહિનામાં
બે દિવસ પણ ઘરમા સાતિથી રહેવાનો અવકાશ તેમને મળી શકતો નથી તેમની
આ આજુ ગેરહાજરીથી કંટાળીને તેમ જ સૌભાગ્યવતી હોવા છતાં વિધવા સમાન
જીવનને ભોગવવાની મારી ધમ્મ ન હોવાથી અન્તે મેં પણ તેમની સાથે પ્રવાસ
કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો છે અને મારા તે નિશ્ચય અનુસાર ચાર દિવસથી
હું પણ તેમની સાથે દિલ્લીમા આવી છું શેઠાણી દેવકુમારી પ્રથમથી જ મીલેખા
તેમ જ બીજા કેટલીક કંપનીઓના શેરામા હમેશા નાણાની સારી રકમ રાકનારાં
હોવાથી અને તેમની સાથે અમારો ઘણા વખતનો પરિચય હોવાથી અમે તેમ-

ના જ એક બીજા મકાનમાં બિતર્યા હીએ અને મારા પતિની નવી કંપનીઓના શેરો સારી સંખ્યામાં શેઠાણી દેવકુમારી ખરીદવાના છે. અત્યારે હું તેમને સહજ મળવામાટે જ અહીં આવેલી છું”

દેવકુમારી હમ્મેશા શેરોમાં નાણાની સારી રકમ રોકનારી હતી* એ વાર્તા મારી બાણમાં હોવાથી શોભનાએ દેવકુમારી સાથેના સબધનું જે કારણ દર્શાવ્યું તેમાં મને લેશમાત્ર પણ અતિશયોક્તિનો ભાસ ન થયો અને તેથી એ વિષયના વિવેચનમાં આગળ ન વધતા અત્યારે મુખર્ષ તથા અમદાવાદમાં ચાલી રહેલા ‘શેરમેનિયા’ અથવા ‘શેર-હન્માદ’ના વિષયને કાંઈક વિશેષતાપૂર્વક ચર્ચવાના હેતુથી હું કહેવા લાગી કે “શોભના બહેન! એ તો બાણે ઠીક, પણ અત્યારે જે આઠવી બધી નવી નવી કંપનીઓ બિલી થાય છે અને તે કંપનીઓ રજિસ્ટર્ડ થવા પહેલા જ બજારમાં તેમના શેરો ધૂમધડાકે વેચાય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ થોડા જ વખતમાં એ નવી કંપનીઓના શેરો ઉપર પાત્ર, દશ કે પદર પદર ટકાના પ્રીમિયમ પણ બોલાય છે, એ બધું કેમ થતુ હશે, એ મારી સમજમાં આવી શકતુ નથી મુખર્ષમાં અત્યારે શેરમેનિયા એટલો બધો આલ્સો છે કે વચ્ચે તો મારો પોતાનો પણ શેરબજારની મુલાકાત લેવાનો, શેરના બિજ-નેસમાં પડવાનો અને વગર મેહનતે પાત્ર પચીસ હજારની કમાણી કરી લેવાનો વિચાર થયો હતો, પણ મારા એક શુભેચ્છક મિત્રે મને એ ધધામાં ન પડવાનો અનુરોધ કરવાથી હું એ ધધામાં પડતી અટકી ગઈ હતી હજી પણ કેટલીક વાર શેર ખરીદવા તથા નફાથી વેચવાની મારી ઇચ્છા થયા કરે છે, તો હું તમને પૂછું છું કે મારે આ ધધો કરવો કે નહિ? કારણ કે, આ વિષયનો મારા કરતા તમને વિશેષ અનુભવ છે અને તેથી તમે મને ખરી સલાહ આપી શકશો એવી મારી માન્યતા છે”

“અથા બહેન! જે મારો સત્ત્વ અભિપ્રાય નાણાવાની જ તમારી ઇચ્છા હોય, તો મારો તો તમને એ જ ઉપદેશ છે કે ભારતવર્ષના ગરીબ લોકોના ધરોમાથી તેમની ધરવખરીને બહાર કઢાવનાર અને અતે ભારત વર્ષને અધોગતિ તથા પાત્ર-માલીના ખાડામાં ગબડાવી દેનાર શેર તથા સટ્ટાના અથવા બીજા સખ્તોમાં કહીએ તો ઠગબાણ તથા જુગારના રોજગારમાં તમે કદાપિ ચાહોમ કરીને ઝીપલાવશો નહિ, છતાં તમારાથી લોભનો ત્યાગ ન જ કરી શકાય, તો તમારા તરફ સારી લાગણી ધરાવનાર કેઈ સારા દલાલ માર્ફ્ટ જ એ ધધો કરજો, નહિ તો લેવાના દેવા થઈ પડશે ને નાટક તથા મિડવાઈફરીની કમાણી ધડીના છૂટા ભાગમાં જ અદૃશ્ય થઈ જશે. મારી આવી માન્યતા છે, પછી તમારો પોતાનો જે વિચાર હોય તે ખરો” શોભનાએ શેર તથા સટ્ટાના વ્યવસાય વિષે પોતાનો સત્ત્વ અભિપ્રાય દર્શાવીને મને યોગ્ય ઉપદેશ આપતા આ પ્રમાણેના વાક્યો ઉચ્ચાર્યા

“ત્યારે શું તમે શેરને ઠગબાણ અને સટ્ટાને જુગાર માનો છો?” મેં કાંઈક આશ્ચર્ય તથા આતુરતા દર્શાવીને પૂછ્યું

* જુઓ ‘ચુડેલનો વાસો’ પ્રથમ દૃશ્ય, પ્રકરણ ૩૧ મુ પૃષ્ઠ ૨૪૩, ૨૪૪.

“શેરહોલ્ડરોની પદ્ધતિથી ચાલતી બધી કંપનીઓ કે મિલ્સ ઠગબાજી જ કરે છે, એવો મારા કથનનો આશય નથી, અર્થાત્ કેટલીક કંપનીઓ સરળતાથી ચાલે છે, પરંતુ અત્યારે તીડોની પેઠે ઉભરાઈ જતી અને નવી નીકળતી કંપનીઓના ઉત્પાદકોનો બહુ અશે તો કંપની ચાલે કે આવતી કાલે જ મરી જાય એની લેશમાત્ર પણ ફરકાર રાખ્યા વિના સીધા કે આડા કોઈ પણ ઉપાયથી પોતાના ઘરને ભરી લેવાનો અને પારકે પૈસે પરમાનન્દ કરવાનો જ આશય હોય છે અને તેટલામાટે એવી પરપોટા કંપનીઓના ઉત્પાદકોને મારબથી જ ઠગવિદ્વાનો સંપૂર્ણ આશ્રય લેવો પડતો હોવાથી એવી કંપનીઓ કિંચિદશે પણ બાગ્યે જ વિશ્વાસને પાત્ર હોય છે હવે તમે પૂછશો કે, આવી કંપનીઓના ઉત્પાદકો કેવા પ્રકારની ઠગબાજીથી લોકોને ઠગે છે, તો એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે, એવી કંપનીઓના ઉત્પાદકો પ્રથમ પોતાના જાણીતા અને લાગવગવાળા બે ચાર સારા ચાલાક દલાલોને ફેડીને પોતાના હાથમાં લઈ લે છે અને પોતાના પાચ પદર કાચિયા માર્ફ્ટ પોતાની કંપનીના બહુમા કુકાવીને પોતાની જાહેર ખબર ફેલાવી દે છે એ દલાલો પોતાની પાસે હજાર હજાર શેરો પડેલા હોવા છતાં ‘એક પણ શેર નથી’ ની ખોટી અફવા ફેલાવે છે અને તેથી લોભિષ્ટ જનો તે કંપનીના શેરો લેવાને દોડાદોડી કરી મૂકે છે, એટલે તે શેરોના પ્રીમિયમ બોલાવા માંડે છે, હજારોના પાચ રૂપિયા ભરવાના હોય તો પ્રીમિયમના પદર રૂપિયા ભરવા પડે છે અને એવી રીતે પ્રીમિયમથી શેરો ગ્યારે ઉપડી જાય છે ત્યારે તે જ દલાલો તે જ શેરોના ભાવ ગમડાવી દે છે, ગરીબ લોકો ગભરાઈને શેરો પાછા વેચી નાખે છે અને કંપનીના ઉત્પાદકો પડતર ભાવથી તે જ શેરો પાછા ખરીદીને વળી પાછા તેમના વધારે ભાવ કે પ્રીમિયમ બોલાવી ખીજ, ત્રીજાને ચોથી વાર તે જ શેરો વેચી ગરીબોના નાણાને કાયદાની હદમાં રહીને ઘોળે ફિવસે લૂટી લે છે આ ઠગબાજી નહિ તો ખીજી શું વાર? આપણા હિંદુસ્તાનના અશિક્ષિત અને લોખા લોકો એવી કંપનીઓના ઉત્પાદકોની એ ઠગવિદ્વા તથા ચાલાકીને જાણતા નથી અને તેથી રોજ ઠગાતા જાય છે ને લૂટાતા જાય છે વળી સ્ટ્રોતો ખુલ્લો જુગાર જ છે એક અન્યકારે સ્ટ્રાની આ પ્રમાણેની વ્યાખ્યા કરેલી છે” આમ કહીને શોબનાએ નીચે પ્રમાણે સ્ટ્રાની વ્યાખ્યા કહી સંજભાવી —

“સ્ટ્રોરિયાના બે વર્ગ છે, એક વર્ગ સ્ટૉક બ્રોકર્સના નામથી અને બીજો વર્ગ જૉબ્બર્સના નામથી ઓળખાય છે સ્ટૉક બ્રોકર્સ એટલે કે દલાલો જે કાંઈ સાટા કરે છે તે પોતાના ગ્રાહકોમાટે જ કરે છે અને તેમને નિયત કમિશન મળ્યા કરે છે, જૉબ્બર્સ સાટા કરે છે તે પોતા માટે કરે છે ને તેથી સાટાનો જોખમદાર કે જવાબદાર તે જ રહે છે સ્ટ્રાના વ્યવસાયમાં વિજયનો આધાર શુદ્ધિની અપજતા, તાલ્કાલિક અનુમાન શક્તિ, અમુક નિશ્ચય, તેમ જ ઉત્તમ બાગ્ય સંહિત હિંમત તથા ચેતનાના સંમિશ્રણપર જ રહેલો હોય છે વસ્તુતઃ સ્ટ્રાના વ્યવસાયમાં જુગારના અનેક વર્તો તથા વિશેષ ઉત્તેજનનો નિવાસ હોવાથી જેવી રીતે જુગાર રમનારામાંના ધણા ખૂરા ફાવમાં હારીને પાચમાલ થઈ જાય છે અને કાંઈ એક બાગ્યશાળી જુગારી ફાવમાં છતીને માલામાલ થાય છે, તેવો જ ગંદકાર સ્ટ્રાના વ્યવસાયમાં પણ વારંવાર જોવામાં આવ્યા કરે છે”

શોભના સાથે મારો આવા પ્રકારનો વાર્તાલાપ ચાલતો હતો એટલામાં દેવકુમારીનો એક નોકર ચાહના જે કપ લઈને મારા ઓરડામાં આવ્યો એટલે અમેએ વાર્તાલાપને એટલેથી જ પડતો મૂકીને ચાહ પીવા માંડી અને તેટલામાં નોકર ચાહની રકાળીમાં પાન, સોપારી તથા એલચી વગેરે લઈ આવ્યો, એટલે તે વસ્તુઓને પણ ચાહ પી લીધા પછી અમેએ યોગ્ય ન્યાય આપ્યો. ચાહ પીવાના તથા તાબૂલબક્ષણના કાર્યથી નિવૃત્ત થયા પછી મેં શોભનાને સંબોધીને કહ્યું કે -

“જો તમે શેરબજારને ઠગબજાર અને સડાને જુગાર માનતા હો, તો આજકાલ આ દુનિયામાં ઠગબજાર અને જુગાર જ ધમધાકાર ચાલી રહ્યા છે અને જેને આપણે ‘વ્યાપાર’ કહીએ છીએ તે વ્યાપારનું તો નામનિશાન પણ નાખૂંદ થતું જાય છે, એમ જ મારે કહેવું પડે છે, કારણ કે, અત્યારે મુખ્યમાં ‘નેટિવ એન્ડ યૂરોપિયન કોંટન એક્સ્ચેન્જ,’ ‘ન્યૂસ્ટૉક એક્સ્ચેન્જ,’ ‘શેસે એન્ડ સ્ટૉક્સ એક્સ્ચેન્જ,’ અને ‘એન એક્સ્ચેન્જ’ ઇત્યાદિ સડાનાં નિયમ પૂર્વક જમેલા મુખ્ય મથકો છે અને વર્તમાન વિશ્વવ્યાપિની યાદવાસ્થળીમાં અન્ય કેટલાક વ્યાપારો જેવા કે ચાર્ન્ એક્સ્ચેન્જ આદિમાં પણ સડાની પદ્ધતિથી જ વ્યાપાર થાય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આજકાલ મુખ્યમાં જમીન અને બિલ્ડિંગોનો પણ એવો બચકર સડો ચાલવા માગ્યો છે કે સાધારણ સ્થિતિના લોકોમાંટે મુખ્યમાં રહેવાનું પણ સર્વથા અશક્ય થઈ પડ્યું છે.”

“અપા બહેન ! તમારું વિધાન અક્ષરશઃ સત્ય છે; કારણ કે, આજકાલ ન્યાં જુઓ ત્યાં નવ્વાણુ ટકાના પરિમાણમાં તો સડો જ ચાલી રહ્યો છે અને એકાદ ટકા જેટલો વ્યાપાર રહ્યો છે, તે પણ થોડા જ સમયમાં સડાના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ જવાનો સંભવ છે, એવી ધણાકોની માન્યતા છે આ સડાનું ભૂત અમેરિકામાંથી અને ત્યાર પછી યૂરોપના ખીન્ન દેશોમાંથી આવીને હિન્દુસ્તાનને વળગ્યું છે અને જો એ ભૂતના વળગાડને કાઢી નાખવાના ઉપાયો વખતસર નહિ યાજાય, તો એ ભૂત હિન્દુસ્તાનની કેવી અને કેટલી દુર્દશા કરી નાખશે, એ વિષે નિશ્ચયાત્મક અત્યારે કાંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે, આજકાલના આપણા હિન્દુસ્તાન જેવા ઉઘોગહીન અને સક્રિયતા સમયમાંથી પસાર થતા દેશની પ્રજામાંટે આવું અનુત્પાદક unproductive વાણિજ્ય લાભકારક નહિ, પણ સર્વથા હાનિકારક જ છે અને તેથી આપણા દેશમાં એ સડાને સ્થાન ન મળે એ જ વધારે સારું છે આ વિષય અર્થશાસ્ત્રનો હોવાથી આ વિષયના સ્વરૂપને ચર્ચાર્થતાપૂર્વક આલેખી બતાવવામાંટે દીર્ઘ ચર્ચાની આવશ્યકતા છે, પરંતુ તેટલો સમય આપણા હસ્તમાં ન હોવાથી આપણા દેશમાં સડાની શી સ્થિતિ છે, એનું જ હું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરીશ.”

આ પ્રમાણે કહીને શોભનાએ હિન્દુસ્તાનમાં સડાની જે સ્થિતિ અત્યારે વર્તમાન છે તેનું નિરૂપણ કરતા જણાવ્યું કે -

“આપણા દેશમાં એટલે કે ખાસ કરીને મુખર્ષ, કલકત્તા તથા અમદાવાદ જેવા નગરોમાં અમર્યાદ કાર્પનિક વ્યવસાયી એટલે કે સ્પેક્યુલેટર્સ અથવા સડો કરનારાઓનો જે સમુદાય છે તે એવો છે કે તેને બહુધા દેશપરદેશની વિવિધ

પરિસ્થિતિઓનું જોઈએ તેજુ જ્ઞાન છે જ નહિ અને એ વિષયમાં તે બહુધા અજ્ઞ છે, એમ કહીએ તો પણ તે ચાલી શકે તેમ છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ બિજા બિજા મડળમાના એ વિષયના એકા મનાતા પુરોષો પણ સામાન્ય કાર્ય-કુશળતાથી સર્વથા વચિત જોવામાં આવે છે અને તેનું પરિણામ એ થયું છે કે આપણી આવી અજ્ઞાનાવસ્થા તથા શોચનીય સ્થિતિનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરીને પરદેશી પેઢીઓ પ્રતિવર્ષ લાખો અને કરોડોની સંખ્યામાં આપણા દેશમાંથી નાણા લઈ જાય છે જે દેશમાંના એ વ્યવસાયમાં એકા મનાતા પુરોષોમાં તેમ જ રાજદ્વારી પુરોષોમાં પણ સામાન્ય કાર્યકુશળતા ન હોય, તે દેશના લોકો-મઠિ જો સટ્ટો અત્યંત અનિષ્ટ પરિણામને ઉપજાવનારો થઈ પડે, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું હોઈ શકે વાર? વર્તમાન ચાલવાસ્થળોનો અત્યાનંદ અત થવાથી રાજદ્વારી તથા આર્થિક સ્થિતિમાં થયેલા અસાધારણ પરિવર્તનનો વિચાર કરી લિવરપુલ તથા ન્યૂયોર્કના મડળના કરોબારીઓએ પરદેશખાતાનાં ઉધાડા માથાનાં ‘શોર્ટ સેલ’ વેચાણો ઉપર અકુશ મૂકવામાં જે કાર્યકુશળતા બતાવી દેશમાંથી જતી અઢળક ધનસંપત્તિને બચાવી છે, એની ડેવિડ સૂતરના સટ્ટાડિયાઓને કે તે દરમિયાન બ્રૉચ-રૂ-Broach Cotton ખરીદતા સટ્ટાડિયાઓને કંપનામાં પણ થઈ હશે કે કેમ, એની સોએ સો ટકા શકા જ છે આવી પરિસ્થિતિમાં હિન્દુસ્તાનમઠિ સટ્ટો સર્વથા વિનાશક તથા વિધાતક કેમ ન થઈ પડે વાર?”

શોભના એક સુંમારવિલાસિની યુવતી અને નિરંતર પતિના સહવાસને ઇચ્છનારી પ્રેમજીવના પ્રમદા હોવા છતાં પુરોષોચિત વ્યવસાયોમાં તેની બુદ્ધિની આટલી સીમા પર્યંત તીવ્ર તથા સૂક્ષ્મ ગતિને જોઈને કોઈના પણ મનમાં આશ્ચર્ય થાય, એ સ્વાભાવિક હતું, તો પછી મારા મનમાં આશ્ચર્ય કેમ ન થાય વાર? હું મારા આશ્ચર્યને દર્શાવતી શ્રીમતી શોભનાને પૂછવા લાગી કે- “પણ શોભના બહેન! આ સર્વ પુરોષોચિત વ્યવસાયવિષયક આટલી સીમા પર્યંતના સૂક્ષ્મ જ્ઞાનને તમે કયાથી અને કેવી રીતે મેળવી શક્યા છે, તે જણાવશો? તમારા કરેલા આ વિવેચનના અવજુથી મને તો બાહ! આશ્ચર્ય જ થયા કરે છે.”

“આમાં આશ્ચર્યચક્રિત થવા જેવું કાંઈ છે જ નહિ,” શોભનાએ મારા પ્રશ્નનું ઉત્તર આપતાં કહેવા માંડ્યું “કારણ કે, મારા પતિનો એ જ વ્યવસાય હોવાથી અમારા ગૃહમાં નિરંતર એ જ વ્યવસાયની ચર્ચા ચાલ્યા કરે છે અને તેથી બુદ્ધિશાક્ષિની મારા જેવી ગૃહનારીને એ વિષયની ચર્ચાના નિત્યના અવજુથી તેમ જ કોઈ વાર એ ચર્ચામાં પોતે પણ ભાગ લેવાથી જો એ વિષયનું આટલી સીમાપર્યંત જ્ઞાન થઈ જાય તો તે સ્વાભાવિક જ છે. નાટક તથા મિડવાઈકરીના વિષયનું જો કોઈ કહે તો તમે સાક્ષિ વિવેચન કરી શકો ખરાં કે નહિ? એ જ નિયમ આ વિષયમાં મને લાગૂ પડે છે, એટલે આશ્ચર્ય પામવા જેવું કાંઈ પણ નથી.”

“વાર, પણ તમારા પતિએ જે જે નવી કંપનીઓ ઊભી કરી છે અને જે કંપનીઓના શેર બરાવવામઠિ તેઓ અલગ પ્રવાસના આટલા બધા પરિશ્રમો સહી રહ્યા છે, તે કંપનીઓમાં પણ આજુ જ પોલારિયું છે કે કેમ?” એ ન પૂછવા યોગ્ય પ્રશ્ન પૂછવાનું સાહસ કરી દીધું

“એ તો બહુ એમ જ તો અમદાવાદીઓ ‘ઍક્ટિવિટી’માં આગળ પડતા છે; પરંતુ ‘ઓનેસ્ટી’માં બહુ જ પછાત છે, એમ મારે પ્રાજ્ઞતાથી સ્વીકારવું પડે છે અમારી કંપનીઓમાં કેવું પોલાચિત્ત છે તે એટલાથી જ જણાશે કે, અમારા સમામાના એક જક્ક પુરુષ શેરહલાલ છે કે જેમને મારા પતિ કાકા કહીને બોલાવે છે એ કાકાને અમારી બે કંપનીઓના હબર હબર શેર એવા હેતુથી અપાયા હતા કે કંપનીઓ રજિસ્ટર્ડ થાય તે પહેલાં જ તેઓ પ્રીમિયમ બોલાવી દે, પણ કાકાને એટલા શેરોથી સતોષ ન થયો એટલે મુંબઈમાં એક દિવસ મારા પતિને પોતાને ઘેર જમવામાટે બોલાવીને કાકી તથા કીકાના નામના વળી બીજા બંને શેર તેમણે કઢાવ્યા અને તેમની પાસે શેરોની બાવીસસે સખ્યા થઈ પણ થયું એમ કે એ બધા શેરો તેમના ઘરમાં જ પડ્યા રહ્યા અને ત્રીસથી પાત્રીસના પ્રીમિયમને બદલે ડિસ્કાઉન્ટની નોખત વાગવા લાગી અમદાવાદીઓનું નામ આમ જ બદનામ થઈ ગયું છે ઈ સ ૧૯૦૬ અને ૧૯૦૭ માં સ્વદેશી માલ વાપરવાનો પવન આવ્યો ત્યારે અમદાવાદની કેટલીક મિલોના માલિકોએ કાજ નાખીને એવો તો ખરાબ માલ ધબેડવા માંડ્યો કે કલકત્તા તથા પંજાબવાળાને અમદાવાદની બધી મિલોના માલને ખોંચકોટ કરવો પડ્યો એક સમયમાં અમદાવાદમાં વળી પ્રોવિડન્ટ ફંડો ઉભરાઈ જવા લાગ્યા હતા તેમના તળિયા પણ પોલા જ દેખાઈ આવ્યા અને હવે લિમિટેડ કંપનીઓ ઉભરાઈ જવા લાગી છે, પણ વાતમાં માલ જેવું બહુ જ થોડું છે” શોભનાએ અક્ષરશ સત્ય ઉત્તર આપીને મને સૂચના ફિંબા પ્રાર્થનાના સ્વરૂપમાં કહ્યું “પણ ચપા બહેન! કૃપા કરીને આ વાતને બહાર જવા દેશો નહિ, નહિ તો મારા પતિને મોટા નુકસાનમાં ઉતરવું પડશે મેં તમારામાં વિશ્વાસ રાખીને આ વાર્તા તમને જણાવી દીધી છે, તો કૃપા કરીને વિશ્વાસઘાત ન કરશો”

શોભનાની આ પ્રાર્થના સાંભળીને મેં કાંઈક ગભીરતાથી કહ્યું “શોભના બહેન! મને વિશ્વાસઘાત ન કરવાનું કહ્યું છે, પણ તમારા પોતાના પતિ વિશ્વાસઘાત અને એાછી બુદ્ધિના લોકોને લાભના લોભમાં લપટાવી ધોળે દિવસે કળી કે લૂટી લેવાનો જ ધંધો આદરી બેઠા છે, તો તેમને એ વ્યવસાયને ત્યાગી દેવાનો યોગ્ય ઉપદેશ તમે કેમ નથી આપતા વાર?”

“હું તો ઉપદેશ આપી આપીને ચાકી ગઈ છું, પણ તેઓ માનતા જ નથી, એટલે નિરુપાય થઈ છું ઈશ્વરે વાણિયાને કોઈ પણ પ્રકારે પૈસા કમાવી લાવવાની બુદ્ધિ આપી છે, પણ પૈસાનો ભોગવટો કરવાની બુદ્ધિ બહુ જ એાછા પરિમાણમાં આપી છે અને એમટિ મને ધણીક વાર અફસોસ પણ થયા કરે છે હું એમ નથી કહેતી કે પુરુષમાં ‘ઍક્ટિવિટી’ જ ન હોવી જોઈએ, પરંતુ ઍક્ટિવિટીની સીમા તો અવશ્ય હોવી જોઈએ, એ જ મારા કથનનો આશય છે અર્થાત્ અમારા વાણિયા પુરુષોની ‘ઍક્ટિવિટી’ એટલી બધી સીમાને એાળ-ગાંને આગળ વધી ગઈ છે કે તેમની સ્ત્રીઓને મહિનો બે મહિના કે છ મહિના સૂંધી અને કેટલીક વાર તો બપોળે ચાર ચાર વર્ષ પર્યન્ત પતિદેવના દર્શન જ નથી થતા અને એનું પરિણામ એ થાય છે કે, કેટલીક વાર કેટલીક એાછી બુદ્ધિની સ્ત્રીઓ અવળે માર્ગે પણ ચઢી જાય છે અસ્તુ પણ ચપા બહેન! તમારી આ

દિલ્લીમાં શા કારણથી પધરામણી થઈ છે તે કૃપા કરીને જણાવશો? બીજી વાતોમાં ચઢી જવાથી તમને આ મુદ્દાનો સવાલ પૂછતાં તો હું ભૂલી જ ગઈ.” શોભનાએ પોતાના વિષયની સમાપ્તિ કરીને મને મારા દિલ્લીમાંના આગમનનું કારણ પૂછ્યું.

“અહીં એક નાટક કંપની છે અને તે નાટક કંપનીના માલિકે નાટકના કેટલાક કામમંદો બોલાવવાથી હું ગઈ કાલે જ દિલ્લીમાં આવી છું. આગળ હું નાટક કંપનીમાં હતી ત્યારે દિલ્લીમાં આવી હતી અને રોકાણી દેવકુમારીની પાડોશી હતી એટલે તે સમયથી રોકાણી દેવકુમારી સાથે મારી સારી ઓળખાણ હોવાથી નાટક કંપનીમાં જિતવાને બદલે મેં અહીં જ મારો મુકામ કર્યો છે. ચાર છ દિવસમાં કાર્યની સમાપ્તિ થતાં હું પાછી મુબઈ જવાની છું.” શોભનાના પ્રશ્નનું મેં અક્ષરે અક્ષર અસત્ય ઉત્તર આપ્યું, કારણ કે, દેવકુમારીની પ્રતિજ્ઞાને જાળવવામાટે અસત્યનું અવલંબન કર્યા વિના મારો છૂટકો જ ન હોતો.

ત્યાર પછી અમારા વચ્ચે કેટલાક સર્વસાધારણ વિષયોની ચર્ચા ચાલવા લાગી અને લગભગ સાડા દસ વાગવાનો શુભાર થવા આવ્યો. તે વેળાએ દેવકુમારી બહાર ગઈ હતી તે પાછી આવી શોભનાને મારા ઓરડામાં બેઠકી બેઠને દેવકુમારીએ પૂછ્યું “કેમ બહેન! હું તો તમારે જિતારે જઈ આવી અને તમે તો અહીં આવીને મારી વાટ જોતા બેસી રહ્યા છો. પીતાબરબાઈના કહેવા પ્રમાણે ત્યાંથી તો તમે બહુ વહેલા નીકળ્યા છો, તો બીજે કોઈ સ્થળે ગયાં હતા કે બધો વખત અહીં જ વીતાડી દીધો?”

“આ તમારા મેહમાન ચપા બહેન મારા બહેનપણી હોવાથી અને એમનો અહીં અચાનક મેળાપ થઈ જવાથી હું અહીં જ તમારી વાટ જોતી બેસી રહી હતી. હું જિતારેથી નીકળીને અહીં જ આવી છું અને બધો વખત મેં અહીં જ વીતાડી દીધો છે.” શોભનાએ ઉત્તર આપ્યું.

“ત્યારે તો ચપા બહેને તમારો સહાર પણ કર્યો જ હશે.” દેવકુમારીએ વિવેક દર્શાવ્યો.

“આજકાલના સહારમાં આહ અને પાનસોપારી અગભગ હોય છે તે મળી ચૂક્યા છે, એટલે તમારે ચિંતા કરવાની નથી.” શોભનાએ વિનોદાત્મક ઉત્તર આપ્યું.

“ત્યારે હવે ભોજનથી તમારો સહાર હું કરીશ તમારા પતિને હું કહેતી આવી છું કે, ‘મારા શોભના બહેન મારી સાથે જ જમશે એટલે ભોજન સમયે તેમની વાટ ન જોશો’ ચાલો ત્યારે હવે આપણે ઉપર જઈએ, અને ચપા બહેન! તમે પણ હવે ઉપર આવો, કારણ કે, ભોજનનો સમય થવા આવ્યો છે.” આમ બોલીને દેવકુમારી શોભનાને લઈને ઉપર જવાને ચાલતી થઈ ગઈ.

થોડી વારમાં હું પણ ઉપર જઈ પહોંચી કેટલોક સમય આમ તેમની વાતોમાં વીતાવ્યા પછી શોભનાએ દેવકુમારીને પૂછ્યું “તમે અમારે જિતારે ગયાં હતા અને એમની સાથે તમારી મુલાકાત પણ થઈ હતી તો ત્યાં તમારા વચ્ચે શી વાતચીત ચાલી હતી વાડ?”

“મારા પીતાબરબાઈએ જે જે નવી લિમિટેડ કંપનીઓ અત્યારે બની

છે તે કપનીઓના શેરો લેવામટિનો તેમણે મને આગ્રહ કર્યો હતો અને એ કપનીઓ કેવા મજબૂત પાયા ઉપર ઊભી કરાયેલી છે અને શેરહોલ્ડરોને ભવિષ્યમાં કેવો અને કેટલો લાભ થવાનો સંભવ છે, એ બાબત વિસ્તાર પૂર્વક મને સમજાવી હતી એથી વિશેષ તેમની સાથે બીજી કાંઈ પણ વધારે વાતચીત થઈ ન હોતી” દેવકુમારીએ તત્કાળ ઉત્તર આપ્યું

“ત્યારે અમારી એ બે નવી કપનીઓના કેટલાક શેરો લેવાનો તમારો વિચાર છે? હવે વધારે શેરો વેચવાના રહ્યા નથી એટલે તમારે જેટલા શેરો લેવાના હોય તેટલા તમે લઈ લ્યો તો પછી બીજા ગ્રાહકોને કેટલા શેરો દિલ્લીમાં આપવા, એની અમને ખબર પડી જાય, એટલામટિ આ બાબત તમોને પૂછીને નક્કી કરી લેવાનું તમારા બાઈએ મને કહેલું છે” શોભનાએ પોતાના પતિની ચોક્કસરિયા કપનીઓના શેરદલાલ તરીકેની પોતાની ડયૂટી બજાવતા આ પ્રમાણેનાં વાક્યો ઉચ્ચાર્યા

હું એક પ્રકારની વિશિષ્ટ આશયસૂચક દૃષ્ટિથી શોભનાને જોવા લાગી અને મારા તે આશયને સમજી જઈને શોભનાએ નેત્રપલ્લવી બાધાથી મને મૂક રહેવાની સૂચના આપી દીધી દેવકુમારીએ કાંઈક વિચાર કરીને જણાવ્યું “આ નવી કપનીઓના મારે કેટલા શેરો લેવાના છે, એનો જવાબ જરા વિચાર કરીને હું આવતી કાલે આપીશ”

દેવકુમારીનો આવો જવાબ મળવાથી શોભનાએ બીજી વાતો કરવા માડી, સાડા અગિયાર વાગે રસોઈવાળે લોજનની થાળીઓ પીરસીને અમોને જમવા માટે બોલાવ્યા અને સવાબાર વાગે અમો સર્વ મધ્યાહ્નલોજનના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ ગયા તાબૂલબક્ષણ કરીને સાડાબાર વાગે શોભના પોતાના ઊતારામાં જવાને દેવકુમારીની ગાડીમાં બેસીને રવાના થઈ અને દેવકુમારીને બપોરે જમ્યા પછી બે કલાક સૂઈ જવાની ટૂંક હોવાથી તે પોતાના શયનમંદિરમાં જવાને હઠી એટલે હું પાછી મારા ભોંયતળિયાના ઓરડામાં આવી લાગી

મનમથકુમાર ઉપરના ડ્રૉઇંગરૂમમાં એક કોચપર જમ્યા પછી સૂઈ ગયો હતો એટલે મારા ઓરડામાં હું એકલી જ કોચપર ‘એલન પર્સી’ વાચતી પડી હતી, કારણ કે, ત્રણ વાગ્યા પહેલાં દેવકુમારી મને પોતા પાસે બોલાવે તેમ ન હોતું લગભગ દોઢ વાગ્યાના શુભારે બત્રીસથી પાત્રીસ વર્ષના વયનો એક ફક્કડ અને ફાકડો જવાન મર્દ ચુસ્ત ચુક્તદાર સૂરવાલ, ખમીસ, અચકન અને દુપટ્ટો આદિ વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલો બગલાના આગણામાં આવી લાગ્યો અને દરબાનને કાંઈ પણ પૂછ્યા ગાંછ્યા વિના જ એકદમ ઉપર ચાલ્યો ગયો. મારા ઓરડાના બારણા ઉઘાડા હોવાથી અને ઉપર જનાર સર્વ માણસોનો માર્ગ મારા ઓરડાના દરવાજા આગળ થઈને જતો હોવાથી મેં તે પુરુષને બરાબર જોઈ લીધો અને દેવકુમારીનું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ ન હોવાથી તે પુરુષને જોતાં જ મારા મનમાં નકારી શકાનો સત્વાર થઈ ગયો મારી એ શકાના સમાધાનને કાંઈ તાત્કાલિક ઉપાય ન હોવાથી અને આ વાર્તા રામદુલારી વિના અન્ય કાંઈ પણ દાસ કે દાસીને પૂછી શકાય તેવી ન હોવાથી હું રામદુલારીના આગમનની અધીરતાથી પ્રતીક્ષા કરવા લાગી. દેવકુમારી જ્યારે મધ્યાહ્નલોજન કર્યા પછી

સચન કરતી હતી તે વેળાએ રામદુલારી તેના પગ દાખવાને બેસતી હતી અને એ આવેલા પુરુષ વિષેની મારી શકા ને સત્ય હોય, તો રામદુલારી હમણા જ અહીં આવવી નેધએ, એવી મારી માન્યતા હતી મારી એ માન્યતા સત્ય સિદ્ધ થઈ, કારણ કે, તે પુરુષના ઉપર જવાને હજી તો પંદર કે વીસ મિનિટનો સમય પણ બાક્યે જ થયો હશે એટલામાં તો રામદુલારી મારા ઓરડામાં આવી લાગી અને મારા કાચની સામેની ઇજાએમાં શેઠાણી પ્રમાણે બેસી ગઈ

મેં રામદુલારીને પૂછ્યું કે “કેમ રામદુલારી આજે કાંઈ વહેલી જ શેઠાણી પાસેથી ચાલી આવી? શેઠાણી નિદ્રાવશ થઈ ગયા કે શું?”

“હા, ના, શેઠાણી નિદ્રાવશ તો નથી થયાં, પણ એક ગૃહસ્થ તેમને મળવામટે આવ્યા છે અને તેમની સાથે શેઠાણી કાંઈક ખાનગી વાતચીત કરવાના છે એટલે શેઠાણી પાસે મારી હાજરીની જરૂર ન હોવાથી હું વહેલી જ અહીં ચાલી આવી છું” રામદુલારીએ જવાબ આપ્યો

“શેઠાણીની આ ટવ હજીએ ન ગઈ કે?” મેં હસીને કહ્યું

“શેઠાણીની એ ટવ તો શેઠાણી મરશે ત્યારે જ જશે” રામદુલારીએ માર્મિક કટાક્ષનું માર્મિક ઉત્તર આપ્યું

પ્રકરણ ૧૭ શું

દેવકુમારીની દારુણ વિડંબના

રામદુલારીના ઉપર્યુક્ત ઉત્તરથી જે સમજવાનું હતું તે તો મેં સમજી લીધું; તો પણ ભેદને સપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જાણવાના આશયથી મેં રામદુલારીને પૂછ્યું: “પણ એ ફાકડો જવામદ્દ છે કેણું? અને શેઠાણી સાથે એનો મૈત્રીસબંધ થયાને કેટલાક દિવસ થયા છે વાર?”

મારા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રામદુલારી કાંઈક ધીમા પરંતુ સ્પષ્ટ સાબળી શકાય તેવા સ્વરથી કહેવા લાગી “અપા બહેન, મન્મથકુમારનો જન્મ થયા પછી તમારા પંજમાથી પોતાના પિંડને છોડવાને અને પાછા દિલ્લીમાં આવ્યાને લગભગ ચારથી પાંચ મહિના જેટલો સમય થયો તે વેળાએ અમારા શ્રીમતી શેઠાણી દેવકુમારીના નવીનતાથી આ નૌજવાન આશકના મારફત થયા હતા. મન્મથકુમારની અવસ્થા અત્યારે લગભગ સાત વર્ષની થવા આવી હશે એવી મારી માન્યતા હોવાથી અમારા શેઠાણી સાહબાના આ નવીન પ્રેમની અવસ્થા લગભગ સાડા છ વર્ષની થયેલી હોવી નેધએ. પ્રેમ સબંધનો યોગાનુયોગ એવી રીત બન્યો હતો કે, અમારા શેઠાણીનો જે જવાન દીકરો પોતાના કુટુંબ સાથે કલકત્તામાં રહે છે તેનો આ બાઈસાહેબ સાથે મૈત્રીસબંધ હતો અને તેથી કલકત્તામાં પ્લેગ ચાલતો હોવાથી શેઠાણીનો દીકરો ત્રણ ચાર મહિના અહીં આવીને રહ્યો હતો તે વેળાએ આ બાઈસાહેબ તેને મળવામટે દિવસમાં બપોળે વાર અહીં આવતા હતા અને બપોળે ત્રણત્રણ કલાક સુધી ગપાટા મારતા બેસી રહેતા હતા. શેઠાણીના સ્વભાવને તો તમે જાણો જ છે, એવી રીતે કાંઈ પણ મળી વસ્તુ તરફ ધીડીઓ તરત દોડી જાય છે, વિચારે નેતા જ તેમાં ચાંચ બોળવામટે કાગડાનું મન લલચાય છે; હાડકાને નેતાની સાથે ફરવાનું તેને

ચૂસવાનું મન થાય છે અને જેમ યુગકને જોતા જ લોહુ તેના પ્રતિ આકર્ષાઈને તેની સાથે ચોંટી જાય છે, તેવી જ રીતે કોઈ પણ રૂડા રૂપાળા નૌજવાન અને ધટ્ટા-કટ્ટા પુરુષને જોતાની સાથે જ અમારા શેઠાણી સાહુજાનું કોમળ મન પીગળીને પાણી પાણી થઈ જાય છે જે પુરુષમા શેઠાણીનું મન પરોવાય તે પુરુષ શેઠાણીના પ્રેમભાણુનો ગમે તે કારણથી શિકાર ન થાય, એમ કદાપિ બન્યું નથી અને જનવાનું પણ નથી. મધુ કરતા પણ મધુતર રસના સુખવિલાસના સર્વ સાધનો, સ્વતંત્રતા અને સર્વથી પ્રબળ લક્ષ્મી આદિ સાધનોની રેલછેલ હોવાથી શેઠાણી જેનાપર પોતાની દૃષ્ટિ નાખે છે તેને પોતાનો આજ્ઞાનુવર્તી દાસ અથવા ગુલામ બનાવ્યા વિના જપતા જ નથી. તમારા એક સમયના આશક મદન-મૂર્તિ યુસુફ જેવા યુવકને પણ અમારાં આ શુદ્ધ શેઠાણીએ પોતાના વિકારભળમા ફસાવી લીધો હતો, તો પછી સૌન્દર્યમા તેના કરતા હજાર હજારને બિતરતો અને વયમાં તેના કરતા લગભગ બમણો વધારે આ રાજનંદન આટલા બધા પ્રલો-ભનો હોવા છતાં પણ શેઠાણીના જળમા ન સપડાય, એ કેમ કરીને બની શકે વાર? શેઠાણીએ તેનો દીકરો અહીં હતો ત્યારથી જ એને પોતાના હાથમા કરી લેવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા હતા, પણ તે વેળાએ દીકરો, દીકરાની વહુ, દીકરી અને એક મરી ગયેલી દીકરીની દીકરી આદિ કુટુંબના ચારખાચ માણસો ઘરમાં રહેતાં હોવાથી તેમ જ તેમને મળવામટ ન્યાતના કેટલાક સ્ત્રીપુરુષો વારવાર આવતાં હોવાથી શેઠાણીના તે પ્રયત્નોનું વ્યવહારમા, મારી માન્યતા પ્રમાણે, કોઈ પણ પરિણામ થઈ શક્યું ન હતું, પરંતુ દીકરો પોતાના કુટુંબને લઈ પાછો કલકત્તા આવ્યો ગયો, દીકરી પોતાને સાસરે ગઈ અને મેદાન ખાલી થયું એટલે શેઠાણીના તે પ્રયત્નોનું ધારેલું પરિણામ તરત દેખાવા માંડ્યું, આ નવીન પ્રેમનો વ્યાપાર ધમધેકાર ચાલવા લાગ્યો અને રાજનંદનનો આ આગારમા જે પૂરો પદસત્કાર થઈ ગયો તે અદ્વાપિ ચાલુ છે અને અત્યારે જે રગ દેખાય છે તેને જોતાં તો એમ જ ધારી શકાય છે કે શેઠાણીનો આ આશક અત્યાર સૂધીના થઈ ગયેલા બીજા આશકો કરતા તદ્દન બૂદ્ધી જાતનો, ચાલાક, ખેલાડી, ચાલુક્યબુદ્ધિ અને સ્વાર્થસાધુ હોવાથી આ લફ વહેલી છૂટે તેમ નથી, કારણ કે, એ નવા આશકે પોતાનાં મૂળિયા એટલા તો જિડા બિતારી દીધા છે કે શેઠાણીની ‘સાપે ગળી ઇંદરી ખાય તો મરે અને મૂકે તો આધળો થાય’ એવી જ અવસ્થા થઈ પડી છે, એટલે અવિશ્વમા શેઠાણીની એને મૂકી દેવાની ઇચ્છા થાય, તો પણ તેમનાથી એને મૂકી શકાય તેમ નથી અને એના પબમાથી છૂટી શકાય તેમ નથી. છતાં ધારો કે અવિશ્વમા કોઈ વાર આ સબધ વટી પણ જાય, તો પણ ત્યાર સૂધીમાં રાજનંદન પોતાના સ્વાર્થને એટલી સીમા પર્યન્ત સાધી લેશે અને પોતાના ઘરને એટલું બધું ભરી લેશે કે પછી એને શેઠાણીની કે શેઠાણીના બાપની જરા પણ પરવા રહેશે નહિ.”

“ત્યારે આ નવો આશક શેઠાણી પાસેથી પૈસા પણ સારી રીતે કઢાવતો જાય છે કે શું? યુસુફ જેવા આશકને તો શેઠાણીએ તે મરવા પડ્યો હતો ત્યારે સ્વજનો મૂકી દીધો હતો અને બચવા જેવી કશી પણ મદદ કરી ન હોવી અને તેનાથી હજાર હજારને બિતરતા આ આશકને તે પૈસા આપવી જાય છે, એ જાણીને અને બહુ જ આશ્ચર્ય થાય છે” મેં મારા આશ્ચર્યને વ્યક્ત કરી બતાવ્યું.

“એ તો, જુઓને, બહેન ! ૩૫ રૂડે ને નસીબ ખાય. યુસુફ ૩૫માં અને ઉદારતા આદિ ગુણોમા રાજનંદન કરતા હબર ગણેા ચઢિયાતો હતો; પણ બાપ્પની પ્રબળતામા આ રાજનંદન યુસુફ કરતા લાખ ગણેા ચઢિયાતો છે એટલે દેવકુમારી સાથેના પ્રેમના સંબંધથી યુસુફને ધનનો પણ અધિક લાભ ન મળેા અને તે બિચારેા ખીલતી જવાનીમા જ મરણને શરણુ થઈ ગયો; અને આ રાજનંદન બાપ્પની પ્રબળતાથી રોકાણીને ફાલીફાલીને ખાઈ નય છે, અને તેમાં પણ ખૂબી તો વળી એ છે કે રોકાણી દબાતી નય છે અને એની મામણી પ્રમાણે નાણાની મોટી મોટી રકમો ભંડા ભંડા કારણેા બતાવીને એને આપતી નય છે.” રામદુલારીએ મારા આશ્ચર્યના નિવારણનો પ્રયત્ન કરીને આ પ્રમાણેના વિચારો દર્શાવ્યા.

“પરંતુ એ રાજનંદનની ભતિ શી છે, એની જન્મભૂમિ કઈ છે, એ અહીં દિલ્હીમા શો વ્યવસાય કરે છે અને એની પોતાની આર્થિક અવસ્થા કેવા પ્રકારની છે, એ સર્વ તારા બહુવામા છે ખરૂ કે ? વળી એ પોતે પરણેલો છે કે કુવારો ? અને એ પરણેલો હોય તો એને કાઈ સત્તાન આદિ છે કે કેમ ?” એ મારા સ્વભાવને અનુસરી રાજનંદનના સમસ્ત વૃત્તાંતને બણી લેવાના ઉદ્દેશથી આ પ્રમાણેના પ્રશ્નો પૂછ્યા.

“એ રાજનંદન ભતિનો ભટ છે, એની જન્મભૂમિ ભરતપુર રાજ્ય છે એટલે કે ભરતપુર રાજ્યમાંના ભરતપુરથી ચારેક ગાઉપરના એક સાધારણ ગામડામા ભટ ભતિના એક સાધારણ કુટુંબમાં એનો જન્મ થયેલો છે, એનો પિતા ભરતપુર રાજ્યના સૈન્યવિભાગમા એક અધિકારી હતો, અને મરતી વેળાએ પોતાના કુટુંબમટિ રૂપિયા ત્રણથી ચાર હબરની મિલકત રાખી ગયો હતો; પરંતુ સબળાય છે કે ગામડામા એના પિતાની ઘોડાક વીધા જમીન છે અને તે એતરમાં જે અનાજ પાકે છે તેથી કુટુંબનું ગુજરાન થઈ નય છે. રાજનંદનને એના પિતાએ કાંઈક શિક્ષણ આપેલું હોવાથી અને ત્યાર પછી આ બાઇસાહેબને ગાવા-બજવાનો શૌક લાગવાથી એણે હાર્મોનિયમનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ગાજણી દરેક વર્ષ પૂર્વે દિલ્હીમા એકલા આવીને કેટલાક સમય પર્યંત નાટક ફંખરીમાં હાર્મોનિયમ વગાડનાર તરીકેની નોકરી કર્યો પછી એણે ચાંદની ચોકમાં એક મ્યુઝિક કલબ ઉધાડી હતી. કેટલાક શૌકીન જવાનો કલબમા હાર્મોનિયમ શીખવત-મટિ જતા હતા અને કેટલાકે ટ્યુશન આપવામટિ એ મ્યુઝિક માસ્ટરને પોતાના ઘરમા પણ બોલાવતા હતા. આ ધંધાથી મહીને સોથી સવાસો રૂપિયાનક આવક થવા માડતા એ પોતે પરણેલો હોવાથી એણે પોતાની પત્નીને પણ દિલ્હીમાં બોલાવી લીધી હતી કે જે અજાણિ અહીં દિલ્હીમાં જ છે અને દિલ્હીમાં આવ્યા પછી બે દીકરીઓ તથા એક દીકરાની મા પણ થઈ ચૂકી છે. એની પત્ની પણ લગભગ એની પોતાની અવસ્થાની જ છે અને આરોગ્યમંડિત હોવા સાથે દેખાવડી પણ છે તે પોતાના સત્તાને લઈને ઘણીક વાર રોકાણી પાસે આવે છે અને કદાચિત્ તે તમારા બેવામાં પણ આવી ચકરો. રાજનંદન પ્રથમથી જ સારી આલનો તો ન હોતો જ, સાબળવા પ્રમાણે આગળ તે પોતાના ગામમાંથી એક બ્રાહ્મણકુમારિકાને નસાડીને ક્યાંક લઈ ગયો હતો. અને તે બ્રાહ્મણકુમારિકા સુવાવડમા મરી ગયા પછી બાયડી સાથે નવો સસાર માંબો હતો. અહીં દિલ્હીમાં

પણ એની નામના સારી નથી અને એના બધા દોસ્તો પણ એવા જ છે. જ્યારે એની મૂળિક ક્લબ હતી ત્યારે શેઠાણીનો દીકરો પણ એની ક્લબમાં હામોનિયમ શીખવાને જતો હતો, અને તે સમયથી શેઠાણીના દીકરા સાથે એનો પરિચય હતો. તે પરિચયના કારણથી એનો આ ઘરમાં પગપેસારો થયો અને છેવટે એ શેઠાણીના દીકરાનો આરમાન બાપ બની બેઠો. શેઠાણી સાથે એનો ગાઢ સબધ થઈ ગયા પછી કોઈ પણ વેળાએ એની આવજવમાં વાધો ન આવે અને લોકો કાંઈ બોલી ન શકે એટલામાટે શેઠાણીએ એને મહિને સો રૂપિયાનો પગાર કરીને પોતાના કારબારીની જગ્યાપર નીમી દીધો છે અને પોતાની દિલ્લીમાંની બધી સ્થાવર મિલકતનું કામકાજ એને સોંપી દીધું છે. આ જકાલ દિલ્લીમાં સાધારણ સાધનસપત્ર મનુષ્યને પણ વાડીબગલો બનાવતા અને ઘોડાગાડી કે મોટર વસાવતા વિચાર થઈ પડે છે, પણ અમારા ધનાઢય શેઠાણીની કૃપાથી રાજનન્દન મહાશયે જે મકાનસા એ શ્રીમાન્ પ્રથમ બાડાથી રહેતા હતા તે મકાનને પાત્રીસ હજારની કીમતથી ખરીદી લીધું છે, તેની આસપાસ એક બગીચો બનાવ્યો છે, એક ઘોડાગાડી રાખી છે અને એક મોટર પણ મુખર્ષિમાં ખરીદી છે કે જે બેચાર દિવસમાં અહીં આવવાની છે, તે આવશે એટલે બાઈ મોટરમાં બેસીને ફરવાના છે વાહરે કરમની રેખા! આ તો જૂની આખથી અમને નવા તમાશા દેખા” રામદુલારીએ રાજનન્દનનો સંપૂર્ણ વૃત્તાંત સંબળાવીને અતર્માં થોડોક વિનોદ પણ કરી બતાવ્યો.

“ત્યારે હવે તો હું ધણ છું કે રાજનન્દનના પ્રેમનું કેન્દ્રસ્થાન કેવળ તારા શેઠાણી જ હશે?” મેં પૂછ્યું.

“અરે, ના રે ના, એ તો કેવળ પૈસા મેળવવામાટે જ શેઠાણીને આટલો બધો વળગી રહ્યો છે; બાકી તો ગામમાં ધણે ઠેકાણે બટક્યા કરે છે, આ તો શેઠાણી બુદ્ધા છે, પણ જે પુરુષને રક્ષણવાની અને ધરધરના ટુકડા ખાવાની ટવ પડી ગયેલી હોય છે, તેના ધરમાં પરી જેવી બાયડી હોય તોય તે કોઈ ચુડેલપર બનને કુરબાન કરતા દેખાય છે; તો પછી આ બટકેલો જવાન બુદ્ધા શેઠાણીના પ્રેમપર જ આધાર રાખીને બેસી રહે, એમ કદાપિ બની શકે ખરું કે? જો કે એના ધરમાં બાયડી સારી છે, છતાં લોકો કહે છે કે એની રક્ષણવાની ટવ હજી જેવી ને તેવી જ છે, માત્ર એટલી ખૂબી વાપરે છે કે જે કાંઈ કરે છે તે બહુ જ ચોરીછુપીથી અને બહુધા પોકાર ન થાય તેવી રીતે જ કરે છે એ તો એવો લપસણો છે કે જો તમે જરા હસીને એની સાથે વાત કરો, તો તમારાપર પણ તત્કાલ લટૂ બની જાય!” રામદુલારી વાતમાં ને વાતમાં સાથે અને પણ લેતી પડી.

હું રામદુલારીને કાંઈક કહેવા જતી હતી એટલામાં દેવકુમારીની દાસી આવી લાગી અને તેણે મને કહ્યું કે “અપાબાઈ! તમેને શેઠાણી ઉપર બોલાવે છે; આહ પણ તૈયાર છે”

“આલો, ત્યારે, રામદુલારી! આપણે શેઠાણી પાસે જઈએ” મેં રામદુલારીને નેજસકેત સહિત મારી સાથે આવવાનું આમત્રણ કર્યું.

મારા મનોભાવને સમજીને રામદુલારીએ મારા આમત્રણને સ્વીકારી લીધું અને અમે બન્ને ઉપર જવાને ચાલતા થયા.

હું અને રામદુલારી ઉપર પહોંચ્યા તે વેળાએ દેવકુમારી અને રાજનંદન શયનમંદિર પાસેના વિશાળ દીવાનખાનામાં અમારી વાટ જોતા બેઠા હતા. દેવકુમારીએ એ વેળાએ કાલર તથા પ્લેટવાળો શર્જતી મલમલનો ધાધરો, તેનાપર વટાણા લાતની બ્લ્યુ કારવાળી વાચલની સાડી અને ગુલાબી રંગની ક્યે-નલનું આખી બાનું પોલકુ એ પ્રમાણેના વસ્ત્રો પરિધાન કર્યો હતા, તેના મળામાં સોનાની એક બોરિયા માળા, કનમાં હીરાના લવંગિયા, માણેકની નખલી, હાથમાં સોનાની બળ્લે કીણી બગડીઓ અને હાથની આંગળીમાં હીરાની બે વીંટીઓ, એ પ્રમાણે તેના ભિન્નભિન્ન ભાગોમાં અલકારો દૃષ્ટિગોચર થતા હતા; અને તેનાં વસ્ત્રોમાંથી કેવડાના ઉંચી જાતના અતરનો તીવ્ર સુગંધ આવ્યા કરતો હતો. આ સર્વ પરિસ્થિતિ કાંઈ અપરિચિત મનુષ્યને પણ તેની વિકારશીલતાનું તત્કાળ જ્ઞાન કરાવનારી હતી, તે પછી મારા જેવી તેનાથી પરિચિત અને જમાનાની ખાબેલી બધા તેની થોડા સમય પૂર્વની સ્થિતિની કલ્પના કરી લે, તે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું હોઈ શકે વાર? અસ્તુ દેવકુમારી જીતની લગોલગ પડેલા એક કોચપર બેઠી હતી અને રાજનંદન દીવાનખાનાના મધ્યભાગમાં ગોઠવેલા વિશાળ રાઉન્ડ ટેબલની આસપાસ ગોઠવેલી કુરસીઓમાંની એક કુરસીપર બેઠો હતો. રાજનંદન મેં તેને તેના જે વેષમાં ઉપર જોતો જોયો હતો તે જ વેષમાં હતો એટલે તેના વસ્ત્ર આદિના પુનર્વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. હું આવીને જે કોચપર દેવકુમારી બેઠી હતી તે કોચપર જ બેસી ગઈ અને રામ-દુલારી રાજનંદનની સામેની કુરસીપર ગૂડાણી.

મને રાજનંદનને પરિચય કરાવતા દેવકુમારીએ મને સંબોધીને કહ્યું “આ અમારા કાર્યભારી રાજનંદન મહારાજ એક ઘણા જ બધા ગૃહસ્થ છે, જાતિના જાડ છે અને સંગીતના પણ સારા જ્ઞાતા છે.”

“આવા એક યોગ્ય કાર્યભારી આપને મળ્યા છે, એ બહુ જ સતોષની વાર્તા છે, મને એમના પરિચયથી આનંદ થયો છે.” મેં વિવેક દર્શાવ્યો.

“અને જેમના વિષે આપણા વચ્ચે ઘણી વાર ચર્ચા ચાલેલી છે તે આ ચપાળાઈ, એઓ નાટકમાં હતા ત્યારે મિસ મેનકાના નામથી સર્વત્ર જોળખાતાં હતા. એઓ નટકળામાં બહુ જ પ્રવીણ છે અને મિડવાઈડ પણ ઘણા જ સારાં છે.” મારો પરિચય કરાવતા દેવકુમારીએ રાજનંદનને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“આપ જ્યારે નાટકમાં હતા ત્યારે આપની કેટલીક ભૂમિકાઓ મેં જોઈ હતી અને એક હિતમ નદી તરીકે આપ વિષે મારા મનમાં બહુ જ માન હતું અને હજી પણ છે. આજે આપણે પરસ્પર અત્યંત પરિચય થવાથી મને બહુ જ આનંદ થાય છે અને હું મને પોતાને ભાગ્યશાળી માનું છું.” રાજનંદને પોતાના કીણા સ્વરથી મને સંબોધીને આવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

“આપ મારા વિષે માનની લાગણી ધરાવો છો તેમણે હું આપનો અતિ-શય આભાર માનું છું.” મેં પુનઃ વિવેકનું દર્શન કરાવ્યું.

આવી રીતે પરસ્પર પરિચય, પરસ્પર પ્રશંસા તથા પરસ્પર વિવેકનો પ્રકાર ચાલી રહ્યો હતો એટલામાં રસોઈઘણ અને દાસી ચાહ લઇને આવ્યાં એટલે વાર્તાલાપમાં ધિરિત્વ ખડ પડ્યો, પરંતુ ચાહ પીવાની સરખાત સાથે વળી

પાછો વાર્તાલાપનો પણ આરંભ થઈ ગયો. રાજનંદને દેવકુમારીને પૂછ્યું: “શ્રીમતી! આ આપના મેહમાન મિત્ર મેનકા, અરે ભૂલ્યો, ચપાખાઈ અહીં દિલ્લીમાં હજી કેટલા દિવસ રહેવાના છે? કારણ કે, એમને એક વાર મારી પર્ણ-કુટીમાં જન્મવામટિ બોલાવવાનો મારો વિચાર છે. જો એઓ પાંચ પંદર દિવસ રહેવાના હોય તો બે ચાર દિવસ પછી બોલાવું અને જો વહેલા જવાના હોય, તો આવતી કાલે જ એ કાર્ય આટોપી લઈએ.”

“હજી જોખામાં જોખા એમના આઠથી દસ દિવસ તો અહીં જવાના જ. જો કે મારો તો એમને અહીં વધારે દિવસ રોકવાનો વિચાર છે, છતાં કદાચિત્ત એઓ મારી પ્રાર્થનાને ન સ્વીકારે, તો પણ આઠ દસ દિવસ તો એમણે અહીં વીતાડવા જ પડશે, કારણ કે, એઓ જે કાર્યમટિ અહીં આવ્યા છે, તે કાર્ય આઠ દિવસ પૂર્વે સમાપ્ત થઈ જવાનો દેશમાત્ર પણ સંભવ નથી” દેવકુમારીએ રાજનંદનના પ્રશ્ન ઉત્તર આપ્યું અને તે ઉત્તરમાં મને આઠથી દસ દિવસ દિલ્લીમાં વીતાડવાની સૂચના પણ આપી દીધી.

“કેમ ત્યારે ચપાખાઈ! હું ત્યારે આમત્રણ કહું, ત્યારે મારા આમત્રણને માન આપીને મારી પર્ણકુટીમાં પધારવાની કૃપા તો કરશો ખરા ને?” રાજનંદને મને પૂછીને વાતને નક્કી કરવાની અગમચેતી દર્શાવી

“હું ત્યારે શેઠાણી દેવકુમારીબાની મેહમાન હોવાથી જો એઓ આપના આમંત્રણને સ્વીકારશે, તો પછી મારાથી ના પાડી શકાય તેમ છે જ નહિ” મેં આમંત્રણના સ્વીકારનો ભાર દેવકુમારીના શિરપર નાખી દીધો.

“અમારા કાર્યભારી તમને જન્મવા માટિનું નોતર આપે અને હું તે નોતરનો અનાદર કહું, એમ કદાચિત્ત બની શકે ખરું કે? આપણે તો અત્યારથી જ એમના આમત્રણને સ્વીકારીએ છીએ.” દેવકુમારીએ આમત્રણને સ્વીકારીને પોતાના શિરપરના ભારને તરત બિતારી નાખ્યો.

“પરંતુ આ આમત્રણને સ્વીકારતા તમારે અને આ રામદુલારીએ પણ મારી સાથે રાજનંદનબાઈને ઘેર જન્મવામટિ આવવું પડશે, એનો વિચાર ક્યો છે ખરો કે?” મેં દેવકુમારીને બીજા સાંડસામાં સપડાવી

“આપણી તો બંને ના છે જ નહિ, આપણી તો ‘બૂખી નોતરી એટલે કાખમાં બાણુ’ એવા જ હિસાબે વાત ચાલે છે શેઠાણીની વાત શેઠાણી બંને” રામદુલારીએ વિનોદાત્મક વાક્ય ઉચ્ચારીને તકાળ પોતાની અનુમતિ દર્શાવી દીધી

“ચપાખાઈને! મહાશય રાજનંદનના પત્ની શ્રી પોતે જ રસોઈ કરશે, તો પણ તમને અને રામદુલારીને તેમના હાથનું ખપે તેમ હોવાથી થોડી મેહનતે પતી જશે અને હું જન્મવાને આવીશ તો આ મહાશયને બ્રાહ્મણ રસોઈએ બોલાવીને ખાસ અબોઠ રસોઈ કરાવવી પડશે, એટલે મને જન્મવા આવવાનો વધારે આગ્રહ ન કરો, તો તમારી મોટી મેહરબાની,” દેવકુમારીએ ભતિભેદના કારણને દર્શાવીને મારા સાંડસામાંથી છટકી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો

દેવકુમારીના આ શબ્દો સાંભળીને હું મારા મનમાં કહેવા લાગ્યો “વાહરે દંભ મહારાજ! તમારી બલિહારી!! આ શેઠાણી સાહેબ મુસદ્દમાનનાં પ્રેમ-ભાગિની થતા ન અબડાયા અને આ ભટના શય્યાશાયિની અર્ધગિના થત

પણ નથી અબડાતા, પણ જાહેના હાથનું રૂધિલું ખાતાં અબડાઈ જાય છે અને તેમની શુદ્ધતામાં વાધો આવી જાય છે। વાહ રે પવિત્રતાની પ્રતિમા અને શુદ્ધતાની સજ્જવન મૂર્તિ। વાહ !” પરંતુ મારા એ મનોજત ભાવને મનમાં જ દાખી રાખીને મેં દેવકુમારીને કહ્યું “વાહ, જો આપની ઇચ્છા ન હોય તો હું આપને વધારે આગ્રહ કરતી નથી. રાજનંદનભાઈ! હું અને રામદુલારી જ બ્યારે આપ બોલાવશે ત્યારે આપના બગલામાં જમવામટિ આવીશું. પરંતુ જમવાનું દિવસની વેળાયે રાખજો, રાત્રિવેળાનું આમત્રણ ન આપશો, કારણ કે, રાત્રે હું વધારે ખાતી નથી.”

રાજનંદનને મેં પ્રથમ વાર ‘રાજનંદનભાઈ!’ કહીને બોલાવ્યો હતો ત્યારે પણ ‘ભાઈ’ શબ્દ સાંભળીને તેના મુખમંડળમાં પરિવર્તન થઈ ગયું હતું અને અત્યારે બીજી વાર પણ મારા બોલવામાં ‘ભાઈ’ શબ્દનો પ્રયોગ આવવાથી બીજી વાર પણ તેના મનમાં વિલક્ષણ પરિણામ થતા તે પરિણામ પરિવર્તન દ્વારા તેના મુખમંડળમાં સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યું અને તેથી એ શબ્દ તેને ગમ્યો ન હોતો એ નિમિત્ત થઈ ગયું. પરંતુ મારા મુખમાંથી નીકળેલા એ ‘ભાઈ’ શબ્દના અવાજથી થયેલી અપ્રસન્નતાને તે પોતાના મુખથી વ્યક્ત કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં અત્યારે ન હોવાથી કંઈ પણ બોલ્યા વિના ખેસી રહ્યો, અને મારા મનમાં પાપ ન હોવાથી મેં પણ તેની એ અપ્રસન્નતાનો વિશેષ વિચાર ન કર્યો એ પછી દશેક મિનિટ આમ તેમની વાતોમાં વીતાવ્યા પછી રાજનંદન અમુક કાર્યમટિ અમુક સ્થળે જવાનું કારણ દર્શાવીને ચાલ્યો ગયો, તેના જવા પછી દેવકુમારીએ રામદુલારીને ત્યાંથી ઉઠી જવાનો સંકેત કરતા તે પણ ઉઠીને ચાલતી થઈ ગઈ, અને ત્યાર પછી રોકાણીએ દાસીને ‘મારી આજ્ઞા વિના કોઈને પણ અહીં આવવા દઈશ નહિ અને દાદરપર ધ્યાન રાખીને ખેસી રહેજે,’ એ પ્રમાણેની આજ્ઞા આપીને મારી સાથે એકાદ વાર્તાલાપનો આરંભ કરતા અને કહ્યું:-

“અપા બહેન! આ વેળાયે અત્યંત આગ્રહ કરીને મેં તમને દિલ્લીમાં રા કારણથી બોલાવ્યા છે, એની કંપના તમારા મસ્તિષ્કમાં ન આવી શકે એ સ્વાભાવિક જ છે, કારણ કે, મન્મથકુમારના જન્મ અને જીવનપ્રબંધના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈને દિલ્લીમાં મારા આવ્યા પછી અહીં મારા સબખમાં જે જે ઘટનાઓ ઘટી છે અને તે ઘટનાઓના ચેત્રે જે એક વિલક્ષણ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે, તેથી તમે સર્વથા આજ્ઞા છો હું અત્યારે એક મોટી મુશ્કેલીમાં આવી પડી છું અને જેવી રીતે કાક વાર ડાહ્યો કાગડો બે પગે બંધાઈ જાય છે તેવી જ રીતે અત્યંત ચાલાક હોવા છતાં હું એક શિકારીના હાથમાં સપડાઈને બે પગે બંધાઈ ગયેલી છું, અને એ બંધનથી છૂટવાનો ઉપાય અથવા માર્ગ બતાવવામટિ જ મેં તમને દિલ્લીમાં બોલાવ્યાં છે હું અત્યાર સૂધીમાં ઘણા ખેંચ ખેંચી ચૂકી છું અને ઘણા ઘોડા દેખાવી ચૂકી છું; પણ આવી કસામણમાં હું કોઈ વાર સપડાઈ ન હતી એટલે આ કસાઈ જવાનો અનુભવ તો મને પ્રથમ વાર જ મળ્યો છે અને તેથી એમાંથી છૂટવાનો માર્ગ મને મળી શકતો નથી.”

“રામનું નિહાન બધા સૂધી બહુવામાં નથી આવતું ત્યાં સૂધી પેલેથી જેવી રીતે તે રામના નિવાસનું ચોગ્ય ઉપચાર નથી કરી શકતો; તેવી જ

૨૩૬ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

રીતે જ્યાં સૂધી તમારી વેદનાનું મૂળ કારણ મારા જાણવામાં ન આવે, ત્યાં સૂધી મારાથી તમારી તે વેદનાને ટાળવાનો શો ઉપાય બતાવી શકાય વાર? તમે એવી તે શો બચકર ફસામણમાં આવી ગયા છો તે શાંતિથી મને કહો એટલે મારી બુદ્ધિ અનુસાર હું તમને તેમાંથી છૂટવાનો રસ્તો બતાવીશ દુનિયાની ખાધેલી તમારા જેવી ચાલાક ખેલાડી, વ્યોવૃક્ષ અને અનુભવિની અબજાના મુખથી આવી ફસામણમાં આવી પડવાની વાર્તા સાંભળીને હું તો, બાઈ! આશ્ચર્યના સમુદ્રમાં જ ફૂળી જઈ છું.” મેં દેવકુમારીને તેની આપત્તિનો સવિસ્તર વૃત્તાંત સંભળાવવાની સૂચના આપીને કાંઈક આશ્ચર્ય પણ દર્શાવ્યું

“અત્યારે આ રાજનંદનની હાજરીમાં જ તમને મેં અહીં બોલાવ્યા હતા તે એટલામાટે જ કે મારી એ અનિવાર્ય વેદનાનું કારણ રાજનંદન હોવાથી જ એનો તમને પરિચય થઈ જાય, તો પછી મારી વેદનાનો વૃત્તાંત બરાબર તમારા સમજવામાં આવી શકે” દેવકુમારીએ કહ્યું

“તમારા આ માનવતા કાર્યભારી સાહેબ રાજનંદનભાઈ સારા માણસ નથી, એ તો આ જોરડામાં પણ મૂકતાની સાથે તેમની મુખાકૃતિ અને તેમની દૃષ્ટિથી જ હું જાણી ગઈ હતી, અને તેમની સાથેના અલ્પ વાર્તાલાપથી વળી મારી એ ધારણા મને વિશેષ પરિમાણમાં સત્ય સિદ્ધ થયેલી દેખાઈ હતી બરેબર રાજનંદન એક મહાવિલક્ષણ પુરુષ દેખાય છે” મેં દેવકુમારીને હતેજન આપીને તેના મુખમાંથી સમસ્ત લેદ ઇત્યભૂત સ્વરૂપમાં ઓઠાવવાના હેતુથી આ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો

“તમે તેને ‘રાજનંદનભાઈ’ કહીને જો વાર સંબોધ્યો તે વળાથે તેની મુખાકૃતિમાં કેવા પ્રકારની મલિનતા વ્યાપી ગઈ હતી, એ તમેએ કદાચિત જોયું તો હશે જ, છતાં તેના મુખમંડળમાં એ પરિવર્તન અન્યત્ર ધ્યાન હોવાથી તમારા જોવામાં ન આવી શક્યું હોય, તો પણ મારે તેનામાં સંપૂર્ણ ધ્યાન હોવાથી મારા જોવામાં તો આવી શક્યું હતું એ પુરુષ એવા પ્રકારનો છે કે કોઈ પણ સ્ત્રીને, પછી બહેને તે રૂપાળી હોય કે અમાવાસ્યાની નિરા જેવી કાળી હોય તેમજ જવાન હોય કે એની મા જેવડી હોય તો પણ, સારી નજરથી જોતો જ નથી બાઈ! મારા ક્યાં કરમ ફૂટ્યા કે આવા કાળમીઠ પાણીપર જઈને હું પછડાઈ પડી.” દેવકુમારીએ બળાપાને બહાર કાઢવાની રાજઆવ કરીને કહ્યું

“ત્યારે શું આ રાજનંદનભાઈ તમારા કાર્યભારી હોવા ઉપરાંત તમારી સાથે કોઈ અન્ય પ્રકારનો સંબંધ પણ ધરાવે છે ખરા કે?” રામદુલારીના મુખથી સર્વ લેદ મારા જાણવામાં આવી ગયેલો હોવા છતાં મેં કૃત્રિમ અજ્ઞતા દર્શાવીને પૂછ્યું

“એ અન્ય પ્રકારના સંબંધની જ આ બધી મોઢાણ મડાયેલી છે તો જો એ ઘાસ ન ખાધું હોત, તો આજે આમ રડવાનો, પશ્ચાત્તાપ કરવાનો અને તમને દિલ્લીમાં બોલાવીને તમારી સહાયતા માગવાનો દુ ખંડાયક પ્રસંગ મને કદાપિ પ્રાપ્ત થાત નહિ.” આ શબ્દો ઉચ્ચારતા દેવકુમારીના મુખમંડળમાં વિવાદ, નિરાશા તથા દુ ખની છંદા આવી ગઈ અને તેની આંખોમાં ઝળઝળિયાં પણ બરાઈ આવ્યા

દેવકુમારીની આવી સ્થિતિને જોઈને તેની વેદના અવશ્ય અનિવાર્ય હોવી જોઈએ એવો મને ભાસ થવા લાગ્યો અને મારા મનમાં કયા તથા અનુક્રાંતિ આવીશોવ થવાથી મનમાં મેં નિશ્ચય કરી લીધો કે, “મારાથી બની શકતું હોય ત્યાં સુધી તો મારે દેવકુમારીના દુઃખનું નિવારણ કોઈ પણ ઉપાયે કરવું જ જોઈએ, જો ઈશ્વરની કૃપા હશે, તો એની પીડાને અવશ્ય હું નિવારી શકીશ.” આવા પ્રકારના નિશ્ચયપર આવીને હું દેવકુમારીને આશ્વાસન આપતી કહેવા લાગી “શેઠાણી, આમ છેક હિંમતને હારી ન જાઓ અને શાંત થાઓ, કારણ કે, આ વિશ્વમાં એવી કોઈ પણ વેદના છે જ નહિ કે જેના નિવારણનો ઉપાય ન હોય શાંતિથી તમારી વિપત્તિનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવે એટલે તે વિપત્તિને ટાળવાનો ઉપાય પરમેશ્વર આપણને પોતાની મેળે જ સૂઝાડી દેશે.”

“વાત જાણે એમ છે કે મન્મથકુમારને જન્મ આપીને તમારા હાથમાં સોંપી દિલ્લીમાં આવ્યા પછી છ મહિના જેટલો સમય જતાં કેટલાક એવા સંયોગો બન્યા કે તે સંયોગોમાં આ પીટયા પાછ સાથે મારો પ્રેમસંબધ થઈ ગયો, અને હું એની દબાયેલી થઈ ગઈ પ્રથમ છ મહિના સુધી તો મુઆએ એટલી બધી નિસ્પૃહતા બતાવી કે મારી પાસેથી પોતે તો પૈસાની માગણી ન કરી, પણ મેં બે વાર અમુક કારણ બતાવીને એની બાયડીને એક તરીકે હીસ-સાકળી અને બગડીએ આપવા માડી, તે પણ એણે ન લીધી. તે સમયનો એનો ભાવ એવો જ દેખાતો હતો કે એ તો કેવળ પ્રેમના પવિત્ર હેતુથી જ મારી સાથે પ્રેમસંબધ રાખતો હતો અને મારાપર જિજ્ઞાસુની કુરબાન અને ફિદા ફિદા રહ્યા કરતો હતો એક વર્ષ એવી રીતે વીતી ગયા પછી ગમે ત્યારે મારા ઘરમાં આવવા જવામાં એને કશી પણ આડખીલી ન રહે એટલામાટે મેં એને મારો કાર્યભારી બનાવ્યો અને મારી સ્થાવર સપત્તિની-બાડા ઉધરાવવા, જગ્યાઓની મરામત કરાવવી અને નોકરચાકરોને પગાર ચૂકવવા ઇત્યાદિ-વ્યવસ્થાની લગભગ મુખ્તિચારનામું લખી આપીને એના હાથમાં આપી દીધી. આ વ્યવસ્થાની સત્તા એના હાથમાં આવ્યા પછી પ્રથમ એણે રૂપિયા પાંચ હજાર હાજીના તરીકે મારી પાસેથી કઢાવ્યા અને ત્યાર પછી કોઈ વાર પાંચ સો, કોઈ વાર હજાર અને કોઈ વાર બે હજાર એમ વારંવાર નાણાની રકમો એ મારી પાસેથી કઢાવતો જ રહ્યો છે, અને મારી જગ્યાઓનું જે બાડું આવે છે તે પણ પોતે જ હજમ કરી જાય છે એક બે વાર મેં પૈસા આપવાની ના પાડી અને બાડાની આવકનો હિસાબ માગ્યો એટલે એ કાચીનના શાહુકારે ચોખ્ખો જવાબ આપી લીધો કે ‘કોઈ પણ માણસ ચોપડેલાની આશાથી જ એકું ખાવાને તૈયાર થાય છે, એવો આ જગતનો નિયમ હોવાથી માલદાર થવાની આશાથી જ મેં બુદ્ધિ સાથે આ પ્રેમસંબધ બાંધ્યો છે જે નાણા મેં લીધાં છે તે મારા પ્રેમની કીમત છે અને તેથી જ મારી પાસેથી આપેલા નાણાની તથા બાડાની આવકની ઉધરાણી કરશે, તો તમેજો મારાપર જે પ્રેમપત્રિકાઓ લખી છે તે પ્રેમપત્રિકા-એને હું જાહેર છાપામાં છપાવીશ અને તમને જન્મારને મટે ન્યાતબહાર મૂકાવી બુદ્ધાપામાં તમારી આજ્ઞાના કકરા કરાવીશ’ આ જવાબથી તેની આવનારું સત્ત્વ સ્વરૂપ મારા જાણવામાં આવી ગયું અને મારા કંથ્યાણને વિચાર કરીને તે દિવસથી તેની પાસેથી નાણાને પાછા મેળવવાની અને બાડાની આવ-

કોના હિસાબ માગવાની આશાને લાગીને એ વાર્તાને કદાપિ ન હાથચલાવેલો મેં નિશ્ચય કરી લીધો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારાથી એની સાથેના સબંધને તોડી પણ ન શકાયો, કારણ કે, મારી અનેક પ્રેમપત્રિકાઓ એની પાસે હોવાથી 'જો હું એની સાથેના સબંધને તોડી નાખીશ અને એ મારી પ્રેમપત્રિકાઓ મારી જાતિના અગ્રેસરોને આપી દેશે, તો મારાપર ટાપી ખેંચેલા તે અગ્રેસરો અવશ્ય મને જાતિબદ્ધિકાર આપશે અને બુદ્ધાપામા મારો આખો જન્મ મારો રદ થઈ જશે' એવો ભય મારા હૃદયમાં દિવસ અને રાત રહેવા લાગ્યો. આ ભયથી જ અત્યાર સુધી હું એની સાથેના સબંધને નિભાવી રહી છું, અને ઝેરના ધૂંટડા બળાહારે મળામાં બિતારી રહી છું. આ દુખ મારાથી કોઈને કહેવાતું પણ નથી અને હવે સહેવાતું નથી વળી આગળ મારા જે કાંઈ ગોઠાળા થયા હતા તે ગર્ભપાતના અને બાળકને જન્મ આપવાના પ્રસંગો આવ્યા છતાં વધારે પ્રકાશમાં આવ્યા ન હોતા અને તે વાતો જ્યાંની ત્યાં જ દબાઈ ગઈ હતી, પણ આની સાથેના સબંધ પછી ગર્ભપાત આવ્યાના પ્રસંગો સર્વથા અભાવ રહેવા છતાં પણ એની રાતદિવસની ધરમની આવજવથી મારો આ ગોઠાળો એટલો બધો પ્રકાશમાં આવી ગયો છે કે એને લોકો મારા હીકરાનો ચોરમાન બાપ કહીને જ બોલાવે છે, અને મારી જાતિના શેઠિયા એટલે કે પટેલિયાઓ એ કારણથી વારંવાર મને ન્યાતબહાર મૂકવાનો ભય બતાવીને દબાવ્યા કરે છે એટલે મારે તેમને તેમના કરેલા ધર્મોદ્ધાર કર્યો મટિના ફૂડોમાં હજારોની રકમ ભરી આપીને રાત રાખવા પડે છે લગભગ પચાસ હજારથી ઉપરની રકમ રાજનંદનના ધરમાં પહોંચી ચૂકી છે અને ત્રીસથી ચાલીસ હજારની રકમ મારે ધમ્મી ન છતાં માત્ર આ પાપને દબાવવામાટે ધર્મોદ્ધાર ફૂડોમાં ભરી આપવી પડી છે. દુકર્મો એક લાખની હોળી તો ખડકાઈ ગઈ છે અને હવે રાજનંદને મારા વિલમ કંટકીક સ્થાવર તથા જંગમ સપત્તિ તેના છેકરાના નામપર ચઢાવી આપવા મટિનો પ્રસ્તાવ મારા સમક્ષ રહ્યો ક્યો છે અને જો તેના એ પ્રસ્તાવને હું ન સ્વીકારું તો મારી પ્રેમપત્રિકાઓને પ્રકાશમાં લાવવાની ભીતિ પણ મને એ શયતાન બતાવતો ભય છે હવે મારે શું કરવું? હવે તો જો હું આત્મહત્યા કરીને મરી જઈ અને મારો પુત્ર આવીને સર્વ સપત્તિ પોતાના અધિકારમાં લઈ લે, તો જ મારી વેદનાત્વ નિવારણ થવાનો સંભવ છે. મારા મરણ પછી ભલે મારી પ્રેમપત્રિકાઓ પ્રકાશમાં આવે અને ગમે તેમ થાય. મારા મરણ પછી એ પ્રેમપત્રિકાઓના પ્રકાશથી મારા પુત્રની કશી પણ હાનિ થવાની નથી અને તેટલા-મટિ જો દુખના નિવારણનો કોઈ યોગ્ય ઉપાય ન મળી આવે, તો પછી મેં તો મરવાનો જ નિશ્ચય કરી લીધો છે, કારણ કે, નહિ તો જો હું દસ વર્ષ વધારે જીવીશ, તો એ નરરાક્ષસ મારી સમસ્ત સપત્તિને સ્વાહા કરી જશે અને મારા પુત્ર તથા પુત્રીને મારી સપત્તિમાંથી કાંઈ પણ મળી શકશે નહિ હવે આ સંધળી બાબતોનો વિચાર કરો અને આ પીડાના નિવારણનો ઉપાય હોય તો બતાવો." દેવકુમારીએ નિષ્કપટ ભાવથી પોતાના દુખની કથા કહી સંભળાવી.

દેવકુમારીના ફાંસુ દુખની આ કથા સાંભળીને મને પણ એમ જ ભાસવા લાગ્યું કે 'જો રાજનંદન પાસેની તેની પ્રેમપત્રિકાઓ તેને પાછી ન મળે, તો રાજનંદનના પ્રસારેલા ધનાર્થક જાળમાંથી આત્મહત્યા કરીને મરી જવા વિનં

તેના છૂટકારાનો બીજો કોઈ માર્ગ અથવા ઉપાય હતો જ નહિ.’ રાજનંદન પાસેથી દેવકુમારીની તે પ્રેમપત્રિકાઓ કેવી રીતે અને કેમ કઢાવવી એ એક મહાવિકટ પ્રશ્ન હતો અને એ વિકટ પ્રશ્નનું મારા હૃદય પાસેથી મને તત્કાળ કાંઈ પણ સમાધાનકારક ઉત્તર ન મળવાથી હું કેટલીક વાર સૂધી મૌનનું અવલંબન કરીને વિચારમગ્ન અવસ્થામાં પાપાણુપ્રતિમા સમાન નિમ્નલતા પૂર્વક બેસી રહી લગભગ પંદર મિનિટ પછી અચાનક મારા હૃદયમાં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતા મેં દેવકુમારીને પૂછ્યું “તમારી લખેલી પ્રેમપત્રિકાઓને રાજનંદને અત્યાર સૂધી જળવી રાખી છે, એવો જ ને તમારો નિશ્ચય હોય, તો તે પ્રેમપત્રિકાઓને તે સંભાળીને ક્યા રાખતો હોવો જોઈએ અથવા તો તે પ્રેમપત્રિકાઓ ક્યા સ્થાનમાં હોવાનો સંભવ છે, એ વિષે તમે કાંઈ પણ જાણો છો ખરા કે?”

“રાજનંદને મારી તેનાપર લખાયેલી અત્યાર સૂધીની સર્વ પ્રેમપત્રિકાઓ જીવ પ્રમાણે જળવી રાખી છે, એ વિષે તો મારો નિશ્ચય જ છે; કારણ કે, આજથી છ મહીના પૂર્વે અસુક વિવાહ ઉપસ્થિત થતાં તેણે તે પ્રેમપત્રિકાઓ મને બતાવી હતી હવે મારી તે પ્રેમપત્રિકાઓને તે ક્યા અને ક્યા સ્થાનમાં રાખે છે એ વિષે મારાથી જો કે નિશ્ચયપૂર્વક કાંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી; છતાં પણ એટલું અનુમાન કરી શકાય છે કે કાંતો તે પ્રેમપત્રિકાઓ તેના પોતાના ગૃહમાંના બૂના પટારામાં હોવી જોઈએ અને કાંતો તેના એક મિત્રના ગૃહમાં તેની એક તીજેરી તેણે રાખેલી છે. તે તીજેરીમાંના ધરણી તથા રોકડ સાથે તે પ્રેમપત્રિકાઓ પણ સુરક્ષિતતાથી રખાયેલી હોવી જોઈએ; એ બે સ્થાનો વિના ત્રીજું સ્થાન મારી કલ્પનામાં આવી શકતું નથી.” દેવકુમારીએ પોતાના અનુમાનને વ્યક્ત કરી બતાવ્યું.

“તમારી લખેલી તે પ્રેમપત્રિકાઓની એકદર સખ્યા કેટલી છે અને તમારી છેલ્લી પત્રિકા આજથી કેટલા સમય પૂર્વેની લખાયેલી છે એ તમારા સ્મરણમાં છે ખર કે?” મેં એક પ્રકારના વિશિષ્ટ હેતુથી આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

મારો આ પ્રશ્ન સાંભળીને દેવકુમારી મારી પાસેથી ઉઠીને જે ચોરડામાં તેની તીજેરી પડેલી હતી તે ચોરડામાં ગઈ અને તીજેરીને ઉઘાડીને તેમાંથી એક નોંધણુક કાઢી લાવી. તે નોંધણુકમાં જોઈને તેણે કહ્યું. “અપાળકેન, મેં મારા જેટલા પ્રેમીઓ થયા છે તે સર્વનાં નામોની તેમ જ તેમનાપર લખેલી પ્રેમપત્રિકાઓની તથા તેમની મારાપર આવેલી તેવી જ પત્રિકાઓની નોંધ આ નોંધણુકમાં રાખેલી છે તે જોતાં જણાય છે કે રાજનંદનપર મેં પ્રેમચાતુર્યના મારેની પ્રથમ પત્રિકા લખી ત્યારથી પાંચ વર્ષના કાળાવાંધમાં મારા હસ્તથી અધી મળીને પાંચીસ નાની મોટી પ્રેમપત્રિકાઓ લખાઈ છે. છેલ્લા બે વર્ષથી એવી પત્રિકાઓ લખવાના વ્યવસાયને મેં બંધ કરી દીધો છે એ પાંચીસ પત્રિકાઓ જે જે તારીખે અને જે જે વારે લખાયેલી છે તે વર્ષ, માસ, તારીખ તથા વાર પણ આ નોંધણુકમાં નોંધાયેલાં છે. મારી પત્રિકાઓનાં રાજનંદને જે ઉત્તરો લખી મોકલ્યા છે તેની કાંઈ પણ મેં રાખેલી છે. જો તે જોવાની હજી હોય તો બતાવું.”

“અત્યારે તે જોવાની આવશ્યકતા નથી; જ્યારે આવશ્યકતા પડશે ત્યારે જોઈ શકાશે” આ પ્રમાણેનું ઉત્તર આપીને મેં પૂછ્યું કે: “રાજનંદને પોતાના

જે મિત્રના મૃદમા પોતાની જોખમ બરેલી તીજેરી રાખેલી છે તે તેના મિત્ર કોણ છે, કઈ જાતિનો છે, કેવી સ્થિતિનો છે, તેનું ચારિત્ર્ય કેવા પ્રકારનું છે અને તે દિલ્લીનો જ નિવાસી છે કે કોઈ અન્ય સ્થાનનો, એ વિષે આપ જે કાંઈ પણ જાણતા હો તે જણાવવાની કૃપા કરશો ખરા કે ?”

“તેનો તે મિત્ર એક ધનાઢ્ય પુરુષ છે, કાયસ્થ જાતિનો છે અને સારી સ્થિતિનો છે ચારિત્ર્ય તો તેનું પણ રાજનન્દનના ચારિત્ર્યને મળતું જ છે અને તે દિલ્લીનો જ નિવાસી છે અવકાશના સમયમાં બંને મિત્રો પોતે સાલતા કે ગાડીમાં સાથે જ ફર્યા કરે છે અને નાટકચેટકમાં જવું હોય તો પણ સાથે જ જાય આવે છે તેના તે મિત્રનું નામ લાલા શાલિગ્રામ છે અને તેના જે મોટા બાઈ-ઓની વ્યાપારી તરીકે દિલ્લીમાં સારી પ્રાતઃ છે હજી તેમના મૃદમા મૃદકચે-શનો સચાર થયો નથી અને તેથી આ સર્વથી નાનો બાઈ ચારિત્ર્યહીન હોવા છતાં પણ પોતાના ચારિત્ર્યશીલ મોટાબાઈઓની પ્રતિષ્ઠાથી ઢકાયેલો રહ્યા કરે છે કાંઈ કાંઈ વાર એ શાલિગ્રામ પણ રાજનન્દન સાથે અમસ્તો અહીં આવે છે એટલે જો તે આજકાલ આવશે, તો તો અવશ્ય તેને તમે જોઈ શકશો મને તો તે ‘બાબી’ કહીને જ બોલાવે છે” દેવકુમારીએ રાજનન્દનના મિત્ર શાલિગ્રામનો ચોતે જાણતી હતી તેટલા પરિમાણમાં મને પરોક્ષ પરિચય કરાવ્યો.

“આપણામાં મિત્રની પ્રિયતાને ‘બાબી’ કહીને બોલાવવાની સર્વસાધારણ રૂઢિ હોવાથી તે તમને ‘બાબી’ કહીને ન બોલાવે તો શું કહીને બોલાવે વા ?” તમને ‘બાબી’ કહીને બોલાવવા એમાં તે બિચારાનો શો દોષ ?” મેં વચ્ચે જરાક વિનોદ કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું “કદાચિત્ હું તમને મારા એક સમયના સોઠ કહીને બોલાવું તો તમારાથી મને કાંઈ પણ કહી શકાય તેમ છે ખરું કે ? કારણ કે, હું પણ યુસુફની પ્રિયતામાં હતી અને તમે પણ યુસુફના પ્રણયિની હતા એટલે આપણા સપત્નીસબની કાંઈથી પણ ના પાડી શકાય તેમ છે જ નહિ”

“ઠીક છે, બાઈ તમારો પણ બોલવાનો વખત છે એટલે ગમે તેમ બોલી દ્યો. હું તો બધાંયની દબાયેલી જ છું એટલે મારાથી શું બોલી શકાય ?” દેવકુમારીએ પોતાના હૃદયારોને સાવ મૂકી દીધા

મારા મનમાં દેવકુમારીની આવી દયાજનક દશાને જોઈને ખરેખર દયા તથા અનુકંપાનો આવિર્ભાવ થતા તેના હૃદયમાં દુ ખ ઉપજવનાર એ વિનોદને આટલેથી જ અટકાવીને હું તેને આશ્વાસન આપતી કહેવા લાગી કે “શેઠાણી, મારા આ નિર્દોષ વિનોદથી માફ લગાડશો નહિ, મારો તમારા હૃદયમાં આઘાત કરવાનો ઉદ્દેશ હતો જ નહિ, છતાં માફ લાગ્યું હોય તો ક્ષમા કરશો અસ્તુ રાજનન્દન પાસેથી આપની પ્રેમપત્રિકાઓ કેવા પ્રયત્ન, ઉપાય તથા કળાકૌશલ્યથી કઢાવવી એ વિષયનો આજે રાત્રિના સમયમાં હું શાંતિથી વિચાર કરીશ અને મારાથી બની શકશે ત્યાં સુધી મારા જીવનું જોખમ વેઠીને પણ હું તે પ્રેમપત્રિકાઓને પાછી મેળવીને તમારી પ્રતિષ્ઠા તથા તમારા પુત્રો તથા પુત્રી આદિના લાભને જળવવાનો પ્રયત્ન કરીશ પરમાત્મા મારા તે શુભ પ્રયત્નમાં મને સફળતા આપે, એટલી જ મારી તે પરમાત્માના ચરણોમાં અનન્ય ભાવથી નમ્ર પ્રાર્થના છે હવે હાલ તરત તમે પોતાના હૃદયમાંથી સર્વ ચિન્તાઓને કાઢી નાખો અને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખો એટલે ઈશ્વર કલ્યાણ જ કરશે.”

“અપા બહેન ! અલાર સૂધી તો હું નિરાશાના નિળિડ અરણ્યમાં જ અટ-
વાતી હતી, પરંતુ તમારા આ આશ્વાસક વચનોથી મને આશાવટિકાનું મનોહર
દર્શન થવા માંડ્યું છે અને તેથી મને લાગે છે કે, મારી વિડંગનાનો તમારા
હસ્તથી અવશ્ય વિલય થશે અને તમારા હસ્તમાં પ્રબળ યશસ્વિની હોવાથી આ
કાર્યમાં પણ તમે અવશ્ય યશસ્વિની થશો.” દેવકુમારીએ પોતાના સંતોષ તથા
હર્ષને પ્રદર્શિત કરી બતાવ્યા.

અમારા ગુપ્ત વાર્તાલાપનો આવી રીતે બહુધા અત થવા આવ્યો હતો એટ-
લામાં રામદુલારી મન્મથકુમારને લઈને ત્યાં આવી લાગી અને મને સળોધીને
કહેવા લાગી. “ભૂએને આ તમારો મન્મથ કેમે ક્યો રહેતો જ નથી અને ‘બા
પાસે લઈ આવો, બા પાસે લઈ આવો’ની જ રટ લગાવી બેઠા છે કાઈ તોફાની !
કાઈ તોફાની ! એ માના પેટમાં કેમ સખણે રહ્યો હશે એનો જ મને તો
વિચાર થવા કરે છે !”

રામદુલારીના છેલ્લા શબ્દો સાંભળી દેવકુમારીના મુખ સામું ભેધને મેં માર્મિક
સ્મિત કર્યું, પરંતુ મન્મથ પણ આવીને મારા બોળામાં બેઠેલો હોવાથી મુખથી
હું કંઈ પણ બોલી નહિ મન્મથના મસ્તકપર પ્રેમથી હાથ ફેરવીને હું મમતાથી
તેને પૂછવા લાગી. “કેમ બેઠા, તને શું ભેધએ છે ? મારી પાસે આવવાને હું
આટલો બધો ઉતાવળો શામટિ થઈ ગયો હતો ?”

“બા ! આપણે મુખધમાં જેવા નાટકો ભેટાં હતાં તેવાં નાટકો અહીં પણ
થાય છે અને એક નાટક આજે રાતે પણ છે એમ નીચે નોકરો વાતો કરતા
હતા બા ! આપણે આજે નાટક જેવા જઈશું ?” મન્મથકુમારે લોડા શબ્દોમાં
જ ઉતાવળ અને તોફાનનું કારણ દર્શાવી દીધું

“નાટકનો રસિયો ! કાંઈ નાટકનો રસિયો ! નથી માગતો ધરણી કે નથી
માગતો મીકાઈ, ફક્ત નાટક બતાવો એટલે બાઈ સાહેબ રાજના રેડા” દેવ-
કુમારીએ મન્મથકુમારને ઉપ્પડી લઈ પોતાના બોળામાં બેસાડી યુગ્મનવડે તેના
ગુલાબી માલોને બીંબવીને વ્હાલથી આ પ્રમાણેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા

“એ તો જેવા આહાર તેવા એડકાર અને જેવું વૃક્ષ તેવું ફળ ! રમણીને
પોતાના જીવનકાળમાં પોતાની નાનાવિધ ભૂમિકાઓ તથા અભિનયકૌશલ્યથી
અપૂર્વતાપૂર્વક દીપાવનારા પિતાનો પુત્ર નાટક ભેવાનો આટલો બધો રસિયો
થાય એમાં તમને નવાઈ જેવું શું લાગે છે વાક ? જો આ બાઈ સાહેબ નાટકના
રસિયા ન થાય તો જ તે નવાઈ કહી શકાય. મને તો એવા જ લય રહ્યા કરે
છે કે ક્યાંક આ નટરાજના કુળદીપક મોટા થતા પિતાના વ્યવસાયમાં પડીને
રમણીપર નાત્યતા ન થઈ જાય અને પિતાના સ્થાનને સાચવવાનું સાફસ ન
કરી બેસે ! કારણ કે, વડ તેવા ટેટા અને બાપ તેવા બેટા થાય એ આ સંસારનો
સ્વાભાવિક નિયમ છે ” મેં કેટલાક વિનેહાત્મક તથા માર્મિક શબ્દો કાઢ્યા

“હીક છે, જો આ બાઈ સાહેબ મન્મથકુમાર નાટક ભેવાથી જ પ્રસન્ન
થતા હોય, તો અપા બહેન ! આજે તમે અને રામદુલારી મન્મથકુમારને નાટક
ભેવામટિ લઈ જાઓ; સામે મારો નોકર પણ આવશે. ટિકિટો હું હમણાં જ
મંગાવી લઈ છું કે જેથી સીટ સારી મળી શકે ” આમ કહીને દેવકુમારીએ
રામદુલારીને નીચેથી કાંઈ નોકરને બોલાવવાની આજ્ઞા સંભળાવી દીધી. નોકર

૨૪૨ ચુડેલનો વાસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

આખી એટલે તેને દશ રૂપિયાની નોટ આપીને શેઠાણીએ કહ્યું “જા અને નાટક-સાળામાંથી ઑર્ગેસ્ટ્રા કલાસની ત્રણ સીટ રિજર્ડ કરાવી ટિકિટો લઈ આવ તારા માટે અને ચપા બહેનના નોકરમટે બીજા વર્ગની બે ટિકિટો લઈ લેજો.” માડીવાળાને કહી દેજો કે બરાબર નવ વાગે ગાડી જોડીને લઈ આવે, અને પાછા રાતે એક વાગે નાટકશાળા આગળ ચપા બહેન વગેરેને પાછા લાવવામાટે ગાડી લઈ જાય રાતે નાટકમાં ગયા પછી જ્યારે ડ્રૉપ પડે ત્યારે તું ઑર્ગેસ્ટ્રાના દરવાજા પર ઢાળર રહેજો અને મેહમાનોને આહ કે સોડા વગેરે જોઈએ તો તે લાવી આપજો.”

“જેવો બા સાહેબનો હુકમ” એમ કહીને નોકર તરત લાથી ચાલતો થઈ ગયો.

ચારો જો સંજો અવકાશ મળે તો ફરવા જવાનો વિચાર હતો, પણ મનમથકુમારના હાથી રાતે નાટકમાં જવાનું નક્કી થવાથી મારા તે વિચારને મેં માડી વાળ્યો. રસોઈયણુને આઠ વાગ્યામાં રસોઈ તૈયાર કરી લેવાની આજ્ઞા મળેલી હોવાથી સાડા આઠ વાગે અમે સર્વ રાત્રિજોજનના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ ગયાં. ત્યાર પછી પા કલાક પાનસોપારી ખાવામાં વીત્યો અને અડધો કલાક કપડાં પહેરી લેવામાં ગયો એટલે સવા-નવ વાગે અમે નાટકશાળામાં જવાને નીકળ્યા નાટક સાડા નવ વાગે શરૂ થવાનું હતું, પણ કેઈ કારણવશાત્ અમે ત્યાં સાડા નવને સાત મિનિટ પહોંચ્યા તો પણ નાટકનો આરંભ થયો ન હતો. અમે અમારી સીટો પર ગોઠવાઈ ગયા પછી સાત મિનિટ ત્રીજી ઘટ્ટી થઈ અને ડ્રૉપ ઉત્તર્યો. એટલે કે રાઈટ ટાઈમ કરતા ચૌદ મિનિટ લેટ નાટકનો આરંભ થયો. આજનું નાટક ‘મહાભારત’ હતું અને નાટકશાળા પ્રેક્ષકોથી ઉભરાઈ જતી જોવામાં આવતી હતી દિલ્હીમાંનું એક સમયનું મારું નદી તરીકેનું જીવન મારાં નેત્રો સમક્ષ સ્મરણદ્વારા સહાર પ્રતિમાના સ્વરૂપમાં તરવા લાગ્યું.

~~~~~

પ્રકરણ ૧૮ મું

મારી કીમત

જે ‘મહાભારત’ નામક નાટ્ય પ્રયોગ જોવામાટે અમે ગયા હતા તે ‘મહાભારત’ નાટક મૂળ આલ્ફ્રેડ નાટક મંડળીના માલિક અને હિન્દુસ્તાનના વિખ્યાત કુશળ નટરાજ મહૂમ કાવસજી પાલનજી ખટાઉએ પોતાની નાટક મંડળી-મટે પોતાના મુન્શી નારાયણ પ્રસાદ પેતાળ દેહલવી પાસેથી લખાવ્યું હતું ‘મહાભારત’ની સીનસીનરીમાં તેમણે હજારો રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા અને એ નાટકમાં દુર્યોધનની ભૂમિકા તેઓ પોતે જ ભજવી બતાવતા હતા. મહૂમ ખટાઉના જીવનકાળમાં તેમનું એ નાટક મેં જોયું હતું, પરંતુ આજે જે નાટકમંડળી તે નાટક ભજવી બતાવવાની હતી તે નાટકમંડળી મહૂમ ખટાઉની આલ્ફ્રેડ નાટક મંડળી નહિ, પણ અમૃતસરના નિવાસી એક પળખી હિન્દુ ગૃહસ્થની માલિકીની ‘ધી પેન્સન થીએટ્રિકલ કંપની’ હતી અને જેવી રીતે મારા જૂના શેઠ પ્રમાદચન્દ્રની નાટકમંડળી મહૂમ ખટાઉના બીજા નાટકો ભજવી બતાવતી હતી તેવી જ રીતે આ નાટકમંડળી પણ મહૂમ ખટાઉના જૂના તેમ જ ત્યાર પછી થયેલાં નવાં નાટકો અક્ષરશઃ એટલે કે કૉપી દુ કૉપી ભજવી બતાવતી હતી એમ તે નાટકનો

‘અદ્ભુત બવન’ નામક પ્રથમ ચક્રનો પ્રથમ પ્રવેશ ભેતાં જ મારા બહુવામાં આવી ગયું. આ નાટકમંડળીનો માલિક પોતે બહુ જ સારો ધનાઢ્ય હોવાથી તેમ એ નાટકને દીપાવવામાં સીનસીનરીમાં તેણે સારા પૈસા વેચ્યા હતા તેમ જ ઍક્ટર્સ તથા ઍક્ટ્રેસિસ(નટ તથા નટીઓ)નો સમુદાય પણ સારો એકઠો કર્યો હતો. માત્ર ખટાઈની કંપનીમાં જે દુર્યોધનની ભૂમિકા ખટાઈ પોતે ભજવતા હતા તે ભૂમિકા બજવનાર ઍક્ટર તેમના જેવો કુશળ નટ ન હોવાથી તેમ જ દ્રૌપદીની ભૂમિકા બજવનારી કંપનીના માલિકની મિત્રતામાં વિલાયતબન નામની એક ગાયિકા વારાંગના, ખટાઈની કંપનીમાં તે સમયમાં દ્રૌપદીની ભૂમિકા બજવનાર ભગવાનદાસ નામક અમદાવાદના એક ત્રાયાળા યુવક નટ કરતાં પણ બહુ અશે ઊતરતી હોવાથી અને શ્રીકૃષ્ણની ભૂમિકા બજવનાર નટ પણ સામાન્ય હોવાથી એ ત્રણે ભૂમિકાઓ અનુક્રમે સાધારણ, સાધારણતર અને સાધારણતમ થતી હતી અને ‘મહાભારત’ નાટકનો આધાર બહુ અશે એ ત્રણ ભૂમિકાઓ ઉપર જ રહેલો હોવાથી જે કે ખટાઈની કંપનીના ‘મહાભારત’ના પ્રયોગ જેવો અને જેટલો. આ નાટકમંડળીનો એ પ્રયોગ વખણાયો ન હોતો; છતાં પણ દિલ્લીના લોકોને એ નાટક અત્યંત પ્રિય થયેલું હોવાથી આજે એ મંડળીના ‘મહાભારત’ નાટકની ૨૦ મી નાઘટ હોવા છતાં પણ પ્રેક્ષકોની ધમાલ તો જેવી ને તેવી જ ભેવામાં આવતી હતી. ‘મહાભારત’ નાટક દિલ્લીના તેમ જ મધ્ય હિન્દુસ્તાનના બહુધા ખીજ સર્વ સ્થળોનાં તેમ જ પંજાબ તથા બંગાળનાં નગરોમાંના લોકોને પણ અતિશય પ્રિય થઈ પડ્યું હતું તેનું વિશિષ્ટ કારણ હતું, અને તે નીચે પ્રમાણે -

મનુષ્યનો સ્વભાવ જ પરમેશ્વરે નવીનતાપ્રિય અથવા વૈચિત્ર્યપ્રિય કરેલો હોવાથી વારંવાર નિત્યના પરિવર્તનની છર્છુ વસ્તુથી કંટાળીને કાંઈ પણ નવીન વસ્તુ ભેવામાં આવતાં જ તેનું મન તે નવીન વસ્તુ પ્રતિ તત્કાળ આકર્ષાય છે અને નવીન વસ્તુ જો પોતાને મળી શકવાનો સંભવ હોય છે તો તેને મેળવવામાં તે લેશમાત્ર પણ વિલગ કરતો નથી અલારના ચાલતા સમયમાં ભારતવર્ષના લોકોમાંના કેટલાક અલ્પબુદ્ધિ લોકો પાશ્ચાત્ય સુધારણાનાં અંધ અનુકરણ પ્રતિ આકર્ષાય છે અને ફ્રાંસના ફ્રાંકોમાં સપડાયા છે, એનું કારણ પણ કેટલેક અંશે તો નવીનતાપ્રિયતા જ છે. નાટકના સંબંધમાં પણ એ નિયમ અનેક વાર સત્ય સિદ્ધ થયેલો દેખાયો છે. મહંમદ કાવસજી ખટાઈએ ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં કેટમાની ન્દુની નોંવિંદી થીએટરમાં જ્યારે હુન્દેટ-‘ખૂને નાહક,’-‘બજમે ફાની’ અને ‘શુરીદેરાક’ (રશ્મિયો ઍન્ડ બ્લિયટ તથા ‘વિન્ટર્સ ટેલ’) આદિ શેક્સ્પીયરકૃત નાટકોનાં ઉર્દુ રૂપાંતરો હિન્દુસ્તાનની પ્રબલ સમક્ષ રબ્દ કર્યા એટલે ત્યાર પછી ખીજ સધળી ઉર્દુ નાટક મંડળીઓ ખટાઈનું અનુસરણ કરીને એવા જ પ્રકારનાં કરજીરસાત નાટકો કરવા લાગી અને છેવટે એ કરજીરસ એટલી સીમા પર્યંત ઉર્દુ નાટકોમાં આવળ વધી ગયો કે લોકોને તેથી કાંઈક કંટાળો પણ આવવા લાગ્યો. ગુજરાતી ભાષામાં ‘નરસિંહ મહેતા’ નામક નાટકથી જે ભક્તિરસના નાટકોનો આરંભ થયો હતો અને અંતે એવા ભક્તિરસનાં નાટકો-આપણા સનાતન આર્યધર્મની હીનતા કરી નાખવાની સીમા પર્યંત આવી લાગેલાં ગુજરાતી નાટકો-એટલાં બધાં સુપડે ને ટાપડે ઉભરાઈ જવા લાગ્યાં હતા કે છેવટે ગુજરાતી પ્રેક્ષકોને ભક્તિરસનું

૨૪૪ ચુડેલનો વાસો અથવા એક નટીની આત્મકથા

નામ સાબળતા જ કટાળો થવા લાગ્યો અને ઉલ્ટી થવા લાગી હતી આવી દશા હિન્દુસ્તાનમાં કચ્છનારસાત નાટકોની થવા લાગી હતી ગુજરાતી ભાષામાં ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં શ્રી આર્ય નીતિદર્શક નાટક સમાજે ‘બોલતો કાબળ,’ ‘પરશુરામ’ અને ‘બેધારી તલ્વાર’ આદિ નાટકોથી જેમ ગુજરાતી રંગભૂમિ પર વીરરસપ્રધાન નાટકોની નવીન સૃષ્ટિના આરંભનો ઉદ્બોધ કર્યો હતો અને એ ઉદ્બોધમાં તેને વિજય મળતા ગુજરાતી નાટકો બળવતી ગુજરાત તથા કાકિયાવાડની બીજી સઘળી નાટકમંડળીઓને એ વિષયમાં શ્રી આર્ય નીતિદર્શક નાટક સમાજનું ઇચ્છા કે અનિચ્છાપૂર્વક અનુકરણ કરવું પડ્યું હતું, તેવી જ રીતે મહૂમ મિસ્ટર ખટાકેએ હું ભાષાને બદલે હું મિશ્રિત હિન્દુસ્તાની ભાષામાં પૌરાણિક સ્વરૂપમાં ‘મહાભારત’ નાટક લખાવીને દિલ્લીમાં બજવ્યું, અને એ નાટકના પ્રથમ અકમાં લેવાયેલી ઘટનાને જો બાદ કરીએ તો બીજા તથા ત્રીજા અંકમાં ‘મહા-ભારત’ની ઉત્તમોત્તમ ઘટનાઓનું ખૂન કરાયેલું હોવા છતાં કેટલેક અંશે ‘મહા-ભારત’ નામથી અને કેટલેક અંશે નવીનતાના મોહથી એ નાટક એટલી સીમા પર્યંત વખણાયું કે એથી મહૂમ ખટાકેને કેવળ દિલ્લીમાં જ લાખ રૂપિયાની આવક થયેલી કહેવાય છે એ પછી હું નાટક મંડળીઓએ એ દિશામાં ઝોકાવ્યું અને તેના પરિણામે ‘રામાયણ,’ ‘વીર અભિમન્યુ,’ બકા ‘સૂક્ષ્માસ’ અને ‘સતી સાવિત્રી’ આદિ હિન્દુ પૌરાણિક નાટકો મધ્ય હિન્દુસ્તાનમાં બજવાવા લાગ્યા કે જે મેનિયા હજી પણ ચાલુ છે આવા નાટકો સાધારણ નાટક કંપનીઓ સાધારણ પ્રકારથી બજવતી હોય છે તો પણ અત્યારે મધ્યહિન્દુસ્તાનમાં લોકપ્રિય થાય છે હવે પછી ગુજરાતી રંગભૂમિ અને હું રંગભૂમિ કંઈ નવીન દિશામાં અગ્રેસર થશે, એ વાર્તા બિવિધકાળસંબંધિની હોવાથી અત્યારે એનો વિચાર નિરર્પક છે

મારા જૂના રોક પ્રમાદચદ્રની નાટક મંડળી જ્યારે મુંબઈમાં હતી અને લાહોરમાંની ભારત નૈતિક નાટક સમાજમાંથી બીજચદ્ર નામક એક કૌમિક એક્ટરને નસાડી લાવતા તેના બદલામાં જે ભારત નૈતિક નાટક સમાજના મુક્તારામ, નારણ અને અબ્દુલ રહમાન નામના ત્રણ બાગીદાર માલિકોએ અમારી કંપનીના અઠાવીસ એક્ટરોને ઉપાજ્યા હતા અને કંપનીમાં બચકર ધડાકે કરી બતાવ્યા હતા* તે જ ભારત નૈતિક નાટક સમાજનો આ ‘ધિ પળખ થીએટ્રીકલ કંપની’ એક ભાગ હતો અને તે એવી રીતે કે, અમારી કંપનીમાંથી અઠાવીસ એક્ટરોને ઉપાડી જવા પછી ભારત નૈતિક નાટક સમાજના માલિકોએ પોતાની કંપનીની એક શાખા કરી હતી અને જ્યારે હેડ કંપની લાહોર તથા અમૃતસરમાં હતી ત્યારે તે શાખા દિલ્લીમાં પોતાના નાટકો બજવી બતાવતી હતી. કેટલાક વખત સૂધી એ બે કંપનીઓ ચાલતી રહી, પરંતુ અબ્દુલ રહમાન-બાઈ ઉડાઉ અને અકલના અધૂરજોવાથી તેમની નાટક કંપનીના તો થોડા વખતમાં જ લખાયા વીંટાઈ ગયા, અને મુક્તારામ તથા નારણની કંપનીઓ સારી ચાલતી હતી જૂની કંપની ક્યાં પછી અઢી વર્ષમાં જ અચાનક દ્રોણ-હાઈ ડિજન-થી મુક્તારામનો સ્વર્ગવાસ થતા તેના મરણ પછી આઠ મહિને તેની કંપની બંધ થઈ અને વેચાઈ ગઈ, પણ ઇશ્વરની કૃપાથી નારણની કંપની કેટલીક આપત્તિ-

* જુઓ ‘ચુડેલનો વાસો’ પ્રથમ દૃશ્ય, પ્રકરણ ૨૬ મું, પૃષ્ઠ ૨૧૧થી ૨૧૪

ઓમાંથી પસાર થવા છતાં કોઈ પણ પ્રકારે સંજ્ઞા નહીં ચક્રી હતી અને અન્યારે એટલી બધી સારા પાયાપર આવી ગઈ હતી કે પંજાબ તથા મધ્યહિન્દુસ્તાનમાં નાણાંને મોઢાના બોલ પર લાખ રૂપિયા ભેંધ્યે તો મળી શકે તેમ હતું, કારણ કે, તેની ગાંઠમાં લગભગ બે લાખ રૂપિયા થઈ ગયા હતા. અત્યારે નાણાં પર માત્માની કૃપાથી ગાંઠોડાના વેળવને લોગવતો હતો અને બહોળલાલીમાં દિવસો વીતાડતો હતો. બીજાં પણ અત્યારે તેની જ કંપનીમાં હતો અને કૌંમિક એકંદર તરીકે તેણે એટલી બધી કીર્તિ મેળવી હતી કે મર્દૂમ બાલીવાલાને પણ લોકો ભૂલી ગયા હતા. નાણાંએ મુબમમાંથી મને હડાવવાની પણ કોશિશ કરી હતી એટલે જ તેઓ મને ઓળખતા હોય તો તે સ્વાભાવિક જ હતું નાણાં પેટે નાટકમાં પાટ કરતા ન હોતા, પણ બીજાંની આજના નાટકમાં શકુનીની ભૂમિકા હોવાથી અને અમે ઓર્થોડોક્સની બીજી જ લાઇનમાં બરાબર વચ્ચેની સીટાપર બેઠેલા હોવાથી સ્ટેજ પર નીકળતાં જ તેની દૃષ્ટિ મારાપર પડી ગઈ અને થોડી વાર તો મને તે ભેંધ જ રહ્યો પ્રવેશ પૂરો થતા મારા દિલ્લીમાં હોવાની અને નાટકમાં આવવાની વાત રમણુમિના આશ્ચર્ય ભાગમાં વિસ્તરી ગઈ અને તેના પરિણામે થોડી વારમાં જ અદરનો એક માણસ આવીને મને કહી ગયા કે “નાટક કંપનીના માલિકે આપને ડ્રૉપ વખતે આહ પીવામટિ અદર બોલાવ્યા છે, હું આપને લઈ જવામટિ દરવાજા પર બેસો રહીશ, માટે અવશ્ય પધારશો.” મેં એ આમત્રણનો સ્વીકાર કરી લીધો અને ડ્રૉપ પડતા અમે સ્ટેજમાં ગયા.

સ્ટેજ પરના વિલાયતખાન અથવા આજના નાટકની ટ્રોપીની આજની ઓરડામાં એક રાઉન્ડ ટેબલની આસપાસ ચાર પાંચ કુરસીઓ તથા એક કેન્સ રાખીને બેસવાની વ્યવસ્થા કરી રાખવામાં આવી હતી અને મહાશય નાણાં, બીજાં તથા વિલાયતખાન મારા સત્કારમાટે ઓરડાના દરવાજામાં જ બેઠા હતા તેમણે મારો સારો સત્કાર કર્યો અને અમે ઓરડામાં જઈને બેઠા એટલે પ્રથમ તો નાટકમંડળીના માલિક નાણાંએ રોકડા દર રૂપિયા ખીસામાંથી કાઢીને મારી આગળ ટેબલ પર મૂકીને કહેવા માંડ્યું કે —

“મિસ મેનકા અથવા ચપાબાઈ, શું આપણે એટલે પણ સખા નર્થ કે તમે પોતાના બે ચાર માણસોને લઈને નાટક જોવામટિ આવો, તો અમે તમને ટિકિટ લીધા વિના નાટક જોવાને પણ ન બેસાડી શકીએ? જો તમારા દિલ્લીમાં આવ્યાની અમને ખબર હોત, તો તો અમે તમને નાટક જોવા આવવા માટેનું આમત્રણ જ મોકલી આપત; પણ અમે બેખબર હતા એટલે એ તમારી ફરજ હતી કે ચિટ્ટી લખીને ટિકિટો મગાવી લેવી અને જુદાઈ ન રાખવી. આ તો આપણે એક બીજાને સારી રીતે ઓળખીએ છીએ, છતાં ધારી લ્યો કે આપણી અગત ઓળખાણ ન પણ હોય, તો પણ નાટકના એક વખતનાં ધંધાદારી તરીકે પણ અમારી નાટક કંપનીના કે બીજા કોઈ પણ નાટક કંપનીના નાટક ટિકિટ વિના જોવાનો તમારો નૈસર્ગિક અધિકાર છે; એટલામાટે આ દર રૂપિયા પાછા રાખી લેશો અને આ કંપનીને પોતાની કંપની માનીને જ્યારે પણ નાટક જોવા આવવું હોય ત્યારે આવશો, તો તમારો અમારાપર મોટો ઉપકાર થશે.”

મેં વધારે બેચેનતાણ કે આનાકાની કરવાનું અનુચિત ધારીને તે રૂપિયા

લઈ લીધા અને નાણનો ચોખ્ખો શબ્દોમાં ઉપકાર માનીને કહ્યું: “આપની આ ઉદારતા અને પોતાના વ્યવસાયબધુઓ સાથેની સહવર્તનશીલતામાટે હું પણ આપને ધન્યવાદ આપું છું અને આપનો ઉપકાર માનું છું મેં ચિઠ્ઠી લખીને ટિકિટોની માગણી કરવાનું સાહેબ ન હોઈ કહ્યું તેનું કારણ એ હતું કે એક તો આજે ઠંડ સાહે અમારો આ છેકરાની હઠીલાઈને લીધે નાટકમાં આવવાનો અચાનક પ્રેમામ થયો હતો તેમ જ નાટક કંપનીઓના સઘળા માલિકો કંઈ આપ જેવા ઉદાર પણ નથી હોતા અસ્તુ: કંપની કેમ ચાલે છે, આવક કેવીક થાય છે અને દિલ્લીમાં હજી કેટલાક દિવસ રહેવાનું છે તે કહો.”

“કંપની સારી ચાલે છે, આવક પણ ઠીક છે અને દિલ્લીમાં હજી તો અમારે ત્રણ કે ચાર મહિના જેટલો સમય વીતાડવાનો છે, કારણ કે, થીએટર છ મહિનાના એગ્રીમેન્ટથી રાખવામાં આવ્યું છે અને બે મહિના ઑફિસન છે એટલે ત્રણ મહિના વીતેલા હોવાથી ત્રણ મહિના બાકી છે અને જો આવક સારી હશે, તો એકાદ મહિનો બીજો પણ વીતાડીશું” નાણએ જવાબ આપ્યો.

આટલી વાતચીત થઈ ત્યાં તો કંપનીના સીનરીખાતાના બે નોકરો ગરમા-ગરમ કોફીના દરોક પ્યાલા લઈ આવ્યા અને અમે સર્વ કોફી પીને ગરમ થયા અને પાનખીડાને ઇન્સાફ આપવા લાગ્યા ત્યાં તો ત્રીજી ઘડી વાગી અને નાટકના બીજા અક્ટનો આરંભ થયો મન્મથકુમાર ઑડિયન્સમાં જવાની ઉતાવળ કરવા લાગ્યો એટલે રામદુલારીને અને મન્મથકુમારને તેમ જ બંને નોકરોને મેં ઑડિયન્સમાં જઈને બેસવાની એમ કહીને અનુમતિ આપી દીધી કે “હું પાંચ દશ મિનિટમાં આવું છું, તમે ઑડિયન્સમાં જઈને બેસો અને નાટક જુઓ.” તેઓ ઑડિયન્સમાં જવાને રવાના થયાં એટલે નાણ તથા બીજાઓ આદિ સાથે શાંતિથી વાર્તાલાપ કરવાનો મને અવસર મળ્યો અને અમારા વચ્ચે નીચે પ્રમાણેનો વાર્તાલાપ થવા લાગ્યો —

“આજનું નાટક તમને કેમ લાગે છે?” બીજાએ મને સંબોધીને પૂછ્યું એના ઉત્તરમાં મેં જણાવ્યું કે “જ્યાં આપ મહાશય ડાયરેક્ટર હો, ત્યાં નાટકમાં શી ખામી હોય વાડ? આ નાટક મહૂમ કાવસજી ખટાઉં પોતાની કંપનીમાં બહુ જ સારા સ્વરૂપમાં ભજવી બતાવેલું હોવાથી તેની સાથે સરખામણી કરીને લોકો કાંઈક ખામી કાઢી શકે એ એક જૂદી વાત છે, નહિ તો આજના નાટકમાં મને તો એવી કાંઈ વિશેષ ન્યૂનતા દેખાતી નથી અમુક એક બે ભૂમિકાઓને બાદ કરીએ તો પાત્રોની ચોજના પણ સારી જ છે.”

“હું ધારું છું કે દ્રૌપદી તથા દુર્યોધનની ભૂમિકાઓ તમને કાંઈક નિર્બળ દેખાતી હશે?” નાણએ જાણે મારા હૃદયના ભાવને યથાર્થ સ્વરૂપમાં જાણી લીધો હોયની! તેવી રીતે આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“એ બે ભૂમિકાઓ ઉપરાંત કૃષ્ણની ભૂમિકા પણ કાંઈક નિર્બળ છે, એવી મારી માન્યતા છે” મેં કાંઈક સંકોચપૂર્વક કહ્યું.

“તમારી માન્યતા યથાર્થ છે અને એના કેટલાક કારણો પણ છે.” એમ કહીને નાણએ તે કારણોને દર્શાવતા કહેવા માંડ્યું “દ્રૌપદીની ભૂમિકા ભજવનાર વિદાયતબ્બાને નાટકનો છ મહિનાથી વધારે અનુભવ નથી અને અધૂરામાં પૂરું આજે વીસ દિવસથી એની તબીયત એટલી બધી ખરાબ રહ્યા કરે છે કે

ખીન્ને સારો ઍક્ટર અથવા ખીજી સારી ઍક્ટ્રેસ ન હોવાથી બળાકારિ જ એની પાસેથી અમારે આ પાર્ટ કરાવવો પડે છે; દુર્યોધનની ભૂમિકામાં લોકોએ મહૂમ ખટાઉને જોયેલા હોવાથી એ ભૂમિકા તો ખીન્ને કોઈ ઍક્ટર ગમે તેવી અને ગમે તેટલી સારી બજવી બતાવશે તો પણ લોકોની આખમા નથી જ બેસવાની એટલે એનો ઉપાય નથી, અને કૃષ્ણની ભૂમિકા બજવનાર ઍક્ટર આવ્યો ગયેલો હોવાથી આ નવા ઍક્ટરને એક દિવસમાં જ પાર્ટ તૈયાર કરાવવો પડ્યો છે એટલે એ ભૂમિકા નિર્બળ બજવાય એ સ્વાભાવિક છે”

“પરંતુ નાટક મંડળીના ચાલકોની આ વિડંબનાઓને આનંદપ્રાપ્તિમંદ ધનનો ભોગ આપી નાટક જોવા આવનારા પ્રેક્ષકો તથા પ્રેક્ષિકાઓ બચ્ચતા નથી, અને તેથી તેઓ તો જેવું જુએ છે તેવો જ પોતાનો અભિપ્રાય આપી દે છે અને આ ઘટના સ્વાભાવિક હોવાથી એમાં તેમનો હોષ નથી.” મેં આ વિષયને આટલેથી જ પતાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરીને કહ્યું

ખીન્ન અકના પ્રથમના ચાર પ્રવેશોમાં દ્રૌપદીની ભૂમિકા ન હોવાથી પાંચમા પ્રવેશમાં જે વસ્ત્રો ધારીને નીકળવાનું હતું તે વસ્ત્રો ધારી લીધા પછી વિલાયતજનન પણ દ્રેસરૂમમાંથી આવીને અમારી પાસે બેઠી અને મારી પ્રશ્નસા કરવા લાગી, કારણ કે, તેણે જેમ મારી પ્રશ્નસા ખીન્નના મુખથી સાંભળી હતી તેમ મારી કટલીક ભૂમિકાઓ પણ જોઈ હતી એમ તેના પોતાના કથનથી જ મારા બચ્ચવામાં આવી શક્યું એ વિલાયતજનન એક યૂરોપિયન પિતા તથા મુસલમાન જાતિની હિન્દુસ્તાની કન્યાનીના સસારની સતતિ હતી અને તેના શરીરનો રંગ અતિશય ગોરો, તેનું કંઠ લાલુ અને તેની આંખો માંજરી હોવાથી તેમ જ તેનો પિતા વિલાયત-યૂરોપ-નો નિવાસી હોવાથી તેનું ખરૂં નામ મુસલમાની હોવા છતાં તેની માતા તેને વિલાયતજનનના હુલામણા નામથી બોલાવતી હતી અને તેથી અતે એ જ તેનું કાયમ નામ થઈ ગયું હતું ફાર્સી ભાષામાં ‘વિલાયત’ અથવા ‘વલાયત’ શબ્દનો અર્થ ‘દૂરનો દેશ’ અથવા ‘પરદેશ’ થાય છે અને આપણી ભાષામાં એ શબ્દ ફાર્સી ભાષામાંથી જ આવેલો છે; પરંતુ આપણી ભાષામાં એ શબ્દ કેવળ યૂરોપનો જ વાચક છે, ખીન્ન કોઈ દૂરના દેશનો કિંવા પરદેશનો વાચક નથી, એટલે ગુજરાતી ભાષામાં આવ્યા પછી એ શબ્દના અર્થમાં સંકુચિતતા થયેલી છે ફાર્સી ભાષામાં એ શબ્દ અરબી ભાષામાંથી આવેલો છે એટલે મૂળ તો એ શબ્દ અરબી જ છે.

“ત્યારે તમોએ તો નાટકનો ધંધો બિંદુલ છોડી જ દીધો કે ?” વિલાયત-જને પોતાના કંફીના કપને ધન્સાફ આપતાં મધુર વાણીથી પૂછ્યું.

“હા જી, મેં નાટકનો ધંધો બિંદુલ છોડી દીધો છે, અને તેને કેટલાંક વર્ષો પણ થઈ ગયા છે, એ ખીના કાઈ આજકાલની નથી” મેં ઉત્તર આપ્યું

“મેં સાંભળ્યું છે કે તમો મુળધર્મમાં મિડવાઈકનો ધંધો કરો છો અને તેમાં તમને સારી પચકાશ છે, એ ખરી વાત છે કે ?” નાટકજને પૂછ્યું.

“હા જી ખરી વાત છે” મેં દૂકો જવાબ આપ્યો.

“દિલ્લીમાં અન્વાનક શા કારણથી આવવું થયું છે અને અહીં કેટલાક દિવસ રહેવાનું થશે ?” નાટકજને ખીન્ને સવાલ રજૂ કર્યો.

“એક ખાનગી કામમટિ માફ દિલ્લીમાં આવ્યું થયું છે અને અહીં કેટલા દિવસ રહેવાનું થશે એ જો કે હજી નક્કી નથી, તો પણ મારી ધારણા પ્રમાણે કદાચિત્ વીસ દિવસ કે પચીસ દિવસ તો થવાના જ” મેં જવાબ દીધો.

“જો વીસ કે પચીસ દિવસ તમે અહીં રહેવાના હો અને તે દરમિયાન તમને અવકાશ મળી શકે તેમ હોય તો સારો લાભ મળતા ચાર કે પાંચ નાઇટ તમે પાર્ટ કરો ખરો કે નહિ?” બીજવ્યદ્રે મારી કલ્પનામાં પણ ન હોતો તેવો પ્રસ્તાવ મારી આગળ અચાનક રજૂ કરીને પૂછ્યું.

“આપનો જે વિચાર હોય તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જ કહી નાખો. એટલે હું પણ મારે જે ઉત્તર આપવાનું હશે તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આપી દઉં” મેં વાર્તાલાપને સંક્ષિપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“તો અમારો વિચાર એ છે કે જો તમે અમારી પ્રાર્થનાને સ્વીકારો, તો સર્વો નક્કી કરીને તમારી પાસે આ ‘મહાભારત’ નાટકમાં દ્રૌપદીનો પાર્ટ કરાવવો, કારણ કે, એથી આ નાટક નવીનતાથી ઉત્તકારો અને ન્યા સૂધી તમે પાર્ટ કરશો ત્યાં સૂધી અત્યાર કરતા બમણા ભાવે રાખીશું તો પણ ઑડિયન્સમાં બેસવાની જગ્યા નહિ મળે, એવી અમારી માન્યતા છે” બીજવ્યદ્રે પોતાના વિચારને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દર્શાવી દીધો.

“કારણ કે, દિલ્લીમાં એક સારી ઍક્ટ્રેસ તરીકે તમારી ઘણી જ સારી નામના થયેલી છે અને અહીંના લોકો હજી પણ કેટલીક વાર તમને યાદ કર્યો કરે છે એટલે હેડબિલમાં તમારું નામ વાંચતા જ દિલ્લીના શૌખીનો નાટકશાળાપર તટી પડશે અને તેથી અમને ઘણી જ સારી કમાણી થશે” નાણાંએ મારી તારીફ કરીને આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“પણ હું ત્રણ ચાર કે પાંચ નાઇટ પાર્ટ કરીશ ત્યાં સૂધી જોનારાની તથા કમાણીની ધમાલ રહેશે અને ન્યારે હું અહીંથી ચાલી જઇશ ત્યારે આ નાટક કમાણી આપતું બિલ્કુલ અટકી જશે એનો પણ આપે કાંઈ વિચાર કર્યો છે ખરો કે?” મેં એ વાતને તેમના જ મુખથી ઉડાવી દેવાના ઉદ્દેશથી એક આડું કારણ બતાવ્યું.

“ચિન્તા નહિ, તમારા ગયા પછી અમે આ નાટક દિલ્લીમાં બધ કરી દઇશું અને બીજું નવું જ નાટક થોડા વખતમાં સ્ટેજપર મૂકીશું હમણાં ‘ચઢ્ઢીકી લડકી’નું રીહર્સલ ચાલે છે એટલે હરકત આવે તેમ નથી” નાણાંએ એ આડા કારણનું નિવારણ કરી નાખ્યું.

“ત્યારે તમે મને કેવી શર્તથી પાર્ટ કરાવવા માગો છો?” મારા મનમાં પાર્ટ કરવાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં એક ઍક્ટ્રેસ તરીકેની મારી કીમતને જાણી સેવાની અને તેમના મનમાના સર્વ ભાવોને જાણવાની સ્વાભાવિક આતુરતાને વશ થઇને મેં ગભીરતાથી પૂછ્યું.

“જો તમારા જેવી ઍક્ટ્રેસ અમારી કંપનીમાં કાયમને માટે પગારદાર તરીકે રહેવાને તૈયાર હોય તો માસિક પાંચ સો રૂપિયાનો પગાર પણ કંપનીને બારી પડે તેમ નથી, પરંતુ જો તેમ નહિ, તો પછી તમે જેટલી નાઇટ પાર્ટ કરો તેટલી નાઇટના સો સો રૂપિયા આપવાને અમે પ્રસન્ન છીએ જો તમે એક મહિનો રોકાશો અને આઠ નાઇટ પાર્ટ કરશો તો પણ તમને આઠ સો રૂપિ-

યાને લાભ થઈ જશે અને કંપનીને પણ સારો ફાયદો થશે.” બીજાએ પોતાની શર્ત મને કહી સંભળાવી

તેની એ શર્તને સાંભળીને મેં કહ્યું “ઠીક છે, પાર્ટ કરવો કે ન કરવો એ વિષયનો વિચાર કરીને આવતી કાલે હું મારો નિશ્ચય તમને જણાવીશ અને તે સાથે શર્તમંટિ કાઈ મતભેદ હશે તો તે પણ દર્શાવીશ વિચાર કર્યા વિના અત્યારે જ મારાથી નિશ્ચયાત્મક ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી. વાડ ત્યારે મને હવે પ્રેક્ષકમંડપમાં જવાની આજ્ઞા છે?”

“બલે નાટક જોવાની જ તમારી ઇચ્છા હોય તો ઍડિયન્સમાં પધારો અને તમારી અહીં જ બેસવાની ઇચ્છા હોય તો પણ અમને તો આનંદ જ થશે ” નાટ્યએ વિવેકથી કહ્યું અને તે સાથે એ પણ પૂછી લીધું કે “ત્યારે આવતી કાલે તમે અહીં પધારશો કે હું તમારા બિતારે તમને મળવામંટિ આશું?”

“હું આવતી કાલે સાંજે પાંચ વાગે કા તો અહીં આવીશ અને કા તો મારો જે નિશ્ચય થશે તે ચિઠ્ઠીમાં લખીને મોકલી આપીશ આખરે મારા બિતારે સુધી આવવાની તકલીફ આપવાનું મને બાજબી લાગતું નથી, કારણ કે, હું કાંઈ પર્ફોર્મન્સની બાબતમાં નથી.” આ પ્રમાણેનું ઉત્તર આપીને હું પ્રેક્ષકમંડપમાં જવા-મંટિ ત્યાંથી છઠી

કંપનીનો એક નોકર મને ઍર્ચિસ્ટ્રાના દરવાજા સુધી મૂકવાને મારી સાથે આવ્યો અને મેં ઍર્ચિસ્ટ્રાના દરવાજામાં પગ મૂકતાં જ પ્રેક્ષકો મને જોઈને પોતા-પોતામાં મારા વિષે કાનાકાસી કરવા લાગ્યા અને કેટલાક લોકો તો મારા મુખને જોવામંટિ પોતાની સીટાપરથી છઠી છઠીને ઊભા થતા પણ દેખાયા પ્રેક્ષકોની આ ચેષ્ટાને જોઈને “ફિલ્ડીના નાટક જોનારા શૈક્ષીન તમારાઓનો એક વખતની ખ્યારી ઍક્ટ્રેસ મિસ મેનકા”ના આજે નાટકમાં આવ્યાની ખબર તેમને મળી ગયેલી હોવી જોઈએ. એમ મારી મનોદેવતા મને કહેવા લાગી અને મારી એ ધારણા ખરી જ હતી, કારણ કે, હું જ્યારે પાછી મારી સીટપર બેસી ગઈ એટલે મારી પાછળની સીટપર બેઠેલા જે તમારાઓનો ધીમા સ્વરથી વાત ચીત કરતા હતા તેમનામાંના એક તમારાઓને બીજા તમારાઓને સંબોધીને કહેવા માણ્યું કે “અજ, સાહબ, અમર ચે મિસ મેનકા ઇસ તમારોમે આજ દ્રૌપદીકા પાર્ટ કરતી ઔર વો પળખી યુસુફેસાની યુસુફે દુખ્ખકા પાર્ટ અજા કરતા, તો આજ કે તમારોકી કુછ ઔરે હી રમત હો જતી આજ આપકી દેહલીમે કિસ વજહસે આમદ હુધ હય ચે મયે નહીં જનતા, તો હમ છતની અટકલ કી જ સકતી હય કે ઇસે ઇસ કંપનીકે માલિકને ખુલાઈ હોગી ઔર અવસાહી હોગા. તો ચદરોજમે શાયદ ઇસ સ્ટેજપર એ ગૌહરેસાની ઍક્ટ્રેસ કિર અપના જલ્લા દિખાયગી ઔર દેહલીકે નયે સિરેસે દીવાની બનાયગી!” બીજા તમારાઓને જણાવ્યું કે “વાહ બઈ વાહ! હમ તો ઇસ દુરેનાયાબ ઍક્ટ્રેસકે પાર્ટકી ખબર સુન પાયેંગે તો ઇસી રોજ ખાસ દર્જે કી પહેલી ‘રો’ મેં બીચોબીચકી સીટ ફિનર્વ કરાયેંગે. ઇસ હસીનાકા પાર્ટ જુરર કાબિલે હીક હોગા, દેખનેવાલા જુરર નાજકા ચહીક હોગા!”

નાટકના માલિકનો મારા વિષેનો બાવ તો મારા જણવામાં આવી જ ગયેલ હતો અને પ્રેક્ષકાલયમાં બીજા વાર આવ્યા પછી તમારાઓનો મારા વિષેની

લામણી પણ મારા જેવા તથા નજીવામાં આવી ગઈ અને તેથી નાટકના વ્યવસાયમાં પણ હજી હું સારી રીતે આગળ વધી શકુ તેમ હતું, એ વિષે કેટલેક અંશે મારા મનની ખાતરી થઈ ગઈ બીજા અકાંક્ષી સમાપ્તિ વેળાએ અમાનક રાજનન્દન અને તેનો મિત્ર શાલિગ્રામ મારી પાસે આવ્યા અને રાજનન્દને પાનના બીડાં મારા તથા મન્મથકુમારના હાથમાં આપ્યા મેં તેના હાથમાંથી બીડું લઈને તેને સ્વચ્છતા તથા કેમળતાથી પૂછ્યું “એહો, મહાશય, આપ પણ આજે નાટક જેવાને પધાર્યા છો કે છું ? આપની સાથે આ બીજા મહાશય કેાણુ છે ?”

“એઓ મારા એક સારામાં સારા મિત્ર છે અને આજે એમના આગ્રહથી જ મારે નાટક જેવા આવવું પડ્યું છે, ઉધ વેચીને ઉભરો કરવો પડ્યો છે, નહિ તો આ નાટક તો મેં દસ વાર જેવેલું છે” રાજનન્દને ઉત્તર આપ્યું

“એ તો એમ જ હોય, કેાંઈ વાર આગ્રહથી પણ ઉભરો કરવો પડે” મેં કહ્યું બીજી ઘટ્ટી વાગી, પ્રેક્ષકો પાછા આવવા લાગ્યા એટલે રાજનન્દન અને તેનો મિત્ર મારી રજા લઈને પોતાની જગ્યાપર પાછા ચાલ્યા ગયા. તેમના જવા પછી રામદુલારીએ મારા કાનમાં કહ્યું “એ તો રાજનન્દનભાઈ એમના દોસ્તને તમારા દીકાર કરાવાને લઈ આવ્યા હશે રાજનન્દનનું અપભ્રંશ મન તમારી યુગ્મ-સૂરતીમાં પરોવાઈ ગયું હોય એમ મને તો જણાય છે અને કદાચિત્ લાગ ફાવશે તો તે પોતાનો એ વિચાર તમને જણાવશે પણ ખરો જરા સંભાળ રાખજો, ક્યાંક લપસી ન જવાય”

“હીક છે; એવો વખત આવશે ત્યારે જોઈ લેવાશે.” મેં ટુકામાં પતાવ્યું

ત્રીજો અક સમાપ્ત થતા નાટકની સમાપ્તિ થઈ ગઈ અને નાટકશાળાની બહાર દેવકુમારીની ગાડી અમારી વાટ જોઈને તૈયાર બેસેલી હોવાથી અમે ગાડીમાં બેસીને રાતે બે વાગ્યાના શુભારે ઘેર પહોંચી ગયા આજે રાજનન્દન આવવાનો ન હોવાથી દેવકુમારીએ પોતાના રાયનમંદિરમાં જ મારા રાયનની વ્યવસ્થા કરાવેલી હતી અને તેથી મન્મથકુમારને સૂવાડ્યા પછી લગભગ દોઢ કલાક જેટલો સમય દેવકુમારીએ મારી સાથે વાર્તાલાપ કરવામાં વીતાવ્યો લગભગ સાડાત્રણ વાગે હું નિદ્રાવશ થઈ અને સવારમાં સાડા આઠ વાગે જાગી નાટક કંપનીના માલિકની માગણીનો મેં ચાહ પીધા પછી વિચાર કર્યો અને તેનાપર નિમ્ન આશયની મેં એક ચિઠ્ઠી લખી નાખી -

“શ્રીમાન મહાશય, ગઈ કાલે આપણી વચ્ચે થયેલી વાતચીત મુજબ જો ‘મહાભારત’ નાટકમાં મને પાર્ટ કરાવવાની આપની ઈચ્છા હોય, તો હું ચારથી પાંચ રાત્રિ પાર્ટ કરી શકીશ, પરંતુ અઠવાડિયામાં બે વારથી વધારે મારાથી પાર્ટ કરી શકાશે નહિ, એટલે એ પાંચ નાઈટ વીસ દિવસમાં અન્ધાર દિવસના અંતરે એક નાઈટના હિસાબથી પૂરી થવી જોઈએ બીજી ચર્ટ એ છે કે એક નાઈટના એક સો રૂપિયા મને મારી મેહનતના બદલા તરીકે આપવાની તમોએ ઈચ્છા દર્શાવી હતી, પણ એક નાઈટના રૂપિયા ખસે ને એક વિના હું સ્ટેજપર રહૂ થવા ઇચ્છતી નથી અને એ રકમ જો આપને કબૂલ હોય, તો આવતી કાલે એકવાન્સ તરીકે મારાપર રૂપિયા પાંચ સો મોકલી આપશો અને તે સાથે દ્રોપદીનો પાર્ટ પણ લખાવી મોકલશો રૂપિયા બાકીના મને ત્રીજી નાઈટ મળી જવા જોઈએ હું પાર્ટ ચારથી પાંચ દિવસમાં ગોખીને તૈયાર

કરી લઇશ અને તને મને યાદ હોવા છતાં પછી કરી લેવામાં બેક દિવસ વીતશે એટલે એક અઠવાડિયા પછી મારાથી સ્ટેન્ડપર રબ્બર થઈ ચકારો આપણું સાદુ નફી થઈ જશે, તો હું પરમ દિવસથી એકેકેક કલાક અથવા બપોળે કલાક સમયક પ્રમાણે રીહર્સલમાં આવીશ જેટલી નાઇટ હું પાઈ કંઈ તેટલી નાઇટ ઓર્ગેસ્ટ્રા તથા જનના કલાસની એકદર પાત્રથી છ ટિકિટો હું આવર્યકતા પ્રમાણે ફ્રી ઓફ ચાર્જ લઇશ. મારી આ ચિઠ્ઠીના જવાબની હું આવતી કાલે સવારમાં નવ વાગે રાહ જોઈશ કૃપાભિલાષિણી ચપા હર્ફ મિસ મેનકાના ઘટિત સ્વીકારશે.”

આ ચિઠ્ઠીમાં દેવકુમારીના ગૃહનું મારું સરનામું પણ મેં લખ્યું હતું અને આ ચિઠ્ઠી દેવકુમારીને જે નોકર આપણે દિવસે નાટકની ટિકિટો ખરીદવાને ગયો હતો તે જ નોકર માર્ફેટ મેં નાટક કંપનીના માલિક પર મોકલી દીધી. આ ચિઠ્ઠી લખવાથી મારાં પાકક તથા પાકિકાઓએ એમ ધારી લેવાનું નથી કે નાટકમાં નવેસરથી નામવાની મારી આંતરિક ઇચ્છા હતી, મારી એવી ઇચ્છા ન હોવા છતાં કેવળ મારી કીમતને જાણવામઠિ મારી માન્યતા પ્રમાણે મેં આ ચિઠ્ઠીમાં ભારીમાં ભારી માગણી કરી હતી અને તેથી જ નાટક કંપનીનો માલિક મારી એ માગણીને સ્વીકારી લેશે તો મારી યોગ્યતાનું મૂલ્ય મારા જાણવામાં આવશે અને જો તે મારી માગણીને નહિ સ્વીકારે, તો આપણા માથાપરથી તેણે ટિકિટોના પૈસા પાછા આપવાની અને આદરસહકારની દર્શાવેલી ઉદારતાથી મારાપર તેનો જે ઉપકાર થયો હતો તે ઉપકારનો ભાર અનાયાસ બિતરી જશે, આવી ભાવનાથી જ મેં આ ચિઠ્ઠી લખી હતી. આ ચિઠ્ઠી મોકલ્યા પછી હું સ્નાન કરી લેવામઠિ હાથમખાનામાં ગઈ અને સ્નાન, કેશમાર્જન તથા વસ્ત્ર બદલવામાં મારો લગભગ દોઢ કલાક જેટલો સમય વીતી ગયો. રામ-દુલારી મારા શરીરપર તૈલમર્દન કરીને મને નવડાવવા માટે મારી સાથે સ્નાન-ગૃહમાં જ રહી હતી એટલે અમે બન્ને જણી જ્યારે સ્નાનગૃહમાંથી બહાર નીકળી તે વેળાએ એક ચાકરડી દરવાજા આગળ અમારી વાટ જોઈને બેસી હતી, તેણે મને કહ્યું “ચપા બહેન, નાજી નામના કોઈ એક નાટકમંડળીના માલિક અત્યારે જ આપને મળવાની ઇચ્છાથી આવ્યા છે અને તેમને અમેએ નીચેના આપના ઓરડામાં બેસાડ્યા છે.” મારી ચિઠ્ઠી મળતા નાજી આમ તરતાવરતા આવશે, એવી સ્વપ્નમાં પણ મને કલ્પના ન હોતી અને તેથી હું તો સ્નાન કરીને બહાર જવાનો વિચાર કરતી હતી, પરંતુ તે અચાનક આવી લાગવાથી બહાર જવાના મારા વિચારને સુસ્તવી રાખી તે ચાકરડીને કંઢીના ત્રણ ચાર કપ તેવાર કરી નીચે લાવવાનું કહીને હું નીચે નાજી પાસે આવી અને વિવેક દર્શાવીને મેં કહ્યું “બોઆફ કરજો, મને સ્નાન કરતા જરા વાર થઈ તેથી આપને એકલા જ બેસી રહેવું પડ્યું હશે. આપ અત્યારે જ આવશે એમ હું ધારતી જ ન હોતી.”

“જે કાર્ય કરવાનું જ હોય તેમાં પછી અકારણ વિલંબ કરવો અને સમયને વ્યર્થ જવા દેવો, એ મૂર્ખતા છે તમારી ચિઠ્ઠી મળતા જ અમારો તમોને કોઈ પણ ખર્ચ અને કોઈ પણ રીતે પાઈ કરાવવાનો નિશ્ચય થવાથી હું તત્કાલ અહીં આવી પહોંચ્યા છું. અમે તમને પાંચ નાઇટમાટે રોકવા માગીએ છીએ અને તેના રૂપિયા એક હજાર અને દશ અત્યારે જ હું તમને આપું છું.” આમ

કહીને પાચ પાચ સોની જે નેટો અને દશ રૂપિયાની એક નેટ કાઢીને તેણે ટપ્પલપર રાખી દીધી, અને ત્યાર પછી હાફકોટના તોળરા જેવા મોઢા ગળવા-માથી ડેમી આઠ પેજ સાર્થજની એક ચોપડી કાઢીને મારા હાથમા આપતાં તેણે કહ્યું. “આ મહૂમ કાવસજી ખટાઈની છપાવેલી ‘મહાભારત’ નાટકની આખી ચોપડી છે અને એ દેવનાગરી અક્ષરોમા છપેલી છે, જે એ અક્ષરોમાટે વાંધો ન હોય તો પાર્ટ ચાફ કરવામાટે આ ચોપડી જ રાખી લ્યો, નહિ તો પછી કોઈ ગુજરાતી જાણુનાર એકઠરના હાથે ગુજરાતી અક્ષરોમા પાર્ટ લખાવી આપવાની વ્યવસ્થા કરૂં માત્ર આ ‘મહાભારત’ નાટકમા તમારો પાર્ટ હોય ત્યારે જ નહિ, પણ મારી કંપનીના કોઈ પણ નાટકની એકથી પચીસ ટિકિટ કોઈ પણ કલાસની ન્યારે જસ્તર પડે ત્યારે માગી લેજો જે દિલ્લીમા તમારુ વધારે રહેવાનુ થાય અને જે નાઇટ વધારે પાર્ટ કરી શકાય, તો પણ અમે. આ હિસાબે જ તમને રૂપિયા આપીશું. એટલે હવે પાર્ટ ચાફ કરી લેવામા વિલબ કરશો નહિ ‘મહાભારત’ નાટક આવતા શનિવારે રાખ્યુ છે, અને તે માટેની ખાસ જાહેર ખબર લખવાની હું મારી કંપનીના મેનેજરને સૂચના આપતો આવ્યો છું.”

નાસ્તજની આ હિમ્મત જોઈને હું તો વિચારમા જ પડી ગઈ કે, હવે જવાબ શો આપવો? મારી બધી શર્તો સ્વીકારવા ઉપરાંત એડવાન્સ તરીકે પાચ સોને બદલે તેણે હજારની રકમ કાઢીને ટપ્પલપર મૂકી દીધી હતી અને હવે હું ના પાડું તો તો તેની મશ્કરી કર્યાં જેલુ જ થાય એમ હતુ આ તો મારો વિનોદ આવીને મારે જ ગળે બાઝી પડ્યો હું ગભીર ચિંતામા પડી ગઈ એટલામા ચાકરડી કોંફીના જે કપ લઈને આવી લાગી એટલે કોંફી પીવાના નિમિત્તે મને વિચાર કરવામાટેનો થોડોક સમય મળી શક્યો. કોંફી પીતા પીતા હું એ જ નિશ્ચય પર આવી ગઈ “પરમેશ્વર જે કાંઈ પણ કરે છે તે સારા માટે જ કરે છે, મારો લેશમાત્ર પણ પ્રયત્ન ન હોવા છતાં ધર ખેડા આ હજાર રૂપિયાની રકમ આવી મળી છે અને પુન નાટકમા નદી તરીકે રહૂ થવાનો અચિન્ત્ય પ્રસન્ન પ્રાપ્ત થયો છે તો એમા પણ અવશ્ય કાંઈક ઈશ્વરી સંકેત જ હોવો જોઈએ અને તેથી હવે નાસ્તજને તેની માગણીનો અસ્વીકાર કરી નિરાશ કરવો અને પોતાના વચનપર પાણી ફેરવવું એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી.” અર્થાત્ કોંફીને ન્યાય આપીને તાંબૂલભક્ષણ કરતાં મેં નાસ્તજને જણાવ્યું “આપ મારી સઘળી શર્તોને સ્વીકારી લેશો અને અત્યારે જ રૂપિયા લઈને આવશો, એવી મને સ્વપ્નમા પણ કલ્પના નહોતી, મેં તો વિનોદ જ કર્યો હતો, છતાં વિનોદનુ આ પરિણામ થયુ છે તો હવે હું આપની ઇચ્છાને આનંદથી સ્વીકારું છું અને પાચ નાઇટ પાર્ટ કરવાને બદલે હું દેવનાગરી અક્ષરોમા છપાયેલી ચોપડીનો મને વાંધો નથી, આખા નાટકની ચોપડી મારી પાસે હોવાથી ‘ટુઅર્ડ’ પણ મારા ધ્યાનમા રહી શકશે એ મારા માટે વધારે સારુ છે. ત્યારે હવે આપ કહેા તે પ્રમાણેની આ રૂપિયાની પહોંચ હું આપને લખી આપું.”

“આ શું બોલ્યાં? તમારુ વચન છે તે જ પહોંચ છે, અમે તમને ખીજ રખડતી એક્ટ્રેસો જેવા ધારતા નથી તમારા માટે અમારા મનમા માન છે અને તથી તમારા વચનપર હજાર તો શું પણ દશ હજારની રકમ સહી વખર ધીરવાને અમે તૈયાર છીએ તમેએ અમારી માગણીને સ્વીકારીને અમારુ માન

જળવ્યું છે એ તમારો અમારા પર એવો અને એટલો ઉપકાર થયો છે કે જેનો બદલો તો અમારે હજી પછીથી જ આપવાનો છે અસ્તુ. ત્યારે આપના લીધેલા સમયને મટિ અને આપને આપેલા પરિશ્રમમટિ ક્ષમા માગીને હું હવે જવા-મટિની રજા લઇશ, કારણ કે, મારે બીજા પણ કેટલાક અગત્યના કામો આજે આટલાંપી લેવાનાં છે.”

આમ બોલી નાકજી મારી સાથે હસ્તમૂલન કરીને ચાલતો થઈ ગયો. હું તેને દરવાજા સુધી પહોંચાડીને પાછી મારા ઓરડામાં આવી મનોમત કહેવા લાગી.—

“નાટકના વ્યવસાયનો એક તે પણ સમય હતો કે જ્યારે ‘વાકાનેર આર્ય-હિતવર્ધક નાટક મંડળી’ના માલિક જેવા કેટલાક માલિકો એકઠાં ગુનાહમાર કચેરીઓ પ્રમાણે તાબાકૂચીમાં રાખતા હતા, ત્રણ ત્રણ મહિનાનો પગાર કિયો-જિટ રાખીને ચાર મહિનાનો પગાર ચઢે ત્યારે એક મહિનાનો પગાર આપતા હતા અને તે પગાર પણ એવા કમલ હતા કે આજે મજૂરોના પગાર પણ તેથી વધારે હોઈ શકે, છતાં એકઠાં તે સર્વ દુ ખોને સહીને ગુલામ પ્રમાણે નોકરી કરતા હતા, અને માલિકના હાથનો માર તથા માલિકના મોઢાની ગાળો ખાવાનું કામ તો તેમના માટે નિત્યના કર્તવ્ય સમાન થઈ ગયું હતું, અને આજનો પણ સમય છે કે એકઠાં તથા એક્ટ્રેસિસને માલિકો હથેળીમાં ચૂકાવે છે; મોટા મોટા પગારો આપવા ઉપરાંત સેંકડો તથા હજારોની રકમો અંગૂઠીની આપે છે અને એકઠાં તથા એક્ટ્રેસિસના હુકમના બન્દા ગુલામ થઈ રહે છે, તો પણ તેઓ માલિકોને દબાવતા જ રહે છે; આજે આ કંપનીમાં હોય તો આવતી કાલે બીજી કંપનીમાં અને પરમ દિવસે ત્રીજી કંપનીમાં હડી નય છે અને રાત્રી કે રાણી કરતાં પણ વધારે દિમાગ તથા મિલન રાખતા દેખાય છે! ‘કોઈ વાર સમૂનો વારો તો કોઈ વાર વહનો વારો’ એ કહેવત પ્રમાણે માલિકોના અત્યાચારનો અમલ પૂરો થતા હવે એક્ટ્રેસ તથા એક્ટ્રેસિસના અત્યાચારના અમલનો આરંભ થયો છે, અને તે અત્યાચારે બિચારા નાટકમંડળીઓના આજકાલના માલિકોને નાકમા દમ કરી મૂક્યો છે! એકઠાં અને એક્ટ્રેસિસ આજ કાલ આઠલા જવાં ફાટી ગયા છે તેનું એક બીજું કારણ એ પણ છે કે બીજા ધંધાની માફક નાટકન વ્યવસાયમાં પણ પ્રતિસ્પર્ધા (કોમ્પિટિશન) બહુ જ વધી ગઈ છે અને નાટક મંડળીઓના માલિકો વચ્ચે દ્વેષ તથા વૈરભાવનો અગ્નિ એટલી બધી બલકરતાથી પ્રજ્વળી ઉઠ્યો છે કે ‘બેની લડાઈમાં ત્રીજું ફાવે,’ એ નિયમ અનુસાર માલિકોની લડાઈથી એકઠાં તથા એક્ટ્રેસિસને ધીકેળાં થઈ પડ્યા છે નાટક કંપનીઓના માલિકોમાં સુધ થઈ નય તો તેમના પરના એ અત્યાચારોનો આવતી કાલે જ અંત આવી નય તેમ છે; પરંતુ નાટક કંપનીઓના માલિકોમાં સુધ થવાનો નથી, અને તેથી હાલ તરત નિકટના ભવિષ્યમાં તો એક્ટ્રેસ તથા એક્ટ્રેસિસના તેમના પરના અત્યાચારોનો અંત આવવાનો નથી.”

હું આ પ્રમાણેના વિચારમાં નિમગ્ન હતી એટલામાં રામદુલરી કપડાં બદલીને આવી લાગી અને ચાડી પણ અમારા મટિ તૈયાર હોવાથી તેને સાથે લઈને કાંચનમાલના પ્રિયતમ સ્વામલાલની પત્ની ચિન્તામણીને મળવા જવા મટિ હું ગાડીમાં બેસીને વિદાય થઈ.

૧૮૭૭-૭૮-૭૯-૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨-૯૩-૯૪-૯૫-૯૬-૯૭-૯૮-૯૯-૧૦૦

પ્રકરણ ૧૯ મું

કાકતાલીયતા કે યશોરેખા ?

કાંચનમાલા પાસેથી મુળઈથી નીકળતી વેળાએ ચિન્તામણીપરની જે યત્રિ ચપત્રિકા મેં લખાવી લીધી હતી તેના ક્વચરપર શ્યામલાલના ગૃહ આદિનો સ્વ ઉલ્લેખ હોવાથી તેમ જ શ્યામલાલ દિલ્લીનો એક પ્રસિદ્ધ નાગરિક હોવાથી કોચ મેંનને તેનું નામ આપતા જ તે અમને શ્યામલાલને ઘેર લઈ ગયો. શ્યામલાલ દ્વારપાળને ગાડી પાસે બેસાવીને મેં કહ્યું કે “તમારા શેઠાણી ચિન્તામણ દેવીને જાણ આપો કે મુળઈથી ચપાખાઈ નામના એક બાઈ આવ્યા છે અ તેઓ આપને મળવા માગે છે સાથે એ પણ કહી દેશે કે ચપાખાઈ, દેવી કાચ નમાલાનો કાંઈક સહેરો પણ લાવ્યા છે” દ્વારપાળ તત્કાળ ગૃહમાં ગયો. અ સાતેક મિનિટમાં પાછો આવી અમને આદરપૂર્વક અદર લઈ ગયો. અદર આમણમાં ચિન્તામણી મારો આદરસહાર કરવામાટે મારી વાટ ભેટી બેસ હતી એટલે મને ભેટી જ તે પ્રેમ તથા આદરદર્શક બાવથી કહેવા લાગી કે “ચપ ખહેન ! જાગિની કાચનમાલાએ આપના સખધમાં એક ખાસ કાગળ અમારા પ લખ્યો છે અને તેથી અમે તો આજે ચાર કે પાંચ દિવસથી આપની વાટ ભેચ કરીએ છીએ આપ ક્યા બિતર્યા છો અને ક્યા નહિ એ અમે નાણુતા ન હોતા નહિ તે અમે જ આપને મળવામાટે આવત અથવા તો ગાડી મોકલીને અહ બેસાવી લેત ચાલો આપણે ઉપર નીરાતે બેસીએ અને વાતો કરીએ, એટ લામાં મારા સ્વામી પણ આવશે એટલે તેમને પણ આપના દર્શનનો લાભ મળશે.” અમે ઉપર ગયા અને જે ઓરડામાં અમે બેઠા તે ઓરડામાં ગોઠવેલ કુર્નિચર તથા અન્ય વસ્તુઓની વ્યવસ્થાથી તત્કાળ મારા નાણુવામાં આવી ગ કે તે શ્યામલાલ, ચિન્તામણી તથા કાચનમાલાનું શયનમંદિર હોય ભેધએ ખરેખ લેમનું એ શયનમંદિર અત્યંત મનોહર, આકર્ષક તથા સર્વપ્રકારના સુખસાધનોય સુસજ્જિત હતું અને તેને ભેટા કોઈ રાજના શયનમંદિરનો જ બાસ થય કરતો હતો.

તે શયનમંદિરની સમચોરસ લંબાઈ તથા પહોળાઈ પચાસથી સાઠ ફીટન હોવી ભેધએ એવું મારું અનુમાન હતું તેની ચારે બાજુઓ ખુલ્લી હોવાય અને દરેક દિશામાં ચાર ચાર વિશાળ ખારીઓ હોવાથી શયનમંદિરમાં વાયુ તથ પ્રકાશની વિપુલતા હોય એ સ્વાભાવિક જ હતું આખા ઓરડામાં તુર્કસ્તાનન બનાવટનો એકામાં એકી પણ બે હંજરની કીમતનો એક સુંદર ગાલીચો પાય રેલો હતો; તે ગાલીચાપર પશ્ચિમાભિમુખ વાતાયનથી થોડા જ અંતરપર પીતળને કમાનદાર એક વિશાળ છત્રીપલમ ગોઠવેલો હતો કે જે પલમની શય્યામાં પ્રભુથ ચાર મનુષ્ય અર્થેત સુખપૂર્વક સૂઈ શકે તેમ હતું શય્યા પણ એવી તો કીમત સુંદર અને સ્વચ્છ હતી કે ભેટા જ તે શય્યામાં પડવામાટે ભે કોઈનું પણ મ લલચાય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ ન હોતું. દક્ષિણાભિમુખ તથા ઉત્તરા ભિમુખ બંને વાતાયનોના મધ્યમાં દીવાલની લગેલગ સામસામાં બે વિશાળ કોચ ગોઠવવામાં આવ્યા હતા અને તે કોચ પણ એવા હતા કે આનંદથી તેમ વાપર એકે મનુષ્ય શયન કરી શકે. બે કોચોના મધ્યમાં એક ગોળ ટુબ

ગોઠવેલું હતું અને તેની ચારે બાજુએ રેશમની ગાદીવાળી ચાર ઉત્તમ કુરસીઓ રાખેલી હતી એ ટેબલપર જરીના ભરતકામવાળું ટેબલક્લૉથ નખાયલું હતું અને ઉપર એક ચાઈનીસ સુદર કુડામા મોતીઓનું બનાવટી ગ્રાઉ શોભી રહ્યું હતું. પૂર્વાભિમુખ બે વાતાયનોના મધ્યમાં એક દર્પણમહિત પ્રચંડ ડ્રેસિંગ ટેબલ હતું અને તેનાપર વૉટર જગ, તેલની બાટલીઓ તથા કાસકી અને ઘસાઈ ઈલેક્ટ્રિક ડ્રેસિંગના અપટુડેટ સર્વ સાધનો ભેગાં આવતા હતા. તે ડ્રેસિંગ ટેબલના ઉપરના ભાગમાં દીવાલપર લાલા રચામલાલનું અત્યંત સુદર ફ્રેમમાં જડેલું ઓઈલ-પેન્ટ વિશાળ એન્સાઈલમેન્ટ ચિત્ર શોભી રહ્યું હતું અને બન્ને કોચના ઉપરના ભાગમાં સામસામા તેવા જ ચિન્તામણી તથા કાચનમાલાના વિશાળ ઓઈલપેન્ટ ચિત્રો દૃષ્ટિગ્રસ્ત થતા હતા. શયનમંદિરના ચાર ખૂણામાં ચારખૂણિયા ટેબલ ગોઠવેલા હતા અને તેમનાપર ચાંદીની નકસીકામવાળી ફ્રેમમાં જડીને રચામલાલ, ચિન્તામણી તથા કાચનમાલા તેમ જ રચામલાલના પુત્રના ડબલ ફેબ્રિકેટ સાઈ-જના એરીછનલ ફેટા રાખવામાં આવ્યા હતા. ડ્રેસિંગ ટેબલની પાસે આખા કાચવાળું એટલે કે આરીસાવાળું સીસમનું નકસીકામથી સુશોભિત એક કબાટ હતું અને તેની પાછળ મોતીના પડદાથી ઢાંકેલો એક દરવાજો હતો અને તેમાં થઈને બાથરૂમ એટલે કે સ્નાનગૃહમાં જવાનું હતું. બન્ને કોચની આસપાસ બબ્બે ઇલેક્ટ્રીકલ હટી અને ઉપરની લીલા રંગથી રંગેલી સોનેરી કામવાળી છતના મધ્ય-ભાગમાં એક કીમતી લેમ્પ ટાંગેલો હતો. તેમ જ એક ટેબલટૉપ ડ્રેસિંગ ટેબલપર પણ પડેલો હતો. એ ઉપરાંત શય્યામાં છાટેલા અત્તર તથા સેન્ટ અને લવેન્ડર આદિ સૌગંધિક પદાર્થોના સૌગંધ્યને શયનમંદિરમાં એટલી સીમા પર્યંત વિસ્તાર થયેલો હતો કે મગજ તર થઈ જવું હતું અને તેથી ત્યાંથી બેઠવાની કોઈની પણ ઇચ્છા ન થાય એ સ્વાભાવિક જ હતું. બારીઓમાં મખમલના પડદા બાંધેલા હતા અને ઉંઢાળામાં કૃત્રિમ વાસુના સેવનમાટે ગરમ વરાળથી ચાલતા બેસ્ટના બનાવેલા બે પખા પણ ડ્રેસિંગ ટેબલની એક બાજુએ જમીનપર પડેલા હતા. શયનમંદિરના સ્નાનગૃહમાં પણ તુર્કસ્તાનના હમ્મામખાના પ્રમાણે ગરમ પાણી તથા ઠંડા પાણીથી નંદાવાની તેમ જ કૃત્રિમ વર્ષાસ્નાન-શાવર બાથ-ની ફેલુ વ્યવસ્થા કરાયેલી હતી અને તે મંદિરના સર્વ સાધનો ત્યાં તૈયાર રખાયેલા હતા. લક્ષ્મી-દેવીની જેનાપર કૃપા થયેલી હોય તે મનુષ્યને આ વિશ્વમાં લોગવિલાસનાં કયાં સાધનો નથી મળી શકતાં વાર ?

અસ્તુ મને તથા રામદુલારીને ચિન્તામણીએ આદરપૂર્વક કોચપ્રકુ બેસવાની પ્રાર્થના કરી, પરંતુ રામદુલારી કુરસીપર બેઠી અને કુલ કોચપર બેઠી એટલે ચિન્તામણી પણ મારી પાસે જ કોચના બીલ છેડાપર બેસી ગઈ. કોચપ્રકુ બેઠા પછી તરત જ એ પૂછ્યું કે “આ શયનમંદિર આપનું કે શ્રીમતી કાચનમાલાનું ?”

“મારું એક બિલ શયનમંદિર છે તેમ જ બિગિની કાચનમાલાનું પણ એક શયનમંદિર બિલ છે, અને આ અમારું સર્વસાધારણ મોટું શયનમંદિર છે. આ ગૃહમાં બિગિની કાચનમાલાનું આગમન થયા પછી અહીં પ્રેમ, સમભાવ તથા પરસ્પર સંતોષનું સામાન્ય એટલી સીમા પર્યંત વ્યાપી રહ્યું છે કે હવે બિલ બિલ શયનમંદિરોના ઉપયોગને પ્રસંગ આવતો જ નથી અને તેથી તે

શયનમંદિરો અત્યારે તો બહુધા નિકપયોગી જ થઈ પડ્યાં છે, માત્ર મહિનામાં ત્રણ દિવસ તે શયનમંદિરો અમારા ઉપયોગમાં આવે છે” ચિન્તામણીએ મારા પ્રશ્નનું ઉત્તર આપ્યું.

ચિન્તામણીને મારી સાથે આટલા નિઃસકોચ ભાવથી વાર્તાલાપ કરતી જોઈને મારા મનમાં કાંઈક આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું, પરંતુ વાર્તાલાપમાં આગળ વધ્યા પછી જ્યારે મારા જાણવામાં આવ્યું કે કાચનમાલાએ પત્ર દ્વારા મારા વિનોદી સ્વભાવનો અને મારા સદ્ગુણોનો ચિન્તામણીને પૂર્ણ પરિચય કરાવી દીધો હતો અને તેથી જ ચિન્તામણીએ મારી સાથેના વાર્તાલાપમાં અયોગ્ય વિવેક, સલજ્જતા તથા દંબને દર્શાવવાની ચેષ્ટા કરી ન હોતી, એટલે પછી મારા આશ્ચર્યનું નિવારણ થઈ ગયું આવી રીતે મારા મનનું સમાધાન થઈ ગયું પછી મેં ચિન્તામણીને પૂછ્યું કે “ત્યારે કાચનમાલાનું પત્ર આપે આપના પ્રાણેશને પણ વંચાવ્યું હશે અને તેઓ પણ મારા સ્વભાવથી અત્યાર પૂર્વે જ પરિચિત થઈ ગયા હશે, કેમ ખરું કે નહિ?”

“એમાં વળી પૂછવું જ શું વાર? અમારા પ્રાણેશ પણ વિનોદી સ્વભાવના છે એટલે તેમની સાથેના વાર્તાલાપથી તો વળી આપને અધિક આનંદ મળવાનો સંભવ છે” ચિન્તામણીએ કહ્યું.

હું અને ચિન્તામણી આવી રીતે વાર્તાલાપ કરતા હતા એટલામાં ચિન્તામણીની એક દાસી ચાદીના બે વાટકામાં મારા મટિ તથા રામદુલારીમટિ ઉલ્કૃષ્ટ સુરખેા લઈ આવી અને અમેએ તે સુરખેાનો આસ્વાદ લેવા માગ્યો એટલામાં તે ચાદીના બે ગ્લાસોમાં શીતલ જલ ભરી લાવી અમે સુરખેા ખાઈને પાણી પીતા હતા એટલામાં દ્વારપાળે લાલા સ્યામલાલના આવવાની ચિન્તામણીને ખબર આપી, અને ચિન્તામણીએ તેમને ઉપર મોકલવાનું દ્વારપાળને કહી દીધું અમેએ પાણી પીને પાનના બીડા મોઢામાં નાખ્યા એટલામાં તો લાલા સ્યામલાલ શયનમંદિરમાં આવી લાગ્યા અને એક ઇંછાએઅરને વચ્ચે સરકાવીને અમારી સામા બેસી ગયા તેમના હાથમાં કાગળોનું એક બડલ હતું તેને તેમણે રાઉન્ડ ટેબલ પર મૂકી દીધું અને દુપટ્ટો ઉતારીને દાસીને આપ્યો કે જે લઈને તે ચાલતી થઈ ગઈ સ્યામલાલે સ્વસ્થ થઈને બેઠા પછી મને ઉદ્દેશીને કહેવા માગ્યું કે -

“અપાખાઈ આપ પોતે જ કે? કાચનમાલાએ આપના સંબંધમાં બહુ જ સારા વિચારો દર્શાવ્યા છે અને આપના આદરસહાર મટિની બાર મૂકીને બલામણુ કરેલી છે અમારા અહોભાગ્ય કે આજે આપના પગલાથી અમારી પાર્શ્વકૃદી પવિત્ર થઈ અને આપના સહારનો અમને અલભ્ય લાભ મળી રાકયો. પરંતુ અપાખાઈ! આપના મુખમહળને જોતા મને એવો ભાસ થયો કરે છે કે અત્યાર પૂર્વે આપને મેં એક બે વાર નહિ, પણ અનેક વાર જોયા છે અને તે ઘટના બહુધા સાત કે આઠ વર્ષ પૂર્વની હોવી જોઈએ, એમ મારી મનોદેવતા મને કહ્યાં કરે છે કદાચિત્ તે અખળાની આકૃતિ આપની આકૃતિને મળતી હોય અને તેથી આપને જાણખવામાં મારી ભૂલ થતી હોય તો તે પણ બનવા જોગ છે છતાં પણ હું આપના શ્રીમુખથી જાણવા માગુ છું કે આપ દિલ્લીમાં અત્યારે પ્રથમ વાર જ આવ્યા છો કે આગળ પણ કોઈ વાર આવ્યા હતાં, અને આગળ આવ્યા હો તો તે ઘટનાને કેટલો સમય થયેલો હોવો જોઈએ?”

શ્યામલાલના આ પ્રશ્નથી હું તલાળ જાણી ગઈ કે અવશ્ય તેણે મને નાટકમાં જોડેલી હોવી જોઈએ, અને તેથી હવે મારા તે વ્યવસાયને તેનાથી ગુપ્ત રાખી શકાય તેમ નથી છતાં પણ તેને કાંઈક ભ્રમમાં નાખવાના હેતુથી મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “ધારો કે હું આગળ કદાચિત્ દિલ્લીમાં આવેલી હોઉં, તો પણ આપે મને ક્યાં સ્થાનમાં અને કેવા સ્વરૂપમાં જોઈ હતી એનું આપને ચચાર્થ સ્મરણ છે ખરું કે ? જો હોય તો પ્રથમ તે જણાવવાની કૃપા કરો એટલે પછી હું આપને આપના પ્રશ્નનું સરળ ઉત્તર આપીશ.”

મારા એ પ્રશ્નને સાંભળીને શ્યામલાલ તે ઘટનાનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો અને વિચારમગ્ન થઈ ગયો. લગભગ છ સાત મિનિટમાં તે ઇજ્જતેઅરમાંથી ઊઠ્યો અને આખા કાચના કબાટમાંના નીચેના વિશાળ ખાનામાંથી ફેટોગ્રાફોના બૃહદ્ બૃહદ્ બડલો બહાર કાઢીને એક બડલમાંથી તેણે જે ઇનિન્ટ સાઈઝના ફેટોગ્રાફ બહાર કાઢી લીધા, અને તે ફેટોગ્રાફોને મારાં નેત્રો સમક્ષ રાખી તેણે કહ્યું કે “મેં આપને આજથી સાતેક વર્ષ પહેલાં દિલ્લીની ફગમિપર આ સ્વરૂપમાં જોયાં હતાં, પરંતુ જેના આ ફેટોગ્રાફ છે તે અળખાનું નામ મિસ મેનકા હતું, અને આપનું નામ અંપાળાઈ છે, એટલો ભેદ છે મને તો મિસ મેનકા અને આપની આકૃતિ એકસરખી જ લાગે છે હવે મારી ભૂલ થતી હોય તો મને ક્ષમા કરો.”

અહીં મારે જણાવવું જોઈએ કે જ્યારે આઠેક વર્ષ પૂર્વે હું પ્રમાદચન્દ્રની નાટકમંડળીમાં નટી તરીકેના વ્યવસાય કરતી હતી તે વેળાએ મહૂમ ખુરસોદજી મેહરવાનજી બાલીવાલાએ જેવી રીતે મિસ ગૌહર તથા મિસ વીજળી આદિ પોતાની કંપનીમાંની એક્ટ્રેસિસના ફેટોગ્રાફ વેચવામટે કઢાવેલા છે તેવી જ રીતે પ્રમાદચન્દ્ર શેઠ વેચવામટે મારી બૃહદ્ બૃહદ્ નાટકોમાંની બૃહદ્ બૃહદ્ ભૂમિકાઓના મારા બૃહદ્ બૃહદ્ સાત કે આઠ ફેટો લેવડાવ્યા હતા, અને તેમનું સારું વેચાણ થવાથી પ્રમાદચન્દ્ર શેઠ હબરેક રૂપિયાની રકમ તેમાંથી પણ મેળવી લીધી હતી લાલા શ્યામલાલ પણ એક સૌકીન જવાન હોવાથી તેમણે પણ મારા બે ચાર ફેટોગ્રાફ ખરીદી લીધા હોય તો તેમાં નવાઈ એવું કંઈ પણ ન હોતું. જો કે તે સમયની અને અત્યારની મારી આકૃતિમાં કેટલેક ફેર પડી ગયો હતો છતાં તે ફેર એટલો બધો ન હતો કે તે વેળાએ મને જોનાર મનુષ્ય અત્યારે મને ન જ ઓળખી શકે તેમ જ હું વળી એ જ કિવસે દ્રોપદીની ભૂમિકા બજવી બતાવવાને નાજી સાથે રૂપિયા લઈને બંધાઈ ચૂકી હતી એટલે હવે ખોટા યોગડાં મારીને મારા ભેદને છુપાવવાનો મારો વિચાર ન થયો, અને તેથી હું શ્યામલાલની સ્મરણશક્તિને ધન્યવાદ આપતી કહેવા લાગી કે—

“ધન્ય છે, મહાશય ! આપની તીવ્ર સ્મરણશક્તિને કે આઠ વર્ષ પૂર્વની ઘટનાનું આપે આટલી સીમાપર્યંત સ્મરણ રાખ્યું છે અને પોતાના કચનને આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે મિસ મેનકા હું પોતે જ છું કારણ કે, હું નાટકમાં હતી ત્યારે નાટકમંડળીના મલિકે મને આપેલા એ નામથી જ હું ઓળખાતી હતી મારું ખરું નામ તો અંપાળાઈ છે.”

“અંપાળાઈ, આપ એક સમયમાં નટી હતાં અને ફગમિપર રજૂ થતાં હતાં

એ કારણથી કેટલાક અધ્યયુક્તિ લોકો પ્રમાણે હું આપને હીન દૃષ્ટિથી જોઈશ અને મારા મનમાં આપના વિષે જે માનની લાગણી હશે તે એાછી થઈ જશે, એવી સંકલ્પને હૃદયમાં કદાપિ સ્થાન આપશે નહિ, કારણ કે, તે સમયમાં પણ કેવળ એક જ પ્રેમી યુસુફ વિના આપનો બીજ કોઈ પણ પુરુષ સાથે કરો. પણ અયોગ્ય સંબંધ હતો નહિ અને આજકાલની બીજ એક્ટ્રેસિસ પ્રમાણે પૈસાના લાભથી આપે પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું કદાપિ લીલામ નથી કર્યું એ હું સારી રીતે જાણું છું અને તેથી પ્રથમથી જ હું આપને જે માનની દૃષ્ટિથી જોતો આવ્યો છું તે જ માનની દૃષ્ટિથી અદ્યપિ જોઈ છું.” શ્યામલાલે મારા સંબંધમાં માનની લાગણી બતાવીને કહ્યું

શ્યામલાલના આ ઉદ્ગારોને સાંભળીને યુસુફ સાથેના તે સમયના મારા સ્નેહસંબંધની વાર્તા સમસ્ત દિલ્લીના જાણવામાં આવી ગયેલી હોવી જોઈએ એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું, પરંતુ એથી જે એક લક્ષમાં રાખી લેવા યોગ્ય તત્ત્વ નીકળ્યું તે એ હતું કે માત્ર એક જ પરપુરુષ સાથેના અચળ પ્રેમથી પણ સ્ત્રીની આટલી પ્રતિષ્ઠા બધાય છે તો પણ જે સ્ત્રીઓ સતીધર્મ અથવા પાતિવ્રત્યનું અખંડ પાલન કરનારી હોય, તે સ્ત્રીઓ જનસમાજમાં દેવી તરીકે પૂજ્ય થવાની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત કરે, એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે વા? પરંતુ આ બાવનાને મારા મનમાં જ ગુપ્ત રાખી હું શ્યામલાલને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે -

“લાલાજી, મનુષ્યમાત્ર ભૂલને પાત્ર છે, યુસુફ સાથેના મારા પ્રેમસંબંધની ઘટના પણ મારી ભૂલનું જ પરિણામ હતું અને તેમણે અદ્યપિ મારા મનમાં ઘણીક વાર પશ્ચાત્તાપ થયા કરે છે યુસુફ જેવડા થયા, ત્યાર પછી એક ધૂણાકારક રોમનો લોગ થયો, મેં તેની એક બાંગની પ્રમાણે સેવાશુશ્રૂષા કરી અને છેવટે તે મરી પણ ગયો હતો તેના મરણ પૂર્વે જ મારી ભૂલને જાણી ગઈ હતી અને સત્ય માર્ગમાં આવી ગઈ હતી અત્યારે હું મારા પતિના સમાજમય અતિશય સુખિની છું અને મારા સતાનોને જોઈને મારા મોઢની પરિસ્થિતિમાં થાય છે મારી મસ્તીની મોસમ ખલાસ થતા હું હવે તે સમયની મિસ મેનકા અથવા ચચળા ચપા નથી, કિન્તુ વિચારશીલા, સારાસારવિવેકિની અને ધર્માનુરાગિણી ચપા છું, એ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી લેશે મારા જીવનનું ઉત્તમ પરિવર્તન થઈ ગયું છે, એ ઈશ્વરની કૃપામણે હું ઈશ્વરનો નિરતર આભાર માન્યા કરું છું અને ઈશ્વરને એ જ અભ્યર્ચના કરું છું કે તે દુરાચારના માર્ગમાં વિચરતી સર્વ ભારતીય બામાઓને સદ્બુદ્ધિ આપે અને સદાચારના માર્ગમાં ચાલતી કરી દે.”

“મારી માન્યતા પ્રમાણે તો પોતાના પાપોને ઢાકવામણે અસત્યવાદ કરીને પવિત્રતાનો દબ દર્શાવનારી વ્યભિચારી વનિતાઓ કરતા આપ જેવી પોતાના પ્રમાદને માનવતાથી સ્વીકારીને પશ્ચાત્તાપપૂર્વક સદાચારના માર્ગમાં વિચરનારી વનિતાઓ જ પૂજ્યતા તથા આદરને પાત્ર છે હું આપને આપની સત્યપ્રિયતા તથા સત્યવાદિતામણે ધન્યવાદ આપું છું” ચિન્તામણીએ પણ અતઃકરણ પૂર્વક મારું ગૌરવ કરીને મને ધન્યવાદ આપ્યો.

“એ તો બધું જાણે ઠીક, પણ હવે એ વાત કરો કે, દિલ્લીમાં આપ કેટલા દિવસ રહેવાના છો, અમારે આપની શી સેવા કરવી અને આપના સત્કારનો શો પ્રબંધ કરવો? કારણ કે, આપ કાચનમાલાના મૈત્રિણી હોવાથી આપને

યોગ્ય સત્કાર કરવો એ અમારો ધર્મ છે. અત્યારે હું આશા રાખું છું કે આપ ભોજન પણ અમારી સાથે જ લેશો અને પંક્તિનો લાભ આપી અમને કૃતાર્થ કરશો.” શ્યામલાલે હવે આદરણીયતાના વિષયપર આવીને વિવેક દર્શાવ્યો.

“હું અહીં એક મહિના રહેવાની છું અને હાલ તરત મારા જિતારા વગેરેની સારી સગવડ હોવાથી આપને કાંઈ પણ વિશેષ પરિશ્રમ આપવાની આવશ્યકતા નથી જે આવશ્યકતા હશે તો જાણુવીશ આજે તો જમવા માટેની ક્ષમા કરશો, વળી બીજી વાર અહીં જમીશ.” મેં પણ વિવેકનું ઉત્તર વિવેકથી જ વાળ્યું.

પરંતુ શ્યામલાલ તથા ચિન્તામણી ઉભય જનોએ આજે જ મને પોતા સાથે ભોજન લેવા માટેનો એટલો બધો આગ્રહ કર્યો કે અંતે મારે તેમના આગ્રહને સ્વીકારવો જ પડ્યો, અને તેથી મેં રામદુલારીને કહ્યું “ત્યારે રામદુલારી, હું ઘેર જ અને મનમથ જે સમજે તો તેને જમાડી દેજે, ન સમજે ને હઠ લઈ બેસે તો મારી પાસે લઈ આવજે શેઠાણીને કહી દેજે કે જમવા વખતે મારી વાટ ન ભરેશો, હું અહીંથી જમીને મોડી આવીશ.” મારી આ આજ્ઞા મળતા રામદુલારી ગાડીમાં બેસીને ઘેર જવામાટે રવાના થઈ ગઈ. શ્યામલાલ તથા ચિન્તામણીએ આગ્રહ કરીને મને જમવામાટે રોકી રાખી અને તે કારણથી રામદુલારીને મારે ઘેર મોકલવી પડી એમા પણ પરમેશ્વરનો એક વિશિષ્ટ હેતુ હતો, અને મારી યશોરેખાને સત્ય કરી બતાવવા માટેનો એમા ઇશ્વરી સંકેત સમાયલો હતો એમ રામદુલારીના ગયા પછી થોડી વારમાં જ મારા જોવા તથા જાણવામા આવી ગયું, અને તેથી ‘ઇશ્વર જે કાંઈ પણ કરે છે તે સારામાટે જ કરે છે,’ એ સાધારણ કીર્તિનીના ગૂઢ રહસ્યનું મને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતા લાગ્યું.

રામદુલારીના ગયા પછી શ્યામલાલે ફેટિંગાફેના બડલો પાછા કબાઠના ખાનામા રાખી દીધા, પણ જે કામજોના બડલને તે બહાર આવ્યો ત્યારે પોતાની સાથે લેતો આવ્યો હતો અને જે બડલને તેણે રાઉન્ડ ટેબલપર રાખ્યું હતું તે બડલને ખાનામા ન રાખવાથી ચિન્તામણી તેને તે બડલનું સ્મરણ કરાવતી કહેવા લાગી “બધા બડલો તો ખાનામાં રાખ્યા, પણ આ બડલ અહીં ટેબલપર રહી ગયું છે તે રાખતા બૂલી ગયા કે શું? એ શાનું બડલ છે, ફેટિંગું, નેટિંગું કે કામના હોય તેવા બીજા કાગળિયાનું? જે જોખમ જેવું હોય તો તીજેરીમા રાખી દઉં?”

“એ બડલ ફેટિંગું નથી, નેટિંગું નથી તેમ જ કામના હોય તેવાં બીજાં કાગળિયાંનું પણ નથી, કિન્તુ આ તો એક પચાવન વર્ષની બુઢી પણ નોનવાન નાનનીન જેવી આશક્રમિજન ઔરતે પોતાના એક તરફ આશકપર લખેલી પ્રેમપત્રિકાઓનું બડલ છે અને હું એ પ્રેમપત્રિકાઓ વાચવામાટે લાવ્યો છું.” શ્યામલાલે તે બડલમાના કાગળિયાના બેઢનો વિનોદમયી ભાષામા સ્ફોટ કર્યો.

“આપણે ત્યાં સાતેક વર્ષ પહેલા રાજનંદન નામનો પેલો બટ તરફ આપને હાર્મોનિયમ શીખવવામાટે આવતો હતો એ તો તમને યાદ હશે, તેનાપર દેવકુમારી નામની એક વૃદ્ધ વિધવા આસક્ત થતા તે વિધવાએ તેને પૈસા પણ સારી રીતે આપ્યા છે અને અનેક પ્રેમપત્રિકાઓ પણ લખી છે કે જે પ્રેમપત્રિકાઓના પરિણામે તે રાજનંદન દેવકુમારી પાસેથી હમેશા પૈસા એકાવતો

રહે છે અને તેથી થોડા વખતમા કદાચિત્ તે લક્ષાધીશ થઈ જાય એવો પણ સંભવ છે; એમ આપ કહેતા હતા તે દેવકુમારીની રાજનદનપર લખેલી પ્રેમ-પત્રિકાઓનું તો આ બડલ નથી ને?” ચિન્તામણીએ દેવકુમારી અને રાજનદનની પ્રેમકથાનું સ્મરણ કરાવ્યું.

“કલ્પના તો એવી કરી કે વાહ! તે દેવકુમારીની રાજનદનપર લખેલી પ્રેમપત્રિકાઓનું જ આ બડલ છે અને ઘણી મુશ્કેલીથી આ પ્રેમપત્રિકાઓ આજે મને વાચવામાટે મળી શકી છે આ નાની અને મોટી પ્રેમપત્રિકાઓની સંખ્યા પાત્રીસની છે અને તે હવે નીરાતે આપણે વાચીશું હાલ તો હું આ બડલને આ ખાનામા ફેટોઆફેના બડલો સાથે જ રાખું છું” આમ કહીને શ્યામલાલે તે પ્રેમપત્રિકાઓના બડલને કબાઠના ખાનામા રાખી દીધું.

એ દંપતીના આ સંભાષણથી દેવકુમારી તથા રાજનદનના પ્રેમસબંધની વાર્તા દિલ્લીમા સર્વત્ર પ્રકાશિત હતી અને દેવકુમારીને સર્વ જનો હીન દૃષ્ટિથી જ જોતા હતાં એ બાબત મારા જાણવામા આવી અર્થ દેવકુમારીની જે પ્રેમપત્રિકાઓને મેળવવાના ઉપાયને શોધી કાઢવાના વિચારમા હું તબીબ રહ્યા કરતી હતી તે પ્રેમપત્રિકાઓ ચિન્તામણીને ત્યાં પ્રથમ વાર જ જતા અદ્ભુત સંયોગથી મારા જોવામા આવશે અને તેમને મેળવવા માટેના મારા પ્રયત્નમા અચાનક સરજતા થઈ જશે, એવી મને સ્વપ્નમા પણ કલ્પના ન હોતી હવે એ પ્રેમપત્રિકાઓને શ્યામલાલ પાસેથી કેવી રીતે અને શું કારણ બતાવીને મેળવવી એ વિષેના હું મારા મનમા છૂપે ઘાટ ધડવા લાગી હું દેવકુમારીની મેહમાન હતી એ વાર્તા અઘાપિ શ્યામલાલ તથા ચિન્તામણીના જાણવામા આવી ન હોતી અને હવે જો તેઓ પૂછે તો પણ ‘હું દેવકુમારીની મેહમાન છું’ એમ કટલાક કારણોથી તેમને ન જાણાવવાનો જ મેં મારા મનમા નિશ્ચય કરી લીધો અસ્તુ પણ એ પ્રેમ-પત્રિકાઓ શ્યામલાલના હાથમા કેવી રીતે આવી હશે અને એ દેવકુમારીના પોતાના હસ્તથી લખાયેલી પ્રેમપત્રિકાઓ હશે કે તેમની નકલ હશે એ વિષે મારા મનમા સરાય આવવા લાગ્યો જો એ નકલ હોય તો પણ એમને મેળવવા માટેનો પરિશ્રમ વ્યર્થ હતો હું આ સરાયમા જ હતી એટલામા ચિન્તામણીએ શ્યામલાલને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો અને તેનું શ્યામલાલે જે ઉત્તર આપ્યું તેથી મારા મનમા આશાનો ઉદય થયો અને પરિશ્રમ વ્યર્થ થવાની ભીતિ જતી રહી.

ચિન્તામણીએ પોતાના પતિને પૂછ્યું: “માણેશ, આ પ્રેમપત્રિકાઓ દેવકુમારીની પોતાની લખેલી અસલ છે કે નકલ? અને જો અસલ હોય કે નકલ હોય, તો પણ એ આપને કેવી રીતે અને ક્યાથી મળી શકી? જે પ્રેમપત્રિકાઓપર રાજનદનની ધનાઢ્યતાનો આધાર છે તે પ્રેમપત્રિકાઓ તે પોતે જ આમ ખીલ કાઢને વાચવામાટે પણ આપી દે અને પોતાના પાપનો પોતે જ પ્રકાશ કરી દે, એમ તો કદાપિ બની શકે જ નહિ, એ મારી માન્યતા ખોટી છે કે કેમ?”

એના ઉત્તરમા શ્યામલાલે જણાવ્યું “માણેશ્વરી, તારી શંકા સત્ય છે; રાજનદન પોતે તો એ પ્રેમપત્રિકાઓ કાઢને ન જ આપે, એટલે આ પત્રિકાઓ એક ખીલ માણસ પાસેથી મને મળેલી છે અને તે ખીલે માણસ તે ખીલે કાઢે નહિ, પણ આપણો ફેટોઆફર જગન્નાથ બોલા છે. રાજનદનનો એ ફેટોઆફર

સાથે ગાઢ મૈત્રીસંબંધ હોવાથી અને જગન્નાથમાં તેનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી કદાચિત્ કોઈ વાર અકસ્માત્ કે ખીબા કોઈ કારણથી દેવકુમારીની મૂળ પ્રેમપત્રિકાઓનો નાશ થઈ જાય, તો પણ દેવકુમારીને નીચોવવાનું પોતાના હાથમાંનું સસ્ત્ર ચાલ્યું ન જાય એટલામટિ ગઈ કાલે રાજનંદન એ પ્રેમપત્રિકાઓ એમની ‘ફેકસિમીલી’ (Fac-simile—અવિકલ પ્રતિરૂપ અથવા આભિદૂષ્ણ નકલ) લઈને અચ્ચાર કોપીઓ કાઢવામટિ જગન્નાથને આપી ગયો હતો. જગન્નાથ મારો પણ મિત્ર હોવાથી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મેં અનેક વાર તેને બીડના વખતમાં નાણાની સહાયતા પણ આપેલી હોવાથી તેણે આ વાર્તા મને જણાવતાં મેં તેની પાસેથી એક દિવસને માટે એ પ્રેમપત્રિકાઓ મને આપવા માટેની માગણી કરી અને મારી માગણીનો તેનાથી અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ ન હોવાથી તેણે એ પ્રેમપત્રિકાઓનું બડલ મારા હાથમાં આપી દીધું. આવતી કાલે સવારમાં એ અમાનત પાછી જગન્નાથને સોંપી દેવાની છે.”

હવે મારા મનમાં એક ખીલ મિન્ટાનો કદબળ થયો અને તે એ કે જે એ પ્રેમપત્રિકાઓની જગન્નાથ ફોટોગ્રાફરે ફેકસિમીલીઓ કરી લીધી હોય, તો પછી જ્યાં સુધી તે ફેકસિમીલીઓને પણ પાછી ન મેળવી લેવાય ત્યાં સુધી દેવકુમારીના બચનો અતઃ થઈ શકે તેમ ન હોતું અને જે ફેકસિમીલીઓ ન કરી લેવાઈ હોય તો એ પ્રેમપત્રિકાઓને કાઢ પણ ઉપાયથી તકાળ હાથ કરીને અદૃશ્ય કરી દેવી એમને કે જેથી તેમની ફેકસિમીલીઓનો સંભવ જ મટી જાય. આ સંશયનું નિવારણ કરી લેવામાટે મેં સ્થામલાલને પૂછ્યું “ફોટોગ્રાફરે એ પ્રેમપત્રિકાઓની ફેકસિમીલીઓ કરી લીધી હોય તો તે જોવાની મારી ધમ્મ છે; મારે પણ એક અમલના હસ્તાવેજની એવી જ ફેકસિમીલી કરાવી લેવાની છે; એટલામટિ આપ એ પત્રિકાઓની ફેકસિમીલીઓ કૃપા કરીને લાથી લાવીને આવતી કાલે મને બતાવશો ?”

“હજી તો ફોટોગ્રાફર આવતી કાલે એ બડલ તેને પાછું મળશે ત્યારપછી ધીમે ધીમે ફોટો લેવાના કામની શરૂઆત કરશે અને આઠ દિવસ પછી એ કામ પૂરું થયા પછી કોપીઓ મિન્ટ કરશે એટલે લગભગ બાર તેર દિવસ પછી જો આપની ધમ્મ હશે તો હું તે ફેકસિમીલીઓ લાવીને બતાવીશ” સ્થામલાલે ઉત્તર આપ્યું.

મારે જણવાનું હતું તે મેં જણી લીધું એ પ્રેમપત્રિકાઓની ફેકસિમીલીઓ હજી થવાની હતી અને તેથી મેં મારા મનમાં જ કહ્યું. “આ અપાને પરમેશ્વરે આવા સયોગોમાં લાવીને અહીં ઉપસ્થિત કરી દીધી છે એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ પ્રેમપત્રિકાઓની ફેકસિમીલીઓ હવે થવાની જ નથી અને રાજનંદનના પ્રરાજ્યનો સમય હવે વધારે દૂર જવાનો નથી.”

આ વેળાયે હાસીએ ભોજન તૈયાર હોવાની સૂચના આપવાથી સ્થામલાલ, મિન્ટામણી અને હું ઉઠીને ભોજનને ન્યાય આપવામાટે ભોજનાલયમાં ગયાં અને તેથી હાલ તરત પ્રેમપત્રિકાવિષયક વાર્તાલાપનો અંત આવી ગયો.

ભોજનની વ્યવસ્થા ભોજનાલયમાં એવી તો ઉત્તમ પ્રકારની કરાયેલી હતી કે જે નાનાવિધ મિષ્ટાન્ન, વ્યંજન, રાઈસ, ચટણી તથા ગુરખા આદિની સ્વાદિષ્ટતા, ભોજનાલયની સ્વચ્છતા, સેનાનાદીનાં વાસણો તથા અન્ય વસ્તુઓનું સવિસ્તર વર્ણન કરવા બેસું તો કદાચિત્ દરથી પંદર પાનાં તેમાં જ ચાલ્યાં જાય એટલામટિ વિસ્તૃત વર્ણન ન કરતાં આ વિષયની એટલું કહીને જ

હું સમાપ્તિ કરીશ કે શ્યામલાલ જેવા એક ધનાઢ્ય પુરુષની પ્રતિષ્ઠાને તથા ઉદારતાને સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરી બતાવે તેવો જ તેના લોજનાલયનો કાઠ હતો અને લોજનાલયનો એવો કાઠ તે દિવસ સુધીના મારા જીવનકાલમાં મેં પ્રથમ વાર જ જોયો તથા અનુભવ્યો હતો, એમ મારે માનજલાથી સ્વીકારવું જોઈએ, કારણ કે, નહિ તો મારા શિરપર કદાચિત્ કૃતદ્રવ્યનો દોષ આવી જવાનો સંભવ છે. શ્યામલાલ સુરાદેવીનો સેવક તથા આમિષલોજી હોવાનું કાચનમાલાના મુખથી મેં સાંભળ્યું હતું, પરંતુ અત્યારે તો જેમ લોજનમાં કોઈ પણ આમિષ પદાર્થનું નામમાત્ર પણ ન હોતું તેમજ એ લોજનાલયમાં આમિષ લોજન ખવાતું હોય એવી કલ્પના પણ કરી શકાતી ન હોતી તેથી મેં એવું અનુમાન કરી લીધું કે આમિષ લોજન કાચનમાલા કદાચિત્ પોતાના જૂદા રસોડામાં જ તૈયાર કરતી હશે અને તે લોજનને ન્યાય આપવા માટેનું સ્થાન પણ આ લોજનાલયથી સર્વથા ભિન્ન હશે લોજનની આવી અદ્વિતીય ઉત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થા હોવા છતાં પણ અમેા જ્યારે અર્ધ લોજન કરી રહ્યા અને મેં લોજનની પ્રશંસા કરવા માડી એટલે ચિન્તામણી હસતી હસતી કહેવા લાગી કે -

“અપા બહેન, આજના ખાદ્ય પદાર્થોની આપ આટલી બધી પ્રશંસા કરો છો તો જે બગિની કાચનમાલાના હસ્તથી તૈયાર થયેલા લોજન પદાર્થોના સ્વાદનો આપની જિહ્વાને પરિચય થયો હોત, તો લોજનની પ્રશંસામાં તે આપ કદાચિત્ એક શ્રેય લખવાને તૈયાર થઈ જાત અથવા તો કોઈ કવિ પાસેથી તે લોજનની પ્રશંસામાં એક કવિતા અવશ્ય લખાવી લેત”

“અરેબર આજના લોજન પદાર્થો ઉત્તમ હોવા છતાં પણ કાચનમાલાના હસ્તથી તૈયાર થયેલા લોજન પદાર્થોમાંના મધુર્ય, રસ અને સ્વાદિષ્ટતા આદિ તો ઔરજ હોય છે કાચનમાલા જેવી પાકનિષ્પત્તિકુશળા અન્ય કોઈ પણ ક્ષેત્રી અણપિ અમારા જોવામાં આવી શકી નથી તેના આ ગુણથી અન્ય વેળાયે બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં પડતા તેનું એટલું બધું સ્મરણ થાય છે કે જેની સીમા જ નથી” શ્યામલાલે પણ પોતાની કાન્તા કાચનમાલાની મુક્ત કંઠથી પ્રશંસા કરી સંજાવી

“જે કે મને કાચનમાલાના હસ્તથી તૈયાર થયેલા લોજનનો સ્વાદ લેવાનો પ્રસંગ મળ્યો નથી, તથાપિ આપ દૃપતી જ્યારે તેમની રંધનકક્ષાની આટલી સીમા પર્યંત પ્રશંસા કરો છો ત્યારે તેમની રંધનકક્ષા અવશ્ય પ્રશંસનીય તો હોવી જ જોઈએ, એ મારે માનવું જ પડે છે છતાં પણ મારી માન્યતા પ્રમાણે આપને કાચનમાલાના હસ્તથી તૈયાર થયેલા લોજન પદાર્થો જે આટલા બધા મધુર તથા સ્વચ્છ લાગે છે તેનું કારણીભૂત જેમ કેટલેક અંશે તેમનું કૌશલ્ય છે તેમ વિશેષ અંશે તેમનો આપ દૃપતીમાંનો અનન્ય પ્રેમભાવ છે પ્રેમનો પ્રભાવ કેટલો બધો હોય છે એ વિષેની એક ખરી બનેલી ઐતિહાસિક ઘટના હું આપને રાચનમંદિરમાં ચાલીને સંજાવીશ, આપણા લોજન કાર્યની સમાપ્તિ થવા આવેલી છે એટલે અહીં હવે સમય વીતાડવાની આવશ્યકતા નથી” મેં કાચનમાલાના કૌશલ્ય સંધિ પ્રેમના સંબંધનો ભાસ કરાવીને કહ્યું

અમેા લોજનના કાર્યથી નિવૃત્ત થયા ને પાછા રાચનમંદિરમાં આવ્યાં તે વેળાયે આ ચાલીના એક થાળમાં ઉત્તમોત્તમ પાનખીડા અમારામટે તૈયાર રાખવામાં

ખાખ્યા હતા અને પીકદાની (ધૂકદાની) પણ તૈયાર હતી તાબૂલને મુખમાં પધ-
ાવતા શ્યામલાલે મને કહ્યું. “ત્યારે હવે પ્રેમના પ્રભાવ વિષેની પેલી ઐતિહા-
સિક કથા આપ વર્ણવો એટલે સમય જરાક આનંદમાં વીતી જાય ”

હું તે ઐતિહાસિક કથાને વર્ણવતી કહેવા લાગી “જયપુરમાં બાદશાહ માસમાં
તૃતીયાને એક ખાસ મેળો બહુ જ ધામધૂમ અને મોટી તૈયારીઓ સાથે બરાચ છે
અને તે મેળામાં રાજા તેમ જ સર્વ અધિકારીઓ કસુમલ એટલે કે કસુબી રમની
પાધડીઓ બાધીને આવે છે અગ્રેજ અમલદારીથી પૂર્વે આપણા દેશી જેલ
તમાશાઓનો લોકોને ધણો ચાહ હતો અને તે સમયમાં વર્ષાદ પણ ધણો જ
વધારે થતો હતો. અત્યારની પેઠે લોકો વર્ષાદની વાટ જોતા હતા વકાસીને ખેતી
હોતી ન હોતી, આજકાલ જેવી રીતે શ્રાવણ તથા બાદશાહ સૂકાધાકોર વીતી જાય
કે તેમ આગળ થતું ન હતું ‘શ્રાવણની ઝડી અને બાદશાહનો બરણ’ એ પુરાણી
હેવત તે સમયથી ચાલેલી છે કે જે સમયમાં શ્રાવણ તથા બાદશાહ માસ
દુષ્ટિની અખડતા સહિત જ વીતી જતા હતા અર્થાત્ તૃતીયાના મેળામાં વર્ષાદ
ખવશ્ય વર્ષતો હતો અને એટલામાટે જ સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો કસુબી રમનાં
સ્ત્રો ધારણ કરીને મેળામાં આવતા હતા પાણીથી ભીંજાયા પછી જે કોઈના
સ્ત્રોમાંથી કસુબાનો રંગ જોઈલા વિશેષ પરિમાણમાં નીકળતો હતો તેની તેટલી જ
વિશેષ પ્રશંસા થતી હતી અને એ કારણથી સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો પોતાના દુપટ્ટા તથા
પાધડીઓને કસુબાના બહુ જ ઘેરા રંગથી રંગાવતા હતા એક વર્ષમાં એ તૃતીયાના
મેળામાં વર્ષાદ વર્ષતા એક ઠાકોરની પાધડીમાંથી એટલો બધો રંગ નીકળવા લાગ્યો
કે તેના સર્વ વસ્ત્રો તથા તેના ઘોડાપરના છત્ર તથા ખોગીર વગેરે સર્વ કાંઈ ઘેરા
કસુબીયા થઈ ગયા હતા પણ તેની પાધડીનો રંગ ફીકો ન પડ્યો તે ન જ પડ્યો.
તે દિવસે મેળામાં તે ઠાકોરના પાધડીની ચારે તરફ ઘણી જ સારી પ્રશંસા
થવા લાગી અને તે પ્રશંસાને સાબળીને તથા તેની પાધડીને જોઈને રાજાએ તે
ઠાકોરને પૂછ્યું ‘તમારી પાધડી કોના હાથે રંગાઈ હતી વાર ?’ એના જવાબમાં
તે ઠાકોરે એક રમરેજતું નામ આપ્યું એટલે રાજાએ તે રંગારીને તરત બોલાવ્યો.
અને તેને પોતાની પાધડી આપીને કહ્યું ‘મારી આ પાધડીને આ ઠાકોરની
પાધડી જેવી જ રંગીને લઈ આવજો’ રંગારીએ કહ્યું ‘આ ઠાકોરની પાધડી જે
રંગી ન હોતી કિન્તુ મારી દીકરીએ રંગી હતી’ આ જવાબ મળતા રાજાએ તેની
દીકરીને બોલાવી મગાવી અને તેને પાધડી આપીને કહ્યું ‘તે આ ઠાકોરની પાધડી
જેવી રંગી હતી તેવી જ આ પાધડી પણ રંગી લાવ તારી મેહનતનો વિચાર
ન કરીશ, એ મેહનતની તને મોઢે માગી કીમત મળી જશે’ એના ઉત્તરમાં
તે રંગારણે કહ્યું ‘મારા કામમાં તો હું ક્યારેય નહિ જ રાખું અને તેનું કારણ
એ છે કે રાજાજીની કૃપા થતા દરિદ્ર મનુષ્યની સાત પેઢીઓનું દારિદ્ર્ય
માઠ્યું જાય છે એટલે મારા બાગ્યમાં આવો રાજાસેવાનો પ્રસંગ હોય જ
ક્યાંથી ? છતાં પણ અજઞાતાજી, તે રંગ તો .....’ આટલું બોલીને રંગારણ
શર્માઈ ગઈ અને વધારે બોલી સકી નહિ. રાજાએ કહ્યું ‘તારા ‘તે રંગ તો’
એ શબ્દોના આશયને હું સમજી શકતો નથી; એટલામાટે જે કહેવાનું હોય
તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દે’ રંગારણ નીચી નજર કરીને બોલી. ‘પૃથ્વીનાથ, રાજા
સમક્ષ જે કાંઈ હોય તે સહ્ય કહી દેવું જ સારું હોય છે અને તેટલામાટે જ હું

કહું છું કે અત્રદાતાની પાધડીમાં હું બમણો કે ચોમણો રંગ ચઢાવીશ, છતાં પણ એ ઠાકોરની પાધડી જેવો રંગ આ પાધડીમાં આવશે કે નહિ, એ વિષેની ખાત્રી મારાથી આપી શકાતી નથી, કારણ કે, તે રંગ તો બીજો જ હતો.' રાજાએ કહ્યું- 'વળી પાછી તે જ વાત? બીજો રંગ વળી કયો અને શો હતો?' વચ્ચે વળી દીવાનજી બોલી ઉઠ્યા કે 'શું ઠાકોરની પાધડી અત્રદાતાની પાધડી કરતાં વધારે ઉચી ભતની હતી?' એના જવાબમાં રંગારણે કહ્યું 'નહિ, દીવાનજી, ઈશ્વર એવું કદાપિ ન કરે કે આ પાધડીથી વધારે ઉચી ભતની બીજી કોઈ પણ પાધડી હોય, પણ હું તો રંગની જ વાત કહું છું.' દીવાન સાહેબ જરા માર્યું ફેરવીને બોલ્યા 'રંગ રંગ શું કરી રહી છે? જે કહેવાનું હોય તે ચોખ્ખું કરીને કહી દે' રંગારણે શર્મ ઉઠાવેલો. પ્રસંગ આવી લાગ્યો અને તેથી તે નિરુપાય થઈને કહેવા લાગી, 'દીવાનજી, આપ તો રાજ્યના કાર્યભારી છો અને બુદ્ધિમાન છો છતાં આવી એક સાધારણ વાતને નથી સમજી શકતા? અત્રદાતા સમક્ષ આ વાર્તાના બેઠનું મારા મુખથી વિવેચન શામાટે કરાવે છે? હું વધારે શું કહું? એક વાર હું કહી તો ચૂકી જ છું કે 'તે રંગ બીજો જ હતો.' રાજાએ કહ્યું 'રંગારણ તારુ આ ગોળ બોલવું મારી સમજમાં આવી શકતું નથી અને તેટલામાટે જે વાત છે તે તું સાફ સાફ શામાટે નથી કહી દેતી?' હવે જે રહસ્ય હતું તે જણાવ્યા વિના રંગારણે છૂટકો થાય તેમ ન હોતું એટલે સ્પષ્ટ રાખેલો બોલી 'મારા આશયને અત્રદાતા સમજી તો ગયા છે, છતાં દીવાન સાહેબની આબરૂ બળવવામાટે મારા મુખથી જ બોલાવવાની અત્રદાતાની ઇચ્છા છે તો હવે લગ્નને ત્યાંથી વિના બીજો ઉપાય નથી. ખરી વાત એ છે કે મારા પિતાજી એ ઠાકોરના વલ્લો રંગવાનું કામ કરે છે, પરંતુ આ પાધડી રંગવાનું કામ ઠાકોરે ખાસ મને જ સોંપ્યું હતું અને તેથી જ્યારે પણ હું કસુબાની રેમી ચઢાવતી હતી ત્યારે સર્વથી પ્રથમ આ પાધડીને જ રંગતી હતી, એવી રીતે સેંકડો વાર મેં આ પાધડીને પ્રથમના ચૂહેલા રંગમાં ડુબાવી એટલે કે બોળી લીધી હતી અને તે પણ અત્યંત લાગણીથી, એથી હવે આપ અત્રદાતા જ સમજી શ્યો કે તે રંગ કેવો હતો.' આટલું બોલતા રંગારણ સર્માઈ બઈ અને જરાક હસીને સુપ રહી ગઈ હવે રાજા તેના આશયને સમજી ગયો અને તેથી પોતાના દીવાનને કહેવા લાગ્યો 'દીવાનજી, આ રંગારણ સાચું કહે છે કે, મારી પાધડી ઠાકોરની આ પાધડી જેવી નથી જ રંગવાની, કારણ કે, જે રંગથી ઠાકોરની પાધડી રંગાયેલી હતી તે રંગ પ્રેમનો હતો.' એટલામાટે એની પાસેથી પાધડી પાછી લઈ શ્યો અને એ બિચારીને જવા લો.' જ્યારે એ રંગારણના પ્રેમના રમણે વૃત્તાંત રાજાની રાણીના સાબળવામાં આવ્યો એટલે રાણીએ રાજાની પાધડીને પોતે પોતા પાસે રંગાવી લીધી અને પોતાનાં સંધર્માં નવા તથા નૂના ધણાં જ સારા રંગાયેલા કસુબી રંગના વલ્લોમાનના રંગને કાઢી કાઢીને તે રંગ રાજાની પાધડીને પીવડાવવા-ચઢાવવાનો આરંભ કરી દીધો ને એક વર્ષ પછી આવનારા તૃતીયાના બીજા મેળાના સમય પર્યંત તે પાધડીને સેંકડો ડોળ હઈ નાખ્યા. જ્યારે મેળાનો દિવસ આવ્યો અને રાજા મેળામાં જવાને તૈયાર થયો ત્યારે રાણીએ તે પાધડી રાજાને મોકલી દીધી રાજાએ પણ

તે જ પાધડી બાધી લીધી અને ધામધૂમથી અધ્યારૂઠ થઈને તે મેળામાં આવી લાગ્યો. ઈશ્વરની કૃપાથી તે દિવસે પણ જળવૃષ્ટિ બહુ જ સારી થઈ અને રાત્રની પાધડીમાંથી એટલો બધો રંગ છૂટ્યો કે બહુ ત્યાં કસુબાની નદી જ વહી નીકળી હોયતી. એવો જ લોકોને ભાસ થવા લાગ્યો, અને એ દૃશ્યને જોઈને સર્વ જનો આશ્ચર્યથી દિગ્મુઠ જ થઈ ગયા. રાત્ર મેળામાંથી રંગમાં ડૂબેલો જ રાણી પાસે ગયો અને આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછવા લાગ્યો. ‘રાણીજી, આજનો રંગ કયો છે?’ રાણીએ સ્મિત કરીને ઉત્તર આપ્યું. ‘રંગ તો તેનો તે જ છે, પણ સ્વકીયા અને પરકીયાનો ભેદ છે.’ રાત્રએ કહ્યું. ‘આ રંગ સ્વકીયાના પ્રેમનો રંગ હોવાથી જ કાકોરની પાધડી કરતાં મારી પાધડીમાંથી વધારે રંગ નીકળ્યો છે.’ એવી જ રીતે રસોઈને સર્વ જનો રસાયનના નામથી ઓળખે છે તો ખરા, પરંતુ ખરી રીતે જ્યારે રસોઈ કાર્યકુશલ કુલીન કાતાઓના કરકમલોવડે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે જ તેને રસાયન કહી શકાય છે. મોટા માણસોના ઘરોમાં હુશિયાર રસોઈયા તો હોય છે જ છતાં પણ લોજનોના સત્ય સ્વાદને જાણનારા પુરુષોને જે સ્વાદનો સ્ત્રીના હસ્તથી તૈયાર થયેલા લોજનમાં સાક્ષાત્કાર થાય છે તે સ્વાદના શતારા ભાગનું પણ રસોઈયાની રસોઈમાં અસ્તિત્વ જણાવું નથી, રસોઈયાની રસોઈ ગમે તેવી સારી હોય છતાં મનૂરી અને નોકરીના આધાર તથા સ્વાર્થની આશાથી કરાયેલી હોય છે અને તેથી તેમાં પ્રેમનો લવલેશ પણ હોતો નથી. એથી વિપરીત પોતાની શ્રદ્ધલક્ષ્મીના હૃદયમાં સ્વાર્થનો લવલેશ નથી હોતો અને પ્રેમ તો ઓતપ્રોત બરેલો હોય છે. માતાના હૃદયમાં પુત્રમટ્ટ જે પ્રેમ બરેલો હોય છે, બગિચાના હૃદયમાં પોતાના બહુ મટ્ટોને જે નિ સ્વાર્થ પ્રેમ વસેલો હોય છે અને પત્નીના હૃદયમાં પોતાના પૂજ્ય પતિદેવમટ્ટ જે પ્રેમ ભાવનાનો નિવાસ હોય છે તે પ્રેમ રસોઈયાના અથવા તો રસોઈયાણીના હૃદયમાં ક્યાંથી આવી શકે વાર? માતા, બગિચા તથા પત્નીના એ પ્રેમ શ્રદ્ધાની અન્ય સામગ્રીઓ સાથે પણ બળેલો હોય છે અને જેઓ પ્રેમી પુરુષો હોય છે તે જ એ રહસ્યને જાણી શકે છે સારાશ કે, સ્ત્રીના હસ્તથી તૈયાર થયેલું લોજન તેના પ્રેમના પ્રભાવથી જ અતિશય સ્વાદિષ્ટ થઈ જાય છે અને એટલામટ્ટે જ કેટલીક વાર કેટલાક પુરુષોના મુખમાંથી અચાનક એવા ઉદ્ગારો નીકળતા સંભળાય છે કે ‘ઘરના ખીચડી, કઢી કે શાક અને રોટલામાં જે સ્વાદ આવે છે અને ખાવાથી જેટલો સંતોષ થાય છે તેટલો સ્વાદ બહારના દૂધપાક પૂરીમાં પણ આવતો નથી અને તે ખાવાથી સંતોષ પણ થતો નથી.’ એમાં પણ વળી સ્વકીયા અને પરકીયા સ્ત્રીના હસ્તથી તૈયાર થયેલા લોજનમાં મુક્ત પુરુષો અમુક બિચરતાને જોઈ શકે છે, કારણ કે, પરકીયાનો પ્રેમ સ્વકીયાના પ્રેમથી જેટલો ભિન્નરતો હોય છે તેટલો જ પરકીયાના રધિલા લોજનમાં સ્વાદ પણ એટલો જ હોય છે.”

મારા મુખથી વર્ણવાયેલી આ કથા સાંભળીને ચિન્તામણીએ પોતાના પતિને વિનંદનમય કટાક્ષ કરીને કહ્યું. “સાંભળ્યું, પ્રાણેશ! આ સ્વકીયા તથા પરકીયાના ભેદને વિશેષતાથી લક્ષમાં રાખી લેવાની આવશ્યકતા છે.”

“ત્યારે હવે કાચનમાલાને મારે સ્વકીયા માનવી કે પરકીયા માનવી?” સ્વામલાલે પણ વિનંદનમય પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

“મારો કટાક્ષ કાંચનમાલામઠિ નથી, કાચનમાલાને પરકીયા કહેનાર પોતે જ પરકીયા હોવી જોઈએ, એવી જ મારી દૃઢ માન્યતા છે” ચિન્તામણીએ અત્યંત લાગણીથી કાચનમાલાની વકીલાત કરીને કહ્યું.

“તો પછી હવે બીજી ચિન્તા તારે રાખવાની નથી, હવે મારી મસ્તીની મોસમ ખલાસ થઈ ગઈ છે, હું સુધરી ગયો છું અને પારકી સીને પુત્રી, બગિની કે માતા સમાન માનવાના તરત્તને સ્વીકારી ચૂક્યો છું!” શ્યામલાલે અતઃકરણપૂર્વક જણાવ્યું.

“નાથ! જોડું લાગ્યું હોય તો ક્ષમા કરશો, હું તો કેવળ વિનેદાર્થ જ આ શબ્દો બોલી હતી.” ચિન્તામણીએ શોક દર્શાવ્યો.

“હવે આપણે એ રસ્તે જતા જ નથી તો પછી જોડું લાગવા જેવું હોય જ શું વાર? હું તારું કર્તવ્ય બજાવે છે અને તેમણે હું તો તને ધન્યવાદ જ આપું છું. તારા જેવી અને કાચનમાલા જેવી ગૃહલક્ષ્મીઓ ગૃહમાં હોય અને બે કોઈ પુરુષ પરનારીના પ્રેમમાં લપટાય, તો પછી તેનામાં અને જ્ઞાનમાં કોઈ પણ ભેદ હોઈ શકે ખરો કે?” શ્યામલાલે બદ્ધ વિચારો દર્શાવ્યા.

“હ, પણ મહાશય! આપ હવે મુખર્ષ ક્યારે જવાના છો? કાચનમાલા કહેતાં હતા કે આપ પદરેક દિવસમાં ત્યાં આવવાના છો એટલે હવે તે મુદતને પૂરી થવામાં હવે વધારે દિવસ રહ્યા નથી” મેં હવે મારા સ્વાર્થના વિષયપર આવીને ચાલણીથી જ વચ્ચે શ્યામલાલને આ સવાલ પૂછ્યો.

મારા એ સવાલના જવાબમાં શ્યામલાલ કહેવા લાગ્યો. “જઈ કાલે જ કાંચનમાલાનો કાગળ આવ્યો છે અને તેમાં તે જણાવે છે કે, શીલર તથા હરમતબ્બનના સબધમાં મુંબઈનું સી આઈ ઈ ખાતુ જે બહુ જ બળવાન પૂરાવા એકઠા કરવા માગે છે તે પૂરાવાને એકઠા કરવાનું કામ હજી બાકી છે અને તેથી એક માસ કે દોઢ માસ સુધી કેસ મેંબિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં ચાલે તેમ નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અમદાવાદવાળા વ્યક્તિઓ બાવાને પણ એ કેસમાં જ સડોવી દેવાનો પોલિસના અધિકારીઓનો વિચાર હોવાથી વ્યક્તિઓ બાવાની છુપી વપાસનું કામ માલતીની સહાયતાથી સી આઈ ઈ ખાતાના અમલદારો કરી રહ્યા છે મારો તો હવે એવો વિચાર થાય છે કે મુખર્ષ જઈને બે કેસ લખાય તો કાચનમાલાને અહીં લઈ આવું જ્યારે કેસ ચાલવા માડશે ત્યારે હું તેને સાથે લઈને મુખર્ષ જઈશ.”

“મને પણ એ જ ઠીક લાગે છે, હવે કાચનમાલાને આપનો તેમ જ મારા ચિન્તામણી બહેનનો વિયોગ અસહ્ય થતો હશે અને તે થવો જ જોઈએ” મેં શ્યામલાલના વિચારને અનુમોદન આપ્યું અને ત્યાર પછી હરમતબ્બન વિષે મારા મનમાં કાંઈક વિચાર આવતા પૂછ્યું. “હરમતબ્બન અહીંની નિવાસિની હોવાથી અહીંનું પોલિસખાતું હરમતબ્બનની હરામખોરીના પૂરાવાને મેળવવાના ઉદ્દેશમાં લાગેલું છે કે કેમ? અને બે લાગેલું હોય તો તેણે કેવા અને કેટલાક પૂરાવા મેળવ્યા છે? તેમ જ હરમતબ્બન પોતે મુખર્ષની જેલમાં હોવાથી હરમતબ્બનની હવેલીમાં અત્યારે કોણ વસે છે, તેના ઘરની સજાળનું કામ કોણ કરે છે અને તેનું ઘર કેવી હાલતમાં છે એ વિષેની આપને ખબર હોય તો મારા મનમાં તે જાણવા માટેની આતુરતા છે, એ નવીનતાથી કહેવાની અમલ નથી.”

“જ્યારે મુંબઈમાં શીલર તથા હરમતબનને પકડવામાં આવ્યાં ત્યારે જાંના સીડુઆઈ ડી ખાતાની તારથી મળેલી સૂચના પ્રમાણે હરમતબનની હવેલીની પંચ સમક્ષ તપાસ કરવામાં આવી હતી અને કેટલાક અગત્યના કાગળિયાં તથા બીજી વસ્તુઓ હાથ કરી લેવામાં આવ્યા હતા હવેલીમાં જે કેટલીક યુવતીઓ છે તેમને એક મકાનમાં રાખીને હવેલીના ઘણાખરા જોરડાને તાળા મારી સીલ કરીને બંધ કરી દેવામાં આવ્યાં છે અને જે યુવતીઓ છે તેમની કેટલીક જળાની લખી લઈને તેમને પેલિસની દેખરેખ તળે એટલામટિ રાખવામાં આવી છે કે કદાચિત્ અગત્ય પડે તો તેમને હરમતબન વિરુદ્ધ કોર્ટમાં જળાની આપવામટિ કોઈ પણ વખતે મોકલી શકાય જે એક યુવતીના હાથમાં ધરના ઉપરીપણાને અધિકાર હતો તેના જ હાથમાં તે અધિકાર રહેવા દેવામાં આવ્યો છે અને તેની પાસે ટીબેરીની માવી હોવાથી તે યુવતીઓને બીજું કંઈ પણ દુખ થતું નથી અને થવાનો સંભવ પણ નથી” સ્યામલાદે એ ઉત્તરથી મારી આતુરતાને શમાવી દીધી.

આવા પ્રકારના નાનાવિધ વાર્તાલાપમાં લગભગ ત્રણ વાગ્યાનો સમય થવા આવ્યો છતાં પણ હું મારા જિતારામાં જવામટિ ન હતી તેનું ખાસ કારણ એ જ હતું કે દેવકુમારીની પ્રેમપત્રિકાઓને કેવી રીતે હસ્તગત કરવી એ વિષેની ચિંતામાં હું પડી ગઈ હતી અને તેથી બીજા વાર્તાલાપમાં અંત બાજ લેવા છતાં પણ મારું મન તો એ જ વિષયમાં અને એ જ ચિંતામાં પરોવાયતું હતું અતે મેં સ્યામલાદે તથા ચિંતામણીને સંબોધીને કહ્યું “મારા ઉદાર ચબમાનો! આવે આપે મારો જે આદરસહાર કયો છે અને હું એક અપરિચિતા અબળા હોવા છતાં પણ આપ દંપતીએ મારા પ્રતિ જે લાગણી દર્શાવી તેમટિ આપ દંપતીનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીને હું હવે મારા જિતારામાં જવા મટિની રજ લેવા માગું છું, પરંતુ અહીંથી જવા પૂર્વે આપ પાસેથી મારે એક વસ્તુ એક દિવસમટિ માગવાની છે; પણ આપ જો તે આપવાની ઉદારતા દર્શાવી શકો તો, નહિ તો સોનાની જળને પાણીમાં નાખી દેવાનો મારો વિચાર નથી.”

“અમારી કેઈ પણ વસ્તુ એક દિવસને બદલે દસ દિવસને માટે પણ આપને આપવાને અમે તૈયાર છીએ એમા તે આપે વધારે શું માગ્યું?” સ્યામલાદે કહ્યું.

“નહિ, હું જે વસ્તુ માગવાની છું તે આપની પોતાની નથી અને તેથી એક દિવસ કરતાં વધારે સમયને માટે તે વસ્તુ આપ આપી શકો તેમ નથી અને તેટલામાટે જ મારે એક દિવસને માટે જ તે વસ્તુની માગણી કરવી પડી છે” મેં મારા પ્રશ્નને બુદ્ધિપૂર્વક કાંઈક જટિલ કરીને કહ્યું.

હું દેવકુમારીની પ્રેમપત્રિકાઓ જ માગીશ એવી તે દંપતીમાંથી કોઈલા પણ મનમાં શકા ન આવે એ સ્વાભાવિક હતું અને બીજી કોઈ પારકી વસ્તુ તેમના ગૃહમાં હતી જ નહિ એટલે તો પતિપત્ની બંન્સ વિચારમાં પડી ગયા અને ત્યાર પછી ચિંતામણીએ નિર્ભયતાથી કહ્યું “બહે તે પારકી વસ્તુ હશે, તો પણ આપને અમે આપીશું, કહો ત્યારે તે શી વસ્તુ છે વાડ ?”

“તે વસ્તુ રૂપિયા નથી, દાગીના નથી કે એવી બીજી કોઈ પણ કીમતી ચીજ પણ નથી, નથી તો કંઈ પણ નથી ને છે તો સર્વ કંઈ છે લાલચ! પેલી દેવકુમારીની જે પ્રેમપત્રિકાઓ આપ ફેટાગ્રાફર પાસેથી લાવ્યા છે, તે

વાચવાની મારા મનમાં પ્રબળ ઈચ્છા હોવાથી છે અને તેથી જો આજની રાત તે પત્રિકાઓ આપ મને આપશો, તો આપનો મારાપર અત્યંત આભાર થશે. આવતી કાલે સવારમાં આઠ વાગ્યામાં એ ખંડલ હું આપને પાછું પહોંચવું કરી દઈશ” મેં મને જોઈતી વસ્તુના નામ બતાવી દીધું.

તે પત્રિકાઓની માગણી કર્યા પૂર્વે મારા મનમાં એવો ભય થયા કરતો હતો કે, “હું એ પત્રિકાઓ માગીશ એટલે શ્યામલાલ અથવા તો ચિન્તામણી મને કંઈ પણ આડા અવળા સવાલો પૂછશે અને તે સવાલોના જવાબો મારે બહુ સભાળ રાખીને વિચારપૂર્વક આપવા પડશે,” પરંતુ શ્યામલાલ બહુ જ સરળ, સોળા અને નિષ્કપટ સ્વભાવનો પુરુષ હોવાથી અને ચિન્તામણી પણ એક અત્યંત સરળદૃષ્ટિ સુદરી હોવાથી તે હોમયમાથી કોઈએ પણ એવો કંઈ પણ પ્રશ્ન ન પૂછ્યો. વસ્તુના નામને જાણુર્તાજ ચિન્તામણીએ તત્કાળ કહ્યું. “બલે એ પ્રેમપત્રિકાઓ લઈ જાઓ અને રાત્રે વાચીને આવતી કાલે સવારમાં પાછી મોકલી આપજો. અમે એ પત્રિકાઓ આવતી કાલે વાચીશું અને પરમ દિવસે ફેટિઆફરને પાછી આપીશું. પત્રિકાઓની નકલ એક દિવસ મોડી થશે, તો તેથી કંઈ ખાટું મોળું થઈ જાય તેમ નથી.”

“એ તો પરમ દિવસને બદલે ચોથે દિવસે આપણે એ ખંડલ પાછું મોકલીએ તો પણ ચાલી શકે તેમ છે આવતી કાલે હું જગજાગને કહીશ કે હજી અમેએ તે પત્રિકાઓ વાચી નથી એટલે એક દિવસ પછી મોકલીશું” શ્યામલાલે પણ ચિન્તામણીના અભિપ્રાય જોવા જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો અને કળાકના ખાનામાંથી પ્રેમપત્રિકાઓનું તે ખંડલ કાઢીને મને આપી દીધું હું ઉઠવાની તૈયારી કરવા લાગી, પણ એટલામાં શ્યામલાલે કહ્યું કે “અપાખાઈ! આપનો સ્વભાવ એટલો બધો મજતાવડો અને વિનોદી છે તેમ જ આપના સભાષણમાં એવું તો માધુર્ય ભરેલું છે કે આપ સાથેના વાર્તાલાપથી કોઈને જરા પણ કટાણો આવે એ અશક્ય છે આપના આજના આટલા સમાગમથી અમેને અતિશય આનંદ થયો છે અને આશા છે કે દિલ્લીમાં આપ રહેા ત્યાં સૂઝી જ્યારે પણ અવકાશ મળે ત્યારે અમને દર્શન તથા સમાગમનો લાભ આપતા રહેશે અને અમારા ચોખ્ખા જે કાંઈપણ કાર્યસેવા હોય તે કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ વિના દર્શાવશે. અસ્તુ આપ મુબદલાવાને ચાહ તથા કોંફી વધારે જોઈએ છે તેથી હું કોંફી મૂકાવું છું તે પીધા પછી ખુશીથી જાણું, એટલી વારમાં હું ગાડી પણ મંગાવી લઉં છું” આમ કહીને શ્યામલાલે પોતાની એક દાસીને કોંફીના બે કપ તૈયાર કરી લાવવાનું કહ્યું અને એક નોકરને પોતાની ગાડી જોડાવી લાવવામટે તબેલા બણી દોડાવ્યો. વાતચીતમાં અને કોંફી પીવામાં તેમ જ પુનઃ તાબૂલબક્ષણ કરવામાં પાત્રીસેક મિનિટનો વખત વીત્યો અને હાલજ પોણાચાર વાગે શ્યામલાલની ગાડીમાં બેસીને હું રવાના થઈ ગાડીમાં બેસતા ગાડીવાળાને ગાડી નાટકસાળા બણી લઈ જવાનું મેં જણાવ્યું હતું, કારણ કે, શ્યામલાલના ગાડીવાળાને દેવકુમારીને ઘેર હું બિતરી હતી એ ન જાણવા દેવાનો મારો હેતુ હતો અને તે હેતુ નાટકસાળામાં બિતરીને ગાડીને વિદાય કરી દીધા વિના પાર પડે તેમ હતું જ નહિ. નાટકસાળા આગળ બિતરીને મેં ગાડીવાળાને ગાડી લઈ જવાનું કહ્યું અને નાટકસાળા મારા નિવાસમટે એક સાડા ધર રાખી લેવાનું કહીને અને તેમાં જોઈતી વસ્તુઓ

રખાવવાની સૂચના આપી તે ધર બીજા દિવસના પ્રભાતમાં મારા નિવાસમાં તૈયાર હોઈ બેઠાં એમ જણાવીને બાડાની ગાડીમાં બેસી લાથી લગભગ સાડા પાંચ વાગે હું પાછી દેવકુમારીના આવાસમાં આવી લાગી હવે પછી નાટકમાં દ્રૌપદીની ભૂમિકા ભજવવા ઉપરાંત મારે સસારનાટકમાંની એક બહુ જ આલસ-ખેલાડણીની બીજી ગુપ્ત ભૂમિકા ભજવવાની હતી તેમણે દેવકુમારીના આવાસ-માથી નીકળીને અન્ય સ્વતંત્ર આવાસમાં રહેવાની મારામંત્રે કેટલાક કારણોથી અનિવાર્ય આવશ્યકતા હતી અને તેટલામાં જ મેં નાણેને મારામંત્રે બિજા રૂઢ બાડે રાખી લેવાની સૂચના આપી દીધી હતી. ઘેર આવીને મેં દેવકુમારીની પ્રેમપત્રિકાઓને જળવીને મારી પોતાની ટૂંકમાં બંધ કરી દીધી અને ત્યાર પછી, દેવકુમારી ક્યાંક બહાર ગયેલી હોવાથી અને રામદુલારી મનમથને લઈને બનરમાં કાંઈક અધાવવાને ગયેલી હોવાથી હું મારા ઓડામાં એકાંતમાં વિચાર કરતી ઈંછ્યેરમાં પડી રહી વિચાર કરતી હું મનોગત બ્રહેવા લાગી કે—

“આજની આ ઘટનાને મારે કાકતાલીય ન્યાયથી થયેલી ઘટના તરીકે ઓળખવી કે દેવકુમારીના કથન અનુસાર મારા બાળ્યમાંની યશોરેખાના પરિણામ તરીકે ઓળખવી, એનો નિર્ણય થવો કઠિન છે મારું આજે અમાનક ચિંતામણીને મળવામાં જીવું, અમાનક સ્થામલાલનું દેવકુમારીની પ્રેમપત્રિકાઓ લઈને આવવું અને મારી માગણીને સ્વીકારીને તત્કાળ સ્થામલાલ તથા ચિંતામણીએ તે પત્રિકાઓ મને વાચવામાં આપવાની હદાસ્ત દર્શાવવી, એ સર્વ જો કે કાકતાલીય ઘટના જેવી જ ઘટના હતી, છતાં પણ જો બાળ્યમાં યશઃપ્રાપ્તિ ન લખાયેલી હોય તો આવા યોગાનુયોગ બની ન આવે, એ પણ નિમિત્ત હોવાથી એક રીતે આ ઘટનાને યશોરેખાનું પરિણામ પણ સામંત્રિ ન કહી શકાય? અવશ્ય કહી શકાય. અસ્તુ પણ હવે આ પ્રેમપત્રિકાઓના બડલને પચાવી જવામાં શો પ્રયત્ન રચવો? અસત્યવાદ તો કરવો જ પડશે, પણ તેમ ક્યાં વિના બીજા ઉપાય નથી તેમ જ આ અસત્યવાદ દેવકુમારી તથા મનમથકુમારના કલ્યાણમાં અને રાજનંદન જેવા એક અનાચારી તથા દુરાચારી પુરુષના પરાજયમાં કરવાનો હોવાથી એ અસત્યવાદમાં પાતક જેવું હોય, એમ હું માનતી નથી; કારણ કે, સાચી પક્ષ એવી જ આજ્ઞા છે કે, વિવાહના પ્રસંગે, રતિકાળમાં, પ્રાણનાશની વેળાએ, સર્વ ધનના વિનાશનો પ્રસંગ આવતાં તથા ધર્મના રક્ષણમાં કિંવા પરાંપકારમાં જો અસત્યવાદ કરવામાં આવે તો તે અસત્યવાદ અપાતક એટલે કે પુણ્ય સમાન જ થઈ પડે છે એનો પ્રબંધ તો જાણે કરી લેવાશે, પણ ત્યાર પછી એ પત્રિકાઓ આપી દેવા પૂર્વે દેવકુમારીના હસ્તથી મનમથકુમારના બાવિ કલ્યાણ માટેના પ્રબંધ કરાવી લેવાની આવશ્યકતા પણ અનિવાર્ય છે; ખંધી દેવકુમારી આવા સંકલ્પમાં પાછી સપડાવાની નથી અને સ્વાર્થ સરી ગયા પછી દાદ આપવાની નથી. મનમથકુમારનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થયા પછી અને પ્રેમપત્રિકાઓ દેવકુમારીના હસ્તમાં ગયા પછી રાજનંદનના શિરપર વજ્રધાતુ પણ એવા વેગથી કરવાની આવશ્યકતા છે કે તે પણ અબળાના ક્રોધસ્થને મરણની ધટિકા પર્યંત સંભારતો રહે અને પચાતાપથી પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતો રહે હવે પછી તે દેવકુમારી પાસેથી નાણાંની નવી રકમ તો નથી જ કઢાવી શકાશે; પણ જો મારાથી બની શકશે તો જે નાણાં તેને હજમ થઈ ગયા છે એમ તે માને છે તે નાણાંનો

પણ કેટલોક ભાગ હું પાછો ચોકાવી કાઢીશ, એ નિર્વિવાદ છે પરમાત્મા આ ધર્મકાર્યમાં મારો સહાયક થાઓ, મને વિજય આપો અને મારામાં અપૂર્વ મનોબળ તથા આત્મશ્રદ્ધાનો વિકાસ કરો, એ જ મારી પરમાત્માના ચરણોમાં અનન્ય ભાવ તથા દીનતાયુક્ત અભ્યર્થના છે”

હું આવા પ્રકારના વિચારોમાં તક્લીન હતી એટલામાં દેવકુમારી આવી લાગી અને મને પોતાની સાથે ઉપર લઈ ગઈ. થોડી વારમાં રામકુલારી પણ મનમથને લઈને બળરમાથી ઘેર આવી અને મનમથને માડ માડ જળવ્યો છે એમ કહીને મનમથના તોફાનીપણાની વાતો કરવા લાગી રાત્રિભોજન કરી લીધા પછી મનમથને સૂવાડીને હું અને દેવકુમારી બેઠકના બારણા બધ કરી કેટલીક વાર સૂંધી ખાનગી વાતો કરવા બેસી રહ્યાં અને તે વાતો દરમિયાન મેં તેને જણાવી દીધું કે “શેઠાણી! એક બે દિવસમાં તમારી પ્રેમપત્રિકાઓ તમને પાછી મળી જશે, હું નાટકમાં પાઠ કરવાની હોવાથી આવતી કાલે અન્યત્ર રહેવા જવાની છું અને તમારાથી દૂર ચવાની છું, નાટકમાં પાઠ કર્યા પછી કેટલાક દોડો મને મળવામટે આવશે એટલે હું અહીં રહીશ તો તમારા માટે સારું નથી” દેવકુમારીને પણ માફ કહેવું યોગ્ય જણાયું લગભગ દશ વાગ્યા પછી અમે નિદ્રાવશ થયાં.

પ્રકરણ ૨૦ મું

સંસારરંગબૂમિ અને અયંચલીલા નાટક

પ્રભાતમાં ચાહ નાસ્તો લીધા પછી મારા નીચેના ચોરડામાં જઈને મેં ચિન્તામણીના નામની આ પ્રમાણેની એક પત્રિકા લખી નાખી:-

“સતીશિરોમણી પ્રિયતમા બગિચી શ્રીમતી ચિન્તામણીની પવિત્ર સેવામાં, અત્યારે આ પત્રિકા લખવાનું એક વિશિષ્ટ કારણ ઉપસ્થિત થયું છે અને તેટલા- માટે લેખિનીને હસ્તમાં ધારણ કરવી પડી છે. ગઈ કાલે કામળોનું જે બડલ હું આપ પાસેથી એક દિવસને માટે માગીને લઈ આવી હતી અને જે આપવાની આપે તેમ જ આપના પતિદેવે સંપૂર્ણ ઉદારતા દર્શાવી હતી, તે કામળોનું બડલ અત્યારે મારા વચન પ્રમાણે હું આ પત્રિકા સાથે મોકલી રાખી નથી તેનું કારણ એ છે કે આપની ગાડીમાં બેસીને હું નાટકશાળામાં ગઈ હતી અને ત્યાંથી બાડાની ગાડીમાં મારી એક મૅનિજી પાસે જવાનું થતાં કામળોના તે બડલને મેં મારી સાથે જ લીધું હતું અને ગાડીમાં બેઠા પછી મારા નોકરને તે સોંપ્યું હતું ટાંગામાં હું પાછળની સીટપર બેઠી હતી અને નોકર આગળની સીટપર ગાડી હાકનારની બાજુમાં બેઠો હતો નોકરે તે બડલને પોતાની બાજુમાં સીટ- પર રાખ્યું હતું અને જ્યારે અમે મારી મૅનિજીના ઘર આગળ ઊતર્યા ત્યારે મારો નોકર તે બડલને ત્યાંથી લેતા બૂલી ગયો હતો. મારી તે મૅનિજીને ત્યાંથી બે કલાક પછી જ્યારે અમે અમારા ઊતારામાં પાછા આવ્યાં અને મારા નોકર પાસેથી તે બડલ મેં માગ્યું એટલે તે બાધા જેવા બની ગયો અને દયાબનક મુખમુદ્રા કરીને કહેવા લાગ્યો. ‘બાઈ સાહેબ, મારાથી આ પ્રમાણેની ભૂલ થઈ ગઈ છે અને તે બડલ બાડાની ગાડીમાં રહી ગયું છે’ મારો નોકર એક નિમક-

હલાલ અને સારો માણસ હોવાથી તેના વચનમા મારો અવિશ્વાસ નથી, છતાં મેં તેને એટલો બધો કપકો આપ્યો કે તે બિચારો રડી પડ્યો અને અડધી રાત સૂધી રખડીને તે ગાડીવાળાને રોધવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ ગાડીવાળો મળી શક્યો નહિ, ગાડીનો નંબર અમને યાદ ન હોવાથી તે ગાડીના હાકનારને પકડી પાડવાનો બીજો ઉપાય નથી. સિવાય કે તે ક્યાંક નજરે પડી જાય અને ઓળખાઈ જાય. અત્યારે પણ મારા નોકરને મેં પાછો તપાસમાટે મોકલ્યો છે, પણ તે બડલ મળવાની આશા બહુ જ ઓછી છે, બહુધા બાડાની ગાડી હાકનારા કાંઈ સાધારણ અને જેવા તેવા બદમાશો હોતા નથી એટલે તે બડલપર નજર પડતા તેણે તેને કહાલિત્ નેટાનું બડલ જાણીને ઘેર ગયા પછી બોલ્યું હતું અને નેટાને બદલે નકામા કાગળિયા જોઈને તેના નાશ પણ કરી નાખ્યો હતો એટલે હવે કહાલિત્ તે ગાડીવાળો ઓળખાઈ જાય, તો પણ તે બડલ તેના હાથમાં આવ્યાનું તે સ્વીકારશે કે નહિ એની પણ શકા છે, આવી મારી માન્યતા છે છતાં જો બાળ્યથીજે તે બડલ મળી આવશે તો તરત મોકલી આપીશ હાલ તો મારાથી હાથે છૂટી બલા જેવું થઈ ગયું છે; હું આપ દુપતીની અપરાધિની થઈ છું, અને આપણા પ્રથમ સમાગમના પ્રસંગે જ આવી ઘટના બની છે એથી હું એટલી બધી સર્માઈ છું કે અત્યારે આ બાબત આપની પાસે આવીને રૂબરૂમાં જણાવવાની મારી હમ્મશ હોવા છતાં પણ મારો પગ બારી થવાથી અને માફ મન સંકુચિત થવાથી મારાથી આપની રૂબરૂ આવવાની હિમ્મત કરી શકાઈ નથી અને તેમણે આશા છે કે આપ દુપતી અને ક્ષમા આપશો. મારા કામની વસ્તુ ન હોવા છતાં સ્ત્રીજાતિની નૈસર્ગિક આતુરતાને વશ થઈ મેં એ વસ્તુ આપ પાસેથી લીધી એમણે મને બહુ જ પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને આજથી મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે હવે હું કોઈની પાસેથી આવી વસ્તુ લેવાની નથી અને આવી સર્મિ-નંદીમા પડવાની નથી કહાલિત્ આજનો કિવસ વાટ જોવા છતાં ને બડલ ન જ મળે, તો પછી આપના પતિદેવને ફેટાચાકરના મનનું કોઈ પણ પ્રકારે સમાધાન કરવાનું કહી દેશો, એવી મારી આપના ચરણોમા નમ્ર પ્રાર્થના છે પુનઃ પુનઃ પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગતી આપની દીન બાજિની અપા.”

આ પત્રિકા રામદુલારીદ્વારા જ મેં ચિન્તામણીને મોકલી અને સાથે રામ-દુલારીને જણાવી દીધું “જો ચિન્તામણી અથવા શ્યામલાલ હું કયા બિતરી છું, એ વિષે કાંઈ પણ પૂછે તો કહેજે કે ‘હું તો તેમની એક મૈત્રિણીની નોકર છું અને અપાબાઈ કયા બિતર્યા છે એની મને ખબર નથી, ગઈ કાલે પણ મારાં શેઠાણી પાસે સવારમાં તેઓ આવ્યા હતા અને ત્યાં જ જમવાનાં હતાં એટલામા અમે અહીં આવ્યા અને અપાબાઈને આપે રોષી રાખવાથી હું પાછી ઘેર ચાલી ગઈ હતી. આજે પણ સવારમાં અપાબાઈ અમારે ત્યાં આવ્યાં હતાં અને ત્યાંથી તેમણે આ ચિઠ્ઠી આપવામાટે મને આપની પાસે મોકલી છે’ જો તેઓ તારાં શેઠશેઠાણીનું નામ પૂછે તો અમદાવાદવાળાં પીતાબજાર શેઠ અને રોબના શેઠાણીનું નામ આપી દેજે અને તેઓ જે મકાનમા બિતર્યા છે તે મકાનનું ઠેકાણું બતાવી દેજે જો તેઓ આવું કાંઈ ન પૂછે તો તું પોતે વાલુખી થઈને કાંઈ પણ બોલીશ નહિ.”

રામદુલારીના તથા પછી પદરેક મિનિટમાં નાટકમંડળીના માલિક નાટ્યને એક નેકર મારી પાસે આવ્યો અને તેણે મને કહ્યું “શેઠજીએ કહેવડાવ્યું છે કે, નાટકશાળાની પાસે જ એક સારું મકાન આપમટિ બાડે રાખી દેવામાં આવ્યું છે અને તેમાં ભોંધતો સામાન પણ મોકલી આપવામાં આવ્યો છે. કલાક કે દોઢ કલાકમાં સામાન ગોઠવાઈ જશે એટલે જો કલાકમાં આપ ત્યાં આવશો તો વાધા જેવું નથી. શેઠજીએ બીજી વાત એ પૂછાવી છે કે આપ ત્યાં આવીને જમવાનાં છે કે કેમ, અને જો ત્યાં જમવાના હો તો કેટલાં માણસોના જમવાનો બંદોબસ્ત કરવાનો છે તે કૃપા કરીને જણાવશો.”

નાટ્યને નેકરને મેં બાડાની એક ગાડી લાવવાનું કહ્યું અને તે ગાડી લાવ્યો એટલે મારા સામાનને ગાડીમાં રખાવી મેં તેને કહ્યું “મારા નેકરને સારું લઈ જ અને સામાન સમાળીને તે મકાનમાં મૂકાવી શેઠજીને કહેજે કે અત્યારે તો મારો નેકર જ કપનીના રસોડે જમશે; હું જમીને બાર વાગ્યા પછી નાટકશાળામાં આવીશ અને ત્યાંથી મારા મકાનમાં જઈશ સહિત જમવા મટિની જે વ્યવસ્થા કરવાની હશે તે હું રૂબરૂમાં જણાવીશ” તે નેકર મારા નેકરને અને મારા સામાનને લઈને રવાના થઈ ગયો.

લગભગ એક કલાક પછી રામદુલારી ચિન્તામણી પાસેથી પાછી આવી લાખી અને ચિન્તામણીની દેવનામરી લિપિ તથા હિન્દી ભાષામાં લખેલી એક પત્રિકા મારા હસ્તમાં આપીને કહેવા લાખી “અપા બહેન, હું જ્યારે ત્યાં ગઈ ત્યારે ચિન્તામણી અને તેના પતિ બંને બેઠાં હતા અને તમારી ચિઠ્ઠી વાંચીને ચિન્તામણીએ પોતાના પતિની સમતિથી આ ચિઠ્ઠી લખી આપી છે તેમણે મને બીજાં આડોઅવળો કંઈ પણ સવાલ પૂછ્યો નથી અને કહ્યું છે કે ‘જો અંપાબાઈને કુરસદ હોય તો આજે સહિત અથવા તો આવતી કાલે સવારમાં અહીં આવવાનું કહેજો’ આ વાત અને આ ચીત.”

ચિન્તામણીએ પોતાના પતિની સમતિથી મારી પત્રિકાના ઉત્તરમાં જે પત્રિકા લખી હતી તે આ પ્રમાણે -

“મિત્ર બગિની અપાબાઈ, આપની પત્રિકા મળી જે વસ્તુ જોવાઈ ગઈ છે તેમટિ આટલી બધી ચિન્તા અને અનુશોચના કરવી વ્યર્થ છે કોઈ વાર લાખ રૂપિયાનું નેટાનું બડલ પણ આમ જોવાઈ જાય છે, તો પછી આ બડલની શી ખિસાત છે? મારા પતિદેવ ફેટિઆકરને ગમે તેમ સમજાવી દેશે અને ફેટિઆકર રાજનદનના મનનું સમાધાન કરી દેશે. આપના વચનમાં અમારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી મનમાં જરા પણ માફું લગાડશો નહિ, સકોચને સ્થાન આપશો નહિ અને જોવાયલા કાગળિયાના વિચારને મનમાંથી સર્વથા કાઢી નાખશો. સાહે અથવા આવતી કાલે સવારમાં દર્શનનો લાભ આપશો તો ઉપકાર થશે, લોજન પણ અહીં જ લેશો અને અમારા યોગ્ય કાર્ય સેવા અવસ્થ દર્શાવશો. સ્નેહાક્રિતા બગિની ચિન્તામણીના સ્નેહવદન સ્વીકારશો.”

આ ઉત્તર વાંચીને મારા મનમાં ચિન્તામણી તથા તેના પતિ સ્વામલાલ મટિ જે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો અને મારા કાર્યની અચાનક સિદ્ધિથી મારા હૃદયમાં જે આનંદ થવા લાગ્યો તે સર્વથા અગાધ અને અવર્ણનીય જ હતો. “સર્પ પણ મરી જાય અને લાકડો પણ ન તૂટે” એ કહેવત મારા સંબંધમાં

આને અક્ષરસૂત્ર સત્યસિદ્ધ થયેલી હતી, કારણ કે, દેવકુમારીની પ્રેમપત્રિકાઓ મારા હાથમાં આવી ગઈ હતી અને તે સાથે ચિન્તામણી તથા શ્યામલાલને મારામાંના વિશ્વાસ તથા સ્નેહભાવ પણ સર્વથા અવિચળ રહી શક્યો હતો. ખરું આને પ્રભાતમા જ હું જે વેળાએ ચિન્તામણીપરની પત્રિકા લખતી હતી તે વેળાએ રાજનન્દન કાંઈ કાર્યમટિ દેવકુમારી પાસે આવ્યો હતો અને તે હજી ઉપર જ હતો એટલે હું દેવકુમારી પાસે ગઈ ન હોતી તેમ જ દેવકુમારી પણ મારી પાસે આવી ન હોતી; ખરી રીતે મારે તો પત્રિકા લખવાનું અને સામાન અન્યત્ર મોકલવાનું કામ હતું તે પતી ગયું અને દેવકુમારી પાસે ન જવું પડ્યું તે સારું જ થયું, કારણ કે, નહિ તો મારા કાર્યમાં થોડી બાધા થવાનો સંભવ હતો. અગિયાર વાગે દેવકુમારીએ મને ઉપર બોલાવી તે વેળાએ હું આજના મારા જે આવશ્યકીય કાર્યોથી નિવૃત્ત થઈને બેઠી હતી એટલે તરત ઉપર ગઈ. હું ઉપર ગઈ એટલે રાજનન્દન ઘેર જવામટિ બેઠ્યો અને લાથી આવતો થઈ ગયો. જમવાની તૈયારી હોવાથી અમે જમવાને બેઠાં. બોજનકાર્યથી નિવૃત્ત થયા પછી દેવકુમારીને હું તેના સયનમંદિરમાં લઈ ગઈ અને બારણું બંધ કરીને મેં તેને મારા સમક્ષ બેસાડીને કહેવા માંડ્યું:—

“શેઠાણી સાહેબ, રાજનન્દન પાસે આપની જે પ્રેમપત્રિકાઓ હતી અને જેમના કારણથી આપના મનમાં દિવસ અને રાત ગભરાટ રહ્યા કરતો હતો તે પ્રેમપત્રિકાઓ ગઈ કાલે અદ્ભુત રીતિથી મારા હાથમાં આવી ગઈ છે અને અત્યારે તે એક સુરક્ષિત સ્થાનમાં મારા અધિકારમાં પડેલી છે. પરંતુ તે પ્રેમપત્રિકાઓ આપના હાથમાં સોંપ્યા પહેલાં મારે આપની સાથે કેટલીક ચર્ચા કરવાની છે અને તેટલા મટિ જ મેં આપ સાથેના આ એકાંત વાર્તાલાપની વ્યવસ્થા કરેલી છે.”

“તે પત્રિકાઓ તમારા હાથમાં કેમ આવી અને ક્યાંથી આવી?” દેવકુમારીએ આશ્ચર્યચક્રિત નયનો તથા આશ્ચર્યદર્શક સ્વરથી પૂછ્યું “તે પત્રિકાઓને મેળવવા મટિના તમારા પ્રયત્નનો તો હજી આરંભ પણ થયો ન હોતો અને તે છતાં પત્રિકાઓ તમારા અધિકારમાં આવી પણ ગઈ એ નવાઈ બાઈ?”

“શેઠાણી, આપ પોતે જ પોતાના મુખથી બોલ્યાં હતા કે ‘અંધા બહેન, અત્યાર સુધી તો હું નિરાશાવા નિબિડ અણગમતા જ અટવાતી હતી, પરંતુ તમારાં આ આશ્વાસક વચનોથી મને આશાવાટિકાનું મનોહર દર્શન થવા માંડ્યું છે અને તેથી મને લાગે છે કે મારી વિડબનાનો તમારા હસ્તથી અવશ્ય વિલય થશે અને તમારા હસ્તમાં પ્રબળ ચશરેખા હોવાથી આ કાર્યમાં પણ તમે અવશ્ય ચશન્વિની થશો.’ આપનાં આ વચનોનું આપને સ્મરણ છે ખરું કે નહિ?” મેં હસીને સામે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“હા, મારા એ વચનોનું મને ચથાર્થ સ્મરણ છે” દેવકુમારીએ કહ્યું.

“તો ખસ એમ જ માની લ્યો કે પરમેશ્વરે આપેલી ચશરેખાને આને પરમેશ્વરે જ સત્ય સિદ્ધ કરી બતાવી છે અને તેથી પ્રયત્ન વિના જ આ કાર્યમાં મને અનાયાસ ચશ મળી ગયો છે માત્ર આપને એટલું જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે જે ગઈ કાલે જ આપની એ પત્રિકાઓ મારા હાથમાં ન આવી હોત,

તો આજે તેમના ફેટિલાડ્ લેવાઈ જત અને એ પ્રેમપત્રિકાઓ બીજા પણ પચાસ માણસોના હાથમાં જવાનો સંભવ હતો” મેં સંક્ષેપમાં જ પતાવી દીધું

“તે પ્રેમપત્રિકાઓની સખ્યા પાત્રીસ જ છે કે કાંઈ બોલી?” દેવકુમારીએ વિચાર કરીને પૂછ્યું

“પૂરેપૂરી પાત્રીસની અને ઉપર જે એક કેરો કાગળ વીંટલો છે તે વધારનો” મેં વિનોદાત્મક ઉત્તર આપ્યું

“હારે તમે હવે મારી સાથે શી શર્તો કરવા માગો છો?” દેવકુમારીએ સુદાની વાતપર આવીને પૂછ્યું

એના ઉત્તરમાં મેં વિસ્તારપૂર્વક કહેવા માંડ્યું “આપના પોતાના કહેવા પ્રમાણે આપની લગભગ પચાસ હજારથી વધારે રકમ રાજનંદનના ઘરમાં પહોંચી ચૂકી છે અને ત્રીસથી ચાળીસ હજારની રકમ છત્થા ન હોવા છતાં આ પાપને દબાવવામાં ધર્મદા ફૂંડોમાં તમારે ભરી આપવી પડી છે એટલે લગભગ એસીથી નેકું હજારનું પાણી તો થઈ ગયું છે, અને હજી રાજનંદન આપની કેટલીક સ્થાવર તથા જંગમ સપત્તિ વિલમાં તેના છેકરાના નામપર ચઢાવી દેવા મટિનું દબાણ કરી રહ્યો છે તે તો વધારામાં જ, એ રકમ પણ તેણે લાખથી બોલી તો નહિ જ ધારી હોય એટલે સરવાળે આ પાપ આપને બે લાખના ખાડામાં તો ઊતારી ચૂક્યું છે એમ જ સમજી લેવાનું છે જો આપની પ્રેમપત્રિકાઓ આપને મળી ન જાય તો એ કેટલીક સ્થાવર તથા જંગમ સપત્તિ પણ વિલમાં તેના છેકરાના નામપર ચઢાવી દેવા વિના તમારો છૂટકો થવાનો જ નથી પરંતુ જો આપની પ્રેમપત્રિકાઓ સહીસલામત પાછી આપના હાથમાં આવી જાય, તો શું પરિણામ થવાનો સંભવ છે? એ જ કે, હવે પણ તમારે તેને કાંઈ પણ આપવું પડે નહિ એટલે લાખ રૂપિયાનો એ પહેલો અને ચોખ્ખો ખચાવ છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પચાસ હજારની જે રકમ અત્યાર પૂર્વે તે પચાવી ગયો છે તેમાંથી નેટલી રકમ તેણે દસ્તાવેજ કરી આપીને ઉછીની તરીકે લીધી હશે અને ભાડા બોલ્યા કર્યા હશે તે સર્વ એક નોટિસ મળતા જ પાછા બોલ્યા પડશે, અને નહિ તો બાઈ સાહેબને જેલમાં જવાનો વખત આવશે, ભાડા બાઈ જવામટિ વિશ્વાસઘાતથી નાણા ઉચાપત કર્યાનો તેનાપર ફાજાઈરી કેસ માડી શકાય તેમ છે એટલે એ નાણા તો તે પાછા આપવાનો જ એટલે પચાસ હજારમાંથી વીસથી પચીસ હજારની રકમ તો અવશ્ય પાછી મળશે, માત્ર ધર્મદા ફૂંડોમાં બરાચલી ત્રીસથી ચાળીસ હજારની રકમ પાછી આવે તેમ નથી, પરંતુ બે લાખમાંથી સવા લાખ પાછા આવે એ પણ કાંઈ જેવો તેવો લાભ નથી, અને તે સાથે રાજનંદનના દબાણમાંથી આપ સદાને માટે છૂટા થઈ જશો એ વસ્તુ તો વળી સર્વથી અમૂલ્ય છે મારી આ વાતો આપની બુદ્ધિમાં ઊતરી શકે છે ખરી કે?”

“અપા બહેન, તમારા બાપજીમાનો એકેએક રાજ સર્વાંશે સત્ય છે, એ હું સારી રીતે સમજી શકું છું.” દેવકુમારીએ મારા કથનની ચથાર્થતાનો પ્રાજ્ઞતાથી સ્વીકાર કરી લીધો

“તો હવે જો આ સર્વ અલભ્ય લાભોના બદલામાં બીજા કોઈને નહિ, પણ પોતાના પેટના દીકરાને જ માત્ર પચાસ હજારની રકમ આપવી પડે તો તે

આપને વધારે પડતી રકમ જણાય તેમ છે ખરું કે? મારી એ જ શર્ત છે કે મનમથકુમાર વચ્ચે આવતાં તેને પચાસ હજાર રૂપિયા મળી શકે એવા પ્રકારની અવસ્થા કરી આપો. એટલે એ વ્યવસ્થા થતા જ હું આપને આપની પ્રેમપત્રિકાઓ સોંપી દઈશ, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ રાજનંદનને પાણીથી પણ પાતળો કરીને તેની પાસેથી જેટલી વધારે રકમ પચાસ હજારમાથી કઢાવી શકાશે તેટલી કઢાવી આપીશ અને એ મટિનું હું આપને પરમેશ્વર તથા ધર્મની સાક્ષીથી રચન આપુ છું જો મારી આ શર્તનો આપ અસ્વીકાર કરશે, તો હું તે પ્રેમપત્રિકાઓ પાછી રાજનંદનને મળી જાય તેવો પ્રબંધ કરીશ અને જો તે પ્રેમપત્રિકાઓ પાછી રાજનંદનના હાથમાં જશે તો પછી આપનું કાંઈ પણ રીતે ક્યાંય નથી, એનો આપ બરાબર વિચાર કરી લેજો” દેવકુમારી એક બધી અને ચાલાક સ્ત્રી હોવાથી મેં મારી શર્ત સાથે કાંઈક લયનો ભાસ પણ જણાવી દીધો.

મારા છેલ્લા શબ્દો સાંભળીને દેવકુમારીનું મોઢું ઊતરી ગયું અને તે દીનતા-દર્શક સુદ્રાથી મને કહેવા લાગી “અપા બહેન, મારું અસ્થિ સહ ન હોવાથી મારે બધાથી દબાઈને ચાલવું પડે છે તો પછી તમારાથી પણ મારે દબાઈ પડે એમાં નવાઈ જેવું કાંઈ પણ નથી છતાં તમે મારા મૈત્રિણી હોવા છતાં મારામાં જ્યારે આટલો બધો અવિશ્વાસ રાખો છો તો પછી હું પણ એક મૈત્રિણી તરીકેના અધિકારથી તમને પૂછવા માગુ છું કે હું તમારી ઈચ્છા અનુસાર મનમથના નામપર પચાસ હજારની રકમ પ્રથમ ચઢાવી આપું અને ત્યાર પછી તમે તે પ્રેમપત્રિકાઓ મને ન આપો અથવા તો રાજનંદન પ્રમાણે વળી પણ મને દબાવીને મારી પાસેથી નાણાં એકાવાની એજા કરતા રહો, તો પછી મારે કેનું વર પૂછવું, અને આ કુપો જખમ કેને બતાવવો? અરે એ તો ઠીક; પણ જ્યાં સુધી તે પ્રેમપત્રિકાઓને હું પોતે જોઈ શકી નથી, ત્યાં સુધી મારા મનમાં એવો વિશ્વાસ પણ કેમ બધાય કે તે પ્રેમપત્રિકાઓ તમારા હાથમાં આવી ગઈ છે? મારી પાસેથી નાણાં કઢાવવાની આ તમારી પણ એક બાજુ કેમ ન હોય શરૂ? મારી પાસે આવી રીતે અવિશ્વાસ રાખવાના કારણો છે ખરાં કે નહિ?”

દેવકુમારીના મનનું સમાધાન કરતાં મેં કહ્યું. “રોકાણી, મારા સ્વભાવને હજી પણ આપ ઓળખી શક્યા નથી. એ જોઈને મારા મનમાં અતિશય રોડ થાય છે. અપા પોતાના વચનથી ફરી જનારી અને પોતાના લાભમટિ કાંઈની હાનિ કરી નાખનારી સ્વાર્થપરાયણા સ્ત્રી નથી એ નિશ્ચય પૂર્વક જણી રાખજો. છતાં ધારો કે આપની પાસે મારા વચનમાં અને વર્તનમાં અવિશ્વાસ લાવવાનાં કારણો હોય, તો પણ એટલો વિચાર તો આપે અવશ્ય કરવાનો છે કે હું આપની પાસેથી જે રકમ કઢાવવા માગુ છું તે મારા પોતાના લાભમટિ નથી, કિન્તુ આપના પોતાના પુત્રના લાભમટિ છે, અને તેથી તેના નામનાં નાણાં મને મળી જવાના નથી, એટલા માટે જો આ મારી આપની પાસેથી પૈસા કઢાવવા મટિની બાજુ જ હોય, તો પણ એથી આપના મટિ પચાસ હજાર જેવું કાંઈ પણ નથી, રાજનંદન જેવા પારકા પુરુષો આપની પાસેથી લાખો રૂપિયા એકાવાની જાય છે તો પોતાના પુત્રને પચાસ હજારની રકમ આપી દેવી એ આપના મટિ કાંઈ બચકર થઈ પડનારી ધટના નથી. હું આપને આગ્રહ પૂર્વક કહું છું કે મારા

વચનમાં વિશ્વાસ રાખો, પચાસ હજારનો આ વીમો કરી લો, અને પછી જુઓ કે ચપા કેવા અપૂર્વ દૌશ્વર્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે અને રાજનંદનને ચુટકી બળવતામાં કેવી રીતે ધૂળ ફૂકતો કરી બતાવે છે ! આપના વચનમાં અવિશ્વાસ રાખવાનું એક વાર આપે મને કારણ આપ્યું છે અને મારા વચનમાં અવિશ્વાસ રાખવા ચોખ્ખું કારણ મેં અજ્ઞાપિ આપને આપ્યું નથી એ કારણથી પણ આપને મારા વચન તથા વર્તનમાં અવિશ્વાસ રાખવાનો અધિકાર માત્ર થઈ શકતો નથી, એ પણ મારે આપને જણાવવું જ જોઈએ”

દેવકુમારી હવે કંઈક શાંત થઈ અને પોતાના પ્રમાદને સ્વીકારતી કહેવા લાગી “ચપા બહેન, મારા પ્રમાદની હું ક્ષમા માગુ છું, તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે આવતી કાલે જ મન્મથના નામથી જૈકમાં રાખવામાં તેમને જ રૂપિયા પચાસ હજાર સોપી દઈશ, માશયી વાલી કે વારસ તરીકે તેના નામથી રૂપિયા ક્યાય પણ રાખી શકાય તેમ નથી એ તો તમે જાણો જ છો તમે મન્મથની સપ્તિ ખર્ચ જવાના નથી એ વિષે મારી પૂરી ખત્રી છે હું તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તીશ અને ત્યાર પછી તમે મારી સાથે તમને પરમેશ્વર જેવી બુદ્ધિ આપે તદ્દનુસાર વર્તજો તમે વચનનિષ્ઠ અને સરળ દેહના સુદરી હોવાથી હું તમને વધારે કંઈ પણ કહેવા ઇચ્છતી નથી.”

“તો હું પણ તમારા માટે શું કરીશ અને શું નહિ, તે પ્રત્યક્ષ કરીને જ બતાવી દેવા માગુ છું, મોઢેથી બોલી બતાવવા ઇચ્છતી નથી” મેં પણ મારા વચનમાં દૃઢ રહીને એ સખ્તો હુઆર્યા અને ત્યાર પછી કહ્યું “ત્યારે હવે આપણા આજના કાર્યનો નિર્ણય થઈ ગયો છે એટલે હું હવે મારા નવા મકાનમાં જવાની રજા માગુ છું, સામાન તો મેં ક્યારેનાય નવા મકાનમાં મોકલી દીધો છે જો અગત્ય હશે તો થોડુંક ફર્નિચર મારે અહીંથી મંગાવવું પડશે, અને મારે માટે ટ્રિક્લિન બાસ્કેટમાં મને ખાવાનું મોકલી આપવાનો પરિશ્રમ પણ જો આવશ્યકતા હશે તો મારે આપને જ આપવો પડશે આવતી કાલે બપોર પછી હું આપને પાછી મળીશ ત્યાં સુધીમાં રૂપિયા તૈયાર કરી રાખજો એ રૂપિયા મારા હાથમાં આવ્યા પછી રાજનંદનના પ્રવેશમંદિર આ ગૃહનાં દ્વારને સદાને માટે બંધ કરવાનો અને તેની પાસેથી આપના નાણાનો મેટો ભાગ પાછો કઠાવી લેવાનો કાર્યક્રમ હું આપ સમક્ષ રજૂ કરીશ અને એ દિવસમાં જ આપના કાર્યની આપની ઇચ્છાનુસાર સિદ્ધિ થઈ જશે” આ પ્રમાણે દેવકુમારીને આશ્વાસન આપીને હું મારા નવીન નિવાસાલયમાં જવા માટે ત્યાંથી રવાના થઈ ગઈ મારૂં નવું મકાન બતાવવાને રામદુલારીને પણ મેં ગાડીમાં મારી સાથે બેસાડી લીધી.

* * * * *

નારજીએ નાટકશાળાથી બે મિનિટમાં પહોંચી શકાય તેટલા અંતરપર જે મકાન બાંડે રાખ્યું હતું, તે મકાનમાં મકાનના માલિકનો સામાન પણ જેમનો તેમ જ પડેલો હતો, મકાનનો માલિક બહુ જ ધનાઢ્ય હોવાથી એ મકાન તો તેણે મેહમાનોનાં ઊતારામાં જ રાખ્યું હતું, પણ નારજી સાથે તેના મૈત્રી-સબંધ હોવાથી એક મહિનામાં નજીવા બાંડાથી મકાન આપવાની ઉદારતા

તેણે દર્શાવી હતી મકાનમાં નીચેના ભાગમાં ત્રણ વિશાળ ઓરડા; ઉપરના ભાગમાં બે વિશાળ ઓરડા તથા એક મોટું છત્તુ એટલે સર્વ મળીને છ ખંડ હતા અને રસોડાની તથા સ્નાનગૃહની વ્યવસ્થા બિલ્લ હતી ફર્નિચર ત્યાં તૈયાર હોવાથી દેવકુમારી પાસેથી ફર્નિચર મગાવવાની અને આવશ્યકતા ન હોવાથી અને તેથી દેવકુમારીને વિશેષ પરિશ્રમ આપવાના વિચારને મેં મારા મનમાંથી કાઢી નાખ્યો. એ મકાનમાં આવ્યા પછી અને મકાનમાં જે સગવડો હતી તે સગવડોને જોયા પછી દેવકુમારી પાસેથી ખાવાનું પણ મગાવવું કે નહિ એ વિષેના મારા મનમાં વિચાર થવા લાગ્યો, અને છેવટે રામદુલારીને મારી સાથે રાખવાના અને તેના હસ્તથી ત્યાં જ મનગમતી રસોઈ તૈયાર કરાવીને જમવાના નિશ્ચયપર હું આવી લાગી વાસણુકસણુ આદિ રાધવાના સાધનો રસોડામાં તૈયાર હોવાથી નાચળના એક માણસ સાથે મારા નોકરને બનરમાં મોકલીને એક મહિનો ચાલે તેટલા દાણોદ્દણી, ધી, તેલ, મશાલો અને કાચલા આદિ બનરમાંથી મેં મગાવી લીધાં અને ચાર વાગ્યા સુધીમાં તે નવું ઘર માડીને ધરેના બધો કાઠ જમાવી દીધો. છ વાગતામાં ‘હર રોયલ હાઇનેસ’ રામદુલારીએ રાધવાના કામની રાત્રિ આત કરી દીધી અને સાડા આઠ વાગે તેા હું, મનમથકુમાર, રામદુલારી અને મારો નોકર મળીને ચારે જણુ અમારા રસોડામાં તૈયાર થયેલી રસોઈ જમીને જ તૃપ્ત થયાં.

નવા મકાનમાં આવ્યા પછી દિવસના સમયમાં હું ક્યાંય બહાર ગઈ ન હોતી અને રાત્રિનો કેટલોક સમય દ્રોપદીની ભૂમિકાને કકસ્ય કરવાના કાર્યમાં મેં વીતાવ્યો, મધ્યરાત્રિ સુધીમાં ભૂમિકાનો અર્ધ ભાગ તા મેં કકસ્ય કરી લીધો અને ત્યાર પછી હું નિદ્રાધીન થઈ ગઈ.

વળતે દિવસે સવારમાં મારે ચિન્તામણી તથા શ્યામલાલ પાસે જવાનું હતું અને ત્યાં ગયા પછી જમાવ્યા વિના તેા તેઓ મને મૂકે તેમ હતું જ નહિ એટલે રામદુલારીને મારી વાઢ સાંજ સુધી ન જોવાનું અને ઘરની સભાળ રાખવાનું કહીને ચાલ નાંચતાને ઇન્સાફ આપ્યા પછી હું ચિન્તામણી તથા શ્યામલાલ પાસે જવામાં બાડાની ગાડીમાં બેસીને રવાના થઈ મેં રામદુલારીને સાંજ સુધી મારી વાઢ ન જોવાનું એટલામાંટ કહ્યું હતું કે ચિન્તામણી તથા શ્યામલાલ પાસેથી છૂટ્યા પછી મારે દેવકુમારી પાસે જવાનું હતું અને ત્યાંથી આવતા કઢામિત્ સાંજ પણ પડી જાય એવો પૂરેપૂરો સંભવ હતો.

હું નવ વાગ્યાના શુમારે ચિન્તામણી તથા શ્યામલાલ પાસે ગઈ પહોંચી, તેમણે મારો ઘણો જ સારો સત્કાર કર્યો અને શ્યામલાલે મને કહ્યું “અપાબાઈ, આપની પત્રિકા મળ્યા પછી ગઈ કાલે જ હું જગન્નાથ ફેટિગાફર પાસે ગયું હતો અને દેવકુમારીની પ્રેમપત્રિકાઓનું બહલ શુભ થવાની વાત તેને જણાવી દીધી હતી હું તેની પાસે જ હજી તેા બેઠો હતો. એટલામાં રાજનંદન ‘કેમ અમારું કામ પણ ક્યું કે નહિ?’ એ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન પૂછતો આવીને બેસો રહ્યો એટલે તેના એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જગન્નાથભાઈએ મલિન મુખમુદ્રા અને એક દર્શક બાવથી કહ્યું. ‘રાજનંદનભાઈ, કાલુ જાણે કેવા ચોધડિયામાં તમેા તમારું કામ આપી ગયા હતા કે કામને ઠેકાણે કામ રહી ગયું, પણ જેમની નકલો કરવાની હતી તે પ્રેમપત્રિકાઓનું આખું બહલ જ ક્યાંક શુભ થઈ ગયું છે અને હવે

વમને શો જવાળ આપવો એની જ મને ચિન્તા થયા કરે છે એ બડલ કોઈના હાથમાં ન જાય એટલામાટે હું ઘેર લઈ ગયો હતો અને ગઈ કાલે કામ શરૂ કરવાનું હોવાથી હું ઘેરથી તે બડલ લઈને આવતો હતો એવામા રસ્તામા મારો એક દોસ્ત મળ્યો અને તે કાવો પીવામાટે મને એક કાવાખાનામા લઈ ગયો. પાસેની કુરસીપર બડલ રાખીને હું કાવો પીવા લાગ્યો અને લાથી ઉઠતી વખતે તે બડલ ત્યાં જ ભૂલી ગયો. અહીં આવ્યા પછી બડલનું સ્મરણ થતાં ગાડી ક્રીને હું પાછો કાવાખાનામા ગયો, પણ ત્યાં બડલનો પત્તો મળી શક્યો નહિ અને છેવટે નિરાશ થઈને મારે પાછા ચાલ્યા આવવું પડ્યું તમારી ચીજ મારા હાથમાંથી ચાલી ગઈ છે અને તેમાટે તમે જે કહો તે તુકસાની આપવાને હું તૈયાર છું.” જગન્નાથના આ શબ્દો સાંભળીને રાજનંદનના મુખમંડળમા મલિનતા વ્યાપી ગઈ અને તે ઘોર ચિન્તામા પડી ગયો, પરંતુ જગન્નાથમા તેનો વિશ્વાસ હોવાથી તે વધારે કાંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ, અને ‘પરમેશ્વરની એવી જ કૃપા હશે તેમા તમારો શો દોષ?’ એટલું બોલીને તકાળ લાથી ચાલતો થઈ ગયો. ચંપાબાઈ, જગન્નાથે તે પ્રેમપત્રિકાઓ મને આપવાના દોષને છુપાવવામાટે તે તેના પોતાના હાથથી જ બોવાયલી જણાવી હતી અને તે વેળાએ રાજનંદનની મુખમુદ્રા એવી તો દયાજનક થઈ ગઈ હતી કે તેના હૃદયમા બચાનક આઘાત થયેલો હોવો ભેદાયે એવી સહજ કલ્પના કરી શકાતી હતી પરંતુ એક રીતે ભેલો તો જે થયું છે તે ઠીક જ થયું છે, કારણ કે, એ પ્રેમપત્રિકાઓ રાજનંદનના હાથમાંથી ચાલી ગઈ છે એ વાર્તા જે દેવકુમારીના જણવામા આવશે તો તે બિચારી રાજનંદનના ત્રાસથી સદાને માટે છૂટી જશે મારો વિચાર છે કે દેવકુમારીને એક નનામો કાગળ લખીને આ બીના જણાવું અને તે સાથે હવે આ કૃતરીષણને ત્યાગીને આયુષ્યના છેલ્લા દિવસોને પ્રભુભજનમા વીતાડવાનો ઉપદેશ પણ આપું”

“આપ શ્રીમાનનો આ વિચાર બહુ જ ઉત્તમ છે” મેં અનુમોદન આપ્યું

એ પછી નાનાવિદ્ય વાર્તાલાપમા અમારો બે અઢી કલાક જેટલો સમય વીતી ગયો અને સાડા અગિયાર વાગે અમે જમવા બેઠા સાડાબાર વાગે તાબૂલ-બક્ષણ કરી લીધા પછી અગત્યના કાર્યમાટે એક સ્થળે જવાનું નિમિત્ત બતાવીને હું બાડાની ગાડી મગાવી દેવકુમારી પાસે જવામાટે રવાના થઈ ગઈ સ્થામલાલની પોતાની ગાડી તેના એક મિત્રને લા ગયેલી હોવાથી હાજર ન હોતી અને એક રીતે મારા માટે તે બહુ જ સારું થયું હતું, નહિ તો મારે રસ્તામા વળી ક્યાંક અન્યત્ર ઊતરીને છેવટે તો બાડાની ગાડીમા જ દેવકુમારી પાસે પહોંચવું પડત કે જેમ મેં બે દિવસ પહેલાં જ કહ્યું હતું. મેં દેવકુમારીના નિવાસલક્ષના દ્વારમા પહોંચતા જ દ્વારપાળને પૂછ્યું “રોકાણી ઉપર છે? અને બીજું ઉપર કોણ છે?” દ્વારપાળે જણાવ્યું “હું હમણાં જ ઉપર ગયો હતો, રોકાણી જમવા બેઠા છે અને કાર્યબારી સાહેબ હમણાં જ આવ્યા છે ને તેઓ ઉપરની બેઠકમાં બેઠેલા છે” હું વધારે કાંઈ પણ પૂછ્યા ન કરતાં એકદમ ઉપર ચાલી ગઈ અને રાજનંદન બેઠો હતો તે જ બેઠકમા જઈને દેવકુમારીને મળવામાટે બેઠી. રાજનંદને ‘વધારો, વધારો,’ એ શબ્દોથી મારો સંકાર ક્યો અને ત્યાર પછી કહ્યું.

“મિસ મેનકા, દિલ્લીમાં તમે ‘મહાભારત’ નાટકમાં દ્રૌપદીને પાર્ટ કરનારાં છે. એવી જબરી અફવા ફેલાઈ ગઈ છે અને મારા સાબળવા પ્રમાણે ગયામાં એવી જાહેરખબરો પણ છપાઈ ગઈ છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આવતા ધનિવારની ટિકિટોના બાવ બમણા હોવા છતાં પણ લોકો કહે છે કે રાનિવારનો જ્ઞાન આખો બરાઈ ગયો છે અને ઘણાક લોકોને ટિકિટો મેળવવામાં નિરાશ પણ પડ્યું છે. સારું થયું કે મારા મિત્ર શાલિગ્રામે બે ટિકિટો પ્રથમથી જ રિઝર્વ રાખી લીધી છે એટલે અમને તો રાનિવારે તમારો પાર્ટ જોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ શકશે. તમારી એક નટી તરીકેની આ નામનામાં હું તમને ધન્યવાદ માપું છું, અને તમારો સદા સર્વદા સર્વ કાર્યોમાં આવો જ વિજય થતો હો એમ ઇચ્છું છું.”

“આપની આ સદ્ભાવનામાં હું આપનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.” આ પ્રમાણે વિવેકનું વિવેકથી ઉત્તર વાળીને હું મારા મનમાં કહેવા લાગી. “બાઈશ્રી પાચ, અત્યારે તો આપ સર્વ કાર્યોમાં મારો વિજય ઇચ્છો છો અને મારી નામનામાં મને ધન્યવાદ આપો છો, પરંતુ આજે રાતે જ દેવકુમારીને તમારા સક્ષ્મમાંથી છોડવવાના કાર્યમાં મને મળેલા વિજયને જ્યારે તમે જોશો ત્યારે મારા વિજયને ઇચ્છવામાં તમારા હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપનો કેવો પ્રબળ પાલક મળણી ઉઠશે એની અત્યારે કલ્પના પણ કરી શકાય તેમ નથી, તેમ જ મારા હૃસ્તથી તમારો બચકર પરાજય થયા પછી રાનિવારે આપ સાહેબ મારો પાર્ટ જોવાને પણ પધારશો કે કેમ એની પણ શકા જ છે.”

થોડી વારમાં જ દેવકુમારી જમીને બેઠકમાં આવી અને મેં તેને તેના રાજ-નમદિરમાં બોલાવી બે અગત્યના પ્રશ્નો પૂછી લીધા અને બે અગત્યની સૂચનાઓ આપી લીધી. પછી દેવકુમારીએ બેઠકમાં આવ્યા પછી રાજનંદનને કહ્યું ‘તમે રાતે બરાબર દશ વાગે આવજો, કેટલાક અગત્યના કાર્યો વિષે મારે તમારી કાંઈ કેટલીક ખાનગી વાતચીત કરવાની છે. અત્યારે મારે ચપા બહેન સાથે મહાર જવાનું હોવાથી અત્યારે મારાથી નીરાતે તમારી સાથે વાતચીત કરી શકાય તેમ નથી અને તેટલામાં હું તમારી ક્ષમા માગું છું.”

“ઠીક, ત્યારે હું રાતે દશ વાગે આવીશ.” એમ કહીને રાજનંદન પાલતો થઈ ગયો.

રાજનંદનના ગયા પછી દેવકુમારીએ પોતાની તીજેરીમાંથી રૂપિયા પચાસ ભરેલી પચાસ નેટિાનું બડલ કાઢી મારા હાથમાં આપીને નમ્રતાથી કહ્યું કે: ‘મારી પાસે ગીનીઓનો સારો સંગ્રહ હતો અને અત્યારે ગીનીઓનો બાવલખમ સાડા સત્તર રૂપિયાનો હોવાથી ગઈ કાલે ગીનીઓ વેચીને આ પચાસ હજારની નેટિા તમને આપવામાં તૈયાર કરી રાખી હતી. હવે આ રકમ મુંબઈમાં મને જ્યાં ઠીક લાગે ત્યાં મારા મનમથના નામથી વ્યાજે રાખી દેજો અને તે જ્યાં આવતા તેને એ નાણાં સહીસલામત મળી જાય એવી ઉત્તમ વ્યવસ્થા રી દેજો તમે સંસારના સર્વ વિષયોમાં નિષ્ણાત હોવાથી અને મારા મનમથનાં કૃત્ય હિતૈષિણી હોવાથી હું તમને આ વિષયમાં કંઈ પણ વિરોધ ઉપદેશ માપવા ઇચ્છતી નથી.”

“આને મન્મથકુમારમટે આપે આટલી ઉદારતા દર્શાવી છે અને મારામા કોઈ પણ ન રાખે તેવો અપૂર્વ વિશ્વાસ રાખ્યો છે તેમટે હું તમને જોટલા પણ ધન્યવાદ આપું તેટલા જોછાજ છે હું માત્ર એટલું જ કહું છું કે હું તમારા આ વિશ્વાસનો છવ જતા પણ ભગ કરવાની નથી અને અધર્મના માર્ગમા વિચરવાની નથી” આ પ્રમાણે દેવકુમારીને ધન્યવાદ તથા આશ્વાસન આપીને મેં જણાવ્યું. “હવે જ્યારે હથિયાર આપણા હાથમા છે તો પછી દુશ્મનને મેદાનમા બોલાવવાના કાર્યમા વિલગ કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી રાજનન્દનને આને રાતે બોલાવવાનું મેં આપને એટલામટે જ કહ્યું હતું કે આને જ તેના અત્યાચારોનો ધડો લાડવો કરી નાખવાનો મારો વિચાર છે, પણ તે પહેલાં હું આપને પૂછવા માગું છું કે રાજનન્દન જે રકમે લીધીની તરીકે લઇ ગયો છે તેના જે આપે ખાતા પડાવી લીધા હોય અથવા તો દસ્તાવેજ કરાવી લીધા હોય તો મને તે બતાવો તેમજ અત્યાર સૂધીમા બાડાની જે રકમ તે ખાઈ ગયો છે તેનો બરાબર હિસાબ જે તમારી પાસે હોય તો તે જોવાની પણ મારી ઇચ્છા છે”

“મરી પાસે રાજનન્દનના કેટલાક દસ્તાવેજો પણ છે અને બાડાની રકમનો ખત માસના અત સૂધીનો હિસાબ પણ તૈયાર છે” આ પ્રમાણે કહીને દેવકુમારીએ પુનઃ તીજેરી ઉઘાડીને તેમાથી એક ચોપડી કાઢી મારી આગળ મૂકી દીધી અને તેમાના હિસાબને બતાવીને કહ્યું “અત્યાર સૂધીમા બાડાની જે રકમ તે ખાઈ ગયો છે તે પદર હજાર, સાત સો અને અઠાવન રૂપિયાની છે અને આ દસ્તાવેજો રૂપિયા અગિયાર હજાર, સાત સો અને અઠાવન રૂપિયાની થવા જાય છે, જે રકમે દસ્તાવેજ વગર અપાઈ છે તેની વાત તો જાણે હવે કરવાની જ નથી”

“ઠીક, પણ બાડાની રકમોની તેણે બળાહારે તમારી પાસેથી પહોંચ તો નથી લખાવી લીધી તેમજ ચોપડામા રૂપિયા જમે તો નથી કરી દીધા?” મેં પૂછ્યું

“રાજનન્દનને એ રૂપિયા ચોપડામા જમે કરાવી દેવાનું મને અનેક વાર કહ્યું હતું અને મેં તે રૂપિયા ચોપડામા જમે કરાવી દીધા છે એમ મેં તેને અનેક વાર કહી દીધું હતું, પરંતુ ખરી રીતે મેં રૂપિયા જમે કરાવ્યા નથી તેમજ પહોંચ પણ લખી આપી નથી રાજનન્દન પણ મને પોતાના હાથ નીચે દબાયેલી માનીને એ બાબતમા બેપરવા જ રહ્યો છે” દેવકુમારીએ જવાબ આપ્યો.

“બહુ સદ્, ત્યારે હવે આ ચોપડી અને દસ્તાવેજો સલાણીને પાછા તીજેરીમા રાખી ઘો અને રાતે દશ વાગે રાજનન્દનના આવ્યા પહેલાં ધનધનતા અગારાથી બરેલી એક મોટી અગીડી અહીં તૈયાર રખાવજો તેમજ આપના શયનમંદિરમા મારાં બે માણસોને છુપાવી રાખવાની ગોઠવણ પણ કરી રાખજો; કારણ કે, આજ રાત્રિની મારી લીલાને જોઈને રાજનન્દન કદાચિત્ છવપર આવી જશે અને આપણાપર હાથ ઉપાડવાને પણ તૈયાર થઈ જશે, એવો મારો મનમાં દૃઢ સંશય રહ્યો છે. જે તેમ બનશે તો મારા માણસો ઉપયોગી થઈ પડશે. આપણે જે કાંઈ પણ કરવાનું છે તે આ બેઠકમા જ કરવાનું છે.” દેવકુમારીને આ પ્રમાણેની સૂચના આપીને મેં કાગળના એક કટકાપર રીઠકા રૂપિયા અગિયાર હજારના દસ્તાવેજો અને બાડાના રૂપિયા પદર હજાર, સાત સો

‘અકાવન’ એ હિસાબ ટુકામા નોધી લીધો અને ત્યાર પછી કુરસીપરથી ઉઠીને કહ્યું “વાર ત્યારે અત્યારે તો હું જવાની રજા લઉં છું, મારે આ રૂપિયાને સુર-ક્ષેત્ર સ્થાનમાં રાખવાની વ્યવસ્થા કરવાની છે હું રાતે જમ્યા પછી બરાબર ૧૬ વાગે આપની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈશ એટલામટિ આપ પણ જમીને બિચાર રહેજો. કાળજિયાતું બડલ હું મારી સાથે લેતી આવીશ”

“હું સાડા આઠ વાગે જ જમીને તૈયાર થઈ રહીશ” દેવકુમારીએ કહ્યું.

હું મારા નવા મકાનમાં જવાને રવાના થઈ, મારે પચાસ હજારની નેટી પીલ કેઈની પાસે રાખવાની ન હતી, છતાં દેવકુમારીને મેં એમ કહ્યું હતું તેના રેકાર્ડે. હતા એક તો મારે બેલા ઉઠવાનું હતું અને બીજું કારણ એ કે આ દિવસ મારા જીતારામાં જ હું રાખવાની છું એ વાર્તા મારે દેવકુમારીની બહુમાણે આવવા દેવાની ન હતી જે વાગે હું મારા મકાનમાં પહોંચી ગઈ, થોડોક સમય રામદુલારીની સાથેના વાર્તાલાપમાં અને વિશ્રાંતિમાં વીતાડીને કેટલોક સમય મેં મારી દ્રૌપદીની ભૂમિકાના વાચનમાં વીતાવ્યો અને રાતે સાડા આઠ એ બોજનના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ મનમથને સાચવવાની રામદુલારી તથા મારા ભાઈને બલામણુ આપીને હું દેવકુમારી પાસે જવાને રવાના થઈ અહીં વચ્ચે મારે જણાવવું જોઈએ કે અગત્યની વેળાએ મારા તથા દેવકુમારીના રક્ષણમટિ મનુષ્યોને મારે દેવકુમારીના શુદ્ધ માણસાવવાના હતા તેમને મારા મકાનમાં આવ્યા પછી જોલાવીને રાતે નવ વાગે દેવકુમારીના શુદ્ધ પાસે હાજર થવાની માજી આજ્ઞા આપી દીધી હતી અને દિલ્લીના તે દરેખાને મને પોતાની બહેન રીકે માનતા હોવાથી અને જલ્લતનશીન ચૂસુફના દોસ્તો હોવાથી તેમણે મારી માજી પ્રમાણે ત્યાં હાજર થઈ જવાનું મને વચન આપી દીધું હતું.

જેઠકમાની ભીંતપર ગોઠવેલા ઘડિયાળ-ક્લોક-માં નવના ટકોરા થયા ત્યારે દરેખાને દેવકુમારીના રાચનમદિરમાં છુપાઈને બેસી ગયા હતા, જેઠકમાના બળ ટેબલપર હિચકૉક લેમ્પ બળતો હતો, દેવકુમારીની પ્રેમપત્રિકાઓનું બડલ પ્લેસપર પહોં હતું અને હું તથા દેવકુમારી પાસે પાસે બે કુરસીઓપર બેઠી હતી. રાજનંદન સાથે આજનો વાર્તાલાપ જે રંગથી કરવાનો હતો અને પ્રેમ-પત્રિકાઓના સબધમાં જે ખુલાસો રાજનંદનને આપવાનો હતો તેના પાઠ મેં પડઘા કલાકમાં શેઠાણીને બહુવી દીધો અને ત્યાર પછી પ્રેમપત્રિકાઓ જોઈવાનું પણ કહ્યું દેવકુમારીને પોતાની પાંત્રીસે પાંત્રીસ પ્રેમપત્રિકાઓને પોતાના હાથમાં આવેલી જોઈને જે આનંદ થયો તે સર્વથા અવર્ણનીય હતો. પ્રેમ-પત્રિકાઓને તપાસીને પાછું તેણે તેમનું બડલ બાંધી લીધું અને તે બડલને એક દીમા બંધ કરી દીધું. બરાબર દશ વાગે રાજનંદન આવી પહોંચ્યો અને દેવ-મારી સાથે મને પણ જેઠકમા બેઠેલી જોઈને કાંઈક આશ્ચર્યચકિત થઈને બોલ્યો. ‘મિસ મેનકા, આપ અત્યારે અહીં કયાથી?’

પણ એનું ઉત્તર દેવકુમારીએ જ આપી દીધું અને તે એ કે. “અપા બહે-ને મેં જ અત્યારે અહીં બોલાવ્યાં છે; એઓ મારા સર્વ લેદોથી બહુવાર છે મને આજે. મારે આપની સાથે જે કાંઈ પણ વાતચીત કરવાની છે તે એમનાં બતા અને સાબળવાં જ કરવાની છે, હવે હું તમારાથી કટાણી ગઈ છું અને ત્યાં પાઠલાપર આવી ગઈ છું મારું જે કાંઈ પણ થવાનું હોય તે થાય, પણ

હવે મારાથી તમારા અસહ્ય અલાચારો સહી શકાતા નથી. તમારી સાથે અથડાયો પછી તો હું જીવતી મુઆ જેવી જ થઈ ગઈ છું અને ક્યાયની નથી રહી.”

“આજે આ આપ શું બોલો છો તે હું સમજી શકતો નથી પેલી પ્રેમ-પત્રિકાઓ લખી હતી ત્યારે મારાથી કટાખ્યા ન હોતા અને આજે કટાખ્યા ગયા છે! આ આપની ચેષ્ટા તો રાખ્યા પછીના ડાહ્યાપણુ જેવી જ દેખાય છે, પણ હવે આ પશ્ચાત્તાપ નકામો છે, હું પણ આપની સાથે પ્રેમ કરીને કાંઈ જેવો તેવો બદનામ થયો નથી.” રાજનંદને પણ મારી શર્મ ન રાખતા શેઠાણીના જુસ્સાને દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“બહે તમે જ્યારે ને ત્યારે પ્રેમપત્રિકાઓનું નામ દહને દબાવતા રહે! છો તે દબાવ્યા કરો, પણ જે નાણા તમેએ ઉછીના લઈને તેના મને ફસ્તાવેજ કરી આપ્યા છે તે નાણા તેમજ જે બાડા તમે ખાઈ ગયા છો તે બાડાનો હિસાબ મને આપી દો, તો પછી પ્રેમપત્રિકાઓનો તમે પ્રકાશ કરો તેની મને પરવા નથી મારો છોકરો થોડા દિવસમા કલકત્તેથી આવવાનો છે તેને મારે હિસાબ શો બતાવવો અને બાડાનો હિસાબ આજ સુધી તમારી પાસેથી નક્કી ન કરી લેવાનું મારે કારણ શું દર્શાવવું? હવે મારાથી આ નાણા વસુલ લેવામા એક પળમાત્રનો પણ વિલબ કરી શકાય તેમ નથી બોલો, શો જવાબ દો છો?” દેવકુમારીએ બેપરવાઈના રસ્તામાં આગળ વધીને આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

દેવકુમારીની આવી અને આટલી બેપરવાઈ રાજનંદને કદાપિ જોઈ કે અનુભવી ન હોતી અને તેથી તે મનમાં જ આશ્ચર્યચકિત થતા હૃતપ્રભ થવા લાગ્યો. અને તેની તે હૃતપ્રભતાને હું બરાબર જોઈ શકી, છતાં પણ હિંમત રાખીને તે બોલ્યો. “શેઠાણી સાહેબા, તે નાણા તો પ્રેમની કબરમા ક્યારનાય દટાઈ ગયા છે અને તેનાપર કાંઈ પણ બિગી ગયા છે હું તમને હુકમ કર્મીનું છું કે આવતી કાલે જ સ્વપિયા એક લાખ મારા છોકરાના નામપર નહિ ચઢાવી આપો, તો પરમ દિવસે જ તમારી પ્રેમપત્રિકાઓ છાપામા છપાશે અને તમારે આત્મહત્યા કરીને મરવું પડશે પછી તમારો છોકરો બહે આવે અને મારી પાસેથી લેવાનો હિસાબ લઈ લે મારા છોકરાના નામપર આ કરમ ચઢાવી આપવામાટે તમે ઘણા દિવસથી વાયદા કર્યો કરો છો, પણ હવે મારાથી તમારો એક પણ વાયદો કબૂલ કરી શકાય તેમ નથી અને એક પળમાત્રને માટે પણ થોડી શકાય તેમ નથી. બોલો ત્યારે હવે તમે પણ મને આનો છેલ્લો શો જવાબ આપો છો?”

“જેયુ, શેઠાણી, આ નીચ પુરુષ સાથે પ્રેમ રાખવાનું અને નીચ પુરુષના દબાણમા આવવાનું પરિણામ.” મેં આ વાક્યથી બોલવાનો આરંભ કર્યો.

“મિસ મેનકા, તમારે અમારી તકરારમા વચ્ચે માથું મારવાની કાંઈ જરૂર નથી આ મારી રાખેલી છે અને હું એનો પ્રિયતમ છું એટલે અમે અમારે ગમે તેમ ફેારી લઈશું મને તમે નીચ પુરુષ કહો છો, પણ તમે નાટકમા નાચનારી રાડ હોવાથી કેટલાક ઉંચા છો એનો જ પ્રથમ વિચાર કરી જુઓ. નાના મોઢામા મોટી વાતો નથી શોભતી!” રાજનંદન મારાપર હામડી ગયો.

“હું નાટકમા નાચનારી છું, પણ તારા જેવી નીચ અને નિમકહુરામ નથી” બોલવાનું કારણ મળતાં મેં પણ રાજનંદનને હવે ઉધડો લેવા માગ્યો, હવે પછીની તેના શિરપર વજાયાત કરવાની ભૂમિકા મારે જ બજવવાની હતી અને તેટલા-

મઠિ જ વચ્ચે બાલીને હેતુપૂર્વક મેં વિવાદનું કારણ ઉપસ્થિત કર્યું હતું “નાચ, નાલાયક, હરામખોર કૂતરા! ધરધરના દુકડા ખાનારા રડવા! મને રડ કહેતાં શર્માતો નથી? પોતાની ઓકાતને બૂલીને વધારે પડતી લવારી કરતાં લભતો નથી? ક્યા છે તારી પાસે રોકાણીની પ્રેમપત્રિકાઓ? અત્યત અત્યાચાર રાજ રાવણને પણ કળ્યો ન હોતો, તો પછી તારા જેવા એક દુદ્ધ માણીને તો ક્યાથી જ કળે? તારો અત્યાચાર સહન ન થવાથી પરમેશ્વરે દેવકુમારીને દબાવવાનું જે શસ્ત્ર તારા હાથમા હતું તેને ગ્રહ કાલે અદ્ભુત રીતિથી એક કાવાખાનામા રખાવી દીધું હતું અને તે આજે પાછું રોકાણીના હાથમા આવી ગયું છે એટલે હવે એમના મઠિ તારાથી બીવાનું કે દબાઈ જવાનું કાંઈ પણ કારણ રહ્યું નથી. હવે સીધી રીતે જે નાણા તેં અન્યાય અને અત્યાચારથી પચાવ્યા છે તે કાઢી આપીશ, તો તેમા તારી બલાઈ છે અને નહિ તો નક્કી બાણી લેજે કે તારા નસીબમા હાથકડીઓ અને જેલનત્રાજ લખાઈ છે વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો રોકાણી હમણા જ તે પ્રેમપત્રિકાઓ તને બતાવશે અને તારા દેખતા જ તે કીમતી કાગળિયાંનો અથવા બીજા શબ્દોમા બોલું તો બચકર કાગળિયાનો અગ્નિ નારાયણને લોગ આપીને નાશ કરી બતાવશે રોકાણી, તે બડલ લાવો અને આ [પરચાચને બતાવો.”

દેવકુમારીએ પેટીમાથી તે બડલ કાઢીને બતાવ્યું, રાજનંદન તેના હાથમાથી તે છીનવી લેવાને લપક્યો, એટલામા શયનમંદિરમાથી બે દરેબાળે નીકળી આવતા સ્તાબિત થઈ ગયો અને એક નોકરે અમીડી લાવીને હાજર કરતા દેવકુમારીએ તે બડલને બળતા અગ્નિમા હોમી દીધું રાજનંદનના સખજ રાત્રોનો ભેતભેતોમા અગ્નિએ ભક્ષ કરી લીધો.

“જો! જો! તારી મોટી મોટી આંખો ફાડીને જોઈ લે કે તારા બળની, તારી શક્તિની અને તારા શસ્ત્રની આ અગ્નિના મુખમા આહુતિ અપાય છે અને હવે તારા અત્યાચારના અસ્તનો સમય સાકાર થઈને અમારી દૃષ્ટિ સમક્ષ આવી બિભેલો દેખાય છે!” મેં તેના હૃદયમાના બળતા અગ્નિમા ધૂત હોમવાનો ચત્ન કર્યો

દેવકુમારીની દૃષ્ટિ અગ્નિના સ્પર્શથી બળતી પ્રેમપત્રિકાઓમા સ્થિર હતી, મારી ક્રોધના પાવકથી આરકત થયેલી દૃષ્ટિ રાજનંદનની દૃષ્ટિ સાથે તદાકાર થયેલી હતી, રાજનંદનની દૃષ્ટિ મારા મુખમડળના અવલોકનમા સ્થિર થઈને અગ્નિના કણે વર્ષાવતી હતી અને બે દરેબાળે બભાપર દડા રાખીને રાજનંદનની આસપાસ બિભા હતા, એટલે આ નિસ્તબ્ધતાને ભેતો બાણે નાટકમાંના કોઈ ટ્રૅજિક સીનમા ડ્રૉપ પડતી વખતે ટપ્પેલો થયેલો હોયની! એવો જ મને ભાસ થવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે રાજનંદનની મુખદ્રામા દયાજનકતાનો આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો અને સિનેમેટાગ્રાફની ક્રોમિક ફિલ્મમા ધમાલકડી કરતા ફૂલ્સહેડની માર ખાતી વેળાએ જેવી દયામણી દશા યાય છે તેવી તેની દયામણી દશા થઈ ગઈ અને તેનો સધળો ગર્વ એકદમ ગળી ગયો. ‘દરેબાળે કદાચિત હાડકાં બોખરા કરી નાખશે તો?’ ‘એવા બચથી તે કહેવા લાગ્યો “ત્યારે શું મને મોટી રાતે ધરમા બોલાવીને તમેાએ મને આ દરેબાળેના હાથે માર ખવડાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે?”

૨૮૪ ચુડેલનો વસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

* અમોએ તો આ દેડેબાળેને અમારા રક્ષણમાટે જ બોલાવ્યા છે અને તને માર ખવડાવવાનો અમારો વિચાર છે જ નહિ, પરંતુ તારા જેવા લગોઠપટ્ટા અને સાથે સાત ખાડીનો મિલન રાખનારા બદમાશે! જો માર ખાઈ બેસે અથવા જીવને પણ ખોઈ બેસે, તો તેમા નવાઈ જેવું કાંઈ પણ નથી” મેં તેના સવાલનો બધબેસેલો અને બિલ્કુલ વ્યાજબી જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે હવે છેવટે તમારો શો વિચાર છે?” રાજનદને કટાણીને પૂછ્યું એના ઉત્તરમા દેવકુમારીએ જણાવ્યું “મારો છેવટનો વિચાર એજ છે કે મારા તારી ઉપર જે રૂપિયા છપ્પીસ હજાર, સાત સોને અકાવન લેણા નીકળે છે તે આવતી કાલે જ તારે મને પાછા આપી દેવા અને કોઈ વાર ભૂલે ચૂકે પણ મારા ધરના ઉંબરામા પગ ન મૂકવો, અત્યારથી હું મારી નોકરી ઉપરથી તને દૂર કરૂં છું અને આવતી કાલથી તારો પગાર પણ બધ છે જો આવતી કાલે સવારમા દશ વાગ્યા સૂધીમા મારા રૂપિયા મને નહિ મળી જાય, તો ખાર વાગ્યામા તો કોઈમા તારા ઉપર એક દીવાની અને એક ફાળદારી એવી રીતે બે દાવા મડાશે સાઝ સૂધીમા તો તારા હાથમા હાથકડીઓ પડી જશે અને શતે તારા નવા ખરીદેલા ધરમા આરામથી સૂવાને બદલે જેલમા જઈને આરામ કરવો પડશે મારો નિશ્ચય આ છે અત્યારે હું તને જવાની રજા આપુ છું, આલ્યો જ તુ તારા મુખથી મારી નિન્દા કરીશ તેની મને જરા પણ દરકાર નથી, અત્યારથી મારા ગૃહમા તારો પ્રવેશ થયો છે ત્યારથી મારી આબરુ તો આદની ચાંકમા લીલામ થઈ જ ગઈ છે, એટલે હવે હું પણ પૂરી નફ્ટ અને બિપરવા બની ગઈ છું, અર્થાત્ મારા વિરુદ્ધ જે કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરે તે સબાળીને જ કરજે, પછી એમ ન કહીશ કે ચેતવણી ન આપી!”

“રાજનદન! શેઠાણી સાથેના પ્રેમસબંધથી તને એવો ચાન્સ મળ્યો હતો કે જો એમની પાસેથી સ્વાભાવિક મળતા લાભથી તુ સંતુષ્ટ રહ્યો હોત, તો એ પેલી અદ્ભુત મરઘી પ્રમાણે સોનાના ઇંડા આપ્યા જ કરત અને તારો સ્વાર્થ સિદ્ધ થતો રહેત, પણ તે તો તે મરઘીના મૂર્ખ માલિક પ્રમાણે મરઘીને મારી નાખીને સોનાના ઇંડા સામઠા જ કાઢી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તેનું પરિણામ એ થયું કે મરઘી પણ ગઈ અને ઇંડા પણ ગયા! પેલા મફત નાળિયેર લેવાને નાળિયેરીપર અઢેલા લોબિષ્ટ પુરુષની જેવી દુર્દશા થઈ હતી તેવો જ આજે તારો પણ ઘાટ થયો છે અસ્તુ પણ હવે શેઠાણીનો શત્રુ થઈને શેઠાણી વિરુદ્ધ કાંઈ પણ બોલીશ નહિ અને એવો કાંઈ પણ પ્રયત્ન ન કરીશ કે જેથી શેઠાણીને માફ લાગે અને શેઠાણી તારા જીવની વૈરિણી બની જાય! એ સ્ત્રી છે અને સાથે પૈસાદાર પણ છે, છછેડાયેલી સાધારણ સ્ત્રી પણ નાગિની સમાન મનાય છે અને જીવ લેનારી થાય છે, તો પછી આ ધનાઢ્ય સ્ત્રી તો જે ધારશે તે ધડીના છઠ્ઠા બાગમા જ કરી શકશે એટલે વિચારીને વર્તજે અને તારી બાયડીને રાડી રાંડ થવાનો પ્રસંગ પોતાના હસ્તથી જ પ્રાપ્ત ન કરાવીશ” મેં પણ ઉપાલબ સાથે રાજનદનને બચમિચિત અતિમ ઉપદેશ સંભળાવી દીધો.

રાજનદન કાંઈ પણ ન બોલતા હઠીને ત્યાંથી ચાલતો થઈ ગયો અને તેના જવા પછી દેવકુમારીએ પોતાના સર્વ દાસદાસીઓને રાજનદનને પોતાની આજ્ઞા

વિના શુદ્ધિ પ્રવેશ ન કરવા દેવા મટેનો સખ્ત હુકમ કર્મોવી દીધા. દરેકને મેં નીચે બેસવાનું કહ્યું અને તેઓ તથા હાસહાસીઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા, એટલે પછી ઉચિત પ્રસંગ જાણીને હું ગલીર મુદ્રા, ગલીર ભાવ તથા ગલીર સ્વરથી દેવકુમારીને સંબોધીને આદર્શ ઉપદેશ આપતી કહેવા લાગી.—

“શોકાણી દેવકુમારી ! આજે આપ એક એવી બલાના પળમાંથી છૂટા પડ્યા છો કે જે બલાના પળમાંથી છૂટવાનો આપના મટે કોઈ રસ્તો જ ન હોતો. આ મટે પરમેશ્વરનો આપ જેટલો આભાર માનો તેટલો એછો જ છે હવે મારો આપને એ જ ઉપદેશ છે કે, પરમાત્માની કૃપાથી કહો કિંવા આપના પૂર્વપુણ્યના સમયના પરિણામથી કહો, અત્યાર સુધી આપની શરીરસપ્તિ સારી રહી શકે છે અને આપની અવસ્થા છે તેના કરતાં દશ વર્ષ એાછી દેખાય છે, પણ એથી ખરી રીતે એમ તો સિદ્ધ નથી જ થતું કે આપ નવયૌવના કિંવા પ્રૌઢા છો, અર્થાત્ આપની અવસ્થા નહિ નહિ તો પણ ચોપન વર્ષની હોવી જોઈએ એવું માત્ર અનુમાન છે અને તેથી આપ એક વૃદ્ધા વનિતા છો, એટલે જે કાંઈ પણ થઈ ગયું છે તેના વિશેષ રોક કરવાનો નથી, પરંતુ હવે પછી એવા દુરાચાર માર્ગમાં ન જવાય અને ધોળામા ધૂળ ન નખાય તો વધારે સારું, એવો મારો અભિપ્રાય છે અને તેથી હવે જે આપ બ્રહ્મચારિણી થાઓ, ધર્મ તથા નીતિના અનુગામિની થઈને પોતાના આયુષ્યનો અવશિષ્ટ કાળ વીતાડો અને ઈશ્વરના લજ્જન તથા ભક્તિમા સમયનો સદ્વ્યય કરો, તો તેમાં આપનું જે કંઈક છે તે અન્ય કર્મોમાં નથી. મારો તો એવો પણ આગ્રહ છે કે હવે આપના પુત્ર તથા પુત્રવધૂને અહીં બોલાવી લ્યો, મુઠ તથા ધનની વ્યવસ્થાના કાર્યનો ભાર પુત્રના શિરપર નાખી દો અને આપ સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી નિવૃત્ત થઈને ધાર્મિક જીવન વીતાડો. જે આ વૈભવવિલાસના વાતાવરણમાં મન સ્થિર ન રહી શકતું હોય, તો કોઈ અન્ય એકાંત સ્થાનમાં જઈને રહો અને પ્રમાણ મનને અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યથી નિર્વિકાર તથા સ્થિર કરવાની ચેષ્ટા કરો. જેમ અત્યંત અભ્યાસ અને લોભનાં કારણથી આજે રાજનન્દનના કંઈકાણું નાશ થઈ ગયો છે તેવી જ રીતે હવે જે આપ પણ ઇન્દ્રિયસુખલાલસાની વૃત્તિના અત્યંત લોભમાં જ તણાતા રહેશો, તો આપના ઐહિક તથા પારલૌકિક કંઈકાણું નાશ થઈ જશે, કદાચિત્ વૃદ્ધાવસ્થામાં ફળેલીના ફાળકા થતાં આત્મ-હત્યા કરીને મરી જવાનો દુ ખટ પ્રસંગ આવી લાગશે અને આપ અહીંનાં કે ત્યાંના ક્યાયના પણ રહેશો નહિ આપના મટે મારા પેટમાં બળે છે અને તેથી જ મારા મોઢામાંથી આવા કડવા વચનો નીકળે છે એટલે જે માફ લાગે તો માફ કરશો, આપની ‘બહોત ગઈ ઔર થોડી રહી’ જેવી સ્થિતિ હોવાથી જેમ બને તેમ જીનું સફેદી લેવામાં જ સાર છે; પછી તો જેવો આપનો વિચાર.”

આજના મારા આ ઉપદેશનું દેવકુમારીના મનમાં કાંઈકે ઉત્તમ અને દૃઢ પરિણામ થતું મને દેખાયું અને તેથી મારા ઉપદેશાત્મક ભાષણની સમાપ્તિ થતાં દેવકુમારી ગલીર ભાવથી કહેવા લાગી “અપા બહેન ! તમારા જેવી એક ધર્મ માથી બહાર નીકળી ગયેલી, સર્વથા સ્વચ્છદ થયેલી અને નાટકમાં નદી તરીકેનો વ્યવસાય કરનારી તરુણી નારી પોતાની મેળે જ પોતાની બુદ્ધિમત્તાથી સુધરીને ઠેકાણે આવી ગઈ છે અને હું તમારી માની મા જેવડી હોવા છતાં

હજી મારા ચારિત્ર્યને સુધારી શકી નથી, એ ઘટનાઓના તુલનાત્મક વિચારથી અત્યારે મારા મનમાં એવો તો ખેદ થાય છે કે જેની સીમા જ નથી. આ રાજનંદન મારો ગુરુ થયો છે આજની ઘટનાએ મારી મદાધ દૃષ્ટિને ફેખતી કરી દીધી છે હું આજે તમારા સમક્ષ પરમેશ્વર અને ધર્મની સાક્ષીથી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, હવે આ બ્રહ્માચારને હું સર્વથા ત્યાગી દઈશ, મારા પુત્ર તથા પુત્રવધૂને અહીં ખેલાવીશ અને ગૃહ તથા ધન આદિની વ્યવસ્થાનો બાર પુત્રના શિર ઉપર નાખીને હું કશી અથવા હરિદ્વાર જેવા કોઈ તીર્થક્ષેત્રમાં જઈ ત્યાં એકાતવાસમાં રહીને પરમેશ્વર પાસેથી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક મારા કુકર્મોની ક્ષમા માગવામાં અને પરમેશ્વરના બળનથી પારલૌકિક સુખને સિદ્ધ કરી લેવાના કાર્યમાં માત્ર અવશિષ્ટ આયુષ્ય વીતાડીશ ધણું ફેતરા બસાવ્યા, જેને અત્યાર સુધી હું સુખ માનતી હતી તે સુખ આકઠ લોગળ્યું અને છેવટે આજે તે સુખ કાલ્પનિક તથા મિથ્યા હતું એમ મારા જાણવામાં આવી ગયું એટલે હવે બહુધા માત્ર મન ચચળ થાય તેમ નથી, છતાં પણ મારા મનને દૃઢ રાખવામાટે હું નિરંતર પરમેશ્વરને વિનવતી રહીશ અને તે દયાધન પરમાત્મા અવશ્ય મારા મનને દૃઢ કરીને મને પાપકર્મથી અલિપ્ત રાખશે, એવો પરમેશ્વરમાં મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે જે જીવતા હોઈયું તો, ચપા બહેન ! એક સમય એવો પણ આવશે કે જ્યારે તમે આ દુરાચારિણી દેવકુમારીને એક આદર્શ અને ધર્મચારિણી સંસારલ્પાગિની સન્યાસિનીના સ્વરૂપમાં જોઈ શકશો અને મારા જીવનના અદ્ભુત પરિવર્તનને જોઈને આશ્ચર્યચકિત થવા સાથે મારા શિર ઉપર ધન્યવાદોની વૃષ્ટિ વર્ષાવશે.”

“પરમાત્મા આપની આ શુભ વાસના તથા બદ્ધ બાવનાને સત્વર ફળીભૂત કરે અને આપને સંપૂર્ણ તથા અખડ આત્મબળ તથા આત્મશ્રદ્ધા આપે.” મેં આશીર્વાદ આપ્યો.

દેવકુમારીએ ‘તથાસ્તુ’ કહીને મારા આશીર્વાદને મસ્તક ઉપર ધારણ કરી લીધો.

“ત્યારે હવે હું જવા મઠિની રજા માગુ છું અને આપને સાવધ રહેવાની સૂચના આપુ છું તે લક્ષમાં રાખશે. રાજનંદનનો કદાપિ આ આગારમાં પ્રવેશ થવા દેશે નહિ અને રાત્રિના સમયમાં પણ બહુ સાવધ રહેજો, મારા મનમાં સશય રહ્યા કરે છે કે કદાચિત્ રાજનંદન આપના શિર ઉપર કોઈ નવીન સકટ લાવવાની એટલા કર્યા વિના રહેવાનો નથી.” મેં કુસ્તીપરથી હાથે એ પ્રમાણેની ચેતવણી આપી દીધી.

મને ચાલવામાટે તૈયાર થયેલી જોઈને મહમ્મદ કમાલ અને મહમ્મદ જમાલ નામના બે દંડેબાજોમાંના મહમ્મદ કમાલે કહ્યું “ચપા બહેન ! આપ થોડી વાર બેસો એટલામાં હું જઈને ગાડી લઈ આવુ છું અત્યારે અડધી રાતે ખોળે ચાલતા જવું સાફ નથી, રાજનંદન આજથી તમારો પણ દુશ્મન થયો છે અને તેથી તમારે પણ તેનાથી ચેતીને ચાલવાનું છે અત્યારે અમે સાથે આવીને તમેને તમારા ઘરમાં પહોંચાડી જઈશું અને રાજ રાત્રિના સમયમાં તમારા ઘરની અને તમારી પોતાની સભાળ રાખતા રહીશું.”

મહમ્મદ કમાલ એમ કહીને ગાડી લેવાને ગયો એટલે મેં દેવકુમારીને કહ્યું: “શેઠાણી ! એક વાત તો હું આપને કહેતા જૂલી જ ગઈ અને તે એ કે આ

મહમ્મદ કમાલ તથા મહમ્મદ જમાલને એમની આજની મેહનતના બદલામાં રૂપિયા દશ દશ આપવાના છે તે આપો, કારણ કે, હજી પણ એમની કદાચિત્ અપણુને આવશ્યકતા પડશે”

દેવકુમારીએ તકાળ વીસ રૂપયા ટપ્પલના એક ખાનામાથી કાઢીને મને આપી દીધા અને મહમ્મદ કમાલ ગાડી લઇને પાછો આવ્યો એટલે તે બંને દંડબાળેને મેં દશ દશ રૂપિયા આપી દીધા અને તેમણે એ રકમને સ્વીકારતા મારો તથા દેવકુમારીનો અતિશય આભાર માનીને કહ્યું “અમેને આપ જ્યારે પણ અમારા લાયક કામ કર્મીવશે ત્યારે અમે હંધાડે પગે આપની ખિદમતમાં હાજર થઈ જઈશું અમે જ્યાં સુધી ખુદાની મેહરબાનીથી દિલ્લીમાં છવતા બેઠા છીએ ત્યાં સુધી દિલ્લીનો કોઈ પણ બદમાશ આપના વરફ આગળી ચીંધવાનો નથી, અમે દિલ્લીના બદમાશોના પણ ઠાંઠા છીએ, પણ આપના તો હુકમના બદા છીએ”

“આ લાગણીમટ્ટે હું તમે બાઈઓનો ઉપકાર માનું છું” દેવકુમારીએ વિવેક દર્શાવ્યો.

હું પુનઃ દેવકુમારીની આજ્ઞા લઈને મહમ્મદ કમાલ તથા મહમ્મદ જમાલ સાથે ગાડીમાં બેસીને મારા નવા મકાનમાં જવામાટે રવાના થઈ ગઈ

હું જે વેળાયે ઘર પહોંચી તે વેળાયે રામદુલારી લેંચપને બળતો રાખીને અને મારા નોકરને પોતાની પાસે બેસાડીને મારી વાટ ભેટી જગતી જ બેઠેલી હતી, એટલે જે દંડબાળેને નીચે બેસાડીને હું ઉપર ગઈ ફરવાળે ઉધાડવામાટે નીચે આવેલા મારા નોકરે મને કહી દીધું હવે કે “કોઈ અબજયું માણસ આવીને એક બચકર ચિઠ્ઠી રામદુલારીને આપી ગયું છે અને તેથી તે બચલીત થઈને આપની વાટ ભેટી જગતી જ બેસી રહી છે” આ કારણથી જ મેં દંડબાળેને થોડી વાર નીચે બેઠી થવાનું કહ્યું હવે

ઉપર જતા જ મેં રામદુલારીને પૂછ્યું “કેમ રામદુલારી ! તારી પાસે શી ચિઠ્ઠી આવી છે?” રામદુલારીએ મારા એ સવાલના જવાબમાં કહ્યું કે “લગભગ અગિયાર વાગ્યાના શુમારે એક માણસ આવીને આ ચિઠ્ઠી તમને આપવાનું કહીને આપી ગયો છે અને ચિઠ્ઠી ખુલ્લી હોવાથી મેં વાચતાં મને તે બચકર જણાઈ છે એટલે ઉધ ન આવવાથી હું તમારી વાટ ભેટીને જગતી જ બેસી રહી છું” આમ કહીને તેણે તે ચિઠ્ઠી પોતાના પોલકાના ખીસામાંથી કાઢીને મારા હાથમાં આપી દીધી તે ચિઠ્ઠી નેહપેપરના એક અડધિયાપર દેવનાગરી લિપિ અને હિન્દી ભાષામાં લખાયેલી હતી અને તેનો આશય એવો હતો કે -

“નાટકમાં નાચનારી ચપા ! આજે પેલી હવસની પૂતળી છુટી દેવકુમારીના ઘરમાં જે માણસની આજ્ઞાએને તેં ધૂળમાં મેળવી દીધી છે તે માણસ તારી પાસેથી એનો બદલો લીધા વગર જીવવાનો નથી, એ કદાપિ બૂલીશ નહિ અને દિલ્લીમાં ચેતીને ચાલશે તારા મુખમાંથી નીકળેલા કઠોર શબ્દો તેની છાતીમાં તીરની ધેડ ખૂંચી રહ્યા છે અને તેથી તે માણસ કદાચિત્ તારું ખૂન કરવાને તૈયાર થઈ જાય તો તેમાં પણ કોઈ અબજયળી જેવું નથી. જે દિવસમાં જ તને તારી ગુસ્તાખીનો બદલો વ્યાજ સાથે મળી જશે અને દિલ્લીના લોકો તારો દ્રોપદીનો પાર્ટ બાજ્યે જ ભેઈ શકશે. સાવધાન, ચપા ! સાવધાન !”

ચિટ્ટી જે કે ભડકાવનારી હતી, તે પછુ હું એટલી બધી ભયભીત ન થઈ અને નીચે આવીને એ ચિટ્ટીની વાત મેં મહમ્મદ કમાલ તથા મહમ્મદ જમાલને કહી સભળાવીને વધારામાં જણાવ્યું. “હું આવી ગીદડબપકીઓથી જો કે ડરી જનારી હેયકારી ઔરત નથી, છતાં પણ ચેતીને ચાલવામાં લાભ છે, એ મોટા-ઓના કબોલ મુજબ મારે ચેતતાં તે રહેવું જ લેઈએ અર્થાત્ હું દિલ્લીમાં છું ત્યાં સૂધી જે તમે મારી હિફાજતમાં રહેશે અને મારા મદદગાર થશે તે હું અહીંથી જતી વેળાએ તમને દરેકને સવાસો રૂપિયા આપીશ અને દેવકુમારી પાસેથી પણ કાંઈક ઇનામ અપાવીશ મારે અહીં એક મહિના જેટલો સમય વીતાડવાનો છે.”

મારા એ પ્રસ્તાવના ઉત્તરમાં મહમ્મદ કમાલે કહ્યું. “અપા બહેન! અમે તો તમારા નોકર જ છીએ, તમે કાંઈ આપો કે ન આપો, તે પછુ અમે તમારી હિફાજત કરવાને તૈયાર છીએ, કારણ કે, યુસુફ અમારો જની દોસ્ત હતો અને તેથી તમારી ખુદમત કરવી એ અમારો ફર્જ છે.”

મહમ્મદ કમાલ અને મહમ્મદ જમાલ નીચેના ઓરડામાં છાવણી નાખીને પગ્યા, મારો નોકર પણ તેમની પાસે જ સૂતો અને હું, મન્મથકુમાર તથા રામદુલારી ઉપરના ઓરડામાં રહ્યાં. મન્મથકુમાર તો ક્યારનોય નિદ્રાવશ થઈ ગયા હતા એટલે દેવકુમારીના રાજનંદનના પંજમાંથી થયેલા છૂટકારાનો સર્વ વૃત્તાત મેં રામદુલારીને ઇત્યભૂત કહી સભળાવ્યો અને તે સાંભળીને તેના આનંદ તથા આશ્ચર્યનો અવધિ થઈ ગયો. મન્મથકુમારને થયેલા લાભની વાર્તા સાંભળીને તેના હૃદયે ઇલકાઈ જવા લાગ્યો અને મને તે રાતાવધિ ધન્યવાદો આપવા લાગી લગભગ એ વાગ્યા પછી અમે બન્ને નિદ્રાવશ થયા અને ગાઠ નિદ્રામાં પડીને પ્રભાત થતા સૂધી સસારની સર્વ ચિન્તાઓને ભૂલી ગયા.

કોઈ પણ પ્રકારના વિદ્ય વિના રાત્રિ વીતી ગઈ અને પ્રભાતમાં નિત્યકર્મથી મુક્ત થઈ ચાહ તથા નાસ્તાને ઇન્સાફ આપ્યા પછી હું રીહર્સલમાં હાજર થવા માટે મારા નોકરને લઈને નાટકશાળામાં ગઈ, કારણ કે, મારી ભૂમિકા તો બહુધા મને કઠિન થઈ ગઈ હતી એટલે રીહર્સલમાં મારે ગાયનો બેસાડી લેવાના હતા અને કેટલાક બિજનેસો જાણી લેવાના હતાં. બાર વાગે હું રીહર્સલમાંથી પાછી ઘેર આવી અને જમ્યા પછી શય્યામાં પડીને નિદ્રાધીન થઈ ગઈ, કારણ કે, જે ત્રણ દિવસની સતત ચિન્તાઓ તથા અખંડ પરિશ્રમે વેઠેલા હોવાથી આજે મને વિશ્રાંતિની આવશ્યકતા દેખાવા માડી હતી એ દિવસે હું દિવસે કે રાતે દેવકુમારી પાસે ગઈ ન હોતી ત્રીજે દિવસે પાછી હું દેવકુમારી પાસે ગઈ અને રાજનંદને રૂપિયા ન મોકલેલા હોવાથી વકીલદ્વારા તેને કાયદાસર નોટિસ આપવાનો અને તેની પાસે શેઠાણીનો જે પાવર ઓફ એટર્ની હતો તેને રદ કરાવવાનો તેમ જ બાહા ખાઈ જવામાં ફેાજદારી દાવો કોર્ટમાં દાખલ કરાવી દેવાનો ચોખ્ખા પ્રબંધ કરી દીધો. આ કાર્યમાં ત્રણ ચાર દિવસ વીતી જાય તેમ હોવાથી અને તેટલા વખતમાં મારા પાઈનો દિવસ આવી જતો હોવાથી હું મારા નાટકના કાર્યમાં વિશેષ ધ્યાન આપવા લાગી.

પ્રકરણ '૨૧' સું

મારી દ્રૌપદીની ભૂમિકા અને અપૂર્વ વિજય

રાજનન્દનની ચિહ્નીનું આર દિવસ વીત્યા છતાં કાંઈ પણ પરિણામ ન થયું અને અંતે જે દિવસે હું 'મહાભારત' નાટકમાં દ્રૌપદીની ભૂમિકા ભજવવાની હતી તે દિવસ પણ આવી લાગ્યો. દિવસના સમયમાં પુનઃ એક વાર નાટક-શાળામાં જઈને મેં મારા ગાયનો બરાબર બેસાડી લીધાં અને સર્વ ગાયનોના સ્વરોને નિયત કરી લીધા; તેમ જ રાત્રે જે જે વસ્ત્રો મારે ધારણ કરવાના હતાં તે તે વસ્ત્રોને પણ એટલામટિ તપાસી લીધા કે રાત્રે કોઈ પણ પ્રકારની ભૂલ ન થાય અને મારી ભૂમિકામાં ખામી ન આવી જાય રાત્રે સ્ટેન્ડર્ડ ટાઇમ સાડ આઠ વાગે જ્યારે હું નાટકશાળામાં આવી તે વેળાએ ખીજો, ત્રીજો અને ચોથો આદિ વર્ગો પ્રેક્ષકોવડે ઉભરાઈ જતા મારા જોવામાં આવ્યા. માત્ર ઓર્ચેસ્ટ્રા અને પ્રથમ વર્ગની કેટલીક કુરસીઓ ખાલી દેખાતી હતી, પરંતુ તે રિઝર્વ થઈ ગયેલી હોવાથી ખરી રીતે તો બરાબરી જ હતી નાટકની ટિકિટો વેચવાનો ધંધો કરનારા કેટલાક મનુષ્યો નાટકશાળાના સદર દરવાજાના બાહ્ય ભાગમાં ટિકિટો વેચતા બેઠા હતા, પ્રથમ બેઠા બાવે તેઓ ટિકિટ વેચતા હતા અને પછીથી મારા સાબળવા પ્રમાણે તે દિવસની ઓર્ચેસ્ટ્રાની ફરોક ટિકિટો પચીસ પચીસ અને ત્રીસ ત્રીસ રૂપિયાના બાવથી પણ વેચાઈ હતી ડ્રૉપ (મુખપડદો) ઉપડવાનો ટાઇમ થયો ત્યાંસુધીમાં તો પ્રેક્ષકાલય પ્રેક્ષકો તથા પ્રેક્ષિકાઓવડે એટલી સીમા પર્યન્ત ઉભરાઈ જવા લાગ્યું કે એક તિલ રાખવા જેટલી જગ્યા પણ ખાલી ન રહી અને ચાર સોથી પાંચ સો પ્રેક્ષકોને નિરાશ થઈને પાછા ફરવું પડ્યું બરાબર સાડા નવ વાગે મુખપડદો ઉપજ્યો અને 'પ્રથમ કરો ઉચ્ચાર' આદિ શબ્દોથી આરંભાતી નાન્દીના જાન સાથે નાટ્યપ્રયોગ આરંભાયો. પરિચયાર્થ પ્રાસ્તાવિક પ્રવેશની સમાપ્તિ થતાં પ્રથમ અકના મય દાનવના અદ્ભુત ભવન નામક પ્રથમ પ્રવેશનો આરંભ થયો. અને એ પ્રવેશનો કેટલોક ભાગ લાજવાઈ ગયા પછી 'તુમ હજાર કહો પરંતુ મેં તુમ્હારે ઇસ મોહનલસે કરતી હું, ઇસ લેથે વે દ્રૌપદીજી આતી હૈં ઉન્સે ઉપાય દર્શાવત કરતી હું' એ પ્રમાણેની સલ-ભામાના મુખથી દ્રૌપદીના આગમનની પૂર્વસૂચના મળતાં પ્રેક્ષકોએ હર્ષકાલાહલ કરવા માંજ્યો અને દ્રૌપદીના વેષમાં રમભૂમિપર માંડે આગમન થતાંની સાથે જ પ્રેક્ષકોએ મને પોતાના હર્ષને દર્શાવનાર મનલેહક કરતલધ્વનિથી આવ-ખર આપીને વધાવી લીધી લગભગ પાંચ મિનિટ પછી પ્રેક્ષકોનો હર્ષકાલાહલ અને કરતલધ્વનિ શાત થતાં સલભામા, રુકિમણી અને દ્રૌપદીનાં બાપણની ત્રણેક કલમે બોલાઈ અને તરત જ 'કોઈ પ્રીતિકી રીતિ બતાવો નહ' એ પકિતથી આરંભાતા સલભામા, રુકિમણી તથા દ્રૌપદીના સંમિલિત દીર્ઘ સંગીતનો આરંભ થયો એ ગાયનમાંની મારા ભાગમાં આવેલી

“જે આહો કે પ્રીતમ હો અપના; પતિ નામકી માલ સદા જપના;

નહીં જચરકા દેખો કલો સપના, તબ બનો યે દેહ ધવિત બધ;

ઇસી મોહની મત્રકા જપ કરે

“નિસ્કા હે પતિ પ્રતિ પ્રીતિ ધર્મી; વે હિ સાજનકી હે ખરી સર્જની;

૨૬૦ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

હસિકા દિન હૈ હસિકી રજની, જિન જન બલમુઆપે વાર હંધ;
વહી બાગ્યવતી હૈ સુહાગવતી।”

આ પ્રમાણેની પંક્તિઓ મેં એવા તો ગણીર અને મનોમોહક હાવભાવો સહિત ગાઇ કે પ્રેક્ષકોએ પાતાની પ્રસન્નતાને દર્શાવવામાં ઊંચણ ‘વન્સમેરો’ (પુન એક વાર) કરી કરીને એ પંક્તિઓ મારા મુખથી આઠ વાર ફરી ફરીને ગવડાવી અને તેથી સત્વજામા તથા રક્તિમણીની ભૂમિકા બજવનાર એક નદી તથા એક નદને મારી સાથેના એ ગાયનમાની પોતાની પંક્તિઓ પણ આઠ વાર નિરૂપાય થઇને ગાવી પડી. સારાશ કે, મારા એ પ્રથમ સંગીતથી જ મારી ભૂમિકાની એવી તો સરસ જમાવટ થવા લાગી કે તેના પરિણામે મારા હૃત્સાહની અતિશય વૃદ્ધિ થતા દ્વિતીય પ્રવેશમાં સુદર્શનચક્રવટે વઢાયલી શ્રીકૃષ્ણની આગળીએ પાટો બાધવાના પ્રસંગે મેં કીમતી સાહીને ખરેખર જ ફાડી નાખી અને જોશમા આવીને -

“લહુ ઈસ હાથસે ટપકે તો ચૂહેમેં ગધ સાડી,
ફકત એક ખૂંપર કુરબાન હૈ લાખો નધ સાડી,
ન ચે દિલ નિર્દઈ હૈ ઓર ન હૈ ચે નિર્દઈ સાડી,
બની ફટનેસે અબ આખોંકા સુર્મા સુરમધ સાડી,
અગર દરકાર ફાહેકે લિયે હો ખાલ ગર્દનકી
તોયે હાજિર હૈ કિસ્મત ખોલિયે ફિલહાલ ગર્દનકી।”

આ મુસદ્દસ એવી તો આતરિક બાવનામયી વાણીથી ઉચ્ચારી કે તેના પરિણામે ગાયન પ્રમાણે પ્રેક્ષકોએ વન્સમેર કરીને એ મુસદ્દસ મારા મુખથી બીજી વાર સંભળવાની ઇચ્છા દર્શાવી અને મારે તેમની એ તીવ્ર ઇચ્છાને પૂરી કરવી જ પડી. દિલ્લીની રંગભૂમિપર કોઇ પણ નટ અથવા નટીના બાપણપર વન્સમેર થવાનો આ પ્રથમ પ્રસંગ હોવાથી આ ઘટનાએ મારા હૃત્સાહને હજાર ગણો વધારી દીધો અને તેથી મારી ભૂમિકા આગળ જતા વધારે અને વધારે જોરદાર થતી ગઇ. પ્રથમ અકના ચતુર્થ અથવા અંતિમ પ્રવેશમાં એટલે કે દુર્યોધનના ઘૂત-ગુહમાં એ વેળાયે પાડવો દ્રૌપદીને પણ દાવમાં મૂકીને હારી જાય છે અને દુર્યોધનની આજ્ઞાથી રજસ્વલા દ્રૌપદીને કુશાસન ચોટલો ઝાલીને સભામાં ધસડી લાવે છે તે વેળાયે એટલે કે દ્રૌપદીચીરહરણના પ્રસંગે કર્ણચરસ તથા વીરરસને દર્શાવવાનો અવસર આવતા દુર્યોધનના અત્યાચારથી રક્ષવામાં શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરતાં

“ઘટાઓમેં મુજે ઢક લો કે પૂરી આશ હો જયે,
મગર અયસા ન હો સાડી મેરી આકાશ હો જયે,
ન હો ચે અગ બેપદાં બલાસે લાશ હો જયે,
મેરા હી નાશ હો જયે જો ઈજ્જત નાશ હો જયે,
બબક કર જલ હો ફોરન જો નગા હો બદન મેરા,
ચ હી ભૂમિ ચિતા હો ઓર ચહી સાડી કદન મેરા।”

આ રખડો દ્રૌપદી તરીકે મારા મુખમાંથી નીકળ્યા તે વેળાયે પ્રેક્ષકોએ તાળીઓના તાલથી અને વધાવી લઇને ‘ધન્ય દ્રૌપદી’ ‘વાહ દ્રૌપદી’ ‘આફરીન’ ‘મસ્દુબા’ ‘સાબાશ’ અને એવા જ અન્ય ધન્યવાદદર્શક ઉદ્ગારો મારા સંબંધમાં કાઢ્યા. ત્યાર પછી ચોડી વારમાં જ પ્રથમ અકની સમાપ્તિ થઇ અને હું અંદર

આવી એટલે નાટકમંડળીના માલિક તથા ડાયરેક્ટરે મને ધન્યવાદોના પ્લનિથી વધાવી લીધી ખીલ નટ તથા નટીઓએ પણ મારા શિરપર પ્રશંસાની વૃષ્ટિ વર્ષાવવામાં લેશમાત્ર પણ કૃપણતા ન દર્શાવી, અને જેમ કોઈ પરાક્રમી રાજા રણભૂમિમાં વિજય મેળવીને ગર્વપૂર્વક પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ આ તમારી સેવિકા નટી અપાએ રણભૂમિમાં વિજય મેળવીને હર્ષ તથા ગર્વ-પૂર્વક પોતાના શૃંગારગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો.

મારી પાછળ નાટ્ય તથા ખીજવંદ્ર પણ મારા રૂમમાં આવ્યા અને પ્રથમ ખીજવંદ્રે મને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું “મિસ મેનકા અથવા શ્રીમતી અપાબાઈ, અમેએ તમારી સાથે આ ભૂમિકાનું સાદુ નક્કી કર્યું પછી રીહર્સલમાં જ્યારે તમારું કામ જોયું ત્યારે અમારા મનમાં કાંઈક એવી શંકા થવા લાગી હતી કે કદાચિત્ તમારી ભૂમિકા વિલાયતજનન કરતાં તો સારી થશે જ; પરંતુ બહુ સારી તો નહિ જ થાય, પણ આજે દ્રૌપદીની ભૂમિકા રણભૂમિપર તમેએ એવી તો અદ્વિતીય ભજવી બતાવી છે કે તમારી બુદ્ધિમત્તા તથા કુશળતાની કયા શબ્દોમાં પ્રશંસા કરવી, એ અમારા માટે એક મત્ર થઈ પડ્યો છે. પ્રેક્ષકોના સમુદાયમાં તમારી જે વાહવાહ થઈ છે તેને જોતાં જો તમે જ આ ભૂમિકા ભજવતા રહો તો આ નાટક હજી પણ દિલ્લીમાં એક વર્ષ સુધી આવાંજ એડિયન્સ આપતું રહે અને આવકમાં જરા પણ ઉણપ ન રહે એ નિર્વિવાદ છે મારી તો એવી જ માન્યતા છે કે એક નટી તરીકે તમારી સાથે સરખાવતાં મિસ ગૌડર કાંઈ બિસાતમાં નથી”

નાટ્યએ ખીજવંદ્રના વિચારોને યુષ્ટિ આપતાં અંતઃકરણ પૂર્વક કહેવા માંડ્યું: “અંપાબાઈ, આજે તમેએ ખીલ પ્રવેશમાં અદીસો રૂપિયાની કીમતની સાડી ફાડી નાખી છે, પણ જો તમે આ ભૂમિકા ભજવો ત્યાં સુધી ‘મહાભારત’ નાટકના પ્રત્યેક પ્રયોગમાં નવી નવી સાડી ફાંચ્યા કરે, તો પણ તેથી અમને કશી પણ હાનિ નથી, તમારી કાર્યકુશળતા, અભિનયકળા તથા વિજયશીલતા સાથે સરખાવતાં એવી સાડીઓની કીમત કાંઈ પણ નથી ખરેખર તમેએ નાટકના ધધાને વિના કાચું જ ત્યાગી દીધો છે, હજી પણ જો નાટકના ધધાને જ તમે પોતાનો કાયમ ધધો કરી લ્યો, તો તેથી તમને પોતાને તેમ જ જે નાટકમંડળીમાં તમે કામ કરતા હો તે નાટકમંડળીના માલિકને હજારો બેઠકે લાખો રૂપિયાની કમાણી થવાનો સંભવ છે, એ તો આજે પ્રત્યક્ષ અમારા જોવામાં આવી ચકું છે નટવિદ્યા દીર્ઘ સમયના લાગથી જો કે મદ પડી જાય છે, પરંતુ તમારી આ વિદ્યામાં મંદતાનો લેશમાત્ર પણ આવિર્ભાવ નથી થયો, એથી તો વળી તમે અધિક ધન્યવાદને પાત્ર સિદ્ધ થાઓ છો તમનેજે રૂપિયા આપવામાં આવ્યા છે તેથી પણ હું તમારું વિશેષ મૂલ્ય સમય આવતા આછીશ, એ વિષે નિશ્ચિત રહેશે.”

ખીજવંદ્ર તથા નાટ્યના આ ઉદ્ગારોના ઉત્તરમાં મેં વિનીત બાવથી કહ્યું: “મારા કાર્યથી આપને સંતોષ થયો છે અને મારી સાથેના સાઠાથી આપ ક્રાયા નથી એવો આજના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી આપનો નિશ્ચય થયો છે એટલાથી જ હું સારા પરિશ્રમનો બદલો મને મળી ચૂકેલો માનું છું વચ્ચનનું મૂલ્ય ધન કરતાં અધિક હોવાથી હું આપ પાસેથી અધિક કાંઈ પણ મેળવવાની આશા રાખતી જ નથી. છતાં આપ પોતાની પ્રસન્નતા તથા ઇચ્છાથી મારું વિશેષ મૂલ્ય આંકશે,

તો તે કેવળ આપની ઉદારતા જ મનાશે. ખરું પૂછો તો આજની મારી ભૂમિકા આટલી બધી સારી થશે એવી મારી પોતાની પણ માન્યતા ન હોતી અને તેથી મારી પોતાની શાગ્યતાની પરીક્ષાનો જે આજનો પ્રસંગ આપે અને મેળવ આવ્યો છે તેમટિ મારે જ આપનો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવાનો છે.”

અસ્તુ એ રાત્રે મન્મથકુમાર, રામકુલારી તથા મારા અનુચરને મેં સ્ત્રીએ મટિના એક જૂદા બૉક્સમા બેસાડવાની વ્યવસ્થા કરી હતી, પરંતુ પછીથી દેવ કુમારીની પણ નાટક જોવાની ઇચ્છા થવાથી તેને પણ તેમની સાથે મેં તે જ બૉક્સમા બેસાડી હતી. લાલા શ્યામલાલ પણ પોતાની પત્ની ચિન્તામણી તથા એક દાસીને સાથે લઈને નાટક જોવામટે અથવા ખરું પૂછો તો માત્ર માર્ દ્રૌપદીની ભૂમિકા જોવામટે પધાર્યા હતા અને તે દૃષ્ટીને પણ એક જૂદા બૉક્સમા બેસાડવાનો મેં બદોબસ્ત કરી આવ્યો હતો, માત્ર એટલું જ નહિ પણ નાટકમંડળીના માલિક નાટ્યને જ્યારે ડ્રૉપ પડે ત્યારે મારા એ મેહમાનોને ચાહ, કોફી, સોડા, લેમન તેમ જ તાજૂલ આદિથી સંભાર કરવા મટિની પ્રથમથી જ સૂચના આપી દીધી હતી અને તદનુસાર નાટ્યએ મારા મેહમાનોને યથાસમય ઉચિત સંભાર કરાવ્યો હતો. મેં રાજનન્દનની બધી બાજુ બગાડ નાખેલી હોવાથી તે તથા તેનો મિત્ર લાલા શાલિગ્રામ કદાચિત્ નાટક જોવ નહિ જ આવે, એવી મારી માન્યતા હતી, પરંતુ રંગભૂમિપરથી મેં જ્યારે તે બન્ને મિત્રોને ઑર્થેસ્ટ્રામાં બેઠેલા જોયા એટલે મારી માન્યતા અને ભૂલબરેલ જણાઈ, તથાપિ તેમને જોઈને ‘તેઓ અવશ્ય કંઈ પણ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી આજ નાટક જોવામટે આવેલા હોવા જોઈએ’ એ પ્રમાણેનો સંશય તો મારા મનમ આવ્યો જ અને એ સંશય આવતાં હું અનુમાનથી તેમના ગુપ્ત ઉદ્દેશને જાણી દેવ મટિનો મૌન પ્રયત્ન કરવા લાગી.

અમુક સમય પછી મારા મનમા એક પ્રકારનો સંશય દૃઢ થવાથી મેં એ માણસને મોકલીને ઉપરના બૉક્સમાથી મારા અનુચરને મારી પાસે બોલાવ્યો અને મારા રૂમના દરવાજાને બંધ કરીને મેં તેને પૂછ્યું કે “શેઠાણી દેવકુમારીન કાર્યબારી રાજનન્દનને તો તું સારી રીતે જાણ્યો છે, ખરું કે નહિ?”

“જી હા, હું તેને સારી રીતે જાણ્યું છું” મારા અનુચરે ઉત્તર આપ્યું.

“બહુ સારું,” એમ કહીને મારા અનુચરને મેં સૂચના અથવા આજ્ઞા આપી કે “આજે રાજનન્દન તેના પોતાના શાલિગ્રામ નામના એક મિત્ર સાથે નાટક જોવાને આવ્યો છે અને તે બન્ને મિત્રો નીચે ઑર્થેસ્ટ્રામાં બેઠેલા છે બીજા અકનો ડ્રૉપ પડે તે વેળાએ તું ઑર્થેસ્ટ્રાના દરવાજા આગળ બેસો રહેજો, તેઓ બહાર નીકળીને જે જે વાતો કરે તે વાતો તેમના જણવામા ન આવે તેવી રીતે તેમની પાછળ રહીને સાંભળી લેજો, તેઓ પાછા ઑડિયન્સમા ન જાય ત્યાં સુધી તેમનો પીછો છોડીશ નહિ અને ત્યાર પછી તેમની જે કંઈ પણ વાતો તાર સાંભળવામા આવી હોય તે વાતો મારી પાસે આવીને મને બરાબર કંઈ સંભળાવજો.”

“બીજી કંઈ સૂચના આપવાની છે?” મારા અનુચરે પૂછ્યું.

“હાલ તરત તો બીજી કશી સૂચના આપવાની નથી.” મેં જણાવ્યું.

“વાસ્તુ ત્યારે છુપી પોલિસનું આ કામ તો હું મારી બુદ્ધિના પ્રમાણમાં બરાબર બનવી આવીશ” આમ કહીને મારો અનુચર મારી પાસેથી ચાલતો થઈ ગયો.

મારા અનુચરને મેં જાણાવ્યો તે વેળાએ બીજા અંકનો ત્રીજો પ્રવેશ ચાલતો હતો અને પાંચમા પ્રવેશમાં મારી ભૂમિકા આવતી હતી એટલે અનુચરના ગયા પછી તરત જ હું મારી ભૂમિકાવાળા પ્રવેશમાં જવા માટેની તૈયારી કરવા લાગી. પાંચમા પ્રવેશમાંનું મારું એક ગાયન સાધારણ હોવા છતાં પણ પ્રેક્ષકોએ જે વાર ‘વન્સ મોર’ કરીને મારા મુખથી તે ગાયન એકદર તણુ વાર ગવડાવ્યું આ ગાયનમાં આગળ ‘વન્સ મોર’ મળતું જ ન હોતું એટલે આ ‘વન્સ મોર’થી મારા માનમાં વધારો થયો હતો એમ જ કહી શકાય પાંચમા પછી છઠ્ઠા પ્રવેશમાં પણ મારી ભૂમિકા આવતી હોવાથી છઠ્ઠા પ્રવેશમાંનો ભાગ બનવી આવ્યા પછી બીજા અંકના સાતમા, આઠમા, નવમા અને દશમા પ્રવેશમાં મારી ભૂમિકાનો ભાગ હતો જ નહિ, તેમ જ ત્રીજા અંકના યુક્તભૂમિવાળા પ્રવેશના અંતિમ ભાગમાં મારે આવવાનું હતું એટલે છઠ્ઠા પ્રવેશમાંના મારા કાર્યની સમાપ્તિ થતા ત્રીજા અંકના પ્રથમ પ્રવેશમાં વસ્ત્રો ધારી લઇને હું પાછી રંગભૂમિના અંતર્ભાગમાં આવીને પહેલી વિંગ પાસે નાચણી આરામ કરતી પડી હતી તેમાં એસી ગઈ ત્યાં મારા જાણવામાં આવ્યું કે હવે પછીના બીજા અંકના ચાર પ્રવેશોમાં મારી ભૂમિકા ન હોવાથી અને ત્યાર પછી મુખપડદો હોવાથી અનેક પ્રેક્ષકો ઉઠી ઉઠીને બહાર જવા લાગ્યા હતા આ ઘટનાથી એ દિવસનું ઉબરાઈ જતું પ્રેક્ષકાલય ક્ષણ મારા કારણથી ઉબરાઈ જતું થયું હતું એ વિષે મારો નિશ્ચય અધિક દૃઢ થયો અને એને હું મારી ચરાસ્વિતાનું એક પ્રબળ ચિહ્ન માનવા લાગી. પરંતુ એ ઘટનાથી કદાચિત્ રાજનન્દન તથા શાલિગ્રામ પણ વહેલા બહાર નીકળી જશે અને મારા અનુચરની દૃષ્ટિથી દૂર થશે, તો મારે તેમની જે કાંઈ પણ ખાતમી મેળવવાની છે તે મેળવી શકારો નહિ, એવા સંશયનો પણ મારા હૃદયમાં સચાર થયો અને તેથી પહેલી વિંગમાં જઈ ડ્રૉપની પાસેની સાઈડ વિંગમાંના છિદ્રમાં નેત્રને સ્થિર કરીને તેઓ તેમની જગ્યા પર બેઠા હતા કે ઉઠીને બહાર ચાલ્યા ગયા હતા એ હું જોવા લાગી. મારો સંશય સત્ય સિદ્ધ થયો, કારણ કે, તેઓ તેમની જગ્યા પર બેઠેલા મારા જોવામાં ન આવ્યા, અને તેથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું કે તેઓ પણ બીજા કેટલાક પ્રેક્ષકો પ્રમાણે ઉઠીને બહાર ચાલ્યા ગયેલા હોવા જોઈએ હવે મારો અનુચર પાછો આવે ત્યાં સૂધી શાંત થઈને એસી રહ્યા વિના બીજો ઉપાય હતો જ નહિ એટલે હું પાછી મારા ખાનગી ઓરડામાં ચાલી ગઈ અને ત્યાં કોચપર પડીને વિચારમાં લીન થઈ.

સમય વીતવા લાગ્યો, બીજા અંકની સમાપ્તિ થઈ અને ત્રીજા અંકના પ્રથમ પ્રવેશનો પણ દુશ્વાસનકમિરપાન તથા દ્રૌપદીવેણીબધન સાથે અંત થઈ ગયો. ત્રીજા અંકના પ્રવેશમાંથી હું પાછી મારા ઓરડામાં આવી તે વેળાએ ત્યાં મારો અનુચર મારી પ્રતીક્ષા કરતો બેઠો હતો એટલે તરત જ મેં તેને પૂછ્યું: “કેમ, શા સમાચાર છે?”

મારા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મારા અનુચરે મને જણાવ્યું “શ્રીમતી આપે તો મને બીજા અકનો ડ્રૉપ પડે તે વેળાએ ઑરિયેસ્ટ્રાના દરવાજાપર હાજર રહેવાનું કશું હર્ષ, પરંતુ હું તો જેવો અહીંથી નીકળ્યો કે તરત જ ઑરિયેસ્ટ્રાના દરવાજા આગળ ઊભો રહ્યો હતો, ઉપર બૉક્સમાં જઈને થોડી વારમાં જ પાછા નીચે આવવાની કડાફટમાં પડવાનો મારો વિચાર ન હતો. હું વહેલો જ ઑરિયેસ્ટ્રાના દરવાજા આગળ ઊભો રહ્યો એ એક રીતે સહજ જ થયું, ડ્રૉપ પડવાથી બહુ જ વહેલા બીજા પ્રેક્ષકો સાથે રાજનન્દન તથા તેના મિત્ર પણ બહાર નીકળ્યા અને નાટકશાળાના કમ્પાઉન્ડમાંથી બહાર નીકળીને રસ્તાપર આગળ વધવા લાગ્યા તેઓ ચાલતા ચાલતા આપણા મકાન આગળ પહોંચીને ઊભા રહી ગયા અને હું તેમનાથી દશ કદમના અંતરપર અધારામાં તેઓ મને જોઈ ન શકે તેવી રીતે ઊભો રહ્યો ત્યાં રાજનન્દન તેના મિત્ર શાલિગ્રામને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો ‘કેમ તમેએ શો બટોબસ્ટ કરી રાખ્યો છે?’ એના ઉત્તરમાં શાલિગ્રામે કહ્યું ‘આર માણસોને તૈયાર રાખ્યા છે; તેઓ હમણા જ આવશે અને આજની ટ્રૉપદી અથવા ચપાનું તેના મકાનમાં પેસીને તેનાપર બળાત્કાર કર્યા પછી માથું પણ ફેંટા નાખશે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ બીજા એ માણસો આજે નાટક જેવામટે આવેલી દેવકુમારીને પણ નાટકમાંથી ઘેર જતી વેળાએ સારી રીતે મેથીપાક જમાડી દેશે આપણે છેટા જ રહીશું અને આપણું કામ પાર પડી જશે’ થોડી વારમાં આર બદમાશો આવી લાગ્યા અને હું આ સમાચાર આપવામટે પાછો આપ પાસે આવી પહોંચ્યો.”

મારા અનુચરના મુખથી આ સમાચાર સાંભળીને મેં અનુચરને આજ્ઞા આપી “ઉપર બૉક્સમાં જા અને શેકાણી દેવકુમારીને માફ નામ આપીને કહી દે કે ‘મને મળ્યા વગર એકદમ ઘેર જશો નહિ, જોખમ છે’ તેમ જ રામદુલારી તથા મન્મથકુમારને નાટક પૂર થાય એટલે અહીં આવવાનું જણાવી દેજે, બહાર પોતે જ તે બંધાને અહીં લઈ આવજે.”

ત્રીજા અકના ત્રીજા અથવા અંતિમ પ્રવેશમાં મારે જવાનું હોવાથી અને તે પ્રવેશનો આરંભ થયેલો હોવાથી હું રંગભૂમિપર જવાને ચાલતી થઈ અને અનુચર ઉપર બૉક્સમાં જવાને રવાના થયો. થોડી વારમાં જ નાટકની સમાપ્તિ થઈ અને ત્યાર પછી હું મારા કમરમાં મારા વસ્ત્રો બદલતી હતી એટલામાં દેવકુમારી, રામદુલારી, મન્મથકુમાર તથા મારો અનુચર મારી પાસે આવી લાગ્યા મેં મારા મોઢા પરના રંગને ઘોઈ નાખ્યો અને ત્યાર પછી નાટકને યોજાવીને મારાપર આવનારી આકૃતની વાત જણાવી દીધી કે જે સાંભળીને તે લાલ પીળો થઈ ગયો અને રાજનન્દન તથા શાલિગ્રામને ‘નેટલમેન લોકર’ અથવા બદમાશ તરીકે તે સારી રીતે ઓળખતો હોવાથી પાંચેક મિનિટ જેટલો સમય વિચારમાં વીતાડીને ગંભીરતામિશ્રિત કોપની છાથી મને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો.—

“અંધાબાઈ, તમે જરાય ગભરાશો નહિ. તમારા આ મેહમાન બાઈને હું મારી પોતાની ગાડીમાં મારા એ માણસો સાથે સહીસલામત એમને ઘેર પહોંચાડી દેવાનો બટોબસ્ટ કરી આપુ છું અને તમેને પણ હું પોતે સાથે આવીને તમારા મકાનમાં પહોંચાડી દર્શશ રાજનન્દન તથા શાલિગ્રામના રાખેલા બાફતી બદમાશો મોડી રાતે તમારા મકાનમાં પ્રવેશ કરવાના છે, એ વાત આપણા

જીવામાં આવી ગઈ છે એ બહુ જ સારૂ થયું છે, કારણ કે, તમને તમારા કાનમાં પહોંચાડ્યા પછી માત્ર તે બદમાશોને જ નહિ, પણ રાજનન્દન તથા શિશ્રામને પણ હું હાથકડિયો નખાવી દઈશ અને આવતી કાલે તેમની રાણા થાય છે તે હું તમને બતાવી આપીશ ચોખ્ખોયોગ એવો બન્યો છે કે શિશ્ર સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ પણ અત્યારે થીએટરમાં હાજર છે એટલે કાંઈ પણ વધી આવે તેમ નથી જરા બેસો, હું પદ્મ મિનિટમાં જ પાછો આવું છું ને જે બંદોબસ્ત કરવાનો છે તે કરતો આવું છું”

પદ્મને બહુલે વીસ મિનિટ પછી નાણી મારી પાસે આવ્યો અને અમે-
માં લખેલો એક જાગળ મારી આગળ રત્ન કરીને મને કહ્યું “આ ફરિયાદ-
માં છે એટલે આમાં તમારી સહી કરી આપો” મેં સહી કરી આપી, નાણીએ
થમ દેવકુમારીને પોતાના ખાસ બે માણસો સાથે વિદાય કરી દીધી અને
માર પછી બીજા બે માણસોને લઈને તે પોતે મને, રામદુલારીને તથા
નમચકુમારને ઘર સુધી પહોંચાડવામાટે અમારી સાથે આવ્યો. ઘરમાં જઈને
તે તથા ઉપરના બધા ભાગોને અમેએ એટલામાટે તપાસી જોયા કે રાજ-
નન્દન તથા શિશ્રામના માણસો અમારી ગેરહાજરીમાં જ ઘરમાં ધુસી જઈને
થાક સતાઈ ન બેઠા હોય પરંતુ તેણે કાંઈ પણ ન જણાયાથી નાણી પાછો
લાવ્યો ગયો અને અમેએ બારણા તથા બારીઓ બંધ કરી લીધા અહીં પાઠક
થા પાઠિકાએ ક્લાચિત્ પ્રશ્ન કરશે કે, દિલ્હીના બે દંડેબાળેને મેં મારા પોતાના
ફાલુમાટે પ્રથમથી જ રોડી લીધા હતા અને તેઓ મારા મકાનના બાહ્ય
ભાગમાં મહરી તરીકે રહેતા હતા, તો પછી આજે આટલા બધા ભયને દૃશ્યમાં
થાન આપવાનું શું કારણ હતું? તો એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મારે જણાવવું બેઠ્યું
મારા રોકેલા તે દંડેબાળે જે એ વખતે હાજર હોત, તો તો મારે ભયને
દૃશ્યમાં સ્થાન આપવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન ન હોત, પરંતુ તેમને કોઈ એક
ખતનું કાર્ય હોવાથી બે દિવસને માટે તેઓ મીરઠ બચા હતા અને તેથી
મારા મકાન આગળ તો ઠીક પણ દિલ્હીમાં પણ એ દિવસે તેમની હાજરી ન
હતી અને તેથી જ મારે મારી નિર્ભયતાને બળવવામાટે નાટકમંડળીના
શિક્ષક નાણીની છેલ્લી ધડીથે સહાયતા લેવી પડી હતી અસ્તુ મકાનમાં
પાવી બારીબારણા બંધ કરી લીધા પછી મારા અનુચરને મેં કોફીના ત્રણેક
પ્લસ તૈયાર કરવાની આજ્ઞા આપી અને તે રસોડામાં કોફી તૈયાર કરવાને ગયો.
એટલે વખતને વીતાડવામાટે મેં રામદુલારીને પૂછ્યું કેમ રામદુલારી, આજનો
મારો દ્રૌપદીનો પાર્ટ કેવોક કહેવાયો? આ સવાલ પૂછવાનું કારણ એ છે કે,
ક્ષેત્રના મંડપમાં હું બેઠી હતી એટલે પ્રેક્ષકોના ઉદ્ગારો સ્વાભાવિક જ તારા સાંભ-
વામાં આવ્યા હશે”

“અપા બહેન, મોરના ઇંડાને તે વળી ચીતરવાની જરૂર પડતી હશે ખરી
? દિલ્હીના લોકો આજે તમારા દ્રૌપદીના પાર્ટને બેઠેલે ફિદા ફિદા અને ગાંડાતર
ઇ બચા છે, એમ જ મારું માનવું છે; આજે પ્રેક્ષકમંડપમાં સર્વના મુખમાંથી
હવે તમારી તારીફ અને ‘પૈસા વસૂલ’ વગર બીજું કાંઈ પણ સંભળાતું ન હોત.
ને તો એમ જ લાગે છે કે, આજની દ્રૌપદીની તમારી ભૂમિકામાં તમને એવો
|| અપૂર્વ વિજય મળી ચૂક્યો છે કે જેવો વિજય બીજા કોઈ પણ નટીએ

દિહીના તખ્તાપર બાળ્યે જ મેળવ્યો હશે અને બવિધ્યમાં પણ બાળ્યે જ મેળવી શકશે. મારા બેલવાની સમ્માર્થ એટલાથી જ નજીક આવશે કે ત્રીજા અંકમાં તમારો પાર્ટ વધારે ન હોવાથી કેટલાક લોકો તો ખીલે એક નેધને જ ચાલતા થઈ ગયા હતા હજી તો આજની તમારી ભૂમિકા જે શૂગારસની હોત, તો તો વળી એર જ બહાર આવી જત ! દિહીના લોકો શૂગારસને વધારે પસંદ કરનારા છે એ તમે સારી રીતે નજીક હોવાથી મારે એવું વિશેષ વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી ” રામદુલારીએ પોતાના વિનોદી સ્વભાવથી કહ્યું

“હું તો એમ પણ મારું હું કે હું પોતે પણ દિહીની નિવાસિની થયેલી હોવાથી તને પોતાને પણ શૂગારસ વધારે પસંદ હોવો નેધએ; નહિ તો જે તમારી ભૂમિકા શૂગારસની હોત, તો તો વળી એર જ બહાર આવી જત !” આવો હજી તું બાર મૂકીને કદાપિ કાઢત નહિ. મેર સુધ, હજી પણ તને શૂગારસનો કટાળો ન આવ્યો કે ? જે હજી પણ તારા મનમાં શૂગારસના સ્વાદની આક્રમ્શ રહી ગઈ હોય, તો થઈ જ કાઈ છેલ છપીલા રસીલા રસીલા અને અલબેલા નુકીલા અયશપરસ્ત નૌજવાન ધણીજની ધણિયાણી, અવતારને સફળ કરી લે, શૂગારવિલાસની દિલોજનથી મોજ માણી !” મેં રામદુલારીને મીઠી મશ્કરી કરીને કહ્યું.

પરંતુ રામદુલારી મારાથી એાજી ઊતરે તેમ ન હોવાથી તકાળ બેલી “અપા બહેન, હવે અમે અધેડ થયા એટલે અમને ક્યાથી મળી શકે ધણી છેલ છપીલો રસીલો અને અલબેલો નુકીલો નૌજવાન છેલાણી ? એવા ધણીને મેળવવા-મટ્ટે કા તો હોવી નેધએ રૂપ તથા નૌજવાની અને કા તો કરવું નેધએ પૈસાનું પાણી, એટલે એવા શૂગારસને કા તો તમે આખી શકો અને કા તો ધનના બળથી આખી શકો મારા દેવકુમારી શેઠાણી !”

મારો અનુચર એ જ વેળાયે કોંક્રીની કિટલી અને પ્યાલા લઈને આવી લાગ્યો; એટલે એ વિનોદ આટલેથી જ અટકી ગયો મનમયકુમાર ઘેર આવતાંની સાથે જ શય્યામાં પડીને નિદ્રાવશ થયેલો હોવાથી મેં તથા રામદુલારીએ કોંક્રી પીધી; કદાચિત્ અમે ગાઠ નિદ્રાને આધીન થઈએ અને રાજનન્દન તથા શાસિ-આમના રોકેલા બદમાશો બારણું તોડીને ઘરમાં ધુસી આવીને મારાપર બળાકાર કરી બેસે તો ? એ સસયના કારણથી અમેએ સાહત્યાર કે પાંચ વાગ્યા સુધી જગતા બેસી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને નિદ્રાને રોકવામાટે જ કોંક્રી પીધી હતી મારા અનુચરે પણ કોંક્રીના બે કપ ગટગટાવ્યા અને પછી તે નીચેના બાગમાં જઈને બીડી ફૂંકતો બેસી રહ્યો રામદુલારી સાથેના વાર્તાવિનોદમાં સમય જળના પ્રવાહ પ્રમાણે વહી જવા લાગ્યો પાંચ તો વાગી ગયા; પણ છ વાગવામાં પણ ન્યારે વધારે વિલગ ન રહ્યો એટલે પછી નિર્ભય થઈને હું તથા રામદુલારી નિદ્રાવશ થઈ ગયા અમારા મન નિર્ભય થયેલાં હોવાથી સવારમાં ન્યારે મારા અનુચરે અમેને જગાડ્યા તે વેળાયે સાડા નવ વાગ્યા હતા એટલે દત્તધાવન, મુખક્ષાલન, સ્નાન તથા આહનાસ્તો આદિ કાર્યોથી મુક્ત થતાં લગભગ અગિયાર વાગવા આવ્યા અમે આહનાસ્તો લીધા પછી તાંબૂલબક્ષણ કરતાં હતા એટલામાં નાણી મારી પાસે આવી લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો:-

“અપાબાઈ, તમે સધળા આ મકાનમાં આવી ગયા પછી રાજનન્દને તથા

શાલિગ્રામના ભાડે રાખેલા બદમાશેા તમારા મકાનના બારણાને તોડીને ધરમા ધુસવામટિ અહીં આવ્યા હતા; પરંતુ પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે તેમની પાછળ પોતાના માણસોને છુપા વેશમાં તૈયાર રાખેલા હોવાથી પોલિસખાતાના તે માણસોએ તે બદમાશેાને બારણાં તોડવાના સાધનો સહિત પકડી લીધા હતા. અને રાતોરાત સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ આગળ રબ્બ પશુ કરી લીધા હતા. તેમની જડતી લેતા લાલા શાલિગ્રામની તેમની પાસેથી એક એવા મતલબની ચિઠ્ઠી નીકળી આવી હતી કે ‘આજે રાતે ‘મહાભારત’ નાટક સમાપ્ત થયા પછી જે અપા નામની એક્ટ્રેસને અમોએ તમને ઓળખાવી લીધી છે તે અપાને આપણુ-વચ્ચે વાતચીત થયા પ્રમાણે બળાહારથી બ્રષ્ટ પશુ કરજો અને ત્યાર પછી માર પશુ એવો મારજો કે માર્યું ફૂટી જાય અને હ મહિના સુધી તે રાડ ખાટલા-મા જ પડી રહે. સો રૂપિયાની નોટ આ સાથે છે અને બીજા સો રૂપિયા કાર્ય પૂરુ થતા આવતી કાલે તમોને અમો કરાવ મુજબ આપી દઈશું આ ચિઠ્ઠી વાચીને ફાડી નાખજો અને કહાચિત્ પકડાઈ જાઓ તો પશુ માર કે રાજનન્દનનુ નામ બહાર પડવા દેશે. નહિ લાલા શાલિગ્રામ’ એ ચિઠ્ઠીની સાથે સો રૂપિયાની નોટ પશુ હાથ લાગી છે અને પોલિસે ગુનાહમારોને અટકમા રાખીને એ ચિઠ્ઠી તથા સો રૂપિયાની નોટને પોતાના કબજામાં એક મજબૂત પૂરાવા તરીકે રાખી લીધી છે. અત્યાર સુધીમાં કહાચિત્ શાલિગ્રામ તથા રાજનન્દનને પશુ પકડી લેવામાં આવ્યા હશે અને તેથી તમને પશુ જો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ બોલાવશે તો તેમની પાસે જવું પડશે એટલામાટે એક વાચા સુધીમાં જમી લેજો અને વચ્ચે બદલીને તૈયાર રહેજો. હું જમીને એક વાગે પાછો તમારી પાસે આવીશ અને મારા એક વહીવટ મિત્રને પશુ સાથે લાવીશ. ખરેખર અંપા-બાઈ, તમો એવા તો અપૂર્વ બાગ્યશાલિની છો કે ગઈ રાતે રમણમિપર જેવી રીતે તમોને અપૂર્વ વિજય મળ્યો છે તેવી જ રીતે તમારા યત્રુઓપર પશુ પર-માત્માની કૃપાથી તમને અપૂર્વ વિજય મળી ચૂક્યો છે.”

“પરંતુ મારા એ ઉભય અપૂર્વ વિજયોના કેટલેક અંશે આપ મહાશય કારણીભૂત હોવાથી કેટલેક અંશે એ વિજયના આપ પશુ અધિકારી છો, એ આપે કહાપિ ભૂલી જવાનું નથી અને એમાટે હું આપનો અતઃકરણુ પૂર્વક તથા કૃતજ્ઞ બુદ્ધિથી આભાર માનું છું.” એ વાસ્તવિક કૃતજ્ઞતા દર્શાવી.

નારજી ચાલ્યો ગયો અને અમોએ નારતો બોજન જેટલો જ લીધેલો હોવાથી જમવાની જરૂર જેવું ન હોતું એટલે હું વચ્ચે બદલીને પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે જવાને નારજીની વાટ જોઈને તૈયાર થઈ બેસી રહી. બરાબર એક ને દસ મિનિટે નારજી તેના વહીવટ મિત્ર સાથે પાછો આવી લાગ્યો અને હું તેની સાથે જવાને રવાના થઈ

~~~~~

મહારણુ ૨૨. મું

રાજનન્દનના મહત્ત્વ-મર્દન

હું નાટક કંપનીના માલિક નારજી સાથે જે વેળાયે પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના બગલામાં પહોંચી તે વેળાયે રાજનન્દન, લાલા શાલિગ્રામ તથા તેમના મારી પાવમાલીમાટે રાખેલા શાહુતી બદમાશેા ત્યાં હાજર હતા. માત્ર એટ-

હું જ નહિ, પણ રાજનન્દનની પત્ની તથા શાલિગ્રામના બે મોટા બાઈઓ પણ આવ્યા હતા, અને તે સર્વનાં મોઢાં કાળા મેશ થયેલા હતા એટલે તેથી તેમના મનમાં ધર કરી બેઠેલા બચલી તલ્કાળ કલ્પના કરી શકાતી હતી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ જમવા બેઠેલા હોવાથી શાલિગ્રામના બાઈઓ કે જેમના નામે અનુક્રમે સ્નેહચંદ્ર તથા જગન્નારાયણ હતા તેઓ નાંચળને એક બાબત લઈ જઈને તેની સાથે કાંઈક ખાનગી વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા, અને રાજનન્દનની પત્નીએ મને પોતા પાસે બોલાવીને કહ્યું: “બહેન, તમારી સાથે કાંઈક વાતચીત કરવાની મારી ઇચ્છા હોવાથી જો મને તમે વાતચીતમાટે થોડો સમય આપશો, તો મારા પર તમારો મોટો ઉપકાર થશે” એ બાઈને હું દીઠિ પણ બોળખતી ન હોવાથી મેં તેને પૂછ્યું: “બહેન, તમે કાણ છો અને મારી સાથે શી વાતચીત કરવા માંગો છો તે જણાવશો? આપણે પરસ્પર લેશમાત્ર પણ પરિચય નથી અને તેટલામાટે જ મારે આ પ્રશ્ન પૂછવો પડે છે” મારા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે બાઈએ ઊતરી ગયેલા મોઢાથી જણાવ્યું “બહેન, હું દેવકુમારીના ચાર અને તમારા શત્રુની અભાગિની પત્ની છું, અને આજે મારા પતિ તમારે બુરુ કરવા જતા પોતે જ આકસ્તમાં આવી પડેલા હોવાથી એ વિષેની જ વાતચીત તમારી સાથે મારે કરવાની છે જો તમને વાંધો ન હોય તો મારી સાથે જરા એક બાબતે આવો અને મારી જે કાંઈ પણ પ્રાર્થના છે તે સાંભળી લ્યો” રાજનન્દનની પત્ની સાથે વાર્તાલાપ કરવાથી વળી કાંઈક નવીન જણવાનું મળી આવશે એમ ધારીને મેં તેની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરી લીધો અને બગલાના વિશાળ કોમ્પાઉન્ડના એકાન્ત ભાગમાં એક બાંકડાપર બેસીને હું તથા રાજનન્દનની ચૂલલદમી નીચે પ્રમાણે મન મોકળાં કરીને પરસ્પર વાર્તાલાપમાં નિમગ્ન થયા

“બહેન, તમારું નામ શું છે વાર?” મેં વાર્તાલાપના મંગળાચરણને દર્શાવનારો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“મારું નામ અજની છે છતાં મારા સાસરિયાએ મારું બીજું નામ માનકુમારી રાખેલું હોવાથી મને અહીંના લોકો બહુધા એ નામથી જ બોળાવે છે” અજનીએ અથવા માનકુમારીએ મારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પોતાના બે નામોનો ઉલ્લેખ કરી બતાવ્યો.

“તમે દિલ્લીમાં માનકુમારીના નામથી બોળાયાઓ છો તો હું પણ તમેને માનકુમારીના નામથી જ બોલાવીશ” આમ કહીને સમય અલ્પ હોવાથી મેં તેને જણાવ્યું “ત્યારે માનકુમારી બહેન, હવે તમારે જે કાંઈ પણ વાત કરવાની હોય તે ઉતાવળથી કરી નાખો; કારણ કે, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ જમીને ઉઠશે અને મને બોલાવશે, તો તમારી મુદ્દાની વાત કદાચિત્ અધૂરી જ રહી જશે.”

“મારો પોતાનો પણ અત્યારે નકામી વાતોમાં સમયને વીતાડવાનો વિચાર નથી અને તેથી હું પણ હટપટ મુદ્દાની વાતપર જ આવવા માગુ છું,” આમ જણાવીને માનકુમારી કહેવા લાગી કે “અપા બહેન, તમારા ચરણોમાં મારી એટલી જ પ્રાર્થના છે કે મારા પતિએ તમારા હૃદય અપરાધ કર્યા હોય, તો પણ તે અપરાધોની તેમને ક્ષમા આપો અને આ મુર્ખમાને આગળ ન લંબાવતાં આટલેથી જ સમાધાન કરી નાખો. જો મારા પતિમટે તમારા હૃદયમાં દયા ન આવતી હોય, તો મારાપર દયા કરો, મારા બચ્ચાપર દયા કરો, અને

અમને કાયદાની તસ્વારથી મારવાને બદલે ઉપકારની તસ્વારથી જ મારવાની ઉદારતા બતાવે. મારા પતિને અપરાધ અક્ષમ્ય હોવા છતાં પણ એક આર્ય-પત્નીના ધર્મને અનુસરીને હું અત્યારે તમારી પાસેથી નમ્રતાપૂર્વક ક્ષમાની બિક્ષા માગવા આવી છું તો કૃપા કરીને મારી પ્રાર્થનાનો અનાદર ન કરો. અને મને નિરાશાના સમુદ્રમાં ન નાખી દેશો. તમારા આ ઉપકારને હું મરણ પર્યન્ત સ્મરતી રહીશ અને તમારા અખડ સૌભાગ્યને ઇચ્છીને તમારા શિરપર આશીર્વાદોની અખડ વૃષ્ટિ વર્ષાવતી રહીશ.”

આ શબ્દો ઉચ્ચારતા માનકુમારીના નેત્રોમાંથી અશ્રુની વેગવતી ધારા વહી નીકળી અને એ જ વેળાએ તેણે પોતાના મસ્તકને મારા ચરણોમાં મૂકવાથી તેનાં અશ્રુવડે મારા ચરણો ભીંજાઈ ગયા. માનકુમારીની પતિભક્તિ, નમ્રવાણી અને અશ્રુધારા અદિના સાક્ષાત્કારથી મારૂ હૃદય પીગળવા લાગ્યું અને તેથી મારા નેત્રોમાં પણ અશ્રુનો સહજ આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો. તથાપિ મારા એ આર્દ્રભાવને મેં મનમાં જ દબાવી દીધો અને હૃદયને કાંઈક કઠોર કરીને મેં માનકુમારીને પૂછ્યું —

“બહેન, તમે અત્યારે તમારા પતિના અપરાધની ક્ષમા માગવાને મારી પાસે આવ્યા છો. એ તમારી પતિભક્તિમાંટે હું જો કે તમને ધન્યવાદ આપું છું, છતાં પણ તમને પૂછવા માગું છું કે તમારો પતિ કેવા નીચ અને બદમાશ છે તેમ જ તેણે શો અને કેવા પ્રકારનો અપરાધ કરેલો છે એ તમે બરાબર જાણો છો ખરા કે?”

“અપા બહેન, મારા પતિની મારા મુખથી લેશમાત્ર પણ નિન્દા ન થાય તો સાડા એવી મારી દુઠ ઇચ્છા હોવા છતાં આ પ્રસંગ એવો આવી પડ્યો છે કે નિરુપાય થઈને મારે મારા મુખથી મારા પતિની નિન્દા કરવી જ પડે છે. મારા પતિની નીચતાનો મને સંપૂર્ણ અનુભવ છે અને આવા એક નીચ પતિની પત્ની થવામાંટે મારા હૃદયમાં અનેક વાર અસહ્ય પશ્ચાત્તાપ થયા કરે છે; છતાં આર્યનારીનો ધર્મ વારંવાર એવો જ ઉપદેશ આપ્યા કરે છે કે ‘પશ્યું પાતું નિશાવી લે’ અને તેથી પશ્ચાત્તાપની વેદના કાંઈક ઓછી થતા હૃદયને શાંતિનો સાક્ષાત્કાર થવા માંડે છે મારા પતિએ તમારો કોઈ આઠાલ પણ ન કરે તેવા મહાભયંકર અપરાધ કરેલો છે એ વાર્તા મારા પતિના પોતાના મુખથી જ મારા જાણવામાં આવેલી છે એટલે એ વિષેના વિશેષ બિહાપોહની આવશ્યકતા નથી અત્યારે મારા પતિનું આપ જો ઇચ્છા તે અનિષ્ટ કરી શકે તેમ છે, છતાં પણ મારા એ વાક્યને લક્ષમાં રાખે કે વૈરનો બદલો લેવો એ જો માનવસ્વભાવ મનાતો હોય તો વૈરીને ક્ષમા આપવી એ દૈવી સ્વભાવ છે, અને અત્યારે મારી તમારા ચરણોમાં એ જ પ્રાર્થના છે કે મારા માટે તમે દૈવી સ્વભાવને દર્શાવો અને માનવ નારી મદીને દેવનારી થઈ જાઓ, કારણ કે, મારા પતિ અને તેમના દુષ્ટ મિત્ર શાલિગ્રામથી તમારું કાંઈ પણ અનિષ્ટ કરી શકાયું નથી; જે પર-મેશ્વરે તમારી તથા તમારી પ્રતિષ્ઠાની રક્ષા કરી છે તે જ પરમેશ્વર તમારી સદા સર્વદા રક્ષા કરતો રહેશે એમ ધારી લ્યો અને આ વૈરભાવને હૃદયમાંથી સર્વથા વિસારી દો, કોપના અગ્નિને ક્ષમાના જળથી ઠારી દો.” માનકુમારીએ વળી થણું હૃદયને દ્રવીભૂત કરનારા નમ્રતમ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

“પરંતુ આ ક્ષમાની અને સમાધાનની પ્રાર્થના તમે પોતે જ કરો છો કે તમારા પતિની આજ્ઞાથી આ પ્રસ્તાવ લઈને તમે અત્યારે અહીં મને મળવા માટે આવ્યા છો, એ જાણી લેવાની મારા માટે પ્રથમ આવશ્યકતા છે; કારણ કે, અપરાધીની પોતાની આવી ઇચ્છા ન હોય અને કેવળ તમારી જ આવી આકાંક્ષા હોય તો પણ તમારી એ આકાંક્ષા કૃણીભૂત ન થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. મારાથી જો કે શેઠ નાણુ તથા પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની અનુમતિ વિના આ વિગ્રહનું સમાધાન કરી શકાય તેમ નથી, છતાં પણ ધારો કે તેમને સમજાવીને હું સમાધાન કરવાને તૈયાર થાઉં, તો તે વેળાએ શેઠાણી દેવકુમારીના જેટલા નાણાં તમારા પતિએ આપ્યા કર્યા છે તે પાછા એકવા પડશે અને તે સાથે સખ્તમા સખ્ત લિખિત માફી માગવી પડશે એ વિષયનો પ્રથમ તમારા પતિ સાથે પરામર્શ કરી લ્યો અને ત્યાર પછી ક્ષમા તથા સમાધાનનો પ્રસ્તાવ લઈને મારી પાસે આવો તો વધારે સારું કે જેથી પણ તકરારની બાબત બાકી જ ન રહે હજી પણ સમાધાનથી આ વિગ્રહનો અત લાવતાં મારું મન એટલામાટે અચકાય છે કે તમારા પતિને ક્ષમા આપવા સાથે બદમાશ લાલા શાલિગ્રામ તથા પેલા ભાડુતી દડેબાળેને પણ અમારે ક્ષમા આપવી પડશે, તમારા પુણ્યના પ્રભાવથી બધા પાપીઓ કાયદાની ચુગાલમાથી આબાદ છટકી જશે” મેં મારા ચચાર્થ વિચારો દર્શાવ્યા.

મારા આ વિચારોને જાણી લીધા પણ માનકુમારી કહેવા લાગી કે “અપા બહેન, મારા પતિની આજ્ઞાથી જ આ પ્રસ્તાવ લઈને હું તમારી પાસે આવી છું અને તેથી તમે સમાધાન માટેની જે શર્તો રજૂ કરશો તે મારા પતિ તરફથી સ્વીકારી લેશે, એ તમારે નિશ્ચય પૂર્વક માનવાનું છે શેઠાણી દેવકુમારીનાં નાણાં પાછા એકવાથી જ જો જેલજાતીની આકૃત ટળી જતી હોય, તો અમારે એ નાણાં જોડતા જ નથી, અને અમે એ નાણાં આપી દેવાને આ ક્ષણે જ તૈયાર છીએ છું તો આવા હરામના નાણાં મેળવીને પૈસાદાર થવાના મારા વ્યભિચારી પતિના વિચારોની પ્રથમથી જ વિરોધિની હતી એટલે એ નાણાંમા મારો મોહ તો છે જ નહિ; મારી તો એવી જ માન્યતા છે કે એ હરામના નાણાં અમારા ઘરમાથી નીકળી જશે તો જ પસીનાની કમાણીમા બરકત થશે અને જતમેહનતની કમાણીમા કેવી અલૌકિક મધુરતા રહેલી હોય છે એ તત્વનો મારા પતિને પોતાની મેળે જ સાક્ષાત્કાર થઈ જશે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આ બનાવથી કદાચિત્ મારા પતિના દુરાચારોની માત્રા પણ બહુ જ ઓછી થઈ જશે અને તેમ થતાં કદાચિત્ મારા અસતોષનો અત થવાથી મને પણ સત્ સસારસુખ અને અનવરોધ સ્વામિ-સેવાના અલ્પ અનંદની પ્રાપ્તિ થશે, એમ મારી મનોદેવતા મને કહ્યા કરે છે અધારામા અટવાતા પુરુષો ન્યારે ઠોકર ખાઈને ઠોકણે આવે છે ત્યારે પણ તેમનું અશ્વિન્ય સર્વથા બીજા જ પ્રકારનું થઈ જાય છે.”

“માનકુમારી બહેન, કેવળ તમારા વચનને માન આપીને તમારા હૃદયની શાંતિમાટે આ વિગ્રહનો સમાધાનથી અત લાવી દેવાનો હું મારાથી બનતો પ્રયત્ન કરીશ એ વિશે નિશ્ચિન્ત રહેશો. હું હમણાં જ નાણુ સાથે આ વિષયનો પરામર્શ કરું છું એટલામાટે જો તમારે પણ તમારા પતિ સંબંધનને કંઈ પૂછી લેવું હોય તો પૂછી લેજો, કારણ કે, આ મુર્દખો પોલિસની છુટ્કા

નોંધાઈ જશે અથવા તો મેન્જિસ્ટ્રેટ સાહેબ આગળ રજૂ થઈ જશે, તો પણ આપણી ઇચ્છા હોવા છતાં પણ આપણાથી સમાધાન કરી શકાશે કે નહિ, એની શકા જ છે” આમ કહીને હું સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના વરેન્ડામાં નાણાં જ્યાં મારી વાટ જોઈને બેઠો હતો ત્યાં જવાને ચાલતી થઈ ગઈ

અહીં વચ્ચે મારે જણાવવું જોઈએ કે રાજનન્દનની પત્ની રૂપમા પણ કાંઈ કાઢી નાખ્યા જેવી ન હોતી એમ મેં સાબળ્યું તો હતું, પરંતુ તેને નજરેનજર જોઈ ન હોતી એટલે આજે તેના સાક્ષાત્કારથી તેના વિશે મેં જે કાંઈ પણ સાબળ્યું હતું તે સત્ય હતું એમ મારા જણવામાં આવી ગયું, કિંબહુના મને તો એમ જ લાગ્યું કે માનકુમારી કદાચિત્ અલૌકિકા સુદરી ન હોય, તો પણ તેનામાં એટલી સુંદરતા તો અવશ્ય હતી જ કે જો તે કોઈ સદાચારી પુરુષના પત્નીપદને મેળવી શકી હોત, તો તેના તે પતિ કદાપિ વ્યભિચારના માર્ગમાં પદસચાર કરવાને તૈયાર થાત નહિ, કારણ કે, માનકુમારી જેવી રીતે સાધારણ સુંદરતાના વિષયમાં આકર્ષક હતી તેવી જ રીતે તેની વાણી મધુરી હતી, તેના સ્વભાવ મિલનસાર હતો અને તેના હૃદયમાં પ્રેમનો પણ સંપૂર્ણ નિવાસ હોવો જોઈએ એમ તેની આકૃતિ જ કહી દેતી હતી તે જો કે પ્રૌઢાવસ્થામાં પ્રવેશવાની તૈયારીમાં હતી, છતાં તેના શરીરમાંથી યૌવનની છટાનો સર્વથા લોપ થયો ન હોતો અને ચરિક સંતાનોની માતા થવા છતાં પ્રૌઢાવસ્થા પર્યન્ત તેની યૌવનછટા ટકી રહી, તે તેની શરીરની સુંદરતા તથા તેની અવ્યભિચારી મનનું જ પરિણામ હોવું જોઈએ, એવી સ્પષ્ટ કલ્પના કરી શકાતી હતી ઉપરાંત આજે તેણે જે વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં હતાં તેવાં જ વસ્ત્રો જો તે નિરંતર પરિધાન કરતી હોય, તો તેનામાં સાદાઈનો શુષ્ક પણ અદ્વિતીય હતો એમ પણ કહી શકાય આ સર્વ પરિસ્થિતિને જોતાં અને રાજનન્દન તથા માનકુમારીની પરસ્પર તુલના કરતાં ઘણીક વાર સસારમાં કેટલાક એકબીજાથી વિરુદ્ધ સ્વભાવનાં સ્ત્રીપુરુષનાં જોડાં આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે તેવાં જોડાંમાંનું જ આ જોડું પણ હતું, એમ માની લેવામાં મનને લેશમાત્ર પણ આચકો ખાવો પડતો ન હોતો પતિના સ્વભાવ પોતાના સ્વભાવથી સર્વથા વિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ માનકુમારી પોતે કોઈ પણ આડા માર્ગમાં ભ્રમરો જવાને બદલે અને પતિ સાથે કલેશ કરવાને બદલે પતિના દુરાચારોને મૂક સુખથી સહન કરીને પતિના કર્યાણને જ ઇચ્છ્યા કરતી હતી, એ તેની સહનશીલતા તથા પતિપરાયણતા તેની કુલીનતા તથા ધર્મભીક્ષ્તાને જ દર્શાવતી હતી એ નવીનતાથી કહેવાની આવશ્યકતા હોય એવી મારી માન્યતા નથી. અમૂરમાં પૂરુ પાછળથી મારા જણવામાં આવ્યા પ્રમાણે માનકુમારીનું પ્રથમ વેવિશાળ અન્યત્ર થયેલું હોવા છતાં તેની રાજનન્દનમાં આસક્તિ થવાથી પોતાના માતાપિતાને કહી પ્રથમના વેવિશાળને તોડાવી નાખીને તે પોતાની ઇચ્છાથી જ રાજનન્દનને વરી હતી અને તેથી તેનાથી પતિના દુરાચારની વાર્તા પેતાનાં માતાપિતાને પણ કહી શકાતી ન હોતી, એટલે કે, કેવળ પરમેશ્વર વિના તેની આતરિક વેદનાને જણનાર કોઈ પણ ન હોઈ એ તેની પીડા કાંઈ જેવી તેવી તો ન જ કહી શકાય માનકુમારીએ પોતાની પીડાની આ વાર્તા મને પોત જ જણાવી હતી કે જે પ્રસંગ આગળ જતાં આવવાનો હોવાથી અત્યારે તેનો વિસ્તાર નથી કરાયો. અસ્તુ હું વરેન્ડામાં પહોંચી

તે વેળાયે નાણ પછીથી આવેલા બીજાં સાથે વાર્તાલાપ કરતો અને મારી વાટ જોતો જોડો હતો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ હજી ભોજનને ન્યાય આપીને બહાર આવ્યા ન હોતા એટલે હું પણ એક કુરસીપર બેસી ગઈ અને માનકુમારીના પ્રસ્તાવ મેં નાણ તથા બીજાં બંને કહી સંભળાવ્યો.

મારા મુખથી માનકુમારીના પ્રસ્તાવના વૃત્તાંતને સાંભળી લઈને નાણ મને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો. “અપાખાઈ! મારો પોતાનો તો એવો જ અભિપ્રાય છે કે જે આમ થઈ હોય અને આ વિગ્રહનો આવી રીતે સમાધાનથી અત આવવા સાથે શેઠાણી દેવકુમારીને પણ તેના નાણાં કોઈ અઢયા વિના જ મળી જતા હોય તો જે પાત્ર હોય એણે લઈને પણ સમાધાન કરી નાખવું અને કોઈ તેમ જ જગજગતીસીએ અઢવાના પ્રસંગને આટલેથી જ અટકાવી દેવો. આજે રવિવારનો દિવસ હોવાથી આ કેસ આજે ને આજે તો કોર્ટમાં જવાનો જ નથી તેમ જ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ મારા મિત્ર હોવાથી જે આપણી આવી ઇચ્છા હશે, તો આપણા કામમાં આડા નહિ જ આવે અને પોતે જ વચ્ચે રહીને સંતોષાત્મક સમાધાન કરાવી આપશે. થોડી વાર રહીને પાછા તમે માનકુમારીને મળજો અને તેની પાસેથી જાણો જવાબ લઈ લેજો એટલે પછી હું આ બાબત સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ આગળ રજૂ કરીશ અને અહીં જ અત્યારે આ તકરારનો નિકાલ આવી જશે.”

થોડી વારમાં જ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ જમીને પોતાના દીવાનખાનામાં આવી લાગ્યા અને ત્યાં આવતાની સાથે જ નાણને તેમણે પોતાની પાસે બોલાવી લીધો. અહીં હું એ પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનો જે પાઠક તથા પાઠિકાઓને ક્રિયિત્ પરિચય કરાવું તો તે અસ્થાનીય કિંવા અપ્રાસંગિક તો નહિ જ થાય. એ પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ જાતિના પારસી હતા, મૂળ ગુજરાતમાંના પારસીઓના પવિત્ર સ્થાન ઉદવાડામાં વસતા એક કુલીન તથા પ્રતિષ્ઠિત પારસી કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયેલો. હોવાથી ઉદવાડાના નિવાસી હતા અને તેમનું નામ બરબોરજ બહમનજી ચીનાઈ હતું, પરંતુ દિલ્લીમાં તેઓ મિસ્ત્ર ચીનાઈના નામથી જ એટલે કે ચીનાઈ અટકથી જ ઓળખાતા હતા અને તેઓ પોતાની સહી કરતી વખત બી બી ચીનાઈ લખતા હતા. તેમની અટક ચીનાઈ થવાનું કારણ એ હતું કે તેમના દાદા વ્યાપારમંદિ કેટલાક વર્ષ પહેલાં ચીનમાં રહ્યા હતા અને તેથી લોકોએ ત્યાર પછી તેમના કુટુંબને ચીનાઈ નામથી ઓળખવા માંડ્યું હતું અત્યારે પારસીઓમાં જે કેટલીક અટકો (સર્ને-અસ) જેવામાં આવે છે તે અટકો પ્રાચીન નહિ, કિન્તુ બહુ અર્વાચીન છે એ સત્ય વિચાર કરતાં તકાળ આપણા જણવામાં આવી શકે છે પારસીઓની કેટલીક અત્યાત્તી અટકો બહુધા કા તો તેમના નિવાસસ્થાનને, કા તો તેમના વ્યવસાયના વ્યવસાયને અને કા તો તેમના પોતાના વ્યાપારસ્થાનને દર્શાવનારી જ હોય છે જેમ કે ઉદવાડા, બીલીમોરા, સુરત, અને સબલ આદિ ગ્રામો તથા નગરના નિવાસી પારસીઓ ઉદવાડિયા, બીલીમોરિયા, સુરતી તથા સબલ આદિ ઉપનગ્રમથી ઓળખાય છે; કાપડિયા, પાઉંવાલા, ઇડાંવાલા, માધી, માસ્કર, પેમાસ્કર, સૂબડવાલા, શરાફ અને મિસ્ત્રી આદિ અટકો તે તે વ્યક્તિઓ અથવા તે કુટુંબના વ્યવસાયને દર્શાવનારી છે અને ચીનાઈ, બગાલી અને બપાની

નગરે અટકો તે તે દેશોમા વ્યાપારમટિ ગયા પછી પારસીઓએ ધારણ કરેલી છે એ ઉપરાંત કેટલાક પારસી કુટુંબોએ અંગ્રેજ ઉપનામો પણ ધારણ કરી લીધા છે, જેમ કે, એશબર્નર, સ્પેન્સર, પીયર્સન ઇત્યાદિ, પરંતુ એવાં નામો તેમણે શા કારણથી ધાર્યા હશે એ અત્યપિ મારા જાણવામા આવી શક્યું નથી, તો પણ સાધારણત એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે પારસીઓમા અનુકરણનો એક વિશિષ્ટ ગુણ રહેલો હોવાથી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોના આગમન પછી અને પારસીજાતિમા અંગ્રેજ વિદ્વાનો વિશેષ પ્રચાર થયા પછી આચાર તથા નામ આદિમા પણ અંગ્રેજોનું અનુકરણ કરવાની લાલસા અનિવાર્ય થતા કેટલાક સુશિક્ષિત તથા સુધારાના હિમાયતી પારસીઓએ આવા અંગ્રેજ ઉપનામો ધારી લીધેલાં હોવા જોઈએ પારસીઓની અભ્યાસની અટકોનો ઇતિહાસ આવા પ્રકારનો હોવા છતાં પણ કેટલાક કુટુંબોમાં જૂની ધરાની અટકો અત્યપિ જળવાઈ રહી છે અને તે કેટલેક અશે સતોષનો વિષય છે, જેમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી અસ્તુ પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ બરબોરસ ચીનાઈ ધરના સુખી હોવા છતાં નિકલોગી થઈને બેસી રહેવાના વિરોધી હોવાથી અને પોલિસ ખાતાની નોકરીના પોતાને શૈક હોવાથી જ પોલિસખાતાની નોકરી કરતા હતા, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ ખાતામા એક બુદ્ધિમાન, પ્રામાણિક તથા અવિચાત કાર્યકર્તા અધિકારી તરીકે તેમણે એટલી બધી નામના મેળવી હતી કે ઠેક વાઈસરૉય સુધી તેમનું નામ જાણીતુ હતું અને મોટા મોટા અંગ્રેજ અમલદારો તેમને માનની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. સારાશ કે, પોલિસખાતામા જે કેટલાક દુર્ગુણો સ્વાભાવિક જ રહેલા હોય છે તે દુર્ગુણોનો એ બરબોરસ ચીનાઈમા અશમાત્ર પણ ન હોતો.

બરબોરસ ચીનાઈ જેવા ધરના સુખી હતા અને દૈન્યના શુદ્ધ હતા તેવું જ પરમાત્માએ તેમને બાહ્ય સૌંદર્ય પણ આપ્યું હતું. મારો જ્યારે તેમની સાથે પ્રથમ પરિચય થયો તે વેળાએ તેમની અવસ્થા સાડત્રીસ કે આડત્રીસ વર્ષની હતી; છતાં તેમના ગુલાબી છટાવાળા ગૌરવર્ણ, દૃઢશરીરચ્છિ તથા મનોહારક અવયવોના કારણથી તેમની અવસ્થા અઠ્ઠાવીસથી ત્રીસ વર્ષની પણ જાણી જ કંઈપી સકાતી હતી તેઓ વિવાહિત હતા, તેમના પત્ની શીરીનબાઈ પણ એક કુલીન, સદ્ગુણવતી અને સૌંદર્યશાલિના અબળા હતા અને પરમાત્માએ એ સર્વ સુખોમાં ત્રણ સંતાનોના સુખનું પણ મિશ્રણ કરેલું હોવાથી તેમના સંસાર-સુખનો પરમાવધિ જ થઈ ગયો હતો તેમના સંતાનોમા બે પુત્ર હતા અને એક પુત્રી હતી બે પુત્રોના નામ અલુકમે જમશીદ તથા જલેબર હતાં અને પુત્રીનું નામ ગુલશીરીના હતું હું જ્યારે સાત વર્ષ પહેલાં દિલ્લીમાં હતી તે વેળાએ બરબોરસ ચીનાઈ દિલ્લીમાં પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કામ કરતા હતા અને જાર પછી કેટલોક સમય તેઓ લાહોરમા પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે કામ કરી આવ્યા હતા પાછા તેઓ છેલ્લા બે વર્ષથી દિલ્લીમા આવ્યા હતા જે કે આગળનો તેમની સાથે કે તેમના કુટુંબ સાથે મારો વધારે ગાઢ પરિચય ન હોતો છતાં તેઓ ધણીક વાર એકલા તેમ જ કેટલીક વાર સકુટુંબ નાટક જોવાને આવતા હોવાથી અને પ્રમાદચ્છ શેઠ તેમને ગાઢ પીવામટિ રૂંજ ઉપર બોલાવતા હોવાથી તેમની સાથે તેમ જ તેમના કુટુંબ સાથે મારો સાહેબ સલામનો સંબંધ

તો હતો જ એટલે હું જેમ તેમને ઓળખતી હતી તેમ જ તેઓ મને પણ ઓળખતા જ હતા અને આને વળી આ ઘટનાથી તે ઓળખાણમાં વધારો થવાનેક પ્રસંગ આવી લાગ્યો હતો. પ્રથમ નાણુ અદર ગયો અને ત્યાર પછી થોડી વારમાં જ મિસ્ટર ચીનાઈએ મને પણ અદર બોલાવી અને માનપૂર્વક કુરસીમાં બેસાડીને મારી બધી હકીકત પૂછી લીધી. હું મારી હકીકત કહી રહી એટલામાં એક ઑર્ડરલીએ આવીને મને કહ્યું કે “બાઈ! આપને બહાર માનકુમારીબાઈ બોલાવે છે” હું મિસ્ટર ચીનાઈની રજા લઈને ઉઠી અને પાછી બહાર કૉમ્પાઉન્ડમાં માનકુમારી પાસે આવી લાગી રાજનન્દન તથા શાલિગ્રામ પણ ત્યાં આવેલા હોવાથી હું અદર હતી તેટલી વારમાં માનકુમારીએ પોતાના પતિ રાજનન્દન સાથે કેટલીક અગત્યની સલાહ મસ્લહત કરી રાખી હતી એટલે મને જોતા જ તે કહેવા લાગી કે -

“અપા બહેન! મારા પતિ તથા તેમના મિત્ર શાલિગ્રામ આપ જેમ કહો તેમ લખી આપવાને તેમ જ રોડાણી દેવકુમારીનાં નાણા પાછા આપી દેવાને તૈયાર છે, એટલે હવે કોઈ પણ ઉપાયે આ વિગ્રહનો સમાધાનથી અત લાવવાનો ભાર આપના શિરપર જ રહેલો છે. મારા પતિ તથા શાલિગ્રામની ખાતર નહિ, તો મારી શર્મથી આને આપ ઉદારતા દર્શાવો અને અમોને તથા અમારા બાલ-બચ્ચાને આકૃતમાથી બચાવો.”

“ઠીક છે; તમારા વચનને માન આપીને તમારા કંથ્યાણુમટિ હું સમાધાનથી આ વિગ્રહનો અત લાવીશ અને આગળ વધવાનું મારી વાળીશ, પરંતુ તમારા પતિએ રોડાણી દેવકુમારીને માર મરાવવાની ચેષ્ટા કરેલી હોવાથી જેમ મને ક્ષમાપત્ર લખી આપવું પડશે તેમ જ દેવકુમારીની ક્ષમા પણ મેળવવી પડશે એ વાર્તા તમારા પતિને જણાવી દેજો. આમાથી જો એક પણ બાબતની ના પાડવામાં આવશે, તો પછી કોઈ પણ રીતે સમાધાન થવાનો સંભવ નથી હું જાઉં છું અને સાહેબ સાથે વાતચીત કરીને તમારા પતિ તથા શાલિગ્રામને ત્યાં બોલાવું છું એટલી વારમાં તમો તમારા પતિને બરાબર સમજાવી દેજો કે તેઓ કોઈ પણ બાબતની ના ન પાડે” આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપીને હું પાછી બગલામાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ પાસે ચાલી ગઈ.

મેં તથા નાણુએ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને સમાધાનનો વૃત્તાંત કહી સંબળાવ્યો. અમારો તે વૃત્તાંત એકાગ્રતાથી સાંભળી લીધા પછી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ પોતાના અભિપ્રાયને દર્શાવતા શાંતિમયી ગભીરતાથી કહેવા લાગ્યા. “મિસ્ટર નાણુ અને અપાબાઈ! મારો પોતાનો પણ એવો અભિપ્રાય છે કે આ કળ્યાનો નિકાલ ધરમેળે સમાધાનથી આવી જાય તો વધારે સારું અને તેનાં એક કરતા વધારે કારણો પણ છે. જો કે ગુનાહગારોના ગુનાહને સાબિત કરવક મટિના પૂરાવા આપણી પાસે તૈયાર છે અને કાયદાની સુગાલમાથી તો ગુનાહગારો છટકી શકે તેમ છે જ નહિ; તો પણ જો આ કેસ કોર્ટમાં જશે, તો આ અપરાધની ઉત્પત્તિના કારણોનું કોર્ટમાં વિવેચન થતા દેવકુમારીના રાજનન્દન સાથેના નકારા સબંધની વાત પણ જરૂર નીકળશે અને દેવકુમારીમટિ તેથી મરવા જેવું થઈ પડશે એટલામટિ જ સમાધાન કરી નાખવાની ખાસ જરૂરત છે, એમ હું માનું છું આવા કેસોમાં ધણીક વાર અપરાધીને બચા મા રાખીને

હાવાવાથી નેટલો લાભ છે તેટલો લાભ અપરાધીને સજા અપાવીને છેલ્લા પાટલ-
પર બેસાડી દેવાથી નથી, એ ખાસ કરીને તમારે ધ્યાનમાં રાખી લેવાનું છે.
ગુનાહગારો અત્યારે ગભરાઈ ગયેલા હોવાથી આપણે જેમ કહીશું તેમ કબૂલ કરી
લેશે અને આગળ જતાં જો તેઓ બદમાશી કરશે તો પછી અમે તેમને જોઈ
લઈશું. હું તમારા મતને મળતો છું અને સમાધાનને જ ઇમ્પોર્ટન્સ આપવાની
હું તમને સલાહ આપું છું”

“આપનો પણ જ્યારે આવો જ અભિપ્રાય છે તો પછી બોલાવો અપરાધી-
ઓને અહીં અને કરી નાખો આ કાર્યનું મજબૂતરણ” નાર્કોએ મિસ્ટર ચીના-
ઇના અભિપ્રાયને માન્ય રાખીને કહ્યું

“ખરી વાત છે, જો સમાધાન કરવું જ હોય, તો પછી વિના કારણ વિલંબ
કરવામાં માલ નથી, કારણ કે, કદાચિત્ અપરાધીના વિચારો ફરી નવ અથવા
તો કાંઈ તેમને બહેરીને ભૂત કરનારો મળી નવ, તો આપણી બાજુ બમ્બી
જવાનો સભવ છે” એ પણ આતુરતાત્મક અનુમતિ દર્શાવી દીધી

મિસ્ટર ચીનાઇએ પોતાના ઑર્ડરલીને હુકમ ફરમાવ્યો કે “રાજનન્દન ચોર
શાલિગ્રામકો અંદર બુલાવ”

ઑર્ડરલી ગયો અને તેણે એક મિનિટમાં જ રાજનન્દન તથા શાલિગ્રામને
બહારથી બોલાવીને પેલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ આગળ રન્ડ કરી દીધા
મિસ્ટર ચીનાઇએ એ વેળાએ પોતાના મુખમડળને એવું તો ફૂર અને બયાનક
બનાવી દીધું કે જેને જોતા અપરાધીના છકા જ છૂટી નવ. રાજનન્દનને કદેશીને
મિસ્ટર ચીનાઇએ લાલચોળ નેત્રોથી અને ગર્જનામયી વાણીથી કહ્યું કે “રાજ-
નન્દન ! આવી બદમાશીઓ કરતાં ક્યારથી શીખ્યા છો અને આવી કેટલીક
બદમાશીઓ કરી ચૂક્યા છો ? આ ગુનાહની તમારે શી સજા ભોગવવી પડશે,
એનો તમને કાંઈ પણ ખ્યાલ છે ખરો કે ? તમારા મગજમાં આ ગુનાહની
સજાઓ અથવા આ ગુનાહના અનુભવો ખ્યાલ આવ્યા હોય, એમ હું ધારતો
નથી, કારણ કે, જો એ ગુનાહના અનુભવો જરા પણ વિચાર તમોએ કર્યો હોત,
તો આ ગુનાહ તમારા હાથથી ચાત જ નહિ તમારા દોસ્તના હાથની ચિટ્ટી
તમારા વિરુદ્ધ તૈયાર છે અને તેમાં તમારું નામ પણ ખુલ્લે ખુલ્લું લખાયેલું
હોવાથી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અપરાધના ખરા કારણ તમો પોતે જ હોવાથી
શાલિગ્રામ કરતાં પણ તમો પોતે વધારે જોખમમાં છો એ તમારે કદાપિ ભૂલી
જવાનું નથી. આ કેસ કોર્ટમાં જશે તો સાત વર્ષની જેલનગા તમારે કરવી
પડશે અને બૈરાછોકરાં રૂઝણી પડશે બોલો આ બાબતમાં તમારે કાંઈ કહેવાનું છે ?”

“મારા હાથથી ભૂલ તો બચકર થઈ ગયેલી છે; પણ હવે થયું છે તે ન
થયું થવાનું નથી ખરું પૂછો તો મારા મિત્ર શાલિગ્રામનો પોતાનો આ બાબતમાં
કાંઈ પણ દોષ નથી, એ તો મારા માટે જ હોવાનું નાણાંયેર થઈ પડ્યો છે;
છતાં પણ જો કેસ કોર્ટમાં જાય તો એ કાયદાના છઠ્ઠામાથી છઠ્ઠી શકે તેમ
નથી અને એટલામાટે જ આ તકરારનો સમાધાનથી અત લાવી નાખવાનો
પ્રસ્તાવ મેં મારી પત્ની દ્વારા આ ચપા બહેન આગળ રન્ડ કરાવ્યો છે એટલે
ચપા બહેન જો કાંઈ કહે તે અમને કબૂલ મંદૂર છે અને કાંઈ પણ ચર્ચાથી
અમે સમાધાન કરવાને તૈયાર છીએ.” રાજનન્દને નીચું મોઢું કરી પોતાના

૩૦૬ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

સદાના બાયડી જેવા ઝીણા સ્વરથી આ પ્રમાણેનાં વચનો ઉચ્ચારીને પોતાનાં બધાં હૃદયારોને એકદમ જમીનપર મૂકી દીધાં.

“રાજનન્દનભાઈ! જે મોઢામાથી તમોએ એક વાર ‘મિસ મેનકા’ તમારે અમારી તકરારમા વચ્ચે માથુ મારવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી, આ મારી સખેલી છે અને હું એનો પ્રિયતમ છું એટલે અમે અમારે જમે તેમ ફેડી લઈશું મને તમો નીચ પુરુષ કહો છો, પણ તમો નાટકમા નાચનારા નદી હોવાથી કેટલાક હયા છો એનો જ પ્રથમ વિચાર કરી જુઓ નાના મોઢામા મેટી વાતો નથી શોભતી!” ઇલાદિ વાક્યો શેઠાણી દેવકુમારીના મૂઢમા મને સખોધીને ઉચ્ચાર્યા હતા એનું તો તમોને સ્મરણ હોવું જ લેઈએ, છતાં આજે મને એટલે કે નાટકમાં નાચનારી એક નદીને, તમારી માન્યતા પ્રમાણે એક વેશ્યાને, બહેનના સખોધનથી બોલાવો છો, એ આશ્ચર્યનો વિષય નથી કે શું? જે ચાર દિવસમાં જ તમારામા આટલો બધો ફેરફાર કેમ અને શા કારણથી થઈ ગયો, એ મારાથી સમજી શકાઈ નથી. રાજનન્દનભાઈ! તમોએ મારા ઉપર બળાકાર કરાવવાની અને મને મરણ તોલ માર મરાવવાની બાકતી બદમાશે! માર્ફત વ્યવસ્થા કરી હતી, પણ મારનારના જે હાથ હોય છે અને બચાવનાર ઈશ્વરના હાથ છે, એ તત્વને તમો ભૂલી ગયા હતા હવે તો હું ધણ છું કે તમારી ભૂલ તમને દીવા જેવી દેખાતી હશે” મેં પણ મારો દાવ આવતા વચનના તીવ્રતમ બાણો ચલાવવા માંડ્યા.

મારા એ વચનબાણોએ રાજનન્દનના હૃદયમા એવું તો પરિણામ નિપજળ્યું કે તે કાળી સિયાહી જેવો કાળો થઈ ગયો અને થોડી વાર સૂધી તો સર્માઈ જવાના કારણથી કાંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ થોડી વાર પછી આગળની પેઠે જ નીચી નજર રાખીને તે કહેવા લાગ્યો કે “ચપાબહેન! ચમત્કાર વિના નમસ્કાર હોતો જ નથી, જે વેળાયે આપને મેં હીન સખોધનોથી સખોધ્યા હતા તે વેળાયે આપની ચોગ્યતાથી હું અજ્ઞ હતા અને અત્યારે આપની ચોગ્યતા સંપૂર્ણ સ્વસ્થપમા મારા જાણવામા આવી ગઈ છે એટલામટિ જે એક મનુષ્ય તરીકે હું મારા પ્રમાદને સુધારવાની ચેષ્ટા કરું તો માફ એ કૃત્ય કોઈ પણ પ્રકારે અસ્વાભાવિક તો નથી જ આપના સતોષમટિ મારા ફેરવાયલા વર્તનનું આનાથી વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવાની આવશ્યકતા હોય એવી મારી માન્યતા નથી”

“ચાલો, આ તકરારને પણ માડી વાળો અને મુદ્દાની વાતપર આવી જાઓ” આ પ્રમાણેની ઉભય પક્ષોને સામાન્ય સૂચના આપીને મિસ્ટર ચીનાઈએ રાજનન્દનને એકલાને સખોધીને કહેવા માણ્યું “રાજનન્દન! જે કે તમારો અપરાધ એવો છે કે કેઈમા ગયા પછી સમાધાન થઈ શકશે જ નહિ તેમ જ તમારા શેઠાણી દેવકુમારી પણ તમારાપર વિશ્વાસઘાતનો કેસ સહેલાઈથી કરી શકે તેમ છે પરંતુ તમારા બધા ધણીયાણીએ આ ચપાબાઈ આગળ ધણી આજીજી કરવાથી જે તમો એમની સતોષને કોઈ પણ જાતના વાધા વગર કબૂલ રાખે તો ચપાબાઈએ આ ઝઘડાને સમાધાનથી પતાવી નાખવા મટિની તમારા મોહોરદારને અનુમતિ આપેલી છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારી પાસેથી પણ એ મટિની અનુમતિ એમણે મેળવી લીધી છે”

“મારી પત્નીએ ચપાબહેનની તે ચતો મને કહી સંભળાવી છે અને તે

શર્તો મને તથા મારા મિત્ર શાલિગ્રામને કબૂલ મળૂં છે. અપાળહેન સાથેની તકશરનું લિખિત ક્ષમા માગીને સમાધાન કરી નાખવાને અમેા બન્ને મિત્રો તૈયાર છીએ તેમ જ શેઠાણી દેવકુમારીના મારાપર નીકળતા લેણાને પોણા બાજ અત્યારે જ આપીને બાકીની રકમનું ખાતું પાડી આપવાની મારી ઈચ્છા છે; છતાં જો શેઠાણી મારી એટલી સગવડ સામવવાને પણ તૈયાર ન હોય, તો મારી બાયડીના ઘરેણાં વેચીને પણ હું તેમના નાણા આવતી કાલે ચૂકવી આપીશ.” રાજનન્દને મારી બધી શર્તોનો કોઈ પણ જાતના વાધા વગર સ્વીકાર કરી દીધો.

રાજનન્દનનો આ જવાબ સાલગીને મિસ્તર ચીનાઈએ મને કહ્યું કે “અપા-બાઈ! તમારી સાથે કોઈ માણસ હોય તો તેને મોકલીને શેઠાણી દેવકુમારીને અત્યારે જ હિસાબના ચોંપડા સાથે અહીં બોલાવો તેમ જ કોઈ વકીલને બોલાવવાનો પણ બહોળસ્ત કરો, કારણ કે, આવા અગત્યના કામને જો તે આજે જ પતી જતુ હોય તો આવતી કાલેપર મુદતવી રાખવાની કરી પણ અગત્ય નથી.”

રામદુલારી મારી સાથે આવેલી હતી એટલે તેને ગાડી મગાવી આપીને મેં શેઠાણી દેવકુમારીને હિસાબના ચોંપડા કે ચોંપડી સહિત બોલાવી લાવવામાટે રવાના કરી દીધી અને નાણાંએ પોતાના એક વકીલ મિત્રપર ચિઠ્ઠી લખીને તેને બોલાવી લાવવામાટે પોતાના એક માણસને મોકલી દીધો. શેઠાણી દેવકુમારી તથા વકીલ સાહેબ આવી લાગે ત્યાં સુધીમા રાજનન્દન પણ જો નાણાં લઈને આવી જાય તો સાફ, કારણ કે, હસ્તાવેજ લખાઈ જવા પછી બીજો વખત ન વીતાડવો પડે, એવા ઉદ્દેશથી મેં રાજનન્દનને સંબોધીને કહ્યું કે “રાજનન્દન-બાઈ! તમારા શેઠાણી દેવકુમારી હિસાબની ચોંપડી લઈને તો આવશે જ; પરંતુ મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે તેમના તમારાપર રૂપિયા સાડા સત્તાવીસ હજાર લેણા છે એટલે તેમથી જેટલી રકમ અત્યારે તમારી પાસે તૈયાર હોય તેટલી રકમ તમે લઈ આવો તો વધારે સાફ કે જેથી વળી પાછો વખતનો નકામો લોગ ન આવે પડે.”

“અપાળહેન! અત્યાર સુધીમા રૂપિયા વીસ હજાર મેં મારા નામથી ઈંકમાં રાખેલા છે અને કદાચિત્ આવો પ્રસંગ આવી લાગશે એમ હું પ્રયત્નથી જ ધારતો હોવાથી એકબુક હું મારી સાથે જ લેતો આવ્યો છું એટલે બધી બાબત નક્કી થતાં હું વીસ હજારનો કોંસ એક લખી આપીશ, કારણ કે, એ જ ઈંકમાં શેઠાણીના નામનું ખાતું પણ ચાલુ હોવાથી એ રકમ તેમના નામપર ચૂકી જશે જો કોંસ એક લેવાની ઈચ્છા ન હોય તો શેઠાણીને તરત નાણા મળી જાય તેવો એક લખી આપવાને પણ હું તૈયાર છું. બાકી રૂપિયા સાડા સાત હજાર શેઠાણીના મારા પર લેણા રહેશે તે હું આજથી છ મહિનામાં બરી આપીશ અને તે માટેનો કાયદાસર હસ્તાવેજ આપ મારી પાસેથી લખાવી લેજો.” રાજનન્દને સરળતાથી એક શાહુકારને જાણે તેવો જવાબ આપ્યો.

દેવકુમારી તથા વકીલ આવી લાગે તેટલી વાર રાજનન્દન તથા શાલિગ્રામને બહાર બેસવાનું કહીને મિસ્તર ચીનાઈએ પોતાના નોકરને આજ તૈયાર કરવાનો હુકમ કરાવ્યો. પારસીઓનાં ઘરોમા ચૂલો ચાલીસે કલાક બળતો હોવાથી ફક્ત મિનિટમા જ આજ, ગિસ્કીટ અને સૂકા મેવાની રકાબીઓ અમારા ટેબલપર હાજર થઈ ગયાં એ આજનારતાવડે અમારો સંકાર કરતી વેળાએ મિસ્તર

ચીનાઈનાં મિલનસાર સ્વભાવના મોહોરદાર શીરીનબાઈ પણ હાજર હતાં અને તેમની સાથેની વાતચીતથી અમને વળી વિશેષ આનંદ થતો હતો. લગભગ પોણા કલાકમાં રામદુલારી દેવકુમારીને લઈને પાછી આવી પહોંચી અને ત્યાર પછી પદર કે વીસ મિનિટમાં વજીલ સાહેબ પણ આવી લાગ્યા.

જે વજીલ સાહેબને નાણાંએ બોલાવ્યા હતા તે વજીલ સાહેબ લગભગ પાંત્રીસ વર્ષની અવસ્થાના, સારા દેખાવડા, પ્રભાવશાળી, હસમુખા, વિનોદી સ્વ-ભાવના અને ભદ્ર પુરુષ હતા. તેઓ જાતિના સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા અને તેમનું નામ નારાયણપ્રસાદ હતું. નારાયણપ્રસાદ દિલ્લીના પાંચ સાત પ્રતિષ્ઠિત અને ફોજદારી અદાલતના હુશિયાર વજીલોમાંના એક ધણા જ હુશિયાર વજીલ મનાતા હતા અને તેમની એક દિવસની ફી સ્પષ્ટપણે ત્રણસેં હતી. કારણ કે, જેવા તેઓ કાયદાની બારીકબીજોના એકા જાણુનાર હતા તેવા જ સમયસૂચક તથા અદ્વિતીય વક્તા હોવાથી તેમ જ અગ્રેજ, હિન્દી તથા હર્દુ બાબાઓપરનો તેમનો કાબૂ પણ ધણો જ સારો હોવાથી સૌ મુકદ્દમામાંથી પચાણું તો તેઓ અવશ્ય જીતતા હતા અને તેથી માત્ર આઠ વર્ષની વજીલ તરીકેની કારકીર્દીમાં તેઓ લક્ષાધીશ થઈ ગયા હતા. તેમના માથાપર કામનો એટલો બધો બોલો હતો કે જેવા તેવા કેસને તો તેઓ હાથમાં પણ લેતા ન હોતા, તો પછી આવા દસ્તાવેજ લખવાના કામમાં તેઓ આવે એ તો અશક્ય જ હતું, છતાં પણ તેઓ આવ્યા હતા તેનું કારણ એ હતું કે તેઓ નાટકના તથા સંગીતના શૈક્ષીન હોવાથી નાણાં સાથે તેમનો મૈત્રીસબંધ એવો તો ગાઢ થઈ ગયો હતો કે નાણાંના આવાહનને માન આપ્યા વિના તેમનો છૂટકો જ ન હોતો. નાણાંના સુખથી સમસ્ત વૃત્તાંત સાંભળી લઈને વજીલ નારાયણપ્રસાદે અડધા કલાકમાં બૂદ્ધા બૂદ્ધા ત્રણ દસ્તાવેજો તૈયાર કરી નાખ્યા. તેમાંના બે ક્ષમાપત્ર હતા અને એક રાજનંદનપર દેવકુમારીના રૂપીઆ સાડા સાત હજાર બાકી લેણા રહેતા હતા તેમણેના દસ્તાવેજ હતો. બે ક્ષમાપત્રોપર રાજનંદન તથા શાંતિઆમે તલ્કાળ પોતાના હસ્તાક્ષરો કરી આપ્યા અને ત્યાર પછી ત્રીજા દસ્તાવેજપર ન્યારે રાજનંદન સહી કરવાને તૈયાર થયો તે વેળાએ નારાયણપ્રસાદ વજીલે તેને કહ્યું -

“રાજનંદનબાઈ! આજે સ્ટૉપનો કાગળ મળી શકે તેમ ન હોવાથી આ કાચા દસ્તાવેજપર તમારી સહી કરાવી લેવામાં આવે છે. પણ આવતી કાલે કોર્ટ-માંથી તમારા નામનો સ્ટૉપનો કાગળ લાવજો અને બરાબર સાડા પાંચ વાગે મારી ઓફિસમાં આવજો એટલે ત્યાં પાકેા દસ્તાવેજ લખીને આ કાચા દસ્તાવેજને તમારા દેખતા જ ફાડી નાખવામાં આવશે વળી કાલે સાડાપાંચ વાગે તમે મારી ઓફિસમાં આવશે ત્યાર પહેલાં જૈંક તમારા ચેંકને સ્વીકારે છે કે કેમ એ બાબત પણ અમારા જાણવામાં આવી જશે, કારણ કે, જો જૈંક તમારા ચેંકનો અસ્વીકાર કરશે, તો ખોટા ચેંક આપવા માટેનો તમારાપર બીજો ફોજદારી દાવો બીજો થઈ શકશે, એટલામાટે એ બાબતનો પણ બરાબર વિચાર કરી લેજો જૈંકમાં તમારો ચેંક સ્વીકારાય પછી આવતી કાલે પાકેા દસ્તાવેજ કરતી વેળાએ તમારા બૂદ્ધનાં કાગળિયા તમને પાછા અપાશે, અત્યારે હું એ કાગળિયા મારી પાસે જ રાખીશ.” રાજનંદનને આ પ્રમાણે કહ્યા પછી વજીલ સાહેબે દેવકુમારીને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું “શેઠાણી! આ ચેંક અને કાચો દસ્તાવેજ અત્યારે

આપની ખાસે રાખે. આવતી કાલે બેંકમાં જઈને આ ચેકના રૂપિયાનો નિકાલ કરી નાખજો અને સાહે સાડા પાંચ વાગે આ કચેરા દસ્તાવેજ લઈને મારી ઓફિસમાં આવજો એટલે પાકો દસ્તાવેજ તમારા હેખતા જ થઈ જાય અને આ લકરારનું છેવટ આવી જાય.”

“મને ઓફિસમાં બોલાવવા કરતાં જો આપ પોતે જ આ નિમિત્તથી મારા ગરીબખાનામાં પધારશો તો મારા પર આપનો મેટ્રા ઉપકાર થશે, જો આપ મારી મૂંઝામાં પધારશો તો મને આપના કિંમિત્ સહારનો પ્રસન્ન પણ મળી શકશે અને મારે આપને બીજું કેટલુંક કામ સોંપવાનું છે તે પણ સોંપી શકાશે. હું આશા રાખુ છું કે, મારી આ પ્રાર્થનાનો આપ અસ્વીકાર તો નહિ જ કરો.”

હેવકુમારીએ વકીલ સાહેબને પોતાને ઘેર આવવા માટેનો આગ્રહ કરીને કહ્યું

“કેમ મિસ્ટર નાટ્થ ! તમે પણ આવતી કાલે રોકાણીના દૌલતખાનામાં મારી સાથે આવશો કે ?” નારાયણમસાહે નાટ્થને પૂછ્યું.

“જો આપની ઇચ્છા હોય તો આપણે આવવાને તૈયાર છીએ.” નાટ્થએ તત્કાળ અનુમોદન આપી દીધું.

બીજે દિવસે રોકાણીના નિવાસસ્થાનમાં પાકો દસ્તાવેજ લખવાનું નક્કી થયું, સંભાનું વિસર્જન થયું, સર્વ જનો પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનો આભાર માનીને પોતપોતાને માર્ગે પડી ગયા, રોકાણી હેવકુમારી પોતાની માડીમાં બેસાડીને પોતાની સાથે મને પોતાને ઘેર લઈ ગઈ અને એ દિવસે રાતે નાટ્થ ન હોવાથી મને ત્યાં જ જમવાના નિમિત્તથી રેણી રાખીને મન્મથકુમાર તથા મારા અનુચરને પણ માણસ મોકલીને ત્યાં જ બોલાવી લીધા.

ઘેર આવીને નીરાંતે બેઠા પછી હેવકુમારી મને ધન્યવાદ આપતી તથા મારો અંત કરણપૂર્વક આભાર માનતી મને હૃદયથી કહેવા લાગી “અપાખહેન ! તમારા શરીરને તો ઇશ્વરે મારા ઉદ્ધારમટે જ નિર્માણ કરેલું હોયની એવો જ આજે મને બાસ થયા કરે છે મન્મથકુમાર મારા ગર્ભમાં હતો તે વેળાએ તમેએ બ્રહ્મહત્યાના પાતકમાંથી મારો ઉદ્ધાર કર્યો હતો અને અહીં આવીને આ રાક્ષસ રાજનન્દનના અત્યાચારોમાંથી મારો ઉદ્ધાર કર્યો છે એટલે હું તો તમને દેવી તરીકે જ માનું છું. જેવી રીતે દેવી પાર્વતીએ મહિષાસુરના મદનું મર્દન કરીને મહિષાસુરમર્દિની તરીકે પોતાની કીર્તિની ખ્યાતિ કરી હતી તેવી જ રીતે તમે આજે રાજનન્દનમર્દિની થઈ ચૂક્યા છો. તમારા આ ઉપકારોનો બહલો તો મારાથી આપી શકાય તેમ છે જ નહિ, છતાં પણ હું મારાથી બની શકશે તેટલી તમારી સેવા કરીશ અને સેવાનો વિધિ આવતી કાલે એકત્ર થનારા મડળના હેખતા જ થશે કે જેથી તમારી બુદ્ધિમત્તા બીજાઓના નજીવમાં આવી શકે આવતી કાલે મારે બેંકમાં જવાનું છે એટલે ત્યાંથી પાછી ફરીશ ત્યારે તમને પણ બોલાવીશ અને ચેકના રૂપિયા મળ્યા કે કેમ તે તમને જણાવીશ. આપણે અહીં વહેલા જ આવીને નાટ્થ તથા વકીલ સાહેબના સહારમટે તૈયારી કરી રાખીશું અને તે સાથે વાર્તાલાપનો આનંદ પણ ભોગવીશું.”

રાતે જ મ્યા પછી કેટલોક સમય આમ તેમની વાતોમાં વીતાડીને લગભગ સાડા નવ વાગ્યા પછી હું, મન્મથકુમાર, રામદુલારી અને મારો અનુચર ગાડીમાં

૩૧૦ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

બેસીને ઘેર ગયા અને આખા દિવસનો મને તથા રામદુલારીને થાક લાગેલો હોવાથી સાડા દશ વાગ્યામા તો અમે નિદ્રાવશ થઇ ગયા.

બીજે દિવસે બપોર પછી બે વાગે દેવકુમારીએ મારી પાસે આવીને મને અબર આપી “રાજનદનનો વીસ હજારનો એક ઝેંકે સ્વીકારી લીધો છે અને તે રૂપીઆ મારા ખાતામાં જમે કરાવીને તેની રિસીટ પણ મેં લઇ લીધી છે. હવે બાકીના સાડા સાત હજાર રૂપીઆ પણ રાજનદન વખતસર આપી દેશે; તે ચારે તરફથી એવા સપડાઇ ગયો છે કે હવે નાગાઈ કરવાની તેની હિંમત ચાલી શકે તેમ છે જ નહિ ચાલો ત્યારે હવે થાઓ કપડા બદલીને તૈયાર એટલે આપણે ઘેર જઇએ.”

હું મારા પરિવારને લઇને દેવકુમારી સાથે તેના બંગલામા ગઇ દેવકુમારીએ આગળથી જ સાંજે ત્યાં એકત્ર થનારા મડળના સહાર મટિની અમુક પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી રાખવાની પોતાના અનુચરો તથા અનુચરાઓને આજ્ઞા આપી દીધેલી હોવાથી તેમણે ઘણીખરી વ્યવસ્થા તો કરી જ રાખી હતી એટલે માત્ર જ્યારે આજ્ઞા મળે ત્યારે ચાહ તથા કોફી ઇત્યાદિ તૈયાર કરી લેવાનું કામ જ તેમના મટે બાકી રહ્યું હતું.

સાંજે સાડા પાંચ વાગે સર્વથી પ્રથમ બરાબર ટાઇમ સર રાજનદન સ્ટેપનો કાગળ લઇને આવી પહોંચ્યો, પરંતુ નાણું તથા વકીલ સાહેબ આવેલા ન હોવાથી તેને નીચેના ઓરડામા જ તેઓ આવે ત્યાં સૂધી બેસાડવામા આવ્યો. પોણા છ વાગે નાણું તથા નારાયણમસાદ વકીલ તેમ જ વકીલ સાહેબનો એક ક્લાર્ક મળીને ત્રણ ગૃહસ્થો આવી લાગ્યા, અને તેઓ જ્યારે ઉપરની બેઠકમા આવીને બેઠા એટલે પછી રાજનદનને પણ ઉપર બોલાવવામા આવ્યો. વકીલ સાહેબ દસ્તાવેજનો કાચો ખરડો કરીને લેતા આવ્યા હતા એટલે ક્લાર્કે સ્ટેપના કાગળ પર પાકો દસ્તાવેજ લખી નાખ્યો અને તેનાપર રાજનદન પોતાની સહી કાઢી પણ ખતનો વાધો બતાવ્યા વગર કરી આપી સાક્ષી તરીકે મેં તથા નાણુંએ પણ એ દસ્તાવેજપર અમારા હસ્તાક્ષરો કરી આપ્યા અને તે સાથે એ દસ્તાવેજના કાર્યની સમાપ્તિ થતા રાજનદન ચાલતો થઇ ગયો.

રાજનદનના જવા પછી દેવકુમારીએ નાણું, નારાયણમસાદ વકીલ તથા તેના ક્લાર્કને પાસેના બીજા ઓરડામા પધારવાની માર્થના કરવાથી તેઓ ઉઠ્યા અને અમારી સાથે બીજા ઓરડામા આવ્યા. એ ઓરડામાં એક વિશાળ ગોળ ટેબલપર સૂકો અને લીલો મેવો, કેક, બિસ્કીટ્સ અને ચાર પાંચ પ્રકારના ઉત્તમ હલવાઓ ચાદીની રકાબીઓમા ગોઠવીને રાખવામાં આવ્યા હતા અને ટેબલની આસપાસ થોડા થોડા અંતરપર મખમલની ગાદી તથા કમાનવાળી આઠ કુરસીઓ ગોઠવેલી હતી નાણું, નારાયણમસાદ વકીલ તથા તેનો ક્લાર્ક પાસે પાસે બેસી ગયા અને તેમની સામી બાજુએ રોઠાણી દેવકુમારી, મન્મથકુમાર તથા હું બેઠા આવી રીતે છ કુરસીઓનું જ કામ પડવાથી બે કુરસીઓ ખાલી પડી રહી રામદુલારીને મેં આ પાર્ટીમા ભાગ લેવાનો આગ્રહ કર્યો હતો, પરંતુ એ પાર્ટીમા ભાગ લેવા મટિની પોતાની ન્યૂન થોડ્યતાનો વિચાર કરીને મારા આગ્રહનો તેણે માનપૂર્વક અસ્વીકાર કર્યો હતો કે જે દક્ષતામાટે મારે

તેને ધન્યવાદ જ આપવો પડ્યો હતો, તેની એ દક્ષતા એક વાર નહિ પણ હજાર વાર ધન્યવાદને પાત્ર હતી જો રામદુલારીના સ્થાને બીજા કોઈ મૂર્ખ અનુચર હોત, તો પોતાને અદ્વિતીય માન મળેલું ધારીને તે ક્ષણે જ આવીને અમારી સાથે બેસી જત અને આવા મોટા અને પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો તેમ જ પોતાની શેઠાણી સાથે એક જ ટુપ્પર બેસીને ખવાય કે કેમ, એનો લેશમાત્ર પણ વિચાર કરત નહિ અતિથિઓએ તથા યજમાન શેઠાણીએ પોતા સમક્ષ આવી પડેલા ખાણ પદાર્થોને ધીમે ધીમે હજારમાં પધરાવવાના અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ન્યાય આપવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો અને તે સાથે વાર્તાલાપનો પણ અમારા વચ્ચે આરંભ થઈ ગયો. મેં વાર્તાલાપનું મગળાચરણ કરતા કહ્યું કે -

“આપણામાં એક એવી માન્યતા ધણા લાંબા કાળથી ચાલી આવે છે કે ઈશ્વર જે કંઈ પણ કરે છે તે સારાને માટે જ કરે છે, અર્થાત્ ઈશ્વરના કોઈ પણ કાર્યમાં અનિષ્ટ પરિણામનો ઉદ્દેશ હોતો જ નથી, એ પુરાતન સિદ્ધાંત વિષે એક એવી દૃતકથા લોકસમુદાયમાં પ્રચલિત છે કે કોઈ એક સાધારણ માડલિક રાજા હતો તેને કોઈ વાર લાભ થાય કે હાનિ થાય તો પણ તેનો બુદ્ધિમાન પ્રધાન એમ જ કહ્યા કરતો હતો કે ‘રાજા ઈશ્વર જે કંઈ પણ કરે છે તે સારાને માટે જ કરે છે’ એક વાર એક એવો અકસ્માત થયો કે જેના યોગે તે રાજાની એક આગળી કપાઈ ગઈ અને તે પ્રસંગે પણ પ્રધાને તો એમ જ કહ્યું કે, ‘ઈશ્વર જે કંઈ પણ કરે છે તે સારાને માટે જ કરે છે’ પ્રધાનના આ ઉદ્ગારથી રાજા અતિશય કોપા-યમાન થયો અને કોપના આવેશમાં તેણે પ્રધાનને કારાગૃહમાં નખાવી દીધો એ ઘટનાને એક વર્ષ જેટલો સમય થઈ ગયો તે વેળાએ એક બીજા એવી ઘટના બની કે તે રાજા જે અકવર્તી રાજાનો માડલિક હતો તે અકવર્તી રાજાએ એક બહુ જ મોટું તળાવ બંધાવ્યું હતું પણ તેમાં કોઈ પણ ઉપાયે પાણી રહી શકતું ન હોતું. તે અકવર્તીને કોઈ બ્રાહ્મણે એવો ઉપદેશ આપ્યો કે ‘જો કોઈ બત્રીસલક્ષણુ પુરુષનો આ તળાવની ભૂમિને લોગ આપવામાં આવે, તો જ આ તળાવમાં પાણી રહી શકે, અન્યથા તળાવ ખાલી જ રહેવાનું’ સાર્વભૌમરાજાની આજ્ઞાથી બત્રીસ-લક્ષણુ પુરુષને શોધવામટે તેના સૈનિકો બહાર નીકળી પડ્યા અને ઉક્ત માડલિક રાજા બત્રીસલક્ષણુ હોવાથી તેને પકડીને તેમણે સાર્વભૌમ રાજા સમક્ષ ઉપસ્થિત કરી દીધો તે માડલિક રાજાને તેના શરીરનું બલિદાન આપવા શુભારીને તળાવમાં લઈ જવામાં આવ્યો અને તેના મસ્તકને ધડથી બંદૂં કરી નાખવાની તૈયારી થતી હતી એટલામાં બ્રાહ્મણની દૃષ્ટિ અચાનક તેની કપાયલી આગળી પર જઈ પડી અને તેથી તેણે પોકાર કરીને કહ્યું ‘આને છોડી મૂકો, આને છોડી મૂકો, એના શરીરમાં આગળીનો ભાગ ખડિત હોવાથી એનું બલિદાન આપી શકાય તેમ નથી, આવા બલિદાનમટે બત્રીસ લક્ષણુ પુરુષ એવો હોવો જોઈએ કે જેના શરીરનો એક પણ અવયવ ખડિત થયેલો ન હોય. સારું થયું કે આ પુરુષની કપાયલી આગળી વખતસર મારા જોવામાં આવી મઠ, નહિ તો માનવહત્યા પણ થાત અને કાર્યની સિદ્ધિ પણ ન થાત!’ તે માડલિકને છોડી મૂકવામાં આવ્યો એટલે એ વેળાએ પોતાના પ્રધાનના ‘ઈશ્વર જે કંઈ પણ કરે છે તે સારાને માટે જ કરે છે’ એ વાક્યના સત્યાશનો તેને સક્ષાત્કાર થવા લાગ્યો અને તે પોતાના મનમાં વિચાર કરતો કહેવા લાગ્યો કે: ‘ખરેખર ઈશ્વર જે કંઈ પણ

૪૧૨ ચુડેલનો વાસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

કરે છે તે સારાને મટિ જ કરે છે, કારણ કે, જો તે વેળાયે મારી આ આગળી કપાઈ ગઈ ન હોત, તો આજે મારા જીવનનો જ અત યહ જવાનો સંભવ હતો. પ્રધાનની વાણી અક્ષરશઃ સત્ય હતી. તેણે પોતાના ગ્રામમાં આવીને પ્રધાનને માનપૂર્વક કારાગૃહમાંથી બોલાવ્યો, પોતાના અપરાધની તેની પાસેથી ક્ષમા માગી લીધી અને વિપુલ ધન આપીને પાછો તેને તેની પદ્મીપર નિયુક્ત કરી દીધો. આ દંતકથામાં રહેલા રહસ્યનો મને મારા જીવનમાં અધુરું સ્વરૂપમાં તો અનેક વાર સાક્ષાત્કાર થઈ ચૂક્યો છે, પરંતુ દિલ્લીના મારા આ વર્તમાન પ્રવાસમાં તો એ રહસ્યનો અત્યંત પ્રકાશિત સ્વરૂપમાં સાક્ષાત્કાર થયો છે અને તેમણે હું ઈશ્વરનો વારંવાર અત કરણપૂર્વક આભાર માનું છું.”

“એ રહસ્યનો તમને અહીં દિલ્લીમાં અત્યંત પ્રકાશિત સ્વરૂપમાં કેવી રીતે સાક્ષાત્કાર થયો છે તે જરા સ્પષ્ટતાથી કહી સંભળાવશે તો અમને પણ કાંઈક શીખવાનું મળશે અને અમારાપર તમારો મેટો આભાર થશે.” નારાયણ-પ્રસાદ વહીલ સાહેબે વચ્ચે આતુરતા દર્શાવીને કહ્યું.

તેમની એ આતુરતાને તૃપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી હું શાંતિ તથા ગંભીરતાપૂર્વક કહેવા લાગી. “જો પરમેશ્વરે રાજનંદનને અત્યારે જ મારાપર અત્યાચાર કરાવવાની કુચુક્તિ ન સૂઝાડી હોત, મને મારવામાં તેણે બદમાશોને તૈયાર ન કર્યા હોત અને શાલિગ્રામે તેમનાપર ચિઠ્ઠી ન લખી હોત, તો આજે આ રોડાણી દેવકુમારી તે પિશાચનના પંજમાંથી આટલી સરળતાથી અને કોઈ પણ પ્રકારના જોખમ વિના આબાદ છટકી શક્યા હોત કે કેમ, એ સંકાર્પદ જ હતું. જો કે રાજનંદનના પ્રપચયકનું યથાસ્થિત ચાલન થયું હોત, તો, મારું જીવન તો સોજ્યે સો. ટકા જોખમમાં આવી પડવાનો સંભવ હતો, તથાપિ તેથી રોડાણીની હાનિ થવાનો સંભવ ન હોતો, કારણ કે, એમના તો કદાચિત્ જાત તો નાણાં જ જાત અને હું તો પોતે જ મરી જાત! પણ ઈશ્વરે એવી રચના કરી કે રાજનંદનને કુચુક્તિ સૂઝાડી, મને ગુપ્ત ચેતવણી આપી દીધી અને તેનું અંતે આ મધુર પરિણામ આવ્યું કે સર્પ મરી ગયો અને લાકડી પણ ન તૂટી.”

“માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારા ઉદ્ધારનું પુણ્ય પણ તમને પ્રાપ્ત થયું અને તે સાથે કાંઈક આર્થિક લાભનો સંભવ પણ ઉત્પન્ન થઈ ગયો, એમ પણ તમારે માની લેવાનું છે, કારણ કે, મેં તમને ગઈ કાલે જણાવ્યા પ્રમાણે આજે મારા તમારી બનતી સેવા કરવાનો વિચાર છે અને તે વિચારને હું આ ક્ષણે જ વ્યવહારમાં ચોળવાના નિશ્ચયપર આવી લાગી છું.” આ પ્રમાણે કહીને દેવકુમારીએ પોતાના પોલકાના ખીસામાંથી હંતર હંતરની પાચ નેટાનું એક પરીકું બહાર કાઢ્યું અને ત્યાર પછી તે વળી પાછી મને સંબોધીને કહેવા લાગી કે “અપા બહેન! મારાપર તમારા એટલા બધા હૃદયકારો થયેલા છે કે જો હું મારા ગામડાના જોડા સીવડાવીને તમારા પગેમાં પહેરાવું તો પણ એ હૃદયકારોનો અંશમાત્ર પણ બદલો વાળેલો કહી શકાય નહિ, તથાપિ બદલો વાળવાના એક ક્ષુદ્ર પ્રયત્ન તરીકે આ પાચ હંતર સ્વચ્છતાની સાધારણ રકમ હું તમને આપું છું તે સ્વીકારીને મને આભારી કરશો, એવી મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે, કારણ તમે મારી આ નજીવી ભેટને આનંદથી

સ્વીકારી લેશે, તો હું મારા શિરપર તમારા હપકારોનો જે ભાર ચઢેલો છે તેને ઝાઝો થયેલો માનીશ અને તેથી મારા મનપરનો ભાર પણ કાંઈક ઘટી જશે”

દેવકુમારીની ભેટને આનંદથી સ્વીકારી લેતા મેં જણાવ્યું કે “રોકાણી સાહેબ! અત્યાર સૂધી મેં આપની જે કાંઈ પણ સાધારણ સેવાઓ કરી છે તે સ્વાર્થસિદ્ધિની આશાથી કિંવા મારા પોતાના કોઈ પણ લાભને સાધી લેવાની ઇચ્છાથી કરી નથી અને એ રહસ્યને આપ પોતે પણ સારી રીતે જાણો છો. એટલે એ વિષયના વિશેષ વિવરણની આવશ્યકતા નથી; છતાં આપ પોતાની ઇચ્છા તથા પ્રસન્નતાથી જ આટલી મોટી ભેટ આપવાની ઉદારતા દર્શાવો છો, તો હવે હું આ ભેટનો અસ્વીકાર કરીને આપના હૃદયને અપ્રસન્ન કરવા પણ નથી ઇચ્છતી, કારણ કે, ખોટા વિવેક દર્શાવવાની પ્રથમથી જ મારી પ્રકૃતિ નથી હું આ ભેટને આનંદથી સ્વીકારીને માત્ર એટલું જ ઇચ્છું છું કે પરમેશ્વર આપને સદ્બુદ્ધિ આપે, આપની વૃદ્ધાવસ્થા પ્રશસને પાત્ર થાય અને આપ નીતિ તથા ધર્મના માર્ગમા વેગ પૂર્વક આગળ અને આગળ વધતા રહો.”

“તથાસ્તુ” કહીને દેવકુમારીએ પોલકાના ખીન્ન ખીસામાથી નેટાનું એક ખીનું પડીકું કાઢ્યું અને ત્યાર પછી તે વકીલ સાહેબને સંબોધીને કહેવા લાગી “વકીલ સાહેબ, આપનો સમય અમૂલ્ય છે એ હું સારી રીતે જાણું છું અને તેથી આપે મારા માટે જે પરિશ્રમ લીધો છે તેના બદલામા આ રૂપિયા પાચ સો હું આપને આપુ છું તે સ્વીકારીને મને આભારી કરશે એવી આશા છે, પરમેશ્વરે મને પાચ પૈસા આપેલા હોવાથી આવા પ્રસંગે હું મારા હાથને પોલો જ રાખુ છું અને કોઈના પરિશ્રમનું બિલ્કુલ કાંઈ પણ મૂલ્ય ન આપવું એને હું એક પ્રકારની કૃતજ્ઞતા કિંવા તિરસ્કરણીય કૃપણતા જ માનું છું. હું ધાર છું કે મારી પ્રાર્થનાનો અનાદર તો નહિ જ થાય”

વકીલ સાહેબે એ રૂપિયા લેવામા ધણી આનાકાની કરી, પણ અંતે દેવકુમારીના અત્યંત આગ્રહને વશ થઈને એ રૂપિયા લીધા વિના તેમનો છૂટકો ન થયો તે ન જ થયો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ નારાજ્યને પણ દેવકુમારીએ રૂપિયા અઠીસેંથો ત્રણસેંથો કીમતનું કડિ બાધવાનું સોનાનું ઘડિયાળ આજના બનાવની ચાહગીરીમા ભેટ તરીકે આપ્યું અને તે ભેટને નારાજ્યને વધારે આનાકાની ન કરતાં આનંદથી સ્વીકારી લીધી જે દેવકુમારીએ પોતાના યુસુફ જેવા પ્રિયતમને તેની મરણતુલ્ય ઇચ્છુતામા ધનની સાધારણ સહાયતા આપવામા પણ અતિશય કૃપણતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો તે દેવકુમારીને આજે રાજ-વિક્રમ-દિલ સમાન ઉદાર થયેલી ભેટને હું તો આશ્ચર્યથી દિગ્મૂઢ જેવી જ થઈ ગઈ; પરંતુ મારા એ આશ્ચર્યને વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરી બતાવવાને આ પ્રસંગ ન હોવાથી હું મૌનનું અવલંબન કરીને બેસી રહી છેવટે કોફી અને ચાહ પણ આવી, પરંતુ સર્વેએ કેવળ કોફીનું જ પાન કરવાથી ચાહની કિટલી જેમની તેમ જ પડી રહી અને ત્યાર પછી તાબૂલબક્ષણનો વિધિ થઈ રહેતાં નારાજ્ય, વકીલ સાહેબ અને વકીલનો ક્લાર્ક જવામટિ ઉઠ્યા હું તથા દેવકુમારી તેમને નીચેના દરવાજા સૂધી મૂકવાને ગયા. એ વેળાએ લગભગ આઠ વાગી ગયા હતા એટલે ચાહ ત્યાર પછી અમો જમવાને બેઠાં, પરંતુ કુધા ન હોવાથી થોડુંક ખાઈને ઉઠ્યાં અને ત્યાર પછી લગભગ સાડી નવ વાગે મન્મથકુમાર, રામદુલારી તથા અમર

૩૧૪ ચુડેલનો વાસો અથવા એક નટીની આત્મકથા

અનુચર આદિને સાથે લઈને હું મારા નિવાસસ્થાનમાં જવામટિ રવાના થઈ ગઈ. આ વેળાના મારા દિલ્લીના પ્રવાસમાં મને યશ મળવા સાથે ન ધારેલી રીતે લક્ષ્મીનો પણ બહુ જ સારો લાભ ભાગ્યદેવીની કૃપા તથા યશોરેખાના પ્રભાવથી થયો હતો. એ વિષે રામદુલારી સાથે લગભગ બાર વાગ્યા સુધી વાર્તાલાપ કરીને પછી અમે નિદ્રાને આધીન થયા. રાત્રિ શાંતિપૂર્વક વીતી ગઈ અને નિત્ય પ્રભાતે પ્રભાતમાં જાગતા થયા પછી સ્નાન આદિ નિત્યકર્મથી પરવારી હું આઠ પીઠી મારા ઉપરના ઓરડામાં બેઠી હતી તે વેળાએ મારા અનુચર આવીને મને કહ્યું કે ‘લાલા શાલિગ્રામ આપને મળવામટિ આવ્યા છે તો આપ મળી શક્યો કે કેમ?’ મેં વિચાર કરીને મારા અનુચરને લાલા શાલિગ્રામને ઉપર બોલાવવાનો અને તે ઓરડામાં હોય તેટલી વાર ઓરડાની બહાર બિભા રહેવાનો હુકમ કર્યો.

~~~~~

પ્રકરણ ૨૩ મું

મારા પર એક નવી આફત અને દુશ્મનોની પાયમાલી

“હજી તો ક્ષમાપત્ર લખાવી લઈને ગઈ કાલે જ મેં રાજનન્દન તથા શાલિગ્રામના મોઢા કાળા કરી દીધા છે છતાં પણ અત્યારમાં શાલિગ્રામ પોતે પોતાના ગર્વને તિલાંજલિ આપીને તથા ચાલી ચલાવીને મારી પાસે શા કારણથી અને શા ઉદ્દેશથી આવ્યો હશે? પોતાના દુષ્કર્મનો પશ્ચાત્તાપ થવાથી અને ગઈ કાલે તે પોતાના મુખથી કાઢે પણ બોલી શકેલો ન હોવાથી મને રૂબરૂ મળીને ક્ષમા માગી લેવામટિ તો તે નહિ આવ્યો હોય? અને જો એમ ન હોય, તો પછી તેના આગમનનો ખીજો શો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ, એ વિષેની કશી પણ કલ્પના કરી શકતી નથી જ્યારે તે આવ્યો જ છે તો પછી તેનો આશય તેની સાથેના સવાઈથી પોતાની મેળે જ જણાઈ રહેશે” હું મારા મનમાં આત્મગત આ પ્રમાણેની કલ્પનાઓમાં નિમગ્ન થયેલી હતી એટલામાં શાલિગ્રામ મારા ઓરડામાં આવીને મારી સામે બિભા રહ્યો અને મેં તેને આવકાર આપીને એક કુસ્તીપર બેસવાનું કહ્યું. લાલા શાલિગ્રામે આજે ચુત્તદાર ચુસ્ત સૂરવાલ, રેશમી અચકન, જરીનો દુપટ્ટો, બોસ્ટોક્ના બૂટ, હાથની આગળોમાં હીરાની વીંટીઓ, ગળામાં મોટીની માળા, હાથમાં રિસ્ટ વૉચ, ખીસામાં વળી સોનાની મધ્યેન સાથેનું ખીનું ઘડિયાળ અને ખીજા હાથમાં સોનાની મૂઠવાળી ગેંડાની લાકડી એ પ્રમાણેનો શૃંગાર કર્યો હતો, તેની મૂંછોના આકડા કૉસ્મેટિકની મદદથી અફકડ રહેલા હતા અને તેનાં વસ્ત્રોમાંથી અતરની તીવ્ર યુશૂ નીકળીને મગ્ન અથવા દિમાગને તર કરી દેતી હતી. લાલા શાલિગ્રામને અત્.પૂર્વ મેં ત્રણ ચાર વાર જોયો હતો, પરંતુ આવા ઉલ્લસાહના વેષમાં તો તે આજે પ્રથમ વાર જ મારા જોવામાં આવ્યો હતો. આજે સવારના પહોરમાં કોઈ એક વરરાજા જેવો શૃંગાર સજ્જને તે મારી પાસે કેમ આવ્યો હશે, એ વિષે મારા મનમાં શકા થવા લાગી, કારણ કે, જાણ સહેળના કુટુંબની તથા ભાઈ સહેળના પોતાના અરિત્રોની કેટલીક વિસ્તૃત કથા ચોકાણી દેવકુમારી, રામદુલારી તેમજ નારાજના મુખથી મેં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી હતી અને તે યથાસ્થિત મારા સ્મરણમાં હતી.

મારાપર એક નવી આકૃત અને દુશ્મનોની પામમાલી ૩૧૫

શાલિગ્રામ દુરસીપર બેઠા પછી મેં તેને પૂછ્યું “કેમ સાહેબ ! આજે સવારના પહોરમાં જ આ કનીજના ગરીબખાના સુધી આવવાની તકલીફ સામોટી લેવી પડી છે? આપ સાહેબના કદમ મુખારિક આ ગરીબખાનામાં આવ્યા પડવાની વાત જો ગઈ કાલે મને કોઈએ કહી હોત, તો હું તે વાતને ગયરમુઝિન ચૂને સરાસર જૂઠી જ માનત એટલે એ ગયર મુઝિન વાતને મુઝિન ચૂએલી જોઈને મારા મનમાં જો અભયબી થાય તો તે વાજબી જ કહી શકાય.”

“ખરી વાત છે; એક તો આપણી એકબીજા સાથે જનપહચાન પણ નથી અને તેમાં વળી મારા પેલા દગાખાજ અને મતલબી દોસ્તના બહેકાવ્યાથી મેં તમારી સાથે દુશ્મની પણ કરેલી છે એટલે હું તમારી પાસે પોતે જ ચાલી ચલાવીને આવું એ વાત ખરેખર ન માની શકાય તેવી જ છે; છતાં પણ હું અત્યારે તમારી પાસે આવ્યો છું તેનું કારણ એ છે કે એક તો ખરા દિલથી તમારી આગળ મારી દિલગીરી જાહિર કરવી અને ત્યાર પછી તમારી પાસેથી એક ચીજની માગણી કરી લેવી.” શાલિગ્રામે દેહલવી છટાથી હું જખાનમાં પોતાના આવવાના આશયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

“દિલગીરી તો આપ ગઈ કાલે જ કાગળમાં લખી આપીને બતાવી ચૂક્યા છે એટલે દિલગીરી બતાવવાની જુસ્સુરત રહી હોય એવું મારું માનવું નથી; તેમ જ મારી પાસેથી આપ શી ચીજ માગી લેવા ધારો છે એનો અંદાજ પણ હું કરી શકતી નથી, હું એક મિસ્કીન ઔરત છું અને આપ અમીરબદા છે એટલે આપ સાહુબને આપવા લાયક કોઈ પણ ચીજ મારી પાસે હોય એ આપની ધારણા જૂલબરેલી છે” મેં શાલિગ્રામના આશયની કેટલીક અરો કંપના કરી લઈને તેને વાતોમાં ઉડાવવાનો પ્રયત્ન કરીને કહ્યું.

“મિસ મેનકા ! ગઈ કાલે કાગળમાં લખી આપીને મેં જે દિલગીરી બતાવી છે અથવા મોઆફી માગી છે તે દિલગીરી બજાકારે જ બતાવાયેલી છે અને તે મોઆફી પણ બજાકારે જ મગાયેલી છે એટલે તેમાં અને અજબની મારી દિલગીરીમાં જમીન અને આસમાન જેટલો તફાવત રહેલો છે મારા દોસ્તના નામથી જોળખાતા મારા દુશ્મન રાજનન્દને પોતાના મતલબને સાધી લેવા માટે મને ઉસ્કેરીને મારી માર્ફત તમારાપર જુલમ મુલરવામાટે બદમાશોને તૈયાર કરાવ્યા અને તે બદમાશોપર મને દારૂ પીવડાવીને દારૂની મુમમાં ચિઠ્ઠી લખાવી, પોતે અલગ રહ્યો અને મને તેણે હોળીનું નાળાયેર બનાવ્યો, એ તેના ગુનાહ કદાપિ ન મોઆફ કરી શકાય તેવો હતો તેથી જ મારે તમારી પાસેથી મોઆફી માગીને મારું નાક વઢાવવું પડ્યું છે ખરું, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે અને પરમેશ્વરે તમને બચાવી લીધાં છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ રાજનન્દન પોતે જ પોતાના જોદેલા ખાડામાં પડીને પામમાલ ચઈ ગયો છે એ કાઈ તેને તેના ગુનાહની થોડી ધણી સજા મળેલી તો ન જ કહી શકાય. જે રોકડ નાણું હતું તે તો બધું તે બદમાશના હાથમાંથી નીકળી ગયું છે; છતાં હજી સાત આઠ હજાર તેનાપર દેવકુમારીના લેણા છે, બાવીસ સો રૂપિયા અમે માગીએ છીએ અને એક હજાર ગામના બીજા લોકો પણ તેના પર માગતા હશે, એટલે હવે તો તે ધર વેચશે ત્યારે જ આ દેવામાંથી છૂટી શકશે. મિસ

૪૧૬ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નટીની આત્મકથા

મેનકા, તમેએ તો દિલ્લીમાં આવીને રાજનન્દનને ખાવો જ ખનાવી દીધો હ કે! ખચર, હું અત્યારે મારી ખરા જિગરની દિલગીરી નહિર કરીને મારા હાથથી તમારો જે કાંઈ પણ ગુનાહ નહોતું કે અજાણ્યું થયો હોય તેની મોઆફી માગું છું, એટલામાટે હવે મારી સાથે કાંઈ પણ પ્રકારની દુશ્મની રાખશો નહિ, બદલે મારી સાથે તમે દોસ્તી રાખશો. એવી મને ઉમ્મીદ છે, હું પણ કોઈ વાર જન્મ-રત પડે તો કામનો માણસ છું એ તમારે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી” શાલિ-ગ્રામે રાજનન્દનની બારેબાર નિંદા કરીને મારા મનમાં પોતા વિષે ઉત્તમ ભાવનાને ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો

“મારી આપ સાથે દુશ્મની હતી પણ નહિ અને છે પણ નહિ, હું તો બધાની દોસ્ત થવામાં જ મારુ બહુ માનુ છું, એટલે આપના દિલમાં એવો કાંઈ પણ શક હોય તો તેને કાઢી નાખજો અને મને પોતાની દોસ્ત જ માની લેજો” મેં સંક્ષેપમાં જ વિવેક દર્શાવી દીધો.

“તમારી આ ઉદારતામાટે હું તમારો મહજ એહસાન માનુ છું અને તમને મારા એક અજીબ દોસ્ત તરીકે આજથી મારા જિગરમાં જગહ આપું છું.” આ પ્રમાણેના કાંઈક મર્મથી ભરેલા શબ્દો ઉચ્ચારીને શાલિગ્રામ પોતાના સહ આરાયની છટાને દર્શાવતો આગળ વધીને કહેવા લાગ્યો. “મિસ મેનકા! એ તો નહોતું ઠીક, પણ આપ પોતાને એક મિસ્ત્રીના ઔરત તરીકે ઓળખાવો છો અને મારા જેવા પોતાના એક દોસ્તને આપવા લાયક કોઈ ચીજ તમારી પાસે નથી એમ જણાવો છો, એ વાત મારા માનવામાં આવી શકતી નથી તમને પરમેશ્વરે કેટલીક એવી અજીબ ચીજો આપેલી છે કે જે ચીજોના અમીરો તવગર તો થું પણ મોટા મોટા નવ્વાબો તથા શહનશાહો પણ ખાસ્તગાર અને મોહ-તાજ રહ્યા કરે છે, તો પછી મારા જેવા એક મામૂલી મર્દની તો ખિસાત જ શી છે વારુ? તમે મિસ્ત્રીન નથી, પણ ખરા માલદાર છો, મર્દોના ધનભંડાર તો તીજેરીમાં ભરેલા હોય છે અને તમે તો પોતે જ સાક્ષાત્ સ્વપ્રધનભંડાર છો આ દુનિયામાં ખરી તવગરી તમારી છે, હુસ્નપરસ્ત તથા મહુબ્બતપરસ્ત શહન-શાહો પણ તમારા દરવાજાના લીખારી છે.”

શાલિગ્રામના છેલ્લખટાઉના વેષનો મારા મનમાં જે સશય ઉદ્ભવ્યો હતો તે મારો સશય તેના આ ઉદ્ગારોના અવશુથી દૂર થઈ ગયો અને તેના અતકરણનો અપવિત્ર આશય ચતુર્થ સ્વરૂપમાં મારા નજીવામાં આવી ગયો. તેનો આશય મારા નજીવામાં આવી જતાં મેં માર્મિકતાથી જ કહેવા માગ્યું “હજરત સલામત, હુસ્નપરસ્ત ઐયાશ મર્દોના દિલને પોતા તરફ ખેંચવાની જેનામાં તાકત રહેલી હોય છે તેણે હુસ્ન મારામાં નથી અને કદાચિત્ મહુ-બ્બતનો ખજાનો મારા દિલમાં મોનૂદ હોય તો પણ તે મહુબ્બતના ખજાનાને લૂંટી લેવાની તાકત તમારામાં નથી, મારો ચૌહદર મારી તે મહુબ્બતના ખજા-નાનો માલિકો મુખ્તાર છે અને તેથી જો કોઈ પણ મારી મહુબ્બતના ખજા-નાને લૂંટવાની ખેલ વમત્ત રાખતો હોય તો મારી નજરમાં તે મર્દ ડાક છે, છુટારો છે, ચાર છે, રહજન છે અને તે સાથે મોટામાં મોટા ખેવકુદ્ તથા ગમાર છે! ગુસ્તાખી થતી હોય તો મોઆફ કરશો, પણ હવે પછી ફરીથી આવી નાપાક વાતને મારી આગળ ન ધરશો.”

પોતાના બોલવાનું મારા અંત કરણમાં સર્વથા વિરુદ્ધ પરિણામ થયેલું જોઈને શાલિગ્રામ કાંઈક જાણવાણું પડી ગયો અને પોતાની વાતને ફેરવી બાધીને કહેવા લાગ્યો. “મિસ મેનકા, મેં તો મામૂલી તૈયારી જ તમારી તૈયારી કરી હતી મારા દિલમાં તમારા માટે કરો. પણ નહારો બાવ હતો. પણ નહિ અને છે પણ નહિ તમે એક નદી હોવા છતાં અને પરમેશ્વરે તમને સારી સુદરતા આપેલી હોવા છતાં પણ તમે પવિત્રતાની દેવી છો એ હું સારી રીતે જાણું છું અને તેથી તમારા વિષે મારા મનમાં એક બલનું એવું તો માન વસી રહ્યું છે કે જેનું હું આ જાણનાથી બચાન કરી શકતો નથી. જો મારા સાધારણ બાવથી બોલાયલા શબ્દોથી તમને કાંઈ માહુ લાગ્યું હોય, તો તેમણે હું દિલગીર છું અને ખરા જિગરથી આપ સાહબાની મોઆફી માગુ છું હું અત્યાર દોસ્તીને વધારવામાટે આવ્યો છું, નહિ કે દુશ્મનીને વધારવામાટે.”

“જો એમ જ હોય, તો તમારા મનના શુદ્ધ બાવમાટે હું તમને ધન્યવાદ આપુ છું અને મારા બોલવાથી જો તમને કાંઈ માહુ લાગ્યું હોય, તો તેની હું પણ મોઆફી માગુ છું.” આ પ્રમાણેની સભ્યતાનું દર્શન કરાવીને મેં મારા નોકરને પાન આફિ લાવવાનો હુકમ કર્યો. આગળે આવેલા શત્રુને પણ સત્કાર કરવો એ આર્યોવર્તવાસીઓનો ધર્મ છે અને એ ધર્મને પાળવામાં હું બનતા સૂધી કદાપિ ત્રુટિ થવા દેતી ન હોતી.

નોકર પાનદાન લાવ્યો અને હું પાન બનાવવા લાગી એટલે શાલિગ્રામ કહેવા લાગ્યો. “મિસ મેનકા! આજે પ્રભાતમાં જ હું આપની પાસે એટલામાટે આવ્યો છું કે મેં તેમ જ મારા બેત્રણ બીજા શરીર દોસ્તોએ મળીને આપણા વચ્ચે થયેલી દોસ્તીને વધારે મજબૂત કરવાના ઇરાદાથી દેહલીથી બે માઇલપર આવેલા એક બગીચામાંના આલીશાન બગલામાં આપના માનમાં એક મેહફિલ તેમ જ નાચોગાનાનો જલ્સો કરવાની ગોઠવણ કરેલી છે, તો તે મેહફિલ તેમ જ જલ્સામાં પધારીને આપ અમારા માનને વધારશો. એવી અમે સધળા દોસ્તો હમ્મીદ રાખીએ છીએ આજે આપનું નાટક ન હોવાથી જલ્સાનો ટાઇમ રાતે આઠ વાગ્યા પછીનો રાખવામાં આવ્યો છે એટલે સાત વાગતામાં આપને ત્યાં લઈ જવામાટે મારા એક દોસ્તની મોટર અહીં હાજર થઈ જશે જન્મવાનું પણ ત્યાં હોવાથી જમી રહ્યા પછી દસ વાગે તવાચકના નાચોગાનાની શરૂઆત થશે અને બાર અથવા એક વાગે આપણે બધા પાછાં શહેરમાં આવી પહોંચીશું તો હવે આપ સાહબા અમારી હાવતને કુબૂલ રાખવાની અને અમારા બજમે મુશ્કિલને આપની હાજરીથી સરકરાજ કરવાની મેહરબાની ફરમાવશો કે કેમ? જો આપ અમારી આ હાવતને કુબૂલ રાખશો, તો નાટક કંપનીના માલિક મિસ્ટર નાઝ્મ તેમ જ ડાયરેક્ટર બીજાએકને પણ એ જલ્સામાં બોલાવવાનો અમારો ઇરાદો છે હું નથી ધારતો કે આપ અમોને નાહમ્મીદ કરશો.”

શાલિગ્રામના આ આમત્રણની વાર્તાને સાંભળીને હું અતિશય આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ અને આવા લક્ષ્યા લોકો પોતાની એક નૈરિણીનો આવી રીતે સત્કાર કરવાને તૈયાર થાય એ ઘટના મને કાંઈક અશક્ય જેવી દેખાવા લાગી. પાનબીડી બનાવતાં એ વિષયનો કેટલોક વિચાર ફરી લઈને પાનની પટ્ટી શાલિગ્રામના

૬૧૮ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નટીની આત્મકથા

હસ્તમાં આપીને હું પૂછવા લાગી: “આજના એ જલ્સામાં આપના ધરની તેમ જ આપના હોસ્તોના ધરની ઔરતો પછુ હમ્મરીક થવાની છે કે કેમ ? વળી આજનો જલ્સો નાચોગાનાનો હોવાથી જલ્સામાં મને પણ આપ ગાવાની કૃર્મોઈય કરવા ધારો છો કે કેમ ? તેમ જ રાજનન્દન આજના જલ્સામાં પધારવાના છે કેમ ?”

મારા એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં શાલિગ્રામ કહેવા લાગ્યો: “જો કે અત્યાર સુધી તો આજના જલ્સામાં અમારા ધરની ઔરતોને લાવવાનો અમારો ઈરાદો ન હોતો, પરંતુ ઔરતોની મજલિસથી તમારા દિલમાં ખુશી થવાનો સંભવ હોય, તો અમે અમારા ધરની ઔરતોને પણ લાવીશું તેમ જ જો તમારી મરજી નહિ હોય તો તમને ગાવાની કૃર્મોઈય પણ નહિ કરીએ રાજનન્દનને જો કે અમે બધા ધિક્કારીએ છીએ, તો પણ એકદમ તેના મનમાં માફ ન લાગી જાય એટલામટિ તેને પણ અમેએ નોતર આપ્યું છે અને તેથી તે પણ આવવાનો છે તમારી આજ્ઞા એક લક્ષ્મ જોઈશું પણ ખોટારું કરવાની મારી ઈચ્છા નથી, છતાં અમારી દાવતને કુળુલ રાખો કે ન રાખો, એનો તમારી મરજી પર આધાર છે.”

“ઠીક છે, જો નાટક કંપનીના માલિક મિસ્ટર નાટજી તથા ડાયરેક્ટર બીજયદ્ર આવવાના હશે તેમ જ જો રાતે રાજનન્દનબાઈનાં સુશીલપત્ની માનકુમારી અને તેડવામટિ આવશે તો હું ઘણી ખુશીથી આવીશ, પરંતુ મારી સાથે મારી હજીલી રામદુલારી તથા મારો નોકર પણ આવશે, કારણ કે, એ બધા પરિવારને છોડીને હું એકલી આવી શકુ તેમ નથી” મેં આવા પ્રકારની રાતોથી તેના આમંત્રણને સ્વીકારવાની ઈચ્છા દર્શાવી.

“આપ સાથે બીજા દશ માણસો આવે એનો અમને જરા પણ વાંધો નથી હું અહીંથી નાટજી તથા બીજયદ્ર પાસે જઈ હું તેમ જ રાતે માનકુમારી આપને તેડવામટિ આવે એવો રાજનન્દનને કહીને બહોળસ્ત કરાવુ છું” આ પ્રમાણે કહી મારો ઉપકાર માનીને શાલિગ્રામ ચાલતો થઈ ગયો.

રામદુલારી નીચે હતી તે શાલિગ્રામના ગયા પછી ઉપર આવી અને તેને જ્યારે મેં એ જલ્સા તથા દાવતની વાત કહી સંભળાવી એટલે તે તો અત્ય-બીધી ફાટી જ ગઈ રામદુલારીએ પોતાની અનેક પ્રકારની શંકાઓ દર્શાવી અને તેની તે શંકાઓ કેટલેક અશે મારા માનવામાં પણ આવી અંતે શું થાય છે અને નાટજી તથા બીજયદ્ર શાલિગ્રામના આમંત્રણને સ્વીકારે છે કે કેમ તેમ જ માનકુમારી તેડવાને આવે છે કે કેમ એ જોઈ તથા જાણી લીધા પછી કોઈ પણ પ્રકારના નિમિત્તપર આવવાનું ઉચિત ધારીને હું તથા રામદુલારી બીજા વાર્તા-લાપમાં લાગી ગઈ અને સોજનનો સમય થતાં મધ્યાહ્નસોજનને ન્યાય આપ્યા પછી રામદુલારી રોકાણી દેવકુમારીને મળવામટિ ગઈ એટલે હું વામકુક્ષીની તૈયારી કરવા લાગી હું હજી તો વામકુક્ષીની તૈયારી કરતી હતી એટલામાં નાટજી થોડો આવી લાગ્યો અને તેણે મને કહ્યું “આપ પાસેથી શાલિગ્રામ મારી પાસે ગાઓ હોતો અને તેના ઘણા જ દબાણથી મેં તથા બીજયદ્રે તેના આમંત્રણને સ્વીકારી લીધું છે એટલે હવે આપ પણ ખુશીથી જલ્સામાં પધારજો. જો અમે સાથે ન હોઈ, તો આજના એ જલ્સામાં આપને એકલા જવાની સલાહ અમે કદાપિ આપત નહિ.”

“મેં પણ એટલામટિ જ શાલિમામને કહ્યું હતું કે જે નાણું શેક તથા બીજાન્યદ્રબાધ આવશે, તો જ હું પણ આવીશ, મારા મનમા પણ તેના આર્મ-ત્રણથી અનેક શકાઓ થવા માડી હતી.” મેં કહ્યું.

આ વાર્તાને વિશેષ લંબાવવાની આવશ્યકતા ન હોવાથી નાણું એક અન્ય વિષયને ચર્ચાતો કહેવા લાગ્યો. “અપાખાઈ, અહીંના કેટલાક ચૌકીન તથા તવગર તમારાબીનોની એવી માગણી છે કે જે આપ બીજા કોઈ નાટકમા એક કે બે વાર શૃંગારરસની કાંઈ ભૂમિકા ભજવી બતાવો તો સારું, આગળ આપની એવી ભૂમિકાઓ તેમણે જોયેલી હોવાથી આપની એવી ભૂમિકાઓને જોવામટિ વળી પણ તેઓ તલસી રહ્યા છે જે આપ એવી કાંઈ ભૂમિકા ભજવી બતાવશો તો અમને પણ ધણે જ સારો લાભ થશે અને આપને પણ આપની મેહનતનો મોટો માણ્યો બહલો આપવાને અમે તૈયાર હોવાથી અમારા લાભ સાથે આપનો લાભ પણ જળવાશે આ નાટક આપણે કાંઈ આડા વારે જ ભજવીશું એટલે આપને વધારે દિવસનું રોકાણ પણ નહિ થાય સારે હવે કહો કે આપનો એ-મટિ શો વિચાર છે ?”

“જ્યારે દિલ્લીમા આવીને પાછી હું રંગભૂમિપર રત્ન થઈ ચૂકી છું, તો હવે એક કે બે વાર આપની તેમ જ દિલ્લીના કદ્દાન તમારાબીનોની મરજને માન આપીને બીજા કોઈ નાટકમાં શૃંગારરસની ભૂમિકા ભજવી બતાવવી, એ મારામટિ હવે કાંઈ વધારે પડતી વાત નથી અને તેટલામટિ હું આપની માગણીને પ્રશ્નથી મનૂર રાખું છું.” મેં નાણુંની ઇચ્છાને તકાળ સ્વીકારી લીધી.

“આ ઉદારતામટિ હું આપનો ઉપકાર માનું છું” આ પ્રમાણે વિવેક દર્શાવીને નાણુંએ પૂછ્યું “સારે હવે એ નવી ભૂમિકાની બે નાંધટમટિ આપની મેહનતનો બહલો મારે શો આપવો તે મેહરબાની કરીને જણાવશો ? આપના મનમા પછીથી કાંઈ પણ પ્રકારનો અસંતોષ ન થાય અને આપણો આવો જ સખંધ સદાને મટિ કાયમ રહે એટલામટિ આ લેવડદેવડના વ્યવહારમાં આપની ઇચ્છા પ્રમાણે જ વર્તવાનો મારો વિચાર છે અને તેથી જ આ પ્રશ્ન મારે પૂછવો પડે છે”

મેં મહ હાસ્ય કરીને નાણુંના એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવા માણ્યું. “ઉદારતામા મહાશય, દિલ્લીમા આવ્યા પછી પરમાત્માએ મને ધનનો તેમ જ માનનો અનેક પ્રકારે અપૂર્વ લાભ અપાવેલો હોવાથી તેમ જ આપે પણ મારામટિ મારા ખાનગી કામમા અતોનાત તકલીફ લીધેલી હોવાથી આ નવી ભૂમિકા ભજવવાના મૂલ્ય તરીકે આપની પાસેથી કાંઈ પણ લેવાનો મારો વિચાર નથી; હું કેવળ પૈસાની જ ગુલામ નથી; કિન્તુ માણસને ઝોળખનારી હું અને કોની સાથે કેવો સખંધ રાખવો જોઈએ એ કેટલેક અંશે સારી રીતે જાણનારી છું. છતાં પણ જે બહલો આપવાની આપની ઇચ્છા જ હોય, તો મુખ્ય જતી વેળાએ અપની ઇચ્છાનુસાર જે કાંઈ પણ આપવું હોય તે આપને એટલે હું આપની તે લેટને આનંદથી સ્વીકાર કરી લઈશ”

“ધન્ય છે આપની કુલીનતા, ઉદારતા તથા શુદ્ધિમત્તાને !” એમ કહીને નાણુંએ પૂછ્યું. “સારે હવે આપ જેમાં શૃંગારરસની મુખ્ય ભૂમિકા એટલે કે

૬૨૦ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નટીની આત્મકથા

નાયિકાની ભૂમિકા ભજવી શકે એવું ક્યું નાટક આપણે ભજવવું ? અમારી કંપનીમાં જે ખીલ નાટકો ભજવાય છે તેમાંના જ કોઈ સારા નાટકમાં આપ દેખાવ આપી શકે તો વધારે સારું, જે નાટક ભજવવામાં કોઈ નવા નાટકનું એટલે કે અમારી કંપનીમાં ન ભજવાતા નાટકનું રીહર્સલ નવેસરથી ચલાવીએ તો દિવસ પણ વધારે લાગી જાય અને નવા નાટકને તૈયાર કરવા જેટલી મેહનત થઈ પડે, એ તો આપ જાણી શકો તેમ છે.”

“આપની કંપનીમાં ખીલ ક્યા ક્યા નાટકો ભજવાય છે ?” મેં પૂછ્યું,

“અમારી કંપનીમાં ‘મહાભારત’ ઉપરાંત કાવસજી ખટાઉની કંપનીના ખૂને નાહક, બળમે ફાની, મારે આસ્તીન, મુરીદે શક, અસીરે હિર્સ, શહીદે નાજ, અલીખાખા, અલાહદીન અને શેરદિલ મળીને એકદરે દશ નાટકો ભજવાય છે અને તે ઉપરાંત કાવસજી ખટાઉની કંપનીના ‘અસીરે હિર્સ’ તથા ‘શહીદે નાજ’ આદિ મશહૂર નાટકોના લખનાર મુન્શી હુશની કલમથી લખાયેલા અને મુખર્ષ નાટક મડળીની માલિકીના સુક્ર્યદ ખૂન તેમ જ સયદે હવસ એ જે નાટકો પણ ભજવાય છે આમાંના જે કોઈ પણ નાટકમાંની ભૂમિકા આપને અનુકૂળ આવે તે નાટક ભજવવાની વ્યવસ્થા કરીએ અને આપ તેમાં નાયિકાની ભૂમિકા ભજવવાના છો એવી જાહેર ખબર જે ચાર દિવસ પહેલાં જ આપી દઈએ.” નાટજીએ પોતાની કંપનીમાં ભજવાતા નાટકોના નામો કહી સંભળાવ્યા.

નાટકોની એ નામાવલીને સાંભળીને હું થોડી વાર વિચાર કરીને કહેવા લાગી “મહાશય, એ તો આપ જાણો જ છો કે કાવસજી ખટાઉએ પોતાના મુન્શીએ એહસન તેમ જ હુશ પાસેથી અમેજી નાટકોના આધારે પોતાની કંપનીમાં જે જે નાટકો લખાવ્યા છે તે તે નાટકોની મુખ્ય નાયિકાઓ બહુધા ગંભીર સ્વભાવની તથા કષ્ટસુખસમધાના જ હોય છે અને તેથી શૃંગારરસનો કા તો હાસ્યરસમાં સમાવેશ કરવો પડે છે અને કાં તો શૃંગારરસને ખીલવવામાં જે નવા સ્ત્રીપુરુષ પાત્રો કિંવા ઉપનાયિકા તથા ઉપનાયકની સૃષ્ટિને નિર્માણ કરવી પડે છે એટલામાં જે મારી ભૂમિકા શૃંગારરસમધાના જ રાખવી હોય, તો આપની કંપનીમાં એ નાટકોમાંથી કા તો ‘મુરીદે શક’ પસંદ કરીને તેમાં મારી ગુલનારની ભૂમિકા રાખો અને કા તો ‘શહીદે નાજ’ પસંદ કરીને તેમાં રજયાની ભૂમિકા મને આપો. રજયાની ભૂમિકા મેં આગળ પણ અનેક વાર ભજવેલી છે અને તેમાં સારી નામના પણ મેળવેલી છે પણ તો જેવા આપનો વિચાર.”

“જો આપની એવી જ ૬ ૭ હોય તો બધે આપણે ‘શહીદે નાજ’ને જ પસંદ કરીશું અને તેમાં આપની ભૂમિકા રજયાની જ રાખીશું ઠીક, તો હવે હું રજા લઉં, આપ આરામ ફર્માવો, રાતે વળી ઉજાગરો ચવાનો છે હું અને બીજાઓ બારોબાર મેહફિલખાનામાં આવીશું.” આમ કહીને નાટજી આઠાળ અર્જ કરીને રવાના થઈ ગયો.

નાટજીના ગયા પછી હું નિદ્રાવશ થઈ ગઈ અને બરાબર પાંચ વાગે જ્યારે મારી નિદ્રાનો ભગ થયો તે વેળાએ રામદુલારી પણ પાછી આવી ગઈ હતી મુખપ્રક્ષાલનમાં મેં પાણી મગાવ્યું એટલે રામદુલારી પણ મારા બોરડામાં આવી લાગી હું મોઢું ઘોઘને ટુવાલથી મોઢાને લૂછતી ઇજબરમાં બેઠી એટલે રામદુલારીએ કહેવા માંડ્યું “અપા બહેન, અચ્ચારે તો તમારા ઉપદેશોથી

રોકાણી કેવડુમારીના મનમાં વૈરાગ્યનો એટલો બધો આવિર્ભાવ થયો છે કે તેમણે આજે પોતાના પુત્ર પર અહીં આવીને સમસ્ત સંપત્તિને સંભાળી લેવા માટેનો તાકીદનો તાર કરી દીધો છે, પુત્ર આવીને સંપત્તિને સંભાળી લે એટલે પછી તરત જ રોકાણીનો કોઈ તીર્થસ્થાનમાં જઈને પવિત્ર જીવન વીતાડવા માટેનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે હવે જોવાનું માત્ર એટલું જ છે કે તેમનો આ નિશ્ચય અવિચલ રહે અને પવિત્ર જીવન વળી પાછું અપવિત્ર ન થઈ જાય તો સાદું. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે કેટલીક વાર એમ પણ બને છે કે અમુક સંયોગોમાં કેટલાક શ્રીપુરુષોને સંસારનો કઠાળો આવી જતા મનના વેગને વશ થઈને તેઓ સંસારને લાગીને સન્યાસિની કે સન્યાસી થઈ જાય છે અને થોડા વખત પછી ઇન્દ્રિયોનું બળ અજેય જણાતા ઇન્દ્રિયસુખલાસનાની તૃપ્તિમાં વળી પાછી શ્વાનવૃત્તિને સ્વીકારી અતોબ્રષ્ટ તથા તતોબ્રષ્ટ થાય છે. રોકાણીના વિષયમાં પણ ક્યાંક આવું ન થઈ પડે, એની મારા મનમાં ઘણી જ ભીતિ રહ્યા કરે છે, રોકાણીના મનની ચચળતા મહાવિલક્ષણ હોવાથી તે ચચળતા ક્યારે અને કઈ ધડાયે ઉઠાશે. મારીને રોકાણીની ગર્દન પર ચઢી બેસશે, એની અત્યારે આપણાથી કશી પણ કંપના કરી શકાય તેમ નથી પરમાત્મા રોકાણીને સદૃશ્ય આપેા.”

“પણ રામદુલારી, રોકાણી સંસારને લાગીને તીર્થવાસિની સન્યાસિની થશે, તો પછી તારી નોકરીનું શું થશે? રોકાણીનો દીકરો તને પોતાની નોકરીમાં કાયમ રાખશે કે કેમ? રોકાણીના દીકરાની વધુ સાથે તારો મેળ મળતો આવશે કે કેમ? મને તો રોકાણી કરતા તારીજ વધારે ચિન્તા થયા કરે છે, રોકાણીનો દીકરો જો તને રજા આપી દેશે તો આઠલી મોટી અવસ્થામાં તારે કોઈ નવા રોક કે નવી રોકાણીને શોધવા નીકળવું પડશે, છતાં પણ આવી અનુકૂળતા ક્યાંય પણ તને મળી શકશે કે નહિ, એની તો શંકા જ છે” મેં રામદુલારી વિષેની લાગણી દર્શાવીને કહ્યું

“મારા માટે તમારે કાંઈ પણ ચિન્તા રાખવાની નથી; આપણી ફક્ત પેટ સાથે સગાઈ હોવાથી અને આપણો સ્વભાવ પરમેશ્વરની કૃપાથી લીંબુના રસ જેવો બધાના સ્વભાવ સાથે મળી જાય તેવો હોવાથી આપણી જગ્યા તો જ્યાં ધારીશું ત્યાં થઈ જશે અરે હું તો તમારી સાથે મુંબઈ પણ ચાલી આવું.” રામદુલારીએ આવી રીતે બેપરવાઈ બતાવીને કહ્યું—

“જેણે દીધો જન્મ તે, કદી ન આપે દુઃખ, હાંત દિધા તે આવણું, હઈને બાજે ભૂખ અજગર કરે ન ચાકરી, પછી કરે ન કામ, દાસ મલકા થોં કહે, સળકા દાતા રામ!”

નોકર ચાહ તૈયાર કરીને લાવ્યો અને ચાહ પીધા પછી અમેાએ મેહફિલમાં જવામાં વસ્ત્રો બદલીને તૈયાર થઈ રહેવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો. બરાબર સાત વાગતામાં એક મોઢર ધમધમાટ કરતી આવી અને મારા મકાનની નીચે ઊભી રહી ગઈ રાજનન્દનની પત્ની માનકુમારી ઉપર આવી અને આવતાંની સાથેજ તેણે મને પૂછ્યું “કેમ ચપાઈબહેન, તૈયાર છો કે હજી તૈયાર થવામાં વાર છે? હું આપને તેડવા આવી છું એ તો આપ જણતાં જ હશે.”

“અમેા સર્વ તૈયાર છીએ અને આપની વાટ જોતાં બેઠા છીએ અમેાને તેડવામાં આપને મેહફિલની મેં પોતે જ સૂચના આપેલી હોવાથી આપ

અમેને તેડવામટે આવ્યા છે. એ મારા જણવામા ન હોય એમ કદાપિ બની શકે ખરુ કે?” મેં માનકુમારીને આદરપૂર્વક આસનપર બેસાડીને આ પ્રમાણેના શબ્દો હસિત મુદ્રાથી ઉચ્ચાર્યા

“અને આપે તેડવામટે બોલાવી છે અને મારામા વિશ્વાસ રાખ્યો છે એ બહુ જ સારુ કર્યું છે; જે મડળના આમત્રણને આપ સ્વીકારી બેઠાં છો તે મડળના સભાસદો કોઈ પણ પ્રકારે વિશ્વાસપાત્ર નથી, પરંતુ અત્યારે હવે ત્યાં ન જઈને આપણી નિર્બળતાને દર્શાવવાની કરી પણ આવશ્યકતા નથી, જે એવો જ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે, તો આજે આ માનકુમારીનું પાણી બરાબર આપના જોવામા આવી જશે પરમેશ્વરની સરક્ષકતામા અચલ શ્રદ્ધા રાખે. અને નિર્ભય થઈને મારી સાથે મોંઢરમા બેસી જાવો.” માનકુમારીએ પ્રથમ બચની સૂચના આપી ને પછીથી મારા હૃદયને નિર્ભય કરનારા ઉદ્ભારો કાઢ્યા

માનકુમારીના એ ઉદ્ભારોથી મારા હૃદયમા કાંઈક શકા તથા કાંઈક ભીતિનો સચાર તો થયો જ, તથાપિ ઇશ્વરમા વિશ્વાસ રાખીને હું રામદુલારી, મન્મથકુમાર તથા મારા અનુચરને લઈને નીચે ઊતરી અને માનકુમારી સાથે મોંઢરમા બેસીને અમે જ્યાં મેહકિલ થવાની હતી તે નગરના ખાલ ભાગમા આવેલા બગીચા તરફ જવાને રવાના થઈ ગયા

* * * * *

દિલ્લી નગરમાંથી કુતુબમીનાર કિંવા તુગલખાબાદ જવાના માર્ગમાં યમુનાનદીના તીરમાતમા એક અમીરનો એક મેટો બગીચો હતો અને શીખમજ્જુમા ત્યાં નિવાસ કરવામટે તે અમીરે પોતાના તે બગીચામા એક ઘણું જ મોટો અને બધી જાતની સગવડોવાળો બંગલો બનાવ્યો હતો. પછીથી તે અમીર પોતે ગુજરી જવાથી અને તેની સંતતિમાં માત્ર એક પુત્રી જ હોવાથી તેની વિધવા પત્ની તથા પુત્રી એ બંગલામા રહેવાને આવતા ન હોતાં એટલે બંગલો ખાલી પડ્યો રહેતો હતો અને તેથી તે બગીચા તથા બંગલાનો રક્ષક દિલ્લીના કેટલાક શૌકીન જવાનોને આવી જાતની મેહકિલ કરવાની હોય ત્યારે અમુક બાકુ લઈને એક રાતને માટે બંગલો બાંહે આપતો હતો. બંગલામા અમીરોના કાકનો સઘળો જાતનો સામાન હાજર હોવાથી એવી મેહકિલ કરનારાને કેવળ ખાનપાનના પદાર્થો વિના બીજી કોઈ પણ વસ્તુ લાવવાની કડાકૂટ કરવી પડતી ન હોતી અને તેથી એ બંગલાને જ તેઓ વધારે પસંદ કરતા હતા. અમે ત્યાં પહોંચ્યા તે વેળાએ બગીચાના રસ્તાપર પડતા મોટા દરવાજાપર જ શાલિગ્રામ, રાજનન્દન તેમ જ તેમના બીજા દોસ્તો અમારુ સ્વાગત કરવામટે ઊભા હતા એટલે અમે ત્યાં જ મોંઢરમાંથી ઉતર્યા અને તેમની સાથે ચાલીને બગીચાના મધ્યભાગમા આવેલા બંગલામા પહોંચી ગયા. બોયતળિયાના મોટા દીવાનખાનામા સુદર ગાલીચો પાથરીને ગાદીતકિયા ગોઠવી દીધા હતા અને વચ્ચે જે તવાચફે તથા તેમના સરગિયા તેમ જ તબલચીઓનું ટોળું લેખોના ઝગઝગતા પ્રકાશમા સ્પષ્ટ દેખાતુ હતું એ દીવાનખાનાની બાબૂના ઓરડામા વચ્ચેના મોટા દરવાજાપર ચક નાખીને ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ તેમ જ પદ્મીનશીન બાનૂઓના બેસવાની ગોઠવણ કરાચલી હતી, પરંતુ માનકુમારી, રામદુલારી હું પોતે તેમ જ જે તવાચફે ઉપરાલ

ખીજ સ્ત્રીઓ અદાપિ ત્યાં આવેલી દેખાતી ન હોતી અને નાજી તથા ખીજચંદ્ર પણ આવ્યા ન હોતા.

મેં શાલિગ્રામને પૂછ્યું. “કેમ લાલા શાલિગ્રામજી, હજી તમારા ઘરની તેમ જ તમારા ખીજ દોસ્તોના ઘરની ઔરતો આવેલી નથી તેનું શું કારણ છે? ઔરતોના જન્મઘટ વગર તો આ મેહફિલ સૂની સૂની જ દેખાય છે તેઓ ક્યારે આવશે અને આવીને આ મેહફિલને ક્યારે દીપાવશે?”

“મિસ મેનકા, મારી પત્ની એવી તો નાદાન, સર્મોજી સ્વભાવની અને નિન્દગીના હુલ્લેથી અન્નન છે કે જે કલાક સૂધી સમજાવ્યા છતાં પણ અહીં આવવાને તે તૈયાર ન થઈ તે ન જ થઈ, છેવટે તેણે મારા હાથનો માર પણ ખાધો, છતાં મારું વચન માન્યું નહિ એટલે પછી હું પણ કટાણીને ચાલ્યો આવ્યો; કારણ કે, અહીં આવવાનો વખત થઈ ગયો હતો અને આપના સ્વાગતમંદિરે મારે અહીં હાજર રહેવાનું હતું” શાલિગ્રામે પોતાની પત્નીના અનાગમનનું ખાસ મનનું ગોઠવેલું કારણ બતાવી દીધું.

“અને મારી ખીજી આજે બપોર પછી અચાનક રજસ્વલા થવાથી આવી શકી નથી. જો આ ન ધારેલી અડચણ ન આવી હોત, તો મારી ખીજી જરૂર આવવાની હતી, તે એક તાલીમયાફતા તેમ જ આનંદપ્રિયાલ ઔરત હોવાથી તેના મન આ મેહફિલમાં ન આવવાનું ખીજું કારણ ન હોત. જો તે આવી હોત તો તેની મુલાકાતથી તમને ઘણી જ ખુશી હાસિલ થાત” એક ખીજ દોસ્તે તેની ખીજીના ન આવવાનું વ્યાખ્યાન કરતા બનાવટી કારણ દર્શાવ્યું.

“અને મારા ‘બેટરહાફ’ આજના જલ્સામાં નથી પધારી શક્યાં તેનું કારણ એ છે કે મારી નજી બચ્ચી ગઈ કાલથી અચાનક ખીમાર થઈ ગઈ છે એટલે તેને ઘરમાંથી બહાર કાઢી શકાય તેમ નથી અને તેને સાથે લીધા વિના મારાં ‘વાઈફ’થી પણ ક્યાં જઈ શકાય તેમ નથી મતલબ કે, ‘મારા વાઈફના એબ્જ સ્પેસ’ મનિ હું આપ પાસેથી ‘પાર્ડન’ માગુ છું” અંગ્રેજ બચડવાના વળગાડવાળા ત્રીજા દોસ્તે તેની વાઈફની ગયરહાજરીનું ત્રીજું કારણ બતાવી દીધું.

રાજનન્દનની પત્ની આવેલી હોવાથી રાજનન્દન કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ; થરતું ખીજ ગૃહસ્થોની પત્નીઓ ન હોતી આવી એ તો જાણે ઠીક, પણ નાજી તથા ખીજચંદ્ર પણ ન હોતા આવ્યા એટલે એથી મારા મનમાં કાંઈક સંશય હતપત્ર થવા લાગ્યો અને તેથી હું આતુરતાથી શાલિગ્રામને પૂછવા લાગી “એ તો જાણે ઠીક, પણ નાજી કપનીના માલિક નાજી તેમ જ ડાયરેક્ટર ખીજચંદ્ર પણ હજી સૂધી નથી આવ્યા તેનું શું કારણ હશે એ મારાથી સમજી શકાયું નથી; નાજી પોતે મારી પાસે આવીને અહીં આવવાનું કહી ગયા હતાં છતાં અદાપિ આવ્યા નથી એ શું કહેવાય? મારો આગ્રહ છે કે તમારા કાંઈ માણસને મોકલો અને તેમને સત્વર બોલાવી મંગાવો, નહિ તો હું પણ ચાલી જઈશ.”

“એમ તે થાય? હું હમણા જ મારા માણસને મોકલું છું અને તેઓ બન્નેને બોલાવી મંગાવું છું જો તમે ચાલ્યા જાઓ તો તો આજે તમારા સહાર માટિની અમેએ જે તૈયારીઓ કરાવી રાખી છે તે બધી ધૂળમાં મળી જાય અને અમારી બધી આશાઓ મનમાં જ રહી જાય.” શાલિગ્રામે એમ કહીને

૩૨૪ ચુડેલનો વાસો અથવા એક નટીની આત્મકથા

પોતાના એક માણસને ખેલાવી મોંઠર લઇને શહેરમાં જવાનો તથા નારજી તેમ જ ખીજચન્દ્રને તડાળ લઈ આવવાનો હુકમ કર્મીવી દીધો. મોકર જરાક આગળ ચાલ્યો એટલે તેને ખીજુ કાંઈક કહેવાના નિમિત્તથી શાલિગ્રામ પાછો તેની પાછળ દૂર ગયો અને તેની સાથે કાંઈક વાતચીત કરી, પણ તે વાતચીત મારા સાબળવામાં આવી શકી નહિ રાજનન્દન પણ તેની સાથે હતો અને એ વાતમાં શામિલ હતો. માનકુમારી થોડી વાર પહેલાં અમુક કારણવશાત્ અમારાથી જરા દૂર બળીયાના અધારાવાળા ભાગમાં ગઈ હતી અને તે આવે તો તેની સાથે વાતચીત કરી શકાય એવી આશાથી હું તેની વાટ જોતી બિંબી હતી, પણ શાલિગ્રામ તથા રાજનન્દન પાછા આવ્યા તો પણ તે પાછી ન આવી એટલે મારા મનમાં ભીતિનો અધિકાર વ્યાપવા લાગ્યો અને તેના પરિણામે મારું હૃદય કપવા પણ લાગી ગયું. મેં રાજનન્દનને પૂછ્યું “આપના પત્ની માનકુમારી ક્યા છે? તેઓ આટલામાં જ હતા અને આટલી વારમાં ક્યા અદૃશ્ય થઈ ગયાં?” મારા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રાજનન્દને જણાવ્યું “તેઓ તો માત્ર તમને અહીં તેડી લાવવામટિ જ તમારી પાસે આવ્યા હતા એટલે તમને અહીં પહોંચાડવાનું કામ પૂરૂ થતા તેઓ પાછા ઘેર જવાને રવાના થયા છે, ઘરમાં છાકરા તેમના વગર રહી શકે તેમ નથી તમારી સારી રીતે ખાતિર બરદાસ્ત કરવા મટિની બલામણુ તેઓ મને આપતા ગયા છે એટલે તમે જરા પણ અભરાશો નહિ ચાલો દીવાનખાનામાં અને બે ચાર ગાયન તો સાબળો એટલે એટલામાં નારજી તથા ખીજચન્દ્ર પણ આવી લાગશે.”

જે માનકુમારીએ મને એક હિતૈષિણી તરીકે સાવધ રહેવાની સૂચના આપી હતી તે માનકુમારીને આવી રીતે મને કલા કારવ્યા વગર ચાલી ગયેલી જોઈને મારા મનમાં કુશકાઓ તથા બચનુ સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું અને શત્રુઓના આમત્રણને સ્વીકારવાના મારા પ્રમાદ કિંવા અવિચારમટિ મારા મનમાં બચાનક પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો; છતાં અદ્યાપિ શાલિગ્રામ, રાજનન્દન તેમ જ તેમના મિત્રોએ મારી સાથે કોઈ પણ પ્રકારના અસહ્યવહારનો આરંભ કરેલો ન હોવાથી નારજી તથા ખીજચન્દ્રના આગમનની આશાથી હું ધૈર્ય ધારવા લાગી અને રાજનન્દનના પ્રસ્તાવને સ્વીકારી દીવાનખાનામાં પુરૂષોથી ભિન્ન રામ-દુલારી સાથે બેસીને ગાયન સાબળવા લાગી.

બે તવાયદોમાંની એક તવાયદ્ પાત્રીસેક વર્ષની અવસ્થામાં આવેલી પ્રૌઢા હતી અને બીજી તવાયદ્ વીસ વર્ષની અવસ્થાની એક નવયૌવના નારી હતી એ અવસ્થાના ભેદને જો દૂર રાખીએ તો સુદરતા તથા સંગોતકૌશલ્યના વિષયમાં પ્રૌઢા અણ્ણિકા નવયૌવના વારાગ્રનાને પાણી ભરાવે તેવી હતી. પ્રૌઢા ગાયિકા જાતિની હિન્દુ હતી અને નવયૌવના નર્તકી જાતિની મુસલમાન હતી અનેના નામે અનુક્રમે બસતી તથા જન્નતબ્બન હતા. પ્રથમ નવયૌવના જન્નતબ્બને આ પ્રમાણેની ગજલ હાવખાવો સાથે ગાઈ સબળાવી

ગજલ

“મેરે પહલ્લમે જબતક વો ખુતે તજાજ પુરફૂન થા;
ન વહશતથી, ન સેહરા થા, ન નાખુન થે, ન દામન થા-મેરે.

મારાપર એક નવી આફત અને દુશ્મનોની પાયમાલી ૩૨૫

ન હર મૂએ મળ ઇસ દરબ પહલે અશક અકુમન થા,
ન નૂહા થા, ન નાશ થા, ન માતમ થા, ન શેવન થા-મેરે.
ખતા હય શૌકે દિલકી અળ શિકાયત હો તો કિસ્કી હો;
નિસે મયે રાહબર સમજા વો અય ખેતાબ રહજન થા”-મેરે.

“વાહ, વાહ, મરહુમા, આફરી સદઆફરી!” કહરદાન તમાશાખીનેએ જલતભનને ધન્યવાદના બયાનક નાદથી વધાવી લીધી અને ચાર પછી રાજ-નન્દને કહ્યું. “શરાબ અને ક્વાળ વગર આ મેહફિલનો રગ ફીકો દેખાય છે, એટલામટિ શરાબનોશીની આ જલ્સામા સખ્ત જુસ્સુસ્ત જણાય છે.”

“આપણે જીવ પણ શરાબ અને ક્વાળ વગર ખાસ અકળાય છે અને ઉચો થાય છે.” આવી રીતે રાજનન્દનની ઇચ્છાને અનુમેદન આપીને લાલા શાલિઆમે નોકરને નાદિરી હુકમ ફર્માવી દીધો. “લાવ, શરાબની ખેતલો, સોડાની બાટલીઓ, ગિલાસ અને ક્વાળ તેમ જ સખોસાની રકાખીઓ લાવ; અને હા, સાથે કચૂબર તથા લીંજુ પણ લાવવાનું ભૂલીશ નહિ.”

“જેવો ફુલ્લરનો હુકમ” કહીને નોકર ચાલ્યો ગયો અને થોડી વારમા શરાબો ક્વાળ ત્યાં મોજૂદ થવાથી શરાબનો દોર પણ ચાલવા લાગ્યો, અને તે સાથે પ્રોટા વારાગના બસતીના નિમ્ન સંગીતનો રગ પણ જામી ગયો. બસતી એક એક પકિતને પચીસ પચીસ અભિનયોથી સમજાવતી ગાવા લાગી:-

ગજલ

“તુમહારી આતિશે ફુરકતસે જો અય ચાર જલતે હયે;
પસે મુદનલી કન્ઝી ખાકસે શોઅલે નિકલતે હયે-તુમહારી.
તુમહે ગર હમસે નક્સત હય તો હમ દુનિયાસે ચલતે હયે,
જો તુમ આખે બદલતે હો તો હમ બસ્તી બદલતે હયે-તુમહારી.
અગર વો બાગુખાં મિલતા તો ધતના પૂછતે હસ્સે;
નિહાલે આરબ કિતને દિનોકે બાઅદ ફલતે હયે-તુમહારી.
ગિરા મત અશમે ગિરિયા ઇન્કો આગોશે મહબ્બતસે;
યે તિકલે અશક, અય નાદા, બડી મુશ્કિલસે પલતે હયે”-તુમહારી.

ગજલ પૂરી થતાં શાલિઆમે મને સખોધીને કહ્યું. “કેમ મિસ થીનકા! થોડીક શરબ મટમટાવશે અને દિલને બહેલાવશે?”

“મેહરબાની જનાબ! આ ખાદિમાને શરાબનોશીની આફત નથી; શરબ-નોશીમટિ હિન્દુ ધર્મની ઇબજત નથી.” એ મદિરાપાનની વિવેકમૂર્તક ચોખ્ખી ના પાડી દીધી.

“આનું જ નામ સાફ જવાબ અથવા તો ચોખ્ખી ના,” આ અમલ્લે શાલિઆમને કહીને તેના એક દોસ્તે પછીથી આરા તરફ ફરીને કહ્યું: “ચિસ મેનકા! ગુસ્તાખી મેઆફુ પણ આપના આ જવાબે સાફથી તો એસ જ જણાય છે કે હા તો આપે શરાબના મજને હજી નથી ચાખ્યો અને હા તે અમેલને આમાં જહર મેજબુ હશે એવા વહમ અથવા ચક્રને છે દિલમાં પાણી સખ્યો.”

“હું શરાબને હિકાસતની નજરથી જોનારી નથી તેમ જ શરાબને ખાસ જહર કચ્છરી પણ નથી; એના તે જ નશાને બહોલ કચ્છાની માત્રામા લકત કચ્છી;

૩૨૬ સુડેલનો વાસો અથવા એક નટીની આત્મકથા

શરાબને પચાવી શકે તે તબીયત ઔરતોની નાબુક તબીયત નથી.” મેં વળી પશુ ચોખ્ખી ના પાડી દીધી

“આપ સાથેની તકરાર બેઝાર છે” લાલા શાલિત્રામે મારી સાથે વધારે તકરારમાં ન બિતરવાનો વિચાર કરાવ્યો અને સ્વાર પછી બસંતીને પૂછ્યું. “કેમ જનાળા, આપ સાહબાનો શરાબનોશીના બારામા શો વિચાર છે? આપના હુશરપરબ આજની ખુશી ખુર્મીનો સંધળો દારોમદાર છે અને એ ખુશીને વધારવામાટે શરાબ દરકાર છે”

“જે જનાળે વાલાની એવીજ મરણ હોય તેા લોડી શરાબને ઇન્સાફ આપવાને બસરો ચરમ તૈયાર છે; બજમે ખુશીમાં હુજ્જત નાગવાર છે; બાકી અમારો તેા એવોજ તરીકો છે કે—

“પીલી અગર મિલી ન મિલી ખચર ચે શરાબ;
હાં કુછ ખુરી નહીં હુય અગર્યે બલી નહીં;
સરકાર મય પિલાયે તેા ફિર ક્યો ન પીન્નિયે;
બહિદ નહીં, મયે રોખ નહીં, કુછ વલી નહીં!”

આમ બોલોને બસતીએ પાત્રને હસ્તમા લઈ તેમાની મહિરાને સુખદ્વાર આનંદથી પોતાના ઉદરમા બિતારી દીધી

“આનું નામ રાસ્ત ગુફ્તાર અને જેવું ફિલ તેવો ઇકરાર! આવા એવા-શોના બજમમાં જે કોઈ નાદાન તવાયફ પોતાની ઔકાતને ભૂલીને બહિદ, રોખ અથવા વલી હોવાની હોય તેા રોખી વધારનાર, તેા તેથી ફીકો પડી બચ છે ખુશમસ્તીનો બહાર!” રાજનન્દને મહિરાપાન કરતા કહ્યું.

“મિસ મેનકા, શરાબમાટે આપે નાનો જવાબ આપ્યો તેા ખચર; પશુ અમારી એવી મરણ છે કે તમારા નાટકોમાનુ કોઈ ફિલને બડકાવનાર માચન આઈ સંબળાવો અને આ આપના હોસ્ત આસનાઓના ફિલોને બાગબાગ કરી બતાવો.” શાલિત્રામે મારા અપમાનનો આરબ કરતાં મને આ પ્રમાણેના શબ્દો સંબળાવ્યા.

પરંતુ મારી હિરમતને કાયમ રાખીને મેં કહ્યું: “લાલા સાહબ, શરાબના નસામાં પોતાના ક્યોલને ભૂલી ન જાઓ અને મને ગાવાની ફરમાઈશ ન કરવાની આપની વાતને યાદ કરો. મને આપે મારો સકાર કરવાને બોલાવી છે કે તવાયફની પેઠે આ મેહફિલમાં ગાવામાટે બોલાવી છે?”

“બહાનખાન રેડી! અહીં પશુ દ્રૌપદીનો પાઠ બજાવવા બેઠી છે કે શું? નથી બોલતા એટલે ચડતી જ જાય છે! તારા જેવી ત્રણ બદામની રાંડ અને તેને અમલ્લા જેવા ચરીફા સકારમાટે બોલાવે, એ કદાપિ બની શકે તેમ છે ખરું કે? જે તેા તારા હિમાગમા શરાફતનુ ભૂત બરાયલું હોવાથી તારી હામાં હા મેળવીને તને અહીં ઉપાડી લાવવામાટે અમેએ એક બતનો ફન્દોજ ફેલાવ્યો! હવે એટલે હવે શરાફતના એ ભૂતને હિમાગમાથી કાઢી નાખ, આ બસંતી-જનના પેશવાજને પહેરીને ગાવામાટે તૈયાર થઈ જ. શરાબને પશુ ઇન્સાફ આપી દે અને સ્વાર પછી આવતી કાલે પાછી દ્રૌપદી બનીને સ્ટેજપર સતી-ખ્યાનાં લાંબાં લાંબા બાપણે કરવામાટે મોડી રાતે ઘર બેળી ચવાને ચાલતી

થા. અમને ખરાબ કરવામાં અને મારા દોસ્ત રાજનન્દનની પાયમાલી કરવામાં તે કશી પણ ક્યારા રાખી નથી, અને તેથી તે દુશ્મનીનો તારી પાસેથી બદલો લેવામટિ જ આજે ફન્દામાં ફસાવીને અમે તને અહીં લાવ્યા છીએ. તે દિવસે અમે ન ફાવ્યા, પણ આજે તો જત્તર ફાવીશું, આવતી કાલે બળાકારનો બીજો મુકરદમો તારે અમારાપર કરવો હોય તો ખુશીથી કરજે, પણ અત્યારે તો અમારી ઉમ્મીદને અમે જત્તર પૂરી કરી બતાવીશું તારી આ એક જુદી જુસઠ મદદગાર રામદુલારી અને બીજા મદદગાર તારા નોકરથી કાંઈપણ થવાનું નથી; અમે તાર પહલવાન અહીં મૌનદ્દ છીએ અને બીજા તાર હડબાળેને બહારના બાજમાં તૈયાર રાખ્યા છે એટલે જો તમારામાથી કોઈ પણ જુમજરાડા માસવાની કોશિશ કરશે, તો તેનું માથુ ધૂદી જશે અને કહાવિત્ તેનું મોઢું સદાને માટે બોલતું બધ થશે. તું પોતાને ઘણી જ ચાલાક, બેબાક અને ચક્કી પુર્ણ માનતી હતી પણ આ ચાલાક જવાનોએ તારી તે ચાલાકી તેમ જ બેબાકીને ધૂળમાં મેળવી લીધી છે અને તને પોતાના પંજમાં એવી તો સપડાવી લીધી છે કે હવે અહીંથી બેદાગ છટકી જવાનું કામ તારા માટે દુસ્વાર છે; અમે સૈયાદ છીએ અને તું અમારો લોળો શિકાર છે! ચાલ આવી જ સામી અને જાવા માડ, નહિ તો અમારે તારી ગર્દન પકડીને તને બળાકારે વચ્ચે બેસાડવી પડશે” લાલા શાલિમાએ આ ઉદ્ગારોથી પોતાનું જે સત્ય સ્વરૂપ હતું તે બતાવી દીધું અને મારી સત્ય પરિસ્થિતિનું મને પૂરેપૂરું બાન કરાવી દીધું.

અવશ્ય મારી એ સમયની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ એવી જ હતી કે તલબ આનાકાની કરીને હું તકરારપર આવી બઈ, તો મારાપર બળાકાર કરવાને તૈયાર થઈ જાય એ પણ સંભવિત જ હતું એટલે વખતને વિચારીને મેં તે બદમાશોના જાવામટિના હુકમને, આ બલામાથી છૂટવાના માર્ગને સોંધવા માટેના વિચારનો અવકાશ મળી શકે એટલા માટે, માથાપર ચઢાવી લીધો અને એક એકું સંગીત ગાવા માંડ્યું કે જેથી તે બદમાશોને કાંઈક નસીદત મળી શકે. તે સંગીત આ પ્રમાણેનું હતું —

સંગીત

“ક્યો જવાની ખો રહે હો, સાદમાનીકે લિયે;
પીરીમેં રોયા કરોમે, ઇસ જવાનીકે લિયે—ક્યો.
સુખતા હય જબ સજર ફિર વો હરા હોવા નહીં;
વો કહાની એ જવાની દારે ફાનીકે લિયે—ક્યો
આમે રફતા નહરમેં ફિર લખોટ કર આતા નહીં;
યા નહીં સકતે ગુજસ્તા જિન્દગાનીકે લિયે” —ક્યો.

“આવી નસીદતો સાબળવામટિ અમે તને ગવડાવતા નથી, આ પંદો— નસીદત કોઈ બેવફાને સંભળાવને અને આજાદ બનાવને, અહીં તો આતિશે ધરકને બડકાવનારા ગાયનની જુસ્સુરત છે; અમારા દિલોમાં અત્યારે ચઢનચઢે છેકની જ હુકમત છે” રાજનન્દને નાદિરી હુકમ ફર્માવ્યો અને પોતાના મળા દિલનો કાળો રંગ બતાવ્યો.

મેં મારા બચાવ માટેનો મનમાં કાંઈક વિચાર કરી લીધો. હોવાથી બજારી

નહિ, પણ કળથી કામ કાઢી લેવાની નીતિનું અવલબન કરીને કહ્યું: “હવે જ્યારે હું આપના ફન્ડામાં ફસાઈ ચૂકી છું તો રાજપુશ્પીથી આપના ફર્માનને તાળે ચવામાં જ મારી બહાઈ છે એ હું સારી રીતે બહુ છું, અને તેટલામાં મારી એવી અર્જ છે કે આ પાસેના ચોરડામાં અમેને પહેલા જમવાનો બહોળસ્ત કરાવી આપો. એટલે જમીને આ છેકરાને સૂવડાવી દીધા પછી આપણે રગરાગમાં રાતને વીતાડીશું, પ્રેમવીણાના તારોને સાથે મળીને જ્યાં સુધી વગાડી શકાય ત્યાં સુધી વગાડીશું. પેટમાં ભૂખ હોય તો અચરનો મળ આવતો નથી, કુધાનો અગ્નિ આનન્દના રમને લાવતો નથી.”

“માસુમ માણકા, આ તારી વાત બરાબર છે, બે ભૂખ લાગી હોય તે બાવાનું જે જોઈએ તે હાજર છે.” આમ કહીને શાલિગ્રામે બાબૂના ચોરડામાં અમારા માટે બાવાનું લાવીને હાજર કરી દેવાનો મુસલમાન ખાનસામાને હુકમ ફર્માવી દીધો; એ દિવસે તે બહમાશ દોસ્તોએ મુસલમાન બખર્શીઓને જ શાધવામાં જોડાવ્યા હતા અને બાવાના સધળા આમિષ પદાર્થો મુગલઈ તરીકાના જ તૈયાર કરાવ્યા હતા.

હું, રામદુલારી, મન્મથકુમાર તથા મારા નોકરને લઈને બાબૂના ચોરડામાં ગઈ, તે ચોરડામાં એક મેટા પર્વત પશ્ચિમાભિમુખ બારીની પાસે પડેલા હતો અને તેપર શય્યા પણ સળવીને તૈયાર રાખવામાં આવી હતી. બે કોચ તથા ચાર પાચ કુર્સીઓ અને એક ટુબલ એટલું ફર્નિચર હતું અને જમીનપર ગાલીચો પાથરેલા હતા. એક મોરીના પાણીઆરાપર પાણીના બરેલા બે માટલાં તેમજ દિલ્લીની બનાવટના નક્સીદાર બે ખ્યાલા પણ પડેલા હતા. થોડી વારમાં ખાનસામા ખાનુ લાગ્યો અને તેણે પૂછતા તેને જણાવ્યું ‘શાલિગ્રામ વગયરા રહસો, તવાચક્રો, તવાચક્રોના માણસો તેમજ બહારના ભાગમાં જે ડોંગાઓને બિના રાખવામાં આવ્યા હતા તે ડોંગાઓ નહા નહા ચોરડામાં પોતપોતાને ફાવે તેવી રીતે શરાબ પીવા અને જમવા માટે બેસી ગયા છે અને તેઓ લગભગ એક કલાકથી પહેલાં તો શરાબખેરી તેમજ બિનખેરીના કામથી ફારિગ થવાના નથી આપને બીજું કંઈ જોઈએ તો લાવી આપું?’ અમેએ બીજું કંઈ પણ લાવવાની ના પાડવાથી ખાનસામા આશ્ચર્ય ગયો અને તે બહાર નીકળતા જ તે ચોરડાના દરવાજાને મારા કહેવાથી રામદુલારીએ અદરથી મજબૂત બંધ કરી લીધો. દરવાજા બંધ કર્યા પછી મેં રામદુલારીને કહ્યું—

“રામદુલારી, અત્યારે આપણે ખુરી બહામાં ફસાઈ ગયા છીએ અને આ બહામાંથી છૂટવાનો મને તો જે એક જ રસ્તો દેખાય છે તે એ છે કે આ દરવાજાને બંધ રાખી આપણા આ નોકરને અહીં બેસાડીને હું અને તું મન્મથકુમારને લઈને આ બારીમાંથી બહાર બિતરી અધારામાં જ અહીંથી પસાર થઈ જઈએ. અત્યારે અહીંના બધા માણસો મદિરાપાન અને લોજનના કાર્યમાં નિમગ્ન હોવાથી અને એ ફારિડિયાઓના ખાનપાનના વ્યવસાયનો બે કલાક સુધીમાં પણ અત આવવાનો સમય ન હોવાથી બે કલાકમાં તો આપણે ખુશીથી ધરબેળાં થઈ જઈશું જે વચ્ચે કોઈ આવીને દરવાજા બંધાવે, તો આ નોકર જવાબ આપીને થોડી વાર થોભવાનું કહેશે એટલે આપણે અદર જ છીએ એમ માનીને

તેઓ ધીરા પડી જશે અને જેમ જેમ વધારે વખત વીતશે તેમ તેમ આપણે ચહેરની નજદીકમાં પહોંચતા આપણી નિર્ભયતા દેહ થતી જશે હવે આપણે આ નોકર અહીં રહેવાનું કબુલ કરે છે કે કેમ એ જોવાનું છે ચહેરમાં પહોંચ્યા પછી આપણે નાણેને જોવાનીને નોકરને અહીંથી સહીસલામત લઈ આવવાનો બંદોબસ્ત કરાવી દઈશું; પણ તેટલો વખત એની હિમ્મત કાયમ રહેવી જોઈએ.”

“બાઈ સાહેબ, આપ જરા પણ ચિંતા ન કરો અને આપની હિમ્મત ચાલતી હોય તો ખુશીથી આ પિશાચમદિરને ત્યાંની ચાલતા થઈ જાઓ. મારાપર જે આકૃત આવશે તે આકૃતને હું વેડી લઈશ હું ગમે તેવા પણ મદં છુ અને મેં આપનું નમક ખાધું છે, એટલે જો આવા વખતમાં તમને કામ ન આવે તો પછી મારી નમકહલાલીને બતાવવાનો આવો બીજો વખત ક્યારે આવવાનો હતો વાદ ? હું ધન્યું હું કે રસ્તામાં આપના શિરપર કોઈ નવાં આપત્તિ ન આવે અને આપ નિર્વિઘ્ન ધરમેળા થઈ જાઓ. આપને બચાવતાં મારો કબ જાય તો પણ મને તેની પરવા નથી.” મારા વફાદાર નોકરે પોતાની નમકહલાલીનું પાણી બતાવીને આ પ્રમાણેના ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“શાબાશ, જો નોકર હો તો તે આવા જ હોજો ” મેં તેને અત કસ્ટૂર્વક ધન્યવાદ આપ્યા.

‘પરંતુ નાણે અહીં આવવાની કબૂલાત આપવા છતાં નથી આવ્યા એનું શું કારણ છે તે હજી પણ મારી સમજમાં આવી શકતું નથી ” રામદુલારીએ શંકા દર્શાવી અને વધારામાં જણાવ્યું “મને તો આમાં નાણેનાં પણ કાંઈક આખમીઆણુમાં દેખાય છે.”

“નહિ, આમ માનવામાં તારી શ્રેય થાય છે; મારાપર આવી આકૃત આવી પડે તેથી નાણેને કાયદો નથી, પણ તુકસાન જ છે મને તો એમ જ જણાય છે કે નાણે સાથે પણ આ બદમાશે કાંઈક બાજી રમેલા હોવા જોઈએ, નહિ તો નાણે કદાપિ આવ્યા વિના રહે જ નહિ. આ બાબતનો ખુલાસો નાણે મળ્યા પછી જ આપણને મળશે ” મેં રામદુલારીની શકાનું ખડન કરતાં જણાવ્યું.

ઈશ્વરનું નામ લઈને પ્રથમ મેં રામદુલારીને બારીમાંથી નીચે ઊતારી દીધી; ત્યાર પછી મનમથકુમારને નીચે ઊતાર્યો અને ઉવટે મારા નોકરના હાથમાં મારો હાથ રાખીને હું પણ નીચે ઊતરી ગઈ ઈશ્વરની કૃપાથી સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપેલો હોવાથી અને એ તરફ આસપાસ કોઈ માણસ ન હોવાથી અમે ત્રણે જણ બગીચાના ફરવાળ તરફ ન જતા બગીચાની બેઠી દીવાલ પાસેના એક એકાંત ભાગમાં ગયાં અને દીવાલપરથી ફૂદીને બાહ્ય ભાગમાં ઊતર્યા એ સ્થાનમાંથી દિલ્હી નગર પ્રતિ જવાનો માર્ગ મારો જાણીતો હોવાથી અંધકારમાં પણ માર્ગમાં આગળ વધવામાં અમને અડચણ આવે તેમ નહોતું અને તેથી અમે જેટલી ઊતાવળથી ચાલી શકાય તેટલી ઊતાવળથી દિલ્હીની દિશામાં જવામટે ચાલવા લાગ્યાં. અમે આગળ તો ચાલતા હતાં પણ ડગલે ડગલે અમારા મનમાં જેવો ભય રસા કરતો હતો કે ‘બદમાશે પાછળથી આવીને અમને પકડી લેશે તો અમારી શી દશા થશે, અને આ વગડામાં અમને તે બદમાશેના પંજમાંથી કોણ બચાવશે ?’ આવા બચલીવ દૃશ્યથી પણ અમે અડધા કે પોણા માંડ

જેટલો માર્ગ કાપી આવ્યા અને ત્યાં સુધીમા બચતું કાંઈ પણ ચિહ્ન ન દેખાયું પરંતુ ત્યાર પછી તરત જ અમારી સ્થિતિ સત્ય સિદ્ધ થવાની વેળા આવી લાગી; બગીચામાંના ચાર બદમાશો જેટલે ડોંખાંને દોડતા દોડતા અમારી પાસે આવી લાગ્યા અને તેમણે મને મજબૂત પકડીને મારા મોઢામા ફૂંચેા મારી પોતાના બભાપર ઉપાડી લીધી. રામકુલારી તથા મન્મથકુમારને તેમણે આગળ ચલાવ્યાં અને મને ઉપાડીને તેઓ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. તેઓ અમને પાછા બગીચામાં લઈ જતા હતા હવે મારી લગ્ન, પ્રતિષ્ઠા તથા પવિત્રતાના રક્ષણનો સંભવ બહુ જ ન્યૂન હોવા છતાં પણ મેં પરમેશ્વરમાના મારા અવિચલ વિશ્વાસને ત્યાગ્યો ન હોતો અને મનમા જ હુ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કર્યા કરતી હતી મન્મથકુમાર રહતો હતો તેથી માત્ર મારૂં દૃઢ્ય હુ ખને અનુભવતું હતું અમે બગીચાના દરવાજા આગળ આવ્યા અને ત્યાં શાલિગ્રામ તથા રાજનન્દને માર્ગમા જ પેલા ડોંખાંનેના દેખતા મારા ઉપર બાળાકાર કરવાને મારા શરીર બહુ પોતાના અપવિત્ર હસ્તોને લખાવ્યા અણીની વેળા આવીને મારા નેત્રો સમક્ષ ઊભી રહી, પણ એ ક્ષણે જ બનાવ એવો બન્યો કે દૂરથી મોંઢર આવતી દેખાઈ અને મોંઢર પૂરા વેગથી ચાલતી હોવાથી શાલિગ્રામ તથા રાજનન્દનની મને બ્રહ્મ કરવાની કામના પૂરી થવા પહેલાં મોંઢર દરવાજામા આવીને ઊભી રહી અને તેમાથી નાફળ, બીજવ્યદ્, માનકુમારી તેમ જ ચાર ડોંખાંનેને ઊતરતાં જોઈને શાલિગ્રામ તથા રાજનન્દન બચ તથા આશ્ચર્યથી દિગ્ભ્રમ જેવા બની ગયા અને મારા જીવમા નવો જીવ આવી ગયો. રામ રાખે તેને કેણુ આપે? નાફળએ સાથે લાવેલા ડોંખાંનેને હુકમ કર્યો. “આ બદમાશ શાલિગ્રામ તેમ જ રાજનન્દનને સારી રીતે માર મારીને હાડકા બાગી નાખો કે જેથી છ મહિના ખાટલામા જ પડ્યા રહે અને બિવિધમા આવી બદમાશી કરતા બૂલી જાય” નાફળના ડોંખાંને દિલ્લીના બધા ડોંખાંનેના પીર હોવાથી શાલિગ્રામના ડોંખાંને પણ તેમની સાથે મળી ગયા, અને તેમણે પ્રથમ શાલિગ્રામ તથા રાજનન્દનના માથા બાગી પછી બમલામા પેસી જઈને ત્યાં જેટલા માણસો હતા તે બધાના હાડકા ખોખરા કરી નાખ્યા, તવાચક્રોને પણ તેમણે છાંડી નહિ, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ બમલામાંના સામાનને તોડી ફોડીને તવાચક્ર તથા શાલિગ્રામ વગેરે પાસે જે પૈસા ટકા તથા ધરણાં વગેરે હતાં તે પણ તેમણે બેધડક લૂટી લીધા. અમેએ જે ઓરડામાથી પલાયન કર્યું હતું તે ઓરડામા જઈને જોયું તો મારો નોકર સખ્ત માર પડવાથી જમીનપર બેભાન થઈને પડ્યો હતો તેના માથાપર પાણી છાંડીને તેને શુદ્ધિમા લાવ્યા પછી તેના મુખથી અમારા બહુવામા આવ્યું કે અમે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા પછી થોડી વારમા જ શાલિગ્રામે આવીને દરવાજા બંધાવ્યા હતા અને નોકરે દરવાજા ન ઉઘાડવાથી વહેમ પડતા બારીમાથી બાહરી બદમાશોને ઓરડામા મોકલીને અમારી તપાસ કરાવી હતી. આવી રીતે અમારા ભાગવાનો ભેદ તેના બહુવામાં આવતા નોકરને તેણે ખૂબ માર્યો હતો, અને ડોંખાંનેને અમને પકડવામટે અમારી પાછળ દોડાવ્યા હતા અમારાપર વીતેલી આફતની બધી હકીકત નાફળને મેં કહી સંભળાવી અને ત્યાર પછી પૂછ્યું “આપે અહીં આવવાની કબૂલાત આપી હતી છતાં વખતસર આપ ન આવ્યા અને અત્યારે એક છાંડી ધરીએ અમારા ઉદ્ધારમાટે ક્યાંથી તથા કેમ કરીને આવી લાગ્યા તેમ જ માનકુમારી

બહેન અહીંથી પલાયન કરી ગયા હતાં તેઓ આપની સાથે આવ્યા છે એ જોઈને તો વળી મારા અંત કરણમાં અધિક આશ્ચર્ય થાય છે અને આજની બટના બહુ જ લેડભરેલી હોય એમ દેખાય છે”

મારા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નાણાંએ કહેવા માંડ્યું “અપાબાઈ, આજે શાલિગ્રામે તમારા દફતરમાં વિશ્વાસ બધાવવામાં મને તથા બીજાંયેને આમત્રણ તો આપ્યું હતું, પરંતુ આજનો આ બધો ઠાક તમારી પાસેથી વેરનો બદલો લેવામાં રચાયેલો હોવાથી અને અમે બંનેની હાજરીથી તેમની કાર્યસિદ્ધિમાં બાધા આવવાનો સંભવ હોવાથી અમને દિલ્લી બહારના આ દિશાથી વિરુદ્ધ દિશામાં લગભગ ચાર માઈલ પર આવેલા એક બીજા જ સ્થાનનું નામ આપ્યું હતું અને તેથી જ્યારે અમે મોટરમાં બેસીને તે સ્થાનમાં ગયા તો ત્યાં કોઈ પણ અમારા જોવામાં ન આવ્યું એટલે ત્યાં જ અમારા મન શંકાશીલ થવા માંડ્યાં હતાં. અમેએ બીજા પણ બે ચાર સ્થાનોમાં તમારી તપાસ કરી જોઈ, પરંતુ ક્યાંય તમારો પત્તો ન મળવાથી નિરાશ થઈને અમે નાટકશાળામાં પાછા આવ્યા અને ત્યાં આ માનકુમારીબાઈ અમારી વાટ જોતાં બેઠા હતાં તેમણે શાલિગ્રામ તથા રાજનંદને રચેલા કારસ્થાનનો વૃત્તાંત અમને કહી સંભળાવ્યો એટલે તકાળ આ ડિબાલોને બોલાવીને અમે તમારા ઉદ્ધારમાં આ સ્થાનમાં આવી લાંબાં. અરેબર દ્રૌપદીને જેવી રીતે અણીની વેળાએ સહસ્ર ચીર પૂરીને શીઘ્ર પડ-માત્રાએ દ્રૌપદીની લગ્નનું રક્ષણ કર્યું હતું તેવી રીતે અત્યારે અમને વેળાસર અહીં પહોંચાડીને પરમેશ્વરે તમારી લગ્નનું પણ રક્ષણ કરી બતાવ્યું છે; નહિ તો જો અમારા આવવામાં યદર મિનિટનો જ વિલંબ થયો હોત, તો તમારી પવિત્રતા સુરક્ષિત રહેત કે નહિ, એની શકા જ હતી આપણે આજે શત્રુના વચનમાં વિશ્વાસ રાખ્યો એ આપણો અપરાધ હતો, ભૂલનું બીજું નામ અપરાધ છે, અને તેથી એ અપરાધની અદ્ય શિક્ષા તો ચિન્તાના સ્વરૂપમાં આપણને પણ મળી ચૂકી છે અતે દુશ્મનો પોતાના બોદેલા ખાડામાં પોતે જ પડ્યા છે અને આપણે સલામત રહ્યા છીએ એમાં પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનો અને પરમેશ્વરમાં અચલ શ્રદ્ધા રાખવાનું શીખો.”

“માનકુમારી બહેન, તમને અચાનક અદૃશ્ય થયેલા જોઈને મારા મનમાં અનેક પ્રકારની શકાઓ થવા માડી હતી અને મારા મટે અવશ્ય કંઈ પણ પ્રપંચ રચાયેલો હોવો જોઈએ એ લેડને હું બહુધા બાણી ગઈ હતી, પરંતુ તકાળ મારાથી બાણી શકાય તેમ ન હોવાથી મારે લાચારીએ અહીં બેસી રહેવું પડ્યું હતું પરંતુ તમે તો મારા ઉદ્ધારના કાર્યમાં જ ગયા હતા અને તેથી હું તમારો જોઈતો પણ આભાર માનું તેટલો બોલો જ છે” મેં માનકુમારી પ્રતિ મારી કૃતજ્ઞતા દર્શાવી.

માનકુમારી પોતાના વૃત્તાંતને વર્ણવતી શોકમગ્ન બાવથી કહેવા લાગી: “અપાબહેન, તમેએ ‘જો માનકુમારી મને તેડવા આવશે તો જ હું આવીશ’ એ પ્રમાણેનો હઠવાદ કરેલો હોવાથી મારા પતિએ આગ્રહ કરીને તમને તેલ લાવવામાં મને મોકલી હતી અને મેં આગ્રહપૂર્વક કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવાથી નિરૂપાય થઈને મારા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં મારા પતિએ કેટલોક આંતરિક લેડ મને

૪૪૨ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

જણાવ્યો હતો, છતાં પણ તે દુષ્ટા આટલી સીમા પર્યંત નીચતા કરવાના હતા. એ વિભેની મારા મસ્તિષ્કમાં કલ્પનામાત્ર પણ નહોતી જ્યારે આપણે અહીં પહોંચ્યાં અને બગલામાં પેસતાં જ તમેએ નારૂંજ તથા બીજાં વૃક્ષોને બોલાવી મંજાવવાનો શાલિગ્રામને આગ્રહ કર્યો તે વેળાએ હું અમુક કારણસર જરા દૂર ગઈ હતી એ તો તમારા લક્ષમાં હોવું જ જોઈએ હું પાછી તમારી પાસે આવવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં શાલિગ્રામને મેં થોડા અંતરપર નોકર સાથે એવી વાતચીત કરતો સાંભળ્યો, ‘તારે નારૂંજ તથા બીજાં વૃક્ષો પાસે જવાનું જ નથી, આજે રાડ ચપાના અમારે એવા હાલ કરવાના છે કે મરતા સૂધી રાડ અમને સમારતી રહે રાડની સાજ પછુ લૂટીશું અને એવટે રાડને મરણતોલ મારીને રસ્તામાં નાખી દઈશું; પછી જલે કરતી રાડ અમારાપર ફરિયાદ !’ તેની આ વાત સાંભળતા જ મારા મનમાં ધારકો પડી ગયો અને તત્કાળ મારા મસ્તિષ્કમાં એક કલ્પના આવતા હું પણ મોટર બેસી હતી ત્યાં જઈને મોટરમાં બેસી ગઈ અને મારા ઘર આગળ બિતરી ગઈ ત્યાંથી મોટર ચાલી ગઈ એટલે બાડાની ગાડી મગાવીને હું નાટકશાળામાં ગઈ, પણ ત્યાં નારૂંજ હાજર ન હોવાથી એમની વાટ જોઈને દોઢેક કલાક સૂધી મારે ત્યાં બેસી રહેવું પડ્યું નારૂંજ આવ્યા પછી શું બન્યું એ તો તમારા જણવામાં આવી ચૂક્યું છે એટલે તે બીજા વાર કહેવાની આવશ્યકતા નથી મેં તમેને અહીં આવતી વેળાએ જે વચન આપ્યું હતું તે પાળી બતાવ્યું છે અને તેથી મને આશા છે કે તમે અવશ્ય સતુષ્ટ થયા હશે જ” આટલું બોલ્યા પછી માનકુમારીએ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો અને ત્યાર પછી કહ્યું. “ચંપાબહેન, આજે પરમેશ્વરની કૃપાથી આ અનિવાર્ય આપત્તિમાંથી તમારો તો ઉદ્ધાર થયો છે; પરંતુ મારી શાંતિનો તથા મારા સાસારિક સુખોનો સંપૂર્ણ સહાર થયો છે, એ પણ મારે તમેને જણાવવું જ જોઈએ, આજથી હું મને પોતાને અખડસૌભાગ્યવતી મરીને વિધવા થયેલી જ માનું છું”

“બહેન, આવા અભદ્ર શબ્દો શામાટે ઉચ્ચારો છો ? શાંત થાઓ અને ઘર ચાલો” મેં આશ્વાસન આપ્યું

“અત્યારે તો એક સમયના આ મારા પતિ અહીં ધવાયલા પડ્યા છે તેમની સારવારમાટે હું અહીં રોકાઈશ અને પાછલી રાતે ચાર વાગે મોટર આવવાની છે તેમાં એમને નાખીને ઘર લઈ જઈશ, પરંતુ એઓ સાજ થશે એટલે એમની સાથેના પત્ની તરીકેના સબધને સદાનેમાટે તોડી નાખીશ અને સન્યાસિની થઈને મારા અવશિષ્ટ જીવનને પ્રજ્ઞામસ્મરણમાં વીતાડી આ માનવ જીવનની સાર્થકતા કરીશ.” માનકુમારીએ પોતાના હૃદયમાં ઉદ્ભવેલા વૈરાગ્યનું વાણીદ્વારા દર્શન કરાવ્યું.

“બહેન, તમારા પતિને આ મોટરમાં જ નાખીને અમે ઘર પહોંચાડી દઈશું, ચિંતા ન કરો, ડોબાલોને હવે અમે સાથે લેવાના નથી, તેઓ ગમે ત્યારે રહેરમાં આવી પહોંચશે વળી અમારે શાલિગ્રામ તથા તમારા પતિપર આજના તેમના અપરાધમટિ કેસ પણ કરવો નથી, કારણ કે, એથી ચપાબાઈની પ્રતિષ્ઠાને પણ ધક્કો લાગવાનો સંભવ છે, એટલે હવે પછી વધારે કાંઈ પણ થવાનું નથી.”

નારૂંજએ આ પ્રમાણે માનકુમારીને આશ્વાસન આપીને ડોબાલોને રાજ-નગ્દનને ઉપાડીને મોટરમાં નાખવાનો હુકમ કરાવી દીધો.

ડુંગળીઓ રાજનન્દનને મોંઢરમાં નાખ્યો. અને ત્યાર પછી હું નારજી, બીજવદ્ર, માનકુમારી, રામદુલારી, મારો નેકર અને સોફર મોંઢરમાં બેઠા. મનમથકુમારને મેં મારા બોળામાં બેસાડી લીધો અને મોંઢર ત્યાંથી ચાલતી થઈ ગઈ. માનકુમારી તથા રાજનન્દનને તેમને ઘર બિતારીને અમે બધાં મારા મકાન આગળ આવી લાગ્યા અને ત્યાં આપ્યા પછી નારજી તથા બીજવદ્ર થોડોક સમય મારી સાથે વાતોમાં વીતાડીને, મને આશ્વાસન આપીને તેમ જ આહ પીને પછી નાટકશાળામાં જવાને સ્થાના થયા. હું જ્યારે રાધ્યામાં પડી તે વેળાએ લગભગ એક વાગવા આવ્યો હતો. પરંતુ તે રાતે મારા મસ્તિષ્કમાં ભ્રમણ તથા દૃઢ્યમાં અનેક પ્રકારના વિચારોનું સામાન્ય વ્યાપેલું હોવાથી માર વાગ્યા સુધી મારા નેત્રોમાં નિદ્રાનો આવિર્ભાવ ન થયો. માર વાગ્યા પછી હું નિદ્રાને આધીન થઈ અને નિદ્રાજન્ય શાંતિએ મારી જલ્પનાઓને ભૂલાવી દીધી.

—૦૦૦—

પ્રકરણ ૨૪ મું

દિલ્લીની બે સંન્યાસિનીઓ !

ઉપર્યુક્ત ઘટનાને માર દિવસનો સમય વીત્યા પછી મેં ‘શહીદનાજ’ નાટકમાં રજયાની ભૂમિકા ભજવી બતાવી અને મારી એ ભૂમિકામાં તો મને વળી એટલો બધો વિજય મળ્યો કે ‘શહીદનાજ’ નાટક જલ્દી નવું જ હોયતી. તેવી રીતે પ્રેક્ષકોની તેનાપર પડાપડ થવા લાગી અને નાટકને દિવસે ત્રણપણી કે ચારપણી ભાવથી નાટકશાળાની બહાર ‘શહીદનાજ’ની ટિકિટો વેચાવા લાગી. નાટક મડળીના માલિક મિસ્તર નારજીને આવી રીતે મારા કારણથી બહુ જ સારી કમાણી થવાથી ‘શહીદનાજ’ની દરેક વાંછટના તેણે મને પાંચ પાંચસો રૂપિયા આપ્યા અને તેથી એ બેલની માર નાઈટ થતા મને પણ રૂપિયા બે હજારની રકમ વધારા ખાતે મળી ગઈ, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ દિલ્લીના કેટલાક શૌકીન રહસોએ મારાપર કેટલીક કીમતી ભેટ સોંપાડી. પણ મેં કલવા માડી, અને હું દિલ્લી છોડવાને તૈયાર થઈ ત્યાં સુધીમાં એ ભેટ સોંપાડો પણ લગભગ મારથી પાંચ હજારની કીમતની થઈ હતી. લોકોએ મને બેનીફિટ નાઈટ લેવાને બહુ આગ્રહ કરવા માંઓ; પરંતુ આ વેળાએ દિલ્લીના પ્રવાસમાં ન મારેલી રીતે લક્ષ્મીને મને ઘણું જ સારો લાભ મળેલો હોવાથી બેનીફિટના નવા ઝગમગા પડવાનું મને યોગ્ય ન જણાયું અને તેથી બેનીફિટ નાઈટની આવકના નવા લાભને મેળવવાનો વિચાર મેં સહંતર માડી વાળ્યો.

જવ પ્રકરણના અવમાં વર્ણવાયેલી ઘટના ઘટી ગયા પછી નાટકના કાર્ય-માંથી મને જેટલો અવકાશ મળી શકતો હતો, તે અવકાશમાં હું કોઈ વાર ચેકાણી દેવકુમારી પાસે જતી હતી અને કોઈ વાર લાલા સ્યામલાલ તથા ચિન્તામણી પાસે જઈ આવતી હતી તેમ જ કેટલોક સમય રામદુલારી સાથેની વિનોદ-વાર્તામાં વીતાડી દેતી હતી; ત્યાર પછી કોઈ પણ અપરિચિત વ્યક્તિના ગૃહમાં ક્રિંચા કોઈ પણ અપરિચિત સ્થાનમાં જવાની તેમ જ રાત્રિના સમયમાં નાટક-શાળા વિના અન્યત્ર ક્યાંય પણ જવામદિ ધરમાંથી બહાર નીકળવાની મેં બાધા જ લઈ લીધી હતી અને તે બાધા લેવાનાં કેટલાક કારણો પણ હતાં.

કારણ કે, લાલા શાલિગ્રામ તથા રાજનન્દનના કેટલાક બહેનમારા હોસ્તો મારા બની દુશ્મન બની ગયા હતા અને તેઓ દિવસ અને રાત મને મારવા મટિનો પ્રસંગ સોંધતા ફર્યા કરતા હતા એવા સમાચાર અનેક મનુષ્યાના મુખથી મારા સાંભળવામાં આવ્યા હતા અને એટલામાટે દિવસના સમયમાં જ્યારે હું બહાર નીકળતી હતી ત્યારે જે અગરક્ષકોને સાથે જ રાખતી હતી તેમ જ રાતે નાટક-શાળામાં પણ નાટ્યના માણસો સાથે જતી હતી અને ત્યાંથી તે જ માણસો સાથે પાછી ઘેર આવતી હતી આ દુશ્મનીના અને બચના કારણથી લાજ હોવા છતાં પણ દિલ્લીમાંથી માફ મન લેવા લાગ્યું હતું, અને મુંબઈ જવા-મટિ રવાના થવાના દિવસની હું આતુરતાથી વાટ જોયા કરતી હતી. પરંતુ નાટ્ય સાથેના કરારની સુદત પૂરી થયેલી ન હોવાથી તેમ જ નાટ્યએ મારા જનમાલની સલામતી માટેની પોતાથી બની શકતી સઘળી ગોઠવણ કરેલી હોવાથી મારે ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ દિલ્લીમાં રોકાવું પડ્યું હતું.

રાજનન્દનને સખ્ત માર પડેલો હોવાથી ડૉક્ટરોની પૂરી સારવાર છતાં માર દિવસ પછી તો તે શુદ્ધિમાં આવ્યો અને આઠેક દિવસ પછી જ્યારે તેની તબીયત કાંઈક સુધારાપર આવતી દેખાવા લાગી એટલે તેના દુરાચારોથી બળા સૂધી કઠાણી ગયેલી તેની પત્ની માનકુમારીએ સસારને ત્યાંની સન્યાસિની થવા મટિનો પોતાનો નિશ્ચય હવે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં તેને સંભળાવી દીધો અને તેથી વળી રાજનન્દનના અતઃકરણમાં એક પ્રકારનો મહાભયંકર આઘાત થતાં તે વળી પાછો મૂર્ચ્છિત થઈ ગયો. તે મૂર્ચ્છિત થવા છતાં તેના મરણનો ભય ન હોવાથી માનકુમારી તેની સારવારનો ભાર તેના કોઈ એક જે સગાજાલાના શિરપર નાખીને અને છોકરોને સંભાળવાની પણ તેમને જ બલામણુ આપીને ઘરમાંથી માત્ર કપડા પહેરીને જ બહાર નીકળી ગઈ અને મારી પાસે આવી, ગૃહત્યાગનો વ્રત્તાન્ત મને સંભળાવીને, તે દિવસે જ મારી પાસેથી પચીસ રૂપિયા લઈ દિલ્લીને છેલ્લા રામ રામ કરીને દિલ્લીમાંથી કોઈ એક તીર્થક્ષેત્રમાં જવામાટે પ્રયાણ કરી ગઈ. રાજનન્દનને તેના દુરાચારોના પરિણામે તેની અર્ધાંગી ધર્મપત્નીએ પણ અતે જીવનકાળમાં જ સદાને માટે ત્યાગી દીધો, એ રાજનન્દનને તેના દુરાચારોના બદલામાં મળેલી કઠિનમાં કઠિન તથા ઘોરતમ શિક્ષા હતી.

જે દિવસે માનકુમારી દિલ્લીને ત્યાંની આલી ગઈ તેને બીજે જ દિવસે રોકાણી દેવકુમારીનો પુત્ર પોતાના પરિવાર સહિત કલકત્તેથી દિલ્લીમાં આવી લાગ્યો અને ત્રીજે દિવસે દેવકુમારીએ મને પોતા પાસે બોલાવીને મારા દેખતા પોતાના પુત્ર તથા પોતાની પુત્રવધૂને પાસે બેસાડી પુત્રને સંબોધીને કહ્યું કે “જો બાઈ ! હું તારી જન્મદાત્રી માતા હોવા છતાં પણ તારી વૈરિણી છું, કારણ કે, શાસ્ત્રકારોએ ઋણકર્તા પિતાને, વ્યભિચારિણી માતાને, અવિનીતા પત્નીને તેમ જ મૂર્ખ પુત્રને શત્રુ માનવાનો ઉપદેશ આપેલો છે અને તે ઉપદેશ સર્વાંશે હિત તથા સત્ય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઋણકર્તા પિતા તથા મૂર્ખ પુત્ર કરતાં પણ મર્યાદાહીન પત્ની અને વ્યભિચારિણી માતા તો એવા પ્રકારની ભયંકર વૈરિણી થઈ પડે છે કે તેમના દુર્ગુણોના પરિણામે અનેક વાર પતિ તથા પુત્ર આદિનાં અકાળ મરણ પણ થઈ જાય છે તારા પિતાનું મરણ મારા હસ્તથી જ થયું છે; કારણ કે, મેં જ તેમનો વિષપ્રયોગથી ઘાત કરાવ્યો હતો અને તેમને અભારે

મારા હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપનો પ્રબંધ પાવક પ્રબળી રહ્યો છે; કારણ કે, મારા એ અપરાધ અથવા અક્ષમ્ય પાપની પરમાત્મા મને મૃત્યુ પછી પણ ક્ષમા આપશે કે નહિ એની મારા મનમાં શકા જ રહ્યા કરે છે. ઇન્દ્રિયલાલસાની વૃત્તિમયિ મેં પતિનો ધાત ક્યો છે, પુત્રના પ્રેમને તિલાંજલિ આપી દીધી છે; જે ધનનો સત્પાત્રોને ફાન આપવામાં વ્યય થવો બેઠ્યો તે ધનનો મારા હસ્તથી નીચ પુરુષોને પોષવામાં દુરુપયોગ થયો છે, મેં મારા પિતૃકુળ તથા પતિકુળ ઉભય કુળોને મારા દુરાચારોના યોગે લગભગ છે અને કીર્તિનું વિકારવૃત્તિના ચક્ષુમાં બલિદાન આપીને કલંક, અપકીર્તિ તથા સમસ્ત સસારના ધિક્કાર આપીને મારા શિરપર ઘેરી લીધા છે । સારાંશ કે, એવું કોઈ પણ પાપ નથી, એવું કોઈ પણ દુષ્કાર્ય નથી અને એવું કોઈ પણ દુર્વ્યસન નથી કે જે મારા હસ્તથી ન થયું હોય અને તેટલામાટે હું આ સસારમાની એક મહા અધમાધમ તથા તિસ્ક-રણીય વ્યક્તિ છું, એ સત્યને હું પોતે જ સ્વીકારું છું. છતાં પણ ‘મન બાંહે પાપ અને મા બાંહે બાપ ।’ એ કહેવત જે ખરી હોય તો હું તારી માતા હોવાથી તને વિશ્વાસપૂર્વક જણાવું છું કે તું તો જેવું નામ પિતા તરીકે તારા નામ સાથે લખાય છે તે મારા પરણેતર પતિનો જ પુત્ર છે; કોઈ અન્ય પુરુષનો અંશ નથી અને એ પણ અત્યારે મારા માટે એક અતિશય સંતોષનો વિષય થઈ પડ્યો છે; કારણ કે, મારા હસ્તથી થઈપિ તેમનો ધાત થયો છે તથાપિ તેમનું નામ મારાથી અવિચળ રાખી શકાયું છે અને અત્યારે તો વળી તું પણ પુત્રનો પિતા થયેલો હોવાથી તારા પિતાનો આત્મા મને મારા અપરાધની ક્ષમા આપશે, એવી કાંઈક ડાખી આશા મારા અવરમાં રહ્યા કરે છે. બીજું બ્યારે કોઈ પણ વસ્તુ તેની અતિમ સીમાનું ઉલ્લંઘન કરી નય છે એટલે પછી તે વસ્તુનો સ્વાભાવિક જ કટાણો આવવા માંડે છે એ આ વિશ્વનો નિયમ હોવાથી મારી વ્યભિચારશીલતા તેની અતિમ સીમાનું ઉલ્લંઘન કરી ગયેલી હોવાથી હવે વ્યભિચારનો જ નહિ, પણ વ્યભિચાર સાથે આ સંસારનો પણ મને એવો અને એટલો બધો કંટાળો આવી ગયો છે કે હવે આ સર્વસંજનો પરિત્યાગ કરી સંન્યાસિની થઈને અનાસક્ત પવિત્ર ઇવન વીતાલી પરલોકને સુધારવાના દૃઢ નિશ્ચય પર હું આવી લાગી છું. આ કારણથી જ મેં તને તારા પરિવાર સહિત મારી પાસે બોલાવ્યો છે અને હું અહીં આવ્યો છે એમાટે હું તારો જેટલો પણ ઉપકાર માનું તેટલો ઘોડો જ છું.”

“માતૃમી ! જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે એટલે મત વાર્તાના સ્મરણથી શોધને નવીન સ્વરૂપ આપવાની આવશ્યકતા નથી. અત્યાર સુધી ગમે તેમ સ્વ-અન્ધતાથી વર્તવા છતાં અત્યારે આપ પોતાના પ્રમાદોને ઓળખી શક્યાં છો અને તેમણે પશ્ચાત્તાપ કરીને અંતે સસારને ત્યાં સંન્યાસિની થવાના નિશ્ચય પર આવી લાગ્યા છો, એ પણ કાંઈ સાધારણ સંતોષનો વિષય નથી. પશ્ચાત્તાપના પાવકમાં મત પાપોને પ્રબળતા રહેશે તેમ જ અનાસક્તિને ધારી પ્રભુનામસ્મરણરૂપ પવિત્ર જળથી પાપપકને ઘોંટા રહેશે, તો અવશ્ય કમળાસિન્ધુ પરમાત્મા આપને આપનાં પાપોની ક્ષમા આપશે અને આપનો અવશ્ય ઉદ્ધાર થઈ જશે. અત્યાર સુધી મેં આપથી દૂર રહેવામાં અને આપની આજ્ઞાનુસાર જ વર્તવામાં જ માફ કર્યાણુ માન્યું હતું અને આજથી હવે આપની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરવામાં જ હું જ માફ તથા મારા પરિવારનું કર્યાણુ માનું છું એટલે

૩૩૬ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નટીની આત્મકથા

હવે જે કાંઈ પણ આજ્ઞા આપવાની હોય તે કોઈ પણ પ્રકારના સકોચ વિના આનંદથી આપો અને આપની મારાથી શી સેવા કરી શકાય તેમ છે તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દર્શાવ્યો.” ધર્મભીષક પુત્રે માતાના ધર્મભાવથી પીઘળીને યોગ્ય શબ્દોમાં જવાબ દર્શાવેલો જોઈએ તેવો જ વિવેક દર્શાવ્યો.

“ધન્ય છે, પુત્ર! તારી સહનશીલતા તથા માતૃભક્તિને! નહિ તો કેટલાક પુત્રો એવા પણ હોય છે કે મારા જેવી દુષ્ટા તથા વ્યભિચારિણી માતાએને મારી જ નાખે છે અને પોતે પણ આનંદથી હસતા હસતા કાસીને લાકડે લટકી ભય છે! મને અનાચારના માર્ગમાંથી પાછી વાળીને રાજનન્દન જેવા પાણના કુન્દામાંથી છેડવનાર અને આજના આનન્દદાયક પરિણામને લાવી બતાવનાર આ સાધ્વી ચપાબહેનો કેટલેક વૃત્તાત મેં પત્રમાં પણ લખ્યો હતો તેમ જ આજે પ્રભાતમાં પણ એમનો કેટલેક વૃત્તાત તમને કહી સંભળાવ્યો હતો એટલે અપારે એટલું જ કહેવાનું અવશિષ્ટ રહે છે કે મારા સ્વભાવમાં થયેલા આ ઉત્તમ પરિવર્તનમાં ઈશ્વર પછી ઉપકાર માનવા યોગ્ય જો કોઈ પણ માનવ-વ્યક્તિ હોય તો તે આ ચપાબહેન જ છે અને તેથી મેં એમની મારાથી બની શકતી સેવા પણ તમારા આવ્યા પહેલા જ કરેલી છે” દેવકુમારીએ મારી પ્રશંસા કરીને પુનઃ પોતાની કૃતજ્ઞતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“ખરેખર આપના સ્વભાવમાં આટલી સીમાપર્યંત ઉત્તમ પરિવર્તન કરી બતાવનાર અને રાજનન્દનના નારકીય બંધનથી આપને મુક્ત કરી આપણા કુટુંબની લગ્નને રક્ષનાર આ બાઈને સ્વર્ગની દેવી માનીને અમે એમના ચરણોની પૂજા કરીએ તો પણ તે યોગ્ય જ છે” આ પ્રમાણે કહીને દેવકુમારીના પુત્રે મને સંબોધીને કહ્યું કે “ચપાબહેન, અમે આ જન્મમાં તો આપના ઉપકારના ભારથી મુક્ત થઈ શકીએ તેમ નથી હું આજથી આપને મારા ધર્મ-ભગિની માનું છું અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે ભાગની પ્રતિ એક બ્રાતાના જે જે કર્તવ્યો હોય છે તે સર્વ કર્તવ્યોનું હું જીવનની અંતિમ ધટિકા પર્યંત પાલન કરતો રહીશ અને મને પોતાને એક આદર્શ બ્રાતા તરીકે સિદ્ધ કરી બતાવવાના મારાથી બની શકતા પ્રયત્નો કરતો રહીશ”

“પરમાત્મા આપને દીર્ઘાયુ આપે, આપની સર્વ શુભ વાસનાઓ કૃપાભૂત થાઓ અને આપનું તથા આપના પરિવારનું સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ થાઓ, એ જ આ દીન ભગિનીને આપને આશીર્વાદ છે” મેં આશીર્વાદ આપ્યો.

“તથાસ્તુ!” કહીને દેવકુમારીના પુત્રે તથા તેની પત્નીએ મારા એ આશીર્વાદને માનપૂર્વક પોતાના મસ્તકપર ચઢાવી લીધો.

“અસ્તુ મારા ચિરંજીવી પુત્ર!” આ શબ્દોથી આરંભ કરીને દેવકુમારીએ અગ્રણ્યના વિષયપર આવીને કહેવા માંડ્યું કે “તારા પિતાની સપત્તિનો તો તું જ ઉત્તરાધિકારી હોવાથી તે સપત્તિમાં પછીથી વિવાદ ઉપસ્થિત થવાને સંભવ નથી; પરંતુ જે સપત્તિ-સ્થાવર તથા જંગમ સપત્તિ-મને મારા પિતા તરફથી મળેલી છે તેમાં ભવિષ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિવાદ ઉપસ્થિત ન થાય એટલામાં મેં તેનું વસિયતનામું લખાવીને તે વિશેની જાહેર ખબર આપી કાર્ટમાં તે વસિયતનામું રજિસ્ટર્ડ પણ કરાવી લીધું છે એટલે હવે ભવિષ્યમાં તારી શાંતિનો ભય

થવાની સંભાવના નથી આ કૂચીઓ! અત્યારથી હું તને સોંપું છું અને હું હવે કોઈ પવિત્ર તીર્થક્ષેત્રમાં જઈને સંન્યાસિની થઈ બ્રહ્મભજનમાં અવશિષ્ટ આયુષ્યને વીતાડવાના નિશ્ચયપર આવેલી હોવાથી મારી તને એટલી જ અતિમ પ્રાર્થના છે કે જ્યાં સુધી મારા દેહમાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી હું જ્યાં હોઈ ત્યાં મારા લખ્યા પ્રમાણે પ્રતિમાસ રૂપિયા બસે વુ મારાપર મોકલતો રહેજે; કારણ કે, સંન્યાસિની થવા છતાં બિજાવૃત્તિથી નિર્વાહ કરવાનો મારો મનોભાવ નથી એટલે એ રૂપિયામાંથી હું મારો નિર્વાહ પણ ચલાવીશ અને બાકી જે વધશે તે પૈસાનો ધર્મના કાર્યોમાં વ્યય કરતી રહીશ કે જેથી પુણ્યવડે પાપ ઠેલાય અને મારું કલ્યાણ થાય”

“ધર્મમાં આપની આટલી બધી દૃઢતા થયેલી છે તો બસે તો શું પણ પ્રતિમાસ આપ પાચસેની રકમ મગાવશો તો પણ હું મોકલતો રહીશ” પુત્રે માતાની આજ્ઞાનો તકાળ સ્વીકાર કરી લીધો.

“અને મારી મિત્ર પુત્રવધૂ!” દેવકુમારી હવે પુત્રવધૂને સુબોધીને ઉપદેશના સ્વરૂપમાં શાંત તથા ગંભીર ભાવથી કહેવા લાગી. “મારી વ્યભિચારશીલતાનું એક અત્યંત અધમ ઉદાહરણ તારા નેત્રો સમક્ષ નિરંતર વર્તમાન હોવા છતાં અને સાસુના જેવાં આચરણો હોય તેવા વધુના આચરણો થવાનો સોળે સોળ આના સંભવ હોવા છતાં, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મેં પેત્રો જ તને મારા જેવી વ્યભિચારિણી બનાવી દેવાના બે ચાર વાર પ્રયત્નો કરેલા હોવા છતાં પણ અત્યાર સુધી વુ પેતાની પવિત્રતાને ભળવી રહી છે અને વ્યભિચારના દોષથી અલિપ્ત રહી છે એમટલે તને કોટિય. ધન્યવાદો ધંટ છે, છતાં પણ અત્યારે હું સાસુ તરીકે ઉપદેશ આપવાનો મારો ધર્મ બળવું છું અને કહું છું કે હવે વુ આ શ્રુદ્ધની સ્વતંત્ર સ્વામિની થયેલી હોવાથી બહુ જ વિચારીને વર્તજે અને ઝમે તેવી વિપરીત પરિસ્થિતિમાં આવી પડવા છતાં પાતિવ્રત્ય તથા નારીધર્મના દુર્ગમાં કદાપિ છિદ્ર પડવા દંદશ નહિ અને પતિમાં પરમેશ્વરની ભાવના રાખીને પતિના પાદ-પકળની પવિત્ર મનથી પૂજા કરતી રહેજે અને ધનાઢ્યતાનો સદુપયોગ કરીને ફલિત આમ્રતરુના સ્વભાવને ધારી અહંકારથી અલિપ્ત રહેજે. આથી અધિક મારે તને કોઈ પણ કહેવાનું નથી.”

“પૂજ્ય સાસુજી, પરમાત્મા આપના આ સદુપદેશ અનુસાર વર્તવાનું મારામાં સામર્થ્ય અર્પે અને મારા નારીજીવનની સાર્થકતા થાય, એ જ મારી પણ ઇચ્છા છે.” સુપાએ પેતાની આકાંક્ષાને વ્યક્ત કરી બતાવી.

“પરમાત્મા તારી એ ઇચ્છાને ફળીભૂત કરે!” દેવકુમારીએ આશીર્વાદ આપ્યો અને ત્યાર પછી પેતાના પુત્રને કહ્યું કે “પુત્ર! હું મારી સાથે વિશેષ કોઈ પણ સપ્તિ લઈ જવા ઇચ્છતી નથી; છતાં મારા પિતાની આપેલી જે લગભગ પાંચથી છ હજારની મૌકિતકમાળા છે તે મૌકિતકમાળાને હું મારી સાથે જ રાખવા માગુ છું, કારણ કે, કદાચિત્ એવો બનાવ બની જાય કે મારા અચાનક મરણનો સમય આવી જાય અને તમોને બોલાવવાનો કે તમારી પાસેથી પૈસા મગાવવાનો અવકાશ જ ન હોય, તો મારાથી મારી ઇચ્છાનુસાર મરણ વેળાએ દાનધર્મ કરી શકાય. જે મારી અતિમ વેળાએ તમો મારી પાસે હાજર હોશો, તો તો આ માળા તમને જ પાછી મળશે.”

૬૬૮ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

“આપની એ માળાને આપ સાથે રાખો, એમણે અમારી જરા પણ ના નથી.” દેવકુમારીનાં પુત્ર તથા પુત્રવધૂએ તેની એ ઇચ્છાને પણ અતુભતિ દર્શાવીને માન આપ્યું.

રામદુલારી પણ આ પ્રસંગે ઉપસ્થિત હતી એટલે હવે તેને સંબોધીને દેવકુમારી કહેવા લાગી કે “રામદુલારી! તું જાતની ખારવી અને મારી દાસી હોવા છતાં મને તે દુરાચારના માર્ગમાં આગળ ન વધવા મટિના અનેક વાર ઉપદેશો આપ્યા છે અને દાસી તરીકે નહિ, પણ બહેન તરીકે મારી સાથે પ્રેમભાવથી વર્તીને મારા અનેક કુકર્મોને ઢાક્યા છે એટલે તારી એ સેવાઓના બદલામાં હું તને બે હજાર રૂપિયાની રકમ આપુ છું, અને મારા પુત્ર તથા પુત્રવધૂને આજ્ઞા આપું છું કે તેઓ તને માનપૂર્વક ગૃહમાં રાખે છતાં જો તારી હવે આ ગૃહમાં રહેવાની ઇચ્છા ન હોય, તો બે હજાર રૂપિયા લઈને જ્યાં જવાની તારી ઇચ્છા હોય ત્યાં જવામાંટે તું સ્વતંત્ર છે.”

રામદુલારી જેમ છેલ્લા પાઠલાપર બેઠેલી વ્યભિચારિણી ન હોતી તેમ જ સસારના સર્વ સમને લાગવાને તૈયાર થઈ જાય એવી ઉદાસીનતા પણ તેનામાં અશ્વપિ આવી ન હોતી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે માનની તથા મનુષ્યની ભૂખી તેમ જ વિનોદી સ્વભાવની હસમુખી અ બળા હોવાથી સંન્યાસિની થવાનો વિચાર તો તેના મસ્તિષ્કમાં આવે તેમ હતું જ નહિ, પરંતુ દેવકુમારીની કાંઈક ઝંભીર સ્વભાવની પુત્રવધૂના સમાગમમાં પણ તેનાથી રહી ચકાય તેમ ન હોતું અને તેથી જ્યારથી દેવકુમારીના સંન્યાસિની થવાના વિચારો તેના જાણવામાં આવ્યા હતા ત્યારથી તેણે મારી સાથે રહેવાનો વિચાર કરીને મારી પાસેથી તે મટિનું વચન પણ લઈ લીધું હતું એટલે દેવકુમારીના ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવને સાંભળીને તે કહેવા લાગી -

“મારા કૃપાળુ શેઠાણી! આપ અતિ સાધ્વી થયા છે. એ જોઈને મારા મનમાં અતિશય આનંદ થાય છે પરંતુ આઠલા વર્ષોના સમાગમ પછી આપનો અચાનક વિયોગ થઈ જાય છે એથી મારા હૃદયમાં શોક પણ અસાધારણ થવા માગ્યો છે, અને એ કારણથી આ ગૃહમાં હવે મારાથી રહી ચકાય તેમ ન હોવાથી મેં અહીંથી ચપા બહેન સાથે મુખર્ષ જવાનો અને ત્યાંથી નવીબહર જઈ મારી જન્મભૂમિમાં જ મારા જીવનના છેલ્લા દિવસોને વીતાડવાનો નિશ્ચય કરી લીરો છે; આપ વિના આ ગૃહ મને શૂન્યવત્ લાગશે અને મારો એક એક દિવસ સુમ જેવો થઈ પડશે એવો મારા ચિત્તમાં ભય રહ્યા કરે છે મારા જેવી એક ગરીબકી ચાકરીમાંટે બે હજાર રૂપિયા તો બે લાખ જેટલા છે, અને વળી મારા ભેગા કરેલા ખીન્ન બે હજાર છે એટલે એકઠર ચાર હજારના વ્યાજ-માધીજ મારો નિર્વાહ ચાલ્યા કરશે, અને મૂળ-રકમ મારા મૃત્યુ પછી મારા કારજમાં વધારાશે એટલે જીવતર સુધરવા સાથે માફ મરણ પણ સુધરી જશે. ચપા બહેનપર કાગળ લખો તારે આપની આ ગરીબ ચાકરીને પણ ચાકું કરજો. અત્ય કોઈ વાર તીર્થયાત્રાનો પ્રસંગ મેળવી આપશે તો વળી આપના દર્શનનો લાભ લઈશ; પરંતુ જો જીવન હશે તો, પણ પછી શું થવાનું છે એ પરમાત્મા વિના અન્ય કોઈ પણ જાણતું નથી પરમાત્મા આપના સંન્યાસની

સફળતા કરે અને આપના આત્માને શાશ્વત મુક્તિને લાભ મળે, એ જ આપની આ નમઃકહવાસ નોકરડીને આપને આશીર્વાદ છે !”

અનેક વર્ષો પર્યંત જે ગૃહના પ્રત્યેક કાગમો રાત્રિના કે દિવસના સમયમાં મૃગારવિષયક વાર્તાલાપ, અનીતિવર્ધક હાવભાવ તથા પ્રત્યક્ષ વ્યભિચાર અદ્વિને અધિકાર અખડ રહેવાથી દૂષિત વાતાવરણને વિસ્તાર થયેલો હતો અને જ્યાં ધર્મ તથા નીતિનું નામ પણ કદાપિ સંભળાઈ ન હોતું, તે દૂષિત વાતાવરણમય ગૃહમાં આજે અમાનક ધર્મ, નીતિ, સદાચાર, સંન્યાસ તથા અસ્તમ-મુક્તિ જેવા ઉદ્દૃષ્ટ વિષયોની વ્યભિચારિણી વનિતાઓના મુખથી ચર્ચા ચાલવા માંડી હતી એથી એ ગૃહનું પણ એક રીતે સદ્ભાગ્ય જ કહી શકાય ! અસ્તુ : દેવકુમારીની આજ્ઞાથી તેના પુત્રે રામદુલારીને રૂપિયા બે હજારની ઝોનીઓ આપી દીધી, ત્યાર પછી ભોજન તૈયાર હોવાથી અમે સર્વ સાથે જ જમ્યાં અને જમી લીધા પછી દેવકુમારીએ તે જ રાત્રે હરિદ્વાર જવા માટેના પોતાના નિમ્મલ દર્શાવી દીધા. દેવકુમારી રાત્રે જવાની હોવાથી એ ઘર જવાનું માંડી વાળ્યું અને આખો દિવસ દેવકુમારીના સહવાસમાં જ વીતાડી દીધો. રાત્રિભોજન કરીને અમે સર્વ આઠ વાગે સ્ટેશનપર જવાને નીકળ્યા; સહારનપુર તરફ જતી ગાડી નવ વાગે દિલ્લીના સ્ટેશનપરથી ઉપડતી હતી. દેવકુમારીએ જે ત્રણ વસ્ત્રો પહેરેલાં હતાં તે ઉપરાંત બીજા ત્રણ ચાર વસ્ત્રો, એક ગોદડી, એક ધાળળો, એક મોટો લેટી, બે ચાર વાસણ અને પાણી ખેંચવાની એક દોરી એટલો જ સામાન પોતાની સાથે લીધો હતો. મૌનિકમાળા તેણે ગળામાં પહેરી લીધી હતી અને પુત્ર પાસેથી બેસે રૂપિયા પણ લઈ લીધાં હતાં સ્ટેશનપર પહોંચ્યા પછી જ્યારે દેવકુમારી ત્રીજા વર્ગના સ્ત્રીઓના ડબ્બામાં બેસી ગઈ અને ગાડી ઉપડવાનો વખત થયો એટલે દેવકુમારીના નેત્રોમાંથી તેમ જ અમે સર્વનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ નીકળી પડ્યા ગાડી ચાલતી થઈ ગઈ અને ત્યાર પછી તેના પુત્ર તથા તેની પુત્રવધૂ પોતાને ઘર ગયા, અને હું, મન્મથકુમાર તથા રામદુલારી સ્ટેશનપરથી બારોબાર અમારા મકાનમાં આવી લાગ્યાં અમે ઘર પહોંચ્યા ત્યાં સૂઈ તો અમારું અંત કરણોમાં વિચારજન્ય વિષાદની છાયા છવાયલી હતી, પરંતુ ત્યાર પછી તે વિષાદની ન્યૂનતા થતાં રામદુલારી ધીમે ધીમે પોતાના વિનાશી સ્વભાવની છટા દર્શાવવા લાગી, અમે આમ તેમની બીજા કેટલીક વાતો કર્યા પછી ધીમે રહીને દેવકુમારીના સંન્યાસના વિષયપર તે આવી ગઈ એ વિષયની ચર્ચાનો ચાતુરીથી આરંભ કરતા તેણે જણાવ્યું કે—

“અપા બહેન, આ વખતે આપે બાનૂની દિલીમાં પધરામણી થયો પછી થોડા વખતમાં જ દિલ્લીમાં આપના અક્યાલનથી કેટલીક એવી ઘટનાઓ થઈ ગઈ છે કે તે ઘટનાઓ મને તો અદ્ભુત નવલકથામાં વર્ણવાતી અદ્ભુત તથા અલૌકિક ઘટનાઓ જેવી જ લાગ્યા કરે છે, અને તેમાં પણ રાજનંદનની પત્ની મનકુમારી તથા શેઠાણી દેવકુમારીના સંન્યાસની ઘટનાઓ તો વળી એટલી સીમા પર્યંત અદ્ભુત તથા આશ્ચર્યકારણી છે કે અલપિ એ ઘટનાઓ મને તો અશક્ય જેવી જ લાગ્યા કરે છે. હવે આપે સાહજો પણ સંસારના એક પૂર્ણ અનુભવને ધરાવતાં વારીશન છે. તેમ જ આપેની આ સેવિકા પૂર્ણ સસારના થોડા થણા અનુભવને મેળવી શકી છે તો હવે હું આપને એમ પૂછવા

માણ હું કે, સન્યાસ નામક શતરજની એક બાજ છે અને માનકુમારી તથા દેવકુમારીએ તે બાજને રમવાનો આરંભ કરેલો છે, તો હવે કહો કે એ બાજમાં જીત કેવી થશે અને હાર કેવી પક્ષમાં જશે? આપના અભિપ્રાયને જાણી લીધા પછી હું મારો અભિપ્રાય દર્શાવીશ.”

રામદુલારીના આ વિલક્ષણ પ્રશ્નને સાંભળીને હું કાંઈક વિચારમાં પડી ગઈ અને ત્યાર પછી શાંતિથી કહેવા લાગી “મને તો એમ જ લાગે છે કે માનકુમારી તથા દેવકુમારી એ જીવન અબજાઓના દૃષ્ટિ વૈરાગ્યશીલ થયેલા હોવાથી બંને સમાન કક્ષામાં જ રહેશે, જ્યાં ત્યાગનો જ વિષય પ્રધાન હોય છે ત્યાં વિજય તથા પરાજયનો પ્રશ્ન હોતો જ નથી, અને તેથી સન્યાસને શતરજની બાજની તેમજ માનકુમારી તથા દેવકુમારીને બાજ રમનારીઓની ઉપમા આપી શકાય જ નહિ.”

“મારી માન્યતા પ્રમાણે આપનો જે પ્રમાદ થાય છે તે અહીં જ થાય છે;” રામદુલારી મારા અભિપ્રાયનો પ્રતિવાદ કરતી કહેવા લાગી “હું તો એમ જ માનું છું કે આપણે જન્મથી મરણ પર્યંત જે જે કર્યો કરીએ છીએ તે સર્વ શતરજ અથવા ચોપટની બાજએ જ છે એટલે તે બાજએને જીતીને આપણે જ્યારે પાર પડીએ ત્યારે જ પાર પડ્યા કહેવાઈએ. સન્યાસ પણ એક ઉત્કૃષ્ટ કર્મ છે અને તેથી તેને શતરજની ઉપમા તથા સન્યાસી કે સન્યાસિનીને રમનાર કે રમનારીની ઉપમા આપવી એ સર્વથા યોગ્ય જ છે મને તો લાગે છે કે માનકુમારીની વૈરાગ્ય-શીલતા કાંઈક દૃઢ હોવાથી આ બાજમાં જીતી જવાથી તેનો સન્યાસ સફળ થશે અને મારા દેવકુમારી શેઠાણી અત્યંત ચચળ મનના તેમજ અસચમશીલ હોવાથી આ બાજમાં કદાચિત્ હારી જશે અને તેમના સન્યાસની વિક્ષણતા થતા તેઓ અહીંનાં કે ત્યાંનાં ક્યાંયનાં પણ નહિ રહે પરમાત્મા કરે અને ‘ધોળીનો કૂતરો નહિ ધરનો કે નહિ ધાટનો.’ એવી તેમની દશા ન થાય તો સારું ચપા બહેન, પ્રથમ તો મારો પણ સન્યાસિની થઈને તેમની સાથે તીર્થક્ષેત્રમાં આદ્યા જવાનો વિચાર હતો, પરંતુ ત્યાર પછી તેમના ચચળ સ્વભાવનો વિચાર કરતાં મારી મનોદેવતાનો એવો ધ્વનિ મારા સાંભળવામાં આવ્યો કે ‘રામદુલારી! બળરદાર, રખેને સાહસ કરતી, નહિ તો ક્યાંક તીર્થક્ષેત્રમાં શેઠાણીના કુર્મની ભાગિની થવાનો પ્રસંગ આવશે, તો તીર્થક્ષેત્રમાં કરાયેલા પાપો વજ્રલેપ થતા હોવાથી તારા બંને લોક, આ લોક અને પરલોક, બગડી જશે!’ આ કારણથી શેઠાણી સાથે જવાના વિચારને મેં માઠી વાળ્યો અને આપની સેવામાં રહેવાનો જ નિશ્ચય કરી લીધો. મારી તો એવી જ ભાવના છે કે શેઠાણીનો સન્યાસ સફળ થાય તો સારું, પણ માફ મન મને કેણું જાણે શા કારણથી એમ જ કહ્યા કરે છે ‘શેઠાણીનો સન્યાસ કદાપિ સફળ થવાનો નથી!’ મારી આ વાર્તા અત્યારે કદાચિત્ આપના માનવામાં નહિ આવે, પણ જે જીવતા રહીશું અને સન્યાસિની દેવ-કુમારીના સાક્ષાત્કારનો પ્રસંગ આપણને વર્ષે, બે વર્ષે કે ચાર વર્ષે પ્રાપ્ત થશે, તો તે વેળાએ હું આપને બતાવી આપીશ કે આપની માન્યતા ખરી પડી છે કે આ રામદુલારીની માન્યતા સત્ય કરી છે? અત્યારે આ વિષયનો વિશેષ વાદ-વિવાદ નિરર્થક છે.” રામદુલારીએ પોતાના પ્રતિવાદનો આ શબ્દો સાથે અંત લાવી દીધો એટલે પછી મેં પણ એ વિષયની ચર્ચામાં આગળ વધવાનું યોગ્ય ન ધાર્યું મેં હવે કાંઈક વિનોદના ઉદ્દેશથી કહ્યું -

“રામદુલારી ! રોકાણીનું તો જે થવાનું હતું તે થયું; પણ તારો જે સંન્યાસિની થવાનો વિચાર હોય તો તું એકઠી જ તારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં રહીને પોતાના સંન્યાસને સફળ કરી પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરી લેવાને સ્વતંત્ર તથા સમર્થ છે, તો પછી તેમ શામાટે નથી કરતી અને હજી પણ સંસારને વધારે અને વધારે શા માટે વળગતી રહે છે ? આથી તો એમ જ જણાય છે કે તારી આસક્તિનો અંત નથી થયો અને તો લાગે છે કે હજી તો તારા મનમાં કોઈ સારા બાવડાની ધણીઆણી થવાના વિચારો પણ રમી રહ્યા હશે, કેમ ખરું કે નહિ ?”

“અપા બહેન, તમોએ દ્રૌપદીની ભૂમિકા બજવીને જે દિવસે અપૂર્વ વિજય મેળવ્યો તે દિવસે પણ મને કોઈ ઉલ્લખીલા અને રંગીલા રસીલા ધણીની ધણીઆણી થવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો અને આજે પણ તમારા મુખમાંથી તે જ આશયને દર્શાવનારા શબ્દો નીકળે છે એટલે એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ રામદુલારીને અખંડ સૌભાગ્યવતીના અવતારમાં જોવાની તમારી પ્રબળ આકાંક્ષા છે. અર્થાત્ જે આપ સાહબાની એવી જ ઇચ્છા હોય, તો ભલે કોઈ રૂડા, રૂપાળા, ઉલ્લેખાળા, મારાથી દશ વર્ષ ઓછી ઉમ્મરના અને રૂઢિચાળા બાવડાને ગોતી લાવે એટલે આપણે તેનું ઘર માડવાને અને તેના ધણીઆણીય થવાને તૈયાર હોએ, અથવા આપણે સસારત્યાગિની સંન્યાસિની અથવા તો પતિવ્રતા સતીશિરોમણીઓની નામાવલીમાં નામ ફાળવ કરાવ્યું નથી અને તેથી કોઈની ધણીઆણી થતા આપણને ગળ લાગે તેમ નથી જે તેવો કોઈ સારો ધણીય ગોતી આપરો તો તમને મોટે માગી દલાલી પણ આપીશું, પછી છે કોઈ અમારો અપરાધ ?” રામદુલારીએ વિનોદનું ઉત્તર વિનોદથી આપીને બાવડાને ગોતવાનો ભાર મારા માથાપર નાખી દીધો.

મેં પણ તેના જેવા જ વિનોદમય લાવથી તેને જણાવ્યું કે “જોને રામદુલારી ! દિલ્લીના તો જાણે આપણે હોએ અભણ એટલે અહીં તો તારા માટે બાવડો ગોતવાનું કામ આપણાથી કરી શકાય તેમ નથી, પરંતુ મુળર્થ પહોંચ્યા પછી તરત જ તારા એ કામને હું હાથમાં લઉં અને ત્યાંના અંગ્રેજ તથા મુસ્લમાની જાપામાં તારો ફેટોગ્રાફ આપીને તારા લગ્નની જાહેરાતખબર છપાવીશ એટલે તારા હાથના હજારો ઉમ્મીદવારો દિવસમાં દશ દશ વાર ઘેર આવીને ઉભરે. પણ તોડી નાખરો; કેટલીક નતિઓમાં કન્યાઓની અજીવ હોવાથી વાઢાની સખ્યા ધણી જ વધવા લાગી છે અને ઓંરેખ પટેલના નતિવિનાશક બિલનો લાભ લેવામાટે તૈયાર થયેલા એવા કેટલાક વાઢા ગમે તે નતની બાયડી સાથે હથેલાઓ મેળવીને અથવા માથા બટકાવીને સંસાર માડવાને એક પગે તલપી રહ્યા છે એટલે તારાથી દશ વર્ષ ઓછી ઉમ્મરનો તો શું પણ તારાથી વીસ વર્ષ નાનો તારા દીકરા જેવડો ધણી પણ તને મળી શકશે. તારી ઇચ્છા પૂરી થાય એટલે પછી જે દલાલી આપવી હોય તે આપને ખસ, હવે તો સંતોષ થયો ?”

“મને મારા દીકરા જેવડો નવો જવાન અને નાનો નાવલિયો મળે અને તે છતાં પણ સંતોષ ન થાય, એમ કદાપિ બની શકે ખરું ? પણ તમારી આ મેહરબાનીનો હું જાપામાં જ ઉપકાર માનીશ અને મારા જેવી બીજી વાઢીઓને ધણીઆણી થવામાટે તમારી પાસે આવવાની તથા તમારી મદદ લેવાની સલાહ

આપીશ કે જેથી ભવિષ્યમાં પણ તમારી દલાલીની કમાણી ચાલતી જ રહે અને ટક-શાળ પડતી જ રહે” રામદુલારીએ વિનોદમાં આગળ વધીને ચુટકીઓ લેવા માંડી.

અમારો આ વિનોદ હજી તો બહુ જ આગળ વધવાનો હતો, પરંતુ એ વેળાએ મારો નોકર નીચેથી ઉપર આવ્યો અને તેણે એવો સંદેશ સંભળાવ્યો: “કેમ એક અમીર બે ઘોડાની ફેટનમાં બેસીને આપને મળવામાટે આવ્યા છે, અને જો આપની આજ્ઞા હોય તો તેઓ ઉપર આવીને એકાત્રમા આપની સાથે થોડી વાર વાતચીત કરવા ઇચ્છે છે.”

“તેમનું નામ તે પૂછી લીધું છે? તેમ જ તેમના દેખાવ તથા તેમની બેલચાલથી તેઓ કેવા ગૃહસ્થ જણાય છે, એ તારાથી કહી શકાય તેમ છે ખરું કે?” મેં તે અમીરને ઉપર બોલાવવા પૂર્વે તેના સ્વસ્થરૂપને બાહ્યતઃ જોઈલા પરિમાણમાં જાણી શકાય તેટલા પરિમાણમાં જાણી લેવાના આશયથી આ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

મારા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મારા અનુચરે જણાવ્યું. “એ આવેલા અમીરનો દેખાવ પ્રભાવશાળી છે અને તેમની વાતચીતથી પણ તેઓ સભ્ય તથા પ્રતિષ્ઠિત હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.”

“કેમ ત્યારે, રામદુલારી! અત્યારે સાડા અગિયાર વાગી ગયેલા હોવાથી અડધી રાત થવા આવી છે, તો એ અમીરને ઉપર બોલાવીશું કે કેમ? તેમને અત્યારે ઉપર ન બોલાવતા આવતી કાલે દિવસે આવવાનું કહેવડાવી દઈએ, તો?” મેં રામદુલારીની સલાહ લેવામાટે પૂછ્યું.

પરંતુ મારા એ વિચારને સાંભળીને વચ્ચે જ મારા અનુચરે જણાવ્યું. “તે અમીરે કહેલું છે કે જો અત્યારે ન મળી શકાય તો બીજી વાર મળવાનો વખત રાતનો જ આપજો, દિવસના સમયમાં તેમનાથી આવી શકાય તેમ નથી પ્રથમ હું આ વાત કહેતા ભૂલી ગયો હતો. ઠીક થયું કે આપે આ સલાહ ઉઠાવ્યો. એટલે મને પણ એ વાત તરત યાદ આવી ગઈ.”

“જો એમ જ હોય તો બલે અત્યારે જ બોલાવો અને તે મેહરબાન આલીખાનદાન જે કાંઈ પણ કહેવા માગતા હોય તે સાંભળી લ્યો. આવતી કાલે તો નાટક છે એટલે આજની આ બાબતને વળી પરમ દિવસપર નકામી મુસ્તવી રાખવી પડશે અને એ સાહબ શામાટે આવ્યા હશે એ રહસ્યને જાણવાની અકારણ આતુરતા રહ્યા કરશે” રામદુલારીએ તે અમીરને તત્કાળ બોલાવવાની સલાહ આપી દીધી.

મને પણ રામદુલારીની એ સલાહ બાજબી લાગી અને તેથી મેં મારા અનુચરને કહ્યું. “બલે જ અને તે અમીરને માનપૂર્વક ઉપર લઈ આવ, પરંતુ તેઓ અહીં મારી સાથે વાતચીત કરતા બેઠા હોય તે વેળાએ તું આ ઓરડાના દરવાજા બહાર બેસી રહેજે, એ અમીરને આપણે ઓળખતાં નથી એટલે સાવધ રહેવાની આવશ્યકતા તો છે જ.” અનુચર નીચે ગયો. એટલે મેં રામદુલારીને કહ્યું. “રામદુલારી! અત્યારે હવે આ મેહમાનની બીજી વધારે મેહમાનદારી કરી શકાય તેમ ન હોવાથી પાન બનાવીને તૈયાર રાખજો અને બાજૂના ઓરડામાં મારા આવાહનની વાટ જોતી બેસી રહેજે.”

“જેવો બા સાહેબનો હુકમ” આ પ્રમાણેના શબ્દો ઉચ્ચારી લટકો કરીને રામકુલારી બાબૂના ચોરડામાં ચાલી ગઈ અને હું તે મેહમાનની વાદ બેઠી ચોરડાના દરવાજામાં બેઠી રહી.

પાંચ મિનિટમાં જ મારો ચાલાક નોકર તે અમીરને લઈને ઉપર આવી લાગ્યો અને મને દરવાજામાં ઉભેલી જોઈને તેણે તે અમીરને કહ્યું. “યહી હમારી માલિકા મિસ મેનકા હૈયે જનાબ !”

“મૈયે છન્હે અમી વરહ પહચાનવા હું, નહ રાનાસાહી કાઠ જુર-રત નહીં હય” તે અમીરે ઉર્દુ બાષામાં કહ્યું.

“આઈયે, આઈયે, જહે કિસ્મત કે ઈસ બાદિમા કે ગરીબખાનેકી આજ હજરત સલામતને રોનક બહાલ હય, બદીકો હમેશા કે લિયે મમૂનો એક-સાનમદ બનાઈ હય.” આ પ્રમાણેના આવકાર આપીને મેં તે અમીરને માન-પૂર્વક કુરસી પર બેસાડ્યો અને ત્યાર પછી નમ્રતાથી પૂછ્યું. “તશરીફ લાનેકા બાઈસ બતાઈયે, કયા હુકમ હય, ફર્માઈયે”

“જરા આપણી સામને બચક-નઈએ” અમીરે મને બેસવા માટેનો ઇશારો કર્યો, અને હું નીચે ગાદલા પર એસીકાને અટકીને બેસી ગઈ.

—મુદ્રાકરણ—

પ્રકરણ ૨૫ સું

મારા સર્વની એક નવી કસોટી !

મધ્યરાત્રિના સમયમાં જે અમીરની મારા ગરીબખાનામાં પધરામણી થઈ હતી તે અમીરના રગસ્વપ્ન આદિનો પરિચય કરાવ્યા પછી હું તેની સાથે થયેલા વાર્તા-લાપને વર્ણવીશ અને તેની સાથેના વાર્તાલાપ જે કે ઉર્દુ બાષામાં જ થયો હતો. તો પણ ગુજરાતી પાઠક તથા પાઠિકાઓને સુલભ થઈ પડે એટલામાટે હું તેના ગુજરાતી અનુવાદ જ આપીશ.

તે અમીરની ચામડીનો રંગ યુરોપીયનોની ચામડી જેવો ગોરો હતો, તેના શરીરનો બાધો પુષ્ટ હોવા સાથે હંચો હતો અને તેનું લગભગ મુખમંડળ ફ્રેન્ચ ફેશનથી કાતરેલી અણીદાર ઘોળી દાઢીના યોગે વિરોધ પ્રભાવશાળી દેખાતું હતું. તેણે અત્યારે માથા પર લાલરંગની કાળા ગોડાવાળી ફેજ અથવા ટકિરા કૅપ (ટોપી), શર્ટ (ખમીસ), વેસ્ટ (કબજો), કાળી બનાતનો શોર્ટ અથવા હાફ કોટ (અર્ધો કોટ), તેવી જ કાળી બનાતની પાટલન અને કાળા બૂટ એ પ્રમાણેના વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હતા અને અલકારોમાં તેના હાથની આંગળીઓમાં હીરાની જગમગાટ કરતી બે વીંટીઓ તથા વેસ્ટના ખીસામાં ગોલ્ડન ચેન (સોનાની સાંકળી)થી શોભતું ધડિયાળ એ બે ત્રણ વસ્તુઓ જ હતી સારાંશ કે, એ લગભગ પિસ્તાળીસથી પચાસ વર્ષના પુરુષના આકાર પ્રકાર તથા વેશભૂષણ આદિને જોતા કોઈ વર્તમાન ટુર્કી પાશા (સુલ્તા) નું જ સ્મરણ થયા કરતું હતું. પરંતુ તેની સ્પષ્ટ ઉર્દુ બાષાને અને ઉર્દુ બાષા બોલવાની પદ્ધતિને જોતાં તે ટુર્ક નહિ, પણ હિંદુસ્તાની સુસજ્જમાન ગૃહસ્થ તરીકે સ્પષ્ટ ઓળખાઈ આવતો હતો અને તેથી અલીગઢ કોલેજમાંના પ્રિન્સિપલ તથા વિદ્યાર્થીઓ બહુમા જેમ ટુર્કી-વર્તમાન ટુર્કી-પદ્ધતિના પોશાકમાં જ સજ્જ રહે છે તેવી રીતે તેણે પણ ટુર્કી

ચોરાકને પસંદ કરેલો હોવો જોઈએ, એવું તત્કાળ અનુમાન કરી શકાવું હતું. હું જોણતાં જોણતાં વચ્ચે વચ્ચે તે કેટલાક સમસ્ત વાક્યો અચેજમાં જ બોલી જતો હતો અને તેની અચેજ બાધા જોણવાની પદ્ધતિ તથા શુદ્ધતા આદિને જોતાં તે અચેજ બાધાનો પણ ઉત્તમ જ્ઞાતા હોવો જોઈએ એમ પોતાની મેળે જ જણાઈ આવતું હતું અમે બંને બેઠા પછી અમારી વચ્ચે જ સંવાદ તથા વાર્તાલાપ થયો તે નીચે પ્રમાણે હતો.-

“મિત્ર મેનકા, હું આત્યારે અડધી રાતે આપને તકલીફ આપવામાટે શા કારણથી આવ્યો છું એની કલ્પના કદાચિત્ તત્કાળ તમારાથી કરી શકાય તેમ નથી અને તેટલામાટે આરભમા જ હું મારો પોતાનો પરિચય કરાવીને તત્કાળ મુદાની વાતપર આવી જવા માગુ છું કે જેથી આપની ઉધમા ખલલ પણ ન થાય અને મને પણ મારી માગણીનો જવાબ મળવાનો હોય તે મળી જાય એટલે મારાથી પણ આશા કે નિરાશાનો નિશ્ચય કરી શકાય સાબજો, હું દિલ્હીનો એક આલીખાનદાન અને આખરદાર અમીર છું અને સરકાર દરબારમા પણ મારી સારી આબરૂ છે. ફળે ખુદાથી જેમ મારા ઘરમા માલોજર બિસિયાર છે તેમ જ ચાર દીકરા અને બે દીકરીઓ મળીને પરવરદિગારે છ ફર્જન્દ આપેલા હોવાથી મારી જહોજલાલીનો લીલો ગુલ્જર છે જો કોઈ દુખ હોય તો તે એટલું જ છે કે હજી બે વર્ષના અરસામા મારી જે બે હસીના અને તાલીમયાફતા બીબીઓ હતી તે બંને બીબીઓ એક પછી એક જન્મતનશીન થઈ છે અને તેથી મારી જિન્દગીનો લુલ્લ જતો રહ્યો છે, ખામહખત અને ખાવફા ઔરતની સોહખત વિના મર્દની જિન્દગીની બેલુલ્લ તથા એક વખાલ જેવી થઈ પડે છે, એનો મને સારી રીતે અનુભવ થવા લાગ્યો છે અર્થાત્ મારી જન્મતનશીન થયેલી બીબીઓ તો હવે જિન્દા થઈ શકે તેમ છે જ નહિ એટલે જો હવે બીજી કોઈ ખુબસૂરત, નેકસીરત, તાલીમયાફતા, અસ્મતપરસ્ત, ખામહખત અને ખાવફા ઔરત મને મળી જાય, તો તેની સાથે દીને ઈસ્લામના કાનૂન મુજબ નિકાહ કરીને મારા અથવા આરામને પાછો મેળવી લેવાનો મારો વિચાર છે, મર્દનો જો કોઈ સાચો હમ્મદદ, હમ્મરાજ અને ગમગુસાર હોસ્ત હોય તો તે ફક્ત એક બીબી નેકકિર્દાર છે” તે અમીરે પોતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“હજરત સલામતને લોકો ક્યા ઇસ્મે મુબારિકથી બોલાવે છે?” તેના જોણવામા અઘાપિ તેના પોતાના નામને ક્યાય પણ હલ્લેખ ન આવવાથી મેં તેના નામને જણાવવાની ઇચ્છાથી આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ફિદવીને ખાસો આમ બુલ્દિકાર બેગ કહીને બોલાવે છે અને મારું જો નામ અખબારોમા પણ આવે છે” તેણે પોતાના નામનો વિવેકથી હલ્લેખ કરી સમજાવ્યો.

જો કે બુલ્દિકાર બેગની માર્મિક પ્રસ્તાવનાથી જ તેના મનનો આશય કેટલેક અંશે તો મારા જણવામાં આવી ચૂક્યો હતો, તો પણ તેના ગૃહસ્થ હોવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો સચય ન હોવાથી તેમ જ મારા વિષે એવા એક ગૃહસ્થના શા વિચારો છે તે જણી લેવાના આશયથી મેં તેની સાથે સારી રીતે વાર્તાલાપ કરવાનો મારા મનમા નિશ્ચય કરી લીધો, અને તેથી જો સવાદને આગળ લખાવવાના ઉદ્દેશથી મેં કહ્યું “આલા હજરત! જો આપની કોઈ પણ ઔરત સાથે

નિકાહ કરવાની ખાહિશ હશે, તો આપ જેવા મોતબર, તવગર, તાલીમચાક્ષુ, મશહૂર, નામદાર, જીવિકાર, મહબ્બતપરસ્ત તથા બાવફા અમીરના જનતાન-ખાનાની બેગમ થવામાટે એકને બદલે એકવીસ લાયક ઔરતો તૈયાર થશે, એમાં કોઈ પણ જાતનો શક છે જ નહિ જે ખરૂં પૂછા તો ઔરતોનો તો આજકાલના જમાનામાં જ્યાં જુઓ ત્યાં સુકાળ છે અને જે દુકાળ હોય તો તે લાયક મહોનો જ દુકાળ છે એટલામાટે જે કોઈ લાયક મર્દ સાદી અથવા નિકાહનો ઉમ્મીદવાર દેખાય છે, તો તેની સાથે સાદી અથવા નિકાહ કરવાને સંકડેા કુંવારી કન્યાઓ તેમ જ જવાન બેવાઓ તૈયાર થઈ જાય છે ! હું નથી સમજી શકતી કે કોઈ પણ જાતના પહચાન ન હોવા છતાં આ બાબતની સલાહ લેવા-માટે આ હકીર ખાદિમા પાસે આવવાની આપ નામદારે શા કારણથી તકલીફ લેવાય છે ?”

“ઔરતો તો જેટલી જોઈએ તેટલી મળી શકે છે, પણ જે ઔરતમાં મર્દનું ફિલ પરોવાયું હોય તે ઔરત જે તેને મળી જાય તો તેથી મર્દને બિન્દગીનો જે લુલ્લુ હાસિલ થાય છે તે બીજી ઔરતની મહબ્બતથી હાસિલ થઈ શકતો નથી અત્યાર સુધી બીજી કોઈ પણ ઔરતની મહબ્બતનો હું પરસ્તાર થયો નથી; પરંતુ આપને જ્યારથી મેં નાટકમાં દ્રોપદી તેમ જ રજયાના પાર્શ્વમાં જોયાં છે ત્યારથી હું આપનો આશરો જનિસાર થયો છું અને જે આપની હા હોય તો મારા માલોજરને તેમ જ મારી મહબ્બતના ગુલોને આપના હસ્તે મુખારિકમાં સોંપી દેવાને તૈયાર થયો છું” જુલ્ફિકાર બેગે પોતાના મનોબાવને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દર્શાવી દીધો.

તેના આ ઉદ્ગારોથી જાણે મારા હૃદયમાં અતિશય આશ્ચર્યનો ઉદ્ભવ થયો હોયની ! તેવા વિલક્ષણ બાવને મારા મુખમંડળમાં દર્શાવીને હું આશ્ચર્યચકિત થતી કહેવા લાગી “ક્યા આપ અમીરજીદમા આલીખાન્દાન તથા જીવિકાર અને ક્યા હું નાટકમાં નાચનારી એક હકીર ઔરત, એક બેસવા કે જે પોતાની ધબ્બલતને વેચનારી છે સરે બાબર ! આપ નામદાર એક બેસવા અથવા પોતાના હુસ્નને બહેર લીલામથી વેચીને પૈસા પચકા કરનારી નારી બાબરીના સભ્ય સ્વરૂપને જાણતા નથી અને તેથી જ આ સાહસ કરવાને તૈયાર થયા છે. મને આપની શરારતપર રહમ આવે છે, અને તેથી જ બેસવા હોવા છતાં પણ હું આપને ટોલ વગાડીને કહું છું કે બેસવાની ફક્ત પૈસા સાથે બધાયલી સરાસર બનાવટી અને તકલીફી મહબ્બતના પરસ્તાર ન થશે, હીરો સમજીને પચ્ચરના ખરીદદાર ન થશે જેવી રીતે વર્ષાઋતુમાં આકાશ મેઘોવડે આજ્ઞાદિત રહ્યા કરે છે, તેવી જ રીતે વેશ્યાઓનાં હૃદયકાશો સ્વાર્થરૂપ મેઘોવડે નિરતર ઘેરાય-લાં જ હોય છે. વેશ્યાઓ ખાય છે, પીએ છે, હસે છે, બોલે છે, મૃગાર સજે છે, કેશોને સવારે છે અને દર્પણમાં પોતાના રૂપને નિહાળે છે; પરંતુ તેમના અંતઃકરણમાં પ્રેમનો અંશમાત્ર પણ ન હોવાથી તેઓ જલહીન નદી, જેમાં પાક આવવાનો કદાપિ સંભવ હોતો જ નથી તેવી એક અનુત્પાદક ક્ષેત્ર-ભૂમિ, વનચરવિહીન વનવિભાજ અથવા તો ચેતનરહિત શરીર સમાન છે અથવા તો એક એવા દિવસની કલ્પના કરો કે ઝરમર ઝરમર વર્ષા વર્ષા રહી છે, વાસુનો અભાવ છે, ચપળો અમકાટ દેખાતો નથી, મેઘગર્જના સંભળાતી નથી અને

સર્વત્ર મલિનતા તથા સ્થિરતાનું જ સામ્રાજ્ય વિસ્તરેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે! એવા દિવસનું જે ચિત્ર તે જ વેશ્યાના જીવનનું સજીવન ચિત્ર છે અને તેથી વેશ્યાના સમગ્ર સ્નેહસુખની આશા રાખવી તે આશા આકાશકુસુમને મેળવવાની આસા સમાન છે, એ નવીનતાથી કહેવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ!

“પરંતુ હું આપને એક બેસવા અથવા એક નારી બાળરી માનતો જ નથી તેનું કેમ?” બુદ્ધિકાર બેગે આટલા ટૂંકા પ્રશ્નથી જ મારા હૃદય બાપજીનું ઉત્તર આપી દીધું

પરંતુ મારે હજી બહુ બોલવાનું હતું અને તેથી તેના એ ઉત્તરનો બળ-પૂર્વક પ્રતિવાદ કરતી હું આગળ વધીને કહેવા લાગી “આપ મને શા કારણથી એક બેસવા અથવા એક નારી બાળરી નથી માનતા વારુ? સ્ત્રીનું સૌન્દર્ય કે જે હૃદયે આપેલું શ્રેષ્ઠ દાન છે, સ્ત્રીનું સ્વપ્ન કે જે હૃદયનુષ્ઠ પ્રમાણે તે અનાદિ ઉન્નત સ્વપ્નને રંજિત કરે છે, સ્ત્રીનું સ્વપ્ન કે જેના મહિમાથી પૃથ્વી ગર્વપૂર્વક મસ્તકને ઉત્તર કરીને સ્વર્ગને દ્વંદ્વચુદ્ધમટે આજ્ઞાન કરે છે અને કહે છે ‘હું સ્વર્ગ! દેખાડી દે કે સ્ત્રીના સૌન્દર્ય જેવી તારી પાસે કંઈ વસ્તુ છે,’ સ્ત્રીનું સ્વપ્ન કે જેના ચરણોમાં આવીને સમસ્ત સંસારના સૌન્દર્યો માન પૂર્વક મસ્તક નમાવે છે, સ્ત્રીના જે સ્વપ્નને જોતા જ શબ્દસંગીત ધ્વનિત થાય છે, બાપા છન્દોમાં સ્વચ્છદ સ્વપ્નથી ગાતી દેખાય છે, જ્ઞાન પાગલ થઈ જાય છે અને ભક્તિ ગોઠણ-મહિએ પડીને પ્રણામ કરતી જણાય છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે સૌન્દર્યના ક્રોમળતમ હસ્તસ્પર્શથી હિંમત પશુઓ પણ વશ થાય છે, તે અનન્ય સ્વર્ગીય સૌન્દર્યને વેચીને વિશ્વની અન્ય વેશ્યાઓ પ્રમાણે જ હું પણ શું મારા ઉદરની ગર્ભને ભરવાનો વ્યવસાય નથી કરતી? શું લક્ષ્મીના લોભથી નારીજાતિની સ્વાભાવિક લગ્નને સર્વથા ત્યાગી દઈને હંભરો પ્રેક્ષકો સમક્ષ રંગભૂમિપર નથી નાચતી અને પ્રેક્ષકોના મનોરંજનમટે કામોદીપક હાવભાવ નથી કરી બતાવતી? સારાંશ કે, વેશ્યાના સર્વ દુર્ગુણો મારામાં વર્તમાન હોવા છતાં આપ મને બેસવા અથવા નારી બાળરી નથી માનતા એ કા તો આપની મોહાધતાનું અને કાં તો આપના પ્રમાદનું પરિણામ છે, એમ જ મારે નિરૂપાય થઈને કહેવું પડે છે અને એથી જો કંઈ પણ અવિનય થતો હોય તો તેની ક્ષમા આપશે.”

મારી એવી ધારણા હતી કે વેશ્યાના હૃદય તથા સૌન્દર્યનું આવું ભયાનક શાબ્દિક ચિત્ર આલેખવાથી બુદ્ધિકાર બેગના અતઃકરણમાં અવશ્ય તિરસ્કારનો આવિર્ભાવ થશે અને તેથી તે વિશેષ આગ્રહ ન કરતા ઉઠીને ચાલ્યો જશે, પરંતુ બુદ્ધિકાર બેગ મારા કરતા વયમાં જેમ વૃદ્ધ હતો તેમ જ સંસારના અનુભવમાં પણ વૃદ્ધ હોવાથી મારા એ બાપજીનું તેના મનમાં થતું જોઈએ તેથી વિખરીત પરિણામ થવું દેખાયું અને મારો પ્રયોગ સર્વથા નિષ્ફળ થયો. તે મધુર સ્મિત કરતો શાત બાવથી કહેવા લાગ્યો.—

“મિત્ર મેનકા! અત્યાર સૂધી આપની જે તારીફ મારા સાબળવામાં આવી હતી તે મને કાંઈક વધારે પડતી લાગતી હતી. પણ આજે આપની મુલાકાતનો અને આપની સાથે શુદ્ધતત્વનો મોઠો મળતા મને એમ જણાય છે કે આપની તે તારીફ હોવી જોઈએ તેના કરતા બહુ જ ઓછી હતી. પેતાને એક બાળરી

એણે તરીકે ઓળખાવી બેસવાના દિલ તથા હૃદયની ખોડકનાક લક્ષણ તસ્વીર બતાવીને, આપ એમ જાણવા હશે કે, હું આપને હિંકારતની નજરથી જોવા માંડીશ અને અહીંથી ચાલ્યો જઈશ, પણ એમ માની લેવામાં આપની મેદામાં એટી ભૂલ થાય છે, આપની આ તકરારથી તો આપની શરૂઆત અને પછી-જુગી જ સાબિત થતી જાય છે. જે ખરેખરી બાબતો નારી હોય છે તે પોતાને તેમ જ પોતાના પેશાને આટલી હદ સુધી કદાપિ વખોડતી નથી અને તે પોતાને તેમ જ પોતાના પેશાને આટલી હદ સુધી વખોડે એ અશકિન પણ નથી. હું મારા કેટલાક શરીર દોસ્તોની જબાનથી આપની તરીકે સાબળી ચૂક્યો છું અને તેથી જ આપની હા હોય તો આપ જમે તેવાં હો છતાં પણ આપને હું મારી બીબી બનાવવાને તૈયાર છું, તકરારની ખાતિર એમ પણ માની લેવામાં આવે કે આપની બિન્દગી આબદીમાં વીતેલી હોવાથી કદાચિત્ આપમાં કેઈ અયબ હશે, તો પણ મારી માન્યતા પ્રમાણે નિકાહની જગ્યાએ બધાંને જનાવ-ખાનામાં વસનારી બીબી થતાં જ આપનો તે અયબ ચાલ્યો જશે અને શોહર-પરસ્ત બીબીની સધળી તાસીરો આપમાં આવી જશે.”

“નહિ, વેશ્યાના મન કે હૃદયમાં સત્ય પ્રેમનો અસ્માત્ર પણ નથી હોતો અને તેથી તેને રસ્તાથી બાધો, લોઢાની સાબળથી બાધો, કાયદાકાનૂનથી બાધો, નિકાહથી બાધો, શાહીથી બાધો કે મૂત્રના બળથી બાધો, પરંતુ પ્રેમહીન બધનો વેશ્યામાંટે લેશમાત્ર પણ બધક થઈ શકતા નથી. હું સત્ય કહું છું કે હું વેશ્યા છું, વેશ્યાના ગૃહમાં મારો જન્મ થયો છે; મેં નિન્દિત ધનને મઠે મારા શરીરને વેચી નાખ્યું છે અને લગ્નનું લીલામ કરી નાખ્યું છે હું સમા-જનો સડો છું, રસ્તામાં બઠકતી ફતરી છું અને સર્વથા વિધાતિની હું એટલે લગ્નના મર્મને સમજવાની મારામાં શક્તિ નથી !” મેં મારા વેપને સંજોગે બજવી બતાવવાના હેતુથી એક લખાઈની સમાન આવેશથી આ લખાઈ કાઢી સમજાવ્યા.

પરંતુ મારા આ કૃત્રિમ ભાષણના અવલૂચી જુલ્લિકાર ખડખડાટ હતી પશ્ચો અને કહેવા લાગ્યો. “મિસ મેનકા! દીવાની અને ચપ્તાની ઓરતનો આ હાવભાવ જો તખ્તાપર કાંઈ નાટકમાં કરી બતાવશે તો જોનાશઓ જુસ્સર આપને તાળીઓના ગગડાટથી વધાવી લેશે, પરંતુ આ નાટકનો તખ્તો ન હોવાથી અહીં આપની આ ચાલાકી કાંઈ પણ કામ આવી શકે તેમ નથી. હવે આ નાટકની અને આ હાવભાવની તમામ શુદ્ધી કરી નાખો અને મને જે ખરો જવાબ આપવાનો હોય તે આપી દો હવે મારો વધારે ઇશ્તિદાન ન લ્યો.”

“ત્યારે શું ખરેખર જ આપ નામદાર મારી મહબ્બતના બીમાર છો? મારી ચેતાની જબાનથી મારી બહસીરતીના બચાબને સાબળવા છતાં પણ મારી સાથે નિકાહ કરવાને એટલે કે દીવો લઈને ફવામાં પડવાને તૈયાર છો?” જુલ્લિકાર બેગના દિલની છેલી કસોટી કરી લેવાના આશયથી મેં પૂછ્યું.

“હા ખરેખર જ હું આપની મહબ્બતનો બીમાર છું અને આપ નેક હો કે બદ, છતાં પણ હું આપની સાથે નિકાહ કરવાને તૈયાર છું” જુલ્લિકાર વેચે પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય દર્શાવી દીધો.

શુદ્ધિકાર બેગની જીત થઈ અને હું હારી એટલે કે હવે વધારે બેલવાનો બીજો કોઈ પણ માર્ગ ન રહેવાથી હું સલાખજીના સરળ માર્ગમાં આવીને કહેવા લાગી. “હજરત સલામત! હું આપના હૃદયની દૃઢતા તથા એકવચનશીલતા-મટિ આપને ધન્યવાદ આપુ છું અને આપ આ નાચીજ બન્દીને આટલી હદ સુધી ઇજ્જતની નિગાહથી નિહાળો છો એમટિ હું આપના હજરો હજર એહસાન માનું છું જો અત્યારે હું અસુક પ્રકારના બધનોમા ન હોત, તો જુસ્સુર આપ નામદારની બીબી થઈને મારા નસીબને ચમકાવી લેત અને પોતાની એળે ન નસીબને ચમકાવવા મટિના આવી મળેલા આવા મોકાને હાથમાંથી ચાલ્યો જવા દેત નહિ, પરંતુ અફસોસ કે લાચારીથી મારે આ મોકાને હાથ-માંથી નીકળી જવા દેવો પડે છે.”

“હું આપના પેસદાર બેલવાના ભેદને સમજી શકતો નથી ધડીમા આપ મને આશાના આકાશમાં ચઢાવો છો અને ધડીમા પાછો નિરાશાના ઉડા ખાડામાં ગબડાવો છો, તે શામટિ અને શાકારજીથી વાસ્તુ?” શુદ્ધિકાર બેગે વિનોદના બાવને ગલીસ્તાના બાવમાં ફેરવી નાખીને પૂછ્યું.

“કારણ એ જ કે જે કોઈ પણ એક માણસે અથવા તો વધારે માણસોએ આપની આગળ આ કમ્તરીન ખાદિમાની હૃદયી વધારે તારીફ કરેલી છે, તે માણસ અથવા તે માણસો મારી ખરી હાલતને જાણતા ન હોવાથી આપને પણ મારી હાલત જાણવી શક્યા નથી એ વાત ખરી છે કે હું નાટકમાં નાચનારી એક નટી હોવા છતાં વેશ્યાઓ જેવી બદકાર નથી, પરંતુ હું જાતની હિંદુ છું, હિંદુધર્મને માનનારી છું, પરણેલી છું, મારા ખાવિંદ, મારાં સાસુ તથા મારી માતા સાથે સુખમમાં રહું છું અને જે છોકરાની માતા છું મારી આ હાલત જો પ્રથમથી જ આપ નામદારના જાણવામાં આવી હોત, તો આપ વિચારશીલ પુરુષ હોવાથી, હું નથી ધારતી કે, મારા ધર્મને, મારા ખાવિંદને, મારાં સાસુને, મારી માતાને તેમજ મારા સત્તાને ત્યાગીને આપ મને પોતા સાથે નિકાહ કરીને પોતાની બીબી થવા મટિનો આગ્રહ કરવાને તૈયાર થાત પરંતુ આપ મારી ખરી હાલતથી નાવાકિફ હોવાથી આપે આ માગણી કરી છે અને તેથી હું આપને કરો પણ દોષ નથી દેતી; બદકે આપની માનભરી માગણી ન સ્વીકારી શકવા મટિ હું આપની મોઆફીજ ચાહું છું” એ હવે મારી સત્ય પરિસ્થિતિનું તે અમીરને જાન કરાવી દીધું.

મારા આ લાખજીને સાબળતાં જ શુદ્ધિકારના સુખમડળમાં સ્થામતા આવી ગઈ અને તેથી તેના અંત કરણમાં નિરાશાનો આઘાત થયો હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું તે ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો. “મિસ મેનકા! આપ પરણેલા છો અને માદરે ફર્જન્ટ છો એ વાત જો મારા જાણવામાં આવી હોત, તો હું આવી માગણી લઈને અડધી રાતે આપને તકલીફ આપવામટિ આવત જ નહિ. આ તો હું જ આપનો ગુનાહગાર થયો છું અને તેટલામટિ હું જ આપની મોઆફી ચાહું છું હું બન્દયે હવસ નથી અને તેથી હવે આપના સુખમમાં કોઈ પણ જાતની ધુરી ફાનત રાખવી એ બાબતને હું ગુનાહે અજીમ માનું છું. પરવરદિગાર આપને સર્વ રીતે સુખમાં રાખે અને આપની શર્મ તથા ઇજ્જતને કાયમ રાખે, એ જ મારી દુવા છે.”

પરંતુ બુદ્ધિકાર ભેગ જેવા એક કુલીન, વિદ્વાન, ધનવાન તથા ધર્મનિષ્ઠ અમીરની આવી નિરાશાને જોઈને મારા મનમાં હયા આવી જવાથી મેં તેને કહ્યું- “આલી જનાબ! જો આપની દારામાં અક્કા હોય અને મને આપ નેક ઔરત માનતા હો, તો આપના જનાનખાનાને સારી રીતે શોખાવી શકે તેવી અને આપને મહુબ્બતનો મન બરાબર અખાવી શકે તેવી નવજવાન, હસીના, તાલી-મયાફત, રશ્કે ફૂર, રશ્કે કમર અને ગાવાના હુનરમાં તો મારાથી લાખગણી અઢિયાલી તેમ જ અસ્મતશઆર નાજનીન સાથે હું આપના નિકાહ કરાવી આપવાને તૈયાર છું. જો કે એક વાર તેના અસ્મતમાં બળાકારથી દાગ લાગી ચૂક્યો છે; પણ તેણે પોતાની ઇચ્છાથી વ્યભિચાર કર્યો નથી અને તેથી હું તો તેને અસ્મતપનાહ જ માનું છું. વળી તે નાજનીન મુસલમાન હોવાથી આપ સાથે નિકાહ કરતા તેને ધર્મનો ખાધ પણ નડે તેમ નથી. જો કે તેનો પોતાનો તો કેટલાક કારણોથી નિકાહ કરવાનો ઇરાદો છે જ નહિ, પણ જો હું તેને સમજાવીશ અને આગ્રહ કરીશ તો કદાચિત્ તે માની જશે, એમ મને જણાય છે.”

“મિસ મેનકા! આજથી હું આપને મારાં એક હમ્મીરા માનું છું અને જો આપ તે નાજનીનની સરાફત તથા લાયકી વિષે ખાત્રી આપતા હો, તો તેની સાથે નિકાહ કરવામાં મને કોઈ પણ જાતનો વાધો નથી.” બુદ્ધિકારે તે નાજનીન સાથે નિકાહ કરવાની પોતાની ઇચ્છાને તલ્કાળ વ્યક્ત કરી બતાવી

“જો એમ જ હોય, તો હું આપને જ્યારે કાગળ અથવા તારથી બોલાવું ત્યારે આપ મુબઈ આવવાની તકલીફ ઉઠાવશો? કારણ કે, તે ઔરત મુબઈમાં છે અને મુબઈમાં નિકાહ થઈ ગયા પછી જ તે આપની સાથે અહીં આવી શકે તેમ છે.” મેં એક ચર્ત રત્ન કરી

“આપ જ્યારે પણ કાગળ લખશો અથવા તો તાર કરશો તે વેળાએ હું બાખુશી મુબઈ આવીશ અને તે હસીનાની જે ચર્તો હશે તે પૂરી કરીને નિકાહ કર્યા પછી જ હું તેને મારા ગરીબખાનામાં લઈ આવીશ આ મારા એક વિનિ-ટિંગ કાર્ડને સલામી રાખજો, એમાં માફ સરનામું પણ લખેલું છે એટલે કાગળ અથવા તાર કરતી વેળાએ તે શોધવું નહિ પડે.” જો પ્રમાણે મારી ચર્તને સ્વીકારીને બુદ્ધિકાર ભેગે પોતાના કડાપર બંધિલા રિસ્ટ વૉચને બિતારી નાખ્યું અને તે લગભગ અઢીથી ત્રણસે સ્પિયાના રિસ્ટ વૉચને મારા હાથમાં આપતાં કહ્યું. “એક બાઈ તરીકે હું આ એક સાઠી લેટ અત્યારે આપુ છું તે સ્વીકારીને મને આભારી કરશો એવી આશા છે. મારા લાયક બીજું કોઈ કામ હોય તો જરૂર જણાવશો. રાત હવે ધણી મોઢી થવા આવેલી છે એટલે આપને આપેલી તકલીફ મટી વળી પણ એક વાર આપની મોઆફી માગીને હું હવે જવા માટેની રત્ન ચાલું છું. હ, પણ આપ મુબઈ જવાને અહીંથી ક્યારે ઉપડવાનાં છો?”

“લગભગ સાતથી આઠ દિવસમાં.” મેં જવાબ આપ્યો.

“વાર ત્યારે જે દિવસે આપ અહીંથી રવાના થવાનાં હો” તેથી એક દિવસ પહેલાં મને ખબર આપશો, તો હું સ્ટેશન પર આવીશ અથવા તો અહીં આપને મળી જઈશ. બહાની.” આમ કહીને તે બહો અમીર અથવા સાચો મુસલમાન જવામદિ ઉઠ્યો.

મેં સમદુલારીને બોલાવીને પાનની બીડી માનપૂર્વક તેના હાથમાં આપી અને તેનો સ્વીકાર કરીને ‘બુઢાહાફિન’ કહેવાની સાથે જ તરુણ પુરુષ કર્ણ પશુ વિશેષ બળથી અને વેગથી તે નિ સરણી બતરી ગયા. તે ફેટનમાં બેસતા જ ફેટન ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

બુદ્ધિકાર બેગ અને મારા વચ્ચે ચાલેલા સવાદનું એકાગ્રતાથી શ્રવણ કરતી રામદુલારી પાસેના ઝોરડામાં બેઠી હતી તે હવે મારી પાસે આવીને બેસી ગઈ અને કહેવા લાગી “અપા બહેન! આ અત્યારે પધારેલા તમારા પ્રેમના નવા ખરીદદારની અને તમારી નાટકના બાપણે જેવી વાતચીત ચાલતી હતી ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે અહીં આવીને બોલવામાટે માફ મન એટલું બધું તલપી રહ્યું હતું કે અત્યાર સુધી માંડ માંડ મારા મનને હું જાળવી રાખી છું, અને મારી બહુ બોલકણી બોળડીને બોલતી અટકાવી રાખી છું હાશ! હવે બોલવાનો વખત મળ્યો એટલે મનમાં ટાઢક પશુ વળી અને હવે ચઢેલો છવ પશુ કાઠક હેડો બેઠો! તમે તો થયા છો બહેન હવે સતીશિરોમણી અને કરવા માડી છે સાવિત્રી તથા અનસૂયાની સ્પર્ધા! એટલે તમે આવો અમીરોના પ્રેમપાશમાં ધનની કે માનની લાલસાથી ન સપડાઓ, એ બનવા ભેગ છે, પરંતુ મને કોઈ નવા ધણીની ધણીઆણી બનાવવાના વિચારો તમારા મનમાં રમી રહ્યા છે, તો પછી મારા જેવો કે મારાથી પણ મોટો અને મારા લાયકો તેમ જ બાપડીનો આવો હમ્મીદવાર ઘર બેઠાં આવ્યો હતો, તો તેની સાથે માફ પાટિયું ગોઠવી આપવાની કોશિશ કરવાને બદલે બીજી નવજવાન નાજનીન સાથે તેના નિકાહ કરાવી આપવાની જટપટ ચામાટે જગાડી? શું તે જવાનીમાં દીવાની બનેલી ઔરત તમને દલાલી આપશે અને હું તમને તમારી દલાલી ન આપત?”

“ત્યારે તે વખતે જ બોલવું” ને તને તો તારાથી વયમાં દશ વર્ષ નાનો ધણી ભેઠજે છે અને આ તો તારાથી દશ વર્ષ મોટો ધણી હતો એટલે એની સાથે તારું પાટિયું કેવી રીતે ગોઠવી શકાય? જો તારી રત્ન લીધા વિના મારાથી આવું સાફસ કરી જવાય અને તેથી ક્યાંક તારા પોજીશનમાં વધો આવી જાય, તો તારો પિત્તો હજી આવતા હું જાણો સબાબાવવા ને મારામારી કરવા તૈયાર થાય, તો? આવી શંકાથી આપણે તારા પાટિયાને ગોઠવવાનું સાફસ ન કરી શક્યા, પણ જવા દે, તારી મરજી હશે, તો એવા સો હમ્મીદવારો નીકળી આવશે, માત્ર તારી સલામતી ભેઠજે! મારી દુલારી રામદુલારી! ખાજે ખાજે ને ચાવજે ચણા; હું સલામત છે તો બાયડા ધણા!” મેં પણ યોગ્ય શબ્દોમાં રામદુલારીને વિનોદથી જ ઉત્તર આપ્યું અને તે સાંભળીને રામદુલારી ખડખડ હસી પડી.

“જરી વાત છે, સો ઠવના સોના જેવી અને અમેરિકાના ડોલર જેવી ખરી વાત છે કે, માથું સલામત હોય તો ધણી મળી આવે છે; ધણી ખરમા માથાને! તેમ જ આપણે સલામત છીએ તો બાયડા તો પીટયા ભેઠજે તેટલા મળી રહેશે; ચારે ધણી ખરમા આપણને પોતાને!!” આ પ્રમાણે મારી હામાં હા મેળવીને સમદુલારીએ મને પૂછ્યું: “પણ અપા બહેન, જે મુસલમાન મુવત્તી સાથે આપ સાફબાજે આ બુઢા અમીર સાફબાજે અથડાવી દેવાનો નિશ્ચય ક્યો છે મુબરકમા વસતી મુસલમાન મુવત્તી કાણુ છે તે તો જરા બજાવે; રહ્યું

સાથે પચ્ચવાના બાળ્યને માત્ર કરનારી તે બાળ્યશાલિની નવયૌવનાની કંઈક ઓળખાણુ તો કરાવે.”

“હરમતબ્બન અને શીલર સાહેબનેા સર્વ વૃત્તાત તો મેં તને સબળાવ્યો છે અને તેની સાથે કાચનમાલા તથા મરીયમ નામની એક હિન્દુ તથા એક મુસલમાન મળીને જે યુવતીઓનેા કેટલોક વૃત્તાત પણ તારા નજીવામાં આવી ચૂક્યો છે. એ બેમાની કાચનમાલા તો લાલા સ્યામલાલની કાન્ટા છે એ પણ તું જાણે છે એટલે જે મરીયમ નામની મુસલમાન યુવતી છે તે જે મુબલમ્મ કેસનેા નિકાલ થઈ ગયા પછી આવા કોઈ મોતેબર અમીરની બીબી થશે તો અમીરની એક સારી બીબી મેળવવા માટેની ઇચ્છા પૂરી થવા સાથે મરીયમનેા પણ ભગડેલો અવતાર સુધરી જશે અને અલ્હારે વેસ્યાના નામથી ઓળખાતી મરીયમ થોડા દિવસ પછી પાકદામન બીબીના નામથી ઓળખાઈ મારા શિરપર આશીર્વાદોની વૃષ્ટિ વર્ષાવશે આવી મારી દૃઢ માન્યતા હોવાથી તેના નિકાલ માટેનું મેં આજે આ અચાનક અવસર મળતાં બીબરોપણુ કરી રાખ્યું છે; માત્ર મરીયમની અનુમતિ મળવાનેા જ વિલબ છે અને તે અનુમતિ મળતાંની સાથે જ જે વિષયનુ આજે બીબરોપણુ થયું છે તે વિષય અલ્પ સમયમાં જ વૃક્ષનું સ્વરૂપ ધારશે અને તે વૃક્ષના મધુર ફળોને પણ આપણે જોઈ શકીશું. મરીયમ મારા વચનને અવશ્ય માન આપશે અને મારા આ પ્રસ્તાવને તકાળ સ્વીકારી લેશે, એ વિષે મારા મનમા લેશમાત્ર શંકા નથી.” મેં રામદુલારીની આતુરતાને મટાડવામાટે મરીયમનેા સંક્ષેપમાં જ પરિચય કરાવી દીધો અને એ વેળાએ લગભગ અઢી વાગ્યાનેા અમલ થયેલો હોવાથી કહ્યું “કેમ, ત્યારે હવે આપણે નિદ્રાધીન થઈશું ?”

“અપા બહેન, અલ્હાર સૂધી તો હું મશ્કરી કરતી હતી, પણ હવે મારે ગભીર થઈને કહેવું પડે છે કે તમેાએ દુરાચારના માર્ગમાથી પાછા વળીને બ્યાસ્થી સદાચાર, સદ્ગર્મ તથા સત્તીતિના માર્ગમા પદસચાર કર્યો છે, ત્યારથી પોતે તો સુધરી ગયાં છે પણ તે સાથે બીબ પતિત જીવના ઉદ્ધાર માટેના પણ તમેા દિવસ અને રાત અવિશ્રાત પ્રયત્ન કર્યા કરો છે અને પરમેશ્વરનાં પ્રેમ-બાબન થતા રહો છે. એમાટે તમેાને જેટલો પણ ધન્યવાદો અપાય તેટલો થોડા જ છે અને જેટલી પણ તમારી પ્રશંસા કરાય તેટલી અલ્પ થવાનેા જ સંભવ છે તમારી આ ઓલીદોલી સજિની મૈત્રિણી અથવા અનુચરનેા તમને એ જ આશીર્વાદ છે કે તમેા સવાસો વર્ષના ડોશી યાત્રો, તમારા આરોગ્યને ઈશ્વર અવિચળ રાખે, તમારી આહવાહી વધતી રહો અને તમેા નિરતર આવાં જ પરોપકારના કાર્યો કરતા રહો.” વિનોદિની રામદુલારીએ અતિશય ગંભીર ભાવથી અને અત કચ્છપૂર્વક મારી પ્રશંસા કરીને મારા શિરપર આશીર્વાદની વૃષ્ટિ વર્ષાવી.

“તથાસ્તુ!” શબ્દના ઉચ્ચારથી મેં તેના આશીર્વાદને મસ્તકપર ચઢાવી લીધો.

આ ઘટનાને બીજે દિવસે લાલા સ્યામલાલ તથા ચિન્તામણીએ પોતાની બાડી મોકલીને મને પોતા પાસે બોલાવી અને ત્યાં પહોંચતા સ્યામલાલે મને નજીવણું “અપા બહેન ! મહ કાલે કાચનમાલાનેા કાગળ આવ્યો છે અને તેમાં તેણે નજીવણું છે કે, ‘ક્રિમિનલ ઇન્વેસ્ટિગેશન ડિપાર્ટમેન્ટ’વાળાએ હરમતબ્બન તથા

૩૫૨ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

શીલરપરના કેસમાં જે જે પૂરાવા મેળવવાના હતા તે મેળવી લીધા છે અને તેથી બાર દિવસ પછી કેસ કોર્ટમાં ચાલવાનો છે એટલે આપ હવે સત્વર અહીં મુખર્ષિ આવવાની તૈયારી કરજો અને જો લાવી શકાય તો મારા ચિન્તામણી બહેનને પણ સાથે લેતા આવજો ચપા બહેનને પણ આ હકીકત જણાવજો અને તેઓ આવવાનાં હોય તો તેમને પણ સાથે જ લાવજો ચપા બહેનનો એક કાગળ મને મળ્યો છે, પણ જવાબ નથી લખી શકાયો તેમાં મારી વતી તેમની ક્ષમા માગીને તેમને મારા પ્રજ્ઞામ વચાવશે. ત્યારે હવે કહો કે મુખર્ષિ જવા માટે તમારો અહીંથી ક્યારે અને કયે દિવસે ઉપડવાનો વિચાર છે?”

“આપનો અહીંથી ક્યારે નીકળવાનો વિચાર છે અને મારા ચિન્તામણી બહેન પણ સાથે આવવાનાં છે કે કેમ?” મેં ઉત્તર આપવાને બદલે સારો પ્રશ્ન રજૂ કર્યો

“જો બારેક દિવસમાં જ કેસ ચાલવાનો હોય, તો તો અમે ત્યાં બે ચાર દિવસ વહેલા જ પહોંચી જઈએ તો સારું, એવો મારો વિચાર છે, કારણ કે, જો ત્યાં ગયા પછી બહેન કાચનમાલામાં આપણા તરફથી વકીલ કે ઍરિસ્ટરને રજૂઆતી આવશ્યકતા હોય તો તે માટેની વેળાસર વ્યવસ્થા કરી શકાય પ્રથમ મારો પોતાનો મુખર્ષિ જવાનો વિચાર ન હોતો, પરંતુ બહેન કાચનમાલાનો આગ્રહ હોવાથી અંતે મેં પણ તમારા બાઈ સાથે મુખર્ષિ જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને તેથી જો તમે પણ સાથે હશે તો વળી સુસાફરીમાં તેમ જ અમારાં મુખર્ષિનિવાસમાં અમોને એક મઠા આવશે” શ્યામલાલે બદલે ચિન્તામણી-એ જ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી દીધો

“હીક, આપ મુખર્ષિ પધારશે તો આપની આ ગરીબ બહેનનું ઘર પણ આપના ચરણસ્પર્શથી પવિત્ર થશે અને અમને પણ આપના સમાગમનો અલબ્ધ લાભ મળશે પરંતુ ત્યાં બેઠવા માટેની આપે શી વ્યવસ્થા કરી છે? જો આપે કંઈ વ્યવસ્થા ન કરી હોય, તો હું મારા સાસુજી તથા માતૃશ્રીને તારથી ખબર આપી દઉં એટલે તેઓ સર્વ વ્યવસ્થા કરી રાખશે અમે ગરીબ હોવા છતાં આપના આદરાતિથ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા નહિ થવા દઈએ, એ વિષે નિશ્ચય રાખશે.” મેં કેવળ ઔપચારિકતાથી નહિ, કિન્તુ અતઃકરણપૂર્વક તે દપતીને મારા અતિથિ થવા માટેનો વિવેકપૂર્વક આગ્રહ કર્યો

પરંતુ શ્યામલાલે જણાવ્યું “ચપા બહેન, તમારી આવી લાગણીમાં અમે દપતી તમારો ઉપકાર માનીએ છીએ આપના અતિથિ થવામાં અમોને વાધો હોઈ શકે જ નહિ અને અમારા સહારમાં તમે કરી પણ ન્યૂનતા થવા દેશો, એ શક તો સ્વપ્નમાં પણ લાવી શકાય તેમ નથી, પરંતુ વાત એમ છે કે મારા અહીંના નિવાસી પણ હાલ વ્યવસાયના કારણથી મુખર્ષિમાં વસતા એક મિત્રે અમારા માટે આજે પદર દિવસથી મુખર્ષિમાં તારદેવના પુલની નજીકમાં ફર્નિચર સાથેનો એક બગલો રૂપિયા ત્રણસેના માસિક બાડાથી બાડે લઈ રાખ્યો છે અને બીજી પણ જોઈતી વ્યવસ્થા કરી રાખી છે એટલે હવે તમે તકલીફ આપવાની અગત્ય રહી નથી છતાં પણ અમે તમારા દૌલતખાનામાં અવસ્ય આવીશું અને જમીશું પણ ખરા, તમારા ઘરને અમે પારકાનું ઘર માનતાં જ નથી” શ્યામલાલે મુખર્ષિમાં રહેવા માટેની થયેલી વ્યવસ્થાની વાતો કહી

સંભળાવી અને પછી બીજી વાર પૂછ્યું “ત્યારે હવે તમે મુખર્ષ ચાલવાને ક્યારે તૈયાર થઇ શકશો ?”

“આ વળી અહીં આવ્યા પછી નાટકમાં નાચવાની લક્ષ્મીને ગળે વળગાડી લીધી છે એ તો આપ જાણો જ છે. સાતેક દિવસમાં મારું નાટકવાળા સાથેનું એક્સિમેન્ટ પૂરું થાય છે એટલે આજથી આઠમે દિવસે મારાથી અહીંથી નીકળી શકાશે એ તે દિવસે આપ પણ નીકળવાનું રાખો. તો આપણે સાથે પ્રવાસ કરી શકીશું અને નહિ તો પછી અમે ચાર જણ આવવાના છીએ તે પછી આવીશું” મેં મારા નીકળવાનો દિવસ જણાવી દીધો.

“હીક છે, આજથી આઠમે દિવસે આપણે અહીંથી નીકળીશું, અને બી. બી. સી. આઈ. રેલ્વેના પંતળ મેલમાં જઈશું તો પંતળ મેલ આપણને ત્રીસ કલાકમાં મુખર્ષ બેળા કરી દેશે એટલે ત્યાં બે ત્રણ દિવસનો ટાઇમ તો અવસ્ય મળી શકશે. બિતારાની વ્યવસ્થા તો થઇ ગઇ છે એટલે બે દિવસમાં જ તમારા સંગ્રામને ખોલ નાખવાની અમારી ઇચ્છા નથી તમે એક દિવસ આગળથી જ સામાન વગેરે બધાવીને તૈયાર રાખજો અને આપની સાથે નોકરો કેટલા છે તે જરા અગાઉ જણાવી દેજો” સ્થામલાલે સાથે જવાના નિમિત્તપર આવીને કહ્યું.

“મારી સાથે મુખર્ષથી તો હું એક જ નોકર લાવી હતી, પણ અહીંથી રામદુલારી નામની એક અધિક બાઈને મેં મારી નોકરીમાં રાખી લીધી છે અને તેથી તે પણ મારી સાથે મુખર્ષ આવવાની છે” મેં રામદુલારીને પણ મારા નોકરોમાંની એક તરીકે જણાવી દીધી.

“ચિંતા નહિ, ફર્સ્ટ ક્લાસનો આપણે એક આખો કમ્પાર્ટમેન્ટ રીઝર્વ કરાવીશું અને બે અમારા તથા બે તમારાં મળીને ચાર નોકરોને નોકરોના ખાનામાં બેસાડવાની અથવા તો બે સ્ત્રી નોકરોને બે રસ્તામાં તેમની અગત્ય નહિ હોય તો ત્રીજા વર્ગના સ્ત્રીના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેસાડવાની વ્યવસ્થા કરી આપીશું” આવી રીતે પ્રવાસની તૈયારી વિષેની વાતચીતનો અંત લાવીને સ્થામલાલે મને કહ્યું “પણ એક બીજી નવાઈ જેવી વાત તમેએ દિલ્લીમાં સાંભળી છે કે કેમ ?”

“નારે બાઈ, એવી કોઈ નવાઈ જેવી વાત મારા સાંભળવામાં તો નથી આવી. હવે અત્યારે આપના મુખર્ષી તેવી કોઈ વાત સાંભળવામાં આવે, તો તે એક નહીં વાત છે” મેં મારી અજ્ઞતાનું દર્શન કરાવ્યું.

“અપા બહેન, આજકાલ કેવળ નાટકમાં બાજ બજવનારાં એક કુશળ નથી તરીકે જ નહિ, પણ એક કપટનીતિવિચારક તથા વીર નારી તરીકે પણ આપનું નામ દિલ્લીના જનસમુદાયમાં ઘેર ઘેર ચર્ચાઈ રહ્યું છે છતાં એ વાર્તા આપના જણવામાં આવી શકી નથી એ વળી એક બીજી નવાઈ છે” સ્થામલાલે આ હજારથી મારી આતુરતાને વળી વિશેષ વધારી દીધી.

“મારું નામ અને તે ઘેર ઘેર ચર્ચાઈ રહ્યું છે ? એવી તે મારી કપટનીતિ-પટ્ટતા તથા વીરતાનો દિલ્લીના જનસમુદાયને મેં શો પરિચય કરાવ્યો છે, એ વિષે હું પોતે તો કંઈ પણ જણતી નથી એટલે મને તો અત્યારે આપના શ્રીમુખર્ષી મારા વિષે હું જે કંઈ સાંભળું છું, તે નવાઈભરેલું જ લાગે છે” મેં તે નવાઈ વિષે સમો નવાઈનો ભાવ દર્શાવ્યો, સ્થામલાલના બોલવાનો વાસ્તવિક આશય સંપૂર્ણતથી અચાપિ મારા ધ્યાનમાં આવી શક્યો ન હોતો.

“જો ખરેખર જ આપના વિષયમાં આજકાલ દિલ્હીમાં ચાલી રહેલી ચર્ચાની વાર્તા આપના સાબળવામાં ન આવી હોય તો તે ચર્ચા આ છે” આમ કહીને શ્યામલાલે તે ચર્ચાના વિષયનો સંક્ષેપમાં સ્ફોટ કરતાં જણાવ્યું. “જે દેવકુમારીની પ્રેમપત્રિકાઓ હું પેલા ફેટિગાફર પાસેથી લાવ્યા હતાં અને જે તમારા હાથથી ઓવાઈ હતી તે પ્રેમપત્રિકાઓની લેખિકા દેવકુમારીને રાજનન્દનના કુન્દામાથી તમોએ ચાલાકીથી છાડવી હતા. રાજનન્દન તથા તેના એક શાલિગ્રામ નામના મિત્રે દ્વાબાજીથી આપને યમુનાના તીરપ્રાંતમાંના એક જનશૂન્ય ભાગમાં આવેલા એક બંગલામાં લઈ જઈને આપની બ્રહ્મતા કરીને આપના માણુ લેવાનો પ્રયત્ન રચ્યો હતો, પણ તેમના પ્રયત્નને તોડવામટિ આપે પ્રથમથી જ પ્રયત્ન રચી શખેલો હોવાથી આપના માણુસોએ તે બદમાશોને મારીને લોથ કરી નાખ્યા હતા તેમ જ આપના ઉપદેશથી વ્યભિચારિણી દેવકુમારીના અત કરણમાં વૈરાગ્યભાવનાનો ઉદય થતાં તે અતિશય પશ્ચાત્તાપપૂર્વક પોતાની સમસ્ત સ્થાવર તથા જંગમ સપત્તિ પોતાના પુત્રને સોંપીને પોતે સન્યાસિની થઈ પવિત્ર જીવન વીતાડવાના ઉદ્દેશથી કોઈ એક તીર્થક્ષેત્રમાં ચાલી ગઈ છે, આ પ્રમાણેની વાર્તા દિલ્હીમાં ચાલે છે અને લોકો આપની એટલી બધી પ્રશંસા કરે છે કે તે પ્રશંસાને સાબળીને જેઓ આપને નામથી પણ નથી ઓળખતા તેવા સ્ત્રીપુરુષો પણ આપને માનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા છે. જો આ વાર્તા સત્ય જ હોય, તો હું પણ આપને ધન્યવાદ આપુ છું અને આપને માનવી નારીના અવતારમાં દેવી તરીકે જ માનુ છું.”

“જ્યારે આ વાર્તા દિલ્હી નગરમાં આઠલી સીમા પર્યન્ત વિસ્તરી ગઈ છે તો હવે સત્ય વાર્તા શી છે અને કેટલી છે તે જો આપની આજ્ઞા હોય તો હું આપને કહી સંભળાવવાને તૈયાર છું પરંતુ તે વાર્તા સંભળાવ્યા પૂર્વે હું મારા હસ્તથી થયેલા આપના એક અપરાધમટિ ક્ષમા મેળવવાનો પ્રસ્તાવ કરું છું, જો આપ ક્ષમાનું વચન આપતા હો, તો જ હું એ વાર્તા કહી સંભળાવીશ, અન્યથા નહિ.” મારા હિતેથી બંધુ જેવા બદ્દ પુરુષ શ્યામલાલ સમક્ષ સર્વ સત્ય ઘટનાને રજૂ કરી દેવાના ઉદ્દેશથી મેં આ પ્રમાણેનું મારબદ્દર્શક બાબજી કહ્યું.

“અપા બહેન, ગામમાં હોયલી વાર્તા બલે અતિશયોક્તિ ભરેલી હોય, તો પણ તેમાં અમુક પરિમાણમાં તો સત્યાશ હોવો જ જોઈએ, એમ તો કોઈ પણ બુદ્ધિમતી વ્યક્તિ કહી શકે તેમ છે; છતાં પણ આપના મુખથી એ વાર્તા સત્ય સ્વરૂપમાં જ જણાવામાં આવશે એ નિર્વિવાદ છે આપના હસ્તથી અમારો કરો. પણ અપરાધ થયો હોય એવી અમારી માન્યતા નથી, છતાં પણ ધારો કે જાણે અજાણે આપના હસ્તથી તેવું કોઈ બન્યું હોય, તો પણ અમે તેમટિ ક્ષમા આપવાને તૈયાર છીએ.” ચિન્તામણીએ જ પતિને બદલે ક્ષમાનું વચન આપી દીધું.

ક્ષમાનું વચન મળતા દેવકુમારી સાથેના મારા સંબંધનો આદિથી અંત પર્યન્તનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ સંભળાવીને આ વેળાયે દેવકુમારીએ જ મને દિલ્હીમાં ચા કારણથી બોલાવી મગાવી હતી અને દિલ્હીમાં આવ્યા પછી, કાકતાલીસ ન્યાયથી કહો કે પછી બાગ્યની ચરોરેપાથી કહો, મારા હસ્તથી દેવકુમારીના કાર્યની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ થતા રાજનન્દનની કેટલી સીમાપર્યન્ત પાયમાલી થઈ હતી અને અંતે રાજનન્દનની પત્ની તેમ જ દેવકુમારી બંને સસારલગ્નિની સંજ્ઞા

સિની થઈને કેવા સયોગોસાં દિલ્હીને ત્યાગી ગઈ હતી. ઇત્યાદિ સર્વ વૃત્તાંત મેં તેમને કહી સંભળાવ્યો અને તે વૃત્તાંતમાં દેવકુમારીના પત્રોને મેળવવામાટે મેં શ્યામલાલ તથા ચિન્તામણી સાથે જે અસત્યવાદ અથવા કપટવ્યવહાર કર્યો હતો તેનો હલ્લેખ પણ આવી ગયેલો હોવાથી એ વૃત્તાંતની સમાપ્તિ કર્યા પછી મેં નમ્રતાથી પ્રાર્થનાના સ્વરૂપમાં કહ્યું કે “દેવી દંપતી ! હવે મારા આ વૃત્તાંતના શ્રવણથી આપના નજીવામાં આવી શક્યું હશે કે દેવકુમારીના જે પત્રો મેં આપની પાસેથી વાંચવાનું નિમિત્ત કરીને માગી લીધા હતા તેમાં મારો શો આશય સમાયેલો હતો અને મારા આશયને સિદ્ધ કરવામાટે આપ દંપતી સમક્ષ મારે જે બયાનક અસત્યવાદ કરવો પડ્યો હતો તે અસત્યવાદને હું પોતે અપરાધ માનું છું અને તેથી શુદ્ધ અંત કરણથી મારા તે અપરાધની હું આપ દંપતી પાસેથી નમ્રતાપૂર્વક ક્ષમા માગું છું”

મારા વૃત્તાંતને અથથી ઇતિ પર્યંત લક્ષ્યપૂર્વક સંભળી લીધા પછી શ્યામલાલ માયાથી કહેવા લાગ્યો “ચંપા બહેન, ગામમાં ચાલતી જે વાત મારા સંભળવામાં આવી હતી તે વાતને હું અત્યાર સુધી તો વધારે પડતી અને અતિશયોક્તિથી બરેલી જ માનતો હતો, પરંતુ આપના મુખથી આ સત્ય વૃત્તાંતને સંભળ્યા પછી તો એમ જ જણાય છે કે આપના બુદ્ધિમત્તા, પ્રસંગાવધાન તથા વીરતા આદિની યથાર્થ મહત્તા અઘ્નાપિ લોકોના નજીવામાં આવી શકી નથી અને તેથી તેઓ અતિશયોક્તિ નથી કરતા, પણ અધ્યોક્તિ જ કરે છે. ખરેખર આ વેળાએ દિલ્હીમાં આવીને તમેએ રાજનંદન તથા શાલિગ્રામ જેવા દુષ્ટ જનોના મદન મર્દન કરી નાખવાના તેમ જ દેવકુમારી જેવી જન્મભ્રષ્ટા વ્યભિચારિણી નારીના મનને વૈરાગ્યના માર્ગમાં પ્રેરવાના કાર્યમાં જે સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે, તે કાર્ય સર્વથા પરોપકારમય હોવાથી જો એ કાર્યની સિદ્ધિમાટે આપને કિંમિત્ અસત્યવાદ કરવો પડ્યો હોય તો તે સર્વથા ક્ષમ્ય હોવાથી અમે આપના અસત્યવાદમાટે આપને શુદ્ધ અંત કરણથી ક્ષમા આપીએ છીએ, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પરોક્ષતાથી અમે પણ આ શુભ કાર્યની સિદ્ધિના કારણ થયા છીએ એટલામાટે અમારા અવતારને પણ અમે ધન્ય માનીએ છીએ. આપના આ વૃત્તાંતને સંભળીને આપ વિષે અમારા મનમાં જે માનની ભાવના વસી રહી હતી તેમાં ઘટાડો નહિ, પણ ધણું જ વધારો થયો છે અને તેથી આપ જેવા એક અલૌકિક નારીરત્ન સાથે અમારો આવો ગાઠ સંબંધ બધાયેલો જોઈને જો અમે અમને પોતાને બાગ્યશાળી માનીએ અને અમારા મનમાં એક પ્રકારના અભિમાનનો આવિર્ભાવ થાય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક તથા નૈસર્ગિક છે, એમ કંઈ પણ કહી શકે તેમ છે”

“ચંપા બહેન, આપ આઠલા બધા બુદ્ધિમતી, વીરહૃદયા અને ચાણાક્ય-નન્દિનીની પદવીના અધિકારિણી હશે એની મને તો સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના ન ફોટી, મારામાં આવું કંઈ પણ ન હોવાથી હું તો સંઘળી સ્ત્રીઓને મારા જેવી જ માનતી હતી. આ કારણથી જો આપનો વૃત્તાંત મને કાર્પનિક નવલ-કથા જેવો લાગે તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી. ચાલો, આપ જેવાં બુદ્ધિમતી સ્ત્રી સાથે મારો પરિચય થયો છે તો હવે સમગ્ર રમ લાગશે અને

૩૫૬ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

મારી બુદ્ધિનો પણ કાંઈક વિકાસ થશે” ચિન્તામણીએ પોતા સાથે સરખામણી કરીને મારી બુદ્ધિવિષયક મહત્તાનો માનવતાથી સ્વીકાર કર્યો

મને મારી પોતાની આટલી બધી પ્રશંસા ન ગમવાથી મેં એ સ્તુતિના વ્યવસાયને આટલેથી જ અટકાવી દેવાની પ્રાર્થના કરી અને તેથી એ વિષય આટલેથી અટકતા અન્ય વિષયોની અમારા વચ્ચે ચર્ચા ચાલવા લાગી હું દર વાગે શ્યામલાલના ભવનમાં આવી હતી અને ત્યાં ઉપર્યુક્ત વાર્તાલાપમાં લગભગ અઢી કલાક જેટલો સમય પાણીના રેલાની પેઠે વહી જવાથી સાડાખાર વાગે દાસીએ આવીને ભોજનના થાળ પીરસાયલા તૈયાર હોવાના સમાચાર આપ્યા શ્યામલાલ તથા ચિન્તામણીએ મને તેમ જ મન્મથકુમાર પણ આજે મારી સાથે આવેલો હોવાથી તેને પણ આગ્રહ કરીને જમવા બેસાડ્યા ભોજનને ન્યાય આપીને અને ત્યાર પછી તાબૂલબક્ષણ આદિમાં કેટલોક સમય વીતાડીને બે વાગે શ્યામલાલની ગાડીમાં બેસીને જ હું તથા મન્મથકુમાર પાછાં અમારા મકાનમાં આવી લાગ્યા ઘેર આવીને અડધા કલાક પછી હું સૂવાની તૈયારી કરતી હતી એટલામાં નીચેના ઘોરી રસ્તામાંથી આ પ્રમાણેના અસંબદ્ધ સંગીતના શબ્દો મારા શ્રવણમાં આવીને અચડાયા -

“કરો બસ કલ્લ ચપાકો હમારી યે દુહાઈ હય,

તુઝે હય શૌક ચપાકો તો હરદમ લગો લગાતા જા.”

હું હઠીને બારીમાં ગઈ અને ત્યાં માર્ગમાં જે એક દૃશ્ય મારા જોવામાં આવ્યું તેને જોતા મારા મનમાં જેમ ક્રોધ, તિરસ્કાર અને ધૂણાનો આવિર્ભાવ થયો તેમ જ તે સાથે દયા, અનુકંપા તથા ક્ષમાનો આવિર્ભાવ પણ થવા લાગ્યો ત્યારે એવું તે તે દૃશ્ય થું હતું વાઝ ? આનું ઉત્તર હું હવે પછીના પ્રકરણમાં આપીશ

~~~~~

પ્રકરણ ૨૬ મું

દુષ્કર્મચિપાક !

નીચે માર્ગમાં લગભગ બસેથી ત્રણસો મનુષ્યોનો સમુદાય એકત્ર થયેલો હતો અને તે માનવસમુદાયના મધ્યમાં બિભેલો બસ્મલિપ્ત તથા અઠાર સ્થળેથી જેના વત્તો ફાટી ગયા હતા તેવો એક પુરુષ પોતાના ડાબા હાથમાં ધાસલેટનું એક ખાલી જોખુ રાખી જમણા હાથની આગળીઓને તે ખાલી જોખાપર ફેરવતો જાણે હાથનું હાર્મોનિયમ વગાડતો હોયની તેવી ચેષ્ટા કરીને ગત પ્રકરણના અતમા આપેલી ગજલની અસંબદ્ધ પંક્તિઓ અતિશય ઉચ્ચ સ્વરથી ગાતો હતો તેની ધાસલેટના ખાલી જોખામાં હાર્મોનિયમની ભાવના, વાણીની અસંબદ્ધતા, વેશભૂષાની વિચ્છિન્નતા તથા બસ્મલિપ્તતા આદિથી તે કોઈ પાગલ અથવા મોડો માણસ હોવો જોઈએ એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું અને તેથી તેની વિલક્ષણ ચેષ્ટાઓને જોવામાં લોકોનો સમુદાય તેની આસપાસ એકત્ર થઈ ગયો હતો પ્રથમ દૃષ્ટિએ હું તેને જાણખી ચક્રી નહિ અને તેથી તેના મુખ-માથો જે ચપાના નામનો ઉચ્ચાર નીકળતો હતો તે ચંપા હું પોતે હતી કે બીજી કોઈ હતી, એનો તત્કાળ મારાથી કશો પણ નિર્ણય કરી શકાયો નહિ, સસારમાં જેમ એક જ નામ ધરાવનારા અનેક પુરુષો હોય છે તેવી જ રીતે

એક જ નામ ધરાવનારી અનેક નારીઓ પણ હોય છે એટલામટિ તે જે ચયાના નામને ઉચ્ચારતો હતો તે ચપા હું જ હતી એમ માની લેવાનું તત્કાલિક કાંઈ પણ કારણ મારા જોવામા આવી શક્યું નહિ અને અન્ય જનો પ્રમાણે એક કુતહલ તરીકે હું પણ ખારીમાં ઊભી રહીને જોવા લાગી અને મારા અનુચરને મેં તે પાગલના સખ્દો ઉપરથી બરાબર સાંભળી શકાતા ન હોવાથી નીચે તે સાંભળવામટિ તેમ જ તે પાગલ કોણ હતો એ વિષેની પૂછા કરી આવવામટિ રવાના કરી દીધો. મારા અનુચરને નીચે મોકલીને મેં જોવા માર્ગમાં પુનઃ દૃષ્ટિપાત કર્યો તે જ વેળાયે અચાનક તે પાગલની દૃષ્ટિ મારાપર પડી અને તેથી જાણે મને સળોધીને જ બોલતો હોયની ! તેવી રીતે મારા સુખમહનમાં તે પોતાની દૃષ્ટિને સ્થિર રાખીને ફાટી જતા ધ્વનિથી બોલવા લાગ્યો - (તેના આ ઉદ્ગારો જો કે ઉપર મેં બરાબર સાંભળ્યા ન હોતા, પરંતુ મારા અનુચરે ઉપર આવ્યા પછી તેના ઉદ્ગારો મને કહી સંભળાવ્યા હતા તેથી તેના ઉદ્ગારો યથાસ્વરૂપ અહીં આપી શકાયા છે.)

[illegible]

મારો અનુચર તે પાગલના આ અસખ્ય બાપણની સમાપ્તિ થયા પછી પાગલ વિષેની આવશ્યકીય પૃચ્છા કરીને અને પાગલને ઓળખીને પાછો થોડી વારમાં ઉપર આવી લાગ્યો અને તેણે તે પાગલ રાજનન્દન હોવાનું જણાવીને તેના બાપણનો પાઠ બણી ખતાવ્યો કે જે ઉપર આપવામાં આવ્યો છે હજી તે પાગલ રાજનન્દન નીચેથી ખસેલો ન હોવાથી મેં મારા અનુચરને “હું નીચે ફરવાનમાં ધ્યાન રાખીને ઊભો રહેજે અને જો એ ગડો રાજનન્દન આપણા ધરમાં આવવાની કોશિશ કરે તો ધરમાં આવતો અટકાવી દેજે,” આ પ્રમાણેની આજ્ઞા આપીને નીચે મોકલ્યો અને હું વળી પાછી તે પાગલની ચેષ્ટાઓને જોવા માટે ખારીમાં જઈને ઊભી રહી રામદુલારી તથા મન્મથકુમાર પણ એ વગર પૈસાના નાટકને જોતાં ખીજી ખારીમાં ઊભા હતા. ગાડા રાજનન્દનનો લવારો ચાલુ જ હતો અને હવે ધીમે ધીમે તે તોફાનપર ચઢીને લોકોને ગાળો દેવા તથા લોકોપર પથ્થર ફેંકવા મડી ગયો હતો. આ વેળાએ નાગજી તથા ખીજ-ચન્દ્ર મારા ઓરડામાં આવી લાગ્યા અને તેમના પદ્મવનિને સાબળીને જેવું મેં મારા મુખને તેમના બણી ફેરવ્યું એટલે નાગજીએ મને સંબોધીને કહ્યું -

“અપાખાઈ, કૃપા કરીને આપ ખારીમાં ઊભા રહેવાનું માડી વાળો અને અહીં બેસીને ખારીઓના ખારણા વસાવી દ્યો, કારણ કે, આપને જોઈને પાગલ રાજનન્દન વધારે અને વધારે ઉસ્કેરાઈને ચઢાતઢા બકતો જાય છે, પથ્થર ઉછાળે અને ખીબત્સ ચેષ્ટાઓ પણ કરે છે એટલે લોકોનું ધ્યાન તમારા પ્રતિ વધારે અને વધારે આકર્ષાય છે, વળી જ્યાં સૂધી આપને ખારીમાં ઊભેલા તે જોશે ત્યાં સૂધી તે અહીંથી ખસવાનો વિચાર જ નહિ કરે અને તેથી આપના ધર આગળ લોકોનો કોલાહલ ચાલુ જ રહ્યા કરશે.”

નાગજીનો ઉપદેશ ચથાર્થ હોવાથી મેં ખારીમાં ઊભા રહેવાનું માડી વાળ્યું, ખારીઓના ખારણા વસાવી દીધા અને નાગજી તથા ખીજચન્દ્રને આદરપૂર્વક કુરસીઓપર બેસાડીને હું પોતે પણ એક કુરસીમાં બેસી બઈ આવી રીતે નીરાંતે બેઠા પછી રામદુલારીને ચાહ તૈયાર કરાવવાનો હુશારો કરીને હું નાગજીને સંબોધીને કહેવા લાગી “જે રાજનન્દન એક સમયમાં પોતાને ચાલુક્ય જેવો બુદ્ધિમાન, કપટનીતિવિશારદ અને અદ્વિતીય પુરુષ માનતો હતો, તે રાજનન્દન અચાનક આટલી સીમા પર્યંત ગાડો કેમ થઈ ગયો હશે, એની મારાથી હેશમાત્ર પણ કલ્પના કરી શકાતી નથી.”

મારી એ શકાનું સમાધાન કરતા નાગજીએ કહેવા માગ્યું “જે કોઈ પણ માનવવ્યક્તિ એક સમયમાં પ્રેમસુખ, સતાનસુખ, ધનસુખ તથા આરોગ્યસુખ આદિ સર્વ સાંસારિક સુખોની લોકત્રી હોય છે અને ત્યાર પછી જો તેના તે સર્વ સુખોનો અચાનક અને એક જ સમયાવચ્છેદે લોપ થઈ જાય છે, તો તેથી તેના હૃદયમાં શોકનો અચિન્ત્ય અને અસહ્ય આઘાત થતા તેની ડાગળી ચસ્કી જાય છે અને એવી રીતે ડાગળી ચસ્કી જતાં જો પુરુષ હોય તો તે ગાડાના નામથી અને જો સ્ત્રી હોય તો ગાંડીના નામથી ઓળખાય છે. આવી રીતે અત્યંત હર્ષ અથવા અસહ્ય શોકના કારણથી મનુષ્યોને ઉન્માદરોગની બાધા થવાનાં અસખ્ય ઉદાહરણો નિત્ય આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે એટલે રાજનન્દનના હૃદયમાં અતિશય નિરાશા તથા શોકનો આઘાત થતા તે આઘાતનું જો આ

પરિણામ આપ્યું હોય, તો તેમા આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી. આ રાજનન્દનનાં સર્વ સુખોનો એટલી સીમા પર્યંત અચાનક હોય થયો છે કે એની સુશીલા પત્ની પણ એના દુરાચારોથી કટાણીને એને તેમ જ પોતાના સતાનોને લાગીને આવી ગઈ છે, એટલે રાજનન્દન ને પાગલ ન થાય, તો જ આશ્ચર્ય કહી શકાય.”

નારદના હનમાદોત્પાદક કારણને દર્શાવનારા બાપણને શાંતિથી સાંભળી લીધા પછી હું મારા વિચારોને દર્શાવતી કહેવા લાગી. “મહારાજ, આપે હનમાદની ઉત્પત્તિના જે કારણો દર્શાવ્યા છે તે ને કે ચર્ચા છે, છતાં પણ મારી પોતાની તો એવી જ માન્યતા છે કે રાજનન્દનની આ દુર્દશામા પ્રકૃતિનો હસ્ત પણ અવશ્ય હોવો જ જોઈએ અને દુષ્કર્મોના પરિપૂર્ણ વિપાક વિના નિર્સર્ગદેવતા આવા કોઈ પણ કાર્યમાં હસ્તાક્ષેપ કરતી ન હોવાથી ને કર્મવિપાકના નિયમને સત્ય માનવામા આવે તો પછી એ જ સિદ્ધાંતને સ્વીકારવો પડે છે કે રાજનન્દનની આ દુર્દશા તેનાં પોતાના દુષ્કર્મોના વિલક્ષણ વિપાકના પરિણામે જ થયેલી છે એટલે એમાં બીજા કાંઈનો કરો. પણ હોય છે જ નહિ રોકનો આધાર કેવળ બાહ્ય કારણ છે અને આજ્યતર કારણ આ બચાનક કર્મવિપાક છે.”

“હું આપના આ વિચારો સાથે સર્વ પ્રકારે સંમત છું, કારણ કે, મનુષ્યને તેના પૂર્વજન્મના ક્રિયા આ જન્મના સત્કર્મોના પરિપાકથી જેમ ઉત્તમ સુખોની તથા ઉન્નતિની પ્રાપ્તિ થાય છે તેવી જ રીતે દુષ્કર્મોના વિપાકથી આવી બચાનક દુર્દશા તથા અધોગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એનો મને પોતાનો પ્રત્યક્ષ અથવા અપરોક્ષ અનુભવ એક વાર નહિ, પણ અનેક વાર થયેલો હોવાથી મારો તો કર્મવિપાક અથવા અદૃષ્ટવાદની સત્યતામા સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બધાયેલો છે.” બીજવન્દ્રે મારા વિચારોને સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિથી સમતિપૂર્વક સ્વીકારી લીધા.

અમે આવી રીતે તાત્ત્વિક વાર્તાલાપ કરતા હતા એટલામા બંધ બારીઓ પર અચાનક ત્રણ ચાર પથરો આવીને અથડાયા અને તેમનો જ્વનિ અમારાં અવલોમા આવીને અથડાયો. બારીઓપર પથર લાગતા જોઈને નારદએ કહ્યું કે: “જેયુ કે ચપાબાઈ, મેં કહ્યું હતું તે જ પરિણામ આપ્યું કે નહિ ? ને બારીમાં વધારે વાર આપ બિભા રહ્યા હોત અને એકાદ પથર આપના માથામાં લાગી જત, તો નકામી વેદના વેઠવી પડત અને રાતે અમારે નાટક પણ બંધ રાખવું પડત ગાડો રાજનન્દન તેમનાપર ચઢ્યો હોય એમ જણાય છે; કારણ કે, કેટલીક વાર ગાડા માણસોમા વેરની બાવના એવી અને એટલી બધી પ્રબળ થયેલી હોય છે કે હનમાદના પ્રબળતમ વેગમાં પણ તેઓ પોતાના રાત્રીને બરાબર જોળખી શકે છે અને લાગ ફાવે તો તેનો છવ લઈને જ શાન્ત થાય છે. રાજનન્દનને પણ હું આવા જ પ્રકારનો પાગલ માનું છું અને તેથી આપના જીવનને સુરક્ષિત રાખવામાટે એ પાગલને પાગલખાનામાં પૂરાવી દેવા વિના બીજે ઉપાય નથી હું આપની સાથે કેટલીક ખાસ ખાનગી વાતચીત કરવામાટે આવ્યો હતો, પરંતુ આ કાર્ય પ્રથમ કરી લેવાની આવશ્યકતા હોવાથી અત્યારે તો હું ત્યાં છું અને કલાક કે દોઢ કલાકમા આ પાગલને પાગલખાનામાં મોકલવા માટેની વ્યવસ્થા કરીને પાછો આવુ છું. બીજવન્દ્ર, તમે ચપાબાઈ પાસે જ રહેજો અને હું આવું ત્યાં સુધી એમની સંભાળ રાખજો.”

“ચાહ તૈયાર છે એટલે ચાહ પીને જાઓ તો વધારે સારું” પાસે બેસેલી રામકુલારીએ ચાહના નિમિત્તથી નાણીને જોતાં ચાટકાવી દીધી.

પાત્ર મિનિટમાં અનુચર ચાહના કંપસને એક યાજ્ઞીમાં રાખીને લઈ આવ્યા. અમે સર્વેએ ચાહને ઇન્સાફ આપ્યો અને ત્યાર પછી પાન ખાઈને નાણી વિદાય થતાં હું તથા બીજાઓ નટવિદ્યા તથા નાટ્ય વ્યવસાય વિષે પરસ્પર વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા અને સમયને વીતાડવા લાગ્યા. જોતજોતામાં એક કલાક વીતી ગયો અને એક કલાકને પહેર મિનિટ થતાં નાણીનું પુનરાગમન થયું નાણીના આવતાં જ બીજાઓ તેને પૂછ્યું “કેમ શું કરી આવ્યા?”

“પોલિસના એક અધિકારીને મળી જે કરવાનું હતું તે કરી આવ્યા અને રાજનન્દન બાઈને ડોક્ટરી તપાસમાટે સિવિલ સર્જન પાસે મોકલાવ્યા. સિવિલ સર્જન અવશ્ય તેને ગાંડા તરીકે જાહેર કરશે અને સિવિલ સર્જનનું આણુ સર્ટિફિકેટ મળતાંની સાથે જ પોલિસ પ્રજાની શાંતિરક્ષા સુરક્ષિતતામાટે એ ગાંડાને પામલખાનામાં મોકલશે એ નક્કી થયેલી વાત છે એટલે વધારે કાંઈ પણ જોલવા જેવું છે જ નહિ આ પીડા તો જાણે પતી ગઈ છે એટલે હવે આપણે જે વાત કરવાની છે તે કરી લઈએ અને જે નિર્ણય થાય તે પ્રમાણેની વ્યવસ્થાનો વિચાર કરીએ” નાણીએ રાજનન્દનને પામલખાનામાં મોકલવાના પોતે કરેલા પ્રબંધની વાર્તા જણાવીને પોતાની ઇચ્છિત વાર્તાનો પ્રસ્તાવ પણ કરી દીધો.

“બહે સારું, આપ મારી સાથે જે ખાસ ખાનગી વાતચીત કરવાને અત્યારે મારી પાસે આવ્યા છો તે વાતચીતનો આનંદથી આરંભ કરો, હું આપની વાત સાંભળવામાટે તૈયાર છું” મેં નાણીને તેની ઇચ્છિત વાર્તાને જણાવવા માટેની અનુમતિ આપી દીધી.

“અમે અત્યારે આપની સાથે એ વિષયનો વાર્તાલાપ કરવા આવ્યા છીએ કે હવે પછીના જે નાટકોમાં આપ પાર્ટ કરશો એટલે જેટલી નાઈટોમાટે આપણું મોઢાનું એગ્રીમેન્ટ થયેલું છે તેટલી નાઈટો પૂરી થતાં આપણું એગ્રીમેન્ટ પણ પૂરું થઈ જવાનું છે અને અમારી એવી ઇચ્છા છે કે હજી પણ આપ એકાદ માસ દિલ્લીમાં રોકાઈ જાઓ, તો વધારે સારું, કારણ કે, અમારા નાટકોમાં આપની ભૂમિકાઓનો આરંભ થયા પછી અમને ધણો જ સારો લાભ થયો છે અને તેથી જો આપ એક મહિનો અહીં વધારે કાઢશો, તો હજી પણ અમને સારો લાભ મળશે એવો અમારો દૃઢ નિશ્ચય છે જો આપ અમારી પ્રાર્થનાને સ્વીકારસો, તો અત્યાર સૂધી આપને આપના પરિશ્રમનું જે મૂલ્ય અમે આપ્યું છે તેથી જમણો જમણો અમે આપીશું, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જો આપની ઇચ્છા હશે તો એક બેનિફિટ નાઈટ પણ આપને આપીશું અને તેથી આપને નહિ નહિ તો પણ રૂપિયા બેથી અઢી હજારની વધારાની આવક થશે, એવી અમારી માન્યતા છે” નાણીએ જે વાર્તા જણાવવાની હતી તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધી.

નાણીના એ પ્રસ્તાવને શાંતિથી સાંભળી લઈને હું વિનય તથા સભ્યતાપૂર્વક કહેવા લાગી “હૃદયારાત્રા તથા વિવેકી મહાશય! જેમ મારાથી આપને ધણો જ સારો લાભ થયો છે તેમ જ આ વેળાના મારા દિલ્લીના

પ્રવાસમાં આપના પણ મારાપર એટલા બધા ઉપકારો થયેલા છે કે જે હવે સત્વર જ મુબઈ પહોંચવાની મારા માટે આવશ્યકતા ન હોત, તો મારા લાભને લેશમાત્ર પણ વિચાર ન કરતા કેવળ આપના ઉપકારોનો બદલો વાળવાની નિષ્ઠાથી જ એક માસ તો શું પણ ચાર માસ હું અહીં રહી બેઠા અને મારા પરિશ્રમના મૂલ્ય તરીકે હું એક રાત્રી પાઈ પણ આપની પાસેથી લેત નહિ; પરંતુ સચોટો એવા આવીને બધા રહ્યા છે કે છ થી સાત દિવસમાં જ મારે મુબઈ પહોંચવું જોઈએ અને તેથી નિરૂપાય થઈને મારે આપના આ પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર કરવો પડે છે તેમણે હું લાગ્યો ત્યારે આપની ક્ષમા માગુ છું. મારે જે બે નાઈટા કરવાની છે તે પૂરી થાય એટલે અહીંથી ઉપડવા માટેનો દિવસ પણ મેં નક્કી કરી રાખ્યો છે અને મારી એક મૅનિફેસ્ટ તથા તેના પતિ અભાવપૂર્વે મુબઈ જવાનાં હતાં તેમને પણ મેં સંભાળમાં રાખી રાખ્યાં છે એટલે હવે દિલ્લીમાં મારાથી આપણા એગ્રીમેન્ટ કરતા એક દિવસ પણ વધારે વીતાડી શકાય તેમ નથી. મુબઈમાંના મારા કેટલાક અગત્યનાં કાર્યોથી મુક્ત થવા પછી જો આપની ઇચ્છા હશે અને મને અવકાશ હશે, તો આપની કંપનીનો જ્યાં મુકામ હશે ત્યાં આપના બોલાવ્યાથી હું આવીશ અને મારાથી આપની જે કાંઈ પણ સેવા કરી શકાશે તે કરીશ.”

“બલે, જેવી ઇચ્છા જ્યારે આપ કોઈ પણ રીતે રહી શકો તેમ નથી, તો હવે અમારે પણ અહીંથી એકાદ માસમાં જ ઉપડી જવાની અને કોઈ બીજા શહેરમાં જવા માટેની તૈયારીઓ કરી લેવી પડશે, કારણ કે, આપના જવા પછી સારા ઑડિયન્સ આવશે કે કેમ એની શંકા જ છે અને ઇચ્છાની કૃપાથી આ મુસાફરીમાં દિલ્લીમાં અમને આટલી સારી કમાણી થઈ ગઈ છે એટલે હવે પ્રેક્ષકોના હૃદયોમાં અમારી કંપનીમાં અમિયતા ઉદ્ભવ્યા પૂર્વે જ દિલ્લીમાંથી ચાલ્યા જવું અને અમારી કંપનીમાંના પ્રેક્ષકોના મોહને અવિચળ રાખવો, એ જ વધારે સારું છે વાડ, ત્યારે મુબઈનું આપનું સરનામું અમને આપતાં જાણે અને અમારા કાગળોના જવાબ વખતસર આપતાં રહેશે કે જેથી આપને અનુકૂળતા હોય અને અમને આપની અગત્ય હોય તે વેળાએ અમારાથી આપને બોલાવી શકાય” નાણેએ કાંઈક નિરાશાપૂર્વક આ ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

પરંતુ મારાથી નાણેની નિરાશાને આશાના રૂપમાં પરિવર્તિત કરી શકાય તેમ ન હોવાથી મેં જાણી જોઈને તેની તે નિરાશા પ્રતિ દુર્લક્ષ કરી દીધું અને તે ક્ષણે જ એક કાગળપર માફ મુબઈનું સરનામું લખી આપું નાણે તથા બીજા-ચન્દ્ર એ વેળાએ ચાલ્યા ગયા અને રાતે જ્યારે હું નાટકશાળામાં ગઈ ત્યારે નાટક ચાલતા બીજાચન્દ્રે વળી પાછો મને એક માસ દિલ્લીમાં વધારે રહેવા માટેનો આગ્રહ કર્યો, પરંતુ મેં દિવસે જે ઉત્તર આપ્યું હતું તે જ ઉત્તર રાતે પણ આપ્યું અને તેથી એ વિષયની ચર્ચાનો અંત આવી ગયો. નાણે સ્ટેજપર આવતા મેં તેને પૂછ્યું- “પાગલ થયેલા રાજનન્દનનું શું થયું? તેને સિવિલ સર્જનને ઉત્તેજિત કરવામાં મેહલ્યા કે કેમ?”

“નહિ; મને મળેલા સમાચાર પ્રમાણે સિવિલ સર્જનને તેને હજી હોસ્પિટલમાંના એક બહા રૂમમાં તેના ઉત્તેજનની પરીક્ષા કરવામાં રાખ્યો છે - અને

૩૬૨ ચુડેલનો વસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

જે તેનો કન્માદ બચકર જણારો તો બે દિવસ પછી ડૉક્ટર તેને મેંડહાલસમા મેલવશે.” નાણુએ મારા પ્રશ્નનું ઉત્તર આપ્યું

“ત્યારે જો આવતી કાલે રાજનન્દનને હૉસ્પિટલમા લેવાની આપણી ઇચ્છા હોય, તો આપણી તે ઇચ્છા પાર પડી શકે તેમ છે ખરૂં કે ?” મેં રાજનન્દનને લેવા મટિની મારી ઇચ્છા દર્શાવી

એના ઉત્તરમાં નાણુએ જણાવ્યું “બીજા કોઈની આવી ઇચ્છા કદાચિત્ પાર ન પણ પડી શકે તેમ હોય, તો પણ આપણી આવી ઇચ્છા તો અવશ્ય પાર પડી શકે તેમ છે, કારણ કે, નાટકમડળીના મલિકની જ્યાં કાંઈક પણ લાગવ્ય ન હોય એવું કોઈ ખાતુ હોય જ નથી હૉસ્પિટલના ઘણા ખરા હૉસ્પિટલ એસિસ્ટન્ટ્સ તેમ જ અન્ય મનુષ્યો આપણા પોતાના જ છે તેમ જ ડૉક્ટરો પણ આપણને સારી રીતે જાણે છે એટલે આપણે ત્યાં જઈ શકીશું અને રાજનન્દનને જોઈ શકીશું. જો તેને લેવામાટે ચાલવાનો આપનો વિચાર હોય તો આવતી કાલે આપ કહો તે વેળાએ હું ગાડી લઈને આવુ એટલે આપણે સાથે જ ચાલીશું કે જેથી આપને ત્યાં કશી અડચણ ન આવે.”

“આવતી કાલે ત્રણ વાગે આપ ઘેર પધારજો અને ચાહ ત્યાં જ પીજો એટલે ચાહ પીધા પછી આપણે હૉસ્પિટલ બાજી જવાને રવાના થઈશું.” આ પ્રમાણેનું ઉત્તર આપીને હું મારો સીન આવતો હોવાથી રંગભૂમિપર જવામાટે એકદમ ત્યાંથી દોડી ગયો

મારો સીન પૂરો કરીને હું ત્યારે મારા રૂમમા પાછી આવી એટલે મારી વાહ જોઈને મારા રૂમમા બેઠેલા નાણુએ મને સંબોધીને કહ્યું “અપાબાઈ, આપે રાજનન્દનને લેવામાટે હૉસ્પિટલમા ચાલવાનો વિચાર તો કર્યો છે; પરંતુ રાજનન્દન ચોડા હોવાથી કદાચિત્ આપને ગમે તેવી નકારી ગાળો પણ બાડશે અને આપને જોઈને બીભત્સ ચેષ્ટાઓ કરવા પણ મડી જશે, એનો આપે પ્રયત્ન મથી જ વિચાર કરી રાખવાનો છે, તે ગાડા હોવાથી તેના એ અપરાધમાટે આપણાથી તેનાપર ફરિયાદ કરી શકાય તેમ નથી.”

“માંડાં માણસો ગમે તેમ બોલે અને ગમે તેવી ચેષ્ટાઓ કરે એ સ્વાભાવિક હોવાથી ગાડા માણસોની એવી વાણી તથા ચેષ્ટાથી આપણા મનમાં માહું લાગતું જ નથી અને તેથી ફરિયાદનો સવાલ એમા હોતો જ નથી આપણે આવતી કાલે જઈશું તો ખરા જ.” મેં રાજનન્દનની ગાળો અને બીભત્સ ચેષ્ટાઓ વિષે બેપરવાઈ બતાવી

“નારૂ ત્યારે આવતી કાલે બપોર પછી બરાબર ત્રણ વાગે હું આપની પાસે આવી પહોંચીશ અને ત્યાંથી સાથે જ આપણે હૉસ્પિટલમા જઈશું.” આમ કહીને નાણુ કોઈ ચૂલસે બેસાવવામાટે માણસ મોકલેલું હોવાથી બહાર જવાને ચાલતો ગયો અને હું મારા ત્યાર પછીના સીનમાટે ટ્રેસ બદલવાના કામમાં લાગી ગયો

તે રાત્રે બહુવા જેવો બીજો કાંઈ પણ બનાવ ન બન્યો. બીજે દિવસે નિશ્ચય સમયે નાણુ ગાડી લઈને મારે ઘેર આવ્યો, બીજચન્દ્ર પણ તેની સાથે હતો. અમેયે ચાહને ઇન્સાફ આપ્યો અને પછી હું, નાણુ તથા બીજચન્દ્ર એવી રીતે ત્રણ જણ હૉસ્પિટલમા જવાને ગાડીમા બેસીને રવાના થયાં ત્યાં

જમને અમોએ શું ભેયું ? એક બચાનક, ધૂણાત્પાકક તથા બીજાત્સ હોવા સાથે દયાજનક દૃશ્ય કે જે દૃશ્ય આ પ્રમાણે હતું.—

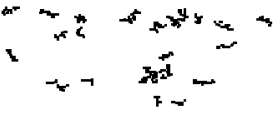
હોસ્પિટલના એક એકાંત ભાગમાં આવેલી દશ ફીટની લંબાઈ તથા તેક-લી જ પહોળાઈવાળી એક સમચોરસ કાટડીમાં રાજનન્દનને પૂરી રાખવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તે ચોરડીના બારણાં લોઢાનાં સળિયાવાળાં હોવાથી તેમ જ ચારે તરફની ભિત્તિમાં ઉપર સળિયાવાળી બારીઓ હોવાથી તે ચોરડીમાં પૂરાયલો ગરો રાજનન્દન સ્પષ્ટ ભવામાં આવી શકતો હતો. અમો ન્યારે તેની ચોરડી પાસે ગયા તે વળાયે તે ચોરડીના મધ્યભાગમાં બેસો રહી ચારે તરફની ભિત્તિને એકાગ્ર દૃષ્ટિથી ભેતો. આ પ્રમાણેના ઉદ્ગારો કાઢવામાં તલ્લીન થયેલો હતો. “હું આફ્રિકાનો ભદ્રગર અખેનર આ પત્થરની દીવાલને ઢુકમ કર્મોડું છું કે જેવી રીતે મારા કર્મોનથી ચીનની જાહબંદી બદરુન્નિસાને મહલ ચીનમાંથી ઉડીને આફ્રિકામાં આવ્યો ગયો હતો તેવી રીતે આ મારો મહલ અહીંથી ઉડીને જ્યાં મારી પ્રિયતમા ગયેલી હોય ત્યાં આવ્યો જાય. બસ, હવે અને હું હવેમાં મુસાફરી કરું છું ! મારા ભદ્ર આગળ એરાધેન અને એપ્થેન રહે બાતલ છે !” આ શબ્દો ઉચ્ચારતા તેની દૃષ્ટિ અચાનક અમારાપર પડી અને તેથી તરતજ તે અમને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો. “આ મેનકા રાક્ષસી અને આ નાફલ રાક્ષસ ! એ રાક્ષસી અને રાક્ષસ, હું હવેમાં ઉડવા લાગ્યો છું છતાં ત્યાં પણ તમે મારો પીછો પકડીને મારી આગળ આવી લાગ્યા છો ? જાઓ, મારી આખો આગળથી ટૂળી જાઓ અને ચાલતાં ચાલો, નહિ તો મારા અજીબો બરીબ ચિરાગના દેવને બોલાવીશ અને તમને અસમાનમાંથી જમીનપર પહોંચીને તમારો ભૂકો કાપી નાખીશ ! તમે મને ઓળખો છો ? હું ભદ્રગરના બાદશાહ અને બાદશાહોના ભદ્રગર અરલાકનો શાગિર્દ અખેનર ! મારા ભદ્રનો તમોએ હજી નથી ભેથો અમકાર ! રાક મેનકા, તને તો જાણે હું મેના બનાવીને પાંજરામાં પૂરી રાખીશ અને એ પિશાચ નાફલ ! તને કૃતરો બનાવીને હડકવાને રોગ આપીશ ! એટલે પછી આમ બસતો બસતો રસ્તામાં રખાયા કરજે અને લોકોને કરજા કરજે !” આમ બોલીને રાજનન્દન કૃતરા પ્રમાણે બસવા લાગ્યો અને બસી રહ્યા પછી અત્યંત બળપૂર્વક અટ્ટહાસ કરીને જાણે તેણે મને મેના તથા નાફલને જાનતું સ્વપ્ન આપી દીધું હોયની તેમ ધારીને તે બોલવા લાગ્યો કે “કેમ બની ગયાં કે નહિ તમે મેના અને જાન ? ‘સૈયાકા તેતા બેવડા પીવત હવ; જાંડી પીથે મેરી મેના, મયેં દેખતા હું’ બસ, મારી મેના ! હવે હું તને પાછી બાચડી બનાવીને મારી જે ઇચ્છા છે તે ઇચ્છાને પૂરી કરીશ અને પછી તારી પાંખોને વીખીને તને ફેંકી દઈશ !” રાજનન્દન આ શબ્દો ઉચ્ચારીને પોતાના વસ્ત્રોને ફાડી નાખ્યા અને હિંગબર થઈને તે એવી તો બચાનક બીજાત્સ ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યો કે તે ચેષ્ટાઓને જોઈને બનરમાં બેસનારી વેસ્થા પણ ચર્મોઈ નય, તો પછી મારા જેવી કાઠક સભ્યતાને ઇચ્છનારી અને સભ્યતાના માર્ગમાં વિચરનારી અબળા ચર્મોચ એ તો સ્વાભાવિક જ કહેવાય અર્થાત્ રાજનન્દનની એ બીજાત્સ ચેષ્ટાઓ તેમ જ તેના મોઢામાંથી નીકળતી નાખી આળોએ અમને તેની સામેથી ખસી જવાની ફરજ પાડવાથી અમો ત્યાંથી પાછા વળ્યા અને તેની અંધી દયાજનક દૃશ્ય વિષે પરસ્પર વાતાલાપ કરતાં ચાલવા લાગ્યાં.

૩૬૪ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

નારજીએ કહ્યું “અપાખાઈ, મને તો રાજનન્દનનો હન્માદ એટલો બધો બચાનક તથા અસાધ્ય લાગે છે કે મારી માન્યતા પ્રમાણે તેનો આ હન્માદ હવે જવાનો નથી અને તેનું મરણ મેંડ હાઉસમાં જ થવાનું છે તોય દુષ્કર્મોનું આવું જ પરિણામ થાય છે અને આવા ઉદાહરણો નિત્ય દૃષ્ટિગોચર થવા છતાં પણ અનેક દુરાચારી મનુષ્યો પોતાનાં દુષ્કર્મોને નથી લાગતા એ એક અતિ-સચ આશ્ચર્ય તથા એકનો વિચય નથી કે શું? પરમાત્મા રાજનન્દનના આત્માને તેના મરણ પશ્ચાત્ પણ જો શાંતિ આપે અને તેના આત્માની સફળતિ કરે, તો પણ પરમાત્માનો તેનાપર મોટો ઉપકાર! સાત ભવના ચતુર્ની પણ ઈશ્વર આવી દુર્દશા ન કરે!”

“રાજનન્દનને તેના દુષ્કર્મોની સપૂર્ણ શિક્ષા મળી ચૂકી છે અને તેથી મારી પણ પરમાત્માના ચરણોમાં એ જ પ્રાર્થના છે કે હવે પરમાત્મા તેને તેના દુષ્કર્મોની ક્ષમા આપે અને તેના પોતાના લાગ્યથી નહિ, તો તેના સત્તાનોના અગ્રગ્રથી તેના આ બચાનક રાજનું નિવારણ કરી તેને પશ્ચાત્તાપ તથા સદાચાર દ્વારા આત્મકલ્યાણની સિદ્ધિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરાવે કે જેથી તેના બીજા અવતાર દુઃખમય ન થાય, જો રાજનન્દન આવી જ દશામાં મરી જશે, તો અત્યારનાં દુષ્કર્મોના બાકી રહેલા ફળો તેને બીજા અવતારમાં પણ લોગવવા પડશે, એ નિર્નિવાદ છે”

હું મારા મકાન આગળ ગાડીમાંથી ઊતરી ગઈ અને નારજી તથા બીજા અન્દ્ર નાટકશાળામાં જવાને ચાલ્યા ગયા અહીં હવે એક એ વાર્તા જણાવવાની પણ આવશ્યકતા છે કે લાલા શાલિગ્રામના બે મોટા બાઈઓ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે વ્યાપારી તથા પ્રતિષ્ઠિત હોવાથી મને ક્ષમાપત્ર લખી આપ્યા પછી પણ રાજનન્દનની ઉસ્કેરણીથી આડે રસ્તે દોરવાઈને મને બ્રષ્ટ કરવાના તથા મારવાના પ્રયત્નમાં શાલિગ્રામે અગ્રબાગ લીધો હતો અને પરિણામે તે પ્રયત્નની નિષ્ફળતા થતાં મારે બાઈને તે બાઈ સાહેબ ઘેર ગયા હતા, એ સર્વ ભેદ તેના બાઈઓના જણવામાં આવ્યા પછી શાલિગ્રામના ગૃહમાં ગૃહકલેશનો આરંભ થઈ ગયો હતો અને તેના બાઈઓએ તેને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધું હતું કે “રાજનન્દન જેવા એક નીચ અને દુષ્ટ મનુષ્યના સગથી તારી જીવિ પણ બ્રષ્ટ થઈ ગઈ છે અને તારા દુરાચારથી આપણા બાપદાદાની આબરૂપર પાણી ફરી વળ્યું છે એટલે હવે જો રાજનન્દન સાથે બોલવાનો પણ વ્યવહાર તું રાખીશ, તો અમે તને અમારાથી જાહેર કરી દઈશું અને તારા નામનું સ્નાન કરી નાખીશું, એટલે કે અમે તારી મદદમાં કદાપિ ઊભા રહીશું નહિ અને આપણે સ્નાન સૂતક જેટલો સખધ પણ બાકી રહેવાનો નથી” આ કારણથી રાજનન્દનની આઠલી સીમા પર્યન્ત દુર્દશા થયેલી હોવાની વાર્તા અનેક મનુષ્યોની જિજ્ઞાસા સાબળવામાં આવ્યા છતાં શાલિગ્રામ રાજનન્દનની સાર સમાજ લેવાને આવ્યો ન હોતો, કારણ કે, બાઈઓની ધમકી ઉપરાંત રાજનન્દન પ્રતિ તેના પોતાનો પણ હવે તિરસ્કાર થઈ ગયો હતો અને તેથી બવિધ્યમાં રાજનન્દનને તે કોઈ પણ પ્રકારની સહાયતા આપે એ સર્વથા અશક્ય હતું આથી એ તત્ત્વ અત્યંત સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં મને દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યું કે જ્યારે પરમાત્મા અનુકૂલ હોય છે ત્યારે સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતાઓ મનુષ્યને આવી મળે છે અને

જ્યારે પરમેશ્વર પ્રતિફલ થઈ જાય છે ત્યારે મનુષ્યનાં નેત્રો સમક્ષ સર્વ પ્રકારની પ્રતિફલતાઓ જ આવીને વિકરાળ સ્વરૂપમાં ઉપસ્થિત થાય છે

નાટકમાં ભૂમિકા બજવવાના મારા કાર્યની સમાપ્તિ થઈ ગઈ અને છેવટે મારો હિંદીમાંથી પ્રયાણ કરી જવા મટેનો દિવસ નિકટમાં આવી લાગ્યો. જે દિવસે અમારે હિંદીમાંથી નીકળવાનું હતું તેને આગલે દિવસે સવારમાં જ લાલા શ્યામલાલ તથા ચિન્તામણીને મેં મારી તૈયારીના સમાચાર આપી દીધા તે જ દિવસે નાણુએ મને મારો જે હિસાબ હતો તે ચૂકવી આપ્યો અને તે ઉપરાંત પાંચ સો રૂપિયાની ઝીનીઓ મન્મથકુમારના હાથમાં આપીને પોતાની ઉદારતાનો સંપૂર્ણ પરિચય કરાવી દીધો. બીજે દિવસે પંજબ મેલમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ કે સેકન્ડ ક્લાસનો આગોડો હતો. અમને ન મળી શકવાથી અમોએ અમદાવાદના માર્ગથી જતી ટ્રેનમાં જ નીકળવાનો નિશ્ચય કર્યો અને લાલા શ્યામલાલે જેમાં એક કમ્પાર્ટમેન્ટ ફર્સ્ટ ક્લાસનો હોય છે અને એક કમ્પાર્ટમેન્ટ સેકન્ડ ક્લાસનો આવે છે તેવા એક આગોડો હતો. અમદાવાદ સુધી રિવર્ડ કરાવી દીધો અને અગિયાર વાગે જમી લીધા પછી અમો સ્ટેશનપર જવાને શ્વાના થયા; કારણ કે, ટ્રેન ઉપડવાનો ટાઇમ બાર વાગ્યા પછીનો હતો.

—અંતઃકથન—

પ્રકરણ ૨૭ મું

હિંદીમાંથી પ્રયાણ અને ઉપસંહાર

મને સ્ટેશનપર વળાવવામટે નાણુ, બીજવન્દ્ર તથા નાટકમંડળીના કેટલાક નેટા હાજર થાય એ તો સ્વાભાવિક જ હતું, પરંતુ વિશેષતા એ હતી કે જેમને હું દીઠે પણ ઓળખતી ન હોતી તેમ જ જેમના મેં નામો પણ સાંભળ્યા ન હોતા તેવા હિંદીના કેટલાક સાધનસપન્ન હિન્દુ તથા મુસલમાન સમૂહસ્થો પણ, મારા પ્રયાણને દિવસ અને ટાઇમ તેમના જાણવામાં આવેલો હોવાથી, પુષ્પમાળા, પુષ્પગુચ્છ, મીઠાઈની ટોપલીઓ, ફળોના કરડિયા તથા બીજા કેટલીક કીમતી ભેટ સોગાદો લઈને આવ્યા હતા નાણુ તથા બીજવન્દ્રે તે સમૂહસ્થોની મને ઓળખાણ કરાવી અને મેં થોડું શબ્દોમાં તે સર્વ સમૂહસ્થોનો આભાર માનીને તેમની ભેટ સોગાદોનો કેટલીક આનાકાની પછી તેમના અત્યંત આગ્રહને વશ થઈને સ્વીકાર કરી લીધો. મારા બળામાં લગભગ વીસેક પુષ્પમાળાઓનો રાશિ ખડકાઈ જવાથી જાણે હિંદીના સ્ટેશનપરથી કેઈ રાણી મુંબઈ જવાને ઉપડતી હોયની. એવો જ કદાચિત્ મને ન ઓળખનારાં ટ્રેનમાંના સ્ત્રીપુરુષ મુસાફરોને ભાસ થયો હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ ન હોય. ટ્રેન ઉપડવાનો ટાઇમ થતાં ફર્સ્ટક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં લાલા શ્યામલાલ, ચિન્તામણી, તેમનો પુત્ર, હું, મન્મથકુમાર અને રામદુલારી ગોઠવાઈ ગયાં અને સેકન્ડ ક્લાસમાં મારો અનુચર, શ્યામલાલનો રસોઈચો તથા નોકર અને ચિન્તામણીની એક દાસી મળીને ચાર જણ બેસી ગયા. રામદુલારીને મેં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં હાલ તરત અમારી સાથે કોઠલામટિ બેસાડી લીધી હતી કે તેના વિનોદી સ્વભાવનો અને તેના વિનોદમય વાર્તાલાપનો ટ્રેનમાં પણ આનંદ મેળવી શકાય અને તેથી સમય કટાણા બરેલો ન થતાં આનંદમાં જ વીતી

અથ. ટ્રેન ઉપડતા મેં બારીમાંથી સર્વને પ્રજ્ઞામ કર્યા અને તે વેળાએ મારાં નેત્રોમાં હર્ષના અશ્રુ આવી ગયાં ટ્રેનની ગતિ ધીમે ધીમે વધવા લાગી અને તે સાથે અમે પણ દિલ્લીને પાછળ મૂકીને મુંબઈની દિશામાં ધીમે ધીમે આગળ વધવા લાગ્યા ટ્રેન ચાલતી થયા પછી લાલા રયામલાલે મારી પ્રશ્નસા કરતાં મને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું —

“અપા બહેન, આપણા હિંદુસ્તાનમાં નાટકમાં પાર્ટ કરનારા ઍક્ટર્સની પ્રતિષ્ઠા બહુ જ ઓછી મનાય છે અને નાટકમાં પાર્ટ કરનારી સ્ત્રી તો વેશ્યા જ હોવી જોઈએ એવી જ લોકોની માન્યતા હોવાથી જો કોઈ કુશળ નટી હોય છે તો લોકો રંગભૂમિપર તેને તાળીઓના ગમડાટથી વધાવી લે છે ખરા પરંતુ પછીથી તેને માનની દૃષ્ટિથી નિહાળતા નથી અને માર્ગમાં, મેળાવડામાં કે એવા જ અન્ય પ્રસંગોમાં નટી સાથે વાર્તાલાપ કરવામાં પણ પોતાની હીનતા માને છે નટો તથા નટીઓ વિષે લોકોની આવી હીન ભાવના થવાનું કારણ એ જ છે કે બહુધા નાટકના વ્યવસાયમાં પડેલા સ્ત્રીપુરુષોના આરિચ્છ અધમ હોય છે અને તેથી જો તેમની પ્રતિષ્ઠા ન બધાય તો તે સ્વાભાવિક જ છે; પરંતુ પ્રત્યેક નિયમનો જેમ એક અપવાદ હોય છે તેમ નાટકના વ્યવસાયમાં પડવા છતાં પણ આપ ઉત્તમ આરિચ્છશીલતાને ભળવી રહેલાં હોવાથી અપવાદસ્વરૂપ છો અને તેથી જ પ્રતિષ્ઠિત તથા પવિત્ર નાગરિકો પણ આપને સ્ટેશનપર વળાવવામાં આવવામાં અને આપનું ગૌરવ કરવામાં પોતાનું જ ગૌરવ થયેલું માને છે કાળજની કેટડીમાં રહેવા છતાં આપના આરિચ્છમાં કલક નથી લાગી શક્યો એ આપની કાંઈ જેવી તેવી મહત્તા તો ન જ કહી શકાય અને તેથી આપની જેટલી પણ પ્રશ્નસા કરાય તેટલી ઓછી જ થવાનો સંભવ છે હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે આપ જેવી અન્ય કોઈ પણ નટી પવિત્રચરિત્રા હશે કે કેમ એની શકા જ છે અને તેથી આપ જેવા પવિત્રચરિત્રા નટી આપ પોતે જ હોવાથી જો આપને પવિત્રતાના વિષયમાં અનુપમા કહીએ તો તે સર્વથા યથાર્થ જ છે”

“મારા મટે આપના હૃદયમાં માનની આટલી ઊંડી લાગણી વસી રહી છે, એથી હું મને પોતાને અતિશય ભાગ્યશાલિની માનું છું. જો કે એક વેળાએ મારો પણ અધ પાત થયો હતો, પરંતુ હું ઠાકર ખાઈને તરત ઠેકાણે આવી ગઈ અને મારા જીવનને મેં ફેરવી નાખ્યું એટલી મારી મહત્તા છે, અન્ય નટીઓ મરતા સુધી પણ પોતાના જીવનને સુધારવાનો પ્રયત્ન તો શું પણ વિચાર માત્ર પણ નથી કરતી અને અધોગતિના માર્ગમાં જ આગળ વધતી રહે છે એ તેમનો બચાવક પ્રમાદ છે અને તેના કૃળ તરીકે તેમને સભ્ય સમાજનો અખડ તિરસ્કાર સહન કરવો પડે છે નાટકના વ્યવસાયમાં પડેલાં સ્ત્રીપુરુષોના આરિચ્છ બહુધા હીન પ્રકારના હોય છે અને તેથી તેમની સમાજમાં લેશમાત્ર પણ પ્રતિષ્ઠા નથી હોતી, એ વાર્તા મારાથી અજ્ઞાત તો નથી જ અને તેટલામાટે જ આજે કેટલાક વર્ષોથી નાટકના વ્યવસાયમાં ઘણી જ સારી કમાણીનો સંસ્કાર હોવા છતાં પણ નાટકના વ્યવસાયને મેં ત્યાગી દીધો છે અહીં દિલ્લીમાં મહાશય નારુજ સાથે હું વચનથી બધાઈ ગઈ અને લાત્તારીએ મારે મારા વચનના પાલનમાં નાટકમાં થોડા દિવસ નાચવું પડ્યું, નહિ તો પૈસાની લાલચથી હું

નાટકમાં પાટ કરવાને કદાપિ તૈયાર થાત નહિ. દિલ્હીમાં નદી તરીકેની જ મારી ખ્યાતિ હોવા છતાં પણ મને જે આટલું માન મળ્યું છે તેથી એટલું તો અવશ્ય હતું એઈ શકી હતું કે નાટકના વ્યવસાયમાં પણ જો કોઈ અળખા પોતાના ચારિત્ર્યને નિષ્કલક રાખીને જળક્રમળવત્ નાટકનો વ્યવસાય કરે છે, તો તે અળખાની ચારિત્ર્યશીલતાનો પણ લેકોના હૃદયમાં યોગ્ય પ્રભાવ પડ્યા વિના રહેતો નથી, કારણ કે, આ સસાર એક દર્પણ સમાન હોવાથી દર્પણમાં જેમ આપણું મુખ કાણું હોય તો કાણું જ દેખાય છે અને ગોરું હોય છે તો ગોરું જ દેખાય છે તેવી જ રીતે સસારમાં પણ જો આપણું ચારિત્ર્ય અધમ હોય છે તો આપણી નિંદા થાય છે અને આપણું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ હોય છે તો આપણી પ્રશંસા થાય છે; અર્થાત્ કરો તેવું પામેા અને વાવો તેવું લણેા એ સંસારનો ત્રિકાલાખાધ્ય અને અત્યંત સ્પષ્ટ ન્યાય છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકા છે જ નહિ.”

આવા પ્રકારના વાર્તાલાપમાં તેમ જ રામદુલારીની હાસ્યજનક વાર્તાઓના શ્રવણમાં અમારો બપોરથી સાંજ સુધીનો સમય આનંદમાં વીતી ગયો અને લગભગ સાત કે સવાસાત વાગ્યાના શુભારે અમેાએ સાથે લીધેલા બાતને ન્યાય આપવાનો આરંભ કરી દીધો. નવ વાગ્યાના શુભારે બોજનકાર્યથી નિવૃત્ત થઈને એક સ્ટેશનપર ટ્રેન બેસી રહેતા હું મન્મથકુમાર તથા રામદુલારીને લઈને સેકન્ડ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ચાલી ગઈ અને મારા અનુચરને તેમ જ શ્યામલાલના રસોઈયાને તથા બીજા નોકરને મેં થઈ ક્લાસમાં મોકલી આપ્યા; તેમના મટિ થઈ ક્લાસની ટિકિટો પણ લેવામાં આવી હતી અને તેથી તેમને સેકન્ડ ક્લાસમાં બેસાડીને અગવડ ભોગવવાનું કોઈ પણ કારણ ન હોઈ કુર્સ ક્લાસમાં લાલા શ્યામલાલ, ચિંતામણી તથા તેમનો પુત્ર નિદ્રાવશ થયા અને સેકન્ડ ક્લાસમાં હું, મન્મથકુમાર, રામદુલારી તથા ચિંતામણીની દાસી મળીને ચાર જણા આરામથી સૂઈ રહ્યા. માર્ગમાં જણવા યોગ્ય કોઈ પણ બનાવ બન્યો નહિ અને બીજે દિવસે રાતે આઠ વાગ્યાના શુભારે અમેા અમદાવાદ આવી પહોંચ્યા આખરોડથી તાર કરાવીને અમેાએ અમદાવાદથી મુંબઈ સુધીના સેકન્ડ ક્લાસના બે કમ્પાર્ટમેન્ટ રિઝર્વ કરાવેલા હોવાથી ત્યાં પણ અમેાને મેલમાં જગ્યા મેળવવાનો ત્રાસ ભોગવવો પડ્યો નહિ. અમદાવાદના સ્ટેશનપર પહોંચતાં પ્લેટફોર્મપર મારા પ્રમાદચન્દ્ર શેઠ કોઈ મિત્રને મૂકવામટિ આવેલા હોવાથી મારા જોવામાં આપ્યા અને મેં તેમને બોલાવ્યા એટલે તેમણે મને અમદાવાદમાં બે દિવસ રહેવા માટેનો અતિશય આગ્રહ કર્યો, પરંતુ મારાથી ત્યાં બિતરી શકાય તેમ ન હોવાથી તેમનો ઉપકાર માનીને મેં તેમની ક્ષમા માગી લીધી. અમદાવાદના સ્ટેશનપર લગભગ સવા કલાકનો ટાઈમ મળવાથી અને એ બોજનનો સમય હોવાથી બે દિવસથી ટાઈ બાઈ ખાઈને કઢાળેલા શ્યામલાલે આખરોડથી જ રિફ્રેશમેન્ટ રૂમમાં જમવાનું તૈયાર રાખવા માટેનો તાર કરાવી દીધો હતો એટલે તેમણે જમવાનું પણ આટોપી લીધું અને તેમના જમીને આવી ગયા બહી દશ મિનિટમાં જ ગુજરાત મેલે અમદાવાદના સ્ટેશનને છોડીને મુંબઈની દિશામાં પ્રયાણ કરવા માંડ્યું, લાલા શ્યામલાલે દિલ્હીથી ઉપડતી વેળાએ પોતાના મિત્રપર તેમ જ મેં મારા પતિદેવપર તાર કરેલો હોવાથી દિલ્હીથી નીકળ્યા પછી ત્રીજે દિવસે સવારમાં સાડા આઠ વાગે અમેા આરોડના સ્ટેશનપર

૩૬૮ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નટીની આત્મકથા

આવી પહેાળ્યાં તે વેળાયે શ્યામલાલના બે મિત્રો તેમને લેવામટે બને મારા માતુશ્રી, મારા સાસુજી તથા મારા પતિદેવ મને લેવામટે સ્ટેશન-પર આવેલા હતા લાલા શ્યામલાલ પોતાની પત્ની, પોતાના પુત્ર તથા પોતાના દાસ દાસીઓને લઈને પોતાના મિત્રો સાથે તારદેવના બિજપાસેના બંગલામાં જવાને રવાના થયા અને હું બીજે દિવસે સવારમાં તેમને મળવાનું કહી તેમની રજા લઈને મારા માતુશ્રી, સાસુજી તથા પતિદેવ સાથે મન્મથકુમાર, રામદુલારી તથા અનુચરને લઈને ઘેર જવાને રવાના થઈ ગઈ પાલગઢના સ્ટેશનપર જો કે અમોએ ચાહ નાસ્તો લઈ લીધા હતા તો પણ મારા સાસુજીએ મારામટે બીજી વાર ચાહ તૈયાર કરી લીધી અને ચાહ પી લીધા પછી મારા માતુશ્રીએ મારા અનુચરને જલ્દી રસોઈ કરવાનો હુકમ કર્યો લીધો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેઓ પોતે પણ રસોઈયાને મદદ આપવા મંડી ગયા. મારા પોતાના ગૃહમાં મારો એક અતિથિ તરીકે સત્કાર થતો જોઈને મને સહર્ષ આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું, પરંતુ વાસ્તવિકતાથી જોતા એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ હવું નહિ, કારણ કે, જેનાપર ગૃહચાલનનો આધાર હોય છે તે પુરુષ કિંવા સ્ત્રીનો ગૃહમાં આવો સત્કાર થાય, તો તે સર્વથા એક નૈસર્ગિક ઘટના જ કહી શકાય તેમ છે

દિલ્લીમાંના મારા કાર્યક્રમ તથા બાબોદયના કેટલાક સમાચાર તો મેં પત્રદ્વારા મારા માતુશ્રી, સાસુજી તથા પતિદેવને જણાવ્યા હતા એટલે બાકીની કેટલીક વાતો તેમને જણાવીને ન્યારે મેં મારી દ્રુકમાંથી નેટાના બકલો કાઢીને તેમને બતાવ્યા ત્યારે મારી એકેએક વાર્તા તેમને સત્ય તથા આશ્ચર્યકારક બાસવા લાગી અને તેઓ મને મારી બાબ્યશક્તિ, ચરાસ્વિતા તથા બુદ્ધિમતામટે અત ક્રેશ્નપૂર્વક કેટિકેટિ ધન્યવાદો આપવા લાગ્યા બાર વાગે જમ્યા પછી હું બે કલાક સૂઈ ગઈ અને ત્રણ વાગે ચાહ પીને મહાશય કુળવિહારીને ઘેર તેમના પત્નીશ્રીને તથા કાચનમાળાને મળવામટે ગઈ હું કુળવિહારીને ઘેર પહોંચી તે વેળાયે ધરમાં કુળવિહારી પણ ન હોતા અને કાચનમાળા પણ ન હોતી, માત્ર રત્નગૌરી હતા અને તેઓ પોતાની વિધવા નણદ ધનલક્ષ્મી સાથે વાતચીત કરતાં બેઠા હતા, તેમનો પુત્ર આનંદકુમાર તથા તેમની પુત્રી કપિલા-ગૌરી તથા ધનલક્ષ્મીએ મને ઘણું જ સારો આવકાર આપ્યો અને મેં મહાશય કુળવિહારી તથા કાચનમાલાના કુશળસમાચાર વિષયક પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રત્નગૌરીએ જણાવ્યું કે -

“અપા બહેન તમારા બાઈ હજી ઓફિસમાંથી આવ્યા નથી અને ક્લાન્સિટ પાચ વાગ્યા પહેલા આવે તેવો સંભવ પણ નથી, પાચને બદલે છ વાગી જાય તો તે સંભવિત છે, કારણ કે, આવતી કાલે જ હરમતનન તથા શીલરનો કેસ કોર્ટમાં ચાલવાનો હોવાથી આજે ચાર દિવસથી તમારા બાઈનો આખો આખો દિવસ તેમ જ અડધી અડધી રાત તે કેસના કાગળિયા તૈયાર કરવાના કામમાં જ વીતી જાય છે કાચનમાલાના પતિદેવ આજે મુબમ્બા પધારેલા હોવાથી અને તેઓ તારદેવના પૂલ પાસેના કેાઠ બંગલામાં બિતરેલા હોવાથી કાચનમાલા બહેન સવારમાં સાડાદશ વાગે જમીને ત્યાં ગયા છે તે હજી આવ્યા નથી, પરંતુ પાંચ વાગ્યા સુધીમાં તેઓ પણ આવવા જ જોઈએ; કારણ કે, તેમની કેટલીક હકીકત લખવાનું કામ તમારા બાઈએ બાકી રાખ્યું છે અને તે કામ તેઓ આજે રાત્રે

બાર વાગ્યા સુધી બેસીને પૂરું કરવાના છે” આવી રીતે મારા પ્રશ્નનું સવિસ્તર ઉત્તર આપ્યા પછી રત્નગૌરીએ પૂછ્યું: “અપાબહેન, તમારા બાઈ તથા કાચન-માલાના આવતા સુધી જે તમે રોકાવાનાં હો, તેા તેા ઠીક અને નહિ તેા પણ તમારામઠિ કહેા તેા ચાહ હમણા જ મૂકાવીએ, બાલો, શેા વિચાર છે? અમેા ચાહ નહિ મૂકીએ અને તમેા વહેલા જ ચાલ્યા જશો તેા વળી મનમાં એમ ધારશો કે, આઠલા દિવસે રત્નગૌરી પાસે ગયાં અને રત્નગૌરીએ તેા ચાહનું પાણી પણ ન પીવડાવ્યું!”

“ધેરથી હું હમણાં જ ચાહ પીને નીકળી છું એટલે તરત ચાહની આવ-સ્થકતા નથી તેમ જ તરત અહીંથી ચાલ્યાં જવાનો પણ મારો વિચાર નથી; મારા બાઇને તેમ જ બહેન કાચનમાલાને મળ્યા વિના ચાલ્યા જવું એ કોઈ પણ પ્રકારે થાય નથી. જ્યારે તેઓ આવશે અને બધામઠિ ચાહ મૂકાશે ત્યારે બધા સાથે બેસીને જ ચાહ પીશું અને સાથે સાથે વાર્તાલાપના આનંદને પણ મેળવીશું” મેં ત્યાં બેસવામઠિનેા મારો વિચાર દર્શાવ્યો.

“અરે પણ તમને એક બીજી વાત જણાવતા તેા હું ભૂલી જ ગઈ, તે વાત એ છે કે આજે આઠેક દિવસથી માલતી બહેન પણ પોતાના કાર્યની સમાપ્તિ કરીને પાછા મુંબઈમાં આવી લાગ્યા છે અને તેઓ પણ અહીં અમારી સાથે જ રહે છે. તેઓ પણ બહેન કાચનમાલાની સાથે ગયેલા છે એટલે તેમની સાથે જ પાછા આવી લાગશે” રત્નગૌરીએ માલતીના આગમનના સમાચાર પણ સંભળાવી દીધા.

મેં મારા મનમાં અનુમાન કર્યું કે. “જે માલતી પોતાના કાર્યની સમાપ્તિ કરીને જ પાછા મુંબઈમાં આવી હશે, તેા વ્યક્તાદિ પણ અવસ્થ ન્યાયદેવતાના હસ્તમાં સપડાયો હશે અને જે તેમ થયું હશે, તેા આ કેસનો રગ વળી ઔરજ નમશે” રત્નગૌરી તથા ધનલક્ષ્મી સાથેના વાર્તાલાપમાં જે કલાકનો સમય જળના પ્રવાહ પ્રમાણે વીતી ગયો, પાંચ વાગ્યા પછી પ્રથમ સૂક્ષ્મમાંથી આનંદ-કુમાર તથા કપિલાગૌરી થોડા થોડા સમયને અંતરે આવી લાગ્યાં, સાડા પાંચ વાગે કુળવિહારી મહારાજ પધાર્યા અને લગભગ પોણા છ વાગે કાચનમાલા તથા માલતી પણ આવી પહોંચી કાચનમાલા તથા માલતી આવી તે વેળાથી ચાહ તૈયાર હોવાથી અમેા બધાએ ચાહ પીવાનો તેમ જ પરસ્પર કુશળસમાચાર તથા અન્ય સમાચાર પૂછવાનો વ્યવસાય એક સાથે જ આરંભી દીધો. માલતીના સંભાષણથી મારા જણવામાં આવ્યું કે વ્યક્તાદિને પણ તેની વિરુદ્ધના પૂરાવા મળી જવાથી પકડી લેવામાં આવ્યો હતો અને તેથી હરમતબન તથા શીલર સાથે ત્રીજા તહોમતદાર તરીકે વ્યક્તાદિને પણ વળતે દિવસે કુળવિહારી મહારાજ કોર્ટમાં રજૂ કરવાના હતા. મેં કુળવિહારીને પૂછ્યું કે “કેમ ત્યારે મહારાજ! આવતી કાલે અમને કોર્ટમાં બેસવાની જગ્યા મળી શકશે ખરી કે? જે જગ્યા મળવાનો સંભવ ન હોય તેા કોર્ટમાં આવવાની તકલીફ જ ન હોવાથી”

“આવતી કાલે કોર્ટમાં પ્રેક્ષકોને જગ્યા મળવાનો સંભવ જે કે બહુ જ એછા છે છતાં પણ લાલા સ્યામલાલ, દેવી ચિન્તામણી તથા તમારામઠિ હું ત્રણ કે ચાર કુરસીઓની સગવડ કરી આપીશ; પરંતુ એટલી મેહરબાની કરજો

કે આવતી કાલે તમે પણ લાલ શ્યામલાલ તથા દેવી ચિન્તામણીની સાથે જ આવજો એટલે તમે તેમનાથી ભૂંડા છો એમ કોર્ટના બજવામા ન આવી શકે.”

લગભગ સાડાસાત વાગે હું ઘેર ગઈ અને સાડાઆઠ વાગે જમ્યા પછી શ્યામલાલ તથા ચિન્તામણી પાસે જઈને બીજે દિવસે તેમની સાથે કોર્ટમાં જવામાટેનો પ્રોગ્રામ મેં નક્કી કરી લીધો એ પ્રોગ્રામ નક્કો થયા પછી ચિન્તામણીએ મને કહ્યું “અપા બહેન, આવતી કાલે આપ સવારમાં નવ વાગે જ અહીં આવજો અને અમારી સાથે જ જમજો કે જેથી જમીને તરત ગાડીમાં સાથે જ આપણાથી જઈ શકાય અને અમારે આપની વાટ જોવી ન પડે”

પરંતુ મેં ચિન્તામણીના એ વાદનો પ્રતિવાદ કરીને કહ્યું. “ચિન્તામણી બહેન, દિલ્લીની વાત ભૂંડી હતી અને અહીંની વાત ભૂંડી છે, અહીં મારુ ઘર હોવાથી અને આ કેસ એક બે દિવસમાં પૂરો થાય તેવા ન હોવાથી હું રોજ આવીને અહીં ધામા નાખું એ સારુ ન કહેવાય એટલામાટે કોર્ટનો ટાઇમ અગિયાર વાગ્યાનો હોવાથી હું દર વાગે જમીને આપની પાસે આવીશ અને આપ તે વેળાએ તૈયાર હશે. એટલે કોર્ટના ટાઇમ પહેલા જ આપણે કોર્ટમાં પહોંચી જઈશું. એક બે દિવસ પછી આપ મારી મૂપડીમાં પધારવાની અને મારા હાથ રોટલાને આરોગવાની કૃપા દર્શાવશે. તો મારાપર આપનો મોટો હપકાર થશે”

મારો પ્રતિવાદ યોગ્ય અને અખંડનીય હોવાથી ચિન્તામણીએ મારા પ્રતિવાદનો પુનઃ પ્રતિવાદ ન કર્યો અને હું સાડાદશ વાગે પાછી ઘેર આવી લાગી.

બીજે દિવસે સવારમાં સાડાનવ વાગે ભોજનના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈને હું પ્રથમથી જ મગાવી રાણેલી ગાડીમાં બેસી બરાબર દશ વાગે શ્યામલાલ તથા ચિન્તામણી પાસે જઈ પહોંચી અને ત્યાં તેમની મોટર તૈયાર હોવાથી શ્યામલાલ, ચિન્તામણી અને હું તથા શ્યામલાલનો નોકર મળીને ચાર જણ મોટરમાં બેસી, સાડાદશ વાગે ત્યાંની નીકળ્યા અને પોણા અગિયાર વાગે ચીફ પ્રેસિડેન્સી મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં જઈ પહોંચ્યા. કોર્ટમાં જે દેખાવ અમારા જોવામાં આવ્યો તે સર્વ અપૂર્વ હતો, પરંતુ મારા મિત્ર પાઠક તથા મિત્ર પાઠિકાઓ! હવે અત્યારે જ કોર્ટમાંના તે અપૂર્વ દ્રશ્ય તથા કોર્ટમાં ચાલેલા બયાનક કેસનો વૃત્તાંત મારાથી આપી શકાય તેમ નથી, કારણ કે, ‘ચુડેલનો વાસો અથવા એક નદીની આત્મકથા’ નામક મારા આત્મચરિત્રના પ્રસ્તુત દ્વિતીય દ્રશ્ય (દ્વિતીય ભાગ)નો વિશેષ ભાગ કાચનમાલાની કર્મકથા તેમ જ દિલ્લીમાં બનેલી કેટલીક આકસ્મિક ઘટનાઓના વૃત્તાંતમાં રોકાઈ ગયેલા હોવાથી અને દિલ્લીથી હું મારા દિલ્લીમાંના કાર્યોની સમાપ્તિ કરીને પાછી મુંબઈમાં આવી ત્યાં સુધીની મારી આત્મકથા પ્રથમ દ્રશ્ય (પ્રથમ ભાગ) જેટલી જ થઈ ગયેલી હોવાથી કોર્ટમાં સાબળેલા હર્ષમતભનનના, શીલરના તથા વ્યક્ટાદિના બયાનક ભેદોનો તેમ જ મુસલમાન સુવતી મરીયમના કર્ણુરસપ્રધાન તથા હૃદયદ્રાવક જીવનનો વૃત્તાંત હું મારી આત્મકથાના તૃતીય દ્રશ્ય (તૃતીય ભાગ)માં આપીશ અને જે તે તૃતીય દ્રશ્યમાં એ વૃત્તાંતોને વર્ણવતા મારી ધારણા કરતા વિશેષ સ્થાન નહિ રોકાય, તો કાચનમાલાની બે બગિચાઓ માયાદેવી તથા પદ્માવતી કે જેમને વ્યંકટાદિએ કપટ કરીને ગિરમિટિયા મનુર તરીકે મોરીશિયસ મોકલી દીધી હતી તેમનો

વૃત્તાંત પણ તૃતીય દૃશ્યમાં આપવાનો મારો વિચાર છે; પરંતુ જે હરમતનન, શીલર, વ્યંકટાદિ તથા મરીયમના વૃત્તાંતમાં મારી ધારણા કરતાં વિશેષ સ્થાન રોકાઈ જશે, તો પછી કાવ્યનમાલ્યાની જે ભગિનીઓના અત્યંત મનોવેધક તથા હૃદયદ્રાવક વૃત્તાંતમાં મારે કહાવિત્ મારી આત્મકથાનો અતુર્થ ભાગ પણ લખવો પડશે મેં જ્યારે પ્રથમ મારી આત્મકથાના લેખનકાર્યનો આરંભ કર્યો હતો ત્યારે મારી આત્મકથા આઠલી મોટી થઈ જશે એવી સ્વપ્નમાં પણ મને કલ્પના ન હોતી, પરંતુ મારી આત્મકથાના પ્રથમ દૃશ્યનું પ્રકાશન થયા પછી મારા જીવનમાં મારે જે જે શુભાશુભ પ્રસંગોમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે તેમ જ મારા પરિચયમાં આવેલા જે જે સહુ તથા દુષ્ટ ઓપુરોના ચરિત્રો મારા જોવા તથા જાણવામાં આવ્યા છે તે સર્વ પ્રસંગો તથા સર્વ ચરિત્રોનો સક્ષિપ્ત ક્રિંવા વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં મારી આત્મકથામાં સમાવેશ કરી દેવાનો મારો નિશ્ચય થવાથી અને મારા તે નિશ્ચય અનુસાર તેવા સર્વ પ્રસંગો તથા સર્વ ચરિત્રોનો મેં આ દ્વિતીય દૃશ્યમાં સવિસ્તર સમાવેશ કરેલો હોવાથી જે મારી આત્મકથા હવે અતિશય વિસ્તૃત થાય તો તે સ્વાભાવિક જ છે. પરંતુ આવી રીતે મારા પરિચયમાં આવેલી અન્ય વ્યક્તિઓનાં હૃત્તમ ક્રિંવા અધમ ચરિત્રોનો સમાવેશ કરીને મારી આત્મકથાને હું અકારણ લખાવું છું, એવો આક્ષેપ કરવાની જે કોઈ ધૃષ્ટતા દર્શાવવાને તૈયાર થશે, તો? એવી શક્યતા મારા હૃદયમાં હૃદય થવાથી તેવા આક્ષેપના નિવારણમાં અહીં જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે મારી આત્મકથા અંગ્રેજી ભાષામાં જેને 'Memoirs'—મેમ્વર્સ—કહેવામાં આવે છે તે પદ્ધતિની હોવાથી મારા 'મેમ્વર્સ'માં મારા સ્મરણમાં જે જે ઘટનાઓ હોય અને તેમાંની જે ઘટનાઓ મને હૃલ્લેખનીય જણાય તેમ જ મને પોતાને જે જે સત્ય ઘટનાઓનો આત્મસાક્ષાત્કાર અથવા અપરોક્ષ અનુભવ થયો હોય તે સર્વ ઘટનાઓનો મારી હૃજાનુસાર સમાવેશ કરી દેવાનો મને સંપૂર્ણ અધિકાર છે, કારણ કે, અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દકોષમાં 'Memoir' શબ્દની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરાયેલી છે *Memoir—a sketch or description of something as remembered by the writer or a record of facts personally found out on any subject* ” મહાશય જ્યોર્જ ફ્રોબ એમ, પોતાના 'English Synonyms' નામક ગ્રંથમાં 'Memoirs' શબ્દની વ્યાખ્યા કરતા લખે છે કે *Memoirs may include anecdotes, as far as they are connected with the leading subject on which they treat Memoirs are rather connected than complet, they are a partial narrative respecting an individual, comprehending matter of a public or private nature, they serve as Memorials of what ought not to be forgotten, and lay the foundation either for a history or a life* ” આ વ્યાખ્યાને જાણી લીધા પછી ઉપર પ્રમાણેનો આક્ષેપ કોઈ પણ વ્યક્તિ મારાપર નહિ કરે, એવો મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તેમ જ જે કોઈ આશ્ચ લેખકની અથવા તો આશ્ચભાષાભિજ્ઞ ભારતીય લેખકની

મારી આ આત્મકથાનો અંગ્રેજી ભાષામાં અનુવાદ કરવાની ઇચ્છા હોય અથવા હવે પછી તેવી ઇચ્છા થાય, તો તે લેખક મહાશયે અંગ્રેજી ભાષામાં મારા આત્મચરિત્ર અથવા મારી આ આત્મકથાના તે અંગ્રેજી અનુવાદને કેવળ 'The Memoirs of an Indian Actress' એટલું જ નામ આપવું એવી મારી તે લેખક મહાશયને નમ્ર સૂચના છે; કારણ કે, 'ચુડેલનો વાંસો' એ ગુજરાતી નામમાં જે ભાવના સમાયલી છે તે ભાવના અંગ્રેજી અનુવાદમાં આવી શકે તેમ નથી અને તેથી એ સંપ્રદાના અંગ્રેજી અનુવાદનો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે; પછી કથાના પ્રસંગમાં એનું અંગ્રેજીમાં સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે તો તે એક ભૂદ્ધિ વાત છે.

મારી આત્મકથાના પ્રથમ દૃશ્યની સમાપ્તિ પછી દ્વિતીય દૃશ્યના પ્રકાશનના આરંભ સુધીમાં લગભગ સાડાચાર વર્ષ જેટલો દીર્ઘ સમય વીતી ગયો હતો, પરંતુ હવે મારી આત્મકથા લખાયલી હોવાથી આજે દ્વિતીય દૃશ્યની સમાપ્તિ પછી તૃતીય દૃશ્યનો આરંભ એટલો મોડો થવાનો નથી, કિન્તુ થોડાક સમયમાં જ તૃતીય દૃશ્ય લખાઈને તૈયાર થઈ જશે અને ત્યાર પછી તરત જ 'ગુજરાતી'માં તેના પ્રકાશનનો આરંભ કરવામાં આવશે. મારા આત્મચરિત્રના પ્રથમ દૃશ્ય પ્રમાણે જ આ દ્વિતીય દૃશ્યની પણ મારા કૃપાળુ પાઠક તથા પાઠિકાઓએ જે પ્રશંસા કરી છે અને મારા પ્રતિ જે લાગણી દર્શાવી છે તેમટી હું મારા પાઠક તથા પાઠિકાઓનો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીને અને મારી પૂર્ણ કૃતજ્ઞતા દર્શાવીને હાલ તરત અદ્ય સમયને મટિ મારી લેખિનીને વિશ્રાંતિ આપવાની આજ્ઞા ઇચ્છું છું *

* મારી આત્મકથાના દ્વિતીય દૃશ્યનું પ્રથમ પ્રકાશન 'ગુજરાતી'માં થયું હતું તે ઘટનાને આજે લગભગ પાંચ વર્ષ જેટલો દીર્ઘ સમય વીતી ગયો છે, કારણ કે, "ગુજરાતી"માં આ દ્વિતીય દૃશ્યનો આરંભ ઇ. સ. ૧૯૧૮ ના નવેમ્બર માસની ૧૦ મી તારીખના અકથી થયો હતો અને ઇ. સ. ૧૯૨૦ ના જુલાઈ માસની ૧૮ મી તારીખના અકમાં એની સમાપ્તિ થઈ હતી. અર્થાત્ દ્વિતીય દૃશ્યની સમાપ્તિનો સમય પાંચ વર્ષ જેટલો ભૂતકાલિક થઈ ગયો છે. છતાં મારા વચન અનુસાર મારાથી 'ગુજરાતી' પત્રમાં અદ્યપિ 'ચુડેલનો વાંસો'ના તૃતીય દૃશ્યનો આરંભ કરી શકાયો નથી તેનું કારણ એ છે કે કાચનમાલા તથા મરીયમના અપહરણના અભિયોગની સમાપ્તિ પછી કાચનમાલાની ભગિનીઓના ઉદ્ધારમટે મારે પણ કાચનમાલા તથા તેના કાન્ત સ્યામલાલ સાથે મેરીશિયસનો સમુદ્ર-પ્રવાસ કરવો પડ્યો હતો અને તે પ્રવાસમાં મારો દોઢ વર્ષ જેટલો સમય વીતી ગયો હતો. ત્યાર પછી ત્યાંના વૃત્તાંતને ધારાવાહિકતાથી લખવામટે કેટલાક પુસ્તકોના વાચનની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હોવાથી તેમ જ વચ્ચે એકવાર પ્રસ્તુતિનો પ્રસંગ આવતા પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થવાથી અચિન્ત્ય વિલગ થવા લાગ્યો અને 'મનસા ચિન્તિતં કાર્યં દૈવમન્યત્ર ચિન્તયેત્' એ નિયમની વાસ્તવિકતા સિદ્ધ થતી દેખાવા લાગી. હવે મારી આત્મકથાનો તૃતીય ભાગ લખાઈને તૈયાર થવા આવ્યો છે એટલે તે "ગુજરાતી"માં કિંવા સ્વતંત્ર પુસ્તકના આકારમાં મુદ્રકૃપાથી સત્વરે પ્રકટ થઈ જશે.

પાઠકો તથા પાઠિકાઓની કૃપાભિલાષિણી
અંખા

